GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES.

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda.

GENERAL EDITOR:

B. BHATTACHARYYA, M. A., Ph. D.,

Rājaratna

No. CV

अनेकान्तजयपताका वृत्तिद्वयविभूषिता ।

द्वितीयः खण्डः ।

ANEKĀNTAJAYAPATĀKĀ

BY

HARIBHADRA SŪRI

With his own commentary

and

Municandra Sūri's supercommentary

Volume II

CRITICALLY EDITED

With introduction, notes and appendices

BY

H. R. KAPADIA, M. A.,

Professor of Ardhamāgadhī, M. T. B. College, Surat

&

University Teacher for Ph. D. in Ardhamāgadhī,

University of Bombay

BARODA

ORIENTAL INSTITUTE

1947

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

Published by Benoytosh Bhattacharyya, Director, Oriental Institute on behalf
of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda,
at the Oriental Institute, Baroda.

PREFACE

It is a matter of great pleasure to me that even after a lapse of about eight years I have been in a position to complete the editing of *Anekāntajayapatākā* along with its two commentaries. There is a third commentary in a MS. form. I wanted to incorporate it here; but it has not been possible to do so as I have failed to know even the sources whence I can get other MSS.

As promised in the Preface of Vol. I, I have given a bird's eye-view of the works of Haribhadra Sūri so far available to me. But I have dropped the idea of surveying those of Municandra Sūri for want of space, though, at times, some of them have been here briefly noticed by me, while dealing with the works of Haribhadra Sūri.

A comprehensive exposition of *anekāntavāda* along with its evolution has been only partially treated by me as I could not get a pretty long leisure to carry out my original plan.

An alphabetical Index of quotations is given as Appendix I; but the sources of all of them could not be traced, though Muni Jambūvijaya, a learned disciple of Bhuvanavijaya (a pupil of Vijayamegha Sūri) helped me in this connection.

In the end I may add that I am very much indebted to Vijayaprema Sūrijī for his having gone through the duplicate copy of the pagination proofs of the textual matter. I am thankful to Mr. P. I. Tarkas M. A., LL. B, for doing the same in connection with pp. LXXIII-C and pp. 257-260. My special acknowledgements are due to Dr. B. Bhattacharyya, M. A., Ph. D., Rājaratna, the Director of the Oriental Institute for the splendid opportunity he gave me to edit this work and to prepare a back-ground for the comprehensive study of Haribhadra's works and that of *anekāntavāda*.

As regards "Notes", I may say that I have prepared them from various stand-points such as those of philosophy, philology, anthropology, geography, history etc., by taking into account the importance of this work, its antiquity and several classes of the readers.

M. T. B. College,
SURAT.
11-9-47.

H. R. Kapadia

CONTENTS

Abbreviations

ADD = Ārhatadarśanadīpikā
AJP = Anekāntajayapatākā
AMP = Ārhatamataprabhākara
ATL = Adhyātmatattvāloka
BK = Bṛhatkathākośa
DCJM = Descriptive Catalogue of Jaina Manuscripts
DCMJP = A Des. Cat. of Mss. in the Jain Bhandaras at Pattan.
HCLJ = A History of the Canonical Literature of the Jainas.
His. of Ind Lit. = A History of Indian Literature
JRL = The Jaina Religion and Literature
JSS = Jaina Sāhitya Sanshodhaka
NK = Nyāyakusumāñjali
NKC = Nyāyakumudacandra
SBT = Systems of Buddhist Thought
SM = Syādvādamañjarī
TRD = Tarkarahasyadīpikā
Upamiti° = Upamitibhavaprapañcā-kathā
Uttara° = Uttarajjhayana
Visesā° = Visesāvassayabhāsa

INTRODUCTION

This introduction is in continuation of the one published in Vol. I in 1940. So, before I proceed to fulfil the promises held out there, I may note the following additions and alterations to be made therein.

ADDITIONS

On page XI add in (A) Gujarātī:

(1) The Gujarātī translation of *Anekāntavādapraveśa* by M. N. Dvivedi.

(6) "Syādvāda ane Saptabhaṅgī" (in press) by the editor.

On page XII add:

(B1) Pāïya

(1) *Sammaïpayaraṇa* by Siddhasena Divākara.

On page XII add in (C) Saṁskṛta:

(1) *Syādvādabhaṅga* by Divākara.

(1a) An untraced work of Kukkācārya.

(1b) Jaṭā-Siṁhanandi's *Varāṅgacarita* (xxvi, 76–90).

(2a) Jayarāśibhaṭṭa's *Tattvopaplavasiṁha* (pp. 78–79).

(2b) Rāmānujācārya's *Bhāṣya* on *Brahmasūtra* (II, 2, 33).

(3a) Malliṣeṇa Sūri's *Syādvādamañjarī*[1].

(6) *Anekāntavyavasthā* by Nyāyācārya Yaśovijaya Gaṇi.

(7) *Syādvādabhāṣā* " " " "

(8) *Syādvādarahasya* " " " "

On page XII add in (D) English:

(2a) "The under-currents of Jainism" by Dr. S. K. Belvalkar published in "The Indian Philosophical Review" (July, 1917).

(2b) "The under-currents of Jainism A Reply to criticisms" by Dr. S. K. Belvalkar published in "Jaina Sāhitya Sanshodhaka"[2] (Vol. I, pt. I, pp. 1–4, April 1920).

(3a) *A History of Indian Logic* (pp. 167f., 181 and 184) by Satischandra Vidyabhusan.

(6a) *The Science of Thought* (pp. 114–127) by C. R. Jain.

---

1 This will be hereafter noted as SM.

2 This will be hereafter noted as JSS.

(6b) *Confluence of Opposites* by C. R. Jain.

(11a) The English translation of the Gujarātī edition of *Sanmatitarka* (P. *Sammaipayaraṇa*).

(12) "The Jaina Theory of Anekanta-Vada" by K. C. Bhattacharya published in "The Jain Antiquary" (Vol. IX, No. I, June 1943).[1]

On page xvi, ll. 8–11 add: Almost the same exposition is found in the com. on *Yogadṛṣṭisamuccaya* (v. 1.). Some of these lines are also met with, in the *svopajña* com. (p. 1b) on *Pañcavatthuga*.[2]

On page xvi, fn. 3, add: See pp. 76 and 399 of Vol. I and pp. 128, 134, 154, 156 and 159 of Vol. II.

On page XVIII add in (A) Pāïya:

(4a) *Gaṇaharasaḍḍhasayaga* (v. 52–59) by Jinadatta Sūri.

On page XIX add in (B) Saṁskṛta:

(6a) *Purātanaprabandhasaṅgraha* (the 54th prabandha, pp. 103–104).

(16) Prof. K. V. Abhyankar's Saṁskṛta introduction[3] to *Viṁśati-viṁśikā* (P. *Vīsavīsiyā*).

(17) Ānandasāgara Sūri's Saṁskṛta preface (pp. 15–16) to *Tattvārthādhigamasūtra*[4] and its com. by Haribhadra Sūri and others.

(18) Ānandasāgara Sūri's Preface (pp. 4–5) to Vol. II of Koṭyācārya's com. to *Visesāvassayabhāsa*[5].

On paga XIX add in (C) Gujarātī:

(1a) H. A. Shah's article "हरिभद्रसूरिनो समयनिर्णय" published in JSS (Vol. I, No. I, pp. 38–42).

(5) B. H. Dosi's intro. (pp. 3–6) to *Samarāiccakahā* (Vol. II).

---

1 For a consolidated list see my article "स्याद्वादसंबंधी साहित्य" (in press).

2 For details see p. XXVI.

3 Here he has suggested that Haribhadra Sūri knew *S'arīrakabhāṣya* of Śaṅkarācārya. Jinavijaya holds the opposite view as can be seen from his Samskrta article "The date of Haribhadra Sūri" (pp. 22–23) and his corresponding article (pp. 57–58) in Hindī published in JSS (Vol. I, No. I). For details see p. XV.

4 This will be hereafter noted as TS.

5 This work will be hereafter noted as *Visesā°*.

On page XX add in (E) English:

(8) P. K. Gode's article "The Bhagavadgītā in the pre-Saṁkarācārya Jain sources" published in the "Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute" (Vol. xx, pp. 188–194).

On p. xxi, l. 10 add a fn. on Yākinī: She had a pupil named Manohariyā for whose enlightenment Haribhadra Sūri composed *Saṁbohapayaraṇa*. Vide its colophon.

On page xxv, fn. 4 add: But this is not sound; for, Siddha Ṛṣi himself suggests in *Upamitibhavaprapañcākathā*[1] (p. 80) that there was an interval of time between himself and Haribhadra Sūri.

On page xxvi, fn. 1 add: For another example the reader may refer to Vol. II (p. 68, l. 5) of *Anekāntajayapatākā*[2].

On page xxvii, l. 6 add: Passingly I may mention that several Pāiya passages occurring in the *Cuṇṇi* on *Āvassaya* are found in Haribhadra Sūri's com. on it.

On page xxvii, fn. 1 add: and p. 51 of the former and p. 98 of the latter.

On page xxviii add: अनेकान्तसिद्धि as No. 5a, आत्मसिद्धि as No. 7a and दशवैकालिकलघुवृत्ति as No. 25a.

On p. xxix add: पञ्चवस्तुकटीका as No. 43a, पञ्चस्थानक as No. 44a, भावनासिद्धि as No. 51a, भावार्थमात्रावेदिनी as No. 51b, योगदृष्टिसमुच्चयवृत्ति as No. 54a, विशेषावश्यकवृत्ति as No. 63a, हिंसाष्टक as No. 88 and हिंसाष्टकावचूरि as No. 89.

On page xxx, l. 21 add: उपदेशामृतकुलक as No. 7a.

ALTERATIONS

Page xi, l. 15. Read (1a) for (1).

Page xii, l. 3. Read (1c) for (1).

Page xvi, fn. 3. Read 'are only seven exceptions' for 'is only one exception', and drop 'given on p. 397'.

Page xvii, l. 12. Read 'Haribhadra Sūri's own' for 'an anonymous'.

Page xxi, ll. 8–9. Drop 'the then head of its being Jinabhaṭa'.

Page xxviii, l. 13. Read 98 for 87.

---

1 This will be hereafter noted as *Upamiti*°.

2 This will be hereafter referred to as AJP.

Page XXIX, l. 15. Read पञ्चसूत्रकव्याख्या for पञ्चसूत्रव्याख्यापञ्चस्थानक.

Page XXIX, l. 27. Read योगशतक for योगविंशति. *Yogaśataka* is mentioned by Pandit Sukhalal in his essay on Y*oga-darśana*.

Jinabhaṭa & Koṭyācārya—

Haribhadra Sūri has mentioned the name of Jinabhaṭa in the following colophon of *S'ısyahıtā*, a com. on *Āvassaya:*

"समाप्ता चेयं **शिष्यहिता** नाम **आवश्यकटीका**। कृतिः सिताम्बराचार्य**जिनभट**निगदानुसारिणो 'विद्याधर'[1]कुलतिलकाचार्य**जिनदत्त**शिष्यस्य धर्मतो **जाइणी**महत्तरासूनोरल्पमतेराचार्य**हरिभद्रस्य**।"

Here the word 'nigada' does not mean 'obedience' (*ājñāvartıtva*). So says Ānandasāgara Sūri in his Saṁskṛta preface (p. 4) to Kotyācārya's com. on *Vısesā°*. He substantiates this statement by saying that such a phrase is not found in the colophons of his commentaries on *Dasaveyāliya* etc.[2] He adds that the phrase is used to point out his indebtedness to Jinabhata whose com. on *Āvassaya* he has utilised while composing his *S'iṣyahitā* on this same *Āgama*. Jinabhaṭa's com. has been also used by Koṭyācārya as pointed out by him in this preface (p. 4). Further he has here stated that Kotyācārya flourished in the tenth century of Vīra[3] era, and he was most probably a predecessor of Haribhadra Sūri. On p. 5, he says: In

1 Up to the eleventh century of Vıkrama era, Vidyādhara was looked upon as 'kula' and not 'gaccha'. See Muni Kalyānavijaya's intro. (p. 18) to *Prabhāvakacarita*. In support of this statement ıt may be mentioned that Saṅgama who resorted to *anaśana* on Śatruñjaya in Vikrama *Saṁvat* 1064 is referred to, in an ancient Puṇḍarīka lekha as 'Vidyādhara-kula-nabhastala-mṛgāṅka'. A similar remark holds good in the case of Nāgendra and Nırvṛti and up to the 11th century in the case of Candra, too. These were each looked upon as 'kula' and not 'gaccha'. Deva Vācaka has referred to Nāila kulavaṁśa in *Nandī* (*therāvalī*). Śīlāṅka Sūri, the commentator of *Āyāra* has called himself 'Nırvṛti-kulīna'. In the colophon of *Upamiti°* Sıddha-Ṛṣi has addressed his *praguru* Sūra Sūri as Nirvṛtıkulodbhūta.

2 In the colophon of *Pradeśavyākhyā*, a com. on *Paṇṇavaṇā*, Haribhadra has referred to himself as a pupil of Jinabhaṭa. See my *Descriptive Catalogue of Jaina Manuscripts* (Vol. XVII, pt. 1, p. 204).

3 Lord Mahāvīra attained salvation ın 527 B. C. So says the *Jaina* tradition. The late Dr. K. P. Jayaswal opines that this happened in 488 B. C. The late Dr. H. Jacobi, however, assigns to it the date 467 B. C.

the days of Haribhadra Sūri, Ambā and Kuṣmāṇḍī were the *vidyās* and Vidyārāja Harinaikamiṣi was *mantra*, while Koṭyācārya notes Kuṣmāṇḍī as *vidyā* and Harinaikamiṣi as *mantra*. So the latter is senior to the former. Moreover, both have flourished during the period when the *Puvvas* had become extinct.

Haribhadra Sūri's Date and the Pāiya Sources—

Most of the scholars believe that Haribhadra Sūri flourished in the middle of the 8th century A. D.; for, Uddyotana Sūri in his *Kuvalayamālā* (completed a day earlier than Śaka 700 i. e. on the 21st March 779 A. D.) mentions him as his teacher in philosophy and praises him as an author of a great many works. Jinavijaya has assigned to him a period 700 A. D. to 770 A. D. i. e. Vikrama *Saṁvat* 757 to 827. This date is consistent even when we take into account that Haribhadra mentions Jinabhadra Gaṇi Kṣamāśramaṇa as Bhāṣyakāra[1], and quotes from his monumental work *Visesā°*; for, according to the *Jaina* tradition Jinabhadra Gaṇi died in Vikrama *Saṁvat* 645 i. e. 598 A.D. But this is not so with respect to the two Pāïya verses noted on p. XXIII of Vol. I of AJP unless they are read in another light. The word 'Vikrama' occurring in the first is interpreted by H. A. Shah[2] as referring to 'Gupta', and so the statement that Haribhadra died in Vikrama *Saṁvat* 585 means that he died in Gupta *Saṁvat* 585 (i. e. Śaka 707 = Vikrama *Saṁvat* 842[3] = 785 A.D.). For, Jinasena in his *Harivaṁśapurāṇa* says that Gupta *Saṁvat* began in Vīra *Saṁvat* 727 (i. e. Śaka *Saṁvat* 122 = Vikrama *Saṁvat* 257 = 200 A. D.). So, if this interpretation is accepted, the statement of the first Pāïya verse fairly agrees with the period 700 A. D. to 770 A. D.

If the word 'Hari' in the second verse is taken as a slip for 'Hārila', the incongruity disappears; for, in that case it does not give the date of Haribhadra but it gives that of Hārila who

---

1 In Haribhadra's com. on *Nandī*, he has twice said: "उक्तं च भाष्यकारेण". See pp. 26 and 46 of this com. Does this not suggest that the traditional date of Haribhadra's death is unacceptable?

2 In his Guj. article (p. 41) he observes that the *Saṁvat* which commenced in Śaka 241 is not Gupta Saṁvat but it is 'Gupta-Valabhī' also known as 'Valabhī'.

3 H. A. Shah in his above-mentioned article (p. 41) writes 961 instead of this. But this is a slip; for, he equates it to 785 A. D.

died in Vīra *Saṁvat* 1055 i. e. Vikrama *Saṁvat* 585 according to *Yugapradhānapaṭṭāvali.*

As noted on page XVIII of Vol. I, there is another verse in Pāïya which partly agrees with this, but wherein the date given is not 1055 but 1255. Vīra *Saṁvat* 1255 equals Vikrama *Saṁvat* 785. Thus, even this verse leads us very near the date of Haribhadra viz. Vikrama *Saṁvat* 757 to 827.

Jinabhadra Gaṇi has mentioned two works *Vāsavadattā* and *Taraṅgavaī* in his *Viseṣā*° (v. 1508[1]), whereas Haribhadra in his *S'iṣyahitā* (p. 106), a com. on *Āvassaya*, has mentioned *Vāsavadattā* and *Priyadarśanā* while expounding the same topic viz. *nirdeśa-dvāra*. This *Priyadarśanā* seems to be the well-known drama of Harṣa, a ruler of Sthāneśvara who died in 648 A. D. This drama is assigned a date cir. 618 A. D. by the late Prof. K. H. Dhruva in his Gujarātī intro. (p. 76 fn.) to his Gujarātī translation of *Priyadarśanā* designated as *Priyadarśikā* in all its editions known to me. Jinabhadra has not noted this drama. Is it because he flourished prior to the composition of this drama?

Mr. Bhagavad Datta in his private communication dated 9-6-43 says:

(i) The traditional date of Haribhadra appears to be quite correct.

(ii) Dharmapāla died in 570 A. D. Vide my *Bhāratavarṣa kā itihāsa* (pp. 5-6 fn.).

(iii) Kumārila flourished long before 630 A. D. He is quoted by a Śatapatha bhāsyakāra Harisvāmin of 638 A. D., and by other authors of 600 A. D.

(iv) Bhartrhari is decidedly earlier than Kumārila; for, the latter quotes verses of the former.

(v) Dharmakīrti is also earlier than 600 A. D.

Prof. K. V. Abhyankar believes that Haribhadra Sūri may have flourished during a period ranging from Vikrama

---

1 This no. is according to the edition containing Hemacandra's com. whereas it is 1516 according to the edition containing Koṭyācārya's com. The verse in question is:

"जह वा निद्दिट्ठवसा **वासवदत्ता-तरङ्गवइयाइं** ।
तह निद्देसगवसओ लोए **मणुरक्खवाउ** त्ति ॥"

Saṁvat 800 to 950, and assuming that this belief is correct, he says:

(i) There is scope for discussing as to whether Haribhadra is anterior or posterior to Saṅkarācārya. Neither Haribhadra has mentioned the name of Saṅkarācārya in any work of his nor has the latter that of the former in any of his works. But this proves or disproves nothing about the priority or posteriority of one or the other. On the contrary the exposition of the topics such as *bhūtavaicitryasiddhi*, *bhūtacaitanyotpatti*, *ksanikatvanirāsa*, *bāhyārthasiddhi* and *samavāyanirāsa* treated in *Dhammasaṅgahaṇi* (v. 65–67, 76, 77, 168, 310 and 228–330) and in *Pañcāsaga*, is an imitation of *S'ārīraka-bhāṣya* of Saṅkarācārya. So I am inclined to infer that this *bhāṣya* was seen by Haribhadra. Further, in *Yogabindu*, there is a reference to *ābhāsavāda*, and it suggests that Haribhadra flourished later than Sureśvarācārya alias Maṇḍanamiśra, the foremost exponent of *ābhāsavāda*. I, however, leave this question open for final decision.

(ii) If it is posible to believe that Haribhadra is later than Saṅkarācārya, the colophon of *Upamiti°* fits in to a greater extent. But, if we were to accept the colophon of *Kuvalayamālā*, it must be admitted that Haribhadra is anterior to Saṅkarācārya, and that the former colophon loses its validity. It may be that the year 700 referred to in *Kuvalayamālā* belongs to the Gupta era; for, the year according to Śālivāhana era ends in Phālguna.

I shall say a few words about these views which are more or less his *suggestions*.

(i) I agree that the absence of a reference is not a conclusive proof by itself for proving a case or disproving it.[1]

1 I may however note that a negative argument, too, has some force at times. And this is practically the case here; for, it is rather strange that a towering personality and a great opponent of Jainism like Śaṅkarācārya remains unnoticed by Haribhadra. I am therefore inclined to share the opinion expressed by Jinavijaya, Prof. N. V. Vaidya and Mr. P. K. Gode that Haribhadra is anterior to Śaṅkarācārya, and especially when it proves the traditional date of Sankara 788–820 A. D. to be correct as suggested by N. V. Vaidya in his intro. (p. viii) to *Samarāiccakahā* (VI). N. D. Mehta, too, has assigned this date to Śaṅkarācārya. Vide his हिंद तत्त्वज्ञाननो इतिहास (उत्तरार्ध, p. 209).

(ii) That there is a similarity in the exposition of certain topics sails in the same boat; for, it has no independent value in deciding a case. It can serve as a corroborative evidence, even if the reverse gets proved.

(iii) As regards the discussion about *ābhāsavāda* it remains to be ascertained as to who propounded it first, even if it is admitted that this doctrine is here alluded to.

(iv) In connection with the last point I may invite the attention of Prof. Abhyankar to Jinavijaya's Hindī article "The date of Haribhadra Sūri" (p. 42, fn.) where he says:

In Rajputana and the northern India, a month ends on the full-moon day, and, so here there is mention of the dark half of Caitra. According to the Southern India it means the dark half of the Phālguna; for, in this part, a month gets completed on the new-moon day, and this is actually so in Gujarat even now.

Jinavijaya has once more expressed this view in his article "Kuvalayamālā" (p. 218) published in "Bhāratīya Vidya" (Vol. II, pt. II, May 1941). Here he reproduces an interesting note on this date written by the late Dr. Jacobi in his intro. (p. 2) to *Samarāiccakahā*.

In the Gujarātī intro. (p. 5) to *Samarāiccakahā* (Vol. II), B. H. Dosi quotes from memory a hemistich of the last verse of *Dhuttakkhāṇa* as under:

"चित्तउड'दुग्गसंठिएहिं सामंतरायरन्नेहिं"

He says that this means that this narration was completed during the reign of Sāmantarāya staying in the fortress of Citrakūta[1]. According to *Prabhāvakacarita* (IX, 7-8) Haribhadra Sūri was a *purohita* i. e. a priest of Jitāri. This Jitāri is either a proper name or an honorific title. So, if we can identify this ruler it may throw an additional light on the date of Haribhadra.

As regards his life Haribhadra is reticent like several authors of the olden days, and he thus differs from Bāṇa, Bilhaṇa and Maṅkha who have supplied us with autobiographical details in *Harṣacarita*, *Vikramāṅkadevacarita* and *S'rīkaṇṭha-carita* respectively.

SURVEY OF HARIBHADRA'S WORKS

I shall deal with Haribhadra's works noted in Vol. I (pp. XXVIII–XXIX) by dividing them into two groups: (i) texts

1 This may remind one of Prītikūṭa, the native place of Bāṇa.

with *svopajña* commentaries, if any and (ii) commentaries. They will be taken up in the order of the Nāgarī alphabet.

Number—That Haribhadra composed an immensely big number[1] of works, is borne out by references we come across in various works. Some of these have been noted by me in my intro. (p. XXVIII) to Vol. I.

The variation in number from 1400 to 1444 can be accounted for, in case we admit that those who mentioned the number as 1400 intended to give a round number and not the actual one. Such a thing is noticed in the verse mentioning the death-dates of Vajra, Haribhadra and Bappabhatti together with the date of the destruction of Valabhī. Some who look upon 1444 as the correct number even now, believe that the hymn beginning with 'saṁsāradāvānala' is to be looked upon as four works.

(2)[2] Anekāntajayapatākā

Our author has composed several works some of which have been named by himself[3], while the rest have been so named by the commentator or some one else. Thus his works can be divided into two groups. (i) those that are named by the author and (ii) those of which the names are supplied by some one else. This work AJP comes under the first group inasmuch as it is so named by the author himself in the beginning in the

1 In this connection it may be mentioned that several Europeans have been authors of a vast number of works. For instance Richard Bechaster composed 145 works and L'abbé Prevost 170. Daniel Defoe, the well-known author of Robinson Cruzo, could write 174 works and a number of pamphlets as well. Dr. Campbell has composed so much as would fill in a cart, and its cost would come to about 1000 Rs. Bishop Snidberg, father of Swedenborg surpasses him; for, his works would occupy ten carts. Hans Sexse, a German shoe-maker while attending to his occupation, could compose 200 works on comedy and tragedy and 700 fables. Mozer, a German, who died in the last century, composed 480 works out of which about 463 are published. Kruntz, a German scholar, could singly compose an encyclopædia which could furnish material for 72 volumes by the time of his death.

2 This is the number assigned to this work in the intro. (p. XXVIII) to AJP (Vol. I).

3 *Dhammasaṅgahaṇi*, *Yogabindu*, *Lalitavistarā* etc. may be cited as examples.

tenth verse. It thus differs from *Ṣaḍdarśanasamuccaya* and the like which come under the second group.

Sixteen works of Haribhadra are characterized by the word *viraha*[1]. AJP is one of them, the rest being Nos. 7, 10, 24, 25, 29, 30, 43a, 45, 54, 55, 61, 68, 75, 76 & 82. The case of No. 80 is doubtful, for, in some of its Mss., this word is not given.

Out of his works AJP is the only work having a name ending in *patākā*[2]. Leaving aside *Dharmabindu*, *Yogabindu* and *Lokabindu* which end in *bindu*, *Anekāntasiddhi*, *Ātmasiddhi*, *Dharmalābhasiddhi*, *Paralokasiddhi*, *Bhāvanāsiddhi* and *Sarvajñasiddhi* which end in *siddhi*, and *S'āstravārtāsamuccaya* and *Ṣaḍdarśanasamuccaya* which end in *samuccaya*, the rest of his works have no common ending word.

It is said at times that the names of some of the *Bauddha* works have suggested the corresponding names to Haribhadra for his works. For instance, the names like *Hetubindu* and *Nyāyabindu* were instrumental in the naming of *Dharmabindu* and *Yogabindu*, and that of *Nyāyapraveśa* in the naming of *Anekāntavādapraveśa*. Whether this conjecture is right or wrong, it does not affect the present work until a work having the same ending is noted in the early literature of the *Bauddhas* and is proved to be known to our author. Under these circumstances, I am led to believe that our author has been original in giving the name to AJP— the name which throws ample light on the subject it deals with.

Over and above these four specialities there are some more. One of them distinguishes AJP from *Ṣoḍaśaka*, *Vīsavīsiyā*, *Pañcāsaga* etc., of which the names are associated with corresponding numbers.

Another speciality of AJP is that it is not a com. on a work of some one else as is the case with *Avaśyakaṭīkā* etc. Further, it is a work having two commentaries by the author

---

1 Names of some of those where this word does not occur, are: *Āvaśyakavṛtti*, *Prajñāpanāvyākhyā*, *Lokatattvanirṇaya* and *Ṣaḍdarśanasamuccaya*.

2 From a cursory glance at the list of the *Jaina* works, I find that *Ārādhanāpatākā* is a work that ends in '*patākā*'. Amongst the non-Jaina works on erotics there is one named as *Guṇapatākā*. A Note on this is published in "The Indian Historical Quarterly" (Vol. XVIII, pt. II, pp. 166-167).

himself on his own work, and in this respect it stands alone. For, the following works of his have only one com. by himself, whereas the rest have none :—

Pañcavatthuga, Yogadrṣṭisamuccaya, S'āstravārtāsamuccaya, Sarvajñasiddhi and *Hiṁsāṣṭaka.*

Language—If we were to leave aside the tradition that says that the *Puvvas* were composed in Saṁskrta,[1] we might infer from the sources available at present that Haribhadra was probably the first *Jaina* writer to devote most of his energy in systematically composing works in Saṁskṛta rather than in Pāiya[2]-works original and exegetical as well. AJP is composed in Saṁskrta as is the case with most of his extant works.

Works of Haribhadra can be classified according to subjects treated therein. Amongst the original ones those dealing with logic are AJP, *Anekāntapraghaṭṭa* (?), *Anekāntavādapraveśa, Anekāntasiddhi, Nyāyaviniścaya* and *Syādvādakucodyaparihāra.* Of these all except the fifth treat *anekānta,* a special branch of *Jaina* logic.

Subject—Exposition of *avagraha* etc. occurs in Vol. I, p. 175 and ff., and examination of the definition of *pratyaksa* and its *nirvikalpatva* is dealt with in this section. Refutation of *samavāya* is met with on pp. 93-94 and that of *sphoṭa* on p. 391 & ff. *Apoha* is treated on p. 318 and ff. In the last section the *Jaina* view about austerity is stated. It emphasizes the fact that mortification of flesh is not the goal of the *Jainas.* On the contrary, it is to be discouraged, in case it interferes with the natural working of sense-organs and the mind. Holy reflections are also a part and parcel of austerity which has been clearly and correctly defined in Vol. II on pp. 218-219.

Style—Though Haribhadra is not a grammarian (at least no work on grammar is attributed to him), he is concise in expressions, chaste in language and precise in thoughts as if he is writing a work on grammar. He gives examples and mentions

---

1 See *A History of the Canonical Literature of the Jainas* (pp. 89-90). This work will be hereafter referred to as HCLJ.

2 *Uvaesapaya* (Upadeśapada), *Pañcāsaga* (Pañcāśaka), *Pañcavatthuga* (Pañcavastuka), *Dhammasaṅgsahaṇi* (Dharmasaṅgrahaṇi), *Vīsavīsiyā* (Viṁs'ativiṁs'ikā) and *Samarāiccacariya* (Samarādityacaritra) are the main works composed in Pāiya.

nyāyas to illustrate the discussions in question. He is practically the first *Jaina* writer to use the *nyāyas*.[1] They are: गड्डप्रवेशेऽक्षितारकाविनिर्गम (Vol. I, p 56) and तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रप्रतिपादन (Vol. I, p. 337). Of these, the former occurs in Jayarāśi Bhatta's *Tattvopaplavasiṁha* (p. 23). In Vol. I (pp. 256 & 346) and in Vol. II (pp. 122, 207 & 208) he has given synonyms.

Some phrases occur many a time e. g. स्यादेतत् (pp. 28, 38, 56, 57 etc.), यत्किञ्चिदेतत् (pp. 32, 92, 95, 109 etc.), तुल्ययोगक्षेमत्वात् (pp. 150, 231, 295, 302, 375, 393–394 etc.), विहितोत्तरत्वात्[2] (pp. 64, 110, 265, 347, 358, 364 etc.), सूक्ष्मधिया भावनीयम् (pp. 42, 77, 104, 198, 222, 331 etc.) and अविचारितरमणीयत्वात् (pp. 99, 250, 275, 308, 338, 369, 393 etc.).

In the body of the text, we come across verses at times but most of them are quotations from other works.

Modesty—Our author is not wanting in modesty, a common feature of the Indian writers; for, he says that the task undertaken by him is beyond his capacity which is not fully evolved owing to past *karmans*.[3] All the same he says that he could compose this work by the grace of his preceptor.

(3) Anekāntajayapatākoddyotadīpikā

This is a com. (*vyākhyā*) on AJP by the author himself. It is in prose intersepted by verses most of which are quotations. Dissolution of compounds, elucidation of difficult words and that of relative pronouns, incidental mention of the source of quotations, and the things indicated by *ādi* are the most prominent features of this com. "तद्भावः परिणामः" referred to on p. 201 (Vol. II) as *nyāya*, occurs as a *sūtra* in TS (V, 41). Etymologies are given at times. For example, those of सर्वज्ञ, प्रकरण, भव, इन्द्र, शक्र, and पुरन्दर are met with, on p. 3 (ll. 25–26), p. 9 (ll. 14–15), p. 10 (ll. 25–26), p. 45 (l. 24.), p. 45 (l. 24) and p. 45 (l. 25) respectively. That of *dravya* is noted in the text (pp. 46–47). On p. 7 (ll. 13–14) the word 'sātmya' is as it were defined. अन्यथा is explained as एवमनङ्गीकरणे (pp. 11 & 37) and many a time as एवमनभ्युपगमे (pp. 53,

---

1 See my article "केटलाक न्यायो" published in "Jaina dharma prakāśa" (Vol. LX, Nos. 2–4).

2 On p. 89 of Vol. I and on p. 82 of Vol. II we have दत्तोत्तरत्वात् and on p. 296 of Vol. I प्रदत्तोत्तरत्वात्.

3 See the introductory verses.

61, 67, 76 etc.); ततश्च as एवं च सति (pp. 44, 48, 66, 68 etc.); the pronoun एतद् as अनन्तरोदित (pp. 17, 19, 22 etc.); तथाहि as उपप्रदर्शने[1]; and इति as एवम् (pp. 20, 21, 27, 28, 32, 98, 99 etc.). Further, here and there occur इति योगः (pp. 8, 10, 22, 38 etc.), इति प्रक्रमः (pp. 13, 22, 27, 30, 32, 38, 98 etc.), तथा चोक्तमिति ज्ञापकमाह (pp. 15, 17, 19, 22 etc.), यदि नामैवं ततः किम् (pp. 15, 20, 61, 127–128 etc.), अथैवं मन्यसे (pp. 21, 38 etc.), एतदेव भावयति (pp. 11, 14, 15, 32, 37, 62 etc.) and इति कृत्वा (pp. 28, 38, 69, 70, 93, 98 etc.).

At times he has used Desī words e. g. लोट्टक (p. 278), दिक्करिका (p. 355) and डोङ्गर in Vol. II (p. 171).

While explaining AJP Haribhadra has introduced the portions of the text by noting a few letters of a word or words i. e. by means of a *pratīka*. In doing so he has at times split up the word in an odd way e. g. तदनन्तरेत्यादि (Vol. II, p. 185).

Some portions of this com.[2] are explained by Municandra Sūri in his com. to this com., and in doing so he has mentioned *nyāyas* at times e. g. क्षीरनीरन्याय on p. 8 (Vol. II), दासीगर्दभन्याय on p. 178 (Vol. II) and देवदत्तकटन्याय on p. 136 (Vol. I). In this super-com., the author of AJP is referred to as 'sūtrakāra' (vide Vol. I, pp. 38 and 39 and Vol. II, p. 8) and his 'vyākhyā' as 'vṛtti' (vide Vol. I, pp. 38 & 326).

(51b) Bhāvārthamātrāvedinī

This is a small com. on AJP in Saṁskṛta. It is composed by the author himself. This is substantiated by the last lines occurring in the *svopajña* com. (p. 240) on AJP and also by the concluding lines[3] of *Bhāvārthamātrāvedinī*. The latter is still unpublished. A Ms. of this work is deposited by the Government at the Bhandarkar Oriental Research Institute, and it is described by me in DCJM. (Vol. XVII, pt. I, pp. 9–10). I wished to edit this work; but it was not possible to do so with the help of this single Ms.

---

1 See the intro. (p. xvi) of Vol. I of AJP.

2 The commentator Haribhadra refers to the author (i. e. himself) as 'ācārya' in Vol. I (p. 2) & in Vol. II (pp. 26 & 98) and the text as 'sūtra' in Vol. I, p. 163.

3 "कृतिर्धम्मतो जा(या)किनीमहत्तरावार्यश्रीहरिभद्रस्य टीका(ऽ)प्येषा(ऽ)वचूर्णिकाप्राया भावार्थमात्रावेद(दि)नी नाम तस्यैवेति". Vide DCJM (Vol. XVIII, pt. I, p. 10) which is in press.

Place of AJP and its svopajña vyākhyā—

That *Anekāntajayapatākāvyākhyā*, if not AJP, is by no means the first work of our author is borne out by the fact that (i) in this work five works viz. *Anekāntasiddhi*, *Ātmasiddhi*, *Sarvajñasiddhi*[1], its *ṭīkā* (com.) and *Syādvādakucodyaparihāra* have been referred to, on p. 263 (Vol. I), p. 218 (Vol. II), p. 49 (Vol. II), pp. 6 and 116 (Vol. I), and p. 296 (Vol. I), (ii) there are some verses in common with those in *S'āstravārtāsamuccaya*, and (iii) AJP is preceded by *Bhāvanāsiddhi*. It is not also the last; for, it has been quoted by our author in his other works. e. g. *Lalitavistarā*[2] (p. 75a). As his last work may be mentioned *Tattvārthaṭīkā* or *Piṇḍaniryuktivivṛti* which was completed by Vīra Sūri.

(5) Anekāntavādapraves'a

This is a very small work in Saṁskṛta. It is composed probably with a view to helping the beginner to master the bigger and more difficult work AJP. This looks like its epitome with reproductions word for word in several places with this difference that here the Yogācāra section of AJP is not at all treated.

The total extent of *Anekāntavādapraveśa* is 720 *ślokas*, and it mainly deals with five topics viz. (i) *sadasattvavāda*, (ii) *nityānityatvavāda*, (iii) *sāmānyaviśesatvavāda*, (iv) *abhilāpyānabhilāpyatvavāda* and (v) *moksavāda*. The views of the non-Jaina schools regarding these topics are represented in the beginning. The major portion of the work is occupied by the refutation of these views; for, it covers pp. 9 to 65 out of 1 to 65.

This *Anekāntavādapraveśa* seems to be the same as one noted by Guṇaratna Sūri as *Anekāntapraveśa* in his com. (p. 107a) to *Ṣaḍdarśanasamuccaya* (ch. IV, v. 58).

This work together with *Ṭippaṇaka*[3] was published at Pattan in the Hemacandrācārya Granthāvalī in 1919 A. D. It was translated into Gujarātī by the late Manilal Nabhubhai Dvivedi in 1899 A. D., and this translation was published by Baroda, Educational Department.

---

1 Herein there is a reference to *Bhāvanāsiddhi*. See its p. 11.

2 Haribhadra has not distinctly mentioned AJP. He only says *anyatra* which is interpreted as AJP by Municandra Sūri in his *Pañjikā* (p. 75a) to *Lalitavistarā*.

3 Herein we find words, phrases etc., taken from the *svopajña* com. on AJP.

(5a) Anekāntasiddhi

From AJP (Vol. I, p. 263) it appears that this is a work of Haribhadra with the line नाचित्रात् quoted from it. If so, it can be inferred that this work is in Saṁskṛta in prose and that it establishes *anekānta*.

(7) Aṣṭakaprakaraṇa

This work is designated by the author himself as *Aṣṭaka-prakaraṇa*. It deals with 32 *aṣṭakas*[1]. Each of them except the last consists of 8 verses, and the last has 10 verses. Only the first 16 *aṣṭakas* have each a significant title. Of them *Atmanityavādāṣṭaka*, *Ksanikavādāṣṭaka* and *Nityānityāṣṭaka* may be here noted.

This work has been commented upon by Jineśvara Sūri in *Saṁvat* 1080. The Pāıya portion occurring in this com. has been rendered into Saṁskṛta by his disciple Abhayadeva Sūri. The text together with the com. and the Saṁskṛta rendering was published by the late Mansukhbhai Bhagubhai, Ahmedabad.

(7a) Ātmasiddhi

This work is referred to in AJP (Vol. II, p. 218). As its title suggests, it must be dealing with the establishment of the soul.

(11) Uvaėsapaya

This is a work in Pāıya in 1039 verses in Āryā. It is mainly related with *dharmakathānuyoga*[2]. It points out, by means of the ten well-known illustrations, the immense difficulty one experiences in securing a birth as a human being. This is followed by the topic viz. the study of the *Jaina* scriptures. Then we have a detailed exposition of the four types of intelligence and subsequently the treatment about the method of receiving and imparting religious instruction. The essence of this entire work is beautifully and briefly set forth by Nyāyācārya Yaśovijaya Gani in his *Uvaėsarahassa.*

Uvaesapaya is alluded to, in *Lalitavistarā* (see p. 18b). Some of its verses are mere reproductions from other works

---

1 There are 8 astakas in *Ṛg-veda* and 3 in *Taıttirīya Brāhmaṇa.*

2 For its explanation etc. see HCLJ (p. 11, 12, 53 and 169).

(though these sources are not stated) e. g. v. 5 from *Uttarajjhayaṇanijjutti* (160), v. 40–51 from *Nandī* (v. 63–74) and v. 164 from *Sammaïpayaraṇa* (III, 53).

Uvaesapaya has three commentaries. One of them is by some one who preceded Municandra Sūri and is very deep in meaning. This is what we learn from this Sūri's com. styled as *Sukhasambodhanī* and composed in *Saṁvat* 1174. As stated in *Jaina Granthāvalī* (p. 171) there is a com. by Vardhamāna Sūri. Up till now, it seems, only *Sukhasambodhanī* has been completely published in two parts in Mukti-kamala-Jaina-mohana-mālā as Nos. 19 and 20 in 1923 A. D. and 1925 A. D. respectively. It explains by means of narrations mostly in Pāïya, the illustrations hinted at, in the text.

(23) Daṁsaṇasuddhi *or* Darisaṇasattari

This is a small work in Pāïya in 70 verses, and it deals with right faith and its purity. Hence it is known in Saṁskṛta as *Samyaktvasaptati.* In Pāïya it can be therefore named as *Sammattasattari*, *Daṁsaṇasattari* and *Darisaṇasattari* as well. Verses 5[1] and 6[2] are quotations as stated by the author himself, and they come from the pen of some saint who preceded him. Verses 59–63 mention that the soul exists, and they define its characteristics.

This work is commented upon by Saṅghatilaka Sūri in *Saṁvat* 1422. The com. is designated as *Tattvakaumudī*, and it illustrates the main topics of the text by means of narrations. This com. along with the text has been published in D. L. J. P. Fund Series as No. 35 in 1916 A. D.

(24) Darisaṇasattari

This work is mentioned as *Darśanasaptatikā* in *A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Pattan*[3] on p. 92. On p. 93 its beginning is given as under.

"नमिऊण **वद्धमाणं** सावगधम्मं[4] समासओ वोच्छं ।
सम्मत्ताइभावत्थसंगयं सुत्तनीइए ॥"

1–2 "चउसद्दहणतिलिङ्ग दसविणयतिसुद्धिपञ्चगयदोसं ।
अट्ठपभावणभूसणलक्खणपञ्चविहसञ्जुत्त ॥ ५ ॥
छव्विहजयणागारं छभावणाभावियं च छट्ठाण ।
इह सत्तसट्ठिलक्खणभेयविसुद्धं च सम्मत्तं ॥ ६ ॥"

3 This will be hereafter referred to as DCMJP.

4 This may be the reason why the work is named by some as *Sāvagadhammapagaraṇa.*

The ending portion is noted on this same page as below:

"गोसभणिओ य ति(वि)ही इय अणवरयं तु चिट्ठनाणस्स ।
भवविरहबीयभूओ जायइ चारित्तपरिणामो ॥ १२० ॥
दर्शनसप्ततिकाप्रकरणं समाप्तं ।"

As suggested in the opening verse, this Pāïya work explains in verse the religion to be practised by the *Jaina* laity. This work is different from *Daṁsaṇasuddhi* (No. 23), though, this, too, deals with right faith.

(29) Dhammasaṅgahaṇi[1]

This work is so named by Haribhadra himself in v. 3. It is composed in Pāïya in 1396 verses. It deals with various topics such as the definition of *dharma* and its *nikṣepas*[2] (connotations or aspects), refutation of the *Cārvākas*, establishment of the existence of the soul[3] and its characteristics, exposition of the eight kinds of *karman*[4], attainment of right faith, its varieties, distinguishing features, five kinds of knowledge[5], vows of the clergy, establishment of omniscience[6] and bliss in liberation.[7] Verses 919–920 practically expound TS (I, 1[8]) according to the doctrine of *anekāntavāda*[9]. This work is thus

---

1 This work along with the com. has been published in two parts in D. L. J. P. Fund Series in 1916 A. D. and 1918 A. D. respectively.

The bare text of *Dhammasaṅgahaṇi* along with those of *Uvaësapaya*, *Uvaësamālā*, *Kammapayaḍi*, *Jīvasamāsa*, *Joisakaraṇḍaga*, *Pañcasaṅgaha* and *Pañcāsaga* is published in Ṛsabhadevajī Keśarīmalajī Samsthā, Rutlam in 1928 A.D. This saṁsthā has also published an alphabetical index of this *Dhammasaṅgahaṇi* and those of the following nine works in 1929 A. D.:—

Uvaësapaya, *Uvaësamālā*, *Kammapayaḍi*, *Jīvasamāsa*, *Joisakaraṇḍaga*, *Pañcavatthuga*, *Pañcasaṅgaha*, *Pañcāsaga* and *Pavayaṇasāroddhāra*.

2 For explanation see *The Jaina Religion and Literature* (pp. 137–142). This work will be hereafter noted as JRL.

3 This subject is treated in *Ātmasiddhi* and *Daṁsaṇasuddhi* (No. 23).

4 See JRL (Ch. XIII).

5 *Ibid.*, pp. 101–103.

6 This topic is treated in *Sarvajñasiddhi*, too.

7 For other details about topics see p. xv of this intro.

8 "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।"

9 See p. 323a & p. 323b of the com. where this topic is elucidated.

mainly related with *dravyānuyoga*.[1] It mentions (*Viāha*)*paṇṇatti* on p. 440b (v. 1351) and *Revaṇāīkavva* on p. 385b (v. 1159). Verse 543 is a quotation from *Dasaveyāliya* (IV, II). *Dhammasaṅgahaṇi* is furnished with a scholarly com.[2] in Saṁskṛta by Malayagiri Sūri[3]. He has referred to this com. in his *Nandīsūtravṛtti* and in his grammar named *Malayagirivyākaraṇa* as well. Malliṣena Sūri, too, has referred to this *Dhammasaṅgahaṇi* as well as to its author in SM, a splendid com. (p. 26, B.S.P. Series) to Kalikālasarvajña Hemacandra Sūri's *Anyayogavyavacchedadvātriṁśikā* (v. 6).

(30) Dharmabindu[4]

This is a Saṁskṛta work. It is divided into eight *adhyāyas* (sections). It is mostly in prose. It opens with a verse. The treatment is in a *sūtra* style. Section I deals with the duties of an ordinary house-holder whereas the next with those of a special one. In the latter, is pointed out the way in which a religious sermon should be delivered. Section III explains the vows of the *Jaina* laity, their transgressions etc. Sections IV and V furnish us with a picture of

1 See HCLJ (pp. 11, 12, 53, 57 & 125).

2 In the com. (p. 44b), the word 'uvariṁ' occurring in v. 75 of the text is explained as 'Sarvajñasiddhau' i. e. in *Sarvajñasiddhi*. The complete idea is that the author will discuss the pertinent topic hereafter i. e. in *Sarvajñasiddhi*.

3 He has referred to several persons and works. Of them I may note the following:

Indradatta (p. 30b), Gandhahastin (p. 42a), Gośālaśiṣya (p. 2b), Dharmakīrti (pp. 69a, 125b, 266a & 422b), Pātrasvāmin (p. 30b), Puruṣacandra (p. 30b), Prajñākaragupta (pp. 403b & 408a), Bhaṭṭārcaṭa (p. 185b), Mallavādin (p. 260a), Vararuci (p. 243a), Vyāḍi (p. 30b) and Śākaṭāyana (p. 144a).

Prākṛtalakṣaṇa is mentioned by him on p. 77b and *Vijñānanayaprasthāna* of Dharmakīrti on p. 69a.

4 This work along with Municandra Sūri's com. was edited by the late Dr. Luigi Suali and published in the Bibliotheca Indica. In his preface (p. II) to *Yogabindu* written in 1910 A. D. he says:

"My Italian translation with exegetical notes of the text, in the press for the *Journal of the Italian Asiatic Society*: the first part (adhyāyas I-III) is published in vol. 21; the remaining part will issue in the current of this year."

The text and the com. have been published by the Āgamodaya Samiti in 1924 A. D. There is a Gujarātī translation by Śāntisāgara and one by Manilal N. Doshi published in 1912 A. D.

the *Jaina* monastic life. Activities of the two types of the *Jaina* saints form the subject-matter of section VI. Section VII deals with the fruits of religion, and the next with the description of a *Tīrthaṅkara* and the nature of the liberated. Thus this work is, on the whole, related with *caraṇakaraṇānuyoga*[1] as is the case with *Pañcavatthuga* etc.

Sūtra 3 (p. 54b) of section IV is reproduced in the *svopajña* com. (p. 4a[2]) on *Yogadṛṣṭisamuccaya* (v. 10). The entire work has been commented upon by Municandra Sūri. A palm-leaf Ms. of this com. dated *Saṁvat* 1181 is available.

(33) Dhuttakkhāṇa

This is a work in Pāiya.[3] As its very name suggests it must be a narration wherein rogues play an important role. No Ms. of it is available to me. So I cannot give any details. But this title reminds me of 'Dhūrtākhyāna' written in Saṁskṛta and forming a part (pp. 32a–46a) of *Tattvakaumudī*, a com. on Haribhadra's *Daṁsaṇasuddhi*. Does this work depict in glaring terms the incredible legends of the *Vaidika* mythology as is the case with this *Dhūrtākhyāna* and *Dharmaparīkṣās* of Hariṣeṇa, Amitagati and Vṛttavilāsa? In *Prabhāvakacarita* (IX, 211) there is mention of *Kitavakathānakapañcaka*. Does this refer to *Dhuttakkhāṇa*? Further, does the following verse of it belong to *Dhuttakkhāṇa*?

"एवं लोइयकव्वं गद्दहलिण्डं व बाहिरे मट्ठं ।
अन्तो फोडिज्जन्तं तुसुबुसमासियं सव्वं ॥ २०९ ॥"

(43 & 43a) Pañcavatthuga and its svopajña com.[4]

This is a Pāïya work. It comprises 1714 verses. It can be divided into five sections, each associated with one *vatthu* (Sk. *vastu*) out of five. They deal with (i) renunciation, (ii) daily activities of the *Jaina* clergy, (iii) residence in a *gaccha*,

---

1 See pp. 11, 27, 53, 114 & 154 of HCLJ.

2 This No. refers to the edition of 1940 noted on p. XXXI.

3 See p. XVI of this intro. where the date of its completion is suggested.

4 Both have been published in D. L. J. P. Fund Series as No. 69 in 1927 A. D. The text has been given separately at the end. The alphabetical index of the verses of the text is published in 1929 A.D. (vide p. XXV). Its Gujarātī translation by Ānandasāgara Sūri is published in Ṛ. K. Saṁsthā, Rutlam, in 1937 A.D.

accessories of monks and penance[1], (iv) *anujñā*[2] (permission) and (v) *saṁlekhanā* (mortification) respectively.

It may be noted that this work is unique in two senses:

(i) It is the first amongst ancient works to give *pros and cons* for the topics expounded here.

(ii) This work deals with the subject of *Thava-pariṇṇā* etc., the *Pāhuḍas* (vide the com. on v. 1110) which are not mentioned elsewhere.[3]

Section III establishes the existence of the soul in the case of all the five kinds of the *sthāvara* living beings beginning with the earth-bodied ones and ending with vegetation. In v. 371 of section II (i. e. v. 598) there is mention of *Jogavihāṇa*. It seems to be the name of a work, but, it is certainly not the same as *Vīsavīsiyā* (XVII) which has the same title as this. Further, in this section, v. 122–123 (i. e. v. 349–350) there is mention of a narrative of two *siṭṭhins*, one of them being Jiṇṇa-sitthi. This narration is given in the com. (pp. 58b–59a).

The author has himself elucidated *Pañcavatthuga* in Saṁskṛta and has furnished us with quotations. In this com. (p. 1b) we find that the lines beginning with तत्र शिष्टानामयं and ending with विघ्नविनायकोपशान्तये almost tally word for word with those in the com. (Vol. I, p. 2) of AJP.

(45) Pañcāsaga[4]

This is a work in Pāiya in verse in Āryā. It is divided into 19 sections, each known as *pañcāsaga*[5] as it consists of

1 This topic is dealt with in AJP (Vol. II, pp. 218–224), and the verse quoted in its com. (Vol. II, p. 220) is also quoted in the *svopajña* com. (p. 131b) on *Pañcavatthuga* (v. 853) with this difference that there is 'तथा चरितं' for 'तदाचरितं'.

2 Non-violence is treated here at some length, and the *Vaidika* view is refuted.

3 See the Gujarātī *upodghāta* (p. 1) of Ānandasāgara Sūri to his translation of *Pañcavatthuga*.

4 The text along with Abhayadeva Sūri's com. called *S'iṣyahitā* is published by Jaina Dharma Prasāraka Sabhā, Bhavnagar, in 1912 A.D. The bare text and the alphabetical index of its verses are published in 1928 and 1929 A. D. respectively. Further, both the text and its com. by Abhayadeva are also published by Ṛ. K. Saṁsthā, Rutlam, in 1941 A.D.

5 Cf. Rāhula Sāṅkrityāyana's mention of three sections of *Majjhimanikāya* as (a) Mūla-paṇṇāsaka, (b) Majjhima-paṇṇāsaka and (c) uparipaṇṇāsaka, *paṇṇāsaka* standing for 'pañcāśaka'.

50 verses. The entire work, too, goes by the same name[1]. Some persons believe that just as in *Ṣoḍaśaka*, there are 16 *ṣoḍaśakas*, and in *Vīsavīsiyā* there are twenty *vīsiyās*, here, too, there must have been 50 *pañcāsagas*. But will they take into account that in *Aṣṭaka* there are not 8 *aṣṭakas* but 32? So it is no wonder, if our author did not compose 50 *pañcāsagas*. Each of the 19 *pañcāsagas* has a significant title[2] in Saṁskṛta for it as under:—

(i) Śrāvaka-dharma-vidhi, (ii) Dīkṣāvidhāna[3], (iii) Vandanavidhi (Caityavandana[4]), (iv) Pūjāprakarana (Pūjāvidhi), (v) Pratyākhyānaprakaraṇa(vidhi), (vi) Stavavidhi, (vii) Jinabhavanakaraṇavidhi[5], (viii) Pratiṣṭhāvidhi, (ix) Yātrāvidhi, (x) Upāsaka-pratimāvidhi, (xi) Sādhudharmavidhi, (xii) Sāmācārī, (xiii) Piṇḍavidhi, (xiv) Śīlāṅgavidhi, (xv) Ālocanāvidhi, (xvi) Prāyaścittavidhi, (xvii) Sthitāsthitavidhi (Sthitādikalpa), (xviii) Sādhupratimā and (xix) Tapovidhi.

This compendium of 19 sets of 50 stanzas has some verses in common with *Vīsavīsiyā*.[6] Some verses of *Pañcāsaga* VIII tally in meaning with a portion of *Nirvāṇakalikā* as stated in the intro. (p. 9a) of the latter.

From p. 22a it appears that some one else[7] had commented upon *Pañcāsaga* before Abhayadeva Sūri did so in *Saṁvat* 1124.

(51a) Bhāvanāsiddhi

Whether this work is in Saṁskṛta or Pāiya is not known; for, I do not know of any other source than *Sarvajñasiddhi* (p. 11) which mentions it. The pertinent line is:

"प्रपञ्चितमेतद् **भावनासिद्धौ** इति नेह प्रयासः"

---

1 This name is not mentioned by the author himself in this work.

2 This is mentioned in Pāiya at the end of every *pañcāsaga* except the 6th, the 17th, the 18th and the 19th wherein the titles are given in Saṁskṛta.

3 See "A Fourth Report of Operations in search of Sanskrit Mss. in the Bombay Circle, April 1886 to March 1892" (p. CXXXIX) by P. Peterson.

4 See Pet. Rep. I, app. p. 16, No. 25.

5 See *Indian Antiquary* (Vol. XXIII, p. 194).

6 See pp. XXXVII-XXXVIII.

7 "अन्ये त्वविभक्तिकनिर्देशं कृत्वा-'मो' निपात इति व्याख्यान्ति।"

From the context it appears that *vairāgya* (detachment) is a topic dealt with, in *Bhāvanāsiddhi*. It may be that it may be dealing with all the four holy reflections viz. love, serene joy, compassion and detachment or with twelve reflections mentioned in TS (IX, 7).

(54 & 54a) Yogadṛṣṭisamuccaya and its svopajña com[1].

This work is written in Saṁskṛta in 226 verses. It deals with three kinds of *yoga:* (i) *icchā-yoga*, (ii) *śāstra-yoga* and (iii) *sāmarthya-yoga* and two varieties of the last. It then proceeds to expound eight *dṛṣṭis*[2]. No *Jaina* work which is older than this and which treats this subject, is available. So, until we come across such a work, Haribhadra should be credited for ushering this new era in the *Jaina* world.

Up to his days it appears we had the exposition of 14 *guṇasthānas*, that of the four types of meditation[3], that of the three stages of a mundane soul and description of the five *mahāvratas* (*yamas*), control over senses (*pratyāhāra*) etc. It was, however, Haribhadra who described the spiritual development in terms of *yoga*. For a corroborative evidence the reader may refer to his works such as *Yogadṛṣṭisamuccaya*, *Yogabindu*, *Jogavihāṇavīsiyā*[4] (*Vīsavīsiyā* XVII), *Yogaśataka* and *Ṣoḍaśaka*.[5]

---

1 Both have been published in D. L. J. P. Fund Series as No. 12 in 1912 A. D. The English intro. of the late Dr. Luigi Suali referred to, in the preface of this edition, is to be found in the edition of *Yogabindu*. For another edition of the text and the com. see p. XXXI.

2 Nyāyācārya Yaśovijaya Gaṇi has treated this subject in his four Saṁskṛta *Dvātriṁśikās* (XXI-XXIV). For the masses' incompetent to follow Saṁskṛta, he has dilated upon this subject in Gujarātī in verse.

3 It appears that in the *Jaina āgamas* the word 'jhāṇa' implying 'meditation' has been primarily used for 'yoga'. Its characteristics as well as its varieties form the subject-matter of several *āgamas* e. g. (i) *Ṭhāṇa* (IV, I), (ii) *Samavāya* (IV), (iii) *Viāhapaṇṇatti* (XXV), (iv) *Uttarajjhayaṇa* (XXX, 35) and (v) *Āvassaya-nijjutti* (kāusagga-ajjhayaṇa; v. 1462-1468). This topic is dealt with, in TS (IX, 27) and in Jinabhadra Gaṇi's *Jhāṇasaya*.

4 This is named as *Yogaviṁśikā* by Yaśovijaya Gaṇi in his com. on it.

5 For further information the reader is referred to Paṇdit Sukhlal's article "Yogadarśana" published in the intro. to *Pātañjala Yoga-darśana ane Yogaviṁs'ikā*.

The last topic is the exposition of the four types of *yogins*. It points out the qualifications of persons entitled to study *yoga-śāstra*.

The entire work is commented upon by the author himself.

The verse beginning with बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह reminds one of *Bhagavadgītā* (X, 4). *Dharmabindu* (IV, 3) is quoted in the *svopajña* com. (p. 4a) of the tenth verse of this work and *Yoganirṇaya* in this com. (p. 2a) on the first verse. Further, in this *svopajña* com. (p. 6a) on *Yogadṛṣṭisamuccaya* Patañjali, Bhadanta Bhāskara and Bandhu Bhagavaddatta are mentioned. Besides, in this com. 'Yogacārya' occurs in several places e. g. on pp. 5a, 7a, 7b & 10a (the com. on v. 14, 19, 22 & 35). This is a *Jaina ācārya* no doubt; but who he is is not known.

(55) Yogabindu[1]

This is a small treatise in Saṁskṛta in 527[2] verses composed in Anuṣṭubh metre. It deals with spiritualism (*adhyātman*). The specific contents of *Yogabindu* are: refutation of the *Maheśavādins* and the *Puruṣādvaitins*, prowess of *yoga*, its background such as *pūrvasevā* etc., five types of *anuṣṭhāna*, eulogy of scriptures, three *karaṇas*—*yathāpravṛtti* etc., and attainment of right faith, *virati* (abstinence from sinful activities) and liberation. So far as these contents are concerned there is some affinity between this work and *Yogadṛṣṭisamuccaya*. But the former differs from the latter in its treatment of spiritual progress. When does this progress commence? The answer supplied by *Yogabindu* is that the spiritual development synchronizes with the lessening of the powers of infatuation, and that the former gains more and

---

1 This along with a com. by an incognito is edited by the late Dr. Suali and is published by the Jaina Dharma Prasāraka Sabhā in 1911 A.D. These two along with *Yogadṛṣṭisamuccaya* and its com. by Haribhadra have been published by Jaina-grantha-prakāśaka-sabhā as Nos. 25 & 24 in 1940 A. D.

2 The learned editor, the late Dr. Suali has himself stated in his preface that the numbering of the verses must be increased by one after v. 352, this number having been repeated twice. It is a very good thing that he has furnished us with an alphabetical index of the verses occurring in the text as well as the com.

more strength as the soul goes on subduing infatuation. The graded progress of spiritual devolopment is divided into five stages (*bhūmikās*) viz. *adhyātman*, *bhāvanā*, *dhyāna*, *samatā* and *vṛttisaṅkṣaya*. As stated in v. 419 & 421 Patañjali has named these first four stages as *samprajñāta* and the last as *asamprajñāta*.

Yogadṛṣṭisamuccaya designates the stage prior to the commencement of spiritual development as *ogha-dṛṣṭi*, and explains its various grades by illustrations. The stage following the *ogha-dṛṣṭi* and culminating in *yogāvasthā* is called *yoga-dṛṣṭi*. The graded development of this *yogāvasthā* is explained by dividing it into eight steps known as the eight *yoga-dṛṣṭis*.

Some verses of *Yogabindu* are quoted elsewhere. For instance, verses 126 to 130 are quoted in the com. on *Dharmabindu* (I, 19) and v. 449 by Guṇaratna in his com. *Tarkarahasyadīpikā*[1] (p. 42a) on *Ṣaḍdarśanasamuccaya* (v. 41) where it is ascribed to Vindhyavāsin, while, in the com. to *Yogabindu* it is introduced by the words "अथ परः". Verse 450 is also quoted by Guṇaratna on p. 42a, and it is there attributed to Āsuri, while there is no such mention in *Yogabindu* or its com. above referred to.

The late Dr. L. Suali in his preface (p. III) to his edition of *Yogabindu* with a Saṃskṛta com. has made the following observation:—

> "In many cases it is doubtful whether a verse recurring in several works of Haribhadra, either in the text, or in the commentary, or in both, are by the author himself, or quotations from older works retouched perhaps by Haribhadra. I propose to give in a separate treatise a full list of all such verses from the six[2] works by Haribhadra...".

From v. 83 of *Yogabindu* one can safely infer that the five causes which are necessary for the accomplishment of a *kārya* have been expounded in a work or works composed prior to this work.[3] According to the commentator, one of these works is *S'āstravārtāsamuccaya*.

---

1 This work will be hereafter referred to as TRD.

2 They are: (i) *Dharmabindu*, (ii) *Yogabindu*, (iii) *Yogadṛṣṭisamuccaya*, (iv) *Lokatattvanirṇaya*, (v) *Ṣaḍdarśanasamuccaya* and (vi) *S'āstravārtāsamuccaya*.

3 This topic is treated in AJP, *Vīsavīsiyā* (IV, 14-15) and to some extent in *Lokatattvanirṇaya* (II, v. 17-20 & 28-30).

In the 100th and 200th verses the author has referred to the doctrine of Gopendra[1] and in the 300th to that of Kālātīta. It seems that v. 301–307 are from some work of this Kālātīta.

In v. 119 'cāri-sañjīvinī-cāra' *nyāya* is mentioned.

In the late Dr. Suali's edition of the text and the com., the name of the commentator is not mentioned but he cannot be Haribhadra; for, it is not likely that he would address himself as भगवतः श्रीहरिभद्रसूरेः[2] as is done in the last but one line of the com. If we can, however, look upon this expression as an interpolation and can safely assume that the com. is composed by Haribhadra[3] it may be noted that in the com. (p. 1b) to *Yogabindu* (I) we come across the following verse which shows his keenness for rationalism and his love for logical reasoning :—

"आग्रही बत निनीषति युक्ति तत्र यत्र तस्य मतिर्निविष्टा ।
निष्पक्षपातस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र तस्य मतिरेति निवेशम् ॥"[4]

In *Yogavāśiṣṭha* (nyāya-prakaraṇa) this idea is beautifully expressed as under :—

"अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद् युक्तिबोधकम् ।
अन्यत् त्वार्षमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविनाम् ॥
युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
अन्यत् तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥"

---

1 He is mentioned in *Lalitavistarā* (p. 45b), and a portion is quoted from his work on this very page.

2 In the following verse of the colophon of *Durgapadaprakāśa*, Prabhānanda's com. to *Vītarāgastotra*, this commentator is referred to as 'pratibhāsamudra' and 'munīśvara' :—

"तदीयपट्टे प्रतिभासमुद्रः श्रीमान् **प्रभानन्दमुनीश्वरो**ऽभूत् ।
स **वीतरागस्तवने**ष्वमीषु विनिर्ममे **दुर्गपदप्रकाशम्** ॥ ४ ॥"

It appears that this is from the pen of the commentator himself. If so, is it not an instance of self-praise?

Yaśovijaya Gaṇi has referred to himself in the plural in the last line of his com. to Patañjali's *Yogadarśana*. It runs as under :—

"दर्शितः प्राज्ञबोधाय **यशोविजयवाचकैः**"

3 In the edition issued as Nos. 24-25 by Jaina-grantha-prakāśaka sabhā the com. is styled as *svopajña*.

4 According to Jñānakalaśa's *Sandehasamuccaya*, this verse belongs to Umāsvāti. Vide Pandit Hargovinda's Saṃskṛta intro. (p. 2b, fn.) to *Syādvādakalpalatā*.

5

(58) Laggasuddhi *or* Laggakuṇḍaliyā

This is a small work in Pāiya in 133 verses. Its Saṁskṛta title is *Lagnaśuddhi*. In v. 132 the word 'Haribhadda' occurs. So it may be inferred that this work is composed by some one known as Haribhadra. This inference is corroborated by the fact that it is attributed to Haribhadra by Kulamaṇḍana Gaṇi as can be seen from the following lines occurring in his *Vicārāmṛtasaṅgraha* (p. 11) composed in *Saṁvat* 1443 (रामाब्धिशक्र):

"धर्मसंग्रहण्यनेकान्तजयपताकापंचवस्तुकोपदेशपद**लग्नशुद्धि**लोकतत्त्वनिर्णययोगबिन्दुधर्मबिन्दुपंचाशकषोडशकाष्टकादिप्रकरणानि चतुर्दशशतमितानि पूर्वश्रुतव्यवच्छेदकालानंतरं पंचपंचाशता वर्षैः दिवं गतैः श्री**हरिभद्र**सूरिभिर्विरचितानि"

Kulamaṇḍana thus equates the author of *Laggasuddhi* with that of AJP. Hemahaṁsa Gaṇi in his com. (p. 207) on *Ārambhasiddhi* (V, 14), a work of Udayaprabha Sūri (the *guru* of Malliṣeṇa Sūri[1]) has quoted the following verse and attributed its authorship to Haribhadra :—

"कारावयस्स जम्मण रिक्खं दस सोलसं तहट्ठारं ।
तेवीस पञ्चवीसं बिम्बपइट्ठाइ वज्जिज्जा ॥"

This verse is found in *Laggasuddhi* as v. 23. There is a palm-leaf Ms. of this *Laggasuddhi* in Cambay. Its title is here noted as *Lagnakuṇḍalikā*. On the basis of this Ms. variants are noted by Muni Kāntivijaya in his article "लग्नशुद्धिनां पाठांतरो" published in "Jaina Satya Prakāśa"[2] (Vol. VII, No. 12). These refer to the printed edition published in *Saṁvat* 1974 by Bhīmasinha Manak, along with *Ārambhasiddhi* and *Dinaśuddhi*.

(62) Lokatattvanirṇaya[3] *or* Nṛtattvanigama

This is a small work in Saṁskṛta. From the opening verse it appears that the title of this work is *Nṛtattvanigama*; but the popular title is somehow *Lokatattvanirṇaya*, and it occurs in the colophon. This work comprises 147 (75 + 35[4] + 37)

1 He has composed SM in Śaka year 1214 i. e. *Samvat* 1349.

2 This will be hereafter noted as JSP.

3 The text was edited in 1902 A. D., Bhavnagar. It has been published along with a Gujarātī translation in 1921 A. D. as No. 10 in Haṁsavijayajī Jaina Free Library Series. At least by 1910 A. D. the text was edited and translated into Italian by Dr. L. Suali and it was published in Giornale della societa Asiatica Italiana i. e. Journal of the Italian Asiatic Society (Vol. XVIII, p. 263 ff.).

4 There are quotations from Upaniṣads, and they are counted as v. 1 in the edition of 1921 A. D. which I here follow.

verses in different metres. Thus this work gets divided into three sections. In I, 23–31 undesirable activities of Viṣṇu, Śambhu, Śakra, Haladhara, Skanda, Āryā (Ambikā), Vināyaka, Brahman, Sūrya, Anala, Soma and Indra are referred to. The author condemns these acts; but he is sufficiently broad-minded to bow to one who is really dispassionate, though he may be named as Brahman, Visnu, Śaṅkara or Hara. This work describes the nature of the universe (I, 42–75) and states various views about its creation. The next topic is the nature of the soul[1] (II, 1–11). This is followed by the exposition of the doctrine of *karman* etc. as propounded in the non-Jaina schools of philosophy (II, 12–35). Here the universe is explained according to the views of those who lay undue emphasis on *svabhāva*, *niyati* or *parināma*. It then states the *Jaina* view (III, 1–37) and thereby refutes the non-Jaina ones previously noted.

In I, 15 we have: न ह्यासवादा नभसः पतन्ति. This can be compared with AJP (Vol. I, p. 212). In I, 19 there is an allusion to a narration pertaining to one who accepted gold.

It may be observed that some of the verses of this work practically tally with those of *Bhagavadgītā*. For instance I, 52 (सर्वतः पाणि॰) = XIII, 13; I, 53 (ऊर्ध्वं॰) = XV, 1; II, 2 (द्वावेव॰) = XV, 16; II, 6 (न कर्तृ॰) = V, 14; II, 8 (नैनं॰) = II, 23; II, 9 (अच्छेद्यो॰) = II, 24; and II, 13 (उद्धरेद्॰) = VI, 5.[2]

पुरुष एवेदं...रोहति which marks the beginning of II occurs in *S'vetāśvataropaniṣad* (III, 15) and यस्मात् परं...सर्वं in III, 9. यदेजति...बाह्य(त): is found in *Īśāvāsyopanisad* (5) with तद् for यद्. The first foot of एक एव...प्रलीयते tallies with that of *Brahmabindu* (v. 12).

Some verses from this work are referred to, by Guṇaratna in his TRD. For instance, v. 32 & 38 occur in this com. on p. 4a.

(65) Vīsavīsiyā[3]

This work in Pāiya consists of twenty sections. Each

---

1 See pp. XXIV and XXV.

2 For details see P. K. Gode's article "The Bhagavadgītā in the Pre Śāmkarācārya Jaina Sources".

3 This work—the bare text along with Yaśodeva Sūri's *Paccakkhāṇasarūva*, *Kātantravibhramasūtra* and its *avacūrṇi* by Cāritrasiṁha, Rājaśekhara's *Dānaṣattriṁśikā* with *avacūrṇi*, Ksamāśramaṇa Jinabhadra Gaṇi's *Visesaṇavai* and Rṣivardhana Sūri's *Nemistuti* is published by Ṛ. K. Saṁsthā, Rutlam, in 1927 A. D.

one of them except the fourteenth comprises twenty verses (*gāthās*) and is hence known as *vīsıyā* (Sk. *viṁśikā*). Further, each except the 15th, is named in Saṁskṛta according to the subject it deals with, with the word 'viṁśikā' added to it as can be seen from Prof. K. V. Abhyankar's edition.[1] The twenty names without the word 'vimśikā' are :

(1) Adhıkāra, (2) Anādı, (3) Kula-nīti, (4) Carama-parivarta, (5) Bījādi, (6) Saddharma, (7) Dāna, (8) Pūjā-vidhi, (9) Śrāvaka-dharma, (10) Śrāvaka-pratimā, (11) Yati-dharma, (12) Śiksā, (13) Bhikṣā, (14) Tadantarāyaśuddhi-liṅga, (15) Āloyanā (Sk. Ālocanā), (16) Prāyaścitta, (17) Yoga-vidhāna, (18) Kevala-jñāna, (19) Siddha-vibhakti and (20) Siddha-sukha.

In Vīsiyā I, verses 11–15 enumerate the names of the twenty *vīsiyās*, and they give us an idea of the contents of this work.

Vīsiyā II proves that the world is made up of five *astikāyas*, is beginningless and is not created by any super-human agency.[2]

Some social practices and observances based upon the family tradıtions and customs of the country form the main theme of Vīsiyā III. Some of these are no longer seen. Even then the section deserves to be studied by a student of ancient culture and sociology.

The last existence preceding final emancipation is called 'carama-parivarta' known also as 'apunarbandhaka' and 'nıvṛttādhikārapravṛtti'. Herein every activity of the human being is directed towards the attainment of salvation. This is the theme of Vīsiyā IV. In v. 14[3]–15 five views regarding the causality of the universe are noted and evaluted.[4]

Vīsiyā V compares the religious life with a tree.

Attainment of right faith is the main subject of Vīsiyā VI.

Vīsiyā VII deals with three kinds of endowments *viz.*, right knowledge, safety and religious utility.

---

1 Herein, only six verses are printed in the case of Vīsıyā XIV. This edition published in 1932 A. D. contains Sk. intro., Sk. rendering (*chāyā*), notes in English and an appendix in Sk.

2 For comparison see p. XXXV.

3 This is reproduced from *Sammaıpayaraṇa* (III).

4 This topic is dealt with in other works of Harıbhadra. See fn. 3 of p. XXXII.

Worship of the Deity and its varieties and sub-varieties are treated in Vīsiyā VIII.

In Vīsiyā IX, the life of the *Jaina* laity is expounded.

Vīsiyā X deals with the postures of a *Jaina* householder.

In Vīsiyā XI there is exposition of the life of the *Jaina* monastic order.

In Vīsiyā XII religion is compared with a kingdom and a perfectly religious monk with a monarch. Religious instruction is its central theme.

Vīsiyā XIII explains the forty-two faults to be avoided by the *Jaina* clergy while accepting alms.

Vīsiyā XIV discusses the factors which act as obstacles in partaking the alms obtained in a faultless manner.

Confessions of faults and atonements are the respective topics of Vīsiyās XV and XVI.

In Vīsiyā XVII, v. I *yoga* is defined as an activity leading directly to salvation. Verse 2 mentions the five divisions of *yoga*. Of them the first two comprises *karma-yoga* and the last three *jñāna-yoga*. Each of these divisions has four varieties, and each of them four sub-varieties. Thus *yoga* is of eighty types. In v. 8 there is mention of *anukampā, nivvea, saṁvega* and *pasama* respectively. Verses 17–20 mention the four varieties of good practice. This Vīsiyā does not deal with the initial stage of spiritual development but rather the mature one. The topic of this *Vīsiyā* and the style of treating it agree with those of *Ṣoḍaśaka*. This *Vīsiyā* is commented upon by Nyāyācārya Yaśovijaya Gani.

Omniscience is the central theme of Vīsiyā XVIII.

Various types of the liberated souls form the subject of Vīsiyā XIX. These have for their basis the condition of life in their last birth as a human being. That emancipation is not the sole right of males but is equally shared even by females, is ably discussed in v. 6–12.

Prof. K. V. Abhyankar has stated in his notes that the following verses tally with others.

IV, 14 = *Sammaipayaraṇa* (III, 53). For comparison see *S'vetāśvataropaniṣad* (I, 2).

VI, 5 & 6 (the first hemistiches) = the first hemistiches of *Āvassayanijjutti* (v. 105 & 106).

VI, 7-8 = *Visesā°* (v. 1202-1203) and *Pañcāsaga* (v. 123-124).

IX, 11-20 = *Pañcāsaga* (I, 41-50).

IX, 8-20 = *Sāvayadhammavihi* (v. 106-108 and 111-120).

X, 1 = *Pañcāsaga* (v. 447).

XI, 2 = *Dasaveyāliyanijjutti* (v. 314) and *Pāñcāsaga* (v. 513).

XIII, 3-4, 5-7 = *Piṇḍanijjutti* (v. 92-93, 408-409 and 520).

„ 10 = *Piṇḍanijjutti* (v. 662) and *Ohanijjutti* (v. 280).

I may add that XX, 6 is almost the same as one occurring in *Samarāiccacariya* (IX, p. 970, B. H. Dosi's edn.) and VI, 9-14 with *Samarāiccacariya* (I, 72-77).

Prof. Abhyankar has noted parallel ideas for comparison. Of them I may note the following:

अणाइयमग्गे तम आसि occurring in II, 18 = तम आसीत् तमसा गूळ्हमग्रे प्रकेतम् (*Taittirīya Brāhmaṇa* II, 8, 9).

इत्थियणसुज्झियव्वा (III, 17) = *Arthaśāstra*.

VII, 3-5	= *Yogabindu* 345 & 349.
XII, 12	= *Āvassayanijjutti* (v. 99).
„ 16	= *Kāṭhaka* (I, 2, 15).
XVII, 14-16	= Jñānasāra (XXIII[1]).
XX, 2-20	= Ovavāiya (last verses).
„ , 9-16	= *Uttarajjhayaṇa* (XIX, 76-85).

Ānandasāgara Sūri has composed a com. on *Vīsavīsiyā*. It deserves to be soon published.

(68 & 69) S'āstravārtāsamuccaya & Dikpradā[2]

The text is in Saṁskṛta in verse. It examines, refutes and reconciles some of the views of the non-Jaina schools and sects in a spirit which is highly laudable as the author respectfully[3] refers to the opponents and does not stoop low as some critics do. The author himself has written a com. on this work. It is designated as *Dikpradā*. The text consists of 700 verses

1 This is Lokasañjñāṣṭaka.

2 Both have been published in 1929 A.D. by the trustees of the Vijayadevasūrasaṅgha saṁsthā Goḍījī Jaina Upāśraya, Bombay. The text along with *Syādvādakalpalatā* was published in D. L. J. P. F. series in 1914 A. D. For another edition of the text see p. XLII.

3 See Prof. Abhyankar's intro. (pp. 6-7) to his edition of '*Viṁśati-Viṁśikā*'.

whereas the extent of this com. comes to 2,250 *ślokas* (one *śloka* being equal to 32 letters). Nyāyācārya Yaśovijaya Gaṇi, too, has written a com. on this text, and it is more exhaustive than *Dikpradā*. It is styled as *Syādvādakalpalatā*. Yaśovijaya has divided the text into eleven sections and has named each as 'stabaka'; but the author has not done so as can be seen from the printed edition. The main topics dealt with, in this work are :

(i) The establishment of the existence of 'soul'[1] and refutation of the Lokāyata system of thought,[2] (ii) the *Jaina* view about violence (*hiṁsā*), and the denouncement of the *hiṁsā* sanctioned by the *Vedas*,[3] (iii) the theory of causation–five factors examined,[4] (iv) refutation of the Sāṅkhya system, (v) criticism of the views of Dharmakīrti and other *Bauddhas*, (vi) the *Jaina* view about reality[5], (vii) refutation of Brahmādvaita, (viii) establishment of omniscience[6] and refutation of the Mīmāṁsaka view in this connection and (ix) the nature of liberation[7].

In the text we come across the following names :

Bṛhaspati (v. 111), Buddha (v. 464, 466 & 661), Dharmakīrti (v. 603), Jaimini (v. 612), Kapila (v. 237), Manu (v. 209) and Vyāsa (v. 75 & 690).

Dikpradā, too, mentions certain names e. g. Āsuri (p. 32a), Dharmakīrti (p. 38b), Kumārila (p. 80b), Śāntarakṣita (p. 42b), Subandhu[8] (p. 73a) and Vindhyavāsin (p. 32a).

In the text at times we come across verses which really belong to some other works. Some of them are :

"न तत्र किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ॥ २६९ ॥
भावे ह्येष विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधतः ।
न भावो भवतीत्युक्तमभावो भवतीत्यपि ॥ २७० ॥"
"नासतो भावकर्तृत्वं तदवस्थान्तरं न सः ॥ २९६ ॥

1 See pp. XXIII–XXV.
2 See p. XXV.
3 See fn. 2 of p. XXVIII.
4 See fn. 3 of p. XXXII & p. XXXV.
5 It is characterized by origination, destruction and permanence.
6 See Vīsiyā XVIII and fn. 6 of p. XXV.
7 See Vīsiyā XIX.
8 In *Syādvādakalpalatā* (p. 267a) we have Devabandhu instead of Subandhu.

दस्तुनोऽन्तरं सत्ता कस्यचिद् या नियोगतः ।
सा तत्फलं मता सैव भावोत्पत्तिस्तदात्मिका ॥ २९७ ॥
असदुत्पत्तिरप्यस्य प्रागसत्त्वात् प्रकीर्तिता ।
नासतः सत्त्वयोगेन कारणात् कार्यभावतः ॥ २९८ ॥"
"स्वयं रागादिमान् नार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।
न वेदयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः? ॥ ६०४ ॥
तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ ।
खादेत् स्व(त् श्व)मांसमित्येष नार्थं इत्यत्र का प्रमा? ॥ ६०५ ॥"
"अन्यथा दाहसम्बन्धाद् दाहं दग्धोऽपि मन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥ ६६७ ॥"
"दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः ॥ ६९३ ॥"

Of these v. 269, 270, 604 and 605 are taken from Dharmakīrti's *Pramāṇavārtika*, the corresponding numbers being I, 279; I, 280; I, 319; and I, 320. There are variants e. g. न तस्य for न तत्र in I, 279; भवतीति न for भवतीत्यपि in I, 280 and खादेच्छ्वमांस for खादेत् स्व(त् श्व)मांस in I, 320. As regards v. 296–298, at least the latter half of v. 296 is attributed to Śāntaraksita. I do not find any of these verses in *Tattvasaṅgraha*. So, if they are not really there, they may be from some other work of his[1] or from a work of his name-sake.

Verse 667 is the same as v. 425 of *Vākyapadīya* (II), with this difference that there we have "अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्" as the first foot. Verse 693 is a quotation from the *Bhāṣya* (Vol. II, p. 319) on TS (X, 7). Verse 666 is also perhaps a quotation. Verses 367, 508, 509, 513, 515, 516, 517, 518, 666, 667 and 670 occur in AJP on p. 56 of Vol. II, p. 132 (I), p. 133 (I), p. 297 (I), p. 71 (I), p. 72 (I), p. 72 (I), p. 72 (I), p. 396 (I), p. 396 (I) and p. 402 (I), while v. 246, 316, 317, 332 and 422 occur in the com. on AJP on pp. 134 & 190 of Vol. II, p. 263 (I), p. 263 (I), p. 233 (I) & p. 502 (II) and p. 257 (I).

In v. 583 we have the latter half as "प्रमाणपञ्चकावृत्तेस्तत्राभाव-प्रमाणता". This seems to be an echo of the following verse occurring in Kumārila's *Mīmāṁsāślokavārtika* (p. 473).

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥"

---

1 For the list of his works see "Foreword" (pp. XX–XXIII) to *Tattvasaṅgraha*.

Similarly "तस्मादालोकवद् वेदे सर्वसाधारणे सति", a hemistich of *Mīmāṁsā-ślokavārtika* (p. 74) is incorporated in the following verse:

"आह चालोकवद् वेदे सर्वसाधारणे सति ।
धर्माधर्मपरिज्ञाता किमर्थं कल्प्यते नरः ? ॥ ५८५ ॥"

In *Dikpradā* (where this verse is explained) Kumārila is mentioned.

Verses 581–583 occur in *Sarvajñasiddhi* as v. 11–13 with a variant '°भावस्य मानता' for '°भावप्रमाणता' in v. 13. Verse 76 beginning with 'नासतो विद्यते' completely tallies with *Bhagavadgītā* II, 16, and v. 563 can be compared with *Bhagavadgītā* XIII, 8. The first foot of v. 166 viz. 'कालः पचति भूतानि' tallies with *Maitrī Upaniṣad* VI, 15. The first hemistich agrees with that of Ādiparvan I, I, 190 of *Mahābhārata* (B. O. R. I.), and the second line is found only in the northern recention of MBh (vide p. 29 of Ādiparvan).

(74) Ṣaḍdars'anasamuccaya[1]

It is a small treatise composed in Saṁskṛta in 87 verses. All of them except the 42nd and the 82nd are in Anuṣṭubh metre. The 42nd verse is in Upajāti and the 82nd in Sundarī[2] also known as Viyoginī and Vaitālīya.

This work as its very name signifies, deals with the six systems[3] of Indian philosophy. The first verse serves as a *maṅgala*. The second and the third mention the names of the six systems of philosophy and a few details about them. Verses 4 to 11½ treat Buddhism, 11½ to 32½ Naiyāyika *darśana*, 32½ to 43½ Sāṅkhya *darśana*, 43½ to 58 Jainism, 59 to 67 Vaiśeṣika *darśana*, 68 to 77 Jaiminīya *darśana*, 78 to 79 the difference of opinion as to which should be considered as six *darśanas*, 80 to 86½ Lokāyata (Cārvāka) *mata* and the last

---

1 This name is not mentioned in the work by the author himself. I do not know if he has referred to it in any other work of his. I find this name for the first time in TRD, Gunaratna Sūri's com. (p. Ia, v. 4) on it.

2 This change in the metre of this v. 82 and the remark made by Guṇaratna Sūri, while commenting upon it, has led Pandit Bechardas to surmise that this verse is not from the pen of Haribhadra. See his *Jainadars'ana* (sūcana, p. I).

3 See my article दर्शनोनी गणना अने घटना published in JSP (Vol. IX, No. 3, pp. 77–82).

hemistich the author's advice to the reader. In v. 11 three characteristics of a *hetu* acceptable to the *Bauddha* school of logic are mentioned. Therein the word *pakṣadharmaiva* deserves to be noted. Jinavijaya in his Hindī article "हरिभद्रसूरिका समयनिर्णय" (p. 36) says that this technical term is not found in any earlier work of any school of logic, though a phrase suggesting the same idea is met with. But this is incorrect; for, it occurs in *Pramāṇavārtika* (v. 3) of Dharmakīrti and even in *Nyāyapraveśaka* (p. 1). of Śāṅkarsvāmin (?)

Verses 5 (second hemistich) to 8 occur in this very order in Jinasena's *Ādipurāṇa* (parvan V) as v. 42–45. These may be originally belonging to some *Bauddha* work.

Verse 20 occurs in *Nyāyamañjarī* (p. 129) of Jayanta Bhatta[1]. In the errata of *Pramāṇamīmāṁsā*, its source originally mentioned as *Ṣaḍdarśanasamuccaya* is replaced by *Nyāyamañjarī*. So it is a suggestion that this v. 20 is quoted from *Nyāyamañjarī*. Mahendrakumāra, too, holds this very view as can be seen from his intro. to *Nyāyakumudacandra* (Vol. II, p. 38). Further, on pp. 16 & 38 he has suggested that the life-limit of Haribhadra should be extended upto 810 A. D.; for, in his opinion *Nyāyamañjarī* was composed in about 800 A. D. at Kashmir. I am not in a position to form any definite opinion at present. But I may say that a question may be raised: if v. 20 which has its two hemistiches tallying with the second hemistiches of two verses[2] of *Nyāyamañjarī* (p. 117, Kashi Saṁskrit Series, No 106) is really extracted from *Nyāyamañjarī*, why are the first hemistiches dropped? Is it not possible to believe that in *Nyāyamañjarī*, two verses are quted and not one as in *Ṣaḍdarśanasamuccaya*?

Verse 72 is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p. 505). This verse fairly tallies with one in Kamalaśīla's[3] *Pañjikā* (p. 450) on Śāntarakṣita's[4] *Tattvasaṅgraha*. The original source may be some old work of the Jaiminīya school.

---

1 He is also known as 'Jaran-naiyāyika'. He is an author of *Nyāyakalikā*, too. He is assigned a period of 760 A. D. to 840 A.D. in the intro. (p. 16) to *Nyāyakumudacandra* (Vol. II).

2 "गम्भीरगर्जितारम्भनिर्भिन्नगिरिगह्वराः । रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ॥
त्वङ्गत्तडिल्लतासङ्गपिशङ्गोत्तुङ्गविग्रहाः । वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैव प्रायः पयोमुचः ॥"

3 His life-period is about 713 A. D. to 763 A. D.

4 His date is usually supposed to be 705 A. D. to 782 A. D.

As *editio princeps* may be mentioned the edition by F. L. Pullee in GSAI 1, 47ff., 8, 159ff.; 9, 1ff. There is a publication[1] by Jaina Dharma prasāraka Sabhā, Bhavanagar. It is styled as "Śrī-Haribhadra-Sūrikṛta-granthamālā", is dated as *Saṁvat* 1964 and it includes over and above this work two more viz. *S'āstravārtāsamuccaya* and *Aṣṭaka.*

Ṣaḍdarśanasamuccaya has at least four commentaries. Of them Gunaratna Sūri's com. TRD has been edited by L. Suali and published along with the text in Calcutta Bibliotheca Indica in 1905–7 A. D. The text and this com[2]. are subsequently published by Śrī Ātmānand Sabhā, Bhavanagar, in *Saṁvat* 1974.

In TRD (p. 42a) and in SM (p. 97, com. on v. 15), too, the following line is attributed to Patañjali:

"शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नतदात्माऽपि तदात्मक इव प्रतिभासते"।

This is not found in Patañjali's *Yogasūtras*, but it practically[3] occurs in Vyāsa's *Bhāsya* (p. 91) on them (s. 20). So is this a slip[4] or is it that in the time of Malliṣena Patañjali was looked upon as the author of this *Bhāsya*, Vyāsa being too ancient to be a commentator of *Patañjali*?[5]

---

1 In this publication *S'āstravārtasamuccaya* is divided into eight *stabakas*, and each begins with the word 'stabaka' and its corresponding number. See intro. (p. XXXIX)

2 On pp. 20a and 20b are mentioned 18 incarnations of Rudra (Śiva). This reference is wrongly attributed to Haribhadra by D. K. Shastri in his "शैव धर्मनो संक्षिप्त इतिहास" (p. 69). This has led him to say on p. 78 that Rāśikara has been looked upon as the 17th incarnation of Rudra by Haribhadra. Similarly, on p. 88 he has wrongly fathered upon Haribhadra the mention of the characteristics of the *S'aiva yogins* and that of the *S'aiva* sects and sub-sects. For, all these topics are dealt with in TRD.

3 'शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययानुपश्यः यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति' is the reading in the *Bhāsya.*

4 The very frequent practice of commenting upon one's own work i. e. of writing a *svopajña vṛtti* prevalent amongst the *Jaina* authors, may have led to the confusion between the *sūtra-kāra* and the *bhāsya-kāra.* This is, of course, a conjecture to account for the slip, if admitted.

5 See "Notes" (p. 174) on SM. Here the remark viz. 'the slip was originally Gunaratna's and was afterwards repeated by Malliṣena' is wrong; for, SM was composed in Śaka 1214 i. e. *Saṁvat* 1349 whereas Gunaratna, the author of TRD, composed *Kriyāratnasamuccaya* in *Saṁvat* 1466, and thus he (Guṇaratna) flourished about 100 years after Malliṣena.

There is another com. whose author is Maṇibhadra Sūri. It is smaller as compared with the one noticed above. It is published in the Chokhambā Series, Benares, in 1905 A. D. Herein "about half of the chapter on Jainism is found word for word, in the *Syādvādamañjarī* ! Which was the plagiarist[1], this man or Malliṣeṇa." So says Colonel G. A. Jacob in his *Laukikanyāyāñjali* (pt. I, p. IX).

In *Jaina granthāvalī*, two more commentaries are noted. Of them Vidyātilaka *alias* Somatilaka Sūri is the author of one of them. The author of the other com. is not mentioned probably because he is incognito.

(75) Ṣoḍas'akaprakaraṇa[2]

This is a small treatise written in Saṁskṛta, in verse, in Āryā[3]. It is divided into 16 *adhikāras* each of which is styled as *ṣoḍaśaka* in the printed edition, the 1st *adhikāra* as the 1st *ṣoḍaśaka*, the second *adhikāra* as the 2nd *soḍaśaka* and so on. Each of the 1st 15 *ṣoḍaśakas* consists of 16 verses whereas the 16th has 17, the last written after the words "षोडशं षोडशकम्". Probably this is the reason why the entire work is called *Ṣoḍaśaka*; for, nowhere in this work the author has named it so. The authorship of this work is inferred from the phrase *bhavaviraha* occurring at the end of every *adhikāra* and is corroborated by the last verse of the last *adhikāra*.

The subject of each of the *adhikāras* is as follows:—

(I) Examination of *dharma* (*dharmaparīkṣā*), (II) preaching (*deśanā*), (III) characteristics of *dharma* (*dharmalakṣaṇa*),

1 This charge is unwarranted; for, it was customary in olden days to incorporate the statement of a previous writer or writers in one's work without making any mention of the same. See Hemacandra Sūri's *Pramāṇamīmāṁsā* (p. 1) where 'what is originality' is discussed.

2 This treatise together with Yaśobhadra's *vivaraṇa* and Yaśovijaya's *vyākhyā* called *Yogadīpikā* has been published in D. L. J. P. Fund Series in 1911 A. D. In this edition the text is given separately, too, at the end. The text along with Yaśobhadra's com. and notes from Yaśovijaya's com. has been published in Ṛ. K. Samsthā, Rutlam, in *Saṁvat* 1992. The topics dealt with, in every *ṣoḍaśaka*, are given in the beginning by the editor.

3 Amongst the available Saṁskṛta works of Haribhadra this is the only one in Āryā.

(IV) characteristics of one desiring *dharma* (*dharmaicchuka-liṅga*)[1], (V) attainment of trancendental principles (*lokottara-tattvaprāpti*), (VI) a *Jaina* temple (*Jaina mandira*), (VII) a *Jaina* idol (*Jaina bimba*), (VIII) ceremony of consecration (*pratiṣṭhā-vidhi*), (IX) nature of worship (*pujāsvarūpa*), (X) fruition of worship (*pujāphala*), (XI) characteristics of *śrutajñāna* (*śrutajñā-naliṅga*), (XII) renunciation (*dīkṣā*), (XIII) modesty to a preceptor (*guruvinaya*)[2], (XIV) types of *yoga* (*yogabheda*), (XV) nature of one to be contemplated (*dhyeyasvarūpa*) and (XVI) balance of mind (*samarasa*).

In XI, 5 there is an allusion to a narration pertaining to some sleeping king.

In XI 7–9 there is an exposition of *vākyārtha, mahāvākyā-rthā* and *aidamparyārtha* as is the case with *Uvaësapaya* (v. 859–885). Haribhadra seems to be the first *Jaina* writer to have coined this terminology and replaced the traditional one comprising *padārtha, padavigraha, cālanā* and *pratyavasthāna.*

In XI, 11 there is a reference to चारिचरकसञ्जीवनी. It is explained in the com. by means of a narration.

In XII, 1 there is a phrase वसन्तनृपसन्निभा. It is explained by the commentator Yaśobhadra Sūri as विडम्बनाप्राया चैत्रमासपरिहासकृत-राजसन्निभा. This may remind one of the following lines occurring in Jinaprabha Sūri's *Bhavvacariya*[3] and *Kulakasaṅgaha* respectively:

"जिम धूलहडी केरउ राउ"

"धूलिहरी रायत्तणसरिसा सव्वेसिं हसणिज्जा"

This mock–king may be compared with the pseudo–bridegroom figuring in the "ghīsa"[4] of Surat.

In XV, 11 the word 'tīta' is used for 'atīta'. Yaśobhadra Sūri while elucidating it in his com. cites *Siddhiviniścaya*[5] as an example where such usage is met with.

The wording of XV, 14 is perhaps borrowed from the following line occurring in *S'ūkla-yajurveda* (XXXI):—

1–2 The *bhāvanās* such as love etc. are expounded here.

3 This work in Avahattha is published in the "Forbes Gujarātī Sabhā Quarterly" (Vol. I, No. 2, pp. 149–154).

4 For details see my article "हरिपरानी घीस" in the local weekly "Pratap" in its issue of 26–3–38.

5 Is this the same work as one composed by Akalaṅka?

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥"

This phraseology is incorporated in *Bhaktāmarastotra.* For other details see my Saṁskṛtā bhūmikā (p. 11) to *Bhaktāmara, Kalyāṇamandira* and *Namiūṇa.*

According to *Jaina granthāvalī* (p. 164) Dharmasāgara, too, has commented upon *Ṣoḍaśaka-prakarana.* Thus there are three commentaries.

(76) Saṁsāradāvānalastuti[1]

This hymn consists of four verses in four different metres, and it is written in a language which is Saṁskṛta and Pāiya as well and is thus an example of 'Bhāṣāsama'. In v. 1 there is an eulogy of Lord Mahāvīra, in v. 2 that of all the *Tīrthaṅkaras,* in v. 3 that of the *Jaiṇa* canon and in v. 4 that of the goddess of speech. We have a *pādapūrtī* by Sumatikallola. It comprises all the feet. It is named as *Prathamajinastavana.* It is published in *Jainastotrasaṅgraha* (pt. I, pp. 65-67). On pp. 67-69, there is *Pārśvajinastavana* which, too, is a *pādapūrtī* of all the feet.[2] In part II (p. 20) we come across a hymn which is named as *Jinastuti* and which is a *pādapūrti* of the first foot of every verse of the original one.

(80) Samarāiccacariya *or* Samarāiccakahā[3]

The first name is mentioned by the author himself on

1 This small hymn is published in several editions of "Pratikramaṇa-sūtras".

2 In "मांडवगढका मंत्री अथवा पेथडकुमारपरिचय" this very hymn in honour of Pramada-Pārśvanātha is published on pp. 64–69 in 17 verses in *Saṁvat* 1979 i. e. ten years after this publication.

3 This work along with intro., contents and index was edited by H. Jacobi in the Bibliotheca Indica, and it was published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, in 1926 A. D. This index contains proper names of persons and cities etc., and technical terms. B. H. Dosi has edited this work along with the Saṁskṛta rendering and published it in two parts in 1938 and 1942 A. D. respectively. Bhava VI along with intro, notes, translation, vocabulary and Saṁskṛta tippaṇī is edited by M. C. Modi and is published as "Prakrit Granth-mālā N. 7" by S. J. Shah in 1936 A.D. It is also edited with intro., notes and translation by Prof. B. A. Chaugule and Prof. N. V. Vaidya in 1936 A.D. M. C. Modi's edition of bhavas I & II is published by S. J. Shah in 1933 A.D. It is issued in two volumes,

p. 7[1]. It is popularly styled as *Samarāiccakahā*. It is a *dharmakathā*, one of the four types of narration. It seems to be the most popular narrative work. It has been noted in *Kuvalayamālā*, Dhanapāla's *Tilakamañjarī* and Devendra Sūri's *Santināhacariya* (Peterson's Report V, p. 73). It has been cited by Hemacandra in *Alaṅkāracūḍāmaṇi*, his com. (p. 465) on his own work *Kāvyānuśāsana* (VIII, 8) as one containing all the requisites of various types of narration. *Vilāsavaikahā* composed by Siddhasena Sūri alias Sādhārana in *Saṁvat* 1123 is extracted from *Samarāiccacariya* (*bhava* V). The latter is surcharged with the sentiment of tranquility.

Samarāiccacariya is a romance *par excellence* composed primarily[2] in prose in Jaina Marahatthī strewn with Sorasenī forms here and there. It is divided into nine sections–births (*bhavas*), and it deals with the nine existences of two persons, one a victim of vices and another a votary of virtues. It is a striking example of the poetic abilities of Haribhadra who is a great commentator, a theologian and a writer on philosophy and one who is said to have composed *Kathākośa*, *Dhuttakkhāṇa*, *Munipaticarita*, *Yaśodharacarita* and *Vīraṅgadakathā*.

The nucleus of *Samarāiccacariya* with the mark 'viraha' at the end seems to be traditional. 'Cariya-Saṅgahani-gāhās' are given in this very work as v. 23–30 (pp. 7–8). In the beginning are mentioned the characteristics of the four[3] types of narration including *saṅkiṇṇakahā*. *Kuvalayamālā* however defines *saṅkiṇṇakahā* in a different way. This is strange. The mention of *Samarāiccacariya* as *Samaramiyaṅkakahā* in *Kuvalayamālā* is explained by Jinavijaya as *Samaramṛgāṅkakathā* in his Hindī article on the date of Haribhadra (p. 43 fn.); but I think, it means a narration marked with Samara (समर इलङ्का, म् a sandhi-consonant).

---

the first comprising the text, intro., glossary, notes and Samskṛta tippanī and the second English translation and supplementary notes.
A palm-leaf MS. of *Samarāiccacariya* dated *Saṁvat* 1299 is found in the Śāntinātha bhaṇḍāra at Cambay.

1 This refers to B. H. Dosi's edition.

2 There are quotations in verse, and they are introduced with the words "bhaniyam ca". Vide v. 45 & 70–80 of Bhava I, and v. 199, 200 & 202 of Bhava II. Of them v. 70 tallies with *Viseṣā°* (v. 1195) & v. 77 with *Vīsiyā* VI, 14.

3 In *Upamiti°* we come across these very types.

The central idea is *nidāna* which may be here looked upon as a phase of retribution or Nemisis. For, Aggisamma resorts to it and harasses Guṇasena just after he is born as a god.

There are stories within stories as is the case with Bāṇa's *Kādambarī*, and some of them are pre-birth stories. There are parables such as (i) a man in the well[1] (II, v. 173–186; pp. 136–138,) and (ii) a frog, an old serpent, an osprey, and a boa constrictor where the 1st is caught by the 2nd, the 2nd by the 3rd and the 3rd by the 4th (II, p. 148).

The story given in Bhava IV (pp. 289–347) has a later parallel in No. 73 of *Bṛhatkathākośa*[2] of Hariṣena. Similarly the story of Mūga has a parallel in *Pariśiṣṭaparvan* (II, 224–314).[3] The discussion between Vijayasiṁha and Piṅgaka (III, pp. 203–221[4]) is as it were an echo of *Gaṇaharavāya* and that of Kesi and Paėsi dealt with, in *Rāyapaseṇaijja*. It has a later parallel in No. 73 (v. 133 ff.) of BK.

In Bhava VI (pp. 517–518) we learn that Dharaṇa takes out blood from his arm and converts it into water by mixing it with the juice of *tuvariṭṭhiyā*.

The social life of the upper Gujarat of the eighth century is beautifully depicted in this work. Further, it throws considerable light on the trade-routes in the days of Haribhadra. For instance, the stories of Dhaṇa (IV) and Dharaṇa (VI) and the travels of Seṇa (VII) furnish us with some details in this connection. Some of the ports etc. here mentioned are:

अयलउर (p. 509), कायन्दी (p. 363), कुसुमउर (p. 243), कुसलत्थ (p. 601), कोसम्बी (p. 584), गिरिथलय (p. 270), चम्पा (p. 605), चीणदीव

1 This may remind one of 'mahu-bindu-diṭṭhanta' occurring in *Vasudevahiṇḍī* (p. 8) and Harisena's *Bṛhat-Kathākośa* (No. 92) composed at Vardhamānapura (Wadhwan) in *Saṁvat* 989 and *Dharmaparīkṣās* of Hariṣeṇa and Amitagati. This parable is very popular in the world-literature. In the *History of Indian Literature* (Vol. I, p. 480 and Vol. II, p. 417) Winternitz has noted several references.

2 This will be hereafter referred to as BK.

3 See v. 59 of No. 150 of BK.

4 Refutation of the belief that the soul which goes to the next world is not different from the five elements (pp. 203–208), explanation as to why an infernal being does not come here (pp. 208–209), a similar discussion regarding a celestial being (pp. 209–210) and exposition of merit and demerit (pp. 219–221) are the main topics discussed here.

(p. 540), तामलित्ति (p. 241), दन्तउर (p. 529), देवउर (p. 541) नन्दिवद्धण (p. 596), वब्बरकुल (p. 416), मलयवुल (p. 428), महाकडाहदीव (p. 250), महासर (p. 518), मायन्दी (p. 493), सिरिउर (p. 398), सीहलदीव (p. 254), सुवण्णभूमि (p. 397) and सेयविया (p. 367).[1]

Samarāiccacariya contains descriptions pertaining to the ugliness of Aggisamma[2] (p. 10), a temple of Caṇḍiyā (pp. 530-532)[3], *Jaina* monks[4] (pp. 43-44), marriage ceremony[5] (pp. 93-98), birth-celebration (pp. 31-33), a court-scene (pp. 556-561), voyages etc.

A device known as 'Śṛṅkhalā' found in *Sūyagaḍa* (I, 15) is utilized in this work in v. 159-163 of Bhava I and v. 23 and 47-51 of Bhava VI. We come across examples of the figures of speech such as Parisaṅkhyā, Ślistopamā etc. Poetical conventions play their role as can be easily inferred from the names of several trees mentioned in Bhava II (p. 103). Maxims are met with, here and there.

Most of the verses are in Āryā and at times in Vipulā. Verse 23 of Bhava VI is in Prastāra as described in *Chando'nuśāsana* and v. 125 of Bhava II (p. 89) in Dovaī (Sk. Dvipadī), a Pāiya metre used in *Ratnāvali* (v. 14-16), *S'obhanastuti* (v. 69-72), *Ācāradinakara* (p. 167) and *Āindrastuti* (v. 69-72), and defined in *Chando'nuśāsana* (p. 32).

Verse 61 of Bhava I occurs as v. 229 of Bhava I. It appears as if it is a quotation as is the case with some other verses[6]. See fn. 2 of p. XLVII.

---

1 For their identifications see *Life in the Gupta Age* (pp. 380-381) by Dr. R. N. Saletore.

2 This is compared by me with that of Jarad-draviḍa Brāhmana given in *Kādambarī* almost at the end of its 'pūrvabhāga' (pp. 398-401, 'Nirṇaya sāgar' edn). See my article 'बदसूरतीना बेनमून नमूना' published in the Dīpotsavī issue of "Gujarātī" dated 5-11-39.

3 Cf. the beautiful description of Vindhyavāsinī occurring in *Gauḍavaha* (pp. 285-338).

4 They are described as sojourning in parks situated near the town and not as living in temples.

5 For a short summary in Gujarātī see my article "आपणी लग्नप्रणालिकानुं तुलनात्मक अवलोकन" published in "श्रीफार्बस गुजराती सभा महोत्सव ग्रंथ" (pp. 362-363).

6 The line "अचिंतो हि मणिमंतोसहीण पभावो" occurring in Bhava VI (p. 502) reminds one of the following line of *Ratnāvali* (II, p. 39 of Kale's edn.):

"अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः"

The style on the whole is simple, chaste and fluent, though, in descriptions and verses we get sometimes lengthy compounds and Desī words[1]. Many a time we come across very small sentences.

(82) Sambohapayaraṇa *or* Tattapayāsaga

This is practically[2] a Pāiya work in verse. It is divided into 12 sections (*adhikāras*). They consist of 335, 171, 352, 102, 41, 115, 155, 9, 30, 109, 51 and 140 verses respectively. Their respective topics are: nature of God, characteristics of pseudo-preceptors[3], nature of a real preceptor, right faith, the *Jaina* house-holders, postures (*pratimās*) of the *Jaina* laity, their vows, instincts, *leśyās*, meditation, wrong belief and *ālocanā*. In section III, v. 91–92 practically agree with the first two *gāthās* of *Pañcindiyasutta*. IV, 28 occurs as a quotation in Haribhadra's com. (p. 9a) on *Pañcasuttaga* (II). Ratnaśekhara Sūri, pupil of Jayaśekhara Sūri has composed *Sambohasattari* by extracting *gāthās* as stated by himself in the opening verse. At least some of these *gāthās* are from this *Sambohapayaraṇa* which has been published by Jaina-grantha-prakāśaka-sabhā, Ahmedabad, in 1916 A.D. In this edition on p. 59b we have:

"इति श्री**संबोधप्रकरणं तत्त्वप्रकाशक**नाम श्वेताम्बराचार्यश्री**हरिभद्र**सूरिभि**र्याकिनी**-महत्तराशिष्यणी**मनोहरीया**प्रबोधनार्थमिति श्रेयः ।"

From this it follows that this work is also named as *Tattvaprakāśaka* in Saṁskṛta, and that it was composed by Haribhadra with a view to enlightening Manoharīyā, female pupil of Mahattarā Yākinī.

The colophon is followed by several *yantras* (diagrams).

(84 & 85) Sarvajñasiddhi[4] and its svopajña com.

The text is referred to in AJP (Vol. II, p. 49), and its *svopajña* com. in the *svopajña* com. (Vol. I, pp. 6 and 116) on AJP. The text is a Saṁskṛta *prakaraṇa*. It opens with the following verse whereby the author salutes a *Tīrthaṅkara*:—

1 These words occurring in Bhavas I, II and VI are noted as D in the Glossary by M. C. Modi in his edition of this work.

2 In section XI v. 5–12 are in Saṁskṛta.

3 Their vices have been ridiculed as expected of a true satirist.

4 This has been published in 14 pages along with *Hiṁsāṣṭaka*, its *svopajña* avacūri and *Aindrastuti* by Ṛ. K. Saṁsthā, Rutlam, in 1924 A. D.

"लक्ष्मीभृद् वीतरागः क्षतमतिरखिलार्थज्ञताऽऽश्लिष्टमूर्नि-
देवेन्द्राच्योंऽप्रसादी परमगुणमहारत्नदोऽकिञ्चनेशः ।
तच्चातच्चेतिवक्ता नवितथवचनो योगिनां भावगर्भ
ध्येयोऽनङ्गश्च सिद्धेर्जयति चिरगतो मार्गदेशी जिनेन्द्रः ॥"[1]

The purpose of composing *Sarvajñasiddhi*[2] is dilated upon in v. 2-9. Verses 10-21 state the arguments usually advanced by those who do not admit an omniscient being. These are refuted in prose passages followed by 25 verses. Then we have a prose passage and then again 22 verses. In the last verse we have the word 'viraha'. The *svopajña* com. is so far unpublished.

(87) Syādvādakucodyaparihāra

This work is twice referred to in AJP (Vol. I, pp. 279 & 296). Its name suggests that it must be a refutation of allegations against *syādvāda* i. e. *anekāntavāda*. The particular point which is here refuted is the view (p. 20) about *sāmānya* of those non-Jainas who hold it to be one, permanent, indivisible etc. This point is dealt with, in some other work or works, too, as is suggested by the word 'ādi' occurring in स्याद्वादकुचोद्यपरिहारादौ. What this work or works are is a matter of surmise.

(88 & 89) Hiṁsāṣṭaka and its svopajña avacūri

This is a small work in eight verses in Saṁskṛta. It is not a part and parcel of *Aṣṭaka*. It is referred to, by Haribhadra in his com. (p. 24b) on *Dasaveyāliya*. In the avacūri composed by the author himself there is an exposition of *hiṁsā* (violence)[3]

1 This may remind one of the following verse which, too, furnishes us with an example of *anekāntavāda* :—

"परब्रह्माकार सकलजगदाकाररहितं
सरूपं नीरूपं सगुणमगुणं निर्विभुविभुम् ।
विभिन्नं सम्भिन्नं विगतमनसं साधुमनसं
पुराणं नव्यं चाधिहृदयमधीशं प्रणिदधे ॥"

2 This name may remind one of the three *Bauddha* works two of which are each named as *Sarvajñasiddhikārikā* and the third as *Sarvajñasiddhisaṅksepa*. From the intro. (p. 9) and Appendix F (pp. XVIII-XIX) of *Vādanyāya* we learn. Kalyāṇaraksita (700 A. D.) is the author of *Sarvajñasiddhikārikā*, and he is the teacher of Dharmottara (vide Bu-ston's *History of Buddhism* pt. II, p. 154). Ratnakīrti, too, has composed *Sarvajñasiddhikārikā*. The third work is by Śaṅkaranandana.

3 See *Sūyagada* (I, 1, 4, 9–10; I, 11, 9, 10; I, 8, 3; II, 5, 6), *Uvaesarahassa* (p. 42), *Jñānabindu* (p. 7, Siṅgī Jain Series) and its Hindī

which starts by noting its varieties on the lines suggested in *Viāhapaṇṇatti* (VII, 1; s. 262), *Dasaveyāliya* (IV, v. 1 & 8), etc., and chalked out in *Visesā°* (v. 1763-1768). Such an exposition seems to be a unique conception of the *Jainas*.

In the avacūri there are quotations. On p. 3 we have five verses dealing with meditation and five treating *hiṁsā*. On p. 4 a verse from *Anuyogadvāravṛtti* is quoted. A portion from *Viāhapaṇṇatti* and some verses from *Dasaveyāliya* are cited on p. 5 and a verse from *Sūyagaḍa* on p. 6. Sunda and Upasunda are mentioned on p. 7. The fifth verse quoted on p. 3 is cited once more on p. 8, and here it is attributed to Hemacandra. He must be some other than those who flourished after Haribhadra; if not, it must be an interpolation. Otherwise this will raise a doubt about the avacūri being *svopajña*. The editor seems to take it to be *svojajña* as can be seen from the title "तत्त्वतः श्रीमद्भिर्हरिभद्रसूरिभिः प्रणीतं स्वोपज्ञं श्रीहिंसाष्टकं". Further, the following colophon supportes this surmise :—

"इति श्री**हिंसाष्टकावचूरि**र्मुख्यतश्चतुर्भङ्गीभावनभेदव्याख्यानेन कृता श्री**हरिभद्र**-सूरिभिः। सं. १८८६ श्रावणमासे कृष्णपक्षे द्वादशीतिथौ कुजवासरे ले० **जीवणविजयजी**गणिः। इति तत्त्वतः श्री**हरिभद्र**सूरिभिर्विरचितं **हिंसाष्टकप्रकरणं** समाप्तमिदम्."

Commentaries on works of others

That Haribhadra is an erudite scholar is borne out by the fact that not only has he composed original treatises but expository ones as well. The latter are known as commentaries. They can be divided into two groups according as they elucidate his own works or those of others. In the former case they are styled as *svopajña* commentaries the origin of which is discussed by me elsewhere. As regards the rest we can have two sub-groups. (i) those dealing with the *Jaina* works and (ii) the com. elucidating the non-Jaina one. The contents etc., of the *svopajña* commentaries are already noted[1] along with those of the corresponding original treatises. So I shall here deal with the second group and its two sub-groups. This second group includes Saṁskṛta commentaries on the following:

---

intro. (pp. 30-35), *Ārhata darśana dīpikā* (pp. 835-849 & 858-875) and JRL (chs. XVIII-XIX).

1 See pp. XX-XXI, XXI-XXII, XXVII-XXVIII, XXX-XXXI, XXXVIII-XLI, L-LI and LII.

I (i) *Aṇuogaddāra*, (ii) *Āvassaya*, (iii) *Ohanijjutti*, (iv) *Ceïyavandanasutta*, (v) *Jambuddīvapannatti*, (vi) *Jīvājīvābhigama*, (vii) *Dasaveyāliya*, (viii) *Nandī*, (ix) *Nyāyāvatāra*, (x) *Pañcasuttaga*, (xi) *Paṇṇavaṇā*, (xii) *Piṇḍanijjutti* and (xiii) *Vaggakevaliyasutta*.

II (i) *Nyāyapraveśaka*.

The first sub-group consists of *āgamas*, Nos. IX, X and XIII being the exceptions. So I shall, first of all, say a few words about the Saṁskṛta commentaries on *āgamas*.

Several *āgamas* were commented upon in olden days. These commentaries seem to have been composed in Pāïya as could be inferred from the available commentaries like Nijjutti, Bhāsa and Cuṇṇis. The earliest attempt of writing Saṁskṛta commentaries on *āgamas* seems to have been made by Haribhadra; for, up till now no Saṁskṛta com. earlier than that of his has been discovered. While composing a Saṁskṛta com. he has reproduced the Pāïya stories and passages from Cuṇṇis. Śīlāṅka Sūri who flourished a century after him, gives as it were the Saṁskṛta rendering of such Pāïya stories.

(1) Anuyogadvāravivṛti[1] *or* S'iṣyahitā[2]

This is a com. on *Aṇuogaddāra*, a *Jaina āgama*. It is named as *S'iṣyahitā*. On its page 2 there is mention of *Nandyadhyayanaṭīkā*, on p. 22 that of *Nandiviśeṣavivaraṇa* and on p. 100 that of *Nandyadhyayanaviśeṣavivaraṇa*. I think all these three names denote the same work. This *S'iṣyahitā* is written by Haribhadra after he had composed a com. on *Nandī* where he has expounded the topics noted on pp. 2 and 100. On p. 22 *Āvaśyakavivaraṇa* is referred to. This seems to be Haribhadra's work. The actual numbers denoted by *tuḍiyaṅga* to *sīsapaheliyā* are mentioned in Pāïya on pp. 55-57. Squares of two etc. are evaluated in Pāïya in verse on pp. 94-96. Differences of opinion are noted here and there (see pp. 17, 21, 38 etc.), and in one case (vide p. 38) Haribhadra says that he does not properly understand it as it is very deep (in meaning). On p. 66 we have:

1 This has been published in 1928 A. D. by Ṛ. K. Samsthā, Rutlam.

2 It seems that other *Jaina* commentators who have named their com. as *Śiṣyahitā* are indebted to Haribhadra for this name.

"मंदमादियाणं एगवीसाए मुच्छणाण सरविसेसो **पुव्वगते सरपाहुडे** भणिओ। तन्निगतेषु य **भरहविसाहला**दिसु विण्णेओ इति।"

Sarapāhuḍa is no doubt the name of a division of a *Puvva*. But are 'Bharaha' and 'Visāhala' proper names of works? If so, does 'Bharaha' stand for Bharata's *Nāṭyaśāstra* and 'Visāhala' for some work of Viśākhala?

On p. 100 two verses from some work of Pūruṣacandra[1], a logician, are quoted. Besides these, there are several quotations in Saṁskṛta and Pāiya. Some of the Pāiya passages tally with those in *Aṇuogaddāracuṇṇi*.

(8) Āvaśyakasūtrabṛhadvṛtti

The extent of this work is mentioned as 84,000 *ślokas* in *Añcalagacchapaṭṭāvalī*. That this work was certainly bigger than *Śiṣyahitā*, the other com. on *Āvassaya* composed by Haribhadra, is supported by this very *Śiṣyahitā*. Moreover, it is referred to by Maladhārin Hemacandra in his *Ṭippaṇaka* (p. 2a) to *Āvassaya* and by Samayasundara Upādhyāya in his *Sāmācārīśataka* composed in *Saṁvat* 1681. From the *Ṭippaṇaka*, it appears that this big com. was unavailable in the time of Maladhārin Hemacandra (*cir. Saṁvat* 1164).

(9) Āvaśyakasūtravivṛti *or* Śiṣyahitā

This is a com. on *Āvassaya* and its *nijjutti*, and is designated by Haribhadra as *Śiṣyahitā*. Its extent is about 22,500 *ślokas*. It is preceded by at least two commentaries. One of them is by Haribhadra himself but now lost to us and another by Jinabhaṭa whose com. has been utilized by Haribhadra in case the phrase 'जिनभटनिगदानुसारिणः' occurring in the colophon of this *Śiṣyahitā* is so interpreted, and which, too, seems to be extinct. The available com. is smaller than the one lost as can be inferred from its v. 2. One of these—probably the bigger one is referred to by him as *Āvaśyakaviśeṣavivaraṇa* in his com. (pp. 2b–4b) on *Dasaveyāliya*.

Śiṣyahitā contains elucidation of *Jhāṇasaya* (Sk. *Dhyānaśataka*) of Jinabhadra Gaṇi which is mentioned by Haribhadra in his com. (pp. 32a–32b) on *Dasaveyāliya*. In *Śiṣyahitā*

1 See intro. p. XXVI, fn. 3.

(p. 694b) we come across the following *duhā*[1]:

"रायनंदु नवि जाणइ जं **सगडालो** काहिइ ।
रायनंदं मारेत्ता तो **सिरिअं** रज्जे ठवेहि त्ति ॥"[2]

Joindu (Sk. Yogindu) has written *Paramappapayāsa* of 345 verses out of which 337 are in 'dohā'. His date is not finally fixed. There are scholars who are not prepared to assign to him a date so early as the sixth century A. D. So it may be tentatively suggested that Haribhadra is practically the first to note a 'duhā', pre-eminently a Desī (Avahaṭṭha[3]) metre. Rudraṭa in his *Kāvyālaṅkāra* (IV, 15 & 21) has furnished us with an illustration of *sleṣa* (pun) in Saṁskṛta and Avahaṭṭha in this metre.

In *S'iṣyahitā* we come across passages in Pāiya, some of which tally with those in *Āvassayacuṇṇi* and which seem to be extracted therefrom.

In *S'isyahitā* (p. 182) there is a reference about the origin of *Aindra* grammar. This appears to be based upon the following verse quoted in *Subodhikā* by Viṇayavijaya Gaṇi, in case this verse is sufficiently old:

"सक्को य तस्समक्खं भगवन्तं सासणे निवेसित्ता ।
सद्दस्स लक्खणं पुच्छे वागरणं अवयवा इन्दे ॥"

Dhammilahiṇḍi is mentioned on p. 863a. *Vasudevahiṇḍī*

---

1 The Gujarātī stem is *duho* having *doharo* as its synomym. In Hindī Rājasthānī the corresponding word is *dohā*. Virahāṅka who (according to Prof. H. D. Velankar) flourished earlier than the 9th century A. D., names it as *duvahaa*. In *Kuvalayamālā* we come across 'duvahaya' which seems to mean *duho*. The corresponding Saṁskṛta word is a matter of conjecture. I take it to be *dodhaka* or preferably *dogdhaka*, though I am not satisfied with either. I do not agree with Dr. Upadhye who has suggested *dvidhā* for it (vide his intro. p. 26 to *Paramappapayāsa*). See my article "दुहो, दोहा अने दोहरो ए शब्दोनी निष्पत्ति" to be published in "Mānasī" (Vol. IX, No. 2).

2 This seems to have been adapted from the following verse occurring in *Āvassayacuṇṇi* (p. 184):

"**णंदो** राया णवि (रायनंदु नवि) जाणति जं **सगडालो** करेहिति ।
नंदो राया मारेविणु **सिरियं** रज्जे ठवेहिइ ॥"

3 This is an ugly name like 'vernacular'. It seems practically no writer in this language except Abdul Rehman, the author of *Sandesagarāsa* (*Sannehayarāsa*) has named this language as such in his own work but has called it Desī Bhāsā or the like. It is the Saṁskṛta grammarians and rhetoricians who have designated it as Apabhraṁśa or so.

is utilized in composing *S'isyahitā*. So says Dr. A. M. Ghatge in his article "Narrative Literature in Jaina Māhārāstrī.[1]

The late Prof. Ernst Leumann in his *Ubersicht der Avaśyaka-Literatur* (p. 37, fn.) has observed as under:

"Es ist nicht unmoglich, dass die Silbe *gnim* in letzter Linie ein verlesenes Anusvāra-Zeichen darstellt. Der sie enthaltende Satz hat namlich in vedischen Handschriften zur Zeit etwa folgendes Aussehen पुरुषएवेद ॐ सर्वं. Im achten Jahrhundert oder fruher mag der hier vorliegende Anusvāra ॐ eine Form gehabt haben, die ein Jaina, dem derselbe nicht bekannt sein konnte, mit *gnim* richtig wiederzugeben meinte. Es musste dann nachtraglich des Zusammenhangs wegen noch ein Punkt uber द angebracht worden sein".

This means that according to him the *Jaina* writers mistook ॐ (a symbol of the *Vaidika* literature) for ग्नि, probably because this symbol presented an appearance like it in the eighth century A. D. or prior to it and because they did not know this symbol. Consequently these writers read द ॐ as दं ग्नि[2] in the expression पुरुष एव etc. This view of the late German scholar does not appear sound. For, how can we believe that Haribhadra, a Brāhmaṇa by birth and an erudite scholar of the *Jaina* and non-Jaina systems of philosophy, be ignorant about this symbol and explain it as an ornament to the sentence ("ग्निमिति वाक्यालङ्कारे") in his *Āvaśyakasūtravivṛti* (p. 244a) and not note it as a symbol?

The late Dr. K. P. Jayasval in his article "Problems of Saka-Satavahana History[3]" has said on p. 251 that the Śaka ruler defeated by Śatakarṇi (Gautamīputra) and driven out of Avanti is Śaka Nahapāna. He has drawn this inference on the basis of v. 1304[4] of *Āvassaya-nijjutti* (? *bhāsa*) and the narrative written by Haribhadra in his com. (p. 712b) on it.

On pp. 685b-686b we have the following lines:

"वेसालिजणो सव्वो **महेसरेण** नीलवंतंमि साहरिओ। को **महेसरो** त्ति? तस्सेव **चेडगस्स** धूया **सुजेट्ठा** तेण इंदेण नामं कयं **महेसरो** त्ति" ॥

These throw light on the phrase 'चेतिराजव(वं)स' occurring in Khāravela's inscription. This is what Ānandasāgara Sūri informs me.

---

1 Vide ABORI (Vol. XVI, pts. i–ii, p. 32).

2 Cf. घइं occurring in *Siddhahemacandra* (VIII, 4, 424).

3 This is published in "The Journal of the Bihar and Orissa Research Society" (Vol. XVI, pts. 3 & 4; 1930 A. D.)

4 "भरुयच्छे जिणदेवो भयन्तमिच्छे कुलाण भिक्खू य।
पइठाण **सालवाहण** गुग्गुल भगव च **णहवाणे** ॥ १३०४ ॥"

(61) Caityavandanasūtravṛtti[1] *or* Lalitavistarā[2]

Lalitavistarā is the name mentioned by the author himself in the concluding portion[3] of this work. As stated in the beginning[4] and the end[5] as well, it is a com. to *Ceiyavandaṇasutta* (Sk. *Caityavandanasūtra*) which includes *Paṇivāyasutta* (*S'akrastava*), *Arihanta-ceiya-thava*, *Aṇṇattha*(*Kāusagga*)*sutta*, *Logassa*, *Suyatthava*, *Siddhatthava*, *Veyāvaccasutta* and *Paṇihāṇasutta*. The com. on *Paṇivāyasutta* is the biggest; for, it occupies pp. 9a[6] to 76b out of 118. With the exception of four introductory verses, five verses at the end and some casual verses quoted in the body, the work is composed in prose, in Saṁskṛta. It is mentioned by Siddharṣi in his *Upamiti*° in the end.

From v. 3 it appears that there was no com. on *Ceiyavandaṇasutta* till Haribhadra composed this *Lalitavistarā*; otherwise he would have noted it as he did in his com. to *Āvassaya*. Hence he is the first to comment on this work. So says Ānandasāgara Sūri in his preface (p. 2, Rutlam edn.). On p. 3 he observes that Haribhadra is the first to point out the *vidhi* of *caityavandana*.

Haribhadra has referred to and refuted the following doctrines in *Lalitavistarā* and thereby has tried to establish that only the *Jaina Tīrthaṅkaras* are the *āpta* personages:

Page	Doctrine	Propounder or followers
55a	Ājīvikanayamata	Pupils of Gośālaka
57b	Āvartakālakāraṇavāda	,, ,, Ananta
66a	Advaita	
24b	Aviruddhadharmādhyāsitavastuvāda	,, ,, Sucāru

1 This work along with Municandra Sūri's *Pañjikā* is published in D. L. J. P. F. Series as No. 29 in 1915 A. D. It is also published along with a *ṭippaṇikā* by R. K. Saṁsthā, Rutlam, in 1934 A. D.

2 This may remind one of *Lalitavistara*, a *Bauddha* work written in 'Gāthā-Saṁskṛta', a mixture of Saṁskṛta and Avahattha according to "प्राचीन गुजराती साहित्यमां वृत्तरचना" (p. 5) by Mr. B. J. Sandesara. Some of the portions of this *Lalitavistara* are as old as the first century A. D. No portion is later than the the eighth; for, hereafter this work was translated into Tibetan. See *A History of Indian Literature* (Vol. II, pp. 253-254).

3 See the first verse of the ending portion.

4-5 See the first verse in the very beginning and the first in the end.

6 This page-number refers to DLJP edn.

Page	Doctrine	Propounder or followers
53a	Istatattvadarśanavāda	A school of the Bauddhas
56a	Kalpitāvidyāvāda (Tattvāntavāda)	Mādhyamikas (?)
26a	Gunakramavāda	Pupils of Suraguru
60a	Jagatkartrlīnamuktavāda	,, ,, Santapana
64b	Dravyādivāda	
58b	Paroksajñānavāda	A school of the Mīmāṁsakas
61a	Buddhiyogajñānavāda	Kāpilas
16a	Pratyātmapradhānavāda	Maulika Sāṅkhyas
19b	Sadāśivavāda	Īśvarakāraṇikas
64b	Sarvagatātmavāda	Naiyāyikas & others
21b	Sarvasattvaivambhāvavāda	A school of the Bauddhas
23b	Sāṅkrtapravāda?	Sāṅkrtyas
43b	Yogamārga	Avadhūtācārya
45b	Bhagvadgopendravāda	Bhagvadgopendra
109b	Yāpanīyatantra	Yāpanīyas[1]
42a	Yoga	Pantañjali & others

Bhagvadgopendra is mentioned on p. 45b where बोहिदयाणं is explained. Further, the following passage is quoted from his work:-

"निवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ धृतिः श्रद्धा सुखा विविदिषा विज्ञप्तिरिति तत्त्वधर्मयोनयः, नानिवृत्ताधिकारायाम्, भवन्तीनामपि तद्रूपताऽयोगात्".

In *Lalitavistarā* we come across two illustrations viz. नागभयसुतापकर्षण (p. 78a) and मुण्डमालुका (p. 47a). Further, two *nyāyas* are noted in this work: (i) असिद्धे तत्प्रार्थनावचः (p. 12a); and (ii) अभक्ष्यास्पर्शनीय (p. 44a).

This work abounds in quotations the sources of all of which have not been traced as yet. Amongst the quotations in verse we find that the author has quoted from his own work *Yogadrstisamuccaya*. Verses 3 to 11 are quoted from it on pp. 13a, 13b, 13b, 14a, 14a, 14b, 14b, 14b & 15a. Further, there are distinctly[2] four quotations from TS[3] on pp. 12a, 15b, 39b & 39b and one from *Viāhapannatti* on p. 19a.[4]

1 For details see JRL (pp. 43-44).

2 On p. 106a we have "उत्पादविगमध्रौव्ययुक्तं सत्". This differs a little from TS (V, 29).

3 VII, 9, I, 5, II, 17, II, 18.

4 In the DLJP edition the editor has noted that the verse विधिनोप्ताद् यथा० occurring on p. 11a is from *Dharmabindu* but I do not find it there.

In *Lalitavistarā* we find *Uvaesapaya*, AJP and *Sarvajña-siddhi* referred to by the word *anyatra* on pp. 18a, 75a & 100b respectively. This is, of course, what we learn from Municandra Sūri's *Pañjikā*. *Lalitavistarā* which is 1545 *ślokas* in extent, has *Pañjikā* 2155 *ślokas* in extent. Herein we find quotations from several works. For instance, verses 25, 12 & 13 of *Yoga-drṣṭisamuccaya* are quoted on pp. 11b, 16b & 16b respectively, TS (V, 37 and V, 40) on p. 62a, *Dhammasaṅgahanı* (v. 643) on p. 64a, *Lokatattvanirṇaya* (v. 21) on pp. 18a and 18b.

In the DLJP edition we find a list of quotations occurring in *Lalitavistarā* as well as in its *Pañjikā*. It would have been more useful, if they had been arranged alphabetically.

(18) Jīvājīvābhigamasūtralaghuvṛtti

As its name suggests, this is a com. on *Jīvājīvābhigama*. There is a palm-leaf Ms. of it in DCMJP (p. 123). The colophon is as under :—

"समाप्ता **जीवाभिगमाध्ययनशास्त्रप्रदेशटीका** कृतिर्हरिभद्राचार्यस्येति".

It seems this very com. is mentioned by Sumati Gani in his com. (p.) on *Gaṇaharasaḍḍhasayaga*. One of its Mss. is at Jesalmere. See "जेसलमेरभाण्डागारीय ग्रन्थसूची" (p. 34).

(25) Das'avaikālikaṭīkā[1] *or* S'isyabodhinī

From its colophon it appears that the com. on *Dasaveyā-liya* and its *Nijjutti* is styled as *S'isyabodhinī*. As stated in the com. on *Gaṇaharasaḍḍhasayaga* Haribhadra had composed two commentaries on *Dasaveyāliya*. Of them, only the bigger one is published, and it notes 62 *gāthās* as belonging to *bhāsa* – the *gāthās* which are otherwise included in its *Nijjutti*. Herein we come across Pāiya stories.[2] For instance on pp. 54b–55a we have a story about a group of Kārpatikas. One of them narrates his fantastical experience and is in the end exposed by a *Jaina* layman. On p. 56 b there is a short story presenting

1 This has been published in 1900 A. D. by Bhīmsi Manek and in 1918 A. D. as No. 47 in the D. L. J. P. F. Series.

2 Two of these stories occur *ad verbatim* in *Dasaveyāliyacuṇṇi* on p. 54 & p. 55.

a dilemma.[1] On pp. 102b–103a there is a story about Seṇiya, which occurs in Saṁskṛta in BK (No. 9, pp. 13–14). On pp. 35b–36a, 46b–48b and 103b–104a we have stories the motifs of which remind us of those in Nos. 28, 68 and 17 of BK respectively.

The following beautiful Saṁskṛta verse[2] put in the mouth of a rogue and satirically addressed to a *Bauddha* monk, occurs on p. 54b :—

"कन्थाऽऽचार्याघना ते ननु शफरवधे जालमश्नासि मत्स्यान्?
ते मे मद्योपदंशान्, पिबसि? ननु युतो वेश्यया, यासि वेश्याम्? ।
कृत्वाऽरीणां गलेंऽह्री, क नु तव रिपवो येषु सन्धि छिनद्मि
चौरस्त्वं? द्यूतहेतोः, कितव इति कथं? येन दासीसुतोऽस्मि ॥"

Dhyānaśataka is mentioned on pp. 32a–32b. *Vṛddhavivaraṇa* given on p. 107a tallies with *Dasaveyāliyacuṇṇi* (pp. 102–103). Same is the case with the *vṛddhavivaraṇa* given on p. 113a; for, it agrees with *Dasaveyāliyacuṇṇi* (pp. 108–109).

(35) Nandyadhyayanaṭīkā[3]

This is how this com.[4] on *Nandī* is referred to in its colophon. It has certain Pāiya passages in common with *Nandīcuṇṇi*. There are quotations in Saṁskṛta and Pāiya. Of them, one on p. 81 is the first verse of *Āptamīmāṁsā*, and one on p. 53 is from *Pramāṇavārtika* (I, 36). Verses 153 & 154 of *Visesaṇavaī* are quoted on p. 52 and v. 155–157 on p. 55. One verse from *Visesā°*[5] is also quoted on this page 55. Differences of opinion are noted in some places.

In this com. (p. 52) on *Nandī* there is mention of the names of Jinabhadra Gaṇi, Siddhasena[6] and Vṛddhācārya.[7] Of

1 In a certain city there was a recluse who was wandering with a gold cup and declaring that he would give it to one who narrated to him an unheard event. Once a *Jaina* householder met him and said: Your father owes to my father 100000 (coins) If you have heard this, pay me this amount, if not, give me the gold cup.

2 The substance of this verse is seen in *Dasaveyāliyacuṇṇi* (pp. 54–55).

3 This has been published by R. K. Saṁsthā, Rutlam in 1928 A. D.

4 From p. 61 it follows that this com. precedes that on *Āvassaya*.

5 In the intro. (p. 57) to *Jayadhavalā* it is stated that at Jesalemer there is a Ms. of this work where the date of completing it (*Visesā°*) is mentioned as Śaka 531 i. e. Vikrama *Saṁvat* 666.

6 Is he same as Siddhasena *Khamāsamaṇa* mentioned in *Āvassayacuṇṇi* (Vol. II, p. 233)?

7 He seems to be the same as one noted in *Pradeśavyākhyā* (p. 29). See p. LXII, fn. 2.

these, the first is referred to as the spokesman of those who believe that *kevala-jñāna* and *kevala-darśana* do not co-exist, the second that of such persons who hold the opposite view, and the third, of those who look upon these two *upayogas* as non-distinct.[1] Haribhadra appears to be the first to mention these spokesmen representing three different views about the two *upayogas* noted above. Siddhasena, here referred to, is not to be confounded with Siddhasena Divākara referred to on p. 60; for, his view tallies with that of Vṛddhācārya.

In *Nandī* (s. 17), the reply to a querry about *manaḥparyāya jñāna* is given to Gautama Indrabhūti. In this connection Haribhadra observes in his com. (p. 42) as under.—

"आह– किमिदमकाण्ड एव **गौतमामन्त्रणम्**? ननु **देव**वाचकरचितोऽयं ग्रन्थ इति। उच्यते– सत्यम्, किन्त्वेते पूर्वसूत्रालापका एवार्थवशाद् विरचिताः।"

(47) Piṇḍaniryuktivivṛti

This is a Saṁskṛta com. on *Piṇḍanijjutti*. Whether it is available or not is not known. But, from Vīra Gaṇi's com. on *Piṇḍanijjutti* we learn that Haribhadra had commenced to compose it.[2] It has remained incomplete as it could not go beyond 'sthāpanādoṣa'.

(48) Prajñāpanāsūtraṭīkā *or* Prades'avyākhyā

This is a Saṁskṛta com. on *Paṇṇavaṇā*, one of the *Uvaṅgas* composed by Ārya Śyāmācārya who died in Vīra *Saṁvat* 376 or so.[3] It is called *Pradeśavyākhyā;* for, at the end of the com. of each of the 36 *payas* there occurs the phrase 'प्रज्ञापनाप्रदेशव्याख्या'. One of its Mss. is described by me in DCJM (vol. XVII, pt. I, pp. 203–204). Here the commentator Haribhadra refers to himself as pupil of Jinabhata. This com. opens with the following verse[4]·—

"रागादिवध्यपटहः सुरलोकसेतु-
रानन्ददुन्दुभिरसत्कृतवञ्चितानाम्।

1 For a tentative list of works etc. in Pāiya and other languages dealing with this topic see my article "उपयोगवादनुं साहित्य" published in JSP (Vol. IX, No. 8, pp. 386–387).

2 See DCJM (Vol. XVII, pt. 3, p. 485).

3 See HCLJ (p. 35).

4 In the printed edition of which I am supplied advance-forms (pp. 1–72) by Ānandasāgara Sūri, its editor, this verse is preceded by "ॐ नमः सिद्धेभ्यः".

संसारचारकपलायनफालघण्टा
जैन वचस्तदिह को न भजेत विद्वान्? ॥"

There are several quotations in this com. Some of them are in Saṁskṛta and some in Pāiya. Of them I may here note the following:—

"प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं फलादित्रितयं स्फुटम् ।
मङ्गलं चैव शास्त्रादौ वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥"—p. 1

"सद्धर्मबीजवपनानघकौशलस्य
यल्लोकबान्धव! तवापि खिलान्यभूवन् ।
तन्नाद्भुतं खगकुलेष्विह तामसेषु
सूर्यांशवो मधुकरीचरणावदाताः ॥"[1]—p. 4

"तिगुणा तिरूवअहिया तिरियाणं इत्थिया मुणेयव्वा ।
सत्तावीसउणा पुण मणुयाणं तदहिया चेव ॥
बत्तीसगुणा बत्तीसरूवअहिया य तह य देवाणं ।
देवीओ पण्णत्ता जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥"[2]—p. 29

"जीवाणमपज्जत्ता बहुतरया बादराण विण्णेया ।
सुहुमाण उ पज्जत्ता ओहेण य केवलाविंति ॥"[3]—p. 42

In the end there is a quotation from the *Bhāsya* (p. 319) of TS (X, 7).[4]

Several works are noted in this com. e. g. *Anuyogadvāra* (p. 25), *Āvaśyakaṭīkā*[5] (p. 2), *Karmaprakṛti saṅgrahaṇikā* (p. 59), *Jīvābhigama* (p. 28), *Paṇṇatti* (p. 33), *Nandyadhyayana* (p. 6) and *Siddhapāhuḍa* (p. 11).

On pp. 1-2 there is an exposition of *prayojana*[6], *abhideya*[7] and *sambandha*[8]. It is followed by a discussion about *maṅgala*[9]. On p. 9 it is explained why *dharmāstikāya* is mentioned ahead of *adharmāstikāya*, *ākāśāstikāya* and *addhā*.

On pp. 6 & 18 there is mention of महावीरवर्द्धमान, a combination of the two names of Lord Mahāvīra.

On p. 2 the etymology of 'guru' is given.

A difference of opinion is noted on p. 71.

---

1 This is attributed to Vādimukhya.

2 Both of these verses have for their author Vuḍḍhāyariya (Sk. Vṛddhācārya) so mentioned on p. 29.

3 This verse is prefixed by "उक्तं च सङ्ग्रहणिकारेण".

4 See DCJM (Vol. XVII, pt. I, p. 204).

5 From this it can be inferred that this *Pradeśavyākhyā* is preceded by Haribhadra's com. on *Āvassaya*.

6-9 For explanation see pp. 247-249 & 243.

(21) Tattvārthasūtralaghuvṛtti *or* Ḍupaḍupikā[1]

This is a com. which elucidates TS and its *svopajña Bhāṣya* as well. For some reason or other the entire com., if composed by Haribhadra, is not available. What we have is a composition of at least three persons. The com. at best up to a portion of VI, 23 (i. e. pp. 1-275) is by Haribhadra. It is named as *Ḍupaḍupikā*. Then the com. beginning with the explanation of *vinayasampannatā* of this very *sūtra* and ending with that of X, 6 (pp. 275-521) is by Yaśobhadra Sūri and the rest by a pupil of this Sūri. Over and above these three, there may be one more commentator who has dealt with some portion which is here roughly assigned to Yaśobhadra Sūri; for, this is what one can infer from the colophon of IX. Ānandasāgara Sūri in his Saṁskṛta intro. to this edition has advanced ten arguments to prove that a portion up to VI, 23 comes from the pen of Haribhadra. Of them arguments 1, 3, 7 and 9 are sound; the rest are not so very conclusive. According to the statement[2] of Yaśobhadra Sūri's pupil on p. 521 Gandhahastin[3] Siddhasena is a commentator posterior to Haribhadra. This gets corroborated by the following line occurring in Siddhasena Sūri's com. (p. 338a) on *Pavayaṇasāruddhāra*:

"तथा च **तत्त्वार्थ**मूलटीकायां **हरिभद्र**सूरिः".

Strange to say, the following line occurring in Malayagiri Sūri's com. (p. 19a) on *Khettasamāsa* goes against it:

"यदाह **तत्त्वार्थ**मूलटीकाकृत् **गन्धहस्ती**—हरयो विदेहाश्च पञ्चालादितुल्या इति ।"

Such being the case, the question of priority of Haribhadra over Gandhahastin remains undecided. But this much is certain that the latter has not come across the com. of the former. Otherwise how is it that he is silent about the reading of the

---

1 This may remind one of Kumārila's *Tup-ṭīkā* on *Śābarabhāṣya*.

2 "सूरि**यशोभद्र**स्य (हि) शिष्येण समुद्धृता स्वबोधार्थम् ।
तत्त्वार्थस्य हि टीका जडकायार्जना धृना यात्यां नृद्धृता (० यर्जुन्तोद्धृताऽन्त्यार्धा) ॥ १॥
हरिभद्राचार्येणारब्धा विवृतार्धषडध्यायांश्च ।
पूज्यैः पुनरुद्धृतेयं **तत्त्वार्थार्द्ध**स्य टीकान्त्या ॥ २ ॥

इति । एतदुक्तं भवति—**हरिभद्रा**चार्येणार्द्धषण्णामध्यायानामाद्यानां टीका कृता, भगवता तु गन्धहस्तिना **सिद्धसेनेन** नव्या कृता **तत्त्वार्थटीका**, नव्यैर्वादिस्थानैर्व्याकुला तस्या एव शेषमुद्धृतं चाचार्येण, (**शेषं मया**) स्वबोधार्थम्, साऽन्यन्तगुर्वी च **डुपडुपिका** निष्पन्नेत्यलं प्रसङ्गेन ॥

3 In his com. (p. 181) on TS (II, 28) he has referred to *Niruktaprābhṛta*.

Bhāsya on TS (V, 29) when it widely differs from that of his Haribhadra, too, seems to be ignorant about Gandhahastin's com. None of these two Sūris has referred to each other.

In Haribhadra's com. (p. 119) we come across two *gāthās* from some *Pāhuḍa*- the *gāthās* which are not found in any work so far known:

"परिगप्पिद-संपुड-तत्तिगा य तह तत्तिग त्ति चउभेआ ।
धम्मा भावाण जए विण्णेआ बुद्धिमंतेहिं ॥
पावेयरेहिं सुहसाहणाइं जगमुत्तिभायणं चेव ।
समयाहिएसु अ तहा पत्ता य एते जहासंखं ॥"

Some of the quotations are common to both the commentaries on TS—one by Haribhadra and the other by Gandhahastin, whom I am somehow inclined to assign a date earlier than Haribhadra.

There are certain topics[1] to be found in both AJP and this com. But, even then there are no cross-references.

(40) Nyāyāvatāravṛtti

As the name suggests, this is a com. on Siddhasena Divākara's *Nyāyāvatāra*. In the *Bṛhaṭṭippaṇikā*, a list of the 15th century we have: "न्यायावतारसूत्रं सिद्धसेनीयं तद्वृत्तिर्हारिभद्री"। *Jaina Granthāvalī* etc. mention on this basis that Haribhadra Sūri has commented upon *Nyāyāvatāra*. But Dr. P. L. Vaidya opines that "this seems to be a mistake"[2] as no Ms. of such a com. is found. But this does not necessarily prove that the statement in *Bṛhaṭṭippaṇikā* is wrong; for, this com. is so noted even in *Caturviṁśatiprabandha* (p. 52).

(44) Pañcasūtrakavyākhyā[3]

This is a Saṁskṛta com. on *Pañcasuttga*, a work in Pāiya

1 See "Notes".

2 Vide his intro. (p. 21) to his edition of *Nyāyāvatāra*.

3 This com. along with the text has been published by Jaina Ātmānanda Sabhā, Bhavnagar in 1923 A.D. The text together with intro., and notes by Prof. A. N. Upadhye was published by Dr. P. L. Vaidya in 1932 A. D. The text along with intro., translation and notes and glossary has been edited and published by Prof. A. N. Upadhye in 1934 A. D. In the notes he has quoted excerpts from this com. Prof. V. M. Shah has also edited this work with Saṁskṛta rendering and intro., notes and translation in English, and it has been published by Shambhulal Jagashi in 1934 A. D.

by an anonymous author. The text is one whole work having five sections. They are closely related to one other, and each of them has a significant title. Section I begins with a salutation to the *Jaina Tīrthaṅkaras.* This is followed by the exposition of four shelters, reprobation of bad deeds and practice of good deeds. Section II deals with the preparatory stage of faith and devotion, which goes up to the acquisition of the five minor vows of the *Jaina* laity. Section III shows what an aspirant of the *Jaina* order of clergy should do before he enters it. In section IV the rigorous life of a monk is depicted. Section V deals with the liberated condition of the soul.[1] In this text we come across illustrations[2] of which I note the following :

अट्ठाणगिलाणोसहत्थचाग (p. 21[3]), अविहिअगहिअमन्त (p. 23), आमकुम्भोदगनास (p. 28), कंचणोवल (p. 27), अलाउप्पभिइ (p. 27), वाहिअसुकिरिआ (p. 24), बिसन्नतत्तीफल (p. 24) and सिसुजणणिचाय (p. 23).

The com. by Haribhadra elucidates the text and indulges in quotations in Saṁskṛta and Pāiya. The editor of the com. has not presented them together; nor has he noted their sources. A quotation on p. 9a tallies with v. 28 of the 'samyaktvādhikāra' of *Sambohapayaraṇa* and one on p. 28a with *Vīsavīsiyā* (XX, 18). On p. 11a are quoted the following two verses which shed light on the traditional view about the distribution of domestic expenditure :—

"पादमायान्निधिं कुर्यात् पादं वित्ताय वर्धयेत् ।
धर्मोपभोगयोः पादं पादं भर्तव्यपोषणे ॥
आयादर्धं नियुञ्जीत धर्मे यद्वाऽधिकं ततः ।
शेषेण शेषं कुर्वीत यत्नतस्तुच्छमैहिकम् ॥"

(63a) Vargakevalikasūtravṛtti

This is a com. on *Vaggakevaliyasutta* (Sk. *Vargakevalikasūtra*[4]), a Ms. of which was brought to Haribhadra by a *Jaina* named Vāsuki, a resident of Benares. In order to explain its contents Haribhadra composed a com. on it, on being so requested by the *Jaina* leaders. Things which

1 Compare this section with *Vīsavīsiyā* (XX) and *Devindatthava* (v. 278–301).

2 Lord Mahāvīra is mentioned as an example who avoided misery to his parents which would have involved evil.

3 This refers to Prof. A. N. Upadhye's second edn.

4 This may remind one of Gargarṣi's *Pāsakevalī* (*Pāśakakevalī*).

were to happen in future could be foretold by means of this work, and such fortellings were verified and found correct. But, as it was feared that the knowledge derived from this com. would be misused in future, the leaders requested Haribhadra to destroy it; for, this work was after all a *pāpa-grantha*, and as such it was not fit to be known to any and every body in this iron age.[1] I do not know if there is anywhere any Ms. of this original work or its com.

In *Paṇhāvāgaraṇa* (which is different from the tenth *aṅga*) 45 letters are grouped under five heads forming the five *vargas*[2], and the answering of questions is based upon them. This is known as 'vargakevalividyā'.[3] It seems this very *vidyā* must have been treated in the above-mentioned work commented upon by Haribhadra. In Rājaśekhara Sūri's *Caturviṁśatiprabandha* (p. 58[4]) there is mention of *kevalividhi* as the last art meant to be studied by Bappabhaṭṭi and Āma. Has this art anything to do with the *vidyā* here referred to?

(38) Nyāyapraves'akavyākhyā *or* S'iṣyahitā

Haribhadra has commented upon [5]*Nyāyapraveśaka*[6]. This com. is called *S'isyahitā*, and there is a *Pañjikā* on it by

---

1 This is what we learn from *Kahāvalī*. The pertinent extract is given by Kalyāṇavijayajī in his article "आपणां प्राभृतो" published in "Jaina Yuga" (Vol. I, No. 3, *Saṁvat* 1982).

2
अ ए क च ट त प य श
आ ऐ ख छ ठ थ फ र ष
इ ओ ग ज ड द ब ल स
ई औ घ झ ढ ध भ व ह
उ ऊ अं अः ङ ञ ण न म.

3 In *Kahāvalī* we have: जत्थ उण केवलिया जोइस सयणाइ निमित्तं सुत्तिज्जइ तं **निमित्तपाहुडं.** Is the word 'kevaliyā' connected with this?

4 This number refers to my edition.

5 "उभयत्र तदेव ज्ञानं (प्रमाण)फलमधिगमरूपत्वात्" occurring in this work (p. 7) and "उभयत्रेति ..फलमस्तीति" in Haribhadra's com. (p. 36) on it are quoted in SM (com. on v. 16)

6 This was composed to facilitate the study of *Nyāyadvāra* (equated with *Nyāyamukha*) of Diṅnāga. The contents of this *Nyāyapraveśaka* tally with those of chapter XXIX of *Maṇimekhalai*, a Tamil work. Depending upon Tibetan evidence Dr. Satischandra Vidyabhusana, Vidhushekhara Bhattacharya and Dr Keith attribute *Nyāyapravesaka* to Diṅnaga, while on the strength of Chinese evidence Prof. Ui, Sugiura, Tucci, Tubianski and Mironov to Śankarasvāmin, a disciple of Diṅnāga. Vide A. B. Dhruva's intro. (p. VI) to *Nyāyapraveśaka*.

Pārśvadeva Gaṇi[1] composed in *Saṁvat* 1169. That the author of this *S'isyahitā* is Haribhadra Sūri, the very author of AJP, is a view about which there are no two differences of opinion. It is a slip on the part of Satischandra Vidyabhusana and consequently that of Dr. A. B. Dhruva when he refers to him as Haribhadra II. Really he is Haribhadra I, Taking *Saṁvat* 535 as his date, Dr. B. Bhattacaryya in his Foreword (p. LXXV) to *Tattvasaṅgraha*, identifies him with Ācārya Sūri mentioned in the *Pañjikā* (p. 66) of *Tattvasaṅgraha* (v. 123–124). I am not at present in a position to prove or disprove this identification.

There are quotations in *Nyāyapraveśakavyākhyā* on pp. 10, 11, 12, 12, 14, 15, 18, 20, 21, 24, 24, 33, 35 and 35. Their *pratīkas* are as under:—

शास्त्रप्रकरणादीनां, त्रिरूपाल्लिङ्गा०, सम्यङ्न्यायपरि०, सम्यङ्न्यायोप०, स्वसमयपर०, स्वयमिति वादिना, अन्वयव्यतिरेक०, बुद्धिमत्पूर्वा०, तदेतत् त्रैलोक्यं, असिद्धभेदो, अनैकान्तिकभेदाश्च०, साध्याभावे, न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति, असाधारणहेतु०.

Of these स्वयमिति वादिना...is from *Nyāyabindu* (III, p. 80[2]), तदेतत् from the *Bhāsya* of Vyāsa on *Yogasūtra* (III, 13) and the last असाधारणहेतु० is attributed to Bhadanta.

While explaining *anumāna* in this *S'isyahitā* (p. 11) Haribhadra has introduced on p. 11 a *sūtra*[3] of Dharmottara instead of that of Diṅnāga, as one which Diṅnāga is going to say. This is what we learn from Pārśvadeva Gani who tries to explain away this inconsistency in his *Pañjikā* (p. 40) by remarking that since the *sūtra* introduced and the *sūtra* which ought to have been quoted mean one and the same thing, such a procedure is not unjustifiable. If we can accept this statement that it is Dharmottara's *sūtra* it follows that Haribhadra was conversant with some work of Dharmottara. But who is this Dharmottara? Is he the well-known commentator of Dharmakīrti's *Nyāyabindu*-the commentator whose date is

1 He is later on known as Śrīcandra Sūri.

2 This page number refers to Chowkhamba Series (No. 22).

3 "त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्". In *Nyāyabindu* (III, p. 28) we have "तत्र स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यनुमेये ज्ञानं तदनुमानम्". Dharmottara while commenting upon it says: "त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यज्जातं ज्ञानमिति". There is thus a difference in wording. So it may be from some other work of Dharmottara such as a com. on *Pramāṇaviniścaya*. Or it may be that Pārśvadeva Gaṇi may be wrong in attributing it to Dharmottara.

settled by some scholars as 847 A. D. or so? If so, it is imposible for Haribhadra to quote a *sūtra* of one who flourished a century later. To avoid this inconsistency Jinavijaya and Muni Kalyāṇavijaya, too, suggest that Haribhadra has quoted a *sūtra* of some other Dharmottara who may be at best his contemporary. This means that according to them there are two persons by name Dharmottara. In support of this view Jinavijaya says:

Vādin Deva Sūri in his *Syādvādaratnākara* (pp. 10–13) has referred to Dharmottara the senior by addressing the junior as 'Vṛddha-Dharmottarānusārī' and 'Vṛddhasevāprasiddha'.

Kailāśacandra Śāstrī in his Hindī intro. (pp. 94–95) to *Nyāyakumudacandra* (pt. I) refutes this view of Jinavijaya as under:

Jinavijaya has not properly understood the pertinent portion. Dharmottara referred to in 'अत्राह धर्मोत्तरः' (p. 20) is none else but the well-known commentator of Dharmakīrti's works; for, Vādin Deva Sūri, in his discussion, has specifically mentioned *Nyāyaviniścayaṭīkā*[1] and *Nyāyabinduṭīkā*[2] as his works.

After examining the view of Dharmottara (p. 20, l. 3 to p. 24, l. 9) this Deva Sūri says:

"बलदेवबलं स्वीयं दर्शयन्निदर्शनम् ।
वृद्धधर्मोत्तरस्यैवं भावमत्र न्यरूपयत् ॥ १७ ॥"

Later on, this Sūri observes:

"वृद्धसेवाप्रसिद्धोऽपि ब्रुवन्नेवं विशङ्कितः ।
बालवत् स्यादुपालभ्यस्त्रैविद्यविदुषामयम् ॥ १८ ॥"

Instead of 'बलदेवबलं स्वीयं' it should be 'बलं **देवबलः** स्वीयं'. Thus Devabala is here ridiculed by being referred to as 'bāla' (ignorant) and 'vṛddhasevāparāyaṇa'.

Kailāśacandra further adds that this is that very Devabala who is mentioned in *Syādvādaratnākara* (p. 575) as under:—

"एतेन यदपि **धर्मोत्तर**विशेषव्याख्यानकौशलाभिमानी **देवबलः** प्राह".

1–2 "यतो **न्यायविनिश्चय**टीकायां स्वार्थानुमानस्य लक्षणे इति पर्युंज्ञानवः इति अनुमन्यमानश्चानुमापयसि स्वयमेव लक्ष्यस्यापि विधिम् । स्पष्टमेवाभिदसि च **न्यायबिन्दुवृत्तौ**". It appears that through confusion instead of *Pramāṇaviniścaya*, *Nyāyaviniścaya* is mentioned here.

There is one more point which may be mentioned in this connection: Mallavādin has written a *Ṭippaṇī* on Dharmottara's com. to *Nyāyabindu*. From this *Ṭippaṇī* we learn that some Dharmottara has refuted the view expressed by Vinītadeva who is another commentator of *Nyāyabindu* and whose date is said to be very near 700 A. D. Kailāśacandra in his intro. (p. 96) to *Nyāyakumudacandra* (pt. I) says that Mallavādin is not right in attributing this view to Vinītadeva. It is some other author whose view is here challenged by Dharmottara. He further observes that Rāhul Sānkrityāyana in his appendix to *Vādanyāya* does not mention two Dharmottaras, and that he has assigned to Dharmottara[1] and Vinītadeva the dates 725 A.D. and 750 A.D.

This finishes a rough survey of 49[2] works out of 99. All of them except *Daṁsaṇasuddhi* are surely the works of Haribhadra I, the author of AJP. As regards *Daṁsaṇasuddhi* I have some doubt; for, Saṅghatilaka, its commentator, does not throw any definite light on its authorship. For the rest (50 works) there is no other proof except that they are mentioned by some writers old or modern.

Pandit L. B. Gandhi in his जेसलमेरभाण्डागारीय ग्रन्थसूची mentions on p. 34 (14) क्षेत्रसमासवृत्ति and (79) सङ्ग्रहणीवृत्ति. In his DCMJP (p. 5) he attributes the authorship of (51) बोटिकप्रतिषेध to Haribhadra (the author of AJP). All of them may be from the pen of Haribhadra. For, not only the Mss. are available for the first two but they are so noted by Sumati Gaṇi.[3] This Gaṇi mentions several other works such as (6) अर्हच्छ्रीचूडामणि[4], (12) ओघनिर्युक्तिवृत्ति, (13) कथाकोश, (18) चैत्यवन्दनभाष्य, (25a) दशवैकालिकलघुवृत्ति, (31) धर्मलाभसिद्धि, (46) परलोकसिद्धि, (50) बृहन्मिथ्यात्वमथन and (77) संस्कृतात्मानुशासन.

Rājaśekhara Sūri in his *Caturviṁśatiprabandha* (p. 52[5]) mentions the following four works:

---

1 Taranath in his history of Tibet has said that Dharmottara was alive in 847 A. D., and that he was a contemporary of Vanapāla, ruler of Kāśmīra.

2 Their numbers are: 1–3, 5, 5a, 7, 7a, 8, 9, 11, 18, 21, 23–25, 29, 30, 33, 35, 38, 40, 43, 43a, 44, 45, 47, 48, 51a, 51b, 54, 54a, 55, 57, 58 61, 62, 63a, 65, 68, 69, 74–76, 80, 82, 84, 85 and 87–89. Of these nos. 57 and 58 represent one and the same work named in two different ways.

3 Vide his com. on *Gaṇaharasaddhasayaga*.

4 This is different from *Arhacchrīcūdāmaṇi* which is attributed to Bhadrabāhu, which reminds one of *Paṇhāvāgaraṇa* (vide p. LXVI) and which is published in *Saṁvat* 1993.

5 Here there is mention of '१०० शतक' which I have not noted.

(36) नाणायत्तक, (42) पञ्चलिङ्गी, (56) योगशतक and (71) श्रावकप्रज्ञप्ति.

The late Pandit Hargovind Das has noted (25a) दशवैकालिक-सूत्रावचूरि, (41) पञ्चनियण्ठी and (81) सम्पश्चसित्तरी.

Of these I shall say a few words about Nos. 19, 38 & 51.

(19) Nāṇapañcagavakkhāṇa

This is a Pāiya work. Its Samskrta title is noted by several scholars as *Jñānapañcakavivaraṇa*. It consists of 26 verses, and it deals with five types of knowledge. Verses 1 to 10 treat *mati-jñāna*, v. 11 to 18 *śruta-jñāna*, v. 19 to 22 *avadhi-jñāna*, v. 23 *manahparyāya-jñāna*, and v. 24–25 *kevala-jñāna*. The last verse mentions the subject and the author's name.

The entire work is incorporated by Samayasundara Upādhyāya in his *Gāhāsahassī*[1] as v. 658–683[2] on pp. 40–41. Its last verse runs as under:—

"पञ्चण्हं नाणाणं वक्खाणमिणं समासओ भणिअं ।
छव्वीसागाहाहिं रइयं **हरिभद्द**सूरीहिं ॥"

In the work itself there is nothing whereby we can know which Haribhadra Sūri is here referred to. Pandit Bechardas in his Gujarātī intro. (p. 100) to *Jaina Darśana* has said that this Haribhadra is not the same as our author of AJP; but he has not given any reason for it. Hence I take it to be a work of some Haribhadra who must have flourished at least 200 years earlier than Samayasundara. This means that he may be any one of the following:

(1) The author of AJP, (2) pupil of Jinadeva (c. *Saṁvat* 1172), (3) Bṛhadgacchīya Haribhadra Sūri who has commented upon *Praśamarati* in *Saṁvat* 1185, (4) the author of *Candappahacariya* and pupil of Śrīcandra Sūri (c. *Saṁvat* 1216), (5) pupil of Abhayadeva Sūri and *guru* of Bālacandra (*Saṁvat* 1277), (6) pupil of Bhadreśvara Sūri, (7) Kalikāla-Gautama Haribhadra Sūri, pupil of Ānanda Sūri, (8) pupil of Mānabhadra (c. *Saṁvat* 1393).

---

1 About 700 verses are in Pāiya while the rest are in Saṁskrta. So I have given a Pāiya name to it. It is however designated by its author and others as *Gāthāsahasrī*. It is composed in *Saṁvat* 1686.

2 Of these v. 664 is the same as v. 68 of *Nandī* and v. 662 as v. 84 and 670 as v. 88.

(38) Nāṇācittapayaraṇa

This is a small work in Pāiya in verse. It begins with नाणाचित्ते लोए. The arrangement of words is *nāṇācitta*. Hence it is named as *Nānācitra* in Saṁskrta. Some name it as *Nānācitrikā* and some as *Jñānāditya*. It deals with religion[1]. Pandit Bechardas says in his intro. (p. 100) to *Jaina Darśana* that it belongs to some other Haribhadra and not to Yākinīdharmasūnu. No reason is given by him.

(51) Boṭikapratiṣedha

In the palm-leaf Mss. collection of Saṅghavī pāḍā (Patan) there is a Ms. No. 2 in the box No. 135. This Ms. is said to be as old as the twelfth century A. D. In this Ms. there are 14[2] works. Of them *Boṭikapratiṣedha* is on leaves 104 to 108. It is in Saṁskṛta. It refutes the *Digambara* view which differs from the *S'vetāmbara* one; for, 'Boṭika[3]' stands for 'Digambara'.

In the end, I may tentatively suggest that No. 10 may be identical with No. 11, No. 15 with No. 61, No. 28 with No. 66 and No. 82 with No. 83; for, they deal with the same subject. Further No. 34[4] is a part and parcel of No. 8. I may close this topic by noting a hymn by some Haribhadra in Saṁskṛta of which there is a palm-leaf Ms. at Patan. Its beginning and end are noted as under in its Catalogue (p. 157):

"त्वत्सेवानिरतांस्त्वदर्पितदृशस्त्वत्संकथासंस्थितान् ।
त्वद्भक्तांस्त्वदनन्यसक्तमनसस्त्वत्तो न चान्यार्थिनः ॥"

"न स्वप्नेऽपि जिन ! त्वदंघ्रिकमलद्वंद्वाद्दतेन्वेमि वा
नाथैतन्मम कुर्वतः प्रतिदिनं यत् किंचिदप्यस्ति तद्
यन्नास्त्येव हि नास्ति तत् तदपि च त्यक्ष्यामि नैतद् व्रतं ॥ २० ॥
हरिभद्रविरचित. स्तवः"

Chronology

The question as to the order in which Haribhadra Sūri has composed his several works, cannot be completely solved at present. Prof. K. V. Abhyankara in his intro. (p. 7)

1 See Kalyāṇavijaya's intro. (p. 15b) on *Dhammasaṅgahaṇi*.

2 One of these is Akalanka's *Pramāṇasaṅgraha*. It is published in *Akalaṅkagranthatraya* as the last work on the basis of this MS. only.

3 'Boḍiya' is its Pāiya equivalent. It occurs in *Visesā*' (v. 1041 & 2552).

4 This is published along with *Jhāṇasaya* in *Samvat* 1997 as No. 3 in "विनयभक्तिसुन्दरचरणग्रन्थमाला".

to *Visavisiyā* has said that most probably works were composed in the following order:

(i) Commentaries, (ii) religious narrations, (iii) AJP, *Lokatattvanirṇaya* and such other works which expound the *Jaina* doctrines, (iv) *Ṣaḍdarśanasamuccaya*, *S'āstravārtāsamuccaya*, *Aṣṭaka*, *Pañcāsaga* and such other philosophical treatises, (v) *Yogabindu* and *Yogadṛṣṭisamuccaya* and (vi) *Vīsavīsiyā*.

This is only a rough indication. So I may mention that AJP is preceded by (i) *Anekāntasiddhi*, (ii) *Ātmasiddhi*, (iii) *Sarvajñasiddhi*, (iv) *Syādvādakucodyaparihāra*, but it is followed by *Lalitavistarā*. *Anekāntajayapatākoddyotadīpikā* is preceded by AJP and the works that precede it and by (i) *S'āstravārtāsamuccaya* and (ii) *Sarvajñasiddhiṭīkā*. The com. on *Nandī* precedes those on *Aṇuogaddāra* and *Āvassaya*. The latter precedes *Pradeśavyākhyā*. *Uvaësapaya* is earlier than *Lalitavistarā*, and so is *Yogadṛṣṭisamuccaya* in case its v. 3–11 are not quotations. *Dhammasaṅgahaṇi* precedes *Sarvajñasiddhi* which is preceded by *Bhāvanāsiddhi*. *S'āstravārtāsamuccaya* has v. 581–583 tallying with v. 11–13 of *Sarvajñasiddhi*. So one of them is earlier than the other, unless these verses are quotations. *Hiṁsāṣṭaka* precedes the available big com. on *Dasaveyāliya*. *Pañcāsaga* seems to be earlier than *Vīsavīsiyā*.

Contribution to the Bauddha literature

Haribhadra has not only explained the *Jaina* view but has also discussed and refuted in his own way non-Jaina views. We find in his works references about Buddhism. However, the direct service that he rendered to the cause of the *Bauddha* logic is preserved in his splendid com. to *Nyāyapraveśaka*. This indirectly acted as an impetus to other *Jaina* scholars to study the *Bauddha* logic[1]. It may be added that Haribhadra has many a time refuted Dharmakīrti's views in AJP.

Over and above the composition of such a big number of interesting and instructive works, Haribhadra has laid his helping hand in the restoration of *Mahānisīha*[2].

---

1 This is probably the reason why the oldest Mss. of Dharmakīrti's *Nyāyabindu* and Dharmottara's com. on it and Śāntarakṣita's *Tattvasaṅgraha* and its *Pañjikā* were found in the *Jaina* bhaṇḍāras.

2 See *Prabhāvakacarita* (IX, 219) and DCJM (Vol. XVII, pt. II, p. 33).

In Haribhadra's works which deal with the four *anuyogas*[1] in one form or other, we come across names[2] of several writers and philosophers who may be tentatively grouped as under :—

(a) *Vaidika*

(1) Ananta, (2) Avadhūtācārya, (3) Āsuri, (4) Īśvarakṛṣṇa[3], (5) Kapila[4], (6) Kālātīta, (7) Kumārila, (8) Jaimini, (9) Patañjali (bhāṣyakāra), (10) Patañjali (yogācārya), (11) Pāṇini (grammarian), (12) Puruṣacandra, (13) Bhagavadgopendra, (14) Bandhu-Bhagavaddatta, (15) Bhartṛhari (grammarian), (16) Vindhyavāsin, (17) Vyāsa, (18) Śabara, (19) Santapana, (20) Sucāru and (21) Suraguru.

(b) *Bauddha*

(1) Diṅnāga, (2) Divākara, (3) Dharmakīrti, (4) Dharmapāla, (5) Dharmottara, (6) Bhadanta, (7) Bhadanta-Dinna, (8) Bhadanta-Bhāskara, (9) Vasubandhu, (10) Samantabhadra[5], (11) Śāntarakṣita and (12) Śubhagupta.

(c) *Jaina*

(1) Ajitayaśas, (2) Umāsvāti, (3) Kukkācārya, (4) Gośālaka, (5) Jinadāsa Mahattara, (6) Jinabhadra Gaṇi Kṣamāśramaṇa, (7) Deva Vācaka, (8) Bhadrabāhu, (9) Mallavādin, (10) Vādimukhya, (11) Vṛddhācārya (P. Vuḍḍhāyariya), (12) Siddhasena and (13) Siddhasena Divākara.

Haribhadra has refered to *Pramānamīmāṁsā*, *Revaṇāikavva*, Divākara's *Syādvādabhaṅga*, Subandhu's *Vāsavadattā* and Harṣa's *Priyadarśanā*.

Ajitayaśas

This Sūri is mentioned in the *svopajña* com. (Vol. II, p. 33) on AJP. From this reference it seems that this is a *Jaina*

---

1 AJP, *Dhammasaṅgahaṇi* etc. come under the class of *dravyānuyoga*, *Ksetrasamāsavṛtti* that of *Gaṇitānuyoga*, *Dharmabindu*, *Pañcavatthuga* etc. that of *caraṇakaraṇānuyoga*, and *Samarāiccacariya*-etc, in *dharmakathānuyoga*.

2 See pp. XXXI, XXXIII, XXXIX, LVII and LVIII.

3 He as well as Bhadanta-Bhāskara and Bandhu-Bhagavaddatta are referred to in the com. (p. 6a) on *Yogadṛṣṭisamuccaya* (v. 16).

4 He is mentioned in *Śāstravārtāsamuccaya* (v. 237). For details see p. LXXV & "Notes" on p. 172, l 15.

5 In the list given by Jinavijaya in his "श्रीहरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः" Samantabhadra is referred to as *Jaina*, and Kukkācārya as *Bauddha*.

Ācārya, and that he has established in some work the validity of the *Jaina* definition of reality. What this work is is a matter of mere surmise; for, no work of his is known to exist. It may be that he has dealt with this topic while elucidating TS (V, 29) or he may have written a work like *Utpādādisiddhiprakaraṇa* as is done by Candrasena Sūri.

Ananta

He is referred to, in *Lalitavistarā* on p. 57 b. He or perhaps his pupils seem to have expounded the doctrine known as 'āvarta-kāla-kāraṇa-vāda' which dogmatically asserts that 'time (*kāla*) is the only cause of modifications'.

Avadhūtācārya

He is referred to in *Lalitavistarā* on p. 43b. He is some Ācārya, Avadhūta by name, and he seems to be a *Yogin*, practising *yoga*.

Asuri

This Sāṅkhya teacher is mentioned by Haribhadra in his com. on *S'āstravārtāsamuccaya* (v. 222). There the following verse is attributed to Āsuri and others:—

"विभक्तेदृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।
प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे तथा चन्द्रमसोऽम्भसि ॥"

This v. 222 of *S'āstravārtasamuccaya* occurs as v. 450 in *Yogabindu*. It is quoted with a variant विविक्तेदृक् for विभक्तेदृक् in SM (com. on v. 15), in TRD (p. 42a) and by Devabhadra in his *Ṭippaṇa* (p. 97) on Siddharṣi's com. on *Nyāyāvatāra*.

Āsuri is looked upon as the direct pupil of Kapila, the founder of the Sāṅkhya system. He is assigned a date 600 B.C. He had a pupil named Pañcaśikha who expounded the *tantra*[1]. *Ṣaṣṭitantra*[2] is a work of Pañcaśikha according to the *Bauddhas* of China. Vācaspatimiśra attributes its authorship to *Vārṣagaṇya*[3] (= the "Rainhost" in Chinese). According to some *Jaina* narration Āsuri is the author of *Ṣaṣṭitantra*.

1 See Īśvarakṛṣṇa's *Sāṅkhyakārikā* (v. 70).

2 Kotyācārya has mentioned this work in his com. (p. 4b) on *Viseṣā*°.

3 The author of *Ahirbudhnyasaṁhitā*, too, holds the same opinion. In this work (XII, vv. 18 ff.) the topics treated in *Ṣaṣṭitantra* are noted.

The following verse occurring in *S'āstravārtāsamuccaya* is probably from some *Sāṅkhya* work:

"पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
जटी मुण्डी शिखी वाऽपि मुच्यते नात्र संशयः ॥"

Īśvarakṛṣṇa[1]

He is the celebrated author of *Sāṅkhyakārikā* also known as *Sāṅkhyasaptati*[2], a Saṁskṛta work in 70 verses in Āryā. This work is based upon *Ṣaṣṭitantra,* and it is expounded by Māṭhara[3] and Gauḍapāda, and it contains all that is there, less the parables and the controversies with other schools. Kapila taught the *Sāṅkhya* system to Āsuri and Āsuri taught it to Pañcaśikha who amplified it. From the last named the system passed down, from master to pupil, to Bhārgava, Ulūka, Vālmiki, Hārita, Devala and others and finally to Īśvarakṛṣṇa (340-90 A.D.).[4]

Umāsvāti

As regards his life and works the reader may refer to my introductions to my edition of TS published in two volumes.

Kālātīta

He is referred to in v. 300 of *Yogabindu.* That the nature of God etc. should be thought of dispassionately is the view held by him. He has composed some work, and the following seven verses occurring in *Yogabindu* are from his pen:—

"अन्येषामप्ययं मार्गो मुक्ताविद्यादिवादिनाम् ।
अभिधानादिभेदेन तत्त्वनीत्या व्यवस्थितः ॥ ३०१ ॥
मुक्तो बुद्धोऽर्हन् वाऽपि यदैश्वर्येण समन्वितः ।
तदीश्वरः स एव स्यात् सञ्ज्ञाभेदोऽत्र केवलम् ॥ ३०२ ॥
अनादिशुद्ध इत्यादिर्यश्च भेदोऽस्य कल्प्यते ।
तत्तत्तन्त्रानुसारेण मन्ये सोऽपि निरर्थकः ॥ ३०३ ॥
विशेषस्यापरिज्ञानाद् युक्तीनां जातिवादतः ।
प्रायो विरोधतश्चैव फलाभेदाच्च भावतः ॥ ३०४ ॥"[5]

1 See p. LXXIII, fn. 3.

2 Dr. A. B. Dhruva equates this with *Kaṇagasattari* mentioned in *Aṇuogaddāra* (s. 41) and *Nandī* (s. 42). Vide his intro. (p. XLIX) to SM.

3 His com. is mentioned as Māḍhara in *Aṇuogaddāra* (s. 41) and *Nandī* (s. 42).

4 See *Sāṅkhyakārikā* (v. 70-71) and *Mātharavṛtti* on its v. 71.

5 In its com. (p. 53) 'तीरादर्शिशकुनि'न्याय is mentioned.

अविद्याक्लेशकर्मादि यतश्च भवकारणम् ।
ततः प्रधानमेवैतत् सञ्ज्ञाभेदमुपागतम् ॥ ३०५ ॥
अस्यापि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिस्तथा तथा ।
गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमतां सोऽप्यपार्थकः ॥ ३०६ ॥
ततोऽस्थानप्रयासोऽयं यत् तद्भेदनिरूपणम् ।
सामान्यमनुमानस्य यतश्च विषयो मतः ॥ ३०७ ॥"

Kukkācārya

He is twice referred to in the *svopajña* com. (Vol. I, pp. 8 and 42) on AJP. The pertinent lines are:

(a) "प्रकरणकरणं ह्यनिन्द्यो मार्गः पूर्वगुरुभिश्च **कुक्का**चार्यादिभिरस्मद्वंशजैराचरित इति ।"

(b) "इत्येतदपि–**कुक्का**चार्यादिचोदितं प्रत्युक्तं–निराकृतम् ।"

From (a) it follows that Kukkācārya is a predecessor of Haribhadra, and that he has composed some *prakaraṇa* or *prakaraṇas*. No work of his is found so far.

From (b) it can be inferred that Haribhadra not only differs from Kukkācārya but he refutes his view in this connection.

Kumārila

He is referred to in the com. on *S'āstravārtāsamuccaya* (v. 585). He is the well-known author of *Vārtikas* (supplementary commentaries) called *S'lokavārtika*[1] and *Tantra-vārtika*[2] on Śabara's *Bhāsya* on *Jaiminīyasūtra*[3]. He is particularly famous for his strong criticism of the *Bauddha* logic and philosophy. He has been criticized in *Tattvasaṅgraha*. This furnishes us with the lower limit of his date. Dr. A. B. Dhruva and some other scholars believe that Kumārila's criticism of Dharmakīrti supplies us with the upper limit of his date. Mahendrakumāra in his intro. (p. 18) to *Akalaṅkagranthatraya* challenges the view of Dr. Vidyabhusan and Prof. Ramanath Shastri[4] who

1–2 These two are the two khaṇḍas of his com., and the third is known as *Ṭup-ṭīkā*. In *Tantravārtika* Bhartṛhari's views are refuted.

3 Bhartṛmitra, Bhavadāsa, Hari and Upavarsa have each written a com. on it; but none of them has been available up till now.

4 He has written an intro. to *Bṛhatī* (pt. II) published by the University of Madras. He has pointed out four verses from *Mīmāṁsāślokavārtika* to support his view. They are v. 76 (p. 69), v. 131 (p. 83), v. 36 (p. 144) and v. 131 (p. 250).

believe that Kumārila has critized Dharmakīrti's view. Further, on p. 19 he asserts that on the contrary Dharmakīrti has criticized Kumārila, in his *Pramāṇavārtika* in I, 34–35; III, 265; III, 259; III, 289; III, 216; II, 141; III, 240 and in the *svopajña* com. on III, 291. Mahendrakumāra assigns to Kumārila the date 600 to 680 A. D., and to Dharmakīrti 620 to 690 A. D. whereas Bhagavad Datta assigns to both of them a date earlier than 600 A. D. (vide this intro. p. XIV). K. B. Pathak in his article[1] "Bhartṛhari and Kumārila" has fixed the date of the former as 650 A. D.

Gopendra = Bhagavadgopendra

He is referred to in *Yogabindu* (v. 200). In its com. he is said to be an author of some *Yogaśāstra*. Verse 101 of *Yogabindu* is a quotation from some work of his as can be seen from v. 100. It runs as under:

"अनिवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ सर्वथैव हि ।
न पुंसस्तत्त्वमार्गेऽस्मिन् जिज्ञासाऽपि प्रवर्तते ॥ १०१ ॥"

In *Lalitavistarā* (p. 45b) Gopendra is mentioned as Bhagavadgopendra. For a passage quoted from some work of his see p. LVIII of this intro.

Gośālaka

He is referred to *Viāhapaṇṇatti* as Gosāla Maṅkhaliputta and in *Sāmaññaphalasutta* as Makkhali-Gosāla. He became a pupil of Mahāvīra, stayed with him for six years and thereafter left him and founded a school of his own. He was a prominent leader of the Ājīvika sect. He was a staunch fatalist, and as such he denied the free will of man and his moral responsibility for any so-called good or evil. He opposed Mahāvīra and once discharged *tejoleśyā* with a view to reducing him to ashes, but he failed[2].

Jaimini

He is the author of *Mīmāṁsāsūtra*. He flourished in 200 B. C. or so.

---

1 See JRAS, (Bombay Branch, Vol XVIII, pp. 213–238).

2 For details about his life and views see pp. 139–201 and 238–244 of Dr. P. L. Vaidya's edn. of "Uvāsagadasāo".

Jinadāsa Mahattara

He is one of the six well-known Mahattaras[1] of olden days, the other five being Candrarṣi, Della, Dharmasena, Govāliya and Śivacandra. Pradyumna Kṣamāśramaṇa is his *vidyā-guru*. If *Uttarajjhayaṇacuṇṇi* is definitely his work, he is one of the pupils of Govāliya Mahattara. I have nothing more to add to what I have said about his *Cuṇṇis* in HCLJ (pp. 190–194).

Jinabhadra Ksamāśramaṇa[2]

Haribhadra has mentioned this name in his com. (p. 52) on *Nandī*. Amongst the *Jainas* Jinabhadra is well-known as 'Bhāṣyakāra'[3]. He is an author of the following nine works:—

(1) Visesā°, (2) its com., (3) Saṅgahaṇi, (4) Khetta-samāsa, (5) Visesaṇavaı[4], (6) Jhānasaya, (7) Paṇṇavaṇācuṇṇi[5], (8) Jīyakappa[6] and (9) its [7]Bhāsa.[8]

Jinavijaya in his intro. (p. 9) to *Jīyakappa* says that this Jinabhadra Gaṇi Kṣamāśramaṇa is not perhaps the author of

1 For details about them see my article "छ महत्तरो" to be published in "Jaina Dharma prakāśa". Candraprabha Mahattara who composed *Vijayacandacariya* sometime between *Saṁvat* 1127 and 1137 is not counted here. For three well-known Mahattarās see my article "त्रण प्राचीन महत्तराओ" published in JSP (No. 108), and for a ceremony pertaining to this *padavī* of 'Mahattarā' see *Vidhimārgaprapā* (pp. 71–74).

2 He is one of the 14 *Kṣamāśramaṇas*, the remaining 13 being (a) Jasavaddhana (vide DCJM, Vol. XVII, pt. 2, p. 33), (b) Dinna, (c) Deva, (d) Devaḍḍhi, (e) Desi, (f) Pradyumna, (g) Mallavādin, (h) Yakṣadatta, (i) Saṅghadāsa, (j) Siṁha, (k) Sidddasena (different from Siddhasena Divākara), (l) Sthiragupta and (m) Himavanta. Of these all except the 1st and the 12th have been noted by me in my article "बार क्षमाश्रमणो" which gives some details about these saints and which is published in "Jaina dharma prakāśa" (Vol. 60, Nos. 8 & 12).

3 Haribhadra has used this designation in his com. (p. 59) on *Nandī*.

4 In its v. 31 are mentioned *Sāmāiyacuṇṇi* and *Vasudevacariya*.

5 In *Aṇuogaddāracuṇṇi* (p. 71) there is a specific mention of the *cuṇṇi* on 'sarīra-pada'.

6 From its v. 61 Muni Punyavijayajī has inferred that Jinabhadra Gaṇi is the author of *Jīyakappabhāsa*.

7 Herein we come across *gāthās* which fairly agree with those in *Kappabhāsa*, *Pañcakappabhāsa* and *Piṇḍanijjutti*.

8 Of these nine works Nos. 2 and 7 are not published.

Jhāṇasaya. He however looks upon him as the author of *Nisīhabhāsa.*

In *Visesā°* (v. 1508) there is mention of *Vāsavadattā.* Is this the work of Subandhu or does it refer to one noted in the *Mahābhāsya* on *Aṣṭādhyāyī* (IV, 3, 872)?

Jinabhadra notes the view of somebody in v. 273 of *Visesā°*. Has it anything to do with Kumārila?

Siddhasena Sūri in his *Cuṇṇi* (v. 5-11) on *Jīyakappa* has saluted and praised Jinabhadra. From its v. 7 we learn that this Jinabhadra was proficient in *Jaina* and non-Jaina systems of philosophy, scripts, mathematics, prosody and grammar. In his expositions Jinabhadra has every now and then resorted to *anekāntavāda.* His life is narrated in *Kahāvalī.* That he lived for 104 years and was a contemporary of Haribhadra is the view expressed by Dharmasāgara in his com. on his *Guruparivāḍī* (v. 9) also known as *Tapāgacchapaṭṭāvalī.*

Diṅnāga

He is well-known as the father of Indian mediaeval logic. According to the Tibetan sources he was born in the Madras Presidency in Siṁhavaktra, a suburb of Kanchi. He was a Brāhmaṇa by birth. Nāgadatta initiated him in the Hīnayāna school. Later on, he became a pupil of Vasubandhu (280 A. D.-360 A. D.), and he studied the scriptures of the Mahāyāna school along with those of the Hīnayāna one. On his being invited he went to Nālandā. He earned a name as 'Vādin' by defeating several followers of different schools. He had a pupil named Śaṅkarasvāmin who according to some scholars composed *Nyāyapraveśaka.* This Diṅnāga has written works on logic, and they are rendered into Chinese by Paramārtha (499 A. D. to 569 A. D.). Dr. B. Bhattacharya notes the period of Diṅnāga as 345 A. D. to 425 A. D.[1], and attributes the authorship of the following eight works to him :—

(1) आलम्बनपरीक्षा, (2) आलम्बनपरीक्षावृत्ति, (3) त्रिकालपरीक्षा, (4) न्याय-प्रवेश, (5) प्रमाणशास्त्रन्यायप्रवेश, (6) प्रमाणसमुच्चय, (7) प्रमाणसमुच्चयवृत्ति and (8) हेतुचक्रह(ड)मरु.

Of these the first is edited by Yamaguchi and is published

1 Kalyāṇavijaya says that Diṅnāda flourished in 320 A. D.

in J. A. in 1929 A. D.[1] The second work is its com. Fragments of these works are quoted in *S'āṅkarabhāsya* on *Brahmasūtra* (II, ii, 28) and in the *Pāñjikā* (p. 582) of *Tattvasaṅgraha.*

Nyāyapraveśa is same as *Nyāyapraveśaka* noted on p. XLVI. From the Chinese and Tibetan sources it appears that this work is named as *Nyāyapraveśaśāstra, Pramāṇaśāstra-nyāyapraveśa, Pramāṇanyāyapraveśadvāra, Hetuvidyātarkaśāstra* etc. If this is correct it follows that *Nyāyapraveśa* is same as *Pramāṇaśāstra-nyāyapraveśa.* Pandit Vidhushekhara looks upon this *Nyāyapraveśa* as *Nyāyadvāra,* but Dr. Tucci says that he is wrong. *Nyāyamukha*[2] was restored from its Chinese translation by Dr. Tucci in 1930 A. D. I think this *Nyāyamukha* also named as *Nyāyadvāra* is the work of Diṅnāga.

Pramānasamuccaya is the master-piece of Diṅnāga. It is a work in six *paricchedas* in Anuṣṭubh. His scattered works like *Nyāyadvāra* and *Hetucakraḍamaru* are woven into it in a systematic manner. H. R. Rangaswamy Iyengar has restored its first chapter and edited it along with its Tibetan text, copious extracts from Diṅnāga's com.[3] on it and Jinendrabuddhi's *Viśālāmalavati-ṭikā*[4], both of which are available only in Tibetan.[5] In this edition there is a picture of Diṅnāga based on a pen-sketch on the folio of the Tibetan Xylograph *Mdoce.*

Vādavidhi is mentioned in *Pramāṇasamuccaya* (I, 14) and its com. on I, 18, and two verses[6] from *Hetucakraḍamaru* in Chapter III.

Hetucakraḍamaru also known as *Hetucakra* is a small treatise on formal logic and contains two independent chapters, one dealing with the minor terms and the other with *hetus.*

No work of Diṅnāga written in Saṁskṛta has been available so far. Quotations from his works occurring in *Nyāyavārtika* and its com.[7] by Vācaspatimiśra are collected and edited

1 A new edn. is published in Adyar Library Series. It contains the text, the *svopajña vrtti* and Dharmapāla's com.

2 It is published in Wallaser's "Materials" Series.

3 Here *Nyāyadvara* is mentioned. See p. 2.

4 On pp. 77 and 80 Mādhava, a *Sankhya* philosopher is mentioned.

5 This is published by the Mysore University in 1930 A. D.

6 These along with one other verse from this work are quoted in *Tātparyatīkā.*

7 In *Tātparyaṭika* (p. 103) there is mention of Vārṣagaṇya.

by Prof. Randle whereas those found in Pārthasārathimiśra's com. on *S'lokavārtika* by H. R. Rangaswamy.

Divākara[1]

He is referred to in Vol. I on p. 84, l. 13. It seems he is *Bauddha* and is the author of *Syādvādabhaṅga*. This work may remind one of *Īśvarabhaṅgakārikā* of Kalyāṇarakṣita, a *Bauddha* writer of the nineth century A.D.

Dharmakīrti

Haribhadra has referred to Dharmakīrti and his *Pramāṇavārtika* in his com. on AJP (vide Appendix II). In *S'āstravārtāsamuccaya* (X, 24, p. 372), too, his name is mentioned. Dharmakīrti who is at times referred to as Kīrtī[2], is also mentioned in *Bṛhadāraṇyakopaniṣadvārtika* of Sureśvara[3], pupil of Śaṅkarācārya[4].

From Carmaratnarāja's *Bhagavad-Buddha-Jīvanacarita* written in the Tibetan language we learn that Diṅnāga and Dharmakīrti were pupils of Ārya Asaṅga[5] who taught them logic. This Asaṅga[6] is the elder brother of Bhadanta Vasubandhu, the author of *Abhidharmakośa*. He flourished in the latter part of the 3rd century A. D. So Kalyāṇavijaya infers that Asaṅga, Vasubandhu, Diṅnāga and Dharmakīrti must have respectively existed from 250–300 A. D., 260–340 A. D., in 320 A. D. and in 349 A. D. According to Prof. K. H.

1 There is an another Divākara, his namesake, who is referred to as 'Nāṭyaśālapatı' by *Śāradātanaya* (c. 1150–1250 A.D.) and who is the *guru* of the latter in dramaturgy. One Divākara, a *Jaina*, is the author of *Śṛṅgāra-vairāgya-taraṅgiṇī* published in 1916 A. D.

2 See Candras'ekhara's Hindī intro. (p. 16) to *Nyāyabindu* and its com.

3 In *S'aṅkaramandārasaurabha* Sures'vara's birth-date is stated to be Kalyābda 3889 i. e. *Saṁvat* 845 i. e. 788 A. D.

4 According to Pandit Kasinath Tailang he was a contemporary of King Pūrṇavarman and flourished in the 6th century of the Christian era. This view is not correct. See p. XV of this intro.

5 Others believe that Dharmakīrtı was a pupil of Dharmapāla who retired in 635 A. D.

6 He is said to have introduced Tantricism in Buddhism, and it was transmitted from preceptor to pupil up to Dharmakīrti, in the most secret manner.

Dhruva Dharmakīrti lived in 450 A. D. whereas, according to Dr. S. C. Vidyabhusana Dharmakīrti existed from 635 A. D. to 650 A.D. Dharmakīrti has composed the following 12 works:

Hetubindu, Nyāyaviniścaya, Vijñānanayaprasthāna[1], *Alaṅkāra, Pramāṇavārtika, Pramāṇavārtikavṛtti, Pramāṇaviniścaya, Nyāyabindu*[2], *Tarkanyāya or Vādanyāya*[3], *Santānāntarasiddhi, Sambandhaparīkṣā* and *Sambandhaparīksāvṛtti*.

The last eight works along with *Hetubinduvivaraṇa* are ascribed to Dharmakīrti by Dr. S. C. Vidyabhusana. He informs us that the Tibetan translations of these works are extant.

Hetubindu is quoted in AJP (Vol. II, pp. 174 & 177). The *kārikā* of this *Hetubindu* beginning with पक्षधर्म॰ is examined in *Siddhiviniścaya*. The following sentence of *Hetubindu* (I) occurs with a slight omission in the *svopajña vivṛti* (p. 3) of *Laghīyastrayī:*

"अर्थक्रियार्थी हि सर्वः प्रेक्षावान् प्रमाणमप्रमाणं वाऽन्वेषते"

Vijñānanayaprasthāna is mentioned and quoted by Malayagiri Sūri in his com. (p. 69a) to *Dhammasaṅgahaṇi* as under:—

"सर्वात्मना हि सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ।
साम्ये केनचिदंशेन स्यात् सर्वं सर्ववेदनम् ॥"

Alaṅkāra is mentioned by Subandhu[4] in his *Vāsavadattā*[5] which has been composed in the third quarter of the 5th century A. D.

Pramāṇaviniścaya is mentioned by Siddhasena Gaṇi in his com. (p. 397) on TS (V, 31). Devabhadra in his *Ṭippaṇa*

---

1 No non-Jaina scholar has ascribed this work to Dharmakīrti. So a friend of mine suggests that 'this may be a general name simply meaning the starting point or text of vijñānavāda viz. *Pramāṇavārtika*'. But this view is not correct.

2 This work along with Dharmottara's com. on it is published in Kashi Sanskrit Series as No. 22 in 1924 A. D.; also see Bib. Indica. This work was translated into Chinese in 400–405 A. D.

3 This is edited by Rāhula Sānkṛtyāyana and published in 1936 A. D. The verse हसति हसति of this work (p. 111) is quoted in *Prameyakamalamārtaṇḍa* which criticizes its v. असाधनाङ्ग (p. 2) and its various expositions.

4 His life-period runs from 375 A. D. to 425 A. D.—Kalyāṇavijaya.

5 Herein we find the name of Bhāradvāja Uddyotakara, the author of *Nyāyavārtika* (1st half of the 7th century A. D.).

on *Nyāyāvatāravṛtti* has mentioned *Viniścaya* on pp. 17 and 37, and on the latter page he has specifically mentioned the name of Dharmakīrti as the author of this work. Dr. P. L. Vaidya takes *Viniścaya* to be the same as *Pramāṇaviniścaya* and looks upon as quotations from this work, seven verses occurring in this *Ṭippaṇa* and having the following *pratīkas*:

अयोगं योग० (p. 12), गच्छतु क्वापि० (p. 89), दीपवन्नोप० (p. 12), नान्यथेहार्थं० (p. 12), मणिप्रदीप० (p. 37), यथा तथा० (p. 37), विशेषण० (p. 17).

He has further suggested with a query the name of *Pramāṇaviniścaya* as the source of the four verses quoted in the *Ṭippaṇa* and having the following *pratīkas*:—

नित्यं सत्त्व० (p. 87), निर्विशेषं न० (p. 83), पदानां० (p. 8), and सामर्थ्य० (p. 31).

On p. 11 of this *Ṭippaṇa* we have: "यद् **विनिश्चयटीकायां** [1]**धर्मोत्तरः**–मिदं निद्रेति". On its p. 30 there is a mention of '*Viniścayaṭīkā*' and on p. 58 that of '*Pramāṇaviniścayaṭīkā*'.

Hemacandra in his *Viveka* (p. 363[2]) on *Kāvyānuśāsana* says: "तथा चायं **विनिश्चय**वृत्त्यन्ते **धर्मकीर्त्या**चार्यस्य श्लोक इति प्रसिद्धिः". The verse here referred to is given on p. 382 as under:—

"लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान् स्वीकृतः
स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतश्चिन्तानलो दीपितः ।
एषाऽपि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद् वराकी हता
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ? ॥"[3]

In the intro. (p. 25) to *Akalaṅkagranthatraya* it is said that a major portion of Akalaṅka's works deals with refutations of the *Bauddhas*. "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः" occurring in *Pramāṇaviniścaya* is quoted in AJP (Vol. II, p. 51) and in *Aṣṭaśatī* (*Aṣṭasahasrī*, p. 242), and the idea embodied in it is refuted in both of these works.

The 1st *kārikā* of *Vādanyāya* beginning with असाधनाङ्ग० is met with in *Nyāyaviniścaya*, *Siddhiviniścaya* and *Aṣṭaśatī* (p. 81).

The first verse of *Santānāntarasiddhi* is quoted in *Tattvārtharājavārtika* (p. 19).

---

1 He is mentioned by Siddharṣi in his com. (p. 2) on *Nyāyāvatāra*.

2 This refers to R. C. Parikh's edn. published by "Sri Mahavira Jaina Vidyālaya", Bombay, in 1938 A. D.

3 It occurs as v. 1472 in *Subhāṣitāvali*.

Twenty two *kārikās* of *Saṁbandhaparīkṣā* are embodied and refuted in *Prameyakamalamārtaṇḍa* (saṁbadha-sadbhāva-vāda pp. 504–520, 2nd edn.).

Views of Dharmakīrti have been refuted in his own way by Kumārila in his *Mīmāṁsāślokavārtika*. This is what some scholars believe;[1] but others hold the opposite view, I being one of them.

Dharmakīrti was conscious of his intellectual performance. But, on seeing the fate of Diṅnāga's great work *Pramāṇa-samuccaya* he was rather pessimistic about the reception of his own work. This is what is reflected in the last verse of *Pramāṇavārtika*[2]. It runs as under:

"अनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिना-
ऽप्यदृष्टपरमार्थसारमधिकाभियोगैरपि ।
मतं मम जगत्यलब्धसदृशप्रतिग्राहकं
प्रयास्यति पयोनिधेः पय इव स्वदेहे जराम् ॥"[3]

From the following verse quoted by Śrīdharadāsa in his *Saduktikarṇāmṛta*[4] it seems that Dharmakīrti's works were not only not appreciated but openly criticized[5] in his own life-time:

"शैलैर्बन्धयति स्म वानरहृतैर्**वाल्मीकि**रम्भोनिधिं
व्यासः पार्थशरैस्तथापि न तयोरत्युक्तिरुद्भाव्यते ।
वागर्थौ च तुलाधृताविव तथाप्यस्मत्प्रबन्धानयं
लोको दूषयितुं प्रसारितमुखस्तुभ्यं प्रतिष्ठे! नमः ॥"

Dharmakīrti is known in China as the author or revisor of Vajrasūcī[6], the authorship of which is generally attributed to Aśvaghoṣa. This work as revised by Dharmakīrti was translated into Chinese some time between 973 A. D. and 981 A. D.[7]

---

1 See pp. LXXVI–LXXVII of this intro.

2 It contains quotations from some earlier works. The verses 'आत्मनि सति परसञ्ज्ञा' etc. of Nāgārjuna's *Ratnāvalī* (ed. by G. Tucci in JRAS, 1934, April) are found in *Pramāṇavārtika* (II, v. 219 etc.). For other details about this work which is a master-piece amongst all his works on logic, see Notes on p. 105, l. 21 and this intro. (p. LXXXV).

3 This verse is quoted in *Viveka* (p. 363) with परमार्थतत्त्व for परमार्थसार.

4 See p. 327, Punjab Sanskrit Book Depot, Lahore.

5 Bhavabhūti has also complained about the attitude of the people towards his work in his *Mālatīmādhava* (I, v. 8).

6 This is the well-known work of the Mahāyāna school.

7 See *A Literary History of Sanskrit Buddhism* (p. 185) by G. K. Nariman.

Dharmapāla

He is referred to by Haribhadra in his com. (Vol. II, p. 36) on AJP. Here it is stated that he and Dharmakīrti believe that the power of *rūpa* etc. is two-fold.

Dharmapāla was not the head (abbot) of Nālandā university when Hieun Thsang visited it in 635 A. D.; for, the then head was Śīlabhadra who was a disciple of Dharmapāla. It was this Śīlabhadra under whom Hieun Thsang studied. So Dharmapāla seems to be alive from 600 A. D. to 635 A. D. He is the author of *Alambanapratyayadhyānaśāstravyākhyā*, *Vidyāmātrasiddhiśāstravyākhyā* and *S'ataśāstravyākhyā.* So says Candraśekhara in his Hindī intro. (p. 10) to *Nyāyabindu* and its com.

Nanjio's Catalogue attributes the authorship of the following four works to Dharmapāla :—

(1) *Ālambanaparīkṣāvyākhyā* No. 1174, (2) *Vidyāmātrasiddhi* No. 1197, (3) *Vidyāmātrasiddhiśāstra* No. 1210 and (4) *S'ataśāstravaipulyavyākhyā* No. 1198.

Some believe that he is an author of *S'abdavidyāsaṁyuktaśāstra* in 25,000 ślokas and a com. on *Nyāyadvāratarkaśāstra* (= *Nyāyamukha*). Of these the first is equated by some with the com. on Bhatṛhari's treatise called *pei-na* mentioned by I-tsing (671 A. D.-695 A. D.).

The com.[1] of Dharmapāla[2] on *Alambanaparīkṣā* in the Chinese version of I-tsing has been rendered both in Saṁskṛta and English in "The Adyar Library Series" No. 32. This com. is almost complete; it abruptly breaks off in the seventh verse out of eight. In this com. there are two quotations which agree in spirit with the verses of *Pramāṇavārtika* (vide pp. 61 & 67).

---

1 There is another com. by Vinītadeva (c. 700 A. D.) available in Tibetan version. Copious extracts from this com. along with the French translation by Susumu Yamaguchi in collaboration with H. Meyer have been published in the *Journal Asiatique* (Vol. CCXIV, No. I) in 1929 A. D.

2 He should not be confounded with his namesake of the Theravāda school, who is said to be a resident of the Badaritittha (vide the colophon of *Visuddhimaggatīkā*).

Patañjali, the grammarian

This Patañjali is the author of *Mahābhāsya*. Some attribute to him the authorship of *Yogasūtra, Caraka, Nidānasūtra, Paramārthasāra* and *Chandaḥsūtra*. K. Madhava Krishna Sarma in his article "Patañjali and his relation to some authors and works[1]" says that it is not correct to look upon him as the author of the last two works He argues:

Patañjali is 'satkāryavādin' and not 'anirvacanīyavādin' as can be seen from his *Mahābhāsya* on 1, 1, 1[2]. Further, in this work on IV, 1, 3[3] there is a realistic conception of matter. This can hardly fit in with the idealism of Śeṣanāga's *Paramārthasāra*[4] which is a work pertaining to a Seśvara (Vaiṣṇava) and idealistic type of the Sāṅkhya philosophy. Further, how is it that Bhartṛhari who wrote *Vākyapadīya* to elaborate the philosophical portions of the *Mahābhāṣya* and who tried to give an idealistic turn to grammatical speculations and who quoted from *Ṣaṣṭitantra*[5], does not quote a single verse from *Paramārthasāra*?

As regards Piṅgalanāga's *Chandaḥsūtra* Sarma argues:

Piṅgalanāga is referred to by Śabara in his *Bhāṣya* on I, 1, 5 in a way that shows that Śabara has more regard for him than for Patañjali, the grammarian whose views as such are against the *Mīmāṁsakas*. This means that Śabara considers Piṅgalanāga as different from Patañjali. Further, if they were identical, the metre of the following verse quoted in the *Mahābhāṣya* on I, 1, 57 would have been noted and defined in *Chandaḥsūtra*:—

---

1 This is published in "The Indian Culture" Vol. XI, No. 2 (Oct.-Dec. 1944).

2 For the pertinent quotation see p. 265.—*Ibid.*

3 "सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। न हीह कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र।"—Kielhorn's edn. (Vol. II, p. 198).

4 This is also called *Ādhārakārikās* and *Āryāpañcaśīti.*

5 Vṛsabhadeva in his com. on *Vākyapadīya* takes the following quotation as belonging to *Ṣastitantra*:—

"इदं फेनो न कश्चिद् वा बुद्बुदो वा न कश्चन।
मायैषा बत दुष्पारा विपश्चिदिति पश्यति॥"

"स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च ।
नेतारावगच्छतं धारणिं रावणि च ततः पश्चात् स्रंस्यते ध्वंस्यते च ॥"

In this connection I may suggest that it is not impossible for one and the same person to hold different philosophical views at different times in his life as was the case with Vasubandhu. As regards the metre, can it not be said that *Mahābhāṣya* was written later than *Chandaḥsūtra*?

On comparing *S'ābara-bhāṣya* with *Mahābhāṣya*[1] it definitely appears that the latter work was known to Śabara. So Patañjali is earlier than Śabara.

Some look upon Patañjali as an incarnation of Śeṣa. This may have led to his being identified with Śeṣanāga and Piṅgalanāga.

Patañjali = Bhagvat–Patañjali

He is the author of *Yogasūtras*[2]. If he is identical with the eminent author of *Mahābhāsya* he belongs to the middle of the second century B. C. This identity has been however questioned on fairly reasonable grounds but by no means conclusive grounds[3].

---

1 Cf. *Śābara-bhāṣya* on I, 1, 5 with *Mahābhāṣya* on I, 1, 1 and that on I, 4, 23 with *Mahābhāṣya* (p. 23, Benares edn.). A portion of *Mahābhāṣya* on I, 2, 64 is criticized in *Śābara-bhāṣya* on I, 3, 33. Mr. P. I. Tarkas informs me that the *Mahābhāṣya* on I, 1, 15 is quoted in *Śābara-bhāṣya* on X, 2, 47.

From "The Mahābhāṣya and the Bhāṣya of Śabara" by Mahāmahopādhyāya P. V. Kane published in "Bhāratīya Vidyā" (Vol. VI, Nos. 3 & 4, new series) we learn:

(i) द्विवचनबहुवचनानामसमासः occurring in *Śābara-bhāsya* on VI, 7, 37 (p. 1503, Ānandāśrama edn.) and attributed to 'abhiyukta' is taken from *Māhābhāṣya* on VI, 3, 1 (Vol. III, p. 141 Kielhorn's edn.), and this 'abhiyukta' is Patañjali.

(ii) The words गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति and the illustrative examples occurring in *Śābhara-bhāṣya* on IX, 1, 33 (p. 1675) are an echo of what is frequently said in *Mahābhāṣya* on pp. 228, 246, 410, 422, 430 etc. of Vol. I.

(iii) Kumārila in his *Tantravārtika* on III, 4, 13 (p. 926) says that in the words "आगमोऽपि चायमेव···विशेषणत्वेनेति" Śabara refers to the position of the Vākyakāra (Kātyāyana) and Bhāṣyakāra (Patañjali).

2 Some of these sūtras and their *Bhāṣya* have been compared with TS and its *Bhāṣya* in my Sk. intro. (pp. 28–30) to TS (Vol. II).

3 See Wood's *Yogasūtras* and Dasgupta's *History of Indian Philosophy* (pp. 231–232).

Puruṣacandra

He is a Nyāyavādin (logician). The following verse from some work of his is quoted by Haribhadra in his com. (p. 100) on *Anuyogadvāravivṛti* :—

"अन्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रं हेतोः स्वलक्षणम् ।
सत्त्वासत्त्वे हि तद्धर्मौ दृष्टान्तद्वयलक्षणः ॥"

There is one more verse on this page as under :—

"धूमादेर्यथाऽपि स्यातां सत्त्वासत्त्वे च लक्षणम् ।
अन्यथाऽनुपपन्नत्वं प्राधान्याल्लक्षणैकता ॥"

Does this verse, too, come from the pen of Puruṣacandra ? Malayagiri in his com. (p. 30b) on *Dhammasaṅgahaṇi* says :

"सम्यङ्न्यायानभिज्ञताख्यायनमेतदनयौरिति **पुरुषचन्द्रः** ।"

I take this Puruṣacandra to be the same as one noted above.

Bandhu-Bhagavaddatta

He is referred to in the *svopajña* com. (p. 6a) on *Yoga-dṛṣṭisamuccaya* as one who mentions eight constituents of *yoga* in a way different from Patañjali and Bhandanta-Bhāskara. They are : "अद्वेष, जिज्ञासा, शुश्रूषा, श्रवणबोध, मीमांसा, परिशुद्धा, प्रतिपत्ति and प्रवृत्ति ".

Bhadanta = Diṅnāga (?)

Haribhadra in his com. (p. 35) on *Nyāyapraveśaka* quotes "असाधारणहेतुत्वादक्षैस्तद् व्यपदिश्यते" from some work of Bhadanta. In Diṅnāga's *Pramāṇasamuccaya* (v. 4) we have the first hemistich as "असाधारणहेतुत्वाद् व्यपदेश्यं तदिन्द्रियैः"[1]. This fairly tallies with the quotation. So can this Bhadanta be identified with Diṅnāga[2] ?

Bhadanta-Dinna

Haribhadra mentions the name of this *Bauddha* Ācārya in two places in his com. (Vol. I, pp. 334 and 337) on AJP. In the first case it is in connection with the discussion about the three varieties of *apoha*. In the second case a hemistich of a verse attributed to Bhadanta-Dinna is quoted. It runs as under :

"विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।"

1 This difference is due to retranslation from Tibetan.

2 He is addressed as 'Bhadanta' in Brahmanical works.

This is from Diṅnāga's *Pramāṇasamuccaya.* Cf. *Buddhist Logic* (Vol. II, p. 405) by Prof. Stcherbatsky.

Bhadanta-Bhāskara

He is referred to in the *svopajña* com. (p. 6a) on *Yogadṛṣṭisamuccaya* as one of the Munis who mentions eight constituents of *yoga* in a way that differs from Patañjali and Bandhu-Bhagavaddatta.

Bhartṛhari

This name at once reminds one of the celebrated author of the *S'atakas.* But here it is used for the author of *Vākyapadīya*[1], a grammarian who flourished prior to Śaṅkarācārya. He is assigned a period of 600 A. D. to 650 A. D. I-tsing believes that he was a *Bauddha* at least for some time as he entered the monastery seven times, returned to the world seven times, and lived the life of a layman.

Vācaspatimiśra in his *Tattvabindu* has referred to Bhartṛhari as 'bāhya' while quoting a verse from the latter's *Vākyapadīya.* This is interpreted by some as meaning *Bauddha.* This argument is refuted by V. A. Ramaswami Śastri in his article "Bhartṛhari a Bauddha?" (pp. 254-257) published in "Proceedings and Transactions of the eighth Oriental Conference". Here he has tried to show that the author of the *Vākyapadīya* is a great monistic philosopher, and has developed śabda-monism like Patañjali. He accepts *vivartavāda,* and this gives him a very high place as pre-Śaṅkara Advaitin in the history of Indian philosophy. Bhartṛhari has ably elucidated 'āgama-pramāṇa' in *Vākyapadīya.* Here he says that *tarka* may be accepted as an accesory to *āgama* but it should not direct its path against *āgama.*[2] Further, he has glorified the *Vedas.* This is considered as a direct proof of his being a non-Bauddha in this article.

The opinion of Bhartṛhari as recorded in *Tattvasaṅgraha* (v. 1460) is 'that only by reason of the invariable concomittance

---

1 For some details about this work see this intro. (pp. CI & CII).

2 A similar view is held by Sthiramati and Jinabhadra Gaṇi Kṣamāśramaṇa.

of the middle term with the major term the inference cannot be valid because the powers of both vary according to time and place'.

Mallavādin

Mallavādin, the commentator of *Sammaïpayaraṇa* has been referred to in AJP (Vol. I, pp. 58 & 116) as 'Vādimukhya'[1]. Further, herein two quotations are given from his com.[2] on *Sammaïpayaraṇa*. They are:

(i) "स्वपरसत्त्वव्युदासोपादानापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम् ।"

(ii) "न विषयग्रहणपरिणामादृतेऽपरः संवेदने विषयप्रतिभासो युज्यते, युक्त्ययोगात् ॥"[3]

This same Mallavādin is said to be the author of *Dvādaśāra-nayacakra*. He cannot be the ṭippaṇīkāra of *Nyāyabinduṭīkā*; otherwise he would be a contemporary of our Haribhadra (700 A. D.–770 A. D.) and not his predecessor. So it follows that just as we have two Bhadrabāhus there must be two Mallavādins. Malayagiri Sūri in his com. (p. 12a) on *Āvassaya* has mentioned the name of Mallavādin and has quoted a verse in Pāiya from some work of his as under:

"सङ्गह विसेस सङ्गह विसेसपत्थारमूलवागरणी ।
दव्वट्ठिओ य पज्जवनओ य सेसा वियप्पा सिं ॥"

Candrasena[4], pupil of Pradumna Sūri in his com. (p. 222) on his own work *Utpādādisiddhiprakaraṇa* notes the name of Mallavādin and quotes a *kārikā* composed by the latter as under:—

"विधिनयभङ्गवृत्तिव्यतिरिक्तत्वादनर्थकवचोवत् ।
जैनादन्यच्छासनमनृतं भवतीति वैधर्म्यम् ॥"

---

1 In the *svopajña* com. on *Śiddhahemacandra* (II, 2, 39) we have "अनु मल्लवादिनं तार्किकाः".

2 Haribhadra has somehow dropped the word 'ṭīkā', and this leads one to believe that it is from *Sammaïpayaraṇa*. Ānandasāgara Sūri defends this in "Siddhacakra" (Vol. IV, No. 8. p. 174) by saying that he has looked upon the text and its com. as non-distinct. He has further added that many a time *Āvassaya-nijjutti* is referred to as *Āvassaya*.

3 This very line is quoted by Malayagiri in ~~his com. (p. 260a.) on~~ *Dhammasaṅgahaṇi* with this difference that there is युक्तो for युज्यते.

4. He has quoted on p. 216 of his com. the first verse of AJP and the verse पुग्गलरूवो० on. p. 116.

Vasubandhu (280 A.D.-360 A.D.)

He was born in Gāndhāra. He began his career as a Vaibhāṣika teacher but had strong Sautrāntika sympathies and was later on converted to Yogācāra[1] by his brother Asaṅga, a pupil of Maitreyanātha. Saṅghabhadra[2] (280 A. D.-350 A. D.) and Manoratha, the Vaibhāṣika teachers were his contemporaries. He died at the age of eighty. During his life he is said to have composed the following thirty works:—

(1) अपरिमितायुस्सूत्रशास्त्र[3], (2) अभिधर्मकोश[4], (3) कर्मसिद्धिप्रकरणशास्त्र, (4) गयशीर्षसूत्रटीका, (5) तर्कशास्त्र[5], (6) त्रिपूर्णसूत्रोपदेश, (7) दशभूमिकशास्त्र[6], (8) धर्मचक्रप्रवर्तनसूत्रोपदेश, (9) निर्वाणसूत्रपूर्वभूतोत्पन्नगाथासूत्र, (10) पञ्चस्कन्धकशास्त्र, (11) बुद्धगोत्रशास्त्र, (12) बुद्धान्तिमोपदेशसूत्रवृत्ति[7], (13) बोधिचित्तोत्पादनशास्त्र, (14) मध्यान्तविभा(भं ?)गशास्त्र, (15) महापरिनिर्वाणसूत्रशास्त्र[8], (16) महायानशतधर्मविद्याद्वारशास्त्र[9], (17) महायानसम्परिग्रहशास्त्रव्याख्या[10], (18) रत्नचूडसूत्रचतुर्धर्मोपदेश, (19) वज्रच्छेदिकाप्रज्ञापारमितासूत्रशास्त्र[11],

---

1 This mental evolution of Vasubandhu curiously agrees with the historical sequence of the four schools of Buddhism. So says Dr. A. B. Dhruva in his intro. (p. LXX) to SM.

2 Some say that he and the translator of *Sāmantapāsādikā* and *Vibhāṣāvinaya* in Chinese in 488 A. D. and 489 A. D. are two different persons; others hold a contrary view.

3 This is a short treatise on the *Sukhāvativyūha*.

4 This is published along with Rāhula Sānkṛtyāyana's com. named Nālandikā in *Saṁvat* 1988. The text refutes the views of the *Vaibhāṣikas*. There is a com. on it by the author himself as some of the scholars say. There is another com. on it called *Sphuṭārtha* by Yaśomitra. He has referred to two earlier commentators Guṇamati and Vasumitra. This Vasumitra is different from Vasumitra of the council of Kaniṣka, whose views are referred to by Vasubandhu.

5 See G. O. S. No. XLIX.

6 This is a com. on ch. XXII & ch. XXVI of *Buddhāvataṁsamahāvaipulyasūtra*.

7 This name is coined by me.

8 This is a com. on the *sūtra* of the same name.

9 This work named as महायानशतधर्मविद्यामुख, a Sk. translation from its Chinese version of Hiuen Thsang, is published along with *Ālambanaparīkṣā* etc. on pp. 111-115 in the "Adyar Library Series No. 32". It is a list of the technical terms used in the first division of *Yogācārabhūmiśāstra*, a work of Asaṅga according to Dr. B. Bhattacharyya (vide his foreword p. LXX to *Tattvasaṅgraha*), but, according to Prof. Tucci (vide JRAS, 1929, October), that of his guru Maitreya.

10-11 Each is a com. on some work of Asaṅga.

(20) वज्रच्छेदिकासूत्रशास्त्र, (21) वादविधि[1], (22-23)[2] विज्ञप्तिमात्रतासिद्धि, (24) विद्यामात्रसिद्धि, (25) विद्यामात्रसिद्धित्रिदशशास्त्र, (26) विशेषचिन्ताब्राह्मणपरिपृच्छासूत्रटीका, (27) शतशास्त्रव्याख्या[3], (28) शमथविपश्यनाद्वार शास्त्रकारिका, (29) सद्धर्मपुण्डरीकसूत्रशास्त्र, (30) [4]सद्वारोपदिष्टध्यानव्यवहारशास्त्र.[5]

In the Sk. intro. (pp. 16-17) to *Abhidharmakośa* Rāhula Sāṅkṛtyāyana has given the list of Vasubandhu's works. There he says that works here numbered as 9, 15, 17, 24 and 29 are referred to by Paramārtha, and those numberred as 1, 4-9, 11, 14, 15, 17-19, 24, 26 and 29 and महापरिनिर्वाणव्याख्या are said to have been composed after the death of Asaṅga.

The first verse of *Vijñaptimātratāsiddhi* is quoted by Gandhahastin Siddhasena Gaṇi in his com. (pt. I, p. 354) on TS (V, 22), and IV, 73 of *Abhidharmakosa*[6], in pt. II on p. 65.

Kumārajīva wrote *Life of Vasubandhu* between 401 A.D. and 409 A.D. According to Nanjio it got lost in 730 A.D. Paramārtha who lived from 499 A. D. to 560 A. D. had also written a biography of Vasubandhu. Here it is stated:

(i) Vasubandhu was contemporaneous with Vikramāditya[7].

---

1 This is noted by Prof. Tucci. See IHQ (December, 1928). See also p. LXXX of this intro. to AJP.

2 One contains twenty verses and the other thirty. On the latter there is the *Bhāṣya* of Sthiramati, one of the champions of the 'agamānusāri' Vijñānavāda school. All these three works were edited by the late Dr. Sylvain Levi. Some work of Sthiramati, a colleague of Guṇamati, was translated into Chinese in 400 A. D.

There is one Sthiramati who has commented upon the *Madhyānta-vibhāgavṛtti* by Vasubandhu. See G. O. S. (Vol. XLIX, intro. p. XVII).

3 This is a com. on *S'ataśāstra* of Bodhisattva Deva.

4 This is a com. on some work of Asaṅga.

5 Nos. 21-23 are not mentioned in the Foreword to *Tattvasaṅgraha*. On its p. LXXII the authorship of *Parmārthasaptati* is attributed to Vasubandhu, and on p. LXII it is observed that the verse "यदेव दधि तद्०" is a quotation from this work. See p. 22 of the *Pañjikā* on *Tattvasaṅgraha*.

6 Akalaṅka, too, has quoted I, 17 from this work in his *Tattvārtha-rājavārtika* (p. 221), and I, 32 in his com. (p. 39) on this TRV. In *Nyāyakumudacandra* (p. 395) verses 17, 32 and 33 from kośasthāna I of *Abhidharmakośa* are quoted.

7 He is identified by V. M. Smith, with Candragupta I of the Gupta dynasty who ruled between c. 320A.D. & 330 A.D. For a detailed discussion about him see my article "विक्रमादित्य अने जैन साहित्य" published in JSP (No. 100).

(ii) His preceptor was Buddhamitra whom Vindhyavāsin defeated in a debate.

(iii) Vasubandhu attacked and abused mercilessly Vindhyavāsin in his *Paramārthasaptati*.

Vasubandhu is mentioned in Guṇakīrti's *Lakṣaṇānusāra*.

Different dates are assigned to Vasubandhu by different scholars. Some place him between 280 A.D. and 360 A.D., whereas some between 420 A.D. and 500 A.D. Dr. B. Bhattacharyya prefers the first date and has given reasons as to why he discards the second.[1] This Vasubandhu is the same as one referred to as *āmiṣa-gṛddha* by Gandhahastin Siddhasena in his com. (p. 68[2]) on TS (VII, 8). The pertinent line is :

"तस्मादेनःपदमेतत् **वसुबन्धोरा**मिषगृद्धस्य गृद्धस्येवाप्रेक्ष्यकारिणः ।

Vindhyavāsin (250 A.D.-320 A.D.)

That this is his nick-name and his real name is Rudrila, is known from Kamalaśīla's *Pāñjikā* (p. 22) on *Tattvasaṅgraha*. He is said to be a disciple of Vārṣagaṇya who is looked upon by Vācaspati[3] and the author of *Ahirbudhnyasaṁhitā*[4] as the author of *Ṣaṣṭitantra*[5]. According to Paramārtha (who wrote the life of Vasubandhu in Chinese) Vindhyavāsin defeated Buddhamitra, a teacher of Vasubandhu in a debate and got a present from Vikramāditya of Ayodhya. Thereafter he went to his home on Vindhya mountain and died there. He is assigned a period of 250 A.D. to 320 A.D.

Kumārila in his *Mīmāṁsāślokavārtika* (anumānapariccheda, v. 143) refers to Vindhyavāsin as holding a view that the in-

---

1 See Foreword (pp. LXVII-LXVIII) to *Tattvasaṅgraha*.

2 On this very page we have: "विकल्पसमा जातिरुपन्यस्ता **वसुबन्धु**वैधेयेन".

3 He has referred to Vārṣagaṇya as the expounder (*vyutpādayitṛ*) of *Yogaśāstra*. Vārṣaganya's date is said to be 230 A. D. to 300 A.D.

4 This is a publication of the "Adyar Library". It is edited under the supervision of F. O. Schrader whose intro. to it and *Pāñcarātra* is separately published by this library.

5 Its Pāiya equivalent 'Saṭṭhitanta' occurs in *Viāhapaṇṇatti* (II, 1; s. 89), *Nāyādhammakahā* (I, V; s. 55), *Vivāgasuya* (I, V), *Ovavāiya* (s. 77), *Pajjosavaṇākappa* (s. 8), *Nandī* (s. 42) and *Aṇuogaddāra* (s. 77). Some details about this work are given in Gujarātī in "Purātattva" (Vol. V, p. 61).

ference of fire from smoke relates to particulars and not to universals. Vindhyavāsin is mentioned in *Dikpradā* (p. 32a), SM (com. on v. 15), TRD (p. 42a) and Devabhadra's *Ṭippaṇa* (p. 97). In the last three works the following verse is attributed to him:—

"पुरुषोऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासमचेतनम् ।
मनः करोति सान्निध्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥"[1]

Vṛddhācārya[2]

Four verses quoted on pp. 71–72 of AJP are said to be from the pen of the Vṛddhas. Have these Vṛddhas anything to do with Vṛddhācārya mentioned in the com. (p. 52) on *Nandī* (vide p. LX of this intro.)? A similar question may be asked about 'vṛddhas' referred to in *Lalitavistarāpañjikā* (p. 89b) and 'Nyāyavṛddhas' mentioned on p. 22 of AJP (Vol. II). On p. 74, l. 25 there is mention of *vṛddha-granthas*. What do they refer to?

S'abara

He is referred to as 'bhāṣyakāra' in the com. (p. 70) of AJP (Vol. II). He quotes the author of the *vṛtti* of the *Pūrva-mīmāṁsā*, who may be either Upavarṣa[3] or Bodhāyana. The Vṛttikāra refers to *śūnyavāda* and *nirālambanavāda* of the *Bauddhas*, the schools which are now dated before Nāgarjuna[4] and Vasubandhu. So a date earlier than 400 A. D. can

1 This occurs in *Lalitavistarāpañjikā* (p. 61b, DLJP).

2 This may remind one of the title of elder Vasubandhu.

3 He along with Bhavadāsa and Bhartṛmitra is mentioned by V. A. Ramaswami Śāstri in "Old Vṛttikāras on the Pūrva Mīmāṁsā" published in IHQ (Vol. X, No. 3).

4 He has written *Mādhyamikakārikā* and *Vigrahavyāvartinīkārikā*. These two works seem to have been seen by Siddhasena Divākara. This is what one may infer from his *Dvātriṁśikā* III, v. 5, 20 & 21. As regards the life and works of Nāgārjuna see *Literary History of Sanskrit Buddhism* (pp. 89–94). This Nāgarjuna is different from Tāntrika Nāgārjuna who flourished in 645 A.D. The 15th kārikā of *Mādhyamikakārikā* is quoted by Maladhārin Hemacandra in his com. (p. 724) on *Viśesā*° (v. 1694), and two (pratyaya-parīkṣā v. 1 and saṁskṛta-parīkṣā v. 34) by Prabhācandra in *Nyāyakumudacandra* (p. 132) and by Vādin Deva Sūri in *Syādvādaratnākara* (pt. I, p. 181 & p. 182 resp.). *Bhavasaṅkrāntisūtra* and Nāgārjuna's *Bhavasaṅkrāntiśāstra* with the com. of Maitreyanātha and Eng. trans. by N. Aiyaswami are published in the Adyar Library Series in 1938 A.D. and Eng. trans. of *Vigrahavyāvartinī* in G.O.S. No. IL.

be assigned to Śabara. Śabara refers to *śūnyavāda* and *vijñānavāda* in his com. on I, 1, 5, and herein he actually mentions the Mahāyānikas by name ("अनेन प्रत्युक्तो महायानिकः पन्थाः"). Śabara is several times mentioned and criticized in *Tattvasaṅgraha* (vide pp. 423, 471 etc.). He is posterior to Patañjali, the author of *Mahābhāsya*; for this work is utilized by him in his *Bhāsya* (vide intro. p. LXXXVII). Prof. G. V. Devasthali has therefore erred in making the following observation:—

"There appears to be no ground, therefore, to suppose that Śabara was acquainted with Patañjali and his work." [1]

S'ubhagupta (650 A.D.–700 A.D.)

He is mentioned by Haribhadra in his com. (Vol. I, p. 337) on AJP. There he is referred to as 'vārtikānusārin'. I interpret this phrase as one following *Pramāṇavārtika* of Dharmakīrti. In the text the following five verses attributed to this Śubhagupta are quoted:

"रूपान्तरं विकल्पे यदुभयोः प्रतिभासते ।
सत्यर्थे तत्र सङ्केत एकत्वाध्यवसायतः ॥ १ ॥
याद्दशाद् यः समुत्पन्नः सः भवत्येव कारणम् ।
ताद्दग्विधविकल्पस्य ध्वनिः सङ्केतसंस्थितिः ॥ २ ॥
किमेतदिति सङ्केत्य इतरोऽप्येवमित्यदः ।
न कल्पयति यावद्धि तावन्न समयोद्भवः ॥ ३ ॥
वक्तुः श्रोतुश्च तुल्याभे बुद्धी तेनैकगोचरे ।
तत्त्वेन बहिरर्थोऽस्ति न कश्चिच्छब्दगोचरः ॥ ४ ॥
स्वबुद्धिप्रतिभासस्य संवित्तावपि जायते ।
बहिरर्थग्रहे मानस्तुल्यतैमिरबुद्धिवत् ॥ ५ ॥"

In the *svopajña* com. (p. 59a) on *S'āstravārtāsamuccaya* (v. 422) there is mention of Śubhagupta. I take him to be the same as one noted above.

1 See his article "On the probable date of Śābara-svāmin" (p. 93) published in the "Silver Jubilee Volume" of the Annals of B. O. R. I. On p. 85 he says: Dr. Keith in his *Karma-mīmāṁsā* (p. 9) concludes that 400 A. D. is the earliest date to which Śabara can be assigned. Prof. P. V. Kane holds that Śabara wrote his *Bhāṣya* between 100 A. D. and 500 A. D. (vide p. 13 f. of *A brief sketch of the Pūrva-mīmāṁsā*). Dr. Mm. Jha accepts the view of Dr. Keith as can be seen from his translation (pt. III, intro. p. VI) to *Śābara-bhāṣya*. Prof. Devasthali places Śabara somewhere in the 1st century A. D. (vide p. 85 of his article).

Bhadanta Śubhagupta is mentioned in the *Pañjikā* on *Tattvasaṅgraha* on pp. 551, 552, 556, 567, 570, 572, 574 and 582, and he is quoted on pp. 551 and 582 as under:—

"प्रत्येकं परमाणूनां स्वातन्त्र्येणास्ति सम्भवः ।
अतोऽपि परमाणूनामेकैकाप्रतिभासनम् ॥"–p. 551

"धीयात्रत्वेन संसाध्ये यज्ज्ञानात्वादिसाधनम् ।
विजातीयाविरुद्धत्वात् सर्व शेषवदुच्यते ॥"–p. 582

In the Foreword to *Tattvasaṅgraha* (p. LXXXV) this Śubhagupta is assigned a date 650 A. D. to 700 A. D., and his opinion is noted there (p. LXXXV) as under:—

" the outward objects are nothing but crowds of atoms, but they are not cognized as mere atoms because the atoms always combine themselevs in crowds. The cognition of an object as one and non-atomic is wrong. He also held that even though the Vijñānas are devoid of the forms of the outward objects, they can indeed reflect them, as the Vijñānas are nothing but the cognition of outward objects. He further held that the objective world can be proved by perception as well as by inference because in our daily life we are always perceiving the objects. The object must be existing because we are constantly obtaining the expected effects from these objects"

S'āntarakṣita (c. 749 A.D.)

Śāntarakṣita is mentioned by Haribhadra in his com. to *S'āstravārtāsamuccaya* (D.L.J.P.F., p. 140) while discussing and refuting *kṣaṇikavāda*. This Śāntarakṣita seems to be none else than the author of *Tattvasaṅgraha* and *Vādanyāyavṛtti-vipañcitārthā*[1]. His date has been settled by Dr. S. C. Vidyabhusana as about 749 A. D.

Samantabhadra

He is referred to as 'Vādimukhya' in AJP (Vol. I, p. 375) while his name Samantabhadra is specifically mentioned in its com. (Vol. I, p. 375). Moreover, in the text are quoted two verses from some work of Samantabhadra. They are:

"बोधात्मता चेच्छब्दस्य न स्यादन्यत्र तच्छ्रुतिः ।
यद् बोद्धारं परित्यज्य न बोधोऽन्यत्र गच्छति ॥
न च स्यात् प्रत्ययो लोके यः श्रोत्रा न प्रतीयते ।
शब्दाभेदेन सत्येवं सर्वः स्यात् परचित्तवित् ॥"

1 *Vādanyāya* of Dharmakīrti along with this com. is published by Mahābodhi Sabhā, Benares in 1936 A. D.

These two verses are quoted by Śānti Sūri in his *Pramāṇakalikā* and by Vādin Deva Sūri in his *Syādvādaratnākara* (pt. I, p. 92). On p. 93 of the latter work there are three other verses.[1] Are they also from the pen of this very Samantabhadra? Whether this Samantabhadra is a *Jaina*[2] or a *Bauddha*[3], remains to be finally ascertained.

Siddhasena

He is refered to in the com. (p. 52) on *Nandī*. As stated there he believes that *kevala-jñāna* and *kevala-darśana* are not identical though they co-exist,[4] and so he is different from Siddhasena Divākara.

Siddhasena, a Nītikāra[5]

There is another Siddhasena, a non-Jaina, probably a *Vaidika*. He along with the following nine other non-Jaina writers is mentioned in *Dharmabindu* (IV, s. 6-20):—

---

1 "अथाभिधीयते योऽयं शब्दात्मा विदितः सताम् ।
चेतनोऽचेतनश्चायमित्यमभ्युपगमो मम ॥
सिद्ध्यत्वेष तवायुष्मन्निःप्रत्यूहतया यतः ।
विश्ववैचित्र्यमेवेत्थं शब्दशब्देन शब्दितम् ॥
विवादो न च नामास्ति नाम्नि वस्तुपरीक्षिणाम् ।
कश्चिन्न क्वचिदाचष्टे राममन्यस्तु रावणम् ॥"

2 Sukhlal in his foreword (pp. 8–9) to *Akalaṅkagranthatraya* says:
(i) Digambara Samantabhadra is later than Pūjyapāda; for, Vidyānanda in his *Āptaparīkṣā* and *Aṣṭasahasrī* says that *Āptamīmāṁsā* was composed with a view to corroborating the *āptatva* praised by Pūjyapāda.
(ii) Samantabhadra is probably the *vidyāguru* of Akalaṅka.
(iii) In *Sarvārthasiddhi* of Pūjyapāda there is no mention—much less the exposition of *saptabhaṅgī* so well expounded by Samantabhadra.
(iv) Pātrasvāmin referred to by Śāntarakṣita in *Tattvasaṅgraha* is perhaps this very Samantabhadra.
In connection with the last point I may say that Pātrasvāmin is mentioned in the *Pañjikā* (p. 405) by Kamalaśīla and not in *Tattvasaṅgraha* by Śāntarakṣita.

3 In *Vādanyāya* (p. 3) we have: "नमः समन्तभद्राय".

4 Umāsvāti holds this view. Vide his *Bhāṣya* (p. 110) on TS (I, 31). The author of *Sūyagaḍacuṇṇi*, too, is of the same opinion. See its p. 97.

5 In *Sarvadarśanasaṅgraha* (p. 52) the verse कृतप्रणाश॰ occurring in *Anyayogavyavacchedadvātriṁśika* of Hemacandra is quoted with the words "तदुक्तं सिद्धसेनवाक्यकारेण." Is this not a slip?

Kṣīrakadambaka, Nārada, Samrāj, Suraguru, Vālmiki, Vasu, Vāyu, Viśva and Vyāsa.

Further, in these *sūtras* 6–20, the views of all these ten persons are noted in connection with the qualities expected in the case of one who takes *dīkṣā* and one who gives it.

The commentator Municandra Sūri looks upon this Siddhasena as 'nītikāra'.

Siddhasena Divākara

Haribhadra refers to him and his work *Sammaipayaraṇa* in such a manner in his com. on AJP that we can definitely assign to him a date earlier than that of Haribhadra. This is further corroborated by the manner of his reference to him in *Pañcavatthuga* (v. 1047–1048). There he addresses him as 'Suyakevali' (Sk. Śrutakevalin), a title of very high order held by a few *Jaina* pontiffs. Further, in this v. 1048 he compares him with the sun to the night of Duḥṣamā era of this *avasarpiṇī*. Jinadāsa Gaṇi Mahattara (c. 676 A. D.) in his *Nisīhavisehacuṇṇi* thrice refers to him and his work *Sammaīpayaraṇa*, and allots to it a very high place of honour in the *Jaina* literature. So Siddhasena must have flourished prior to this Jinadāsa at least by 150 years or so i. e. latest in the sixth century A. D. Further, it appears that Siddhasena is anterior to Samantabhadra, a *Digambara* scholar and author of *Āptamīmāṁsā*. Bhadreśvara's *Kahāvalī* is the oldest available source which throws light on the life of this Siddhasena. From this and other sources we learn :–

(i) Siddhasena was a disciple of Vṛddhavādin, a quick-witted saint of serene temperament.

(ii) Siddhasena's religious tour extended from Ujjain to Paithan, and therein Broach occupied a prominent place.

(iii) He seems to be the first to openly express the desire of translating the Pāiya *āgamas* into Saṁskṛta and consequently getting penalized by the *Jaina* church with the severe expiation viz. Pārāñcika for twelve years.

(iv) He preferred reason to scriptural authority.

(v) He believed that *kevala-jñāna* was identical with *kevala-darśana*, a view held by Vṛddhācārya. Vide p. LXI.

(vi) He dispensed with Naigama as its function, if general, was performed by Saṅgraha, and, if special, by Vyavahāra. Vide the com. (pp. 315 ff.) on *Sammaipayarana* (I, 4–5).

(vii) He is held in high esteem both by the Śvetāmbaras and the Digambaras. "वेत्तेः सिद्धसेनस्य" occurring in *Jainendra vyākaraṇa* (V, 1, 7) of Pūjyapāda Devanandin seems to be an eulogy of his erudition.

(viii) He is an author of the following metrical works :—

(a) Thirty-two *Dvātriṁśikās* in Saṁskṛta. If *Nyāyāvatāra*[1] is here included, 22 *Dvātriṁśikās* are extant. The verse 'नयास्तव स्यात्पद॰' is quoted by Abhayadeva in his com. on *Sammaipayaraṇa* on p. 757 and 'एवं कल्पितभेद॰'[2] by Maladhārin Hemacandra in his com. (p. 1198) on *Visesā°* They may be from the missing *Dvātriṁśikās*.

There is a com. on *Dvātriṁśikā* XXI by Udayasāgara Sūri of the 16th century, and it is published. *Nyāyāvatāra* is commented upon by Siddharṣi. The rest are without commentaries.

A verse from his *Pramāṇadvātriṁśikā* is quoted by Siddhasena Gaṇi in his com. (p. 71) on TS (I, 10).

There is mention of Siddhasena in the *Dvātriṁśikās* V & XXI, in v. 31, in each case.

(b) *Kalyāṇamandirastotra* of 44 verses in Saṁskṛta.

(c) *Sammaipayaraṇa* in Pāiya in three sections.

(ix) The *gaccha* of Siddhasena Divākara flourished at least up to *Saṁvat* 1086. This is what one can infer from the following lines on one of the metal-idols in a *Jaina* temple[3] in the fort of Jesalmere :—

"श्री'नागेन्द्र'कुले श्रीसिद्धसेनदिवाकराचार्यगच्छे अम्माछुप्ताभ्यां कारिता संवत १०८६"[4]

---

1 This may be compared with *Nyāyabindu*, *Nyāyamukha* and *Nyāyapraveśaka*.

2 This verse deals with the identity of *kevalajñāna* and *kevaladarśana*, and it is attributed to 'stutikāra'.

3 This is one of the eight temples, and it has 211 metal-idols.

4 For details see JSP (Vol. VII, No. 8).

(x) Ugrāditya in his *Kalyāṇakāraka* (XX, 85[1]) refers to Siddhasena as one who dealt with the science of the pacification of terrible planets and that of nullification of poison[2]. He uses the adjective 'prasiddha' for him. Does he thereby refer to this Siddhasena Divākara?

Pramāṇamīmāṁsā

This work is mentioned in AJP (Vol. II, p. 68) and in its *svopajña* com. (p. 68). In the text Haribhadra refers to its author as his *guru*. But that this is not to be taken literally becomes clear from its com.; for, there he explains *guru* as 'pūrvācārya'. We are in the dark about this Ācārya and his work. Was this work actually available to Kalikālasarvajña Hemacandra Sūri or did he know its name only when he designated one of his works as *Pramāṇamīmāṁsā*?

Priyadarśanā

As already noted on p. XIV, this is a drama[3] of which the authorship is attributed to Harṣa, a king. *Ratnāvalī* and *Nāgānanda* are also said to be his works. *Priyadarśanā* agrees with *Ratnāvalī* as regards the general conception of the theme and the method of its development. Moreover, these *Nāṭikās* resemble each other in ideas and situation. Hence they are designated as sister-plays by scholars.

Yoganirṇaya

This work is mentioned in the following lines occurring in the author's own com. (p. 3) on *Yogadṛṣṭisamuccaya*:—

"कथमित्युच्यते वक्ष्ये–अभिधास्ये योगं–मित्रादिलक्षणं समासेन-सङ्क्षेपेण, विस्तरेण तु पूर्वाचार्यैरेवायमुक्तोऽप्युत्तराध्ययन-योगनिर्णयादिषु."

---

1 "शालाक्यं पूज्यपादप्रकटितमधिकं शल्यतन्त्रं च पात्र-
स्वामिप्रोक्तं विषोग्रग्रहशमनविधिः सिद्धसेनैः प्रसिद्धैः ।
काये या सा चिकित्सा दशरथगुरुभिर्मेघनादैः शिशूनां
वैद्यं वृष्यं च दिव्यामृतमपि कथितं सिंहनादैर्मुनीन्द्रैः ॥ ८५ ॥"

2 These sciences seem to allude to 'agadatantra' and 'bhūtavidyā', the two *aṅgas of Āyurveda*, out of eight.

3 This is named as *Priyadarśanā* by its editor Prof. N. G. Suru. It is translated into Gujarātī by K. H. Dhruva and named as "Vindhya vananī Kanyakā kiṁvā Priyadarśanā". The latter name is correct, the former having been coined.

From this one may be inclined to infer that *Yoganirṇaya* is a *Jaina* work. Further, one may be tempted to believe that the subject of eight *dṛṣṭis* must have been treated in *Uttarajjhayaṇa* though, in it (as it is available to day) this subject is not dealt with. But this view is not correct; for, there is no ground to infer that this work has not remainedi n tact. So the word 'yoga' may be interpreted as one associated with 5 *samitis* and 3 *guptis*, a topic dealt with in *Uttarajjhayaṇa*.

Revaṇāikavva

This is mentioned in *Dhammasaṅgahaṇi* (v. 1159) to illustrate that what is composed by a man–in–the street is not an authority. Malayagiri explains it as a *kāvya* composed by Revaṇa and others. Who this Revaṇa is is not known.

Vākyapadīya

This is a Saṁskṛta work composed by Bhartṛhari, a great grammarian. The title 'Vākyapadīya' applies both to the text and the *vṛtti* written by the author himself as is the case with *Kāvyānuśāsana* of Kalikālasarvajña Hemacandra Sūri. The text which is in the form of *kārikās* is divided into three sections (*kāṇḍas*): (i) Brahma-kāṇḍa, (ii) Padma-kāṇḍa and (iii) Prakīrṇa-kāṇḍa. This complete text has been published from Benares with the com. on the first two *kāṇḍas*[1] and that of Helarāja[2] on the last. The com. on the 1st *kāṇḍa* is wrongly ascribed to Puṇyarāja. So says Dr. C. K. Raja in his paper "I-tsing and Bhartṛhari's Vākyapadīya"[3]. He says that it is the *vṛtti* (com.) by the author himself. So it means that the com. on the 2nd *kāṇḍa* only is by Punyarāja. This gets corroborated by Nāgeśa, a grammarian; for, in his *Lagusiddhāntamañjūṣā* he quotes from Bhartṛhari's com. on his *kārikās*, and while so doing he refers to this com. as 'Harigrantha' i. e. the work of Bhartṛhari. There is a Ms. containing a good portion of the *vṛtti* on the second *kāṇḍa* by the author himself in the Government Oriental Mss. Library, Madras (No. R 5543). In this Library there is also a Ms. of Vṛṣabhadeva's com.[4] on

1 This is published in 1884 A. D. as No. 11 in Benares Sanskrit Series.

2 This is published in 1905 A. D. as No 95 of Benares Sanskrit Series.

3 This paper has been published in the "Dr. S. Krisnaswami Aiyyangar Commemoration Volume" (1936 A. D.).

4 Bhartṛhari's *svopajña vṛtti* along with Vṛsabhadeva's com. is edited by Cārudeva Śāstrī, and it is published from Lahore.

Vākyapadīya (the text-*cum*-vṛtti) and in this com. Vṛsabhadeva considers *Vākyapadīya* as containing both the *kārikās* (text) and prose *vṛtti* on them by Bhartṛhari. Mammaṭa has quoted in his *Kāvyaprakāśa*(II, 3)*vṛtti* (p. 13, Gajendragadkar's edn.) and in *S'abdavyāpāravicāra* (p. 1, Nir. edn.) a prose passage from *Vākyapadīya*. This is not to be found in Bhartṛhari's *vṛtti* on the first two *kāṇḍas* which is available. So it is inferred by K. M. Sarma[1] that it belongs to Bhartṛhari's *vṛtti* on the third *kāṇḍa*.

Two verses from *Vākyapadīya* (I, v. 125 & 124, pp. 46–47 of the edition printed in Benaras in 1884 A. D.) are quoted in AJP (Vol. I, p. 366), and its author's name Bhartṛhari is specifically mentioned in its com. (Vol. I, p. 366). Further, the first foot of the following verse of *kāṇḍa* I (p. 32) is quoted in the *svopajña* com. on AJP (Vol. I, p. 387) along with the name of Bhartṛhari :—

"यथाऽनुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।
आवृत्त्या, न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्त्या निरूप्यते ॥ (३)"

Vāsavadattā

A work of this name or rather a story of Vāsavadattā is noted by Patañjali but I do not think that it is this work that is mentioned by Haribhadra. Most probably he refers to Subandhu's work of the same name.

S'ivadharmottara

In *Aṣṭakaprakaraṇa* (IV, 2) there is mention of a work named *S'ivadharmottara*. This is what we learn from the following line occurring in its com. (p. 21b) by Jineśvara Sūri:

"शिवधर्मोत्तरे शिवधर्माभिधाने पराभिमते शैवागमविशेषे."

So the statement[2] of Jinavijaya that this is a name of a Brāhmaṇa is erroneous. This mistake has been committed by some who followed him. Later on, Jinavijaya in his Hindī article (p. 36) on the same subject has corrected this mistake, though it is once more repeated in the same article on p. 44.

---

1 Vide his article "Gleanings from the commentaries of the Vākyapadīya" (p. 409) published in the *Annals* of the BORI, Silver Jubilee Volume.

2 Vide his Saṁskṛta article (p. 12) dealing with the date of Haribhadra Sūri.

This work seems to be none else but one noted by Śaṅkarācārya in his com. (p. 33)[1] on *S'vetāśvatara Upaniṣad.*

On my making an inquiry about *S'ivadharmottara* Mr. P. K. Gode has informed me in his private communication dated 31-8-43 as under:—

"*S'ivadharma* appears to be a part of *Nandikeśvara-saṁhitā. S'ivadharmottara* is the sequel of *S'ivadharma.* It is quoted by Hemādri, by Mādhavācārya and by Raghunandana in *Āhnikatattva* and by Vitastāpurī."

Syādvādabhaṅga

This work is mentioned in the com. (p. 84) of AJP. Its author is Divākara.

Haribhadra not a Caityavāsin

In Jineśvara Sūri's com. (p. 92a) to *Aṣṭakaprakaraṇa* (XXVII, 7) it is mentioned that it is heard that at the time of taking meals at noon, Haribhadra used to get food distributed to mendicants gathered near his place on hearing the sound of a conch blown at that time.[2] We learn the same thing from a verse of Somaprabha Sūri's *S'ataka.* Such a type of behaviour is inconsistent with the life of a *Jaina Sādhu.* So some persons depending upon this episode surmize that our author was a *caityavāsin.* This is what we can never believe in the case of our author, when Jineśvara Sūri on p. 92a says that this is not possible as Haribhadra is *saṁvignapākṣika,* and especially when he has denounced in ringing terms the undesirable action of the *caityavāsins* in *Sambohapayaraṇa* and has advocated *vasatınivāsa.*

It is a pleasant feature to note that this is a misrepresentation of the real fact is borne out by Bhadreśvara's *Kahāvalī.* We learn therefrom that it was Lalliga[3], a *Jaina* layman who

1 See Ānandāśrama-Saṁskṛta-granthāvalī No. 17.

2 This may remind one of the *Kūladhamayas* mentioned in *Viyāhapaṇṇatti* (XI, 9; s. 417). They used to blow a conch-shell on a river-bank when they were taking meals.

3 This Lallıga as suggested in *Kahāvalī* was an uncle to Vīrabhadra, and was extremely poor. So he once desired to renounce the world and be a disciple of Harıbhadra. Our author however did not comply with his request and indirectly suggested to him to buy the goods recently come to the market. Lalliga did so and made a good

used to blow a conch at the time Haribhadra was to take his meals so that mendicants would assemble. On their gathering together he used to distribute food to them. After eating that food mendicants used to bow to Haribhadra who blessed them by saying: "Exert yourself to attain bhavaviraha". On hearing this blessing they used to say: "Long live, Bhavaviraha Sūri" and then they used to depart.

In *Gaṇaharasaḍḍhasayaga* (v. 57) it is said: Some misled by the similarity of the name have wrongly asserted that Haribhadra was initiated and instructed by the *Caitya-vāsins*.

Haribhadra & S'aṅkarācārya[1]

There are differences of opinion about the date of Śaṅkarācārya, the well-known author of *S'ārīraka-bhāsya* on Bādarāyaṇa's *sūtras*. Some opine that he has flourished several centuries before Christ. Some place him in the fifth century A. D. The late Lokamānya Tilak has suggested in his *Karmayogaśāstra* (*Gītārahasya*, p. 13) that his life-period runs from Śaka 710 to 742 i. e. 788 A. D. to 820 A. D.

From the available works of Haribhadra, it appears that he has nowhere referred to Śankara.[2] It is too much to believe that the attack of Śaṅkara on *saptabhaṅgī* in his *S'ārīraka-bhāṣya* escaped the notice of Haribhadra, who, in AJP, has referred to and refuted all the misrepresentations about *syād-vāda*— the misrepresentations made by different scholars who

---

profit. He used to render much help to Haribhadra in writing works. In the *upāśraya* where Haribhadra was putting up, he had placed such a jewel that he could carry on the composition of his works even at night-time. Whatever portion was thus written on walls or slates was copied out by scribes in the morning.

1 Muni Kalyāṇavijaya in his intro. to *Dhammasaṅgahaṇi* has identified him with Śaṅkarasvāmin referred to in *Tattvasaṅgrahapañjikā*. But this is a slip, for, that scholar is a Naiyāyika and not a Vedāntin.

2 This should not be taken to imply that Haribhadra has not studied Vedānta darśana as suggested by the late Prof. Manilal N. Dvivedi in his preface to his Gujarātī translation of *Ṣaḍdarśanasamuccaya*. For, Haribhadra has not only referred to but has refuted Brahmādvaitavāda in his *Śāstravārtāsamuccaya* (v. 543-552) and in its com. (pp. 75-76).

preceded him.[1] This makes us infer that Śaṅkara was not a predecessor of Haribhadra; and, in that case the late Mr. Tilak's view about Śankara's life-period is correct.

It may be noted *en passant* that the Tāo sect is based upon the preachings of Laotze, a contemporary of Confuscius (550 B. C.–478 B. C.). The philosophy of this sect greatly resembles Śāṅkara-vedānta. The Kevalādvaita and Māyāvāda of Śaṅkara are present in this philosophy. Vide चमोंडु मिल्न (p. 25; fn. 21).

Origin of Svopajña Commentary

When an author composes a com. on his own work, that com. is called *svopajña* in Saṁskṛta. Haribhadra has furnished us with such a com. on AJP. A question may be here raised, if he is the first *Jaina* to compose a *svopajña* com. The answer to this question is in the negative; for, several other *Jaina* authors anterior[2] to him have done so.

According to the *Jaina* tradition Mahāvīra went on preaching holy sermons, and each of his *Gaṇadharas* composed a *dvādaśāṅgī;* but nowhere is any one of them referred to as having written a com. on any of the 12 *Aṅgas* (a similar remark holds good in the case of the *Uvaṅgas* and the *Mūlasuttas*). It is true that a *Gaṇadhara* while teaching his disciples explained the meaning of his *dvādaśāṅgī*, but this explanation is not preserved in the very words used by him. So for practical purposes it may be inferred that a *svopajña* com. did not exist for the *Aṅgas*. As the first *svopajña* Saṁskṛta com. that is preserved till this day, may be pointed out Umāsvāti's *Bhāṣya* on his TS. Amongst the Paiya ones

1 Akalaṅka, too, has refuted in his *Tattvārthavārtika* and its *svopajña* com. arguments advanced against *anekāntavāda*. The peculiarity of this work lies in the fact that every statement is made from the stand-point of *anekāntavāda*.

2 Amongst the *Bauddhas* Vasubandhu has written a *Bhāṣya* on his own *Abhidharmakośa* (*Vaibhāṣikakārikā*). Nāgārjuna has similarly commented upon his *Mādhyamikakārikā* and *Vigrahavyāvartanī*. The latter is translated into English and published in Gaekwad's Oriental Series as No. 49.

those of Bhadrabāhusvāmin are the first; for, he has commented upon his own works *Kappa* etc.

As Maladhārin Hemacandra informs us, Jinabhadra Gaṇi Kṣamāśramana had composed a *svopajña vṛtti* on his *Visesā°*; but, unfortunately this *vṛtti* is most probably extinct now; in case the statement in the catalogue of Mss. at Jesalmere is unreliable.

Thus, at best, our author is the third to write a *svopajña vṛtti*. This practice has been in vogue up till now; for, even some *Jaina* saints of to-day have commented upon their own works. As the Śvetāmbara saint who flourished after Haribhadra and who wrote *svopajña vṛtti*, may be pointed out Hemacandra, the polygrapher. As anterior to this polygrapher we may note the name of Pūjyapāda who wrote *Jainendranyāsa* (lost) on his grammar and that of Śākaṭāyana who wrote *Amoghavṛtti* on his grammar. The names of Akalaṅka and Vidyānandin, the two well-known *Digambara* scholars may be also mentioned. The former has written a com. on his own com. *Tattavārtha-vārtika*[1], a com. on TS. and on his works *Laghīyastraya*[2], *Nyāya-viniścaya* and *Siddhiviniścaya*. The latter, too, has commented in prose upon his own versified work *S'lokavārtika* written in Saṁskṛta as an explanation to TS.

One of the reasons for writing a *svopajña* com. is to furnish the correct interpretation of one's own work. This is at least so in the case of Viṣṇugupta alias Cāṇakya who is well-known for his *Arthaśāstra* and its *Bhāṣya*. This is what the following verse says:—

"दृष्ट्वा विप्रतिपत्तिं प्रायः सूत्रेषु भाष्यकाराणाम् ।
स्वयमेव **विष्णुगुप्त**श्चकार सूत्रं च भाष्यं च ॥"[3]

---

1 This work which is thus named by the author and which is known as *Tattvārthavārtikālaṅkāra*, *Rājavārtika* and *Rājavārtikālaṅkāra*, is written in prose as is the case with Uddyotakara's *Nyāyavārtika*.

2 In its v. 50 Mahāvīra is referred to as the originator of *anekāntavāda*. See p. CXI.

3 This is quoted by Nathuramji Premi in his article (p. 133) "वाचक उमास्वातिका सभाष्य तत्त्वार्थसूत्र और उनका सम्प्रदाय" published in "Bhāratīya Vidyā" (Vol. III, No. 1).

ANEKĀNTAVĀDA A STUDY

In the intro. (pp IX–XI) to Vol I of AJP I have dealt with some of the topics connected with *anekāntavāda* viz, its meaning, synonyms, definitions, sphere[1] and origin, and as stated on p XI, I reserved the following topics for this volume, while mentioning the sources[2] pertaining to almost all aspects of *anekāntavāda* —

(i) Origin of *anekāntavāda*
(ii) Misunderstandings about *anekāntavāda*
(iii) Their refutations.
(iv) Ethical and practical aspects of *anekāntavāda*
(v) Evaluation of *anekāntavāda*

In the meanahile Vol I of my work *The Jaina Religion and Literature* has been published Herein there is one full chapter (ch XII, pp 160–176) named as "Outlines of Anekāntavāda". It tries to give in a moderate compass all the important issues associated with *anekāntavāda* which a beginner should get acquainted with. Of these I shall note the following —

---

1 *Anekāntavāda* comes within the range of itself as can be seen from the following verse of *Sammaipayarana*.—

"भयणा वि हु भइयव्वा जइ भयणा भयइ सव्वदव्वाइं ।
एव भयणा णियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ ३–२१ ॥"

The underlying idea is that *anekāntavāda* is both *anekāntavāda* and *ekāntavāda* It is the former inasmuch as it is the sum-total of view-points whereas it is the latter as it is an independent view-point There is no harm to a *Jaina*, if this doctrine of his recoils on itself On the contrary it strengthens his position and shows the unlimited extent of its range

2 To these and to those noted on pp IX and X of this intro I may add the following —

(i) "The Development of the Doctrine of Anekāntavāda in Jainism", an article by Jagadīsacandra Jain, published in "Review of Philosophy and Religion" (Vol. V, No. 2, pp. 179–186)

(ii) Jagadīśacandra's Hindī intro (pp 23–24) to his edn. of SM where he has dealt with "जैनदर्शनमें स्याद्वादका स्थान"

(iii) *An Introduction to Indian Philosophy* (p 32 & pp. 90–99) by Dr A. C Chatterjee and Dr D M Datta

(iv) *The Jaina Philosophy of Non absolutism* by Dr. Satkori.

(i) Evaluation—pp. 162–164.

(ii) The *Jaina* view about *satkārya*[1] and *asatkārya*[2] doctrines—pp. 163–164.

(iii) Is *śruta-niśrita ābhinibodhika jñāna* distinct from *aśruta-niśrita-ābhinibodhika jñāna*?—p. 166.

(iv) Are the *Jainas* Polytheists or Monotheists?–pp. 160–167.

(v) Exposition of *kāla*[3], *svabhāva*[4], *niyati*, *karman* and *udyama*, the five elements necessary for the achievement of an object—pp. 167–172.

(vi) Difference between *anekāntavāda* & *saṁśayavāda*—p. 172.

(vii) The *Jaina* definition of reality[5]—pp. 172–173.

(viii) Recourse to *anekāntavāda* by the non–Jaina systems of Indian philosophy willingly or unwillin-

---

1 In *An Introduction to Indian Philosophy* (p. 287) we have:
"The theory of satkārya-vāda has got two different forms, namely pariṇāma-vāda and vivarta-vāda. According to the former, when an effect is produced, there is a *real* transformation (parināma) of the cause into the effect, e. g. the production of a pot from clay or of curd from milk. The Sāṅkhya is in favour of this view as a further specification of the theory of satkārya-vāda. The second, which is accepted by the Advaita Vedāntins, holds that the change of the cause into the effect is merely *apparent*."
For other details see p. 252 of "Notes" to AJP.

2 See "Notes" (p. 252).

3–4 See *Śvetāśvatara* Upaniṣad (VI).

5 As regards the views of the *Bauddhas* and others see "Notes" (pp. 252 & 267). In *History of Philosophy* (p. 467) by Thilly it is said:
"Reality is now this, now that; in this sense it is full of negations, contradictions and oppositions: the plant germinates, blooms, withers and dies; man is young, mature, and old. To do a thing justice, we must tell the whole truth about it, predicate *all* the contradictions of it, and show how they are reconciled and preserved in the articulated whole which we call the life of the thing."
"Everything is essential and everything worthless in comparison with other. Nowwhere is there even a single fact so fragmentary and so poor that to the universe it does not matter. There is truth in every idea however false, there is reality in every existence however slight.—*Appearance and Reality* (p. 487)

gly, knowingly or otherwise—pp 173–175 [1]

(ix) Allegations against *anekāntavāda*[2]—p 175.

(x) Inter-relations between *naya*, *saptabhāngī* and *anekāntavāda*[3]—pp 175-176

Further, in "Notes" I have explained the *Jaina* theory of *anekāntavāda* in connection with the following

(i) Contradiction[4] and other faults attributed to *anekāntavāda* (pp 258-260)

(ii) Predicability of being and non-being (pp 260, 272, 273 & 280)

(iii) Relation between *dharma* and *dharmin* (pp. 260-261 and 276-277)

(iv) The oriental and occidental views about Permanence and Change (pp 264-266, 268)

(v) Universals and Particulars (p 269)

(vi) Affirmation and Negation (p. 231)

(vii) Substance and Modifications (pp. 291-292)

So I shall commence this subject by saying a few words about the origin of *anekāntavāda*.

---

1 See "Notes" (pp 257-258)
In *Majjhimanikāya* (s 99) Buddha says that he is *vibhajjavādin* and not *ekāmśavādin*

2 See "Notes" (pp 258-260)

3 The following verse of *Tattvārthaślokavārtika* shows the distinction between *naya* and *syādvāda* —

"सामान्यादेशतस्तावदेक एव नय स्थित ।
स्याद्वादप्रविभक्तार्थविशेषव्यञ्जनात्मक ॥ १-२३ ॥"

In "Notes" (p 297) to SM this is translated "In its most general form, नय is but one, and it consists of the presentation of a particular truth-which is part of the comprehensive truth which is expressed in स्याद्वाद"

4 Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770A.D -1831 A D) "declares that contradiction is the root of all life and movement, that everything is contradiction, that the principle of contradiction rules the world"
—*A History of Philosophy* (p 465)

In *The Quest of Ideal* (p 21) E Holmes observes —
"Let us take the antithesis of the swift and the slow It would be nonsense to say that every movement is either swift or slow It would be nearer the truth to say that every movement is both swift and slow, swift by comparison with what is slower than itself, slow by comparison with what is swifter than itself"

Origin—The entire literature of the world is not available. Even the Indian literature is not wholly extant. We cannot go beyond the *Ṛgveda*, the earliest human record available to-day. Next to it we have *Brāhmaṇas*, *Āraṇyakas* and *Upaniṣads*. In the *Upaniṣads* we come across philosophical speculations and discussions indulged in full form. In the days of Buddha there were certain philosophers, he being one of them who were asked certain metaphysical questions. Ten questions[1] are often mentioned by Buddha (vide *Poṭṭhapādasutta*, *Dialogues*, I. R. Davids pp. 254–257) as uncertain and ethically unprofitable and therefore not discussed by him. Of his contemporaries Sañjaya Belaṭṭhiputta and Mahāvīra have answered them in their own way. The former may or may not have chosen the form of the answers in imitation of one employed by Mahāvīra; but, certainly there is no depth or soundness in his answers,[2] and it resembles the doctrine of the Agnostics. On the other hand, Mahavīra does neither evade any question nor does he resort to any jugglery of words, eel-wriggling or equivocation as done by the *Amaravikkhepikas* mentioned in the *Brahmajālasutta*.[3] He gives in a straight-forward manner definite answers and clearly indicates his stand-point and the aspect of the object he refers to.[4] As the form of the judgment–the mode of expression is seen evolved, though perhaps not fully in the *Jaina* canon,[5] the theory that every judgement is relative–a name for *anekāntavāda*[6] must have originated much earlier

1 These are referred to in the Buddhist literature as 'avyākatāni' (indeterminate questions) and made the subject of a discourse in *Saṁyutta-Nikāya* called 'Avyākata Saṁyutta.'

2 'अत्थि' ति पि मे नो (अस्तीति अपि मे नो)
'नत्थि' ति पि मे नो (नास्तीति अपि मे नो)
'अत्थि च नत्थि च' ति पि मे नो (अस्ति च नास्ति च इत्यपि मे नो)
'नेवत्थि न नत्थि'ति पि मे नो (नैवास्ति न नास्तीति अपि मे नो)
These are the four modes of expression resorted to by Sañjaya Belaṭṭhiputta. In Jainism we have seven modes of expression known as *saptabhaṅgī*.

3 See Dhruva's intro. (p. LXXV) to SM.

4 See *Nāyādhammakahā* (I, V, s. 55) quoted on p. CXII.

5 Herein we see the three fundamental *bhaṅgas* which lead to seven when they are also taken two at a time and all together. See p. CXI.

6 See *An Introduction to Indian Philosophy* (p. 90).

than this, and according to the *Jaina* tradition it is inherent in the preachings and teachings of each and every *Tīrthankara* e g.

"जीवा ण भन्ते! कि सवीरिया अवीरिया? । **गोयमा!** सवीरिया वि अवीरिया वि । से केणट्ठेण. सिद्धा ण अवीरिया तत्थ ण जे ते सेलेसिपडिवन्नगा ते ण लद्धिवीरिएणं सवीरिया, करणवीरिएण अवीरिया । तत्थ ण जे ते असेलेसिपडिवन्नगा ते ण लद्धवीरिएण सवीरिया, करणवीरिएण सवीरया वि अवीरया वि"-*Viāhapannatti* I, 8, s 72

In the following verse of *Laghīyastraya* Mahāvīra[1] is spoken of as the originator of *anekāntavāda* —

"सर्वज्ञाय निरस्तबाधकधिये स्याद्वादिने ते नम-
स्तात् प्रत्यक्षमलक्षयन् स्वमतम+यस्याप्यनेकान्तभाक् ।
तत्त्व शक्यपरीक्षण सकलविन्नैकान्तवादी तत
प्रेक्षावानकलङ्कमेति शरणं त्वामेव **वीरं** जिनम् ॥ ५० ॥"

Siyāvāya (Sk *syādvāda*) is a synonym for *anekāntavāda*.[2] Examples of its usage where the word 'siyā' occurs are met with, in the *Jaina* canon. Of them I may here note the following —

(1) परमाणुपोग्गले णं भन्ते एयति वेयति जाव त तं भावं परिणमति? । **गोयमा!** सिय एयति वेयति जाव परिणमति, सिय णो एयति जाव णो परिणमति "
—*Viāhapannatti* V, 7, s. 212

(2) सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तेहिं पच्चक्खायमिति वदमाणस्स सिय सुपच्चक्खाय भवति, सिय दुपच्चक्खाय भवति—*Ibid*, VII, 2, s 270

(3) "जीवा सिय सासया, सिय असासया ..दव्वट्ठयाए सासया, भावट्ठयाए असासिया"
—*Ibid.*, VII, 2, s. 273

(4) नेरइया णं भंते! किं सासया असासया?। **गोयमा!** सिय सासया सिय असासया
—*Ibid*, VII, 3, s. 279

(5) आया सिय णाणे, सिय अन्नाणे[3]—*Ibid*, XII, 10, s. 468

(6) आया भन्ते! रयणप्पभा पुढवी अन्ना रयणप्पभा पुढवी? । **गोयमा!** रयणप्पभा सिय आया, सिय नो आया, सिय अवत्तव्व आया ति य नो आया इ य **गोयमा!** अप्पणो आदिट्ठे आया, परस्स आदिट्ठे नो आया, तदुभयस्स आदिट्ठे अवत्तव्व...आता ति य णो आता ति य"
—*Ibid*, XII, 10, s. 469, p. 592b

(7) परमाणुपोग्गले णं भंते! किं सासए असासए? । **गोयमा!** सिय सासए सिय असासए
—*Ibid*, XIV, 4, s 512

---

1 Ten dreams seen by him when he was non-omniscient are mentioned in *Viāha*° (XVI, 6, s 579) In the second dream he saw a male cuckoo with white wings and in the third, with variegated wings

2 In *Rayanāvalī* (I, 78) 'ārandara' is said to mean *anekānta*

3 Cf. जीवा नाणी वि अन्नाणी वि—*Viāha*° (s. 318)

(8) परमाणुपोग्गले णं भंते! किं चरमे अचरमे?। **गोयमा!** दव्वादेसेणं नो चरिमे अचरिमे, खेत्तादेसेणं सिय चरिमे सिय अचरिमे, कालादेसेणं सिय चरिमे सिय अचरिमे, भावादेसेणं सिय चरिमे सिय अचरिमे—*Ibid.*, XIV, 4; s. 513

(9) परमाणुपोग्गले णं भंते! किं सेए निरेए?। **गोयमा!** सिय सेए सिय निरेए —*Ibid.*, XXV, 4; s. 744

(10) सिय सासया सिय असासया—*Jīvājīvābhigama* (s. 125, p. 180a)

In *Aṇuogaddāra* (s. 142) we come across 'siya' many a time e. g. in "तत्थ णं जे ते बद्धेल्लिया ते णं सिअ अत्थि सिअ नत्थि" (p. 198a) "तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिअ संखिज्जा सिअ असंखिज्जा (p. 205 b) etc.

Anekāntavāda is resorted to in giving answers to the following four questions in *Viāha°* (II, 1; s. 90); for, here the four aspects (substance etc.) are taken into account while answering them:—

(1) किं सअंते लोए अणंते लोए, (2) सअंते जीवे अणंते जीवे (3) सअंता सिद्धी अणंता सिद्धी and (4) सअंते सिद्धे अणंते सिद्धे.

A question regarding the eternity or non-eternity of the world and the same question with respect to the soul are asked in *Viāha°* (IX, 33; s. 387), and they are answered according to *anekāntavāda*. Same is the case with the questions as to what is desirable out of sleep and wakefulness, strength and weakness, and alertness and idleness. Vide *Viāha°* (XII, 2; s. 443). In *Viāha°* (XIII, 7; s. 495) answers to questions regarding the identity of the body with the soul, the colour of the body etc. are based upon *anekāntavāda*.

The following passage occurring in *Nāyādhammakahā* (I, V; s. 55) furnishes us with splendid illustrations of *anekāntavāda*:

"एगे भवं, दुवे भवं, अणेगे भवं, अक्खए भवं, अव्वए भवं, अवट्ठिए भवं, अणेगभूयभावे भविए वि भवं?। एगे वि अहं, दुवे वि अहं जाव अणेगभूयभावभविए वि अहं। से केणट्ठेणं भन्ते! एगे वि अहं जाव **सुया!** दव्वट्ठाए एगे अहं, नाणदंसणट्ठयाए दुवे वि अहं, पएसट्ठयाए अक्खए वि अहं, अव्वए वि अहं, अवट्ठिए वि अहं, उवओगट्ठयाए अणेगभूयभावभविए वि अहं।"[1]

This passage is preceeded by the question as to whether *sarisavayas*, *kulatthas* and *māsas* are eatable or not and the

1 Yaśovijaya Gaṇi in his *Adhyātmasāra* has embodied this idea as under:—

"यथाऽऽह सोमिलप्रश्ने जिनः स्याद्वादसिद्धये।
द्रव्यार्थादहमेकोऽस्मि दृग्ज्ञानार्थादुभावपि॥
अक्षयश्चाव्ययश्चास्मि प्रदेशार्थविचारतः।
अनेकभूतभावात्मा पर्यायार्थपरिग्रहात्॥"

answer that these are eatable and uneatable, of course from different stand-points. Each of these three is capable of double meaning [1]

In *Ṛgveda* and some of the *Upaniṣads*, too, we come across statements which clearly remind us of *anekāntavāda*,[2] though they are not mentioned in a form containing the word 'syāt'. Some of these are

(a) नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्[3]—*Ṛgveda* (X, 11, 129)

In *Sāyanabhāṣya* (p. 777) on this we have.

"यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षण भवति तथापि भावाभावयो सहावस्थानमपि सम्भवति ।[4]

(b) तदेजति तन्नैजति तद् दूरे तदन्तिके[5]—*Īśāvāsya* Upaniṣad (V)

(c) अणोरणीयान् महतो महीयान्[6]—*Kaṭha* Upaniṣad (II, 20)

(d) सदसच्चामृत च यत्—*Praśna* Upaniṣad (II, 5)[7]

This means that the seeds[8] of the theory of *anekāntavāda* are seen scattered here and there in a very early literature of India and that *anekāntavāda* owes its origin to metaphysical inquiry and its satisfactory reply. There is however another way of tracing the origin of *anekāntavāda*

---

1 "सरिसवया ते भन्ते! कि भक्खेया अभक्खेया? । **सुया!** सरिसवया भक्खेया वि अभक्खेया वि । से केणट्ठेण भन्ते! **एव** वुच्चइ सरिसवया भक्खेया वि अभक्खेया वि? । **सुया!** सरिसवया दुविहा पन्नत्ता, त जहा—मित्तसरिसवया य धन्नसरिसवया य । तत्थ ण जे ते मित्तसरिसवया ते ण समणाण णिग्गन्थाण अभक्खेया । तत्थ ण जे धन्नसरिसवया अलद्धा ते अभक्खया । तत्थ ण जे ते लद्धा ते निग्गन्थाण भक्खेया । एएण अट्ठेण **सुया!** **एव** वुच्चति सरिसवया भक्खेया वि अभक्खेया वि । **एव** कुलत्था वि भाणियव्वा एव मासा वि "
Cf this passage with one in *Viāha*° (XVIII, 10, s 746).

2 In *Adhyātmasāra* we have
"ब्रुवाणा भिन्नभिन्नाथान् नयभेदविवक्षया ।
प्रतिक्षिपेयुर्नो वेदा स्याद्वाद सार्वतान्त्रिकम् ॥"

3 "Then was not non-existent nor existent"

4 "Although the existent and non existent are different in nature, yet there is a possibility of their existing simultaneously." Cf *Śukla yajurveda samhitā* (XVI, 23, 32)

5 It moves and does not move, it is far and it is near (as well)

6 It is more subtle than the subtle and greater than the great

7 For further particulars see *Taittirīya* Upaniṣad (II, 6), *Śvetāśvatara* Upaniṣad (III, 17) and *Tripādavibhūti mahānārāyana* (ch XI)

8 Cf the doctrine of 'kṣarākṣarabhāvanā' treated in *Śvetāśvatara* (I, 8), a topic discussed in *Bhagavadgītā* (XV, 16), *madhyama pratipadā* in Buddhism etc

According to Jainism the world is without a beginning and an end. So it is not possible to fix a date when barbarism of human beings got replaced by a civilized and cultured humanity. But, in India there have been cycles of barbarism and civilization following each other in succession. Of these several chains, if we were to fix up our mind on the last chain when barbarism died and civilization had its hey-day, the noble and ennobling principle of *ahiṁsā*[1] must have been enunciated and practiced by some great saint of those days.

When this *ahiṁsā* is allowed to play its role on an intellectual plane it teaches us to examine and respect the opinions of others as they, too, are some of the angles of vision or pathways to reality which is many-sided and enable us to realize and practise truth in its entirety. This implies that *ahiṁsā*—the Jaina attitude of 'intellectual *ahiṁsā*' is the origin of *anekāntavāda*. In other words the *Jaina* principle of 'respect for life' (*ahiṁsā*) is the origin of 'respect for the opinion of others' (*anekāntavāda*).

In the intro. (p. LXXVI) to SM, it is said:

"If, however, in view of the fact that the doctrine is attributed to the 'recluses and Brāhmanas' we hold that it could not have been the "Syādvāda" of the Jainas, it must be understood as an early reference to the 'anirvacanīya-tāvāda' of the Vedāntin, which led to the "Syādvāda" of the Jaina as the next positive step."

Misunderstandings—

Not only ordinary people but even some competent scholars at times fail to grasp a theory or a doctrine with which they are not quite familiar and especially when it seems to be in direct conflict with the views held by them. *Anekāntavāda* of the *Jainas* is such a theory, and it has been misunderstood by some of the scholars of the olden and modern days in one or more of its aspects such as its nature, scope, meaning, origin,

1 It means abstinence from injuring any living being however low its status may be and sympathy for one and all the living beings. For details see my paper "The Doctrine of Ahiṁsā in the Jaina Canon". (partly pub in JUB Vol. XV, pt. 2; Arts No. 21).

place in the *Jaina* canon etc[1] It is possible for some mean-minded scholars to misrepresent a sound theory of their opponents to maintain their hold over their followers This may have made the confusion worst confounded so far as this *anekāntavāda* is concerned

Anekāntavāda, not scepticism—*Anekāntavāda* has *syādvāda* as its synonym The word 'syāt' is here an indeclinable[2], and it means 'somehow' To translate it as 'may be' is therefore wrong. So those who have done so have misunderstood it, and that is why they have been inclined to consider this *Jaina* theory of *anekāntavāda* as sceptical and to confound it with the view of the *Greek* sceptic Pyrrho (365 B C ?—270 B C ?) who recommends the qualification of every judgment with a phrase like 'may be'. But it should be borne in mind that an exponent or a follower of *anekāntavāda* is not a sceptic It is not the uncertainty of a judgment, but its conditional or relative character, that is expressed by the addition of the qualifying particle 'syat' (meaning 'somehow') Subject to the conditions or the universe of discourse[3] under which

---

1 Prof Adhikārī of the Hindu University (Benares) observes —
"It (Syādvāda) is this intellectual attitude of impartiality without which no scientific or philosophical researches can be successful that the syādvāda stands for. Nothing has been so much misunderstood and misrepresented in Jainism as the tenet for which the word stands Even the learned Śankarācārya is not free from the charge of injustice that he has done to this doctrine Syādvāda emphasizes the fact that no single view of the Universe or of any part of it would be complete by itself There will always remain the possibilities of viewing it from other stand-points which have as much claim to validity as the former"

2 As an indeclinable it has several other meanings praise, existence, doubt, question, certainty, dispute and reflection as can be seen from the following lines of Abhayatilaka Gaṇi's com. (p 5) on *Dvyāśraya-kāvya* (I, 2) —

"स्यादित्यसकृधातोर्यत्प्रत्ययान्तस्य प्रतिरूपको विधिविचारणास्तित्वविवादानेकान्तसंशयाद्यर्थवृत्तिरव्यय'। अत्र तु भीमकान्तेति विशेषणेनानेकान्तस्यैव साध्यत्वादनेकान्तवृत्तिर्गृह्यते। तस्य तत्पूर्वको वा वाद स्याद्वादो नित्यत्वानित्यत्वाद्यनेकधर्मशबलैकवस्त्वभ्युपगमरूप श्रीमदार्हतप्रधानप्रासादचूलावलम्बिप्रलम्बोद्दण्डपाण्डुरपताकायमानोऽनेकान्तवाद"

3 "The universe of discourse is constituted by different factors like space, time, degree, quality, etc, which are left unmentioned partly because they are obvious and partly because they are too many to be

any judgment is made, the judgment is valid *beyond all doubt*, and thus there is no room for scepticism. On the contrary this attitude of the *Jainas* gives them an advantage of remaining catholic in their outlook and of avoiding the fallacy of exclusive predication (*ekānta-vāda*). In this connection the following lines from *A History of Indian Philosophy* (p. 93) may be noted:

> "But no Western or Eastern philosopher has so earnestly tried to avoid this error, in practice as the Jainas have done".

It is true that against such a fallacy of philosophical speculation a protest has been raised recently in America by the Neo-realists who have called it the 'fallacy of exclusive particularity'. Vide *The New Realism* (pp. 14–15).

Syādvāda confounded with sapta-bhaṅgī—From Śankarācārya's *Bhāsya* on *Brahmasūtra* (II, 2, 32 & 34) it follows that he uses the word *syādvāda* as a synonym for *sapta-bhaṅgī-naya*[1] which he attacks while elucidating the previous *sūtra*. This attack is thus not directly against *anekāntavāda* but as it is against its form—the dialectics, it may be taken to be against *anekāntavāda*. The main allegations have been refuted by Prof. Chakravartinayanar in his intro. (pp. LXXVI–LXXVIII, LXXX–LXXXII) to *Pañcatthikāya* ("Pañcāstikāyasāra").

It seems that some of the modern scholars Jaina and non-Jaina as well, use the word *syādvāda* in the sense of *saptabhaṅgī* and distinguish it from *anekāntavāda*[2]. Of these scholars I shall mention the following:—

(1) The late Dr. Dhruva, (2) Pandit Sukhlal, (3) Dr. Upadhye and (4) Jagadīśacandra Jain.

It is strange that Dr. Dhruva who in his "Notes" (p. 272) on SM says "The doctrine of स्याद्वाद or अनेकान्तवाद, as it is

---

stated exhaustively. Now, if these conditions cannot be exhaustively enumerated, as some modern logicians like Schiller also admit, it is good for the sake of precision to qualify the judgment explicitly by a word like 'somehow (syāt)".

—*An Introduction to Indian Philosophy* (p. 93)

1 In the *Bhāṣya* on II, 2, 32 we have: "सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति" and in that on II, 2, 34 "यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः".

2 See my intro. (p. X) to AJP (Vol. I).

otherwise called" and thus equates these two—looks upon them as synonymous terms, observes as undeı ın ıts ıntro, and then uses *syādvāda* as a synonym of *saptabhangī*

"Both these doctrınes, the Nayavāda and the Syādvāda are varıetıes of Anekāntavāda, ı e the doctrıne of the many-sıdedness of truth" —p LXXIV

"The Syādvāda as found ın the Bhagavatīsūtra consısts of three proposıtıons only—those of अस्ति (affirmatıon), नास्ति (negatıon) and अवक्तव्य (ındescrıbabılıty) —p. LXXVII

Jagadīśacandra ın hıs ıntro (p 27) to SM says

"प्राचीन आगमोमें स्याद्वादके सात भगोका कहीं उल्लेख नही मिलता, परन्तु यहा त्रिपदी (उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य), सिय अत्थि, सिय णत्थि, द्रव्य, गुण, पर्याय, नय आदि स्याद्वादके सूचक शब्दोका अनेक स्थानोपर उल्लेख पाया जाता है।"

Thıs shows that here *syādvāda* ıs equated wıth *saptabhangī* I do not see any ground to do so, especıally when a Dıgambara scholaı lıke Samantabhadra defines *syādvāda* as "saptabhangīnayāpeksah".[1]

That *syādvāda* and *anekāntavāda* are convertıble terms needs no proof For several *Jaına* wrıters of olden days, our author being one of them, have equated them as can be seen from my ıntıo (p x) of AJP (Vol I) and p CXVII of thıs ıntro[2] Under these cırcumstances I refraın fıom ıefutıng the opınıon of Jagadīsacandra Jaın who says ın "The Development of the Doctrıne of Anekāntavāda ın Jaınısm"[3] —

---

1 In "syādvāda parıkṣā" of *Tattvasangraha* there ıs no mentıon of *saptabhangī* or *saptabhangīnaya* Even ıts Pañjıkā ıs sılent about ıt Can ıt be therefore ınferred that these authors do not loook upon *sapta-bhangī* as an equıvalent of *syādıāda*? Pūjyapāda has "सिद्धेरने-कान्तात्" as the openıng *sūtra* of hıs grammar whereas Kalıkāla sarvajña Hemacandra commences hıs grammar wıth the words "सिद्धि स्याद्वादात्" If *anekānta* and *syādvāda* were not synonyms a great grammarıan and logıcıan of the stamp of Hemacandra would not have used *syādvāda* for *anekānta* ın hıs grammar based upon that of Pūjyapāda and others

2 The word 'anekānta' occurrıng ın the followıng verse of *Purusārtha-sıddhyupāya* ıs explaıned ın a Sk com and a modern Hındī com. by Pt Makkhanlal as a synonym of *syādvāda* —

"परमागमस्य जीव निषिद्धजात्यन्धसिन्धुरविधानम्।
सकलनयविलसिताना विरोधमथन नमाम्यनेकान्तम्॥"

3 Thıs ıs publıshed ın "Revıew of Phılosophy and Relıgıon" (Vol V, No 2, pp 179-186).

"We quite agree with the view that *Syādvāda* or *Saptabhaṅgīnaya* may be a later development in Jainism but the doctrine of *Anekāntavāda*[1], the first and the most fundamental teaching of Mahāvīra seems to have been at the root of *Syādvāda*".—p. 181

Anekāntavāda and pragmatism—A Pragmatic logician like Schiller (1759 A. D.–1805 A. D.) recognizes the fact that no judgment is true or false without particular reference to its context and purpose. Even a so-called self-evident judgment, like 'A square is not a circle'[2] or 'Two and Two are four'[3], is true only in a specific sense[4]. So says Schiller. A *Jaina Tīrthaṅkara* like Mahāvīra, says that every judgment that we pass in daily life about any object is true only in reference to the stand-point occupied and the aspect of the object considered.[5] Thus this is a striking point of resemblance between pragmatism and *anekāntavāda*. But it should not be forgotten that there is a great difference, too, between them. For the *Jainas* are *realists* whereas the pragmatists have a distinct *idealistic* bias. The *Jainas* hold that the different judgments about an object are not simply different subjective ideas of the object but they correspond to the different *real* aspects of the object. This is what is said in *An Introduction to Indian Philosophy* (p. 98). Further it adds:

"The Jains would accept, therefore, the correspondence view of truth which is rejected by all thoroughgoing pragmatists. It is true that they admit like the pragmatists that the truth of a judgment about reality may be ascertained by the harmony (samvāda) of the judgment with the

---

1 "The doctrine of *Anekāntavāda* or many-sideness, taking a comprehensive view of all, shows that the different representations do not tell us what a thing is in itself but only what it is to us. In other words, according to this principle, the truth is relative to our standpoints."—*Ibid*, p. 179

2 Cf. a circle is a straight line, in case its radius is infinite.

3 This may be variously interpreted from the stand-point of vector analysis.

4 As another example take any number. Its value depends upon the radix. Thus $12 = 1 \times r + 2$, r having any value greater than 2; so 12 stands for 5, 6, 7 etc. (12 included).

5 Cf. "Every judgment, as a piece of concrete thinking, is informed, conditioned, and to some extent constituted by the *appercipient character* of the mind...,"—*The Nature of Truth* (Ch. III, p. 93)

practical results to which it leads But this harmony or agreement of knowledge with practical is not to the Jaina, as it is to the pragmatist, the essence of truth Truth does not consist in, but only possesses the property of being practically satisfactory"

Anekāntavāda and the theory of relativity—In the west there are two kinds of relativity (a) idealistic as of Protagoras (B C 481?–B C 411), Berkeley (1685 A. D–1753 A. D.) and Schiller and (b) realistic as of Whitehead (b 1861 A. D) and Boodin (b 1869 A D.) *Anekāntavāda* is a kind of relativism but it is realistic and not idealistic "Our judgments about things are relative—but relative to or dependent upon not simply the mood of the judging mind, but upon the relational characters of the many-sided reality itself."[1]

Evalution—In "Notes" (p 272) to SM Prof Dhruva evaluates the doctrine of *anekāntavāda* —

"The doctrine of स्याद्वाद or अनेकान्तवाद, as it otherwise called, is not a doctrine of mere speculative interest—one intended to solve a mere ontological problem—but has a bearing upon man's psychological and spiritual life This is the point of Stanza XXVII in which the author shows how it is impossible to explain सुख दु ख (भोग), पुण्य पाप and बन्ध मोक्ष—except on the hypothesis of अनेकान्तवाद"

In the preface (p. xii) to SM he says —

"While the Vedāntin sees intellectual peace in the Absolute by transcending the antinomies of intellect, the Jaina finds it in the fact of the Relativity of Knowledge and the consequent revelation of the many sidedness of Reality—the one leading to religious mysticism, the other to intellectual toleration"

Thus this doctrine of *anekāntavāda* helps us in cultivating the attitude of toleration towards the views of our adversaries. It does not stop there but takes us a step forward by making us investigate as to how and why they hold a different view and how the seeming contradictories can be reconciled to evolve harmony. It is thus an attempt towards syncretism

One might say that this is mere common sense and that the principle is pre-supposed in every system of thought. It must however be remembered that the principle, if kept in the back ground, is always forgotten when needed most and that common sense, unfortunately, is a thing which is most uncommon In Jainism this principle is kept in the fore-front, and hence Jainism has attempted a *rapprochment* between the seemingly warring systems of philosophy

1 See *An Introduction to Indian Philosophy* (p 98)

Anekāntavāda & *Omniscience*—Jagadīśacandra in his intro. (p. 25) to SM says:

(i) *Anekāntavāda* differs from omniscience; for the former reveals objects one by one whereas the latter all at once with all their characters.

(ii) The knowledge derived by means of *anekāntavāda* is mediate whereas omniscience is immediate.

(iii) *Anekāntavāda* leads us to relative and partial truth whereas omniscience to absolute and all-comprehensive truth. In support of this he has quoted the following verses from *Āptamīmāṁsā* and referred the reader to *Aṣṭaśatī* (pp. 275-288):—

"तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपत्सर्वभासनम् ।
क्रमभावि च यज्ज्ञानं स्याद्वादनयसंस्कृतम् ॥ १०१ ॥
उपेक्षाफलमाद्यस्य शेषस्यादानहानधीः ।
पूर्वं वाऽज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य गोचरे ॥ १०२ ॥
स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने ।
भेदः साक्षादसाक्षाच्च ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०३ ॥"

Every object has infinite characters and our knowledge is finite, imperfect beings as we are. It is only the omniscient beings who realize in a comprehensive way any and every object. So complete or absolute truth is not within the range of ordinary men. It baffles expression and rises above logic. *Anekāntavāda* is a means to understand this absolute truth inexpresible as it is. I shall conclude this topic by reproducing[1] the views of F. H. Bradley (1846 A. D.-1924 A. D.) regarding truth and reality expressed by him in his *Essays on Truth and Reality* (pp. 472-473):—

"A truth so true that it has no other side, and an error so false that it contains no truth, I have condemned as idols. They are to me no better than the truths which are never at all born in time, or again the truths whose life does not pass beyond that which is made and unmade by chance and change. And, just as there is no utter error, so again in the end there can be no mere ideas. Every idea, no matter, how imaginary, qualifies by its contents the Universe, and thus is real; and ideas float never absolutely but always in relation to some limited ground. But these many spheres, owned all by the reality, are one and all in the end abstractions, differing in concreteness and worth, but in no case self-existent. My so-called 'real world' of solid fact like the airy realm and imagination, is but a single subordinate

1 See "Silver Jubilee Volume of Jaina Mahāvīra Vidyālaya" (p. 72).

appearance of the Universe The independent standing, whether of a physical nature or of a past which pre exists for history, once again is not ultimate These facts are ideal constructions most legitimate and necessary, and yet their separate life begins and ends with a selection and sundering made in the undivided whole

On the one side the creations of the intellect everywhere are real The substantiated terms and relations, into which analysis breaks up the continuity of the given, are no mere errors or simple instruments They cannot fall somewhere outside or fail positively to qualify the Universe And the idea that by discarding these figments of the understanding we are to gain reality, is a mistake now long since refuted, for it is only through such distinction and discretion that it is possible to reach knowledge progressively more living and individual On the other side these constructions, however, inclusive, are not independent truths They are real only so far as subordinate and as relative to individual totality And even in life it is only when I forget higher experience that I can anywhere accept for all purposes as final the partial and abstracted products whether of a science or of a presumptous 'common sense '

On the one hand it is entire Reality alone which matters On the other hand every single thing, so far as it matters is so far real, real in its own place and degree, and according as more or less it contains and carries out the in dwelling character of the concrete whole But there is nothing anywhere in the world which, taken barely in its own right and unconditionally, has importance and is real And one main work of philosophy is to show that, where there is isolation and abstraction, there is everywhere, so far as this abstraction forgets itself, unreality and error "

GOPIPURA, SURAT, }
6th June 1943 }

H. R KAPADIA

A SUPPLEMENT

Date of Haribhadra—Āgamoddhāraka Ānandasāgara Sūri has drawn my attention in this connection to two observations:

(i) Maladhārin Hemacandra Sūri in his *Ṭippaṇa* (p. 103a) on Haribhadra's com. (p. 634b) on *Āvassaya* says:—

"इह वक्ष्यमाणान्युत्तरादीनि नक्षत्राणि पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्तभोक्तॄणि सार्धक्षेत्राण्युच्यन्ते सार्धदिनभोक्तॄणीति यावत्, एवमश्विन्यादीन्यप्येकदिनभोक्तॄणि समक्षेत्राण्युच्यन्ते, शतभिषगादीनि त्वर्धदिनभोक्तॄण्यपार्धभोगीण्याख्यायन्ते, तेषां च किल चिरन्तनज्योतिष्कग्रन्थेष्वित्थमेव भुक्तिरासीत्, न तु यथा साम्प्रतं सर्वाण्यप्येकदिनभोगीनीति भावः।"[1]

(ii) Haribhadra in his com. (p. 794b) on *Āvassaya* says:—

"संवच्छरिए य आवस्सए कए पाओसिए **पज्जोसवणाकप्पो** कड्ढिज्जति। सो पुण पुव्विं च अणागयं पञ्चरत्तं कहिज्जइ य। एसा सामायारि त्ति।"

From the first observation we learn that in Maladhārin Hemacandra's days one and all the constellations lasted for a day whereas according to old astrological works, formerly Uttarā etc.[2] lasted for a day and a half, Aśvinī etc. for a day and Śatabhiṣag etc. for half a day. This old view is expressed by Haribhadra. Can we therefore infer that Haribhadra flourished in the age when the old view was prevalent? This age can be fixed in case we can know the exact date when the new view was propounded.

The second observation notes a date for reading *Pajjosavāṇākappa*–the date which differs from what it was previously.

---

1 A portion from this is quoted by Śānticandra Gaṇi in his com. (p. 502b) on *Jambuddīvapaṇṇatti*, and the work from which this is quoted is also mentioned as *Āvaśyakabṛhadvṛttiṭippaṇaka*.

2 In v. 42 quoted by Haribhadra it is said: three Uttarās i. e. Uttarāṣāḍhā, Uttarāphālgunī & Uttarābhādrapadā, Punarvasu, Rohiṇī and Viśākhā are the six constellations lasting for 45 *muhūrtas* (a day and a half). Verses 43 & 44 mention the following 15 constellations, each lasting for a day:—

Aśvinī, Kṛttikā, Mṛgaśīrṣa, Puṣya, Maghā, Phālgu, Hasta, Citrā, Anurādhā, Mūla, Āṣāḍhā, Śravaṇa, Dhaniṣṭhā, Bhādrapadā and Revatī.

The 45th verse says that the following six constellations last for half a day:—

Śatabhiṣaj, Bharaṇī, Ārdrā, Aśleṣā, Svāti and Jyeṣṭhā.

(17a) Jinaharapadimāthotta

This is a small poem in Pāiya in seven verses, the last ending with "भवविरह कुणउ भव्वाण" It refers to idols of the *Tīrthankaras* in the three worlds It is completely published in 1940 A D in *Svādhyāyadohana*[1] (pp 178–179), and there the authorship is attributed to Haribhadra, the religious son of Yākinī

(33) Dhuttakkhāṇa[2]

In the intro (pp xvi and xxvii) I made tentative statements about *Dhuttakkhāṇa*[3] But, since this work is now accessible to me, I may note a few details about it

The work is entirely in verse in Jaina Marahatthī except that there are seven verses[4] in Samskrta by way of quotations[5]. It is divided into five *ākhyānakas*[6] which consist of 93, 75, 98, 94 and 125[7] verses respectively They are named after the five rogues[8], the principal characters[9] of this tale

1 This forms No 20 of the "Vijayadāna Sūri Series"

2 This is so named by the author himself in two places I, 1 (p 1) & V, 122 (p 32)

3 This is edited by Jinavijayaji and published in 1944 (July) as No 19 of Singhi Jain Series Over and above this original work in this edition, we come across Sanghatilaka Sūri's *Dhūrtākhyāna* which is its Sk metrical version, an old Gujarāti (Lokabhāsā) prose rendering of the former styled as *Dhūrtākhyānakathā* and a critical study of this work by Dr A N Upadhye

4 See I, 87 f (p 6), II, 73 (p 11), III, 35 (p 14), IV, 20 (p 19), V, 18 (p 26), V, 103 (p 31), V, 110 (p 31) A verse following I, 87 is not numbered So I indicate it as I, 87 f

5 Four of these are introduced by 'भवति चात्र श्लोक ', two by 'अपि च,' and one by 'उक्त च' There are five quotations in Pāiya See II, 50 (p 10), III, 67 (p 16), IV, 92 (p 24), V, 4 (p 25), V, 5 (p 25) None of these 12 quotations is traced

6 Cf "आख्यानकानि धूर्ताख्यानकादीनि"—com (p 722) on *Kappa* (pt III)

7 The last verse is from the pen of some admirer of Haribhadra For, really the work ends with v 124 where the phrase 'bhavaviraham' occurs

8 Their names are मूलसिरि (मूलश्री), कण्डरीय (कण्डरीक), एलासाढ (एलाषाढ), सस (शश) and खण्डवाणा (खण्डपाना) Mūlasrī is also referred to as Mūladeva The story of Mūladeva, a rogue, occurs in *Āvassayacunni* (pt I, p 549)

9 Every one of them had 500 cheats, all males in the case of the first four and all females in the case of the last

The work opens with a salutation to the *Jaina Tīrthaṅkaras*, and it is followed by a preamble: Once upon a time several rogues proficient in the [1]tricks of their trade gather together in the city of Ujjenī. It rained for a week, and they had to go without food. So they began to think as to who would give them a feast for the day. Mūladeva thereupon says:

'Every one should address the chamber of cheats about what one had heard or experienced; and he who proves it to be an incredible lie should give food and drink to the gathering of rogues. But he who confirms the same by quoting parallels from various scriptures like the *Purāna*, *Bhārata*[2] and *Rāmāyaṇa* and convinces the audience, is not to give anything; and he would be made the lord of rogues'.[3]

On all having agreed to this, Mūladeva narrated his experience which was glaring with eight fantastic and improbable details[4]. All of them were confirmed by Kaṇḍarīya by means of parallel episodes from the *Vaidika* mythology. Same was the case with other rogues who made their experience bristle with six, ten, ten and ten details of an unbelievable character. The last,[5] however, outwitted all by putting them on the horns of a dilemma[6] by adding in the end that the first four rogues were her servants lost since long. Thereupon this Khaṇḍavānā[7] was accepted as the chief of all, and she managed to give them a feast by trickily extracting an ear-ring from a banker by charging him with the murder of her child. The

1 "धूवंजणजोगेहि अ ओसोअणि-थम्भणीहि विज्जाहि"—I, 6

2 According to Sarvajña, a Kannada poet, this 'is a tale of brothers killing brothers and of looseness of marriage institution (*hādara*), and those who respectfully attend to it degrade themselves'. He has spared *none* from his severe satirical writings.

3 See p. 2 of the critical study.

4 This is the way in which the author ridicules irrational *Vaidika* legends. Thus he uses as it were a method of *reductio ad absurdum*.

5 While she narrated her experience, the remaining rogues comfirmed the same by *Paurāṇika* parallels.

6 Cf. one noted by Haribhadra in *Dasaveyāliyaṭīkā* (p. 56b).

7 In V, 98 she qualifies herself as 'attthārasadosavivajjiā', a glorifying attribute usually applied to the *Jaina Tīrthaṅkaras*.

work ends by pointing out several unbelievable[1] legends[2] and by noting that it was narrated to the residents of Cittauda (Sk Citrakūta) dugga (durga)[3] The hemistich[4] noted by H. B Dosi is wrong, there is no mention of a king named Sāmantarāya For the actual verse is as under —

> "'चित्तउड'दुग्गसिरिसण्ठिएहि सम्मत्तरायरत्तेहि ।
> सुचरिअसमूहसहिआ कहिआ एसा कहा सुवरा ॥ १२३ ॥"

The phrase 'सम्मत्तरायरत्तेहि' means those who are attached to right faith I may mention *en passant* that Dr Upadhye[5] has not noted that the following verse is practically reproduced in *Prabhāvakacarita* (IX, 210[6]) —

> "एअ लोइअसत्थ गड्डलिण्ड व्व बाहिरे मट्ठ ।
> जावन्त जोइज्जइ तुस-भुस-वुसमीसिय सव्व ॥ ५-१२० ॥"

Haribhadra is a witty critic in assailing the citadel of the non-Jaina mythology[7] which he neither tampers with nor distorts with a view to ridiculing some of its fanastic notions and legends He is fully acquainted with satirical folk-lore The present work is remarkable for its thought and plot It uses 'parodical imitations as its chief vehicle'[8] and it casually takes 'recourse to irony, sarcasm, banter, wit and humour'[9] It has a vivid unity and compactness It is a master-piece of construction, is a rare and precious jewel of its kind in early Indian literature and has an ethico-religious purpose of removing

---

1 This may remind one of "बार हाथनु चीभडु ने तेर हाथनु बी"

2 See *Upamiti* (prastāva IV), and *Dharmaparīksā* composed by Sumatikirti Sūri (Digambara) in *Samvat* 1625 and Padmasāgara's *Dharmaparīksā* (*Samvat* 1645)

3 The ancient fort on the crest of the hill is described by Peterson in his Report I, p 46f

4 See p xvi of this intro to AJP

5 He has said nothing about 'Kitavakathānakapañcaka' mentioned in *Prabhāvakacarita* (IX, 211)

6 See p xxvii of this intro

7 This contains several legends which are irrational and highly exaggerated on account of some detail or the other, though it may be that these legends are not to be taken literally but are to be looked upon as presenting some historical fact in a hidden form and capable of symbolical significance

8–9 See p 21 of the critical study

mithyātva by correction. 'With minor changes' it 'can be turned into a fine *prahasana* of open satire'.[1]

Satire as a form of literature is not to be found in early Indian literature, though here and there satirical lashes brandhished against vices, follies etc. are seen. This is not the place to dilate upon it, much less to mention satirical writings in the Indian languages old and modern. Suffice it to say that Dr. S. K. De has written an article "Satirical Poems in Sanskrit"[2]. Ramanbhai M. Nīlkanth and his wife have defined and illustrated satire in their Gujarātī work *Hāsyamandira*[3] (pp. 93-112[4]; 2nd edn. 1926).[5] Dr. Upadhye has dealt with this subject in English and have examined to some extent the following works:—

Daśakumāracarita, [6]Bharaṭakadvātriṁśikā, Kuṭṭinīmata, Samayamātṛkā, Darpadalana, Kalāvilāsa, Hāsyacūḍāmaṇi, Mukundānanda, Caturbhāṇī[7], Mattavilāsa, Laṭakamelaka and Dhūrtasamāgama.

Satire is thus seen in some poems and plays. Satirical verses in Saṁskṛta and Pāiya may be collected from anthologies and from examples illustrating *vyāja-stuti*.[8]

Dhuttakkhāna as a satirical work holds an important

---

1 *Ibid.*, p. 24.

2 This article is published in "The Indian Culture" (Vol. VIII, No. I, pp. 1-8).

3 Herein the article on 'Satire' published in the *Encyclopædia Britanica* (9th & 11th edn.) is utilized.

4 Pages 110-112 deal with caricature as a branch of satire.

5 Some of the chappās of Akho, cābakhās (satirical lashes) of Bhojo and Kaḍavī vāṇī of Sundaram are some of the satirical works in Guj.

6 The *Śaiva* monks are satirized by means of stories which illustrate their moral depravity and stupidity.

7 Dr. S. K. De has written a "Note on the Sanskrit Monologue-Play (Bhāna) with special Reference to the Caturbhānī", and it is published in JRAS (pp. 63-90, 1926 A. D.). He has also written "The Sanskrit Prahasana". Vide "The Poona Orientalist" (Vol. VII, Nos. 3-4, pp. 149-156).

8 In *A History of Urdu Literature* by Ram Babu Saksena satires of Sauda are discussed on p. 64 and those of Insha and Mushaffi are noted on p. 91.

place in early[1] literature on account of rarity, clarity, nobility etc of such works therein

(71-72) Sāvagadhammasamāsa[2]

This work is named as *S'rāvakaprajñaptiprakarana* by its commentator Haribhadra Sūri. All the same, since the work is in Pāiya and since there is specific mention of 'Sāvagadhamma' and 'samāsa', I have coined this name If we leave aside 'samāsa', it may be named as 'Sāvagadhamma' It consists of 401 verses At the end of the last verse several MSS of the text end as follows

"श्रीउमास्वातिवाचककृता सावयपन्नत्ती सम्मत्ता"

Though the authorship is thus attributed to Umāsvāti, I, for one, hold a different view, especially when the explanation of partial transgressions of the twelve vows of the laity differ from that given in the *Bhāsya* on TS, and when Abhayadeva in his com (p. 3b) on *Pañcāsaya* (v 2) cite the 2nd verse of this work as coming from the pen of Haribhadra So if it is once agreed that the author of this work is not Umāsvāti, I can corroborate my view by saying that exposition of 15 *karmādānas* given here is found neither in TS nor in its *Bhāsya*, though they occur in *Uvāsagadasā* (I, p. 11 of P L Vaidya's edn) and *Āvassaya* (VI, 7, p. 829a)

Verse 299[3] is a quotation from *Āvassaya* (VI, 9 , p 831b)

There is no doubt that the commentator of this work is Haribhadra Sūri, the author of AJP. The opening lines of this com agree with those in the com (p 2) on AJP (Vol. I).

In the com. on v 133 there is mention of 'Samsāra-mocaka'

(75a) Sāvagadhamma

This is a small poem in Pāiya in 120 verses Its title 'Sāvagadhamma' is mentioned by the author himself in the

---

1 The 'Mandūka sūkta' in *Rg Veda*, the story of Śunahśepa in the *Aitareya Brāhmana* etc are the oldest examples of satire in Indian literature.

2 This text along with Haribhadra's com. and Guj. translation of the text is published by Jñānaprasārakamandala, Bombay in 1906 A D

3 "सामाइयम्मि उ कए समणो इव सावओ हवइ जम्हा ।
एएण कारणेण बहुसो सामाइयं कुज्जा ॥"

opening verse. Mānadeva Sūri in its com. gives its Sk. equivalent 'Śrāvakadharma' and refers to it as a *tantra* both in the beginning and at the end (v. 1). It seems that in some MS. there is a line as under.—

"इति श्रीमानदेवसूरिरचिता श्रावकधर्मविधिप्रकरणस्य वृत्ति. परिसमाप्तेति".

On this basis this work is named by some as *S'rāvakadharmavidhiprakarana*, the title we have in its edition published[1] by Sanghavi Nagindas Karamchand in 1940 A. D.

The poem deals with *samyaktva*, the twelve vows of the *Jaina* laity, their partial trangressions, *saṁlekhanā*, and the daily duties of a *S'rāvaka*. In v. 2 the work 'sāvaga' is defined. The commentary quotes from several works of our author and is very lucid.

The commentator in the end names the author as Haribhadra, and in the last verse of this poem we have the phrase 'bhava-viraha'. So one can say that this *Sāvagadhamma* comes from the pen of our author.

Gopipura, Surat.
3rd June, 1947

H. R. KAPADIA

1 In this edition of 1940 we have a Sk. rendering of the text in Jaina Marahaṭṭhī. In the beginning there is an intro. in Guj., detailed account of contents, and an alphabetical index of the verses of the text.

श्रीयाकिनीमहत्तराधर्मसूनु-

श्रीहरिभद्रसूरिशेखरसूत्रितम्

अनेकान्तजयपताकाख्यं प्रकरणम् ।

स्वोपज्ञया व्याख्यया श्रीमुनिचन्द्रसूरिप्रणीतेन टिप्पणकरूपेण विवरणेन च समलङ्कृतम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

पञ्चमोऽधिकारः ।

(मूलम्)

अन्यस्त्वाह-बाह्यमर्थमधिकृत्यैतत् सदसदादित्वमुक्तम् । एतच्च वन्ध्यासुतसौन्दर्यवदविषयमेव, तस्यैवासत्त्वात् । स हि परमाणवो वा स्युस्तत्समूहो वा अवयवी वेति सर्वश्चायमसन्, न्यायानुपपत्तेः । परमाणवस्तावदध्यक्षेण न प्रतीयन्ते, तथातदनुभवाभावात् स्थूलाकारसंवेदनोपपत्तेः, तस्य च तेष्वभावात्, अन्याकारेण च

(स्वो० व्या०)

अन्यस्तु-योगाचार आह-**बाह्यमर्थमधिकृत्य**-घटादिरूपं **एतत् सदसदादित्वमुक्तं** वस्तुनः । **एतच्च** किमित्याह-**वन्ध्यासुतसौन्दर्यवद**[1]िति निदर्शनम्, **अविषयमेव**-अगोचरमेव । कुत इत्याह-**तस्यैव**-बाह्यार्थस्य **असत्त्वात्** कारणात् । एतदेवाभिधातुमाह-**स हीत्यादि** । स यस्माद् बाह्योऽर्थः **परमाणवो वा स्युः**-भवेयुः **तत्समूहो वा**-परमाणुसमूहो वा भवेत् **अवयवी वा**-एको निरंश इति **सर्वश्चायमसन्**-न विद्यते । कुत इत्याह-**न्यायानुपपत्तेः**-न्यायेनायुक्तेः । अनुपपत्तिमेवाह-**परमाणवस्तावदध्यक्षेण**-प्रत्यक्षेण **न प्रतीयन्ते** । कुत इत्याह-**तथात**[2]**दनुभवाभावात्** तथा-परमाणुत्वेन तेन-प्रत्यक्षेण अननुभवात् । अननुभवश्च **स्थूलाकारसंवेदनोपपत्तेः** ऊर्ध्वाद्याकारत्वेन **तस्य च**-स्थूलस्याकारस्य **तेषु**-परमाणुषु **अभावात् अन्याकारेण च**-स्थूल-

१ 'सौदर्य०' इति ङ-पाठ. । २ 'तदननुभवात्' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

अन्याग्रहणात्, ग्रहणे चातिप्रसङ्गतो[1] व्यवहारायोगादिति । नाप्यनुमानस्य विषयः, तदव्यभिचारिलिङ्गायोगात्। तत्र हि विज्ञानाऽन्यथानुपपत्तिर्लिङ्गं स्यात् । सा चायुक्तैव, तस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः अन्तर्वासनात एव भावात् । न च योगिग्राह्या इति न्याय्यं वचः, प्रमाणाभावात्। अग्राह्या इत्यपि किं प्रमाणमिति चेत्, ननु तद्[2]युक्त्ययोगः। परमाणवो हि मूर्त्ता इष्यन्ते । मूर्त्तत्वे च सत्यवश्यं दिग्भागभेदेन भाव्यम्। सति चास्मिन् सावयवत्वमहत्त्वैकत्वानेक-

(स्वो० व्या०)

रूपेण **अन्याग्रहणात्**-परमाण्वग्रहणाद् **ग्रहणे** च अन्याकारेणान्यस्य **अति[3]प्रसङ्गतः**-अतिप्रसङ्गेन नीलेन पीतग्रहणलक्षणेन **व्यवहारायोगात्**। परमाणवः तावदध्यक्षेण न प्रतीयन्त इति स्थितम्। **नाप्यनुमानस्य विषयः** परमाणव इति वर्तते। कुत इत्याह-**तदव्यभिचारिलिङ्गायोगात्**-परमाण्वव्यभिचारिलिङ्गात् । अयोगमेवाह-[4]तत्र यस्माद् **विज्ञानान्यथानुपपत्तिर्लिङ्गं[5] स्यात्। सा चायुक्तैव**। कुत इत्याह-**तस्य**-विज्ञानस्य **अन्यथाऽपि**-परमाणुरूपमर्थमन्तरेणापि **उपपत्तेः**। उपपत्तिश्च **अन्तर्वासनात एव**-आलयगतायाः सकाशाद् **भावाद्** विज्ञानस्य । **न च योगिग्राह्या इति**-एवं **न्याय्यं वचः**, परमाणव इति प्रक्रमः। कुतो नेत्याह-**प्रमाणाभावाद्** योगिज्ञानाप्रत्यक्षत्वेन । **अग्राह्या इत्यपि किं प्रमाणमिति चेत्**, योगिविज्ञानाप्रत्यक्षत्वस्य तुल्यत्वादित्यभिप्रायः। एतदाशङ्क्याह-**ननु तद्युक्त्ययोगः** तेषां-परमाणूनां युक्तिभिरयोगः प्रमाणम्। एतद्भावनायैवाह-**परमाणवो** हीत्यादि। परमाणवो यस्मात् **मूर्त्ता इष्यन्ते । मूर्त्तत्वे च सति** किमित्याह-**अवश्यं दिग्भागभेदेन भाव्यम्। सति चास्मिन्**-दिग्भागभेदे **सावयवत्वमहत्त्वैकत्वानेकत्वविचाराक्षमत्वात्** कारणात् **कुतस्त इति**-कुतः परमाणवः? । **न च निरव-**

(विवरणम्)

अथ **योगाचारमतवादे** किञ्चि[6]च्चूर्ण्यते।(२४-२५)**सावयवत्वमहत्त्वैकत्वानेकत्वविचाराक्षमत्वादिति**। सावयवत्वं महत्त्वं च एकत्वानेकत्वं च तेषां विचारस्तस्याक्षम-

१ 'प्रसङ्गात्' इति क-पाठः। २ 'तद्युक्तयोगः' इति क-पाठः, ग-पाठस्तु 'तद्युक्त्या योगः' इति। ३ 'प्रसङ्गात्' इति ङ-पाठः। ४ 'तत्र यस्माद्' इति क-पाठः। ५ 'पत्तलिङ्गं' इति क-पाठः। ६ 'किञ्चिदवचूर्ण्यते' इति च-पाठः।

(मूलम्)

त्वविचाराक्षमत्वात्[1] कुतस्त इति? । न च निरवयवत्वादमीषामयमदोषः, मूर्त्तत्वे निरवयवत्वायोगात् क्वचिदवस्थानेन नियमतः पर्यन्तसिद्धेः [2]पारिमाण्डल्याभ्युपगमादिति । एतेन तत्समूहः प्रत्युक्तः, तेषामेव नैरन्तर्यावस्थानस्य तत्समूहत्वात् निरवयवानां च तत्त्वतो नैरन्तर्यावस्थानायोगात् सर्वत एकस्य तदपरभावापत्तेः ।

(स्वो० व्या०)

यवत्वादमीषां–परमाणूनाम**यमदोषः**–अनन्तरोदितः । कुत इत्याह–**मूर्त्तत्वेन** हेतुना **निरवयत्वायोगात्** । अयोगश्च **क्वचिदवस्थानेन** हेतुना **नियमतः**–नियमेन **पर्यन्तसिद्धेः** । तथा **पारिमाण्डल्याभ्युपगमादिति** । **एतेन**–अनन्तरोदितेन परमाणुनिराकरणेन **तत्समूहः**–परमाणुसमूहः **प्रत्युक्तः**–निराकृतः । कुत इत्याह–**तेषामेव**–परमाणूनां **नैरन्तर्यावस्थानस्य तत्समूहत्वात्**–परमाणुसमूहत्वात्, ततश्च तदभावात् तदभाव इत्यभिप्रायः । दूषणान्तरमाह–**निरवयवानां च**–परमाणूनां **तत्त्वतः**–परमार्थेन **नैरन्तर्यावस्थानायोगात्** । अयोगश्च **सर्वतः**–सर्वासु दिक्षु **एकस्य**, अणोरिति प्रक्रमः, **तदपरभावापत्तेः**–अपरपरमाणुभावापत्तेः । **एवं च** सर्वत एकस्य तदपरभावापत्त्या

(विवरणम्)

त्वात् । दिग्भागभेदे हि परमाणूनामवश्यं सावयवत्वमायाति । तथाहि–अन्य एवांशः पूर्वदिग्भागवर्ती परमाणोः, अन्य एवांशाः पश्चिमोत्तरदक्षिणोर्ध्वाधोदिग्भागवर्त्तिन इति व्यक्तमेव सावयवत्वम् । सावयवत्वे [3]चावश्य महत्त्वं पटादिवत् । न च परमाणोर्महत्त्वमङ्गीक्रियते तद्वादिभिः । तथा स परमाणुरेको वा स्यादनेको वा । एकश्चेदभ्युपगम्यते, कथं दिग्भागभेदः ? । अथानेक इति पक्षः कक्षीक्रियते, तर्ह्यभ्युपगमहानिः, एकत्वेनाभ्युपगतत्वात् तस्येति ॥

(११) **पर्यन्तसिद्धेरिति** । दिग्भागभेदसिद्धेरित्यर्थः ॥

(१४) **तदभावात् तदभाव** इति । परमाणूनामभावात् परमाणुभिरारब्धस्य समूहस्य अभाव इत्यर्थः ॥

(१७) **अपरपरमाणुभावापत्तेरिति** । अपरेषां–मध्यभागवर्त्तिपरमाणूनां व्यतिरिक्ता ये परमाणवस्तेषां सम्बन्धी यो भावः–सत्ता तस्यापत्तिः–प्राप्तिस्तस्याः । यदा (?) हि हस्तिदन्तादिरूपतया कश्चित् परमाणुर्मध्ये वर्तते अपरे च सर्वासु दिक्षु तस्य

---

१ 'क्षमत्वात् तथा निरवयव०' इति क-पाठ । २ 'परिमण्डलाभ्युप०' इति क-पाठ ।
३ 'चावयवत्वं महत्त्वं' इति च-पाठः ।

(मूलम्)

एवं च तन्निरवयत्वविरोधात्, इन्द्रियाग्राह्यसमूहत्वेन तदग्रहणतो व्यवहारायोगाच्च ॥

अवयव्यपि न युज्यत एव, स्वावयवव्यतिरेकेणैव तस्याभ्युपगतत्वात्, मूर्त्तत्वेन तत्तदभिन्नदेशताऽनुपपत्तेः, देशकार्त्स्न्यविकल्प-

(स्वो० व्या०)

तन्निरवयवत्वविरोधात् तेषां—परमाणूनां निरवयवत्वं[1]विरोधाद् दिग्भागभेदेनेति हृदयम्। तथा **इन्द्रियाग्राह्यसमूहत्वेन** हेतुनाऽणूनां **तदग्रहणतः**—समूहाग्रहणेन **व्यवहारायोगाच्च** कारणात् समूहः प्रत्युक्त इति क्रिया ॥

अवयविनमधिकृत्याह—**अवयव्यपि न युज्यत एव**। कुत इत्याह—**स्वावयवव्यतिरेकेणैव**—एकान्ततः **तस्य**—अवयविनोऽ**भ्युपगतत्वात्** परैः। ततः किमित्याह—**मूर्त्तत्वेन** हेतुना—असर्वगतद्रव्यपरिमाणभावेन **तस्य**—अवय-

(विवरणम्)

वृत्तिं लभन्ते, एवं च सर्वेषामप्यणूनां निरवयवत्वहानिः, दिग्भाग[2]भेदभावात्। तथाहि—मध्यपरमाणुरेकेन देशेन प्राचीप्रतिबद्धाणुना सम्बन्धमनुभवति, एकेन च पश्चिमाशावर्तिपरमाणुना। एवमन्येनोत्तरा[3]श्रितपरमाणुं स्पृशति, अन्येन च दक्षिणे प्रतिबद्धम्, अन्येनोर्द्ध्वदिग्भागगतमन्येन चाधोभागवर्त्तिनमिति सप्रदेशता मध्याणोः। एवं बहिर्वर्त्तिनामप्यणूनामनेनैव न्यायेन सप्रदेशता भावनीयेति ॥

(१३) **मूर्त्तत्वेन[4] हेतुनेति**। वैशेषिकाणां हि मतेऽन्य एव तन्तवोऽन्यश्च मूर्त्तस्वभावः पटाख्योऽवयवीति ॥

मूर्त्तत्वेनेत्यस्य पर्यायमाह वृत्तिकारः—(१३) **असर्वगतद्रव्यपरिमाणभावेनेति**। असर्वगत[5]द्रव्यस्य पृथिवी-जल-ज्वलना-ऽनिलरूपस्य परिमाणं अणुमहत्त्वादिरूपं तस्य भावः—सत्ता तेन। मूर्त्तत्वेनेति कोऽर्थः? असर्वगतद्रव्यपरिमाणभावेन। असर्वगतद्रव्यपरिमाणत्वेनेत्यर्थः। तथा चोक्तम्—असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिरिति। अस्यार्थः—वैशेषिकाणां मते नव द्रव्याणि पृथिवी-जल-ज्वलना-ऽनिल-नभः-काल-दिगा-ऽऽत्म-मनः-सञ्ज्ञानि। तत्रा[6]द्यानि चत्वारि मनश्चासर्वगतानि। अन्यानि तु सर्वगतानि। ततोऽसर्वगतद्रव्यस्य पृथिव्यादेर्यत् परिमाणं तन्मूर्त्तिरिति उच्यते। ततश्च पटाख्यमवयवि द्रव्यं पृथिवीद्रव्यान्तरभेदस्वभावं मूर्त्तमेव। एवं च कथं यत्रैवाकाशखण्डे तन्तवो मूर्त्ताः स्थिताः तत्रैव पटाख्योऽवयवी मूर्त्तः स्थितिं बध्नीयात्? । न हि यत्रैव प्रदेशे न भवति पटः[7] ॥

१ 'निरोधाद्' इति क-पाठः। २ 'भेदाभावात्' इति ख-पाठः। ३ 'श्रित्य पर०' इति ख-च-पाठः। ४ 'मूर्त्तत्वेन हेतुरिति' इति च-पाठः। ५ 'गतस्य द्रव्यस्य' इति ख-पाठः। ६ 'तत्रान्यानि' इति च-पाठः। ७ अत्र कश्चित् पाठप्रपात इति भाति।

(मूलम्)

द्वारेण तत्तद्वृत्त्ययोगात् तत्सदेशताऽनेकतापत्तेः अभ्युपगमादिविरोधात् प्रकारान्तरेण च वृत्त्ययोगाद् वर्तन्त इति ब्रूम[1] इति वचनमात्रत्वात् भिन्नदेशस्य[2] चाग्रहणात् तथाऽनुभवाभावात्, एवमपि तथाकल्पनेऽतिप्रसङ्गादिति ॥

(स्वो० व्या०)

विनः **तदभिन्नदेशताऽनुपपत्तेः**–स्वावयवाभिन्नदेशताऽनुपपत्तेः तथा **देशकार्त्स्न्यविकल्पद्वारेण तत्तद्वृत्त्ययोगात्** तस्य–अवयविनस्तेषु–अवयवेषु वृत्त्ययोगात् । अयोगश्च **तत्सदेशताऽनेकतापत्तेः** । यदि देशेनावयवेषु वर्ततेऽवयवी ततः सदेशता; अथ कार्त्स्न्येन ततोऽनेकतेति । ततः किमित्याह–**अभ्युपगमादिविरोधात्** सदेशतायामभ्युपगमविरोधः । 'आदि'शब्दादनेकतायां प्रतीतिबाधा । तथा **प्रकारान्तरेण**–देशकार्त्स्न्यातिरिक्तेन **वृत्त्ययोगात्** अवयवेष्ववयविनः अत एव **वर्तन्त[3] इति ब्रूम इति वचनमात्रत्वात्** तथा **भिन्नदेशस्य चाग्रहणात्** अवयवेभ्योऽवयविन इति प्रक्रमः । अग्रहणं च **तथाऽनुभवाभावात्** तद्भिन्नदेशत्वेन । **एवमपि**–तथाऽनुभवाभावेऽपि **तथाकल्पने**–

(विवरणम्)

(१२) **अनेकतायां प्रतीतिबाधे**ति । यदि ह्यवयवी स्वावयवेषु प्रत्येकं सामस्त्येन प्रवर्तते, तदा यावन्तोऽवयवास्तावन्त एवैकस्मिन्नप्यवयविनि अवयविनः प्राप्नुवन्ति । तथा च प्रतीतिर्बाधा[4] । न ह्येकस्मिन्नेव पटे बहवः पटाः केनचित् प्रतीयन्त इति उपलक्षणत्वाच्च प्रतीतिर्बाधयाऽभ्युपगमविरोधोऽपि[5] द्रष्टव्यः । नहि वैशेषिकैरेकस्मिन् पटे बहवः पटाः समभ्युपगम्यन्त इति ॥

(१४) **अत एव वर्तत इति ब्रूम इति वचनमात्रत्वा**दिति । वैशेषिको हि देशकार्त्स्न्यविकल्पद्वारेणावयवेष्ववयविनो वृत्तिप्रतिषेधे प्रतिपादिते[6] बौद्धादिना इदमुत्तरमुररीकुरुते यदुत वर्तत एवावयवेष्ववयवी कथञ्चनापि इति वयं ब्रूमः । न[7] त्वेतदभिदध्मो यदुत देशेन सामस्त्येन वेति । एतच्च वचनमात्रमेव प्रसार्यपादार्पणप्रायमिति[8] ॥ **योगाचारः** प्राह–यद्यवयवाभिन्नदेशोऽवयवी न घटते तथापि भिन्नदेशो भविष्यतीत्याह–(१४-१५) **भिन्नदेशस्य चाग्रहणा**दिति । न हि तन्तुभ्यो व्यतिरिच्यमानमूर्त्तिर्भिन्नदेशः[9] केनापि पटः समुपलभ्यत इति ॥

१ 'क्रम इति' इति क–पाठो भ्रान्तिमूलकः । २ 'देशस्यावग्रहणात्' इति क–पाठ । ३ 'वर्तत' इति ङ–पाठ । ४ 'बोध' इति च–पाठ । ५ 'बाधाया' इति ख–च–पाठ । ६ 'पादितबोधादिना' इति च–पाठ । ७ 'तत्त्वेतद०' इति क–पाठ । ८ 'प्रसार्यपादार्थणप्राय० इति ख–पाठ । ९ 'मूर्त्तिभिन्न०' इति च–पाठ ।

(मूलम्)

न चास्य स्वारम्भकावयवेभ्यो जन्मापि युक्त्युपपन्नम्, तन्नित्यत्वेन तज्जननस्वभावत्वानिवृत्तेः, प्राग्वत् [1]पश्चादपि तद्भावाभावात्, तेषामपि स्वभावनियतत्वेन तत्त्वतोऽजनकत्वात्, तथा तुलानतिविशेषा-

(स्वो० व्या०)

अवयवभिन्नदेशकल्पने अवयविनः । किमित्याह–**अतिप्रसङ्गात्** तदवयव्यन्तरस्यापि कल्पनादित्यवयव्यपि न युज्यत एव **इति** क्रिया ॥

इहैव दूषणान्तरमाह **न चे**त्यादिना । न च **अस्य**–अवयविनः **स्वारम्भकावयवेभ्यः** सकाशात् **जन्मापि युक्त्युपपन्नम्**, उत्पादोऽपि घटत इत्यर्थः । कुत इत्याह–**तन्नित्यत्वेन**–अवयवनित्यत्वेन हेतुना **तज्जननस्वभावत्वानिवृत्तेः**–अवयविजननस्वभावत्वानिवृत्तेः कारणात् । किमित्याह–**प्राग्वत्**–तज्जन्मकालात् पूर्ववदिति निदर्शनम् । **पश्चादपि**–उत्तरकालमपि **तद्भावाभावात्**–अवयविभावाभावात् । एतदुक्तं भवति–आकालमेकस्वभावा अवयवाः, ततश्च तेभ्यः कदाचित् तदभावे आकालमभाव इति । तथा **तेषामपि**–अवयवानामण्वादीनां **स्वभावनियतत्वेन**–आत्मभावनियततया, हेतुत्वनियतत्वेनेत्यर्थः **तत्त्वतः**–परमार्थेन **अजनकत्वात्** । त एव न कार्यीभवन्ति भवति च कार्यमित्यभावस्य भावभवने कुतस्तज्जनकत्वमिति हेतुत्वनियता वाऽजनयन्तो न तद्धेतव इति कुतो वा तज्जनकत्वमिति परिभावना । दूषणान्तरमाह **तथे**त्यादिना । इतश्च नास्य स्वारम्भकावयवेभ्यो

(विवरणम्)

(१४-१५) **कदाचित् तदभावे अकालभाव(?)** इति । यदि ह्यवयविजनननित्यैकस्वभावा एव तेऽवयवास्तदा सर्वदाऽवयविप्रसूतिरनिवारित[2]प्रसरा युज्यते । अथ कथञ्चिदुपजनयन्ति तर्हि [3]सर्वदाऽपि मा जनयन्तु प्रतिनियतैकस्वभावत्वात् तेषामिति ॥

(१७-१८) **त एव न कार्यीभवन्ति भवति च [4]कार्यमितीत्यभावस्य भावजनने कुतस्तज्जनकत्वमितीति** । त एव–परमाण्वाद्यवयवा एवं न–नैव कार्यीभवन्ति–कार्यरूपतया परिणतिं लभन्ते, परमाण्वादिभ्यो भिन्नत्वेनाभ्युपगमात् तज्जन्यावयविलक्षणकार्यस्य । यदि त एव न कार्यीभवन्ति तर्हि कार्यमेव न भविष्यतीत्याह–भवति च–जायते पुनः कार्यं पटादि [5]भवतां बाह्यार्थवादिनां मते । एवं

१ 'पश्चान्यथादपि तद्भावा०' इति क–पाठोऽनादरणीयः । २ 'प्रसरोपयुज्यते' इति ख–पाठः । च–पाठस्तु 'प्रसरोनुपयुज्यते' इति । ३ 'सर्वदाऽवयविप्रमां जनयन्तु' इति क–पाठः । ४ 'कार्यमित्यभावस्य' इति च–पाठः । ५ 'भवत्यबाह्या०' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

ग्रहणात् तस्यापि महत्त्वेनानुपलक्षणायोगात् जलमत्स्यादौ जला-

(स्वो० व्या०)

जन्मापि युक्त्युपपन्नं **तुलानतिविशेषाग्रहणात्** । यदि ह्यन्य एवावयवेभ्योऽवयवी जन्मासादयेत् ततः पञ्चभ्यः पलेभ्यः सूत्रादेः पटादिनिष्पत्तौ तत्तोलने तुलानतिविशेषो गृह्येत सूत्रादेस्तादवस्थ्य एव तदधिकपटादिभावात्; न च गृह्यत इति । एतत्समर्थनायाह–**तस्यापि**–अवयविनो **महत्त्वेन** हेतुना **अनुप-**

(विवरणम्)

सति यत् सम्पन्नं तदाह–इत्येवमभावस्य–तुच्छरूपस्य सतः कार्यस्य प्रागवस्थायां [1]भावजनने–भावरूपतयोत्पत्तौ सत्यां कुतः–कस्माद्धेतोः, नैवेत्यर्थः तज्जनकत्वम्–अवयव्याख्यकार्यहेतुत्वमण्वादीनामिति । अयमत्राभिसन्धिः–यैर्बाह्यार्थवादिभिः अण्वादिभ्यो भिन्नमेव तज्जन्य कार्यमिति [2]कक्षीक्रियते, तेषां मते अण्वादय एव कार्यरूपतया न परिणमन्ते, स्वाभ्युपगमप्रकोपात् । अर्थं[3] चासमुपजायते कथञ्चनापि कार्यम् । एवं च सामर्थ्यादिदमापन्नं यदुत पूर्वं खरविषाणप्रख्यस्य सतः कार्यस्य हेतुसम्पर्के सति तद्भावः, न च सत्कार्यं प्रतीत्य जनकत्वमङ्गीक्रियमाणमण्वादीनां न्यायमार्गमवतरति, अकिञ्चित्करत्वेनाम्बरारविन्दादीनामपि प्रतीत्य जनकत्वापत्तेरिति ॥

अजनकत्वमेव किञ्चिद्भेदेनाह–(पृ. ६, पं. १८) **हेतुत्वनियता वाऽजनयन्तो न तद्धेतव** इति । हेतुत्वे–विवक्षितकार्यजनकत्वे नियताः–प्रतिनिर्यतवृत्तयो[4] येऽण्वाद्यवयवाः 'वा'शब्दो विकल्पार्थः । अजनयन्तः सन्तो विवक्षितकार्यं न–नैव तद्धेतवः–विवक्षितकार्यहेतवो युज्यन्ते । यदि हि ते तस्मिन् जनयितव्ये प्रतिनियता एव[5], तर्हि सर्वदैव जनयन्तु । न च सर्वदैव जनयन्ति, कदाचिदेव पटादिकार्योपलम्भात् । ततश्च [6]कदाचिज्जनकाः कदाचिदजनका इत्यायातम् । एवंविधाश्च सन्तः [7]कथं तज्जनने ते प्रतिनियता एव ? । अपि तु अप्रतिनियता एव । अप्रतिनियताश्च कथं तज्जनकाः ? । एवं युक्त्या विचार्यमाणं न कथञ्चनापि अवयवानामवयविजनकत्वं [8]घटाकोटिसण्टङ्कमाटीकत इति ॥

१ 'भाव भावने भाव०' इति क–पाठश्चिन्त्य । च–पाठस्तु 'भावभवने भाव०' इति । २ 'कक्षीयते' इति ख–पाठ । ३ 'अथवा' इति च–पाठ । ४ 'नियतवृत्तयोऽ (?) एवावयवाः' इति ख–पाठ, च–पाठस्तु 'नियतवृत्तयोऽएवाद्यवयवा' इति । ५ 'एव तर्हि' इति क–पाठ । ६ 'कदाचित् तज्जनका.' इति क–पाठ । ७ 'कथं अनेन ते' इति क– पाठ. । ८ 'घटाकोटी०' इति क–पाठ. ।

(मूलम्)

धिक्यातुलनस्य विजातीयेषु योगात् अवयविनेव आ अवयवं तैराजलमव्याप्तेः, [1]तत्प्रयत्नप्रतिबन्धयोगेन गुरुत्वप्रतिबन्धाभावात्

(स्वो० व्या०)

लक्षणायोगात् । तुलानतिविशेषस्य गुरुत्वानुविद्धमेतदित्यर्थः । [2]तत्परिहारपरिहाराय आह–**जलमत्स्यादौ** 'आदि'शब्दात् तथाविधकाष्ठादिग्रहः **जलाधिक्यातुलनस्य** सति । किमित्याह–**विजातीयेषु**–मत्स्यादिषु **योगात्** कारणात् । योगश्च **अवयविनेव** अवयवमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः यथाऽवयविना **आ अवयवं** स्वावयवापेक्षया व्याप्तिरेवं **तैः**–मत्स्यादिभि**राजलं**–सकलजलमर्यादया **अव्याप्तेः** कारणात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह–**तत्प्रयत्नप्रतिबन्धयोगेन**–मत्स्यादिप्रयत्नप्रतिबन्धयोगेन हेतुना । किमित्याह–**गुरुत्वप्रतिबन्धाभावात्** । न चायमवयविन्यपि

(विवरणम्)

(६) **गुरुत्वानुविद्धमेतदित्यर्थ** इति । अत्र एतत्पटादेर्महत्त्वं गुरुत्वानुविद्धं वर्तते, [3]यतस्तत्तुलायां नतिविशेषाग्रहणं न स्यादेवेत्यर्थः ॥

(६) **तत्परिहारपरिहारायेति** । तस्य–अवयविवादिनः सम्बन्धी यः परिहारः स्वपक्षव्य[4]वस्थापनरूपस्तत्परिहाराय–तन्निराकरणायाह–ब्रूते सूत्रकारः–योगाचारेणावयव्यपेक्षतया तुलानतिविशेषग्रहणेऽवयविवादिनं प्रति प्रसञ्जिते स एवं परिहारमाह–यथा जलभृतभाजनान्तर्गतस्य मत्स्यादेर्न जलादाधिक्येन तुलनं, एवमधिकृतावयविनोऽप्यवयवापेक्षया नाधिक्येन तुलनमिति । अत्रापि योगाचार एवं परिहारं प्रतिपादयति–युक्तं तत्राधिक्यातुलनं मत्स्यादेः, सकलजलावयवानामव्यापकत्वेन प्रतिहतसामर्थ्यत्वात् । यत्र हि सर्वावयवव्याप्तिः परस्परं भवति तत्र भवत्येव आधिक्येन तुलनं, यथा क्षीर-नीरयोर्मिलितयोः सतोः । मत्स्यस्तु न सर्वनीरावयवव्यापक इति युक्ता तत्सामर्थ्यप्रतिस्खलना । अवयविना तु सर्व एव स्वारम्भका अवयवा व्याप्ता इति क्षीरनीरन्यायादधिकतया तत्तुलनं स्यात् । प्रपञ्चितश्चायमर्थः स्वयमेव सूत्रकृता; सुखावबोधाय किञ्चिल्लिखितमिति ॥

१ 'तत्प्रति यत्नं प्रतिबन्धस्य वा त अपान्तरा०' इति क-पाठो विचारणीयः । २ 'तत्परिहारायाह' इति ङ-पाठः । ३ 'तत्तुलायामनति०' इति च-पाठः । ४ 'स्थापनकास्तत्परि०' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

अपान्तरालस्खलनेनावयविनि तदसिद्धेः। समाहारगुरुत्वानुपलब्धिपक्षोऽप्यवयविभावेन समाहार्यान्तरभावात् तदधिकगुरुत्वोपलब्धिप्रसङ्गादिदोषतोऽघटमान एवेत्यपकर्णयितव्यः ॥

न चासावमूर्तः, अग्रहणप्रसङ्गात्, मूर्त्तानुवेधेऽपि [1]स्वभावानुज्झनात्, अन्यथा कथञ्चित् तद्रूपतापत्तेरिति। न चार्थे सत्यपि तद्ग्रहणोपायः [2]समस्ति, युक्त्ययोगात्। स हि संवेदनग्राह्यः स्यात्। तच्च

(स्वो० व्या०)

इत्याह—**अपान्तरालस्खलनेन** हेतुना **अवयविनि तदसिद्धेः**—गुरुत्वप्रतिबन्धासिद्धेरिति। तस्यापि महत्त्वेन अनुपलक्षणायोगादिति स्थितम्। **समाहारगुरुत्वानुपलब्धिपक्षोऽपि** सप्तपूल्यादौ। किमित्याह—**अवयविभावेन** हेतुना **समा[3]हार्यान्तरभावात्** कारणात् **तदधिकगुरुत्वोपलब्धिप्रसङ्गादिदोषतः**—अवयवाधिकगुरुत्वोपलब्धिप्रसङ्गादिदोषात् कारणात्। 'आदि'शब्दाद् भेदोपलब्धि[4]प्रसङ्गग्रहः। किमि[5]त्याह—**अघटमान एवेत्यपकर्णयितव्यः** ॥

न चासौ—अवयवी **अमूर्तः**। कुत इत्याह—**अग्रहणप्रसङ्गा**दाकाशवत्। **मूर्त्तानुवेधेऽपि** सति अवयवापेक्षया **स्वभावानुज्झनात्**, अमूर्तत्वापरित्यागात् इत्यर्थः। **अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **कथञ्चित्**—केनचित् प्रकारेण **तद्रूपतापत्तेः**—मूर्त्तावयवरूपतापत्तेरित्यवयव्यपि न युज्यत एव इति स्थितम्। दूषणान्तरमाह **न च**ेत्यादिना। न च **अर्थे सत्यपि**—परमाण्वादिरूपे **तद्ग्रहणोपायः**—अर्थग्रहणो-

(विवरणम्)

(११-१२) **समाहारगुरुत्वानुपलब्धिपक्षोऽपी**ति। यथाहि सप्तानां पूलानां समाहार इति सप्तपूलीत्यत्र सप्तपूलीगुरुत्वव्यतिरिक्त न किञ्चित् समाहारगुरुत्वमुपलभ्यते, [6]एवमवयविनोऽपि गुरुत्वमिति। एवरूपो यः समाहारगुरुत्वानुपलब्धिपक्षः सोऽप्यघटमान इत्यपकर्णयितव्यः ॥

(१२-१३) **अवयविभावेन हेतुना समा[7]हार्यान्तरभावात् कारणा**दिति। अवयविभावेनेति कोऽर्थः समाहार्यान्तरभावात् कारणात्। अयमर्थः—सप्ताना पूलाना समाहार इति वाक्यसामर्थ्यात् सप्तपूलव्यतिरिक्त समाहाराभिधान समाहार्यान्तर प्राप्तमवयविकल्पम्। ततोऽत्रापि त एव तदधिकगुरुत्वोपलब्धिप्रसङ्गादयो दोषा इति ॥

१ 'स्वभावान्तराभवनात् अन्यथा' इति ग-पाठ.। २ 'समस्त्ययुक्त्ययोगात्' इति क-पाठ। ३ 'हार्यान्तराभावात्' इति क-पाठ। ४ 'प्रसङ्ग' इति ङ-पाठ। ५ 'त्याह—घटमान' इति ङ-पाठ। ६ 'एवमवयविन्यपि गुरु०' इति क-पाठ। ७ 'हार्यान्तराभावात्' इति च-पाठ।

(मूलम्)

साकारमनाकारं वा। साकारत्वेऽपि स्वाकारं विषयाकारं वेति। यदि स्वाकारं तमेव तद् [1]वेदयेत् कथमनेनार्थो गृहीतो नाम?। अथ अर्थाकारं जड[2]रूपताऽस्य; अन्यथा तदाकारत्वाभावः। अनाकारत्वे तु प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः, निबन्धनाभावात्, तत्सत्तामात्रस्य सर्वत्राविशेषात्, प्रत्यासत्तेरनिबन्धनत्वात् तस्य सुप्तादिकल्पत्वात् इत्यसन्नेव बाह्योऽर्थ इति ॥

(स्वो० व्या०)

पायः **समस्ति**–विद्यते। न च कुत इत्याह–**युक्त्ययोगात्** कारणात्। एनमेवाभिधातुमाह–**स हीत्यादि**। स यस्मादर्थः **संवेदनग्राह्यः स्यात्**–विज्ञानग्राह्यो भवेत्। **तच्च**–संवेदनं **साकारमनाकारं वा**, स्यादिति वर्तते। **साकारत्वेऽपि** सति **स्वाकारं विषयाकारं वेति**। सर्वथाऽपि दोष इत्येतदाह–**यदि स्वाकारं** संवेदनं ततः **तमेव** स्वाकारं **तत्**–संवेदनं [3]**वेदयेत्; कथमनेन**–स्वाकारवेदिना संवेदनेन **अर्थो गृहीतो नाम?** नैवेत्यभिप्रायः। **अथार्थाकारं**, संवेदनमिति प्रक्रमः, **जडरूपताऽस्य**–संवेदनस्य; **अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तदाकारत्वाभावः**–अर्थाकारत्वाभावः। अस्य संवेदनस्य स्वरूपनियतत्वादिति भावः। **अनाकारत्वे तु**, संवेदनस्येति प्रक्रमः, किमित्याह–**प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः**, सर्ववस्तूनां तदनाकारत्वाविशेषादित्यर्थः। अत एवाह–**निबन्धनाभावात्**। अभावश्च **तत्सत्तामात्रस्य**–अनाकारसंवेदनसत्तामात्रस्य **सर्वत्राविशेषात्, प्रत्यासत्तेः**–देशकृताया अर्थं प्रति **अनिबन्धनत्वात्**। अनिबन्धनत्वं च **तस्य**–अनाकारसंवेदनस्य **सुप्तादिकल्पत्वात्**। 'आदि'शब्दान्मत्तादिग्रहः। सुप्तस्य हि प्रत्यासन्नेतरयोर्न कश्चिद् विशेषस्तदवबोधं [4]प्रति इति भावनीयम्। **इति**–एवम**सन्नेव बाह्योऽर्थ इति** योगाचारमतम्। एतदिह पूर्वपक्षः ॥

(विवरणम्)

(१८) **प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः** कुत इत्याह–(१९) **सर्ववस्तूनां तदनाकारत्वाविशेषादिति**। अविद्यमान आकारो यत्र तदनाकारं तस्य भावोऽनाकरत्वं तस्य–ज्ञानस्यानाकरत्वं तदनाकारत्वं तस्याविशेषात्। केषां सम्बन्धी अविद्यमान आकारस्तत्रेत्याह–सर्ववस्तूनां–घटपटादीनाम्। विविक्षितघटज्ञानं हि न घटाकारं, नापि पटाद्याकारम्, अतोऽनाकारत्वाविशेषात् कथं घटस्यैव तज्ज्ञानं, न तु पटादेरपीति?॥

१ 'वेदयते' इति क–पाठः। २ 'रूपता स्यात्, अन्यथा' इति ग–पाठः। ३ 'वेदयते' इति क–पाठः। ४ 'प्रतीयति भाव०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

एतदप्ययुक्तम्, अनालोचिताभिधानात् । तत्र यदुक्तम्[1]–'परमाणवस्तावदध्यक्षेण न प्रतीयन्ते' इत्यादि, एतदप्ययुक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि–किं सर्वथा न प्रतीयन्ते, आहोस्वित् कथञ्चित्? । यदि सर्वथा, तदसिद्धम्, कथञ्चित् प्रतीतेः, तेषां साधारणासाधारणरूपत्वात् चित्रस्वभावत्वात् प्रत्येकत्वैकत्वपरिणाम[2]भावात्, साधारणरूपप्रतीतेः तथाऽनुभवभावात्, विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनावेदनात्[3], तस्मिन्नसत्यस्यासिद्धेः दुष्टकेशादिज्ञानस्य तदाभासत्वात्, तस्यापि तद्बलेनैव प्रवृत्तेः[4] भिन्नदोषोप[5]योगापेक्षणात्, अन्यथा तदनुत्प(? पप)त्तेरिति । अनेन स्थूलाकार-

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह–**एतदपि**–पूर्वपक्षोदित**मयुक्तम्** । कुत इत्याह–**अनालोचिताभिधानात्** । एतदेव दर्शयति **तत्रे**त्यादिना । तत्र **यदुक्तं** पूर्वपक्षे[6]–**'परमाणवस्तावदध्यक्षेण न प्रतीयन्ते' इत्यादि, एतदप्ययुक्तम्**[7] । कुत इत्याह–**विकल्पानुपपत्तेः** । एनामेवाह **तथाही**त्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । **किं सर्वथा न प्रतीयन्ते, आहोस्वित् कथञ्चित्** न प्रतीयन्ते ? । **यदि सर्वथा, तत्**–एत**दसिद्धम्** । कुत इत्याह–**कथञ्चित् प्रतीतेः**–साधारणरूपतया । अत एवाह–**तेषां**–परमाणूनां **साधारणासाधारणरूपत्वात्** । एतच्चैवमित्याह–**चित्रस्वभावत्वात् प्रत्येकत्वैकत्वपरिणामभावात्** । एकत्वं स्कन्धपरिणामः । एवं **साधारणरूपप्रतीतेः** । तेषां प्रतीतिश्च **तथाऽनुभवभावात्**–बहिर्मुखावभासतया । एनमेवाह–**विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनावेदनात् तस्मिन्नसति**–विच्छिन्नेऽर्थे **अस्यासिद्धेः**–विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदनस्य कथ तर्हि दुष्टकेशादिर्ज्ञानमित्थमित्याशङ्क्याह[8]–**दुष्टकेशादिज्ञानस्य** । 'आदि'शब्दात् चन्द्रादिज्ञानग्रहः । **तदाभासत्वात्**–विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसवेदनवेदनाभासत्वात् । तथा **तस्यापि**–दुष्टकेशादिज्ञानस्य **तद्बलेनैव**–विच्छिन्नार्थबलेनैव **प्रवृत्तेः** । प्रवृत्तिश्चैवं **भिन्नदोषोपयोगापेक्षणात्**, बोधातिरिक्ततिमिराद्युपयोगापेक्षणादित्यर्थः । **अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तदनुपपत्तेः**–दुष्टकेशादिज्ञानानुपपत्तेः, न कारणाभेदे[9] कार्यभेद इति भावनीय**मिति** । एतेन–अनन्तरोदितेन **स्थूलाकारसंवेदनात्**

१ प्रथमे पृष्ठे । २ प्रत्येक त्वेकत्व०' इति ग–पाठ । ३ 'भावचेदनवेदनात्' इति ग–पाठ । ४ 'प्रतीते' इति क–पाठ । ५ 'योगात् क्षेपणात्' इति क–पाठ. । ६ प्रथमे पृष्ठे । ७ 'एतदयुक्तम्' इति ङ–पाठ । ८ 'ज्ञानमित्या०' इति क–पाठ । ९ 'कारणाभेदात् कार्य०' इति ङ–पाठ, ।

(मूलम्)

संवेदनात् तस्य च तेष्वभावादित्याद्यपि यदुक्तं[1] तत् प्रत्युक्तम्, तत्साधारणरूपस्यैव तत्त्वतः स्थूलाकाररूपत्वात् तस्य तेष्वभावासिद्धेरिति। एवं च 'नाप्यनुमानस्य विषयः, अव्यभिचारिलिङ्गाभावात्' इत्याद्यपि यदुक्तं[2] तदुक्तिमात्रमेव, तेषां कथञ्चित्[3] प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षस्य चानुमेयत्वोपपत्तेः, तथाविधविज्ञानस्य[4] तत्तथाभावमन्तरेण सम्यग्न्यायतोऽयोगात्, अन्तर्वासनात एव भावासिद्धेः, बोधमात्रतत्त्ववादिनस्तस्या एवायोगात्, तन्मात्रस्य सर्वबोधेषु भावात् तत्त्वेन भेदानुपपत्तेः, भिन्नजातीयकार्यायोगाद् वस्तुतो भेदकाभावात्, तद्भेदमात्रस्याप्रयोजकत्वात् तद्भावेऽपि तथाकार्य-

---

(स्वो० व्या०)

तस्य च तेष्वभावादित्याद्यपि[5] यदुक्तं पूर्वपक्षे[6] **तत् प्रत्युक्तम्**। कथमित्याह—**तत्साधारणरूपस्यैव**—परमाणुसाधारणरूपस्यैव **तत्त्वतः स्थूलाकाररूपत्वात् तस्य**—स्थूलाकारस्य **तेषु**—परमाणुषु **अभावासिद्धेरिति**। **एवं च 'नाप्यनुमानस्य विषयः, अव्यभिचारिलिङ्गाभावात्' इत्याद्यपि यदुक्तं** पूर्वपक्षे[7] **तदुक्तिमात्रमेव**, निरर्थकमित्यर्थः। **तेषां**—परमाणूनां **कथञ्चित्**—केनचित् प्रकारेण साधारणरूपतया **प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षस्य च**—वस्तुनः **अनुमेयत्वोपपत्तेः**। एतदेवाह—**तथाविधविज्ञानस्य**—तत्साधारणरूपप्रतिभासिनो विकल्पात्मकस्य **तत्तथाभावमन्तरेण** तेषां—परमाणूनां तथाभावं—साधारणरूपतया भावमन्तरेण—विना। किमित्याह—**सम्यग्न्यायतः**—अतिगम्भीरनिरूपणान्यायेन **अयोगात्** कारणात्। अयोगश्च **अन्तर्वासनात एव भावासिद्धेः** तथाविधविज्ञानस्य। असिद्धिश्च **बोधमात्रतत्त्ववादिनः**—वादिनः **तस्या एव**—अन्तर्वासनाया एव **अयोगात्**। अयोगश्च **तन्मात्रस्य**—बोधमात्रस्य **सर्वबोधेषु**—भुवनान्तर्गतेषु **भावात्**—कारणात्। ततः किमित्याह—**तत्त्वेन**—परमार्थेन **भेदानुपपत्तेः** सर्वबोधानाम्। ततः किमित्याह—**भिन्नजातीयकार्यायोगात्**। अयोगश्च **वस्तुतः**—परमार्थेन **भेदकाभावात्, तद्भेदमात्रस्य**—बोधभेदमात्रस्य। किमित्याह—**अप्रयोजकत्वात्**। अप्रयोजकत्वं च **तद्भावेऽपि**—

---

१ द्रष्टव्यं प्रथमं पृष्ठं यत्र भावतोऽयमुल्लेखः, न तु शब्दशः। २ द्वितीये पृष्ठे। ३ 'प्रत्यक्षत्वसिद्ध०' इति क-पाठः। ४ 'ज्ञानस्य तथाभाव०' इति ग-पाठः। ५ 'भावादित्यपि' इति ङ-पाठः। ६ आद्ये पृष्ठे। ७ द्वितीये पृष्ठे।

(मूलम्)

भेदासिद्धेः, बुद्धबोधभेदेषु तथाऽभ्युपगमादिति तद्भावोऽपि न तत्त्वतस्तदतिरिक्तवस्तुव्यतिरेकेणेति वक्ष्यामः ॥

यच्चोक्तम्[1]—'न च योगिग्राह्या इति न्याय्यं वचः, प्रमाणाभावात्' इत्यादि तदप्ययुक्तम्, तेषां साधारणासाधारणरूपत्वात् कार्त्स्न्येन निरावरणज्ञानैरेव ग्रहणात् । स्यादेतन्न तेषामकार्त्स्न्येन सत्तेति । सत्यमेवमेतत् । यद्येवं कथमर्वाग्दृशा[2] न तथैव ग्रहः ? प्रतिबन्धकदोषात् । कथमेतदवगम्यत इति वाच्यम्, ज्ञानविशेषदर्शनात् । कीदृशः पुनर्ज्ञानविशेषः ? तद्गतधर्मगोचरः । तथाहि—

(स्वो० व्या०)

बोधमात्रभेदभावेऽपि । किमित्याह तथाकार्यभेदासिद्धेः—विजातीयत्वेन कार्यभेदासिद्धेः । असिद्धिश्च बुद्धबोधभेदेषु—अनेकबुद्धसम्बन्धिषु तथाऽभ्युपगमात्—विजातीयत्वेन कार्यभेदासिद्ध्यभ्युपगमात्, न हि ततोऽशुद्धलक्षणजन्मेत्यभ्युपगमः । एवं तदुक्तिमात्रमेव इति स्थितम् । इहैवाभ्युच्चयमाह—तद्भावोऽपि—बुद्धबोधभेदभावोऽपि[3] न तत्त्वतः—परमार्थेन तदतिरिक्तवस्तुव्यतिरेकेण—बोधातिरिक्तवस्तुव्यतिरेकेण देशाद्यभावेनेति वक्ष्याम उपरिष्टात् ॥

यच्चोक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे[4] एव—'न च योगिग्राह्या इति न्याय्यं वचः, प्रमाणाभावात्' इत्यादि तदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह—तेषां, प्रक्रमात् परमाणूनां, साधारणासाधारणरूपत्वात् । ततः किमित्याह—कार्त्स्न्येन—सम्पूर्णतया निरावरणज्ञानैरेव योगिभिर्ग्रहणात् । स्यादेतन्न तेषां—परमाणूनामकार्त्स्न्येन सत्तेति । एतदाशङ्क्याह—सत्यमेवमेतत्, नैव तेषामकार्त्स्न्येन सत्तेति । पराभिप्रायमाह यद्येवमित्यादिना । यद्येव—न तेषामकार्त्स्न्येन सत्ता, ततः कथमर्वाग्दृशा—छद्मस्थेन प्रमात्रा न तथैव, यथा तत्सत्ता कार्त्स्न्येनेत्यर्थः, ग्रहः—परिच्छेदः ? । एतदाशङ्क्याह—प्रतिबन्धकदोषात्—कर्मापराधेन[5] न तथाग्रहः । कथमित्यादि । कथमेतदवगम्यते[6] यदुत प्रतिबन्धकदोषान्न तथाग्रह इति वाच्यम् । एतदाशङ्क्याह—ज्ञानविशेषदर्शनात्, प्रक्रमादणुष्वेव ज्ञानभेददर्शनाद्[7]एतदवगम्यते यदुत प्रतिबन्धकदोषान्न तथाग्रह इति । कीदृशः पुनर्ज्ञानविशेष इति पृष्टः सन्नाह—तद्गतधर्मगोचरः, प्रक्रमादणुगतधर्मविषयः । एवद्भावनायैवाह—तथाहीत्यादि ।

१ द्वितीये पृष्ठे । २ 'दृशा न' इति ग–पाठ । ३ 'भावोऽपि भवत्वत पर०' इति क–पाठ, ङ–पाठस्तु 'भावोऽपि तत्त्वत परमार्थेन न तद०' इति । ४ द्वितीये पृष्ठे । ५ 'राधेन तथाग्रहः' इति ङ–पाठ । ६ 'कथमेव गम्यते' इति ङ–पाठ । ७ 'नादेतदेव गम्यते' इति ङ–पाठ ।

(मूलम्)

श्लेष्ममिश्रीकृतसर्षपयष्टौ दूरासन्नध्यामलामललोचनानां न न प्रतिभासभेदः। न चासौ न तन्निमित्तः। न च न निमित्तान्तरापेक्षः। न न सम्यग्रूप इति परिभावनीयम्। अतः प्रतिबन्धकापगमानुरूपा तत्प्रतिपत्तिरनवद्या च। योगिनोऽपि तत्साधारणाकारं गृह्णन्त्येवेति चेत्, को वा किमाह?। तद्ग्रहणेनैव विरुद्धस्तदितरग्रह इति चेत्, न, तेनैवासौ कथञ्चित्। तद्भेदे कथं भिन्नेनैव स इति चेत्, न भिन्नेनैव। कथं तर्हि एतत् स्पष्टमभिधीयतामिति चेत्, कथञ्चिदभिन्नेनेति। एतदुक्तं भवति–तौ साधारणेतराकारौ भेदाभेदेन व्यव-

(स्वो० व्या०)

तथाहीत्युपप्रदर्शने। **श्लेष्ममिश्रीकृतसर्षपयष्टौ** विषयभूतायां किमित्याह–**दूरासन्नध्यामलामललोचनानां**–प्रमातॄणां **न न प्रतिभासभेदः**। "द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति कृत्वा, किन्तु प्रतिभासभेद एव। **न चे**त्यादि। न च **असौ**–प्रतिभासभेदो **न तन्निमित्तः**–नाधिकृतसर्षपादिनिमित्तः, किन्तु तन्निमित्त एव। **न चे**त्यादि। न च **न निमित्तान्तरापेक्षः**, अध्यामलत्वादिनिबन्धनमलादिभावात् [1]निमित्तान्तरसापेक्ष एव। **न ने**त्यादि। न न **सम्यग्रूपः** प्रतिभासभेदः, किन्तु सम्यग्रूप एव **इति परिभावनीयम्**। निगमयन्नाह–**अत** इत्यादि। अतः **प्रतिबन्धकापगमानुरूपा** चित्रत्वात् तज्ज्ञानावरणीयादेः **तत्प्रतिपत्तिः**, प्रक्रमात् परमाणुप्रतिपत्तिः, **अनवद्या च** आलम्बनभावेनार्वाग्दृशोऽपीति। सर्षपयष्टौ सर्षपाः परमाणुकल्पाः सुखप्रतिपत्त्यर्थमुपन्यस्ताः साधारणासाधारणधर्मभाक्त्वेन। **योगिनोऽपि**–निरावरणाः **तत्साधारणाकारं**–परमाणुसाधारणाकारं **गृह्णन्त्येव**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**को वा किमाह?** गृह्णन्त्येवेत्यर्थः। **तद्ग्रहणेनैव**–साधारणाकारग्रहणेनैव **विरुद्धस्तदितरग्रहः**–असाधारणाकारग्रहः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न, तेनैव**–साधारणाकारग्रहणेनैव **असौ**–असाधारणाकारग्रहः **कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण। **तद्भेदे**–साधारणासाधारणाकारभेदे **कथं भिन्नेनैव**, ग्रहणेनेति प्रक्रमः, **सः**–इतरग्रहः?। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न** [2]**भिन्नेनैव**–एकान्ततः। **कथं तर्हि** स इतरग्रह **एतत् स्पष्टमभिधीयताम्**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कथञ्चिदभिन्नेन** तद्ग्रहणेनेति। इहैव भावनिकामाह **एतदुक्तं भवती**त्यादिना। **तौ साधारणेतराकारौ**–परमाणुगतौ **भेदाभेदेन**–[3]अन्योन्यसंवलितौ **व्यव-**

१ 'निमित्तान्तरापेक्ष एव' इति ङ–पाठः। २ 'अभिन्नेनैव' इति ङ–पाठः। ३ 'अन्योन्यमिश्रितौ व्यव०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

स्थिताविति निरावरणेन तथैव गृह्येते । आसन्नामललोचनेनेव यथोदितसर्षपयष्टौ सर्षपा रत्नादौ वा तद्गुणा इति । न ह्यसौ सर्षपान् न पश्यति तथाप्रतीतेः, न च तद्यष्टिमपि, अत एव हेतोः । न चान्यतरदपि अत्र न, तदितराभावापत्तेः । न च परिकल्पितमपि, अत एव हेतोरिति । एवं रत्नादिगुणेष्वपि तज्ज्ञमाश्रित्य योजनीयम् ॥

स्यादेतदेवं योगिभिर्न ते विविक्ता एव गृह्यन्ते । न, क्वचिद् ग्रहणात्, विविक्तानामपि भावात्, पुद्गलास्तिकायवैचित्र्यात्, वचनप्रामाण्यात् । तथा चार्षम्–"खंधा खंधदेसा खंधपएसा परमाणुपोग्गला"[1] इति ।

(स्वो॰ व्या॰)

स्थिताविति कृत्वा निरावरणेन–योगिना तथैव गृह्येते यथा व्यवस्थितौ । निदर्शनमाह–आसन्नामललोचनेनेव–प्रमात्रा यथोदितसर्षपयष्टौ अनन्तरोपन्यस्तायां सर्षपाः साधारणासाधारणरूपा एव । न ह्यसौ सर्षपमात्र यष्टिशून्यं यष्टिं वा सर्षपशून्यां गृह्णाति । निदर्शनान्तरमाह–रत्नादौ वा तद्गुणाः–रत्नगुणा इति । एतदपि भावयन्नाह–न ह्यसौ–आसन्नामललोचनः–सर्षपान् न पश्यति तथाप्रतीतेः–सर्षपत्वेन प्रतीतेः[2] । न च तद्यष्टिमपि–सर्षपयष्टिमपि न पश्यति; अत एव हेतोः–तथाप्रतीतेरेव । न चान्यतरदपि–सर्षपादि अत्र–यष्टौ न; तर्हि? उभयमस्ति[3] । कुत इत्याह–तदितराभावापत्तेः, अनुभूयमाननिषेधेनेति भावः । न च परिकल्पितमपि अन्यतरत् सर्षपादि । कुत इत्याह–अत एव हेतोः–तदितराभावापत्तिलक्षणादिति । एवं रत्नादिगुणेष्वपि–शिरःशूलशमनादिप्रभावादिषु तज्ज्ञमाश्रित्य रत्नपरीक्षाकुशलं योजनीयम् । न ह्यसौ रत्न न पश्यति तथाप्रतीतेः । न च न तद्गुणानप्यत एव हेतोरित्यादि ॥

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्–अथैव मन्यसे एवं–सर्षपयष्टिदृष्टान्तेन योगिभिरपि–निरावरणैर्न ते, प्रक्रमात् सर्षपकल्पाः परमाणवो विविक्ता एव गृह्यन्ते । एतदाशङ्क्याह–न क्वचिद् ग्रहणाद् विविक्तानाम् । कथमित्याह–विविक्तानामपि भावात्, प्रक्रमात् परमाणूनाम् । कथं भाव इत्याह–पुद्गलास्तिकायवैचित्र्यात् कारणात् । वैचित्र्यं च वचनप्रामाण्याद्धेतोः । वचनमाह तथा चार्षमित्यादिना–

---

१ छाया–स्कन्धाः स्कन्धदेशाः स्कन्धप्रदेशाः परमाणुपुद्गलाः । २ 'तत. प्रतीते' इति क–पाठ । ३ 'उभयमपि कुत' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

अतो विविक्तास्ते गृह्यन्ते तथास्वभावत्वात् प्रत्येकसर्षपवत्। स्थूलाकारस्य छद्मस्थेनापि ग्रहणानुगुण्यतस्तु[1] एवमुपन्यास इति। एवं च 'अग्राह्या इत्यपि किं प्रमाणमिति चेत्', इत्येतदाशङ्क्य यदुक्तम्[2]–'ननु तद्युक्त्ययोगः' इत्येतदपि तुच्छमेव द्रष्टव्यम्, तद्युक्त्ययोगासिद्धेः। आह[3]–'परमाणवो हि मूर्त्ता इष्यन्ते। मूर्त्तत्वे च सत्यवश्यं दिग्भागभेदेन भाव्यम्। सति चास्मिन् सावयवत्वमहत्त्वैकत्वानेकत्वविचाराक्षमत्वात् कुतस्ते' इत्यादिना[4] तद्युक्त्ययोग उक्तः। सत्यमुक्तः, अयुक्तस्तूक्तः, मूर्त्तत्वादेवाणूनामुक्तदोषाभावात्, तत्त्वतोऽभ्युप-

(स्वो० व्या०)

"खंधा खंधदेसा खंधप्पदेसा[5] परमाणुपोग्गला"[6] इति। अत्र स्कन्धा विशिष्टैकपरिणामपरिणताः। स्कन्धदेशास्तु द्व्यादिविभागाः। स्कन्धप्रदेशास्तत्स्था एव परमाणवः। परमाणुपुद्गलाः प्रत्येकपरमाणु[7]परिणता इति। **अतो** ये **विविक्ताः** परमाणुपुद्गलास्ते **गृह्यन्ते,** अधिकृतक्वचिद्ग्रहणे। कुत इत्याह–**तथास्वभावत्वात्** तेषां–परमाणुपुद्गलानां **प्रत्येकसर्षपवत्**[8] यष्टिर्बाह्या इति निदर्शनम्। **स्थूलाकारस्य** स्कन्धपरिणामरूपस्य **छद्मस्थेनापि**–प्रमात्रा **ग्रहणानुगुण्यतः** पुनः कारणात्। **एवमुपन्यासः** स्कन्धाः स्कन्धा देशा इत्यादिरूपसूत्र[9] **इति। एवं चाग्राह्या इत्यपि किं प्रमाणम्?। इति चेत्, एतदाशङ्क्य यदुक्तं** पूर्वपक्षग्रन्थे[10]–**'ननु तद्युक्त्ययोगः' इत्येतदपि तुच्छमेव**–असारमेव **द्रष्टव्यम्।** कुत इत्याह–**तद्युक्त्ययोगासिद्धेः,** तेषां–परमाणूनां युक्त्ययोगासिद्धेरिति[11]। **आह–परमाणवो** यस्मान्**मूर्त्ता इष्यन्ते। मूर्त्तत्वे च सति** तेषां किमित्याह–**अवश्यं दिग्भागभेदेन** भवितव्यम्। ततः किमित्याह–**सति चास्मिन्**–दिग्भागभेदे **सावयवत्वमहत्त्वैकत्वानेकत्वविचाराक्षमत्वात्** कारणात् **कुतस्ते**–परमाणव **इत्यादिना** ग्रन्थेन[12] **तद्युक्त्ययोगः**–परमाणुयुक्त्ययोग **उक्तः।** एतदाशङ्क्याह–**सत्यमुक्तः**–नात्रान्यथात्वम्[13]; **अयुक्तस्तूक्तः,** अघटमान इत्यर्थः। कुत इत्याह–**मूर्त्तत्वादेव** कारणा**दणूनामुक्तदोषाभावात्।** अभावश्च **तत्त्वतोऽभ्युपगतत्वात्** सावयवत्वादीनाम्। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–**अन्यथा**

१ 'ग्रहणमनुगण्यतेस्तु' इति क–पाठः। २ द्वितीये पृष्ठे। ३ द्वितीये पृष्ठे तृतीये च। ४ 'इत्यादिना यावद्युक्त्य०' इति क–पाठः। ५ 'खंधपदेसा' इति ङ–पाठः। ६ छाया–स्कन्धाः स्कन्धदेशाः स्कन्धप्रदेशाः परमाणुपुद्गलाः। ७ 'परिमाणु०' इति क–पाठः। ८ 'बाह्यसर्षपवत्' इति भाति। ९ 'रूपस्त्रत्र' इति ङ–पाठः। १० द्वितीये पृष्ठे। ११ 'युक्त्यायोगा०' इति क–पाठः। १२ द्रष्टव्ये द्वितीयं तृतीयं च पृष्ठे। १३ नान्यथा०' इति क–पाठः।

(मूलम्)

गतत्वात्, अन्यथा मूर्त्तत्वायोगादभ्युपगमानां चादोषत्वादिति। न युक्तिबाधिता अप्यभ्युपगमा इष्टसिद्ध्यर्थम्, अतिप्रसङ्गात्, सर्वसिद्ध्यापत्तेः, तन्मात्रनिबन्धनत्वात्, असमञ्जसत्वापत्तेरिति। नैतदेवम्, अधिकृताभ्युपगमस्य युक्तिबाधितत्वासिद्धेः। तथाहि–परमाणवो मूर्त्ताः, अत एव द्रव्यसन्तस्तथासतां च नियमात् क्वचिदवस्थानम्, अवस्थाने चावश्यं दिग्भागभेदः, द्रव्यसतः सर्वत्र विच्छेदात्, अन्यथाऽवस्थानाभावात्। स्वात्मन्येवावस्थानमिति चेत्, न तत्रापि न सर्वत्र विच्छेदः। यदि नामैवं ततः किमिति चेत्, हन्त

(स्वो० व्या०)

सावयवत्वाद्यभावे **मूर्त्तत्वायोगादभ्युपगमानां चादोषत्वात्**। न ह्यभ्युपगमा एव बाधायै भवन्ति इति आह–**न युक्तिबाधिता अप्यभ्युपगमाः**। किमित्याह–**इष्टसिद्ध्यर्थं** भवन्ति। कुत इत्याह–**अतिप्रसङ्गात्**–अतिप्रसङ्गेन[१] **सर्वसिद्ध्यापत्तेः**। आपत्तिश्च **तन्मात्रनिबन्धनत्वात्**, इष्टसिद्धेरित्यर्थः। एवम**समञ्जसत्वापत्तेः** 'न युक्तिबाधिता अपि' इत्यादि योजनीय**मिति**। एतदाशङ्क्याह–**नैतदेवं** यदुक्तं परेण। कुत इत्याह–**अधिकृताभ्युपगमस्य**–प्रस्तुतपरमाणुगोचरस्य **युक्तिबाधितत्वासिद्धेः**। असिद्धिमेवाह **तथाही**त्यादिना। **तथाहि–परमाणवो मूर्त्ताः**–रूपादिमन्तः; **अत एव**–मूर्त्तत्वादेव **द्रव्यसन्तः**–परमार्थसन्तो वर्तन्ते। **तथासतां च** द्रव्यसत्त्वेन **नियमात् क्वचिदवस्थानम्**; **अवस्थाने चावश्यं दिग्भागभेदः**। किमत्र युक्तिबाधितत्वम्?। कुत इत्याह–**द्रव्यसतः सर्वत्र विच्छेदात्** कारणात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, **अन्यथा अवस्थानाभावात्** सतोऽसर्वगतस्य सर्वत्र विच्छेदमन्तरेण कथमवस्थानमिति परिभावनीयम्। **स्वात्मन्येवावस्थानमिति चेत्**, एकान्तनिरंशपरमाणुवादिमतमेतत्। एतदाशङ्क्याह–**न तत्रापि**–स्वात्मन्यवस्थाने **न सर्वत्र विच्छेदः**, किन्तु विच्छेद

(विवरणम्)

(२२) **द्रव्यसतः सर्वत्र विच्छेदात् कारणा**दिति। परमार्थसतोऽसर्वगतस्य पदार्थस्य सर्वासु दिक्षु विच्छेदेन पर्यन्तलक्षणेन भाव्यमिति॥

(२३) **सतोऽसर्वगतस्ये**ति। सतः–परमार्थतो विद्यमानस्यासर्वगतस्य–प्रतिनियतदेशव्यापिनः, न त्वाकाशवत् सर्वगतस्य॥

१ 'प्रसङ्गे च सर्व०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

[1]तत्तद्दिग्भागभेदसिद्धिः । का पुनरत्र भावनेति चेत्, पूर्वादिप्रदेशेषु तदभावः, नैतदप्रदेशेषु भाव्यत इति चेत्, तद्भावे समाधीयतां चेतः, नैवं सति स निरवयव एव । भवतु नामैवं ततः किम्? कथं नु तत् परमाणुत्वम्? । ननु तदल्पतराभावेन, कथं ततो नास्त्यपरः? सर्वाल्पस्य विवक्षितत्वात्, कथं तथादिग्भागभेदेन तत्? द्रव्यतोऽशक्यभेदतया सत्त्वावस्थानाभ्यां च तत्रापि दिग्भागभेदात्, तस्यापि

(स्वो० व्या०)

एव । **यदि नामैवं**–सर्वत्र विच्छेदः, **ततः किम्?** । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**हन्त दिग्भागभेदसिद्धिः । का पुनरत्र**–दिग्भागभेदसिद्धौ **भावना?** । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**पूर्वादिप्रदेशेषु** वास्तवेषु **तदभावः**, प्रक्रमादण्वभावः । [2]**नैतद्**इत्यनन्तरोक्तं **अप्रदेशेषु** अणुषु **भाव्यते । इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**तद्भावे**–भावनाभावे–**समाधीयतां चेतः, नैवं सति सः**–अणु**र्निरवयव एव** । एतदाशङ्क्याह–**भवतु नामैवं** न निरवयव एव । **ततः किम्?** । अत्राह–[3]**कथं नु तत् परमाणुत्वं** अनिरवयवत्वेन? । एतदाशङ्क्याह–**ननु तदल्पतराभावेन** तत् परमाणुत्वम् । आह–**कथं ततः**–अधिकृतादणो**र्नास्त्यपरः?** एतदाशङ्क्याह–**सर्वाल्पस्य विवक्षितत्वा**न्नास्त्यपर इति । आह–**कथं तथादिग्भागभेदेन**–पूर्वादिभेदेन **तत्**–सर्वाल्पत्वम्? । एतदाशङ्क्याह–**द्रव्यतोऽशक्यभेदतया** कारणेन तत् सर्वाल्पत्वं **सत्त्वावस्थानाभ्यां च** कारणाभ्यां **तत्रापि**–द्रव्य-

(विवरणम्)

(१२) **प्रक्रमादण्वभाव** इति । अयमत्राभिप्रायः–मध्यप्रदेशे वर्तते परिपूर्णः परमाणुः; तद्बहिर्वर्त्तिषु प्राच्यादिप्रदेशेषु पुनर्न वर्तते परिपूर्णः । किं तर्हि? स्पर्शमात्रेणैव । ततो दिग्भागभेदसिद्धिरिति । कोऽर्थः? यत्राकाशप्रदेशे स्वयमवगाढस्तं परिपूर्णमाक्रामति पूर्वादिप्रदेशांस्तत्र परिपूर्णान् स्पृशतीति व्यक्तैव सावयवताऽणोः ॥

(१९–२०) **द्रव्यतोऽशक्यभेदतया कारणेन तत् सर्वाल्पत्वमिति** । परमाणुद्रव्यं यतो द्विधा कर्तुं न पार्यते, ततः सर्वाल्पमुच्यत इत्यर्थः ॥

(२०) **सत्त्वावस्थानाभ्यां च कारणाभ्यामिति** । दिग्भागभेदे साध्ये एतद्धेतुद्वयमुपन्यस्तं सत्त्वमवस्थानं च । ततोऽयमर्थः–यत् सत्–विद्यमानमवस्थितं च तत् क्वापि तत्र दिग्भागभेदेन भवितव्यं, यथा घटादेः । सन्तोऽवस्थिताश्च परमाणवस्तस्मादमीषामप्यस्ति [4]दिग्भागभेदः । तत्सद्भावे च सावयवत्वसिद्धिरनिवारणीयेति ॥

१ 'तद्दिग्भाग०' इति क–पाठः । २ 'नैतत् पूर्वादिप्रदेशेषु तदभाव(?)त्यन्यतरोक्तं अत्र प्रदेशेष्वणुषु भावः इति' इति ङ–पाठः । ३ 'कथं तत्०' इति ङ–पाठः । ४ 'दिग्भागभावभेदः' इति क–पाठः, च–पाठस्तु 'दिग्भावभेदः' इति ।

(मूलम्)

तद्धर्मत्वात्, अतद्धर्मत्वे तत्तदभावप्रसङ्गात् तदभावे च सत्त्वाद्ययोगात् कथञ्चिदमीषां सावयवत्वादिसिद्धिः, द्रव्यतो [1]निरंशादित्वेऽपि पर्यायतः सांशादित्वात्। न चैतदनार्षम्–"[2]एगपएसोगाढं सत्तपएसा य से फुसण त्ति", मुनीन्द्रवचनश्रवणात्। इतश्चैतदेवं तेषामेव रूपाद्यात्मकत्वात्, अतदात्मकत्वेऽरूपादित्वेनासत्त्वप्रसङ्गात्। किं हि तत् मूर्त्तं सद् यद् रूपादि न भवति?। तदाधार इति चेत्, कोऽसावतदात्मकः?। [3]किं वाऽपतनधर्माणां तेन?। तद्द्रव्यमेवेति चेत्, किं

(स्वो० व्या०)

तोऽशक्यभेदे **दिग्भागभेदात्** कारणात् कथञ्चिदमीषां सावयवत्वादिसिद्धिरिति सम्बन्धः। कुत इत्याह–**तस्यापि**–दिग्भागभेदस्य **तद्धर्मत्वात्**, प्रक्रमादणुधर्मत्वात्। **अतद्धर्मत्वे** सति तस्मिन्–अणौ **तदभावप्रसङ्गात्**–दिग्भागभेदाभावप्रसङ्गात् **तदभावे च**–यथोदितदिग्भागभेदाभावे च **सत्त्वाद्ययोगात्** कारणात् **कथञ्चित्**–केनचित् पर्यायप्रकारेण **अमीषाम्**–अणूनां **सावयवत्वादिसिद्धिः**, सावयवत्वैकत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। कुत इत्याह–**द्रव्यतो [4]निरंशादित्वेऽपि** सति अशक्यभेदतया **पर्यायतः सांशादित्वात्** कारणात्। **न चैतत्**–सांशत्व**मनार्षम्**–अनागमिकम्–"**[5]एगपदेसोगाढं सत्तपदेसा य से फुसण त्ति**" **मुनीन्द्रवचनश्रवणात्**। एकप्रदेशावगाढ परमाणुद्रव्य सप्तप्रदेशा च तस्य स्पर्शना सहावगाढप्रदेशेन, षड्दिक्स्थप्रदेशस्पर्शनात्। एवम्भूतमुनीन्द्रवचनश्रवणादिति। **इतश्चैतदेव**मित्यभ्युच्चयमाह–**तेषामेव**–परमाणूनां **रूपाद्यात्मकत्वात्, अतदात्मकत्वे**–अरूपाद्यात्मकत्वे **अरूपादित्वेन** हेतुना **असत्त्वप्रसङ्गात्** तेषाम्। एतद्भावनायाह–**किं हि तत् मूर्त्तं सद् यद् रूपादि न भवति?। तदाधार इति चेत्**, रूपाद्याधारस्तदिति। एतदाशङ्क्याह–**कोऽसौ**–आधारः **अतदात्मकः**–अरूपाद्यात्मकः? **किं वाऽपतनधर्माणाम्**–अमूर्ततया रूपादीनां **तेन**–आधारेण?

(विवरणम्)

(२५) **किं वाऽपतनधर्माणाममूर्त्ततया रूपादिनां तेनाधारेणे**ति। अत्रैवं **वैशेषिक**मतमवबुध्यते–येऽमी रूपादयो गुणास्ते सर्वेऽप्यमूर्त्ता एव, यतः 'असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः' इति वचनान्मूर्त्तिः परिमाणलक्षणो गुण एव, अतः कथं रूपा-

---

१ 'निरशत्वेऽपि' इति क-पाठ। २ छाया–एकप्रदेशावगाढं सप्तप्रदेशा च तस्य स्पर्शनेति। ३ 'किञ्चापतन०' इति क-पाठ। ४ 'निरशत्वादित्वे' इति ङ-पाठ। ५ छायार्थं द्रष्टव्यं द्वितीयं टिप्पणकम्।

(मूलम्)

तदरूपाद्यात्मकं यदतदाभया धिया गम्यते ?। द्रव्यधीगम्यमिति चेत्, काऽसावरूपाद्याभा ? कथं वा मूर्त्तं स्वतोऽरूपादि ?। मूर्त्तत्वयोगादिति चेत्, कथं मूर्त्तामूर्त्तयोर्योगः ?। तत्स्वरूपानापत्तौ वा तत्त्वम्, अतिप्रसङ्गात्, नभसोऽपि मूर्त्ततापत्तेः, भिन्नतद्धर्मयोगात् सर्वगतत्वादिति ॥

(स्वो० व्या०)

तद्द्रव्यमेव इति चेत्—रूपादिसम्बन्धि द्रव्यमेवेति चेदाधारः। एतदाशङ्क्याह—**किं तत्**—द्रव्य**मरूपाद्यात्मकं यदतदाभया**—अरूपाद्याकारया **धिया**—बुद्ध्या **गम्यते ?** न किञ्चिदित्यर्थः। **द्रव्यधीगम्यमिति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**काऽसौ**—द्रव्यधीः **अरूपाद्याकारा ?** न काचिदिति भावः। **कथं वा मूर्त्तं** तत् **स्वतः**—आत्मना **अरूपादि** सत् ?। **मूर्त्तत्वयोगादिति चेन्**मूर्त्तम्। एतदाशङ्क्याह—**कथं मूर्त्तामूर्त्तयोः**—द्रव्य-मूर्त्तत्वयो**र्योगः**—सम्बन्धः ?। **तत्स्वरूपानापत्तौ वा**—मूर्त्तत्वस्वरूपानापत्तौ वा द्रव्यस्यामूर्त्तस्य **तत्त्वं**—मूर्त्तत्वं कथं च न स्यादित्याह—**अतिप्रसङ्गात्**। एनमेवाह—**नभसोऽपि**—आकाशस्यापि **मूर्त्ततापत्तेः**[1]। आपत्तिश्च **भिन्नतद्धर्मयोगाद्** भिन्नेन—स्वरूपतस्तद्धर्मेण मूर्त्तत्वाख्येन योगात्। योगश्च **सर्वगतत्वात्** नभस **इति**। 'असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः' इति यद्यप्येतन्न तद्गुण इष्यते तथापि गुण-गुणिनोर्भेदाविशेषादुक्तापत्तिरनिवार्येति भावनीयम् ॥

(विवरणम्)

दिषु गुणेषु वर्तते, निर्गुणत्वाद् गुणानाम् ? ततोऽमूर्त्ततयाऽपतनधर्माणां सतां रूपादीनां किमाधारकल्पनया ? यदुक्तम्—

"स्यादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धकः ।
अगतीनां किमाधारैर्गुणसामान्यकर्मणाम् ? ॥" इति ॥

(१२-१३) **कथं वा मूर्तं तत् स्वतः—आत्मना अरूपादि सदिति ?**। अस्यायमभिप्रायः—यदाधारभूतं द्रव्यं परिकल्प्यते परैः कथं तन्मूर्तं भवति, आत्मभूतरूपादिगुणाभावात्। लोके हि रूपादिगुणग्रामस्वभावा एव घटादयो मूर्त्ता दृश्यन्ते, न तु तद्व्यतिरिक्ता आकाशादयः। अथेत्थमाचक्षीथाः—मूर्त्तत्वयोगान्मूर्त्तमिष्यते अस्माभिर्द्रव्यं गोत्वयोगादिव गौरिति। एतदपि न, मूर्त्तामूर्त्तयोः परस्परं सम्बन्धाभावात्। तथाहि—रूपाद्याधारद्रव्यं स्वरूपेणामूर्त्तं मूर्त्तत्वं तु मूर्त्तम्, अतः कथमनयोर्द्वयोरपि सम्बन्धः ?॥

अत्र चान्यदपि दूषणं समस्ति। यथा—(१८-१९) **असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्ति-**

१ 'मूर्तत्वापत्तेः' इति क-पाठः।

(मूलम्)

किञ्चास्यानेकगुणसम्बन्धस्वभावत्वे सति तदुपपत्तिः, अन्यथा अयोगात्। न चायमेक एव, उपाधिभेदाद् रूपादीनामनेकत्वात्, रूपसम्बन्धस्वभावस्यैव रसादिसम्बन्धस्वभावत्वे तदतत्त्वप्रसङ्गात्, अन्यथा रूपसम्बन्धस्वभावत्वविरोधात् एकान्तैकत्वेन अस्याचित्र-

(स्वो० व्या०)

दूषणान्तरमाह **किञ्चे**त्यादिना। **अस्ये**ति अक्रमादणो**रनेकगुणसम्बन्धस्वभावत्वे सति** रूपाद्यपेक्षया **तदुपपत्तिः,** अक्रमाद् रूपाद्यात्मकत्वोपपत्तेः। कुत इत्याह—**अन्यथा**—अतत्स्वभावत्वे सति **अयोगात्। न चायम्**—अनेकगुणसम्बन्धस्वभावः अक्रमात् तस्याणोरेक **एव**। कुत इत्याह—**उपाधिभेदात्**। एनमेवाह—**रूपादीना**मुपाधीना**मनेकत्वात्। रूपसम्बन्धस्वभावस्यै**वाणुगतस्य **रसादिसम्बन्धस्वभावत्वे** सति किमित्याह—**तदतत्त्वप्रसङ्गात्,** तस्य—रसादेरसादित्वप्रसङ्गादित्यर्थः। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—**अन्यथे**त्यादि। **अन्यथा**—एवमनभ्युपगम्यमाने **रूपसम्बन्धस्वभावत्वविरोधा**दणोः रसादिसम्बन्धे सति [1]तत्स्वभावापत्तेरिति हृदयम्। किमित्येतदेवमित्याह—**एकान्ते**त्यादि। **एकान्तैकत्वेन**

(विवरणम्)

रिति यद्यप्येतन्न तद्गुण इष्यते तथापि गुण-गुणिनोर्भेदाविशेषादुक्तापत्तिरनिवार्येति भावनीयमिति। [2]असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति कृत्वा यद्यप्येतत्—मूर्तत्वं न तद्गुणः—नैवाकाशगुण इष्यते, तथापि गुण-गुणिनोः—मूर्तत्व-द्रव्याख्ययोर्भेद[3]स्याविशेषात् कारणादुक्तस्य—आकाशस्यापि मूर्तताप[4]त्तिरिति। एवं लक्षणस्यार्थस्यापत्तिरनिवार्या। स्यादयमत्र परमार्थः—यद्यप्याकाशस्य सम्बन्धी गु[5]णो नेष्यते मूर्तत्वं 'असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः' इति वचनात्, तथापि यथाविवक्षितद्रव्यादेकान्तेन भिन्नमपि मूर्त्तत्वं तद्गुण इष्यते, एवं किमिति नाकाशस्यापि, भेदाविशेषादिति ?॥

(१५-१६) **रसादिसम्बन्धे सति तत्स्वभावापत्तेरिति**। रसादिना सम्बन्धो रसादिसम्बन्धस्तस्मिन् सति तत्स्वभावतापत्तेः—रूपादिसम्बन्धस्वभावतापत्तेः। रूपसम्बन्धस्वभावत्वस्य यदि हि रूपसम्बन्धस्वभावस्यैवाणुगतस्य रसादिसम्बन्धस्वभावत्व-[[6]मिति तर्हि रूपसम्बन्धस्वभावत्व]मभ्युपगम्यते तदा रसादे. रूपान्त.प्रविष्टत्वादभाव एव स्यात्। अथ व्यत्ययोऽभ्युपगम्यते यदुत रसादिसम्बन्धस्वभावत्वमेव रूपसम्बन्धस्वभावत्वमिति, तर्हि रूपसम्बन्धस्वभावत्वस्य [7]विरोधः, रूपरसाद्यन्तर्गतत्वेनाभावात्।

---

१ 'तत्स्वभावत्वापत्ते' इति ङ-पाठ। २ 'भावनीय असर्व०' इति च-पाठ। ३ 'भेदविशेषात्' इति क-पाठ। ४ 'पत्तेरिति' इति च-पाठ.। ५ 'गुणोऽपेष्यते' इति क-पाठः। ६ क-प्रतौ नास्त्यय पाठः। ७ 'विशेष' इति ख-पाठ।

(मूलम्)

त्वात्, चित्रत्वे [1]चैकत्वायोगादिति, स्वभाववैचित्र्याद् रूपादिवैचित्र्यमेवास्तु । यथाऽऽहुर्न्यायवृद्धाः–

“कारणमेव तदन्त्यं नित्यः सूक्ष्मस्तु भवति परमाणुः ।
एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥”

एवं च रूपादीनामेवैकत्वपरिणामोऽयमिति सावयवत्वादिसिद्धिः ॥

अन्ये तु प्रत्येकं रूपादिरूपा एव परमाणव इति मन्यन्ते तदप्ययुक्तम्, असम्भवात्, तेषां हि मूर्त्तत्वेन स्पर्शादिभावः, अन्यथा

(स्वो० व्या०)

हेतुनाऽस्य–अधिकृतस्याणुस्वभावस्य **अचित्रस्वभावत्वात् चित्रत्वे च** अस्य **एकत्वायोगात्** सर्वथा इति–एवं **स्वभाववैचित्र्यादणोः रूपादिवैचित्र्यमेवास्तु** । न च स्वभाववैचित्र्यमन्तरेण तद्योगसिद्धिरिति भावनीयम् । अतो रूपादिवैचित्र्यमेवास्तु **यथाऽऽहुर्न्यायवृद्धाः–कारणमित्यादि** । कारणमेव **तदन्त्यं**–पर्यन्तवर्त्ति[2] द्व्यणुकादीनां **नित्यः**–सदा स्वसत्ताऽपरित्यागेन **सूक्ष्मः** च **भवति परमाणुर्**द्रव्यतः अशक्यभेदः **एकरस**स्तिक्ताद्यपेक्षया, एक**गन्धः** सुरभ्याद्यपेक्षया, एक**वर्णः** कृष्णाद्यपेक्षया, **द्विस्पर्शः** शीतमृदुत्वाद्यविरुद्धभावेन **कार्यलिङ्गश्च**–घटादिकार्येण लिङ्ग्यते । उपसंहरन्नाह–**एवं चेत्यादि** । एवं च–उक्तनीतेः **रूपादीनामेवैकत्वपरिणामः अयम्**–अणुरिति **सावयवत्वादिसिद्धिः** अस्य ॥

अन्ये त्वित्यादि । अन्ये तु–**सौगतविशेषाः** [3]**प्रत्येकं रूपादिरूपा एव परमाणव इति**–एवं **मन्यन्ते** । **एतदप्ययुक्तम्** । कुत इत्याह–**असम्भवात्** प्रत्येकं रूपादिरूपपरमाणूनाम् । असम्भवमाह–**तेषां** यस्मा**न्मूर्त्तत्वेन** हेतुना

(विवरणम्)

(२०-२१) **प्रत्येकं रूपादिरूपा एव परमाणव** इति । **सौत्रान्तिका** हि अन्ये रूपाणवोऽन्ये [4]रसाणवोऽन्ये गन्धाणवो व्यतिरिक्ताश्च स्पर्शपरमाणव इति प्रतिपन्नाः, न त्वेकैक एवाणू रूपरसगन्धस्पर्श[5]भाव इति ॥

(२२) **मूर्त्तत्वेन हेतुने**ति । यद् यन्मूर्त्तं तस्य तस्य स्पर्शादिभिर्भाव्यम्, यथा घटस्य । मूर्त्ताश्च परमाणवो इति तेषामपि स्पर्शादिभिः समुदितैर्भाव्यम् । न च वाच्यं घटेऽपि व्यतिरिक्ता एव स्पर्शादिपरमाणव इति, प्रतीतिबाधितत्वात् । तथाहि–य(? त) एव स्पृश्यन्ते दृश्यन्ते रस्यन्ते घ्रायन्ते चेति प्रतीतिरविसंवादिनी समुपलभ्यत इति ॥

१ 'वैकत्वा०' इति ग–पाठः । २ 'वर्तित्वात् द्व्यणु०' इति क–पाठः । ३ 'प्रत्येकं रूपा एव परमाणव इव इत्येवं' इति ङ–पाठः । ४ 'रसाणवो भिन्ना गन्धा०' इति च–पाठः । ५ 'स्पर्शस्वभाव' इति च–पाठः ।

(मूलम्)

मूर्त्तत्वाभावात्, अमूर्त्तत्वे चैषां सदैवाग्रहणम्, भूयसामप्यमूर्त्तत्वानतिक्रमात्, तथाभूतेभ्योऽतथाभूतोत्पत्तौ युक्त्यभावः, हेत्वन्तराभावात्। न चैकस्तदन्ययोगाद् रूपादिमान्, सङ्घातात्मकत्वेन तदणुत्वविरोधात्। देशकात्स्न्र्यविकल्पद्वारेण तत्तद्योगानुपपत्तेः देशयोगपक्षे सदेशत्वादन[1]णुत्वम्, व्याप्तितो रूपादिमत्त्वा-

(स्वो० व्या०)

मूर्त्ताः परमाणव इति कृत्वा। किमित्याह—**स्पर्शादिभावः, अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **मूर्त्तत्वाभावात्, अमूर्त्तत्वे चैषां**—परमाणूनां **सदैवाग्रहणं** सञ्चयावस्थायामपि। कुत इत्याह—**भूयसामप्यमीषाम् अमूर्त्तत्वानतिक्रमादिति। तथाभूतेभ्यः**—[2]अदृश्यस्वभावेभ्यो**ऽतथाभूतोत्पत्तौ**—दृश्योत्पत्तौ इष्यमाणायां **युक्त्यभावः**। कथमित्याह—**हेत्वन्तराभावात्** कारणात्। न च हेतुभेदमन्तरेण कार्यभेदो न्याय्य इति भावनीयम्। **न चैकः**—अणुः **तदन्ययोगात्**—रूपाण्वादियोगाद् **रूपादिमान्**। कुत इत्याह—**सङ्घातात्मकत्वेन** हेतुना **तदणुत्वविरोधात्**। दोषान्तरमाह—**देशकात्स्न्र्यविकल्पद्वारेण** च। किमित्याह—**तत्तद्योगानुपपत्तेः** तस्य—अणोस्तैः—रूपाण्वादिभिर्योगानुपपत्तेः। एतद्भावनायैव आह—**देशयोगपक्षे** रूपाण्वादीनां मूलाणुना। किमित्याह—**सदेशत्वात्** कारणात्

(विवरणम्)

(१०-११) **सञ्चयावस्थायामपीति**। यदि परैर्ह्येकैकोऽणुः स्पर्शादिचतुष्टयस्वभावो नाश्रीयते, तदानीममूर्त्ता एव ते परमार्थतोऽभ्युपगता इति प्राप्तम्। तादृशानां न कदाचिद् ग्रहणम्। नहि केवलः स्पर्शाणुः केनापि क्वापि च कदाचिदपि दृश्यते। एवं रूपाद्यणुष्वपि योज्यम्। ततो यथा प्रत्येकावस्थाया न ग्रहणमणूनामेवं सञ्चयावस्थायामपि न स्यात्, भूयसामप्येकैकस्वभावत्वेनामूर्त्तत्वानतिक्रमादिति ॥

(१५) **रूपादिमानिति**। अयमभिप्रायो भविष्यति कदाचित् परस्य यदुतैक एव परमाणुः रूपाण्वादियोगाद् भवति रूपादिमान्। तथाहि—स्पर्शाणुः रूपाणुयोगाद् रूपवान्, [3]रसाणुसम्बन्धनाद् रसयुक्तः, गन्धपरमाणुसम्पर्काच्च गन्धवान्। एवं च स एव स्पृश्यते दृश्यते रस्यते घ्रायते चेति। एतच्चासम्बद्धमेव, अणुत्वविरोधात्। एवं ह्येकोऽपि स्पर्शाद्यणू रूपाण्वादिसङ्घातस्वभावः प्राप्त इति कृत्वा ॥

---

१ 'नणुरूपत्वम्' इति ग-पाठ। २ 'अवश्यस्व०' इति क-पाठ। ३ 'रसाणुबन्धात्' इति च-पाठ।

(मूलम्)

भावश्च, कात्स्र्न्ययोगपक्षे त्वितरेतररूपापत्तेः, अन्यथा कात्स्र्न्ययोगाभावाद् रूपादिमत्त्वानुपपत्तिः । एतेनामूर्त्तरूपादियोगः प्रत्युक्तः। अमूर्त्तत्वेऽपि तद्वस्तुत्वेनोक्तवद् विकल्पदोषानतिक्रमात्, अन्यथा तद्वस्तुत्वाभावः, अतः स्वगतरूपादिपरिणामापेक्षया रूपाद्यात्मकास्ते इति स्थितम् । एवं च 'न च निरवयवत्वादमीषामयमदोषः, मूर्त्तत्वेन निरवयवत्वायोगात्' इत्यादि यदुक्तं² तदप्यबाधकमेव, तत्त्वतस्तथेष्टेः ॥

(स्वो० व्या०)

अनणुत्वं मूलाणोः, तथा व्याप्तितो रूपादिमत्त्वाभावश्च मूलाणोः । कात्स्र्न्ययोगपक्षे तु रूपादिमूलाणूनामितेरतररूपापत्तेः कारणात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–अन्यथा कात्स्र्न्ययोगाभावात् न्यायतः । किमित्याह–रूपादिमत्त्वानुपपत्तिः कात्स्र्न्येन । एतेनेत्यादि । एतेन–रूपाण्वादियोगनिराकरणेन किमित्याह–अमूर्त्तरूपादियोगः प्रत्युक्तः । कथमित्याह–अमूर्त्तत्वेऽपि सति तद्वस्तुत्वेन तेषां–रूपादीनां वस्तुत्वेन हेतुना । किमित्याह–उक्तवद् विकल्पदोषानतिक्रमात् । तथाहि–देशयोगपक्षे सदेशत्वादनणुत्वमित्यादि समानमत्र । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–अन्यथा तद्वस्तुत्वाभावः तेषाम्–अमूर्तत्वरूपादीनां वस्तुत्वाभावः । न चैतदेवमिति, अतः स्वगतरूपादिपरिणामापेक्षया रूपाद्यात्मकास्ते–परमाणव इति स्थितम् । एवं च 'न च निरवयवत्वादमीषामयमदोषः, मूर्त्तत्वेन निरवयवत्वायोगात्' इत्यादि यदुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे³ तदप्यबाधकमेव । कथमित्याह–तत्त्वतः–परमार्थेन तथैवेष्टेः कारणात् ॥

(विवरणम्)

(११) व्याप्तितो रूपादिमत्त्वाभावश्चेति । यदि ह्येकेन देशेन मूलाणुरूपाणुना सह सम्बन्धमनुभवति तदा तस्मिन्नेव देशे असौ रूपवान्, न तु परिपूर्ण इति व्याप्त्या रूपवत्त्वाभावः । एवं रसाद्यणुभिरपि सह द्रष्टव्यमिति ॥

(१५) अमूर्त्तरूपादियोग इति । वैशेषिका हि अमूर्तैः रूपादिभिर्गुणैर्योगः परमाणोरिति प्रतिजानते ॥

१ 'गतपरिणामा०' इति ग–पाठः । २–३ तृतीये पृष्ठे ।

(मूलम्)

यच्चोक्तम्[1]–'एतेन तत्समूहः प्रत्युक्तस्तेषामेव नैरन्तर्या[2]वस्थानस्य तत्समूहत्वात् निरवयवानां च तत्त्वतो नैरन्तर्यावस्थानायोगात् सर्वत एकस्य तदपरभावापत्तेः, एवं च निरवयवत्वविरोधात्' इत्यादि एतदपि यथोदितपरमाणुसमाश्रयणे निरवकाशमेव। तथाहि–तन्नैरन्तर्यावस्थानमेव तेषां तथास्वभावतया कथञ्चिदपृ[3]थग्भूततथाविधैकपरिणामवत् तत्समूहः। तदेव च द्रव्यम्, तेषामेव तत्त्वात् तत्समानधर्मत्वात् तथा तथा तद्द्रवणात् तद्भावाव्ययत्वात्। स्यादेतत् तेषां तथास्वभावतयेति। कोऽर्थः?। उच्यते–परमाणूनामेवायं स्वभावो येन [4]ते तत्तत्कालाद्यपेक्षया तत्र तत्र तैस्तैर्मिथो नैरन्तर्येण विशिष्टसंस्थानवता अवतिष्ठन्ते बादरीभवन्ति च। आह–किमिदं बादर-

---

(स्वो० व्या०)

यच्चोक्तं पूर्वपक्षग्रन्थ[5] एव–**एतेन तत्समूहः प्रत्युक्तस्तेषामेव**–अणूनां **नैरन्तर्यावस्थानस्य**। किमित्याह–**तत्समूहत्वान्निरवयवानां च तत्त्वतो नैरन्तर्यावस्थानायोगात्**। अयोगश्च **सर्वत एकस्य**–अणोः **तदपरभावापत्तेः। एवं च निरवयत्वविरोधादित्यादि**। एतदप्ययुक्तं **यथोदितपरमाणुसमाश्रयणे** सति। किमित्याह–**निरवकाशमेव**। [6]तद्भावनायैवाह–**तथाहीत्यादि**। तथाहीत्युपप्रदर्शने। **तन्नैरन्तर्यावस्थानमेव** तस्य–अधिकृताणोर्नैरन्तर्येण–सर्वतोऽवस्थान नैरन्तर्यावस्थानमेतदेव। **तेषाम्**–अणूनां **तथास्वभावतया** कारणेन **कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण **अपृथग्भूतश्चासौ** [भूत.] **तथाविधैक**[त्व]**परिणामश्चे**ति समासः। भूतः–अपरिकल्पितः सोऽस्यास्तीति तद्वत् नैरन्तर्यमेव **तत्समूहः**–अणुसमूहः। **तदेव च**–तन्नैरन्तर्यमेव **द्रव्यम्**। कुत इत्याह–**तेषामेव**–अणूनां **तत्त्वात्**–तद्भावत्वात्, तत्त्व च **तत्समानधर्मत्वात्**–परमाणुसमानधर्मत्वाद् द्रव्यस्य **तथा तथा**–तेन तेन चित्रसस्थानरूपेण **तद्द्रवणात्** तेषामेव–परमाणूनां द्रवणात्–गमनात्, द्रवण च **तद्भावाव्ययत्वात्**–विशिष्टपरमाणुभावाव्ययत्वेन। तदेव च द्रव्यमिति वर्तते। **स्यादेतदित्यादि**। स्यादेतत् **तेषाम्**–अणूनां **तथास्वभावतयेति। कोऽर्थः?**। एतदाशङ्क्याह–**उच्यते–परमाणूनामेवायं स्वभावो येन ते**–परमाणवस्तत्तत्कालाद्य**पेक्षया तत्र तत्र**–क्षेत्रे **तैस्तैः**–परमाणुभि**र्मिथः**–परस्परं [7]**नैरन्तर्येण**। किंविशिष्टेनेत्याह–**विशिष्टसंस्थानवता**–

---

१ तृतीये पृष्ठे चतुर्थे च। २ 'वस्था तस्य' इति क–पाठ। ३ 'पृथग्भूत तथा०' इति ग–पाठोऽशुद्ध। ४ 'ते तत्काला०' इति ग–पाठ। ५ तृतीये पृष्ठे चतुर्थे च। ६ 'तत्परिभावना' इति ङ–पाठ। ७ 'नैरन्तर्येणापि कि०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

त्वम्?। उच्यते–तथासमुदितानामिन्द्रियग्राह्यस्वभावता, स्थूरत्वमित्यर्थः। कथं सूक्ष्माणां सत्ताऽनुपचये तत्? तत्तत्स्वभावतया। इयमेव तदनुपचये अन्याय्या, न, तत्स्वभाववैचित्र्यसिद्धेः। अनिदर्शनमभिधानमात्रमेतदिति चेत्, न, निदर्शनभावात्। किं तदेवंविधं लौकिकमिति वाच्यम्। ननु वज्रभाण्डादिभावः। तत्र हि तुल्ये तौल्ये प्रकटोऽल्पमहत्त्वादिभेदः। न च तदणवो न तुल्याः, तौल्याभेदात्। न च हीनाधिका तत्सत्ता, अत एव हेतोः। न चाभिन्नपरिणामाऽसौ, दर्शनादिभेदात्, न चातत्स्वभावत्वेऽयम्, अतिप्रसङ्गात्। इति बादरभावसिद्धिः॥

(स्वो० व्या०)

घटादिसंस्थानवता अवतिष्ठन्ते। न केवलमेतद् बादरीभवन्ति च ते परमाणवः। आह–किमिदं बादरत्वं नाम?। उच्यते–तथा–सौक्ष्म्यपरित्यागादिना प्रकारेण समुदितानां सतामिन्द्रियग्राह्यस्वभावता। किमुक्तं भवति? स्थूरत्वमित्यर्थः। आह–कथं सूक्ष्माणां सतां सत्ताऽनुपचये सति तत्–स्थूरत्वम्?। एतदाशङ्क्याह–तत्तत्स्वभावतया तेषामेव–अणूनां तत्स्वभावतया कारणेन। आह–इयमेव–तत्तत्स्वभावता तदनुपचये तेषाम्–अणूनामनुपचये सति अन्याय्या। एतदाशङ्क्याह–न–नैतदेवम्। कुत इत्याह–तत्स्वभाववैचित्र्यसिद्धेः–अणुस्वभाववैचित्र्योपलब्धेः। आह–अनिदर्शनम्–अनुदाहरणमभिधानमात्रं–वचनमात्रमेतद् यदुत तत्स्वभाववैचित्र्यसिद्धेरिति। एतदाशङ्क्याह–न, निदर्शनभावात्। किं तत्–निदर्शनं एवंविधम्–अभिप्रेतार्थसाधकं लौकिकं लोके भवमिति एतद् वाच्यमिति परः। ननु वज्रभाण्डादिभाव एवंविधं लौकिकं निदर्शनमित्याचार्यः। तदेव भावयन्नाह–तत्र हीत्यादि। तत्र–वज्रभाण्डादौ यस्मात् तुल्ये तौल्ये कर्षाद्यपेक्षया प्रकटः–सर्वलोकसिद्धः। कोऽसावित्याह–अल्पमहत्त्वादिभेदः। 'आदि'शब्दात् सारत्वादिग्रहः। न च तदणवः–वज्रभाण्डाणवो न तुल्या एव। कुत इत्याह–तौल्याभेदात् कारणात्। न च हीनाधिका तत्सत्ता–वज्रभाण्डाणुसत्ता। कुत इत्याह–अत एव हेतोः–तौल्याभेदादेव। न चाभिन्नपरिणामाऽसौ, तत्सत्तेति प्रक्रमः। कुत इत्याह–दर्शनादिभेदात्। अनुभवसिद्धोऽयमशक्यापलापः। न चातत्स्वभावत्वे सति अणूनामयं–भिन्नः

१ 'तदेवंविधौ लौकिक०' इति क–पाठः। २ 'भेण्डादि०' इति क–पाठः। ३ 'भेण्डादौ' इति क–पाठः। ४ 'भेण्डाणवः' इति क–पाठः।

(मूलम्)

एवं च 'इन्द्रियाग्राह्यसमूहत्वेन तदग्रहणतो व्यवहारायोगात्'[1] इति प्रत्युक्तम्, उक्तवत् तेषां तथास्वभावतया सर्वथेन्द्रियाग्राह्यत्वासिद्धेः, तेषामेव तथाभवनादिति। आह-एवमन्यूनानतिरिक्ततत्सत्ताभावे न "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति न्याय्यं वचः, तत्र तत्त्वत उत्पादव्ययाभावात्, सत्तालेशस्यापि व्ययायोगात्, असतश्चोत्पादानुपपत्तेः; अन्यथा यो व्येति[2] तस्य निरन्वयो व्ययः, यश्चोत्पद्यते तस्याप्यसत एवोत्पादः, या च तत्रापरा सत्ता तस्याः कूटस्थनित्यतैवेति कथमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति ? । अत्रोच्यते-अन्याय्यमिदं वचः, तत्सम्पूर्णसत्ताया एव परिणामित्वात्

(स्वो० व्या०)

परिणामः । कुत इत्याह-अतिप्रसङ्गात्, चेतनादिपरिणामापत्तेरित्यर्थः । इति-एवं बादरभावसिद्धिरणूनाम् ॥

एवं चेत्यादि। एवं च कृत्वा इन्द्रियाग्राह्यसमूहत्वेन हेतुना तदग्रहणतः, प्रक्रमादण्वग्रहणेन, व्यवहारायोगादिति-एवं तत् पूर्वपक्षोक्तं प्रत्युक्तमिति । कथमित्याह-उक्तवत् तेषां-परमाणूनां तथास्वभावतया कारणेन । किमित्याह-सर्वथा-एकान्तेन इन्द्रियाग्राह्यत्वासिद्धेः कारणात् । असिद्धिश्च तेषामेव-अणूनां तथाभवनात्-इन्द्रियग्राह्यतया भवनादिति। आह परः-एवम्-उक्तनीत्या अन्यूनानतिरिक्ततत्सत्ताभावे-अधिकृताणुसत्ताभावे सति। किमित्याह-न "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति एतन्न्याय्यं वच इति। कथमन्याय्यमित्याह-तत्र-अन्यूनातिरिक्ततत्सत्ताभावे तत्त्वतः-परमार्थेन । किमित्याह-उत्पादव्ययाभावात् । अभावश्च सत्तालेशस्यापि कस्यचिद् व्ययायोगाद् भावाभावाभवनेन । तथा असतश्च-सत्तालेशस्य कस्यचिदुत्पादानुपपत्तेः अभावभाव(?)भावेन । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह-अन्यथेत्यादि । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे यो व्येति-विनश्यति भावः तस्य निरन्वयो व्ययः-विनाशः, यश्चोत्पद्यते तस्याप्यसत एवोत्पादः, या च तत्रापरा सत्ता-या नोत्पद्यते न विनश्यति तस्या अमुना प्रकारेण कूटस्थनित्यतैव-एकान्तेन इति-एवं कथं "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति ? । एतदाशङ्क्याह-अत्रोच्यते-अन्याय्यमिदं वचो यदुक्तं भवता । कुत इत्याह-तत्सम्पूर्णसत्ताया

१ द्रष्टव्यं चतुर्थं पृष्ठम् । २ 'विनश्यति' इत्यधिकः क-पाठ । ३ 'कूटस्थितिनित्यतैतवेति' इति ग-पाठः । ४ 'दिव्यतत्पूर्वे०' इति क-पाठः । ५ 'अभावसावाभावेन' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

परिणामित्वे च तत्तत्कालाद्यवस्थानलक्षणस्य तत्सत्त्वस्वभावस्य कथञ्चित् क्ष(? व्य)ययोगात्, अन्यथा तत्तादवस्थ्यापत्त्या सदा तद्भावेन वर्तमानतादिप्रसङ्गः। युक्तिबाधितश्चायं तत्कार्यासिद्धेरिति व्यययोगः समयान्तराद्यवस्थानलक्षणस्य च तत्सत्त्वस्वभावस्य कथञ्चिदसत एवोत्पादः। सर्वथा सत्त्वे प्रागपि तद्भावात् तदा तद्भावविरोधः। अस्ति चयाम्, समयान्तराद्यवस्थानयोगादिति भावाधारौ चैतौ, वान्ध्येयादावसम्भवादनयोः। तत्स्वभाववैकल्ये

(स्वो० व्या०)

एव तेषां—परमाणूनां सम्पूर्णसत्ताया एव। किमित्याह—**परिणामित्वात्** [२]सैव तेन तेनाकारेण। **परिणामित्वे च** सति किमित्याह—**तत्तत्कालाद्यवस्थानलक्षणस्य** [३]**तत्सत्त्वस्वभावस्य**—प्रस्तुताणुसत्त्वस्वभावस्य **कथञ्चित्**—केनचित् प्रकारेण **व्यययोगात्**। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—**अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **तत्तादवस्थ्यापत्त्या** तस्य—तत्सत्त्वस्वभावस्य तादवस्थ्यं तत्तादवस्थ्यं तस्यापत्तिस्तया हेतुभूतया। किमित्याह—**सदा तद्भावेन**—तत्सत्त्वस्वभावभावेन। किमित्याह—**वर्त**[४]**मानतादिप्रसङ्गः**। आकालं तदेककालादिसम्बन्धिस्वभा[५]वाप्रच्युत्येति भावनीयम्। **युक्तिबाधितश्चायं**—वर्तमानतादिप्रसङ्गः, **तत्कार्यासिद्धेः**—वर्तमानतादिकार्यासिद्धेः। **इति**—एवं **व्यय**[६]**योग**स्तत्सत्त्वस्वभावस्य **समयान्तराद्यवस्थानलक्षणस्य च** 'आदि'शब्दात् क्षेत्रान्तरादिग्रहः, **तत्सत्त्वस्वभावस्य**—अधिकृताणुसत्त्वस्वभावस्य। किमित्याह—**कथञ्चित्**—केनचित् प्रकारेण **असत एवोत्पादः**। **सर्वथा**—एकान्तेन **सत्त्वे**। किमित्याह—**प्रागपि तद्भावात्**—समयान्तरावस्थानलक्षणतत्स्वभावभावात्। किमित्याह—**तदा**—समयान्तरादौ **तद्भावविरोधः**—समयान्तराद्यवस्थानादिलक्षणतत्स्वभावविरोधः। **अस्ति चायं**—भावः। कुत इत्याह—**समयान्तराद्यवस्थानयोगादिति**। **भावाधारौ चैतौ**—व्ययोत्पादौ। कुत इत्याह—**वान्ध्येयादावसम्भवादनयोः**—व्ययोत्पादयोः। **तत्स्वभाववैकल्ये च**—यथोदितव्ययोत्पादस्वभाववैकल्ये च सति। कस्येत्याह—**तत्सत्त्वस्य**—अधिकृताणुसत्त्वस्य तत्सत्त्वस्वभावसत्त्वस्य

(विवरणम्)

(२७) **तत्सत्त्वस्वभावसत्त्वस्येति**। तयोः—उत्पाद-व्यययोः सत्त्वं—स्वरूपं तत्सत्त्वम्, तत्सत्त्वं स्वभावो यस्य तत् तत्सत्त्वस्वभावम्, तच्च तत् सत्त्वं च—ध्रौव्यलक्षणोऽंशः

१-'तत्तत्कालाद्यवस्थानव्ययोत्पादयोः योगादिति, भावाधारौ चैतौ' इति क-पाठे सति पाठप्रपातः। २ 'सेवते नातना(?)कारणेन' इति ङ-पाठः। ३ 'तत्तत्सत्त्व०' इति ङ-पाठः। ४ 'मानादिप्रसङ्गः' इति क-पाठः। ५ 'भावप्रच्युत्वेति' इति ङ-पाठः। ६ 'योगस्तत्सत्त्वभावस्य' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

च तत्सत्त्वस्यासम्भव एवेति भावनीयम्। आह–एवमपि किञ्चित् तत्रासदेवोत्पद्यत इतीष्टं तद्वत्। तत् प्रतीत्य तदपरभावे को दोषः?। उच्यते–दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाख्यः । तथाहि–भावाश्रितमसद् भवद् दृष्टं मृद्घटादिसंस्थानादिवत्, तत्समयान्त[1]राद्यवस्थानादितत्त्यागे दृष्टहानिः। न दृष्टं चातदाश्रयं वान्ध्येयबालाद्याकारवत् मृदभावघटाकारवद् वा। तदङ्गीकरणेऽदृष्टपरिकल्पना। न च तत्तथाभावाभावे असत् सद् भवतीति न्यायवादिनः। तत् प्रतीत्य तद्भाव

(स्वो० व्या०)

वा **असम्भव एवोक्तनीत्या इति भावनीयम्। आह** परः–**एवमपि**–यथा भवतोक्तं तथापि **किञ्चित्**–समयान्तराद्यवस्थानादि **तत्र**–अधिकृताणुसत्त्वे **असदेवोत्पद्यत इति**–एव**मिष्टं तद्वदि**ति निदर्शनम्। **तत् प्रतीत्य**–अधिकृताणुसत्त्वं **तदपरभावे**–तदन्योत्पादे यन्नोत्पद्यत इतीष्यते तत्र **को दोषः?** पर्यायवद् द्रव्यमपि स्वहेतु प्रतीत्योत्पद्यतामिति। एतदाशङ्क्याह–**दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाख्यः**, दोष इति वर्तते। अक्षरगमनिका सुज्ञेया। भावार्थं त्वाह **तथाही**त्यादिना। तथाहीत्युपप्रदर्शने। **भावाश्रि[2]तं** सत् **असत्**–अविद्यमान **भवद् दृष्टम्।** निदर्शनमाह–**मृद्घटादिसंस्थानादिवत्** मृदि घटादिसंस्थानादि तद्वत्। किं दृष्टमित्याह–**(तत्)समयान्तराद्यवस्थानादितत्त्यागे**–[3]भावाश्रितासत्सद्भवनत्यागे। किमित्याह–**दृष्टहानिः**। तथा **न दृष्टं चे**त्यादि। न दृष्टं च **अतदाश्रयं** न तदाश्रयमतदाश्रयम्, अभावाश्रयमित्यर्थः। निदर्शनमाह–**वान्ध्येयबालाद्याकारवदि**ति निदर्शनं सुज्ञानं सुखप्रतिपत्त्यर्थम्। एवमयमसद्वाद इति च ख्यापनार्थं निदर्शनान्तरमाह–**मृदभावघटाकारवद् वा** मृदभावे घटाकार इति समासस्तद्वत्। 'वा'शब्दो विकल्पान्तरप्रदर्शनार्थः। **तदङ्गीकरणे** च–अभावा[4]श्रयासत्सद्भवनाङ्गीकरणे च। किमित्याह–**अदृष्टपरिकल्पनं** यन्न दृष्ट प्रत्यक्षानुमानाभ्यामसद्भवनं तत् परिकल्पनम्। इत्यारेकाशेषनिरासायाह–**न च तत्तथाभावाभावे** तस्यैव–हेतोः प्रक्रमाद् विशिष्टस्य भावस्य, तथा–कार्यरूपेण विवक्षितपर्यायात्मना भावाभावे सति

(विवरणम्)

तत्सत्त्वस्वभावसत्त्वं तस्य। उत्पादव्ययसम्बन्धिसत्त्वस्वभावं हि ध्रौव्यम्। (ततो) यदि यथोदिततद्व्ययोत्पादस्वभाववैकल्यमभ्युपगम्यते ध्रौव्यस्य, तदा न सम्भवत एवोत्पाद-व्ययौ, निराधारत्वात्। तस्मादुत्पादव्ययस्वभावं ध्रौव्यमङ्गीकर्तुमुचितमिति ॥

१ 'रादिवस्वतत्त्यागे दृष्ट०' इति क–पाठ । २ 'भावासत' इति ङ–पाठ । ३ 'भावासता' इति ङ–पाठ । ४ 'श्रयेऽसत्सद्भवना०' इति ङ–पाठ ।

(मूलम्)

इत्यपि कल्पनाऽयुक्ता, पुष्कलबीजाभावात्। इति तदुपादानमन्तरेणैव स्यात् तद्भावः, यद्यसदेव सद् भवेत्। न चासावतो यदपि किञ्चित् तत्र असदुत्पद्यते तदपि भावाश्रयत्वात्, तत्तथाशक्तियोगात् तस्यैव तथाभवनात्, अन्यथोक्तवदयोगान्नासदेव। किं तर्हि? कथञ्चित्, पूर्वभवनभूतान्यथाभूतभवनात्मकत्वादुत्पादस्य। एतेनै[1]तत्स्वभाव एव तत्त्वतो व्यय इत्यर्थत उक्त एव, यतोऽस्यायमर्थः–

(स्वो० व्या०)

असत् सद् भवतीति न्यायवादिनः–एवं न्यायवादिनः। किमित्याह–तत् प्रतीत्य–कारणं तद्भावः–कार्यभाव इत्यपि कल्पना युक्ता न च। कुत इत्याह–पुष्कलबीजाभावात्। एकान्तेनैवासतः सद्भावेन सर्वथा तदनुपयोगादिति गर्भः। इति–एवं स[2]र्वथाऽसद्भवनेन किमित्याह–तदुपादानमन्तरेणैव, प्रक्रमात् कार्योपादानमन्तरेणैव, स्यात् तद्भावः–कार्यभावः। कथमित्याह–यद्यसदेव सद् भवेत् न तस्यासतः कारणसत्तया कश्चित् प्रतिबन्धः। न चासौ–कार्यभावो भवति, अतो यदपि किञ्चित् तत्र–अधिकृताणुभावे असदुत्पद्यते तदपि भावाश्रयत्वात् कारणात्, नासदेवेति सम्बन्धः। भावाश्रयत्वं च तत्तथाशक्तियोगात् तस्य–भावस्य तथा–प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वशक्तियोगात्। तथा शक्तियोगश्च तस्यैव तथाभवनात् तस्यैव–का[3]रणभावस्य तथा–कार्यभावरूपेण भावभवनात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–अन्यथा–एवमनभ्युपगमे उक्तवत् अयोगात् कारणात् नासदेव उत्पद्यते। किं तर्हि? कथञ्चिदसदिति। कुत इत्याह–पूर्वभवनभूतान्यथाभूतभवनात्मकत्वात् कारणात्। कस्येत्याह–उत्पादस्य। एतेन–उत्पादलक्षणेन एतत्स्वभाव एव–भावस्वभाव एव यद्वोत्पादधर्म एव तत्त्वतः–परमार्थेन व्यय इ[4]त्यर्थतः–सामर्थ्येन उक्त एव व्ययः। इहैव भावार्थमाह यतोऽस्यायमित्यादिना। यतोऽस्यायमर्थः। उत्पादलक्षणवाक्यस्य पूर्वभवनभूतमन्यथाभूतं भवनम्–आत्मा यस्य स तथाविधस्तद्भावस्तस्मात्

(विवरणम्)

(२६) पूर्वभवनभूतमन्यथाभूतं भवनम्–आत्मा यस्य स तथाविधस्तद्भावस्तस्मादिति। अयं सुखावबोधाय वृत्तिकृता समासः कृतः पूर्वभवनभूतान्यथाभूतभवनात्मकत्वादिति वाक्यस्येति॥

१ 'एतेनैव स्वभाव' इति क–पाठः। २ 'सर्वथा असंत्स(?)द्भावनेन' इति ङ–पाठः। ३ 'कारणाभावस्य' इति ङ–पाठः। ४ 'इत्यर्थः सामर्थ्योनोक्त एव' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

पूर्वभवनेन भूतत्वमुत्पादतया अन्यथाभूतं तु भवनं व्ययतया तदेतदुभयमात्मा यस्येत्यन्यपदार्थेनोत्पादः सम्बध्यते व्ययाविनाभूतः, व्यपदेशस्त्वस्य पूर्वभवनाभूतान्यथाभूतभवनात्मक इति । तच्चैवम्[1], तत्त्वतस्तथास्वभावत्वात्, यथाक्षयोपशमं तत्रैव[2] व्यय-

(स्वो० व्या०)

तत्र **पूर्वभवनेन**–कारणसम्बन्धिना **भूतत्वम्**–अतीतत्वं **उत्पादतया** तत्प्रागभावानिवृत्तौ प्राग्वत् तद्भावानुपपत्तेः[3] । **अन्यथाभूतं तु भवनं** कारणगतमेव **व्ययतया** तदभावेऽन्यथाभूतत्वाभावः, **तदेतदुभयम्**–अनन्तरोदितं **आत्मा यस्येत्यन्यपदार्थेन उत्पादः सम्बध्यते** । किंविशिष्ट इत्याह–**व्ययाविनाभूत** इति निदर्शितमेतत् । **व्यपदेशस्त्वस्य**–व्ययस्य **पूर्वभवनाभूतान्यथाभूतभवनात्मक इति** । पूर्वभवनेनाभूतं अन्यथाभूतं भवनं–आत्मा यस्य स तथाविध इति । इहैव भावनामाह **तच्चैवमि**त्यादिना । तच्च–भवनमेवं पूर्वभवनाभूतान्यथाभूतभवनात्मकम् । कुत इत्याह–**तत्त्वतः**–परमार्थेन **तथास्वभावत्वात्**–

(विवरणम्)

(८) **उत्पादतये**ति । उत्पादरूपतया वस्तुन उत्पद्यमानत्वेनेत्यर्थः । घटरूपं हि वस्तु पिण्डादिकारणरूपे[4] अतीत एवोत्पद्यते, उत्पादस्य व्ययाविनाभूतत्वात् । कुत इत्याह–(८-९) **तत्प्रागभावानिवृत्तौ प्राग्वत् तद्भावानुपपत्ते**रिति । तत्प्रागभावस्य–कार्यप्रागभावस्य कारणस्वरूपलक्षणस्यानिवृत्तौ–अविनाशे सति प्राग्वत्–कारणावस्थायामिव तद्भावानुपपत्तेः–कार्योत्पादस्याघटनात् । कार्यस्य हि कारणकालः प्रागभावः "क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स कथ्यते" इति वचनात् । प्रागभावे चानिवृत्तौ नोत्पद्यत एव कार्यम् । नहि मृत्पिण्डावस्थायां समुत्पद्यमानः समुपलभ्यते घटः, किन्तु तदभाव एवेति ॥

(९) **अन्यथाभूतं तु भवन**मिति । अन्यथास्वरूपम् ॥

(१०) **व्ययतये**ति व्ययरूपतया, वस्तुनो व्ययमानत्वेनेत्यर्थः । व्ययो ह्युत्पादाविनाभावी, यतः ॥

(१०) **तदभावेऽन्यथाभूतत्वाभाव** इति । तस्य–व्ययस्याभावेऽन्यथाभूतत्वस्य–अन्येन रूपेणोत्पादलक्षणस्याभावो वर्तते[5], यतः ॥

(१२) **पूर्वभवनेनाभूत**मिति । पूर्वरूपतया असम्पन्नम् ॥

(१३) **अन्यथाभूत**मिति । अन्यथा रूपतया सञ्जातम् ॥

१ 'तत्रैव तत्त्व०' इति क-पाठ । २ 'तथैव' इति ग-पाठ । ३ 'तदभावा०' इति क-पाठः । ४ 'रूपो अतीत' इति च-पाठ. । ५ 'वर्तते पूर्व०' इति च-पाठ. ।

(मूलम्)

प्रतीतेः । तत्तुच्छाभवनस्य तु व्ययत्वे सर्वत्राविशेषात् स्यात् तद्व्ययबुद्धिः । न च भवति, तथाऽप्रतीतेः ॥

एवमनयोस्तत्त्वे सर्वथा भावाविच्छेदात् ध्रौव्यमपि सिद्धमेव, भावविच्छेदे सत्येतदनुपपत्तेः तद्धर्मत्वात्, अतद्धर्मत्वे तत्तत्त्वा[1]योगात् [2]सर्वथा तुच्छत्वादिति, अतः तच्चित्रस्वभावत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः तदुत्पादादिबुद्धिभेदवेदनात्, निमित्तभेदमन्तरेण तदयोगात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, अन्यतरभ्रान्तत्वकल्पनायां प्रमाणा-

(स्वो० व्या०)

पूर्वभवनाभूतान्यथाभूतभवनात्मकस्वभावत्वात् । तथास्वभावत्वं च **यथाक्षयोपशमं** यस्य यथा क्षयोपशमः, क्षयोपशमानुरूपेणेत्यर्थः । **तत्रैव**–अधिकृतभवने किमित्याह–**व्ययप्रतीतेः** । तथाहि–कपालादिष्वेव घटादिव्ययप्रतीतिः । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**तत्तुच्छे**त्यादि । तत्तुच्छा**भवनस्य तु**, प्रक्रमाद् भावतुच्छाभवनस्यैव **व्ययत्वे** । किमित्याह–**सर्वत्राविशेषात्** कारणात् तत्तुच्छाभवनस्य । किमित्याह–**स्यात् तद्व्ययबुद्धिः**–विशिष्टभावव्ययबुद्धिः, निमित्ताविशेषादित्यभिप्रायः । **न च भवति** । कुत इत्याह–**तथाऽप्रतीतेः** कारणात् ॥

एवम्–उक्तनीत्या **अनयोः**–उत्पाद-व्यययो**स्तत्त्वे**–तद्भावे सति । किमित्याह–**सर्वथा भावाविच्छेदात्** कारणात् **ध्रौव्यमपि सिद्धमेव** । कुत इत्याह–**भावविच्छेदे सति** । किमित्याह–**एतदनुपपत्तेः**–उत्पादव्ययानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च **तद्धर्मत्वात्**–भावधर्मत्वात् तयोः । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अतद्धर्मत्वे**, अभावधर्मत्वे इत्यर्थः । किमित्याह–**तत्तत्त्वायोगात्** तयोः–उत्पाद-व्यययोः तत्त्वायोगात् । अयोगश्च **सर्वथा तुच्छत्वादिति** । **अत** इत्यादि । अतः स्थितमेतत्–यद्वाऽतः–अस्माद्धेतोः **तच्चित्रस्वभावत्वात्**, प्रक्रमात् तस्य–भावस्य चित्रस्वभावत्वात्, उत्पादाद्यपेक्षया "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति कथमन्याय्यं वच इति योगः । [3]तच्चित्रस्वभावत्वं च **अन्यथा**–उत्पादाद्यपेक्षया तच्चित्रस्वभावत्वमन्तरेण **तदनुपपत्ते**स्तस्य–अधिकृतभावस्यानुपपत्तिस्तदनुपपत्तिस्ततः । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–**तदुत्पादादिबुद्धिभेदवेदनात्** तस्मिन्–भावे उत्पादादिबुद्धिभेदवेदनमित्यनु[4]भवस्तस्मात् **निमित्तभेदमन्तरेण**, प्रक्रमादधिकृतभावे **तदयोगात्**–उत्पादादिबुद्धिभेदवेदनायोगात् । अयोगश्च **अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्**

१ 'तत्त्वस्यायोगात्' इति ग–पाठः । २ 'सर्वथाऽनुविच्छेत्वादित्यतः' इति क–पाठः । ३ 'तच्चित्रत्वं च' इति ङ–पाठः । ४ 'भवभवस्तस्मात्' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

भावात्। एवमपि तत्कल्पने सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति कथमन्याय्यं वचः ?। प्रतिविहितं चात्र पूर्वाचार्यैरिति न प्रयासः ॥

एवं च विशिष्टबादरभावसिद्धौ तत्तत्स्वभावतयैव विशिष्टसंस्थानभावोपपत्तेः याऽपि घटशरावादिबुद्धितुल्यतापत्तिचोदना साऽप्यनवकाशैव, विशिष्टसंस्थानवत्त्वात् तदेकत्वपरिणामस्य, तच्चित्रस्वभावतया तद्वास्तवत्वोपपत्तेः, अविगानतस्तथोपलम्भात्

(स्वो० व्या०)

अन्यथा–निमित्तभेदमन्तरेण तदुत्पादादिबुद्धिभेदवेदनेऽतिप्रसङ्गात्–तद्वदनुत्पादादिबुद्धिभेदापत्तेरिति । **अन्यतरे**त्यादि । अन्यतर**भ्रान्तत्वकल्पनायां**, प्रक्रमादन्यतरोत्पादादिबुद्धिभेदभ्रान्तत्वकल्पनायां **प्रमाणाभावात्** । उत्पादव्ययबुद्धिर्भ्रान्ता यद्वा ध्रौव्यबुद्धिरित्यत्र न वस्तुस्थित्या प्रमाणमस्तीत्यर्थः । **एवमपि**–प्रमाणाभावेऽपि **तत्कल्पने**–भ्रान्तत्वकल्पने । किमित्याह–**सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्** भ्रान्तबुद्धिभेदवदभ्रान्तत्वाभिमतेऽप्यनाश्वासः, प्रमाणाभावाविशेषादिति भावनीयम्, अत एवम् **"उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" इति कथमन्याय्यं वचः?**। ननु न्याय्यमेव **प्रतिविहितं चात्र पूर्वाचार्यैः–अजितयशः**प्रभृतिभि**रिति न प्रयासः**॥

प्रकृतमधिकृत्याह–**एवं चे**त्यादि । एवं च **विशिष्टबादरभावसिद्धौ** सत्यां किमित्याह–**तत्तत्स्वभावतयैव** तेषाम्–अधिकृताणूनां तत्स्वभावतयैव–विशिष्टसंस्थानभवनस्वभावतयैव । किमित्याह–**विशिष्टसंस्थानभावोपपत्ते**र्घटशरावाद्यपेक्ष(?या) **याऽपि घटशरावादिबुद्धितुल्यत्वापत्तिचोदना** पूर्वपक्षे ग्रन्थान्तरे च **साऽप्यनवकाशैव** वेदितव्या । कुत इत्याह–**विशिष्टसंस्थानवत्त्वात्** कारणात् **तदेकत्वपरिणामस्य**, प्रक्रमादेवैकत्वपरिणामस्य, **तच्चित्रस्वभाव**-

(विवरणम्)

(२२) **घटशरावादिबुद्धितुल्यत्वा[1]पत्तिचोदना पूर्वपक्षे ग्रन्थान्तरे चे**ति । घटशरावादयो हि वस्तुभेदा एकाकारैः परमाणुभिरारब्धत्वादेकाकारामेव बुद्धि जनयन्त्वित्यभिप्रायेणापि परैः प्रेरणा कृता पूर्वपक्षेऽत्रैव ग्रन्थे उपलक्षणद्वा[2]रेण, न तु साक्षात् । ग्रन्थान्तरे च क्वापि सा[3]क्षादेवोक्ता साऽपि निरवकाशैव ॥

१ 'त्वापत्तिबोधनात् पूर्व०' इति च–पाठः। २ 'द्वारेण तु साक्षाद्' इति च–पाठ । ३ 'साक्षादेवोक्त्वा साऽपि' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

निमित्तान्तराभावात्। बोधमात्रतत्त्ववादे तु वासनाद्ययोगात् अस्य चोक्तत्वादभिधीयमानत्वाच्च। अविशिष्टरूपादिनिबन्धनवादिनस्त्वेष दोषोऽनिवारित एव, अवैशिष्ट्येन तेषामेकस्वभावत्वात् घटशरावादिसंस्थानानुपपत्तेः, तदव्यतिरिक्तत्वेन तन्मात्ररूपत्वात्, तत्तत्स्वभावत्वे तद्धर्मभेदोपपत्तेः, रूपादित्वाविशेषे तद्विशेषाभावात्,

(स्वो० व्या०)

तया–अण्वेकत्वपरिणामचित्रस्वभावतया कारणेन **तद्वास्तवत्वोपपत्तेः**–विशिष्टसंस्थानभाववास्तवत्वोपपत्तेः । तथा **अविगानतः**–अविगानेन **तथोपलम्भात्**–विशिष्टसंस्थानवत्त्वेनोपलम्भात् **निमित्तान्तराभावात्**। एकत्वपरिणाममात्राधिकसंस्थानभावेन वासनाऽस्य [1]निमित्तमिति निराकरणायाह–**बोधमात्रतत्त्ववादे तु**–पुनरेकान्तेन **वासनाद्ययोगात्, अस्य च**–वासनाद्ययोगस्य **उक्तत्वात् अभिधीयमानत्वाच्च** ऊर्ध्वं 'याऽपि घटशरावादिबुद्धितुल्यत्वापत्ति[2]चोदना साऽप्यनवकाशैव' [3]इति क्रियायोगोऽनुवर्त्तते। **अविशिष्टरूपादिनिबन्धनवादिनस्तु**–घटादिबुद्धेः **सौत्रान्तिकस्य** । किमित्याह–**एष दोषोऽनिवारित एव** घटशरावादिबुद्धितुल्यत्वापत्तिलक्षणः। कुत इत्याह–[4]**अवैशिष्ट्येन** हेतुना **तेषामेकस्वभावत्वात्** परपरिकल्पितरूपादीनाम् । किमित्याह–**घटशरावादिसंस्थानानुपपत्तेः** तत्त्वतस्**तदव्यतिरिक्तत्वेन**–रूपाद्यव्यतिरिक्तत्वेन हेतुना । किमित्याह–**तन्मात्ररूपत्वात्**–रूपादिमात्ररूपत्वात् **तत्तत्स्वभावत्वे** तेषां–रूपादीनां तत्स्वभावत्वे, प्रक्रमाद् घटशरावादिसंस्थानभवनैकस्वभावत्वे **तद्धर्मभेदोपपत्तेः**–रूपादिधर्मभेदोपपत्तेः । तथा **रूपादित्वाविशेषे** सति **तद्विशेषाभावात्** प्रक्रमादेव घट-

(विवरणम्)

(१५–१६) **अविशिष्टरूपादिनिबन्धनवादिनस्तु घटादिबुद्धेः सौत्रान्तिकस्येति**। अविशिष्टान् रूपादीन् निबन्धनं–कारणं वदतीत्येवंशीलो यः [5]**सौत्रान्तिकः** तस्य । अविशिष्टान् रूपादीन् निबन्धनं वदतीत्याह–घटादिबुद्धेः–घटपटइत्यादिकाया मतेः । मृदाद्यात्मक(? त्वे) एव सत्यमीषामिति । घटाख्यो ह्यवयवी मृदात्मक एव, मृत्परमाणुभिरारब्धत्वात् । ततो मृदात्मक एव सन् असौ मृदात्मकेभ्योऽवयवेभ्यः पृथग्रूप इति **वैशेषिकाः** प्रतिपन्ना इति । एवं पटादिष्वपि योज्यम् ॥

१ 'निमित्यमिति निरा०' इति ङ–पाठः । २ 'वेदना' इति क–पाठः । ३ द्रष्टव्यं ३३तमं पृष्ठम् । ४ इत्याह–'अविशिष्ट्यो न हेतुना' इति क–पाठः; ङ–पाठस्तु 'इत्याहावैशिष्ट्येन हेतुना' इति । ५ 'सौत्रान्तिककस्या अपि विशिष्टान्' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

भावे त्वस्मदभ्युपगमसिद्धेः, अन्यथा तथा तत्सन्निवेशित्वायोगात् ॥

न चेयमविकल्पिकाऽतुल्यैव, रूपादिस्वलक्षणालम्बनत्वात्, विकल्पिकाया अपि तथाभेदानुपपत्तेः, अस्या अपि तत्त्वतोऽविकल्पिकालम्बनत्वात्, प्रत्यक्षपृष्ठभावित्वेनाध्यवसिततद्भावतो गृहीतग्राहित्वेन विकल्पिकाया अप्रामाण्याभ्युपगमात्, अन्यथा गृहीतग्राहित्वानुपपत्तेः, अविशिष्टतद्बोधमात्रात् तद्भेदायोगात्, विषयभेदमन्तरेण च तद्वैशिष्ट्यानुपपत्तेः,तद्भेदाभ्युपगमे चास्मदभ्युपगतद्रव्यसंस्थानाभ्युपगमः, अन्यथा तथा तद्भेदायोगात्, भेदका-

(स्वो० व्या०)

शरावादिसंस्थानभवनविशेषाभावात्। **भावे** पुनस्तद्विशेषभावस्य **अस्मदभ्युपगमसिद्धिः**। **अन्यथा**–[1]अस्मदभ्युपगमसिद्धिमन्तरेण किमित्याह–**तथा**–घटशरावादिसंस्थानभवनेन **तत्सन्निवेशित्वायोगात्** तेषां–रूपादीनां सन्निवेशित्वायोगात्। 'अविशिष्टरूपादिनिबन्धनवादिनस्त्वेष दोषोऽनिवारित एव'[2] इति क्रियायोगोऽनुवर्तते॥

न चेयमित्यादि। न चेयमिति [3]दीर्घतरप्रक्रमाद् घटशरावादिबुद्धिर्गृह्यते **अविकल्पिकाऽतुल्यैव, रूपादिस्वलक्षणालम्बनत्वात्** कारणात्। कुत इत्याह–**विकल्पिकाया अपि तथा**–घटशरावादिप्रतिभासभेदेन **भेदानुपपत्तेः**। अनुपपत्तिश्चापि **अस्या अपि** विकल्पिकाया घटशरावादिबुद्धेः **तत्त्वतः**–परमार्थेन। किमित्याह–**अविकल्पिकालम्बनत्वात्** अविकल्पिकालम्बनं रूपादिस्वलक्षणं आलम्बनं यस्याः सा अविकल्पिकालम्बना एकालम्बनशब्दलोपेन तद्भावस्तस्मात्। एतदेवाह **प्रत्यक्षे**त्यादिना। प्रत्यक्ष**पृष्ठभावित्वेन** हेतुनाऽ**ध्यवसिततद्भावतः** परिच्छिन्नप्रत्यक्षालम्बनतया **गृहीतग्राहित्वेन एव विकल्पिकाया** बुद्धेः **अप्रामाण्याभ्युपगमात्**। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा गृहीतग्राहित्वानुपपत्तेः**। तथा [4]**अविशिष्टतद्बोधमात्रात्**–रूपादिस्वलक्षणबोधमात्रात् **तद्भेदायोगात्** विकल्पिकाया बुद्धेर्भेदायोगाद् घटशरावादिबुद्धित्वेन तथा **विषयभेदमन्तरेण च** [5]तात्त्विकं **तद्वैशिष्ट्यानुपपत्तेः**, प्रक्रमात् तन्निबन्धनभूताया अविकल्पिकाया वैशिष्ट्यानुपपत्तेः। **तद्भेदाभ्युपगमे च**–विषयभेदाभ्युपगमे च किमित्याह–**अस्मदभ्युपगतद्रव्यसंस्थानाभ्युपगमः**। **अन्यथा**–एवं तदभ्युपगमाभावे **तथा**–घटशरावादिविकल्पबुद्धिजनकत्वेन **तद्भेदायोगात्**, [6]प्रक्रमात्

१ 'अस्मादभ्युपगमसिद्धि०' इति ङ–पाठ। २ द्रष्टव्यं ३४तम पृष्ठम्। ३ 'दीर्घतवप्रक्रमोद् घट०' इति ङ–पाठ। ४ 'अवशिष्ट०' इति ङ–पाठ। ५ 'तात्त्विक तद्वै०' इति ङ–पाठ। ६ 'प्रमत् अवि०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

भावात्, व्यक्तिभेदमात्रस्याप्रयोजकत्वात् तद्भावेऽपि तथाबोधभेदासिद्धेः, समानजातीयेभ्योऽतुल्येतरबुद्ध्यभावादिति रूपादीनामनेकस्वभावत्वसिद्धिः ॥

स्यादेतत् सिद्धसाधनमेतदुक्तमेव नः पूर्वाचार्यैः–"द्विविधा हि रूपादीनां शक्तिः सामान्या प्रतिनियता च । तत्र सामान्या यथा घटसन्निवेशिनामुदकाद्याहरणादिकार्यकरणशक्तिः, प्रतिनियता यथा चक्षुर्विज्ञानादिकार्यकरणशक्तिरिति" । अत्रोच्यते–उक्तमिदमयुक्तं तूक्तं, पूर्वाभ्युपगमविरोधात्, एकान्तैकस्वभाववस्तुवादिनो भवन्तः, स्वलक्षणानां निरंशत्वप्रतिज्ञानात्, तत् कथमिदमित्थमभिधातुं युज्यत इति ? ॥

(स्वो० व्या०)

अविकल्पिकबुद्धिभेदायोगात् । अयोगश्च भेदकाभावात् अविशिष्टरूपादिस्वलक्षणालम्बनत्वेन, व्यक्तिभेदमात्रस्य अधिकृताविकल्पकबुद्धिनां किमित्याह–अप्रयोजकत्वात्[1] । एतदेवाह–तद्भावेऽपि–व्यक्तिमात्रभेदभावेऽपि तथा–भिन्नविकल्पबुद्धिजनकत्वेन बोधभेदासिद्धेः । असिद्धिमेवाह–समानजातीयेभ्यः रूपाद्यविकल्पबोधभेदेभ्यः । किमित्याह–अतुल्येतरबुद्ध्यभावात् । अतुल्याश्च ता इतरबुद्धयश्च अविकल्पबोधभेदानामितरबुद्धयो विकल्पिका गृह्यन्ते, तासामभावस्तस्मात् । न हि नीलस्वलक्षणबोधभेदेभ्यो नीलानीलविकल्पबुद्धिभाव इति भावनीयम् । ;ति–एवं रूपादीनामनेकस्वभावत्वसिद्धिः ॥

स्यादेतत् सिद्धसाधनमेतद् यदुक्तं भवता । कुत इत्याह–उक्तमेव ः–अस्माकं पूर्वाचार्यैः–धर्मपाल-धर्मकीर्त्यादिभिः द्विविधा यस्माद् पादीनां शक्तिः सामान्या एका प्रतिनियता च अपरा । तत्र सामान्या क्तेः यथा घटसन्निवेशिनां–रूपादीनां उदकाद्याहरणादिकार्यकरणक्तिः, यतः सर्वैरेव घटैरेतत् क्रियते । प्रतिनियता तु रूपादीनां शक्तिर्यथा क्षुर्विज्ञानादिकार्यकरणशक्तिरिति । रूपं हि चक्षुर्विज्ञानमेव जनयति, न ादिविज्ञानम्; एवं रसादयोऽपि रसादिविज्ञानान्येवेति । एतदाशङ्क्याह–अत्रोग्ते–उक्तमिदं वः पूर्वाचार्यैः अयुक्तं तूक्तम् । कुत इत्याह–पूर्वाभ्युपगमरोधात् । विरोधश्च एकान्तैकस्वभाववस्तुवादिनो भवन्तः–बौद्धाः । । इत्याह–स्वलक्षणानां निरंशत्वप्रतिज्ञानात् कारणात् तत् कथमिदं–

[1] 'त्याह प्रयोजक०' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

किञ्च किमिदं सामान्यप्रतिनियतशक्तिमद्भ्यो रूपादिभ्योऽन्यदुतानन्यदिति ?। अन्यत्वे सङ्गायोगः, अनन्यत्वे रूपादिभ्यस्तदेकत्वादि। त एव तदिति चेत्, कथमेकस्वभावास्तदुभयभाजः ?। परिकल्पितं तदिति चेत् निर्हेतुकं तर्हि तत्कार्यम्। रूपादिभ्य एव तदिति चेत्, कथमेकस्वभावेभ्योऽनेकम् ?। तत्तत्स्वभावत्वादिति चेत्, न तदचित्रतायामेतदित्युक्तप्रायम् ॥

एवं सर्वथैकस्वभाववस्तुवादिनो रूपादय एव घट इत्ययुक्तम्। रूपादय एव रूपादय इति वाक्यार्थापत्तेः भिन्नशब्दप्रयोगायोगात्, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, कार्यभेदानुपपत्तेः, तस्य च प्रतिक्षेपा-

---

(स्वो० व्या०)

द्विविधा हि रूपादीनां शक्तिरित्यादि **इत्थमभिधातुं युज्यत इति,** शक्तिद्वैविध्ये एकस्वभावत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चे**त्यादिना। किञ्च **किमिदं–सामान्यप्रतिनियत**शक्तिद्वयं **शक्तिमद्भ्यः रूपादिभ्यः अन्यदुतानन्यदिति** विकल्पद्वयम्। किञ्चातः ? उभयथाऽपि दोष इत्याह–**अन्यत्वे संयोगायोगः,** सम्बन्धाभाव इत्यर्थः। **अनन्यत्वे** शक्तिद्वयस्य **रूपादिभ्यस्तदेकत्वादि** तयोः–शक्त्योरेकत्वम्। एकस्माद् रूपादेरनन्यत्वात् तत्स्वरूपवद् रूपादिभेदो वेत्यादि शब्दार्थः। **त एवे**त्यादि। त एव–रूपादय एव **तत्**–शक्तिद्वयम्। **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**कथमेकस्वभावाः**–रूपादयः **तदुभयभाजः,** तच्छक्तिद्वयभाज इत्यर्थः। **परिकल्पितं तत्**–शक्त्युभयम्। **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**निर्हेतुकं तर्हि तत्कार्यं**–शक्तिद्वयकार्यमुदकाद्याहरणादि। **रूपादिभ्य एव तत्**–कार्यम्। **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**कथमेकस्वभावेभ्यो** रूपादिभ्यः **अनेकं** कार्यमुदकाद्याहरणादि चक्षुर्विज्ञानादि च ?। **तत्तत्स्वभावत्वात्** तेषां–रूपादीनां अनेककार्यजननस्वभावत्वात्। **इति चेत्** अनेकं कार्यम् एतदाशङ्क्याह–**न तदचित्रतायाम्**–अधिकृतस्वभावचित्रतायाम**एतत्**–तत्स्वभावत्वम**इत्युक्तप्रायं**–प्रायेणोक्तम् ॥

एवं च कृत्वा **सर्वथैकस्वभाववस्तुवादिनः**–बौद्धस्य **रूपादय एव घट** इत्येतदप्य**युक्तम्**। कथमित्याह–**रूपादय एव रूपादय इति**–एव **वाक्यार्थापत्तेः** कारणात्। आपत्तिश्च **भिन्नशब्दप्रयोगायोगात्** भिन्नौ चैतौ रूपादय

---

१ 'तदैति' इति भ्रान्तिमूलक क–पाठ.। २ 'भावेभ्य. अनेकान्ततत्स्व०' इति ग–पाठोऽनादरणीय। ३ 'तयेवेत्यादि' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

योगात् सकललोकसिद्धत्वात् उदकाद्याहरणज्ञानादिभावात्। एवं च तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति युक्तिरप्ययुक्तिरेव, तद्ग्रहणस्यैव तद्बुद्धित्वेन तद्भेदाभिधानायोगात्, तद्भेदाभिधाने च रूपादिबुद्ध्यविनाभूता घटबुद्धिरिति बलादापद्यते। एवं च भवन्ती नियमत एवेयं तत्प्रति[1]बद्धं निमित्तान्तरमुपदर्शयतीति यथोदिततत्परिणामसिद्धिः। अवश्यं चैतदित्थमङ्गीकर्तव्यम्–यदि तु रूपादय एव घटस्ततस्तदतिरिक्ततत्त्वान्तराभावाद् घटस्य रूपादय इति व्यतिरेकाभिधायी

(स्वो० व्या०)

एव घट इति च। अयोगश्च **प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्**। न हि यदेव रूपादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव घटशब्दस्यापि भवितुमर्हत्यतिप्रसङ्गादिति भावनीयम्। इतश्चायुक्तं रूपादय एव घट इत्येतत् **कार्यभेदानुपपत्तेः** कारणात्, नैकान्तेन एकस्वभावेभ्यः कार्यभेदो न्याय्यः, **तस्य च**–कार्यभेदस्य **प्रतिक्षेपायोगात्**। अयोगश्च **सकललोकसिद्धत्वात्** कार्यभेदस्य। अत एवाह–**उदकाद्याहरणज्ञानादिभावात्** उदकाद्याहरणादि सामान्यशक्तिकार्यं ज्ञानादि च प्रतिनियतशक्तिकार्यमिति। **एवं चे**त्याद्यभ्युच्चयार्थम्। एवं च कृत्वा **तदग्रहे**–रूपाद्यग्रहे **तद्बुद्ध्यभावात्**–घटबुद्ध्यभावा**दिति युक्तिरपि** रूपादीनां घटत्वे साध्ये। किमित्याह–**अयुक्तिरेव**। कुत इत्याह–**तद्ग्रहणस्यैव**–रूपादिग्रहस्यैव **तद्बुद्धित्वेन**–घटबुद्धित्वेन हेतुना **तद्भेदाभिधानायोगात्** तयोः–[2]रूपादिघटग्रहबुद्ध्योर्भेदेनाभिधानं त[3]स्यायोगात्। **तद्भेदाभिधाने च** सति किमित्याह–**रूपादिबुद्ध्यविनाभूता**। केत्याह–**घटबुद्धिरिति** एतद् **बलादापद्यते**। **एवं च भवन्ती** रूपादिबुद्ध्यविनाभावेन **नियमत एवेयं**–घटबुद्धिः **तत्प्रतिबद्धं**–रूपादिप्रतिबद्धं **निमित्तान्तरमुपदर्शयतीति** कृत्वा। किमित्याह–**यथोदिततत्परिणामसिद्धिः** यथोदितश्चासौ, प्रक्रमात् तत्परिणामश्च–अण्वादिपरिणामश्चेति समासः, तस्य सिद्धिरिति। अभ्युच्चयमाह–**अवश्यं चैतदित्थमङ्गीकर्त्तव्यम**नन्तरोदितम्। विपक्षे बाधामाह **यदि त्वि**त्यादिना। यदि तु **रूपादय एव घटः ततस्तदतिरिक्ततत्त्वान्तराभावात्**–रूपाद्यतिरिक्ततत्त्वान्तराभावात् कारणात् **घटस्य रूपादय इति**–एवं **व्यतिरेकाभिधायी**–भेदाभिधायी **व्यपदेशो**

१ 'बन्धनिमित्ता०' इति क–पाठोऽनादरणीयः। २ 'रूपादिग्रहघटो बुद्ध्यो०' इति ङ–पाठः। ३ 'तस्य योगात्' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

व्यपदेशो न स्यात्। स्यादेतत् तथाकृतसङ्केतत्वाद् ये यथा शब्दा नियुज्यन्ते तथा वाचका इत्यव्यतिरेकेऽप्येवंव्यपदेशो युक्त एव, केवलं प्रयोजनानपेक्षो न भवति तदप्यस्त्येव यथाऽऽह न्यायवादी–"रूपादयो घटस्येति तत्सामान्योपसर्जनास्तद्व्यक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते" इति। अयमत्रार्थः–रूपादयो घटस्येति व्यपदेशे घटसामान्यविशेषणा रूपादिशक्तिभेदाः प्रतिनियता उच्यन्ते, प्रतिनियतशक्तिस्वभावाः सन्तः सामान्यशक्तिस्वभावाः ख्याप्यन्त इति यावत्। एतदप्ययुक्तम्, वचनमात्रत्वात्। एवं हि प्रतिनियतचक्षुर्विज्ञानादिकार्यैकरणस्वभावाः सन्त उदकाद्याहरणकार्यैकरणस्वभावाः ख्याप्यन्त इत्येतदापन्नम्। एतच्चैवमभिधीयमानं असति वास्तवे तत्स्वभाववैचित्र्ये नीलादिविज्ञानकार्यैकरणभावस्वभावा

(स्वो० व्या०)

न स्यात्, अस्ति चायं घटस्य रूपादय इति। **स्यादेतदित्यादि**। **तथा**–तेन प्रकारेण **कृतः सङ्केतो** येषां, प्रक्रमाच्छब्दानां, ते तथाविधास्तद्भावस्तस्मात् **ये यथा शब्दा नियुज्यन्ते** वाचकत्वेन ते **तथा वाचका इति** कृत्वा **अव्यतिरेकेऽपि**–अभेदेऽपि एवं घटस्य रूपादय इति **व्यपदेशो युक्त एव, केवल**मन्यत्र **प्रयोजनानपेक्षो न भवति तदप्यस्त्येव** इह प्रयोजनं [1]व्यपदेशे **यथाऽऽह–न्यायवादी धर्मकीर्त्तिः–रूपादयो घटस्येति**–एवं **तत्सामान्योपसर्जनाः**–रूपादिसामान्योपसर्जनास्**तद्व्यक्तिभेदाः**–रूपादिव्यक्तिभेदाः **ख्याप्यन्त इति। अयमत्र**–ग्रन्थे भाव**ार्थः–रूपादयो घटस्येति व्यपदेशे**ऽस्मिन् **घटसामान्यविशेषणा**स्तदुपसर्जनभावेन **रूपादिशक्तिभेदाः प्रतिनियता उच्यन्ते। प्रतिनियतशक्तिस्वभावाः सन्तो** वस्तुस्थित्या **सामान्यशक्तिस्वभावाः ख्याप्यन्त इति यावत्**। एतदाशङ्क्याह–**एतदप्ययुक्तम्**। कुत इत्याह–**वचनमात्रत्वात्**। एतदेवाह **एवं ही**त्यादिना। एवं यस्मात् **प्रतिनियतचक्षुर्विज्ञानादिकार्यैकरणस्वभावाः सन्तो** रूपादय **उदकाद्याहरणकार्यैकरणस्वभावाः ख्याप्यन्त इत्येतदापन्नं** नीला। **एतच्चैवमभिधीयमानं** सत् **असति वास्तवे**–तात्त्विके **तत्स्वभाववैचित्र्ये** तेषां–रूपादीनां स्वभाववैचित्र्ये। किमित्याह–**नीलादिविज्ञानकार्यैकरण(भाव)**-

---

१ 'देशो यथाऽऽह' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

नीलादयः पीतादिविज्ञानकार्यकरणस्वभावाः ख्याप्यन्त इत्यसन्दिग्धं तुल्यमनेन, अन्यतरशब्दादेः प्रवृत्तिनिमित्ताभावाविशेषात् एकान्तैकस्वभावत्वात्। तत्स्वभाववैचित्र्याभ्युपगमे तु न विप्रतिपत्तिरावयोः, सर्वत्र निरुपचरितप्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तेः तत्तत्परिणामापेक्षया तथा तथोपसर्जनादिभावेन विचित्रक्षयोपशमयोगतस्तत्तच्छब्दादिसिद्धेरिति ॥

एतेन चन्दनस्य गन्ध इत्यत्रापि न चन्दनं नाम गन्धव्यतिरिक्तं किञ्चिद् द्रव्यमस्ति। किं तर्हि? अनेकात्मकस्य गन्धस्य चन्दनस्वभावो यो गन्धः स तथा निर्दिश्यत इति यदुच्यते परैस्तदपि प्रत्युक्तमेव, सर्वथैकस्वभावत्वे सति अस्याप्यनुपपत्तेः। तथाहि—चन्दनस्वभावो

(स्वो० व्या०)

स्वभावा नीलादयः पीतादिविज्ञानकार्यकरणस्वभावाः ख्याप्यन्त इति—एवं **असन्दिग्धं तुल्यमनेन**। कथमित्याह—**अन्यतरशब्दादे**र्नीलपीताद्यपेक्षया **प्रवृत्तिनिमित्ताभावाविशेषात्**। अविशेषश्च **एकान्तैकस्वभावत्वात्** रूपादीनाम्। एवं चैककार्यपरिकल्पनाबीजमप्यस्तु कार्यान्तरपरिकल्पनाबीजमप्यस्तु। कार्यान्तरपरिकल्पनाबीजं तु न तत्र युज्यते इत्यभिप्रायः। **तत्स्वभाववैचित्र्याभ्युपगमे** पुनः किमित्याह—**न विप्रतिपत्तिरावयोः**। कुत इत्याह—**सर्वत्र**—चक्षुर्विज्ञानादिकार्यादौ **निरुपचरितप्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तेः** मुख्यशक्तिद्वयभावेन। एतदेवाह **तत्त**दित्यादिना। **तत्तत्परिणामापेक्षया**—चक्षुर्विज्ञानादिकार्यकरणपरिणामापेक्षया **तथा तथा**—तेन तेन प्रकारेण **उपसर्जनादिभावेन**—अविवक्षितादिरूपेण **विचित्रक्षयोपशमयोगतः** कारणात् **तत्तच्छब्दादिसिद्धेः**—रूपादिघटादिशब्दविज्ञानादिसिद्धे**रिति** ॥

एतेनेत्यादि। एतेन—अनन्तरोदितेन वस्तुना **चन्दनस्य गन्ध इत्यत्रापि**—भेदाधिकारे **न चन्दनं नाम गन्धव्यतिरिक्तं किञ्चिद् द्रव्यमस्ति। किं तर्हि? अनेकात्मकस्य गन्धस्य** कुङ्कुमाद्यपेक्षया **चन्दनस्वभावो यो गन्धः स तथा**—तेन चन्दनोपलक्षणप्रकारेण **निर्दिश्यते** चन्दनस्य गन्ध **इति**—एवं **यदुच्यते परैः**—एकस्वभाववस्तुवादिभिः **तदपि प्रत्युक्तमेव**—परिहृतमेव। कथमित्याह—**सर्वथैकस्वभावत्वे सति** वस्तुनः **तस्याप्यनुपपत्तेः**। यदुच्यते

---

१ 'इत्यत्रापि चन्दनं नाम न गन्ध०' इति ग-पाठः। २ 'अचन्दन०' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

यो गन्ध इत्यनेन गन्धविशेषणाभिधानात्, अन्यथा गन्धस्वभावो यो गन्ध इति प्राप्नोति, तन्मात्रस्य वैशिष्ट्यायोगेन विशेषणानुपपत्तेरित्यलं प्रसङ्गेन ॥

अवयविपक्षोक्तदूषणानि तु तथातदनभ्युपगमान्न नो बाधायै। न ह्यवयवेभ्योऽन्य एवावयवीत्यभिदधति जैनाः। किं तर्हि? कथञ्चिदनन्यः, तदेकत्वपरिणाम एवासाविति। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं तथाप्रतीतेः, तदग्रह एव सर्वथाऽग्रहणात्, समन्धकारे तदनुपलब्धेः। नेयमवयवाग्रहणत इति चेत्, कुतस्तर्हीति वाच्यम्। समन्धकारेण तद्ग्रहणावरणादिति चेत् स्यात् तदभावे तद्भेदग्रहः। अस्त्ये-

(स्वो० व्या०)

परैरिति एतामेव भावनिकयाऽऽह **तथाहीत्यादिना**। **चन्दनस्वभावो यो गन्ध इत्यनेन**–ग्रन्थेन **गन्धविशेषणाभिधानात्** चन्दनस्वभावतया, **अन्यथा गन्धस्वभावो यो गन्ध इति प्राप्नोति**, न चन्दनस्वभाव इति। कुत इत्याह– **तन्मात्रस्य**–गन्धमात्रस्य **वैशिष्ट्यायोगेन** हेतुना **विशेषणानुपपत्तेः**। चन्दनस्वभावो य इत्येवमित्यलं **प्रसङ्गेन**–[1]इति प्रकृतोपसंहारः ॥

अवयविपक्षोक्तदूषणानि तु पूर्वपक्षग्रन्थे **तथा**–तेनावयवभिन्नत्वादिना प्रकारेण **तदनभ्युपगमात्**–अवयव्यनभ्युपगमात् कारणात् **न नो बाधायै**–नास्माकं बाधायै। एतदेवाह **न हीत्यादिना**। न यस्माद् **अवयवेभ्यः** सकाशात् **अन्य एव**–एकान्तेन **अवयवीत्यभिदधति**–भणन्ति **जैनाः**। **किं तर्हि? कथञ्चिदनन्यः**। कुत इत्याह–**तदेकत्वपरिणाम एव**–अवयवैकत्वपरिणाम **एवासौ**–अवयवी **इति**। **इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह**–**तथाप्रतीतेः**–अवयवैकत्वपरिणामत्वेन प्रतीतेः। प्रतीतिश्च **तदग्रह एव**–अवयवाग्रह एव **सर्वथाऽग्रहणाद**वयविनः। एतदेव भावयति **समन्धकारे**ऽवयवाग्रहणेन **एतदनुपलब्धेः**–अवयव्यनुपलब्धेः। **नेयमवयव्यनुपलब्धिः, अवयवाग्रहणतः। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कुतस्तर्हीति वाच्यम्**। इयमवयव्यनुपलब्धिः **समन्धकारेण** हेतुना [2]**तद्ग्रहणावरणात्**–अवयविग्रहणावरणात्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**स्यात् तदभावे**–समन्धकाराभावे **तद्भेदग्रहः**–अवयवभेदेन ग्रहोऽवयविनः। **अस्त्येवाय-**

१ 'इति कृतोप०' इति क–पाठ। २ 'तद्ग्रहणात्' इति क–पाठ।

(मूलम्)

वायमिति चेत्, न, प्रतीतिविरोधात् । असिद्धोऽयमिति चेत्, कयोपपत्त्येति वाच्यम्, न ह्यनेकेषु क्वचिदेकबुद्धिः । को वा किमाहेत्यविप्रतिपत्तिरत्र । अस्ति चेयमनेकावयवेऽवयविनि । सत्यम्, न[1] तु तद्गर्भैति भाव्यताम् । तद्गर्भैति कोऽर्थः? कथञ्चित् तद्ग्रहणात्मिका । यदि नामैवं ततः किम्[2]? तत्तदेकत्वपरिणामता । यदि ह्यसौ तदन्य एव स्यात् ततस्तदन्यान्यबुद्धिवदतद्ग्रहणा(?)त्मिकैव भवेत् । न चेयमित्थम्, तथाऽननुभवात् । न ह्यमृदादिग्रहणरूपा घटादिबुद्धिः अनुभूयते । न चानुभवविरुद्धा कल्पना न्याय्या । न ह्यस्यां प्रभवन्त्यां कस्यचिदसिद्धिर्नाम । न चामृदाद्यात्मकत्व एवामीषां तद्भेद एव,

(स्वो० व्या०)

मिति चेत् तद्भेदग्रहः । एतदाशङ्क्याह—**न, प्रतीतिविरोधात्** । न ह्येवंभूता प्रतीतिः । **असिद्धोऽयमिति चेत्** प्रतीतिविरोधः । एतदाशङ्क्याह—**कयोपपत्त्या** असिद्ध इति **वाच्यम्** । **न** यस्मा**दनेकेषु**—भावेषु **क्वचिदेकबुद्धि**रितीयमेवोपपत्तिः । एतदाशङ्क्य सामान्येनाह—**को वा किमाहेत्यविप्रतिपत्तिरत्र**—वस्तुनि यदुत नानेकेषु क्वचिदेकबुद्धिरिति । अत्राह—**अस्ति चेयमनेकावयवेऽवयविनि** एकबुद्धिर्घटोऽयमित्यादिरूपा । एतदाशङ्क्याह—**सत्य**मस्ति, **न[3] तु तद्गर्भैति भाव्यताम्**, प्रक्रमात् न पुनरनवयवगर्भैति । अत्राह—**तद्गर्भैति कोऽर्थः?** । इहोत्तरम्—**कथञ्चित् तद्ग्रहणात्मिका**, प्रक्रमादनेकावयवग्रहणात्मिकेति । **यदि नामैवं ततः कि**मिति परः । **तत्तदेकत्वपरिणामते**त्युत्तरम् । तस्य—अवयविनः तदेकत्वपरिणामता, अत एवाद्यवयवैकत्वपरिणामतेति । एतदेव भावयति **यदी**त्यादिना । यदि **हि असौ**—अवयवी **तदन्य एव** तेभ्यः—अवयवेभ्योऽन्यः **स्यात्** ततः किं स्यादित्याह—**ततस्तदन्यान्यबुद्धिवत्** तेभ्यः—घटावयवेभ्योऽन्यो घटावयवीति तदन्यस्तस्मादन्यः पटाद्यवयवीति तद्बुद्धिवदिति निदर्शनम् । **अतदात्मिकैव**—मृदात्मिकैव **भवेद्** घटावयव्येकत्वबुद्धिः । **न चेयमित्थम**धिकृतैकत्वबुद्धिः । कुत इत्याह—**तथाऽननुभवात्** । एतदेवाह—**न** यस्मा**दमृदादिग्रहणरूपा घटादिबुद्धिरनुभूयते** । किं तर्हि? मृदादिग्रहणरूपैव । **न चानुभवविरुद्धा कल्पना न्याय्या** । किमित्यत आह—**न** यस्मा**दस्यां प्रभवन्त्या**मनुभवविरुद्धकल्पनायां **कस्यचिदसिद्धिर्नाम**, तत्प्रसादतः सर्वसिद्ध्यापत्तेः । **न चामृदा-**

१ 'नवतद्गर्भैति' इति ग—पाठः । २ 'किं तत्, तदेक०' इति ग—पाठः । ३ 'न तद्गर्भैति वाच्यतां' इति ङ—पाठः ।

(मूलम्)

[1]देशाद्यभेदानुपपत्तेः। इति [2]यथोदित एवायं प्रतीतिर्[3]न्यायाविरुद्धः। तथाहि–अस्ति तावदियं विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावप्रतिभासा स्थूलाकारा प्रतीतिः। न चायं स्थूलः तत्तत्स्वभावतया समानजातीयावयवैकत्वपरिणामरूपः तत्तत्सहकारियोगात् तथाभवन् विरुध्यत इति। न चात्रावयविपक्षोक्तदूषणावकाशः, ततोऽस्य जात्यन्तरत्वात्, कथञ्चित् स्वावयवात्मकत्वेन सर्वथा तद्व्यतिरेकासिद्धेः। एतेन मूर्त्तत्वेन तदभिन्नदेशताऽनुपपत्तिः प्रत्युक्ता, तत्स्वभावतया [4]तेषामेव तथाभवनात्, अत एव वृत्त्ययोगदूषणासम्भवात् अर्थान्तरभूतस्यैवावृत्तेः। [5]"भिन्नदेशस्य [6]चाग्रहणात्" इत्यप्यनङ्गीकरणाद-

(स्वो० व्या०)

द्यात्मकत्व एव सति अमीषां–घटाद्यवयविनां तद्भेद एव–मृदाद्यात्मकावयवेभ्यो भेद एव। कुत इत्याह–देशाद्यभेदानुपपत्तेः–सामान्यतो देशकालस्वभावाभेदानुपपत्तेः। इति–एवं यथोदित एवायम्–अवयवी प्रतीतिन्यायाविरुद्धः। इहैव भावार्थमाह तथाहीत्यादिना। तथाहि अस्ति तावदियं विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावप्रतिभासा, बहिर्मुखावभासेत्यर्थः, स्थूलाकारा प्रतीतिः प्रतिप्राण्यनुभवात्मिका। न चायम्–आकारः स्थूलः तत्तत्स्वभावतया, प्रक्रमादणूनां स्थूलरूपभवनस्वभावतया, समानजातीयावयवैकत्वपरिणामरूपः सन् तत्तत्सहकारियोगात्–कालादृष्टादिसहकारियोगात् तथा–तेन प्रकारेण भवन् विरुध्यत इति। न चात्र–यथोदितैकत्वपरिणामेऽवयविपक्षोक्तदूषणावकाशः। कुत इत्याह–ततोऽस्य जात्यन्तरत्वात्–अवयविनो जात्यन्तरत्वात्। अवयविनो जात्यन्तरमयमेकत्वपरिणामः। जात्यन्तरत्वं च कथञ्चित् स्वावयवात्मकत्वेन हेतुना सर्वथा–एकान्तेन तद्व्यतिरेकासिद्धेः कारणात्। एतेनेत्यादि। एतेन–कथञ्चित् स्वावयवात्मकत्वेन यथोदितैकत्वपरिणामस्य मूर्त्तत्वेन तदभिन्नदेशताऽनुपपत्तिः–अवयवाभिन्नदेशताऽनुपपत्तिरवयविनः पूर्वपक्षोदिता प्रत्युक्ता। कथमित्याह–तत्स्वभावनया–तथैकत्वभवनस्वभावतया तेषामेव–अण्वाद्यवयवानां तथाभवनात्–कथञ्चिदभिन्नैकत्वपरिणामेन भवनात्, अत एव अनन्तरोदितादेकत्वपरिणामाद् वृत्त्ययोगदूषणासम्भवात् कारणात्। असम्भवश्च अर्थान्तरभूतस्यैव, अवयवेभ्य इति

१ 'देशादिभेदा०' इति क–पाठ। २ 'तथोदित एवायं' इति क–पाठ। ३ 'न्यायविरुद्ध' इति क–पाठ। ४ 'तेषामेव' इति पाठो ग–प्रतौ न विद्यते। ५ द्रष्टव्यं पञ्चमं पृष्ठम्। ६ 'वा ग्रहणा०' इति ग–पाठ.। ७ द्रष्टव्य चतुर्थं पृष्ठम्।

(मूलम्)

बाधकम्। न हि तत्स्वभावतया तेषामेव तथाभावस्तद्भिन्नदेश उपादानशून्यो वा, कथञ्चित् [1]तदव्यतिरेकात्, हेतूनां च परनीत्या स्वभावनियतत्वेन तत्त्वतोऽहेतुत्वोपपत्तेः। एवं तुलानतिविशेषाग्रहणमपि न दोषकृत्, तत्त्वतो विशेषाभावात्, तेषामेव तथापरिणतेः धर्मोत्पादव्ययभावेऽपि वस्तुनस्तुल्यत्वात्। एवं च '[2]न चासावमूर्त्तोऽग्रहणप्रसङ्गात्' इत्यपि यथोक्तावयविवादिनो न बाधायै तत्तथाभावस्य तदेकत्वपरिणामतया तथाविकल्पनायोगादिति ॥

(स्वो० व्या०)

प्रक्रमः, **अवृत्तेरधिकृतैकत्वपरिणामस्य**। नायमवयवी सर्वथा अवयवेभ्यो भिन्न एवेति कथं तद्दोषसम्भव इति भावना। तथा **भिन्नदेशस्य चाग्रहणादित्यपि** [3]पूर्वपक्षोदितमनङ्गीकरणाद् हेतोः। किमित्याह–**अबाधकम्**। एतद्भावनायाह **न ही**त्यादिना। न यस्मात् **तत्स्वभावतया तेषामेव तथाभावः**–अनन्तरोदितस्वरूप एकत्वपरिणाम इत्यर्थः, **तद्भिन्नदेशः**–अण्वाद्यवयवभिन्नदेश **उपादानशून्यो वा**। कुत इत्याह–**कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण **तदव्यतिरेकात्**, तथाभाविनामण्वादीनामभेदादिति भावः। दूषणान्तरमाह–**हेतूनां च** अण्वादीनां **परनीत्या**–वैशेषिक-न्यायतः **स्वभावनियतत्वेन**–[4]नियततया **तत्त्वतः**–परमार्थेन **अहेतुत्वोपपत्तेः**। न [5]ह्यधिकृतस्वभावान्तरस्य हेतव इति भावनीयम्। **एवम्**–उक्तनीत्या **तुलानतिविशेषाग्रहणमपि** पूर्वपक्षोक्तं[6] **न दोषकृत्**–न दोषकरणशीलम्। कथमित्याह–**तत्त्वतो विशेषाभावाद्** यथोदितैकत्वपरिणामे। कुत इत्याह–**तेषामेव**–अण्वादीनां **तथा**–एकत्वेन **परिणतेः**। तथापि धर्मोत्पादव्ययौ स्त एव तत्र इत्यारेकानिरासायाह–**धर्मोत्पादव्ययभावेऽपि** सत्यण्वादीनां **वस्तुनस्तुल्यत्वात्** तत्स्वभावतयैव। **एवं च न चासावमूर्त्तो**ऽवयवी **अग्रहणप्रसङ्गादित्यपि** पूर्वपक्षोक्तं[7] **यथोक्तावयविवादिनः**, अनन्तरोक्तैकत्वपरिणामावयविवादिन इत्यर्थः। किमित्याह–**न बाधायै तत्तथाभावस्य** तेषाम्–अण्वाद्यवयवानामेकत्वेन भवनस्य **तदेकत्वपरिणामतया** कारणेन **तथा**–पूर्वपक्षोदितप्रकारेण **विकल्पनायोगादिति** ॥

१ 'तद्व्यति०' इति ग–पाठः। २ द्रष्टव्यं नवमं पृष्ठम्। ३ द्रष्टव्यं पञ्चमं पृष्ठम्। ४ 'नित्यतया' इति क–पाठः। ५ 'ह्यविकृत०' इति क–पाठः। ६ द्रष्टव्यं षष्ठं पृष्ठं सप्तमं च। ७ द्रष्टव्यं नवमं पृष्ठम्।

(मूलम्)

यच्चोक्तम्[1]**-'न चार्थे सत्यपि तद्ग्रहणोपायः समस्ति, युक्त्ययोगात्। स हि संवेदनग्राह्यः स्यात्। तच्च साकारमनाकारं वा। साकारत्वेऽपि स्वाकारं विषयाकारं चेति। यदि स्वाकारं तमेव तद् वेदयते। कथमनेनार्थो गृहीतो नाम' इति?**[2]**। एतदप्ययुक्तम्, तदर्थग्रहणपरिणामस्यैव स्वाकारत्वादर्थग्रहणपरिणामता चास्य तथाप्रतीतेर्बोधमात्रावेदनात्। सति चास्मिन् कथमनेनार्थो न गृहीतो नाम? तद्वेदनस्यैव तद्रूपत्वात्। तत्स्वाकारवेदनमेव ह्यर्थग्रहणरूपं तथाप्रतीतेरिति ॥**

आह-वचनमात्रमेतत्, बोधमात्रतत्त्वस्य स्वभावनियतात्मनोऽर्थानुपरक्तस्य तद्ग्रहणरूपत्वायोगात्, नियमहेत्वनुपपत्तेः, अतिप्रस-

---

(स्वो० व्या०)

यच्चोक्तमित्यादि। यच्चोक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे एव। किमित्याह-**न चार्थे सत्यपि तद्ग्रहणोपायः**-अर्थग्रहणोपायः **समस्ति**-विद्यते। कुत इत्याह-**युक्त्ययोगात्**। अयोगमाह **स ही**त्यादिना। स यस्मादर्थः **संवेदनग्राह्यो** भवेत्। **तच्च**-संवेदनं **साकारमनाकारं** चेति विकल्पद्वयम्। **साकारत्वेऽपि** सति **स्वाकारं विषयाकारं चेति** विकल्पद्वयमेव। इह दोषमाह **यदी**त्यादिना। यदि **स्वाकारं** विज्ञानं ततः किमित्याह-**तमेव**-स्वाकारं **तत्**-विज्ञानं **वेदयते**। **कथमनेन**-विज्ञानेनात्मवेदिनाऽर्थो **गृहीतो नामेति**?। **एतदपि**-पूर्वपक्षोदित-**मयुक्तम्**। कथमित्याह-**तदर्थे**त्यादि। तस्य-विज्ञानस्यार्थग्रहणपरिणामः **तदर्थग्रहणपरिणामः तस्यैव स्वाकारत्वात्** कारणात् **अर्थग्रहणपरिणामता चास्य तथाप्रतीतेः**-बहिर्मुखावभासितयाऽनुभवात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्य-मित्याह-**बोधमात्रावेदनात्**। नार्थग्रहणगर्भविकलं बोधमात्रं वेद्यत इत्यनुभवः। **सति चे**त्यादि। सति च **अस्मिन्** तदर्थग्रहणपरिणामे **कथमनेन**-विज्ञानेन **अर्थो न गृहीतो नाम?** किन्तु गृहीत एव। कुत इत्याह-**तद्वेदनस्यैव**, प्रक्रमात् स्वाकारवेदनस्यैव, **तद्रूपत्वात्**-अर्थग्रहणरूपत्वात्। एतदेव भावयति-**तत्स्वाकारवेदनमेव**-विज्ञानस्वाकारवेदनमेव तस्मादर्थ[3]**ग्रहणरूपं तथाप्रतीतेरिति**।

आह-वचनमात्रमेतत्-अनन्तरोदितम्। कुत इत्याह-**बोधमात्रतत्त्वस्य**-बोधमात्रस्वरूपस्य **स्वभावनियतात्मनः** तदतिरिक्तायोगेन **अर्थानुपरक्तस्य** अर्थेनानुपरक्तमर्थानुपरक्तं तस्यैवम्भूतस्य सतो विज्ञानस्य **तद्ग्रहणरूपत्वा-**

१-२ नवमे पृष्ठे दशमे च। ३ 'यस्मादर्थं०' इति क-पाठ।

(मूलम्)

ङ्गादिति, न, बोधमात्रतत्त्वस्यैव तथास्वभावत्वात्, अर्थक्षयोपशमसन्निधानतः तथा तथा चैतन्यविक्रियोपपत्तेः, स्वस्वभावनियतात्मकत्वेऽप्यस्योक्तार्थाविरोधात्, तच्छक्तिवैचित्र्यात्, तथाविधतच्छक्तेरेव च तत्त्वतोऽर्थोपरागत्वात्, अधिकयोगाभावेनान्यथा तदसिद्धेः। इत्यर्थक्षयोपशमसन्निधानस्यैव नियमहेतुत्वोपपत्तेः अतिप्रसङ्गदोषोऽप्यनवकाश एव, तथाविशिष्टविच्छिन्नार्थग्रहणरूपविज्ञानवेदनाच्च। इति विशिष्टचैतन्यविक्रियाज्ञानपक्षे न कश्चिद् दोषः परिभाव्यतामेतत्॥

स्यादेतदसत्यप्यर्थे स्वप्नादिषु तथाविशिष्टविच्छिन्नार्थग्रहणरूप-

---

(स्वो० व्या०)

योगात्–अर्थग्रहणरूपत्वायोगात्। अयोगश्च[1] नियमहेत्वनुपपत्तेर्नीलाद्यर्थग्रहणरूपतया सर्वथाऽसंस्पर्शितयेति भावः। अनुपपत्तिमेवाह–अतिप्रसङ्गादिति। अर्थानुपरक्तमपि नीलार्थग्रहणरूपं न पीतार्थग्रहणरूपमित्यतिप्रसङ्गः। एतदाशङ्क्याह–न, बोधमात्रतत्त्वस्यैव। किमित्याह–तथास्वभावत्वात्–अर्थग्रहणस्वभावत्वात्। तथास्वभावत्वं च अर्थक्षयोपशमसन्निधानतः। अर्थश्च क्षयोपशमश्च तयोः सन्निधानं ततः। तथा तथा–चित्ररूपतया चैतन्यविक्रियोपपत्तेः स्वस्वभावनियतात्मत्वेऽप्यस्य–विज्ञानस्य उक्तार्थाविरोधात्, तद्वेदनस्यैव तद्रूपत्वाविरोधादित्यर्थः। अविरोधश्च तच्छक्तिवैचित्र्यात्, प्रक्रमाद् बोधमात्रतत्त्वस्यैव शक्तिवैचित्र्यात् तथाविधतच्छक्तेरेव च–विशिष्टाया बोधमात्रतत्त्वशक्तेरेव च तत्त्वतः–परमार्थेन अर्थोपरागत्वात्। अधिकयोगाभावेन–उपरञ्जकसम्बन्धाभावेन अन्यथा तदसिद्धेः–अर्थोपरागत्वासिद्धेः। नेति सर्वत्र क्रियायोगोऽनुवर्तते, न, बोधमात्रतत्त्वस्यैव[2] तथास्वभावत्वादित्यतः। इति–एवं अर्थक्षयोपशमसन्निधानस्यैव नियमहेतुत्वोपपत्तेः कारणात् अतिप्रसङ्गदोषोऽप्यनवकाश एव य उक्तः पूर्वम्[3], तथाविशिष्टविच्छिन्नार्थग्रहणरूपविज्ञानवेदनाच्च कारणात्। इति–एवं विशिष्टचैतन्यविक्रियाज्ञानपक्षे। किमित्याह–न कश्चिद् दोष इति परिभाव्यतामेतत्–अनन्तरोदितमिति॥

स्यादेतदित्यादि। स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–असत्यप्यर्थे स्वप्नादिषु, 'आदि'-शब्दात् तैमरिककेशग्रहः, तथा–बहिर्मुखावभासितया विशिष्टविच्छिन्नार्थ-

---

१ 'अयोगो नियम०' क-पाठः। २ 'मात्रत्वस्यैव' इति ङ-पाठः। ३ तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

विज्ञानवेदनोपपत्तेर्यत्किञ्चिदेतदिति परिभावितमेव । न परिभावितम्, तत्तदाभासविवेकानवगतेः । इह यदसत्यप्यर्थे स्वप्नादिज्ञानं तत्तदाभासम्, अतोऽन्यद् यथार्थमेव, अन्यथा भ्रान्तेतरव्यवस्थाऽयोगः, भेदकहेत्वभावात् । स्यादेतत् पृथग्जनज्ञानमखिलं भ्रान्तमेव, ग्राह्यग्राहकाकारोपप्लवरूपत्वात्, अभ्रान्तं तु तद्विकलं योगिनामिति न भ्रान्तेतरव्यवस्थाऽयोगो भेदकहेत्वभावश्च । एतदप्यसत्, प्रमाणाभावात्, योगिज्ञानप्रमाणत्वे तद्यथोक्तत्वाभावः, ग्राहकाकाराद्यापत्तेः, तद्विकलतत्तदवगमायोगात् । अचिन्त्या योगिनां शक्तिरित्य-

---

(स्वो० व्या०)

ग्रहणरूपविज्ञानवेदनोपपत्तेः यत्किञ्चिदेतत्–अनन्तरोदितमिति **परिभावितमेव** । एतदाशङ्क्याह–**न परिभावितम्** । कुत इत्याह–**तत्तदाभासविवेकानवगतेः** । तदित्यनेनाधिकृतयथार्थज्ञानग्रहः, तदाभासत्वं–यथार्थं स्वप्नादिज्ञानं अनयोर्विवेकानवगतेः कारणान्न परिभावितमिति । एतद्भावनायैवाह–**इहे**त्यादि । इह–लोके **यदसत्यप्यर्थे** बाह्ये **स्वप्नादौ**–स्वप्ने तिमिरभावे च **ज्ञानं** भवति, **तत्तदाभासं**–यथार्थाभासम्, अयथार्थं, भ्रान्तमित्यर्थः । **अतः**–तदाभासात् **अन्यद्** यत् सत्यर्थे जायते तिमिराद्यभावे च तद् **यथार्थम्**–अभ्रान्तमेव नियमतः । **अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे किमित्याह–**भ्रान्तेतरव्यवस्थाऽयोगः**–भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थाऽयोगः । कुत इत्याह–**भेदकहेत्वभावात्** । पराभिप्रायमाह **स्यादेतदि**त्यादिना । स्यादेतत्–**पृथग्जनज्ञानं**–तत्त्वपृथग्भूतसत्त्वज्ञानं **अखिलं भ्रान्तमेव**–एकान्तेन । कुत इत्याह–**ग्राह्यग्राहकाकारोपप्लवरूपत्वात्**, असदभिनिवेशवदिति कृत्वा । **अभ्रान्तं** पुनर्ज्ञानं **तद्विकलं**–ग्राह्यग्राहकाकारोपप्लवरूपविकलं **योगिनां**–वीतरागाणा**मिति**–एवं **न भ्रान्तेतरव्यवस्थाऽयोगः**, किन्तु योग एव, **भेदकहेत्वभावश्च** न, किन्तु भेदकहेतुरपि ग्राह्याद्युपप्लवरूपोऽस्त्ये-वेति अभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह–**एतदपि**–अनन्तरोदित**मसत्**–अशोभनम् । कुत इत्याह–**प्रमाणाभावात्** । नाधिकृतार्थव्यवस्थाकारि तात्त्विकं प्रमाणमस्तीत्यर्थः । योगिज्ञानं प्रमाणमित्यारेकानिरासायाह–**योगिज्ञानस्य प्रमाणत्वं** तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने । किमित्याह–**तद्यथोक्तत्वाभावः** तस्य–योगिज्ञानस्य यथोक्तत्वाभावः । कुत इत्याह–**ग्राहकाकाराद्यापत्तेः** । आपत्तिमेवाह–**तद्विकलस्य**–ग्राहकाकारादि-

---

१ 'अथ च' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

वगम इति चेत्, नात्र प्रमाणम्, अन्यत्र पक्षपातात्। अपि च येन तेन प्रकारेणैतदवगमेऽस्य च तथाभावगतावर्थतो ग्राहकाकारादयो नियमेन, अन्यथो[1]भयायोगा[2]दिष्टासिद्धिः। बोधमात्रतत्त्ववादिनश्च सर्वत्र तद्भावे तदधिकाभावेनोपप्लवासिद्धेश्चेति प्रपञ्चयिष्यामः। कथमनयोर्भ्रान्तेतरभेदावसायः? सत्क्षयोपशमादितः अनाविलानुभवसंवादादेराविद्वदङ्गनादिलोकसिद्ध एवेति। एवं च यदुक्तम्[3]–'अथार्थाकारं जडरूपता[4]ऽस्य, अन्यथा तदाकारत्वाभावः, अनाकारत्वे तु प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः, निबन्धनाभावात्, तत्सत्तामात्रस्य सर्व-

(स्वो० व्या०)

विकलस्य तत्तदवगमायोगात् तयोः–अधिकृतज्ञानयोः भ्रान्तेतरत्वावगमायोगात्। अचिन्त्या योगिनां शक्तिरिति कृत्वा अवगम इति चेत्, अधिकृतज्ञानयोर्भ्रान्तेतरभावस्येति सामर्थ्यम्। एतदाशङ्क्याह–नात्र–अनन्तरोदिते वस्तुनि प्रमाणम्, अन्यत्र पक्षपातात्–पक्षपातं मुक्त्वा। अभ्युच्चयमाह अपि चेत्यादिना। अपि च येन तेन प्रकारेण–अचिन्त्यया चिन्त्यया वा शक्त्या एतदवगमे, प्रक्रमादधिकृतज्ञानयोर्भ्रान्तेतरत्वावगमे [5]योगिज्ञानेन अस्य च–योगिज्ञानस्य तथाभावगतौ–अधिकृतज्ञानयोर्भ्रान्तेतरव्यवस्थाकारित्वावगताविति प्रक्रमः। किमित्याह–अर्थतः–सामर्थ्याद् ग्राहकाकारादयो नियमेन–अवश्यन्तया येन केनचित् प्रकारेण गृह्णाति तदसावस्य ग्राहकाकारः, येन च तदेवम्भूतमिति ज्ञायते स पुनर्ग्राह्याकार इति। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–अन्यथा–एवमनभ्युपगमे उभयायोगात् तेन तदवगमस्तत्तथाभावावगमश्चेत्युभयं तदयोगादिष्टासिद्धिर्भवत इति भावनीयम्। अभ्युच्चयमाह–बोधमात्रतत्त्ववादिनश्च–वादिनः सर्वत्र भ्रान्तेतरज्ञानयोस्तद्भावे सति–बोधमात्रभावे सति। किमित्याह–तदधिकाभावेन हेतुना उपप्लवासिद्धेश्च इष्टासिद्धिः इति प्रपञ्चयिष्याम ऊर्द्धम्। पर आह–कथमनयोः–यथार्थायथार्थयोरधिकृतज्ञानयोर्भ्रान्तेतरभेदावसायः–भ्रान्ताभ्रान्तविशेषावगमः?। अत्रोत्तरम्–सत्क्षयोपशमादितः कारणात्। 'आदि'-शब्दाच्छुभोदयग्रहः अनाविलानुभवसंवादादेः, दृढानुभवसंवादादेरित्यर्थः। आविद्वदङ्गनादिलोकसिद्ध [6]एव तयोर्भ्रान्तेतरभेदावसाय इति। एवं च सति

१ 'नान्यथो' इति ग-पाठः। २ 'दिष्टसिद्धिः' इति ग-पाठः। ३ द्रष्टव्यं दशमं पृष्ठम्। ४ 'रूपता स्यादन्यथा तथाकार०' इति ग-पाठः। ५ 'योगिज्ञानयोर्भ्रान्तेतरत्वागमे' इत्यधिकः क-पाठः। ६ 'एवानयोर्भ्रान्तेतर०' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

त्राविशेषात्, प्रत्यासत्तेरनिबन्धनत्वात् तस्य सुप्तादि[1]कल्पत्वादिति, एतदुपन्यासमात्रफलमेव, तथाऽर्थाकारताऽनभ्युपगमात्, यथाऽभ्युपगमं तु जडरूपतासिद्धेः, तदर्थग्रहणपरिणामस्यैवार्थाकारत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, अर्थलेशस्य कस्यचित् तत्रानुप्रवेशायोगादिति निर्लोठितमिदं सर्वज्ञसिद्धौ। यदा च तस्यैवार्थग्रहणशक्तिरर्थाकारस्तदा न तदाकारत्वाभाव इति कथं प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः? निबन्धनोपपत्तेः, तयोरेव तत्स्वभावत्वेन तच्छक्तिविशेषभावादिति। यद् यद् ग्रहणशक्तिमत् तदेव तद्ग्राहकमितरदेव च तद्ग्राह्यमिति न त[2]त्सत्तामात्रस्य [3]सर्वत्राविशेषः तत्तथास्वभावत्वेन

(स्वो॰ व्या॰)

यदुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे[4]–**अथार्थाकारमि**त्यादि यावत् **तस्य सुप्तादिकल्पत्वादिति, एतत्**–पूर्वपक्षग्रन्थोक्तम्। किमित्याह–**उपन्यासमात्रफलमेव,** निरर्थकमित्यर्थः। कथमित्याह–**तथा**–तेनोक्तदूषणप्रकारेण। किमित्याह–**अर्थाकारताऽनभ्युपगमात्** ज्ञानस्य। **यथाऽभ्युपगमं तु**–यथाऽभ्युपगमं पुनरर्थाकारतायाः तथा **जडरूपतासिद्धेः,** ज्ञानस्यैवेति प्रक्रमः। एनामेवाह–**तदर्थग्रहणपरिणामस्यैव** तस्येति विज्ञानस्य अर्थग्रहणपरिणामस्तस्यैव **अर्थाकारत्वाद्** विज्ञानस्य **अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तदनुपपत्तेः**–अर्थाकारताऽनुपपत्तेर्विज्ञानस्य। अनुपपत्तिश्च **अर्थलेशस्य कस्यचित् तत्र**–विज्ञानेऽ**नुप्रवेशायोगात्।** न च तच्छून्यस्यार्थग्रहणपरिणामादृते तदवस्थस्य ज्ञानस्यार्थाकारता नामेति भावनीयमेत**दिति निर्लोठितमिदं सर्वज्ञसिद्धौ। यदा च तस्यैव**–विज्ञानस्य **अर्थग्रहणशक्तिः** स्वगतैवाऽ**र्थाकारस्तदा न तदाकारत्वाभावः**–अर्थाकारत्वाभाव **इति**–एवं **कथं प्रतिकर्मव्यवस्थाऽनुपपत्तिः?** किन्तूपपत्तिरेव। कथमित्याह–**निबन्धनोपपत्तेः** तदर्थग्रहणशक्तिरेव निबन्धनम्। एतदेवाह **तयोरेवे**त्यादिना। तयोरेव, प्रक्रमात् ज्ञानार्थयोः **तत्स्वभावत्वेन** हेतुना **तच्छक्तिविशेषभावात्** तयोः–ज्ञानार्थयोः शक्तिविशेषभावात्। भावार्थमाह **यद् य**दित्यादिना। यज्ज्ञानं **यद् ग्रहणशक्तिमत्** नीलाद्यपेक्षया **तदेव**–ज्ञान **तद्ग्राहकं**–नीलादिग्राहक **इतरदेव च**–नीलादि **तद्ग्राह्यं** तस्य–ज्ञानस्य विशिष्टस्यैव ग्राह्य**मिति**–एव **न तत्सत्ता-**

१ 'कल्पवादिति' इति क–पाठ। २ 'तत्तत्सत्ता' इति क–पाठ। ३ 'सर्वथा विरोध तत्तथा॰' इति क–पाठ। ४ दशमे पृष्ठे।

(मूलम्)

प्रत्यासत्तेः सनिबन्धनत्वात् । इति बोधस्याविशेषतः सुसकल्पत्वमसिद्धम्, अर्थक्षयोपशमसन्निधानजस्योक्तवद् वैशिष्ट्यसिद्धेरिति ॥

स्यादेतदेवमप्यात्ममात्रवेदिना व्यतिरिक्तवेदनमयुक्तमेव । सत्यमयुक्तं तद्वत् तद्भावेन, न पुनर्ज्ञप्त्या, ज्ञानान्तराज्ञानप्रसङ्गात् । एवं च न सन्तानान्तरावगम इति चिन्त्यतां देशनादेर्विषयः, यथा

(स्वो० व्या०)

मात्रस्य–ज्ञानसत्तामात्रस्य । किमित्याह–**सर्वत्राविशेषः**, किन्तु विशेष एव । कथमित्याह–**तत्तथास्वभावत्वेन** तयोरेव–ज्ञानार्थयोर्विशिष्टयोस्तथास्वभावत्वेन–उक्तप्रकारप्रतिनियतस्वभावत्वेन हेतुना **प्रत्यासत्तेः** कारणात् **सनिबन्धनत्वात् । इति**–एवं **बोधस्याविशेषतः सुसकल्पत्वमसिद्धम्, अर्थक्षयोपशमसन्निधानजस्य** एव **उक्तवत्**–यथोक्तं तथा **वैशिष्ट्यसिद्धेरिति ॥**

स्यादेतदेवमपि–उक्तनीत्या **आत्ममात्रवेदिना**, ज्ञानेनेति प्रक्रमः, **व्यतिरिक्तवेदनमयुक्तमेव**, व्यतिरिक्तश्चार्थ इति हृदयम् । एतदाशङ्क्याह–**सत्यमयुक्तम् ।** कथमित्याह–**तद्वत्**–ज्ञानवत् **तद्भावेन**–ज्ञानसत्तयैव, **न पुनर्ज्ञप्त्या**–ज्ञानेन । अयुक्तं व्यतिरिक्तवेदनम् । कुत इत्याह–**ज्ञानान्तराज्ञानप्रसङ्गात् । एवं च** ज्ञानान्तराज्ञाने सति **न सन्तानान्तरावगम इति**–एवं **चिन्त्यतां देशनादेर्विषयः**, देशनाज्ञानस्य प्रवृत्त्यादिज्ञानस्य चेत्यर्थः । **यथा**

(विवरणम्)

(१६-१७) **तद्वत्–ज्ञानवत् तद्भावेन–ज्ञानसत्तयैव, न पुनर्ज्ञप्त्ये**[1]ति । यथाहि–ज्ञानं स्वात्मानं तद्भावेन–ज्ञानसत्तयैव ज्ञायमानाकारैकत्वपरिणत्ये[2]त्यर्थः, परिच्छिनत्ति, तथैव यदि[3] बाह्यमर्थं परिच्छिन्द्यात्[4], स्यात् तदाऽयं भवदुक्तो दोषः । यदा[5] तु ज्ञप्त्या घटादिपदार्थप्रतिबद्धज्ञायमानत्वधर्मलक्षणया अर्थपरिच्छेदं करोति ज्ञानं, तदोपपद्यत एव स्वात्मवेदिनोऽपि तस्य बाह्यार्थवेदनमिति ॥

(१९) **देशनाज्ञानस्य**[6] **चे**(?)ति । देशनायां ज्ञानं देशनाज्ञानं कथं[7] कस्य यद् भवति यद्धि यस्मै च दिश्यते यच्च दिश्यते तयोर्ज्ञाने सति सम्भवति । यदा तु ज्ञानं सन्तानान्तरावगमं प्रति निर्व्यापारमेव, तदा कथं[8] देशना ? तथा प्रदर्शकप्रवर्त्तकप्रापकज्ञानानामपि को विषयः परसन्तानानवगमे सति इति सम्यक् पर्यालोच्य मुच्यतां कदाग्रहः ॥

---

१ 'तथा' इति **क**–पाठः । २ 'णतेत्यर्थः' इति **ख–च**–पाठः । ३ 'यदि वा स्वमर्थं इति **ख**–पाठः । ४ 'परिच्छिन्द्या स्यात्' इति **च**–पाठः । ५ 'यदाऽनुज्ञप्त्या' इति **क**–पाठः । ६ 'ज्ञानस्य वेदेति' इति **च**–पाठः । ७ 'कथयस्य यद्' इति **ख**–पाठः; **च**–पाठस्तु 'कथय स्वयद्भवद्धि तद्धियस्यैव दिश्यते' । ८ 'देशानां तथा' इति **क**–पाठः ।

(मूलम्)

कथञ्चित् तदवगमे कः खलु तथैवार्थे तद्विरोधः?। अर्थस्यैवाभावादिति चेत्, कुतस्तदभावनिश्चयः?। ज्ञानानुभवादिति चेत्, केन ज्ञानान्तरानुभवः?। ज्ञानत्वात् तेनैवेति चेत्, किमत्र भवतः प्रमाणम्?। लोकानुभव एवेति चेत्, नासौ नार्थेऽपीति चिन्त्यताम्। न चार्थो युक्तिबाधित इति न्याय्यम्, तथाविधयुक्त्यभावात्। न चाभिहिता एव तास्तथाविधा इति, तासां जाति[1]युक्तित्वात्। न चैतद् वचनमात्रमेव, तद्भावस्य दर्शितत्वात्। न चैवं भूताज्ञानेऽपि न सन्ति, प्रायः सर्वत्रगत्वादिति। तच्च वक्ष्यामः॥

एतेन "सहोपलम्भनियमादभेदो नील-तद्धियोः द्विचन्द्रादिवत्"

(स्वो० व्या०)

कथञ्चित्–[2]तत्स्वभावत्वादिना **तदवगमे**–सन्तानान्तरावगमे **कः खलु तथैव**–तेनैव प्रकारेण **अर्थे**–रूपादौ **तद्विरोधः**–अवगमविरोधः?। **अर्थस्यैवाभावात् इति चेत्** अवगमविरोधः। एतदाशङ्क्याह–**कुतस्तदभावनिश्चयः**–अर्थाभावनिश्चयः? **ज्ञानानुभवात्** एव **इति चेत्**, न तद्वदर्थोऽनुभूयत इत्यभिप्रायः। एतदाशङ्क्याह–**केन ज्ञानान्तरा[3]नुभ[4]वः**, केनचित् सन्तानान्तरवर्तिन इति भावः। **ज्ञानत्वात् तेनैवेति चेत्**, एतदपि स्वसंविदितमेवेति भावना। एतदाशङ्क्याह–**किमत्र भवतः प्रमाणम्?** न किञ्चित् तत्त्वनीत्येति भावः। **लोकानुभव एवेति चेत्** प्रमाणम्। एतदाशङ्क्याह–**न असौ**–लोकानुभवो **नार्थेऽपीति चिन्त्यताम्**। किं तर्हि? ज्ञानान्तरे इवास्त्येव। इहैव भङ्ग्यन्तरमाह–**न चार्थो युक्तिबाधित इति न्याय्यम्**, वच इति शेषः। कुत इत्याह–**तथाविधयुक्त्यभावात्**–अर्थबाधिकाया युक्तेः अभावात्। **न चाभिहिता एव** पूर्वं **ताः**–युक्तयः **तथाविधाः**–अर्थबाधिका इति। कुत इत्याह–**तासां जातियुक्तित्वाद**भिहितयुक्तीनाम्। **न चैतद् वचनमात्रमेव** तासां जातियुक्तित्वम्। कुत इत्याह–**तद्भावस्य**–जातियुक्तिभावस्य **दर्शितत्वात्**। **न चैवं भूताज्ञानेऽपि न सन्ति** जातियुक्तयः, किन्तु सन्त्येव। कुत इत्याह–**प्रायः सर्वत्रगत्वात्** जातियुक्तीना**मिति**। **एतच्च**–सर्वत्रगत्व जातियुक्तीनां [5]**वक्ष्याम** ऊर्ध्वमिति॥

एतेनेत्यादि। एतेन–अनन्तरोदितेन ग्रन्थेन **सहोपलम्भनियमात्** हेतोः

---

१ 'युक्तत्वात्' इति **ग**–पाठ। २ 'तत्तत्स्वभाव०' इति **ङ**–पाठ। ३ 'रानुभवेन केन' इति **क**-पाठ। ४ 'भाव न केन०' इति **ङ**–पाठ। ५ 'जात्या' इत्यधिको **ङ**–पाठ।

(मूलम्)

तथा

"दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात् तद्ग्रहे ग्रहात्।
दर्शनं नीलनिर्भासं नार्थो बाह्योऽस्ति केवलः॥"[१]

इत्याद्यपि यदुच्यते परैस्तत् प्रतिक्षिप्तमेव, विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदनपक्षेऽस्यानवकाशत्वात्। विच्छिन्नार्थग्रहणमर्थप्रत्यक्षीकरणं तत्स्वभावविज्ञानानुभवे[२] सति अर्थप्रत्यक्षतयोभयभावसिद्धेरनवकाशत्वमिति॥

किञ्चेदमयुक्तिसङ्गतमेव। तथाहि–अत्र नील-तद्धियोरभेदः साध्यः सहोपलम्भनियमेन। सोऽयमनयोः सतोरसतोर्वा साध्येत। सत्त्वे

(स्वो० व्या०)

अभेदो नील-तद्धियोः–नील-नीलबुद्ध्योर्द्विचन्द्रादिवदिति निदर्शनं, तथा दर्शनोपाधिरहितस्य–दर्शनविशेषणशून्यस्य अग्रहात् कारणात् तद्ग्रहे–दर्शनोपाधिग्रहे ग्रहात्। किमित्याह–दर्शनं नीलनिर्भासं–नीलाकारं नार्थो बाह्योऽस्ति नीलादिः केवल इत्याद्यपि यदुच्यते परैः–विज्ञानवादिभिः तत् प्रतिक्षिप्तमेव–निराकृतमेव। कुत इत्याह–विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदनपक्षेऽस्य परोदितस्य। किमित्याह–अनवकाशत्वात् कारणात्। तत्र विच्छिन्नार्थग्रहणमर्थप्रत्यक्षीकरणं तत्स्वभावविज्ञानानुभवे सति–अर्थप्रत्यक्षतास्वभावविज्ञानानुभवे सति अर्थप्रत्यक्षतया कारणेन उभयभावसिद्धेः–अर्थज्ञानद्वयसत्तासिद्धेः। किमित्याह–अनवकाशत्वमनन्तरोदितस्येति भावनीयम्॥

किञ्चेदमित्यादि। किञ्चेदं–संवेदनमनन्तरोदितं अयुक्तिसङ्गतमेव। कथं न युक्तिसङ्गतमित्याह–तथाहीत्यादि। तथाहि–अत्र–अनन्तरोदिते नील-तद्धियोरभेदः साध्यः। केन हेतुनेत्याह–सहोपलम्भनियमेन। सोऽयम्–अभेदः अनयोः–नील-तद्धियोः सतोः–विद्यमानयोरसतोर्वा साध्येत। किञ्चातः?

(विवरणम्)

(१३) द्विचन्द्रादिवदिति निदर्शनमिति। यद् येन सहोपलभ्यते तत् तस्मादभिन्नमभ्युपेयं यथा चन्द्रद्वितयम्, शशधरयुग्मज्ञानात्। उपलभ्यते च नीलादिः पदार्थो नीलादिबुद्ध्या सहेति स्वभावहेतुः॥

(१४) दर्शनविशेषणशून्यस्येति। दर्शनं ज्ञानं तदेव विशेषणम्, ज्ञेयस्य विशेषकत्वात्, तेन शून्यस्य। ज्ञानलक्षणे प्रतीयमाने एवार्थः प्रतीयत इत्यर्थः॥

१ अनुष्टुप्। २ 'भावे' इति क-पाठः।

(मूलम्)

न सतः सदन्तरापत्तिरित्यभेदासिद्धिः। असत्त्वान्यतरसत्त्वे च वस्तुधर्मत्वादभेदस्येति। नीला धीरेवेति प्रतिज्ञार्थे[1] इति चेत्, अन्यस्य तद्भावे को विरोधः? । असतस्तद्भावानुपपत्तिरिति चेत्, स्यादेतत् तदसत्त्वसिद्धौ। अननुभवात् तत्सिद्धिरेवेति चेत्, भवेदियं ध्यन्तराभावे, तत् स्वानुभववदेवेति चेत्, अन्योऽपि स्वसत्तावानेव।

(स्वो० व्या०)

उभयथाऽपि दोष इत्याह–**सत्त्वे** नील-तद्धियोः किमित्याह–**न सत** एकस्य **सदन्तरापत्तिरिति** कृत्वा। किमित्याह–**अभेदासिद्धिः**। न हि सत् सदन्तरं भवति। द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह–असत्त्वं चान्यतरसत्त्व च, नील-तद्धियोरिति प्रक्रमः, **असत्त्वान्यतरसत्त्वं** तस्मिंश्चाभेदासिद्धिः। कुत इत्याह–**वस्तुधर्मत्वादभेदस्येति**। तन्नायमुभयान्यतराभावे। **नीला धीरेवेति प्रतिज्ञार्थः** अभेदार्थः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**अन्यस्ये**त्यादि। अन्यस्य–धियो भिन्नस्य **तद्भावे**–नीलभावे **को विरोधः?** न कश्चिदित्यर्थः। **असत** इत्यादि। असतः अन्यस्य **तद्भावानुपपत्तिः**–नीलत्वानुपपत्तिः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**स्यादेत**दित्यादि। स्यादेतत्–अनन्तरोक्त **तदसत्त्वसिद्धौ** धियोऽन्यस्यासत्त्वसिद्धौ। **अननुभवा**दिति। अननुभवात् कारणाद् धियोऽन्यस्येति प्रक्रमः, **तत्सिद्धिरेव**–तदसत्त्वसिद्धेः सिद्धिरेव। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**भवेदि**त्यादि। **भवेदियं**–तत्सिद्धि**र्ध्यन्तराभावे**, अधिकृतधियोऽन्या धीः ध्यन्तरं तदभाव इत्यर्थः, तदपि नानुभूयत एवेति कृत्वा। **त**दित्यादि। तत्–ध्यन्तरं **स्वानुभववदेव** ध्यन्तरत्वात्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**अन्योऽपी**त्यादि। अन्योऽपि धियः [2]नीलादिः।

(विवरणम्)

(१२) **तस्मिंश्चाभेदासिद्धिरि**ति। यदि हि नीलस्य बाह्यवस्तुनोऽसत्त्वमभ्युपगम्य नीलधिया सहाभेदः साध्यते, तदा न सिद्ध्यत्येवासौ, वस्त्ववस्तुनोरभेदासिद्धेः। न हि खरविषाणस्य केनचिद् घटादिना पदार्थेन सहाभेदः क्वापि साध्यत इति ॥

(१३) **तन्नायमुभयान्यतराभावे** इति। तत्–तस्मान्नैवायम्–अभेदो भवति। कस्मिन् सतीत्याह–उभयस्य–[3]नीलविषयनीलबुद्धिलक्षणस्य युग्मस्य मध्यादन्यतरस्य–एकस्य कस्यचिदभावे–तुच्छत्वे सति ॥

१ 'प्रतिज्ञार्थत्वात्' इति क–पाठ। २ 'नीलादि' इति ङ–पाठ। ३ 'नीलविभ्रमनील०' इति ख–पाठ।

(मूलम्)

न च स्वात्मना अननुभवाविशेषे तच्चेतनाचेतनत्वे तेन तत्त्वव्यवस्थितौ कथञ्चिदाधिक्येनाङ्गतां प्रतिपद्येते, परोक्षत्वाविशेषात् स्वानुमानाप्रवृत्तेः तल्लक्षणायोगात् सर्वध्यन्तराणां तत्तुल्यतासिद्धेः, अतुल्यानुमितौ चान्यस्मिन्नप्यविरोधः सत्त्वादिना [1]कथञ्चित् तथातुल्यत्वोपपत्तेः ॥

[2]परसिद्धभेदव्यवच्छेदः साध्यार्थ इत्यप्ययुक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः। स ह्यस्य प्रमाणसिद्धोऽप्रमाणसिद्धो वा स्यात्। प्रमाणसिद्धत्वे

(स्वो० व्या०)

किमित्याह–**स्वसत्तावानेव** पदार्थत्वादिति भावना। एतदेव द्रढयन्नाह–**न चे**त्यादि। **न च स्वात्मना**–विवक्षितैकविज्ञानापेक्षया **अननुभवाविशेषे** सति **तयोः**–ध्यर्थयोः **चेतनाचेतनत्वे** स्वगते **तेन**–स्वमात्रवेदिना तदनुभवरहितेन ज्ञानेन **तत्त्वव्यवस्थितौ** सत्यां, ध्यर्थयोरिति प्रक्रमः, **कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण **आधिक्येन**–विशिष्टतया **अङ्गतां प्रतिपद्येते** चेतनाचेतनत्वे च। कुत इत्याह–**परोक्षत्वाविशेषात्**। ध्यर्थयोरिति ज्ञानं हि परस्य स्वसंवेदनरूपम्। न च तद् ध्यन्तरं प्रत्यक्षीकरोति नाप्यर्थान्तरम्। एवं च तेन [3]तत्तत्त्वव्यवस्थितौ तच्चेतनाचेतनत्वे अनुपयोगिनी एवेति भावनीयम्। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**स्वानुमानाप्रवृत्तेः** [4]ध्यन्तरत्वव्यवस्थितावप्रवृत्तिश्च **तल्लक्षणायोगात्**–अनुमानलक्षणायोगात् पक्षधर्मत्वाद्यग्रहणेन। न च सामान्यतो दृष्टमात्रादतोऽधिकृतज्ञानवदन्यदपि यदस्ति तच्चेतनमेवेति भवति तत्तत्त्वव्यवस्थितिः। कुत इत्याह–**सर्वध्यन्तराणां**–सन्तानान्तरवर्तिनां **तत्तुल्यतासिद्धेः**–अधिकृतज्ञानतुल्यतासिद्धेः स्वानुमानेनेति। **अतुल्यानुमितौ च** नीलाद्यपेक्षया बोधमात्रसामान्यतः। किमित्याह–**अन्यस्मिन्नपि,** प्रक्रमाद् ध्यन्तरादन्यस्मिन्नर्थेऽपीत्यर्थः, **अविरोधः**। अनुमितेः निबन्धनमाह–**सत्त्वादिना**। 'आदि'शब्दाज्ज्ञेयत्वादिग्रहः, **कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण **तथा**–समानबुद्धिजनकत्वेन **तुल्यत्वोपपत्तेः** इति ॥

पक्षान्तरमधिकृत्याह–**परे**त्यादि। पर**प्रसिद्धभेदव्यवच्छेदो** नील-तद्धियोः **साध्यार्थ इत्यपि** परोत्तर**मयुक्तम्**। कुत इत्याह–**विकल्पानुपपत्तेः**। इमामेवाह **स ही**त्यादिना। सः–भेदो नील-तद्धियोः यस्मा**दस्य**–परस्य बाह्यार्थवादिनः

१ 'कथञ्चित् तुल्य०' इति ग–पाठः। २ 'परप्रसिद्धभेदव्यवच्छेदोऽसाध्यार्थ' इति क–पाठः।
३ 'तत्त्वव्यव०' इति ङ–पाठः। ४ 'ध्यन्तरतत्त्वव्यव०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

कथं तद्व्यवच्छेदसिद्धिः? । सिद्धौ वा प्रमाणसिद्धत्वम् । अप्रमाणसिद्धस्तु न सिद्ध एव परस्यापि । किमस्य व्यवच्छेदसाधनेन? ॥

स्यादेतत् प्रमाणसिद्ध इति विभ्रमापोहः सङ्गरार्थः । अत्राप्येतदनिवृत्तिरेव न्यायानुपपत्तिश्च बोधमात्रतत्त्ववादिनो विभ्रमायोगात् भेदकाभावेन कालुष्यासिद्धेः । एवं सन्न्यायतो ग्रहणाभावात् प्रत्यनीकानवगमेनापोहानुपपत्तेरित्यसुन्दरः पक्षः, प्रत्यक्षविरुद्धादिदोष-

(स्वो० व्या०)

प्रमाणसिद्धः—प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितः **अप्रमाणसिद्धो वा**—असत्कल्पनारूपः **स्यात्** । किञ्चातः ? उभयथाऽपि दोष इत्याह—**प्रमाणसिद्धत्वे**, प्रक्रमान्नील-तद्धियोर्भेदस्य **कथं तद्व्यवच्छेदसिद्धिः**, बोधमात्रस्यापि व्यवच्छेदसिद्ध्यापत्तेः । **सिद्धौ वा**—तद्व्यवच्छेदस्य **प्रमाणसिद्धत्वं** कथं तद्भेदस्य ? । **अप्रमाणसिद्धस्तु** नील-तद्धियोर्भेदः । किमित्याह—**न सिद्ध एव परस्यापि**—बाह्यार्थवादिनः । **किमस्य व्यवच्छेदसाधनेन?** न किञ्चिदित्यर्थः ॥

स्यादेतदित्यादि । अथैवं मन्यसे—**प्रमाणसिद्धो**ऽधिकृतभेद **इति विभ्रमापोहः सङ्गरार्थः**—प्रतिज्ञार्थः, अभेदो नील-तद्धियोरिति । एतदाशङ्क्याह—**अत्रापी**त्यादि । अत्रापि—पूर्वपक्षे **एतस्य**[1]—अनन्तरोदितस्य **अनिवृत्तिरेव** । स ह्यस्य विभ्रमः प्रमाणसिद्धोऽप्रमाणसिद्धो वेत्येवं योज्यम् । **न्यायानुपपत्तिश्च** इत्यभ्युच्चयः । एनामेवाह—**बोधमात्रतत्त्ववादिनः**—योगाचारस्य **विभ्रमायोगात्** । अयोगश्च **भेदकाभावेन**—वस्तुसत्कर्माद्यभावेन हेतुना **कालुष्यासिद्धे**र्बोधमात्रतत्त्वस्य । **एवं सन्न्यायतो ग्रहणाभावाद्** विभ्रमस्य । यदि नामैवं ततः किमित्याह—**प्रत्यनीकानवगमेन**[2] हेतुना**ऽपोहानुपपत्ते**र्भ्रमस्य[3] । विभ्रमावगतौ हि तत्प्रत्यनीकावगमतस्तत्प्रयोगात्[4] तदपोहसिद्धिः, नान्यथा **इति**—एव**मसुन्दरः पक्षः** । तथा **प्रत्यक्षविरुद्धादिदोषयुक्तत्वाच्च** कारणादसुन्दरः पक्ष इति । एतदेवाह

(विवरणम्)

(२३-२४) **तत्प्रत्यनीकावगमत** इति । तस्य—विभ्रमस्य प्रत्यनीकोऽविभ्रमस्तत्प्रत्यनीकस्तस्यावगमः—ज्ञानं तस्मात् । इदमुक्तं भवति—चित्तमोहिविभ्रमकारणेषु क्लिष्टकर्मादिषु ज्ञातेषु सत्सु ज्ञायन्ते तानि च परमार्थतः सन्ति न सन्ति भवतां मते, अतः कथं तानि ज्ञायन्ते ? नहि खरविषाणं कश्चिद् वेत्ति । तज्ज्ञानाभावे च कथं विभ्रमो ज्ञायते ? विभ्रमावगमाभावे च कथं तत्प्रत्यनीकस्याविभ्रमस्यावगतिः स्यादिति ? ॥

१ 'एवास्यानन्तरो०' इति ङ-पाठ । २ 'नेवगमेन' इति ङ-पाठ । ३ 'पत्तिर्विभ्रमस्य' इति ङ-पाठ । ४ 'गमस्तत्प्रयोगात्' इति ङ-पाठ ।

(मूलम्)

युक्तत्वाच्च । ज्ञानस्य विच्छिन्नार्थग्राहित्वात् तथाऽनुभवभावादुभयभावसिद्धेः प्रत्यक्षविरुद्धः । तथा तद्वैचित्र्यवेदनाद् भेदकमन्तरेण तदयोगाद् बोधमात्रस्याभेदकत्वात् अनुमानविरुद्धः । "पञ्च बाह्या द्विविज्ञेयाः" इति वचनात्, अन्यार्थता[1]ऽनुपपत्तेः प्रमाणाभावादागमविरुद्धः । सकललोकार्थाङ्गीकरणाद् भेदेनार्थसिद्धेस्तन्निराकरणनैर्घृण्याल्लोकविरुद्धः । भिन्नशब्दाभिधानाद् भूयस्तदभेदापादनादितरेतरव्याहतेः स्ववचनविरुद्ध इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

(स्वो० व्या०)

ज्ञानस्येत्यादिना । ज्ञानस्य **विच्छिन्नार्थग्राहित्वात्** कारणात् तच्छीलतया **तथाऽनुभवभावात्** । किमित्याह–**उभयभावसिद्धेः**–ज्ञानार्थोभयसत्तासिद्धेः **प्रत्यक्षविरुद्धः** पक्षः, प्रत्यक्षप्रसिद्धार्थापह्नवादिति भावः । **तथा तद्वैचित्र्यवेदनात्**, प्रक्रमाज्ज्ञानवैचित्र्यवेदनात्, **भेदकमन्तरेण तदयोगात्**–तद्वैचित्र्यायोगात् **बोधमात्रस्य** व्यक्त्यन्तरभाविनोऽपि **अभेदकत्वाद्** बोधमात्रतत्त्वतयाऽ**नुमानविरुद्धः** सामान्यतस्तदपरसिद्धेः कार्यव्यतिरेकादित्यर्थः । तथा **पञ्च बाह्याः**–रूपादयो **द्विविज्ञेयाः**–इन्द्रियमनोविज्ञानविज्ञेया **इति वचनात्** । अस्य च[2] **अन्यार्थताऽनुपपत्तेः** कल्पनायामपि **प्रमाणाभावा**दन्यार्थतायाम् । किमित्याह–**आगमविरुद्ध** इति । तथा **सकललोकार्थाङ्गीकरणात्** तथातद्व्यवहारकरणेन **भेदेनार्थसिद्धेः** कारणात् **तन्निराकरणनैर्घृण्या**द्धेतो**र्लोकविरुद्धः** । तथा **भिन्न**निमित्त**शब्दाभिधाना**न्नील-तद्धियोरित्यनेन[3] **भूयस्तदभेदापादनात्** तदनु तदभेदाभिधानेन । किमित्याह–**इतरेतरव्याहतेः** । यदि नील-तद्धियौ कथमनयोरभेदः ? अथाभेदः कथं नील-तद्धियौ ? । इति **स्ववचनविरुद्धः** पक्ष **इत्यलं प्रसङ्गेन** ॥

(विवरणम्)

(१६) **सामान्यतस्तदपरसिद्धे**रिति । सामान्यतः–सामान्येन तस्मात्–ज्ञानमात्रादपरस्य–कस्यचित् सिद्धेः–निष्पत्तेः, सामान्यत इति । अस्यायमभिप्रायः–सामान्येन तावद् विज्ञानमात्रादन्यत् किञ्चित् सिद्धम् । तच्च कर्म वा भवतु, अन्यद् वा किञ्चिदिति । अत्रैव हेतुमाह–(१६) **कार्यव्यतिरेका**दिति । कार्यान्यथाऽनुपपत्तेः । ज्ञानवैचित्र्यलक्षणं हि कार्यं कथं ज्ञानव्यतिरिक्तापरभेदकभावविरहे भवितुमुत्सहते ? ॥

१ 'अन्यार्थानुपपत्तेः' इति ग–पाठः । २ 'अन्यार्थानुप०' इति ङ–पाठः । ३ 'तद्धिरित्यनेन' क–पाठः ।

(मूलम्)

हेतुदोषा उच्यन्ते। सहोपलम्भनियमादित्ययं तावद् विपर्ययसाधकत्वाद् विरुद्धः, सहशब्दस्यार्थान्तरेण विना प्रयोगादर्शनात्, सहोपलम्भादेव भिन्नत्वं नीलस्य, [1]तद्धियः। इति विपर्ययसिद्धिः। स्यादेतदेकार्थः 'सह'शब्दः। तेनैतदुक्तं भवति–सहोपलम्भनियमादेकेनैवोपलम्भादिति यावत्। एवं च न विपर्ययसिद्धिरित्युक्तदोषाभावः। नैतदेवम्, अविचारितरमणीयत्वात्। तथाहि–एकेनोपलम्भादिति कोऽर्थः?। किं ग्राह्य-ग्राहकयोरेकेनैव वेदनात् उतासम्पृक्तेनैव ग्राह्यग्रहणादिति?। यदि ग्राह्य-ग्राहकयोरेकेनैव वेदनं ततः स एक एवानुभवः। इति प्राप्तं बुद्धविज्ञान-पृथग्जनविज्ञानयोरेकत्वम्। न तत् तस्य ग्राहकमिति चेत्, न तेन सन्तानान्तरावगमः। सत्यमिष्टमेव

(स्वो० व्या०)

हेतुदोषा उच्यन्ते। तत्र **सहोपलम्भनियमादित्ययं तावद्** हेतुः। किमित्याह–**विपर्ययसाधना(?कत्वा)द् विरुद्धः।** विपर्ययसाधनत्वं च **सहशब्दस्यार्थान्तरेण विना**–विवक्षितार्थमधिकृत्य। किमित्याह–**[2]प्रयोगादर्शनात्, सहोपलम्भादेव** कारणाद् **भिन्नत्वं नीलस्य।** कुत इत्याह–**तद्धियः। इति**–एवं **विपर्ययसिद्धिः। [3]स्यादेतदि**त्यादि। अथैव मन्यसे–**एकार्थः 'सह'शब्दो** वर्तते। **तेनैतदुक्तं भवति सहोपलम्भनियमादि**ति। कोऽर्थ इत्याह–एकोपलम्भनियमात्। किमुक्त भवति? **एकेनैवोपलम्भादिति यावत्। एवं च** कृत्वा **न विपर्ययसिद्धिरिति**–एव**मुक्तदोषाभावः।** एतदाशङ्क्याह–**नैतदेवम्।** कुत इत्याह–**अविचारितरमणीयत्वात्।** एतदेवाह **तथाही**त्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। **एकेन एव उपलम्भादिति कोऽर्थः?। किं ग्राह्य-ग्राहकयोः**–द्वयोरप्ये**केनैव वेदना**दित्ययमर्थ **उतासम्पृक्तेनैव**–असंस्पृष्टेनैव, ज्ञानेनेति प्रक्रमः, **ग्राह्यग्रहणादिति?।** किञ्चातः? उभयथाऽपि दोष इत्याह **यदी**त्यादिना। यदि **ग्राह्य-ग्राहकयोरेकेनैव वेदन**मित्यर्थः **ततः**–एवं सति **स एक एवानुभवः**–ग्राह्यग्राहकात्मा। **इति**–एव **प्राप्तं बुद्धविज्ञान-पृथग्जनविज्ञानयो**र्ग्राह्यग्राहकत्वेन **एकत्वम्। न तत्**–बुद्धविज्ञानं **तस्य**–पृथग्जनविज्ञानस्य **ग्राहकम्। इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**न तेन**–बुद्धविज्ञानेन **सन्तानान्तरावगमः। सत्यमिष्टमेवेदं** यदुत न तेन सन्तानान्तरावगमः।

---

१ 'तद्विषय०' इति क–पाठ। २ 'अप्रयोगा०' इति ङ–पाठ। ३ 'स्यादित्यादि' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

इदमिति चेत्, कथं तर्ह्यस्याप्ततेति वाच्यम्। शुद्धेः। सा किमत्रोच्यत इति चेत्, साऽप्यहेतुकेति न युक्तैव। परार्थभूतेर्नाहेतुकेति चेत्, कथं तदनवगमे तत्सिद्धिरिति?। अचिन्त्यशक्त्यादिना तु तदवगमो नीलेऽपि तुल्यः॥

असम्पृक्तेनैव ग्राह्यग्रहणे त्वस्मन्मतानुवाद एव, ग्राह्यसन्तानारूषितस्यैवास्य तत्स्वभावतया ग्राहकत्वाभ्युपगमात्, अस्य च न्याय्यत्वात्, भिन्नार्थग्रहणात्, प्रतिप्राणि प्रतीतेः, भावतो बाधासम्भवात्, सदा तथोपलम्भात्, [1]तथाऽर्थक्रियादर्शनात्, अन्यथा

(स्वो० व्या०)

इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–**कथं तर्हि अस्य**–बुद्धस्य **आप्ततेति वाच्यम्। शुद्धेः। सा**–आप्तता **किमत्रोच्यते?। इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**साऽपि**–शुद्धिः **अहेतुका। इति**–एवं **न युक्तैव। परार्थभूतेः**–परार्थादुत्पत्तेः कारणात् **नाहेतुका। इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**कथं तदनवगमे**–परानवगमे **तत्सिद्धिः**–परार्थसिद्धिरिति**?। अचिन्त्यशक्त्यादिना तु,** 'आदि'शब्दादवाच्यवादग्रहः, **तदवगमः**–परावगमो **नीलेऽपि तुल्यः,** भेदाविशेषात्॥

द्वितीयं पक्षमधिकृत्याह–**असम्पृक्तेनैव** विज्ञानेन **ग्राह्यग्रहणे** पुनरभ्युपगम्यमाने। किमित्याह–**अस्मन्मतानुवाद एव।** कथमित्याह–**ग्राह्यसन्तानारूषितस्यैवास्य**–विज्ञानस्य केवलस्य सतः **तत्स्वभावतया**–विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावतया **ग्राहकत्वाभ्युपगमात्, अस्य च**–अभ्युपगमस्य **न्याय्यत्वात्।** न्याय्यत्वं च **भिन्नार्थग्रहणात्।** एतच्च **प्रतिप्राणि**–प्राणिनं प्रति **प्रतीतेः** कारणात् तथा **भावतो बाधासम्भवात्।** [2]अस्याभ्युपगमस्यासम्भवश्च **सदा तथोपलम्भात्**–असम्पृक्तग्राह्यग्रहणतयोपलम्भात्। **तथाऽर्थक्रियोपलम्भाद्**

(विवरणम्)

(१४) **परार्थादुत्पत्तेरिति।** परे–बुद्धव्यतिरिक्ता येऽनुग्राह्याः प्राणिनस्तेषामर्थः–सुमार्गावतरणलक्षणं प्रयोजनं [3]परार्थस्तस्माद्धेतुभूतात् सकाशादुत्पत्तेर्बुद्धज्ञानशुद्धताया भगवतो हि बुद्धस्य ज्ञान[4]शुद्धिश्चौर्यपरदाराद्यनार्यकार्यपरम्पराप्रवणप्राणिनामुपकाराय प्रवर्त्तेत इति प्रतिपद्यन्ते [5]**ताथागताः॥**

१ 'तथा' इति पाठो न विद्यते **ग**–प्रतौ। २ 'तस्याभ्यु०' इति **ङ**–पाठः। ३ 'परार्द्धस्तस्मा०' इति **ख–च** पाठः। ४ 'शुद्धिश्चौरपारदारा०' इति **च**–पाठः। ५ 'तथागत.' इति **क**–पाठः।

(मूलम्)

ग्राहकत्वायोग इत्युक्तप्रायम् ॥

न चास्योक्तप्रकारातिरिक्तोऽर्थः। न चायमप्येकार्थो लौकिकः। न च ग्रन्थकारबहुमतः, न च बहुमतत्वेऽपि युक्तरूपः। "परार्थे ह्यनुमाने वक्तुर्वचनगुणदोषा अपि विचिन्त्यन्ते" इत्युक्तम्। "प्रतिपादयताऽनेन परमवश्यं प्रतीतपदार्थकः शब्द उपादेयः, अन्यथा प्रतीतेरभावात्"। लोके च नार्थान्तरेण विना 'सह'शब्दप्रयोगो दृष्ट इति कथमयमेकार्थवाचको युक्तरूपः स्यात्?। साङ्केतिकेऽपि शब्दार्थयोगे लोकप्रसिद्धिरेव अनुसर्त्तव्या, तत्परित्यागेनासमञ्जसत्वप्रसङ्गात् ॥

(स्वो० व्या०)

भिन्नार्थेन किं बहुना? **अन्यथा ग्राहकत्वायोगो** ज्ञानस्य एकान्तैकस्वभावतया स्वग्रहणायोगाद् ग्राह्यग्राहकोभयरूपतापत्तेरि**त्युक्तप्रायं**–प्रायेणोक्तमेतत् ॥

न चेत्यादि। न च **अस्य**, प्रक्रमादेकेनैवोपलम्भात् इति वचनस्य। किमित्याह–**उक्तप्रकारातिरिक्तोऽर्थः**। किं तर्हि? उक्तप्रकार एव। **न चे**त्यादि। न च **अयमप्येकार्थः**, 'सह'शब्दस्येति प्रक्रमः। किमित्याह–**लौकिकः**। **न च ग्रन्थकारबहुमतः** 'सह'शब्दस्यैवैकार्थः[1], तस्य वाक्प्रयोगकुशलत्वाद् ग्रन्थकारस्य। **न च बहुमतत्वेऽपि** ग्रन्थकारस्य **युक्तरूपः** 'सह'शब्दस्यैकार्थः। कुत इत्याह–**परार्थे** यस्माद**नुमाने वक्तुर्वचनगुणदोषा अपि विचिन्त्यन्त** इत्युक्तं **धर्मकीर्त्तिना**। कथमित्याह–**प्रतिपादयताऽनेन**[2]–वक्त्रा **परं**–प्रतिपाद्य**मवश्यं प्रतीतपदार्थकः शब्द उपादेयः**। **अन्यथा**–तमन्तरेण **प्रतीतेरभावात्** इति **वार्त्तिकमिदमुक्तम्**। इदमुपन्यस्य प्रक्रान्तोपयोगमाह **लोके चे**त्यादिना। लोके च–आविद्वदङ्गनादौ **नार्थान्तरेण विना**। किमित्याह–**'सह'शब्दप्रयोगो दृष्ट इति** कृत्वा। **कथमयं**–'सह'शब्दः **एकार्थवाचको युक्तरूपः स्यात्?** नैव युक्तरूपः। साङ्केतिके शब्दार्थसम्बन्धे नैवमपि कश्चिद् दोष इत्यारेकानिरासायाह–**साङ्केतिकेऽपि शब्दार्थयोगे**–शब्दार्थसम्बन्धे। किमित्याह–**लोकप्रतीतिरेवानुसर्त्तव्या** हस्तिन्येव 'हस्ति'शब्दः सङ्केतनीयः, न शुनि। **तत्परित्यागेन**–लोकप्रसिद्धिपरित्यागेन हेतुना किमित्याह–**असमञ्जसत्वप्रसङ्गात्**–आक्रोशस्यापि स्तवत्वप्रसङ्गेन ॥

१ 'शब्दस्यैकोऽर्थः' इति ङ-पाठः। २ 'तेन' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

एवं चानैकान्तिकोऽपि हेतुः, [1]बुद्धविज्ञेयचित्तादावपि भावात् । तथाहि–बुद्धस्य भगवतो यद् विज्ञेयं सन्ता[2]नान्तरचित्तं तस्य [3]बुद्धविज्ञानस्य च सहोपलम्भनियमोऽस्ति । अथ च नानात्वमित्यनैकान्तिकः । तथा चित्तचैत्तानामपि सहोपलम्भनियमोऽस्तीत्यनैकान्तिक

(स्वो० व्या०)

एवं चेत्यादि । एवं च कृत्वा**ऽनैकान्तिकोऽपि हेतुः** सहोपलम्भनियमादित्ययं न केवलं विरुद्धः । कथमित्याह–**[4]बुद्धविज्ञेयचित्तादावपि** सन्तानान्तरवर्त्तिनि, 'आदि'शब्दाच्चैतत्परिग्रहः **भावात्**–विद्यमानत्वादिति । एतद्भावनायैवाह **तथाही**त्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । **बुद्धस्य भगवतो यद् विज्ञेय**मालम्बनं **सन्तानान्तरचित्तं तस्य**–सन्तानान्तरचित्तस्य **बुद्धविज्ञानस्य च सहोपलम्भनियमोऽस्ति** अभ्युपगमनीत्या । **अथ च नानात्व**मनयोरि**त्यनैकान्तिकः** सहोपलम्भनियमः, नानात्वेऽपि भावादिति । **तथा चित्तचैत्तानामपि**–विज्ञानवेदनादीनां **सहोपलम्भनियमोऽस्तीति** कृत्वा **अनैकान्तिक एव**–अधिकृतहेतुः ।

(विवरणम्)

(१४-१५) **चित्तचैत्तानामपि** विज्ञानवेदनादीनामिति ।

"विज्ञानं वेदना सञ्ज्ञा संस्कारो रूपमेव च ।
भिक्षूणां शाक्यसिंहेन स्कन्धाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥"[5]

इति वचनाद् बौद्धमते पञ्च स्कन्धाः । तत्र विज्ञानं चित्तचैत्तभेदाद् द्विविधम् । तत्रापि चित्तं सामान्यग्राहि, यथा–गच्छतस्तृणस्पर्शादि । चित्ते [6]भवाश्चैत्ताः–ज्ञानविशेषाः । विशिष्टानि ज्ञानानि चैत्ता भण्यन्त इत्यर्थः । यथा मार्ग एव गच्छतः पर्वतोऽयमित्यादि ज्ञानम् । वेदनारूपा(?) साऽपि द्विधा–सामान्यतो विशेषतश्च । तत्र सामान्यतो निरन्तरं [7]यदलक्ष्यं सुखदुःखानुभव इति । विशेषतस्तु [8]सुखवेदना, यथा–केनापि भव्यप्राणिना सर्वाङ्गीणालङ्कारालङ्कृतिकान्तिप्राग्भारप्रकटीकृतनिखिलदिक्चक्रवालजैनबिम्बावलोकनेऽपूर्वः कश्चित् प्रमोदोऽनुभूयत इति । एवं दुःखवेदनाऽपि भाव्या । सञ्ज्ञा आहाराद्यभिलाषरूपा प्रतीतैव । संस्कारः पूर्वकालदृष्टानुभूतार्थगोचरस्मृतिबीजरूपः । [9]सञ्ज्ञा-संस्कारावपि चित्तचैत्तद्वयस्वरूपावेव । रूपं तु घटादयो विचित्रा बहिर्वर्त्तिनः पदार्थाः । [10]प्रस्तुता चेयमत्र योजना–चित्तचैत्तज्ञानयोरेकस्मिन्नपि काले

१ 'बुद्धिविज्ञेय०' इति क–पाठः । २ 'नान्तरं चित्तं' इति ग–पाठः । ३ 'बुद्धिविज्ञानस्य' इति क–पाठः । ४ 'बुद्धिविज्ञेय०' इति ङ–पाठः । ५ अनुष्टुप् । ६ 'भवाखेत्ता ज्ञान०' इति च–पाठः । ७ 'यद् लक्ष्यं' इति च–पाठः । ८ 'मुख०' इति क–पाठः । ९ 'संज्ञासत्कारा०' इति च–पाठः । १० 'प्रस्तुता वेय०' इति ख–च पाठः ।

(मूलम्)

एव । आगमसिद्धमेतदिति नानेन व्यभिचार इति चेत्, किं नेदमित्थमिति न, किं वा न निश्चीयत इति? । आद्यपक्षे न प्रमाणमित्ययुक्तो मूलवंशनिह्नवः; चरमे तु निश्चीयत एव वचनेनेति व्यभिचारसिद्धिः । इष्टश्च भवता वचनानुसारः पूर्वाचार्यमताङ्गीकरणात् ।

"ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन
ज्ञानान्तरग्राह्यतयाऽपि शून्यम् ।

(स्वो० व्या०)

आगमसिद्धमेतत्—अनन्तरोक्तमिति नानेन व्यभिचारः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—किं नेदम्—आगमसिद्धमित्थमित्यतो न अनेन व्यभिचारः, किं वा न निश्चीयत इति अतो न? । किञ्चातः? उभयथाऽपि दोष इत्याह—आद्यपक्षे नेदमित्थमित्यस्मिन् न प्रमाणम् । इत्थं नेत्थं [1]वेति क एतद् वेद? इति—एवं प्रमाणाभावे सति अयुक्तो मूलवंशनिह्नवः, मूलवंशः—बुद्ध[2]शरद्वतीपुत्रोदयस्तन्निह्नव एवमिति । चरमे तु विकल्पे न निश्चीयत इत्यस्मिन् । किमित्याह—निश्चीयत एव वचनेन तथोपल[3]ब्धिरिति—एव व्यभिचारसिद्धिः, अधिकृतहेतोरनैकान्तिकत्वसिद्धिरित्यर्थः । इष्टश्च—अङ्गीकृतश्च भवता वचनानुसारः । कथमित्याह—पूर्वाचार्यमताङ्गीकरणात् । एतदेवाह—ग्राह्यं न तस्य—बुद्धविज्ञानस्य ग्राह्यमेतदित्येवं ग्रहणं न तेन—बुद्धविज्ञानेन इदन्तया ज्ञानान्तरग्राह्यतयाऽपि शून्यमिदं

(विवरणम्)

बौद्धमते भावात् सहोपलम्भनियमोऽस्ति, न चानयोरैक्यम्, अभ्युपगमप्रकोपात् । एवमेकस्मिन्[4] काले ज्ञान-वेदनेऽनुभूयेते, न चैक्यमेतयोः । एवं सञ्ज्ञादिष्वपि [5]योज्यम् । ततः सहोपलम्भनियमादिति हेतुरनैकान्तिक एवेति स्थितम् ॥

(१३) किं नेदमागमसिद्धमित्थमित्यतो नानेन व्यभिचार इति । किं न—नैवेदमागमसिद्धं वस्तु चित्तचैत्तसहोपलम्भनियमलक्षणम् । इत्थं यथा प्राञ्जलवृत्त्याऽवबुध्यते तथा वर्तते इत्यतः कारणान्नानेन व्यभिचारः प्रेरणीयः । अयमभिप्रायः—इदमागमसिद्धं वस्तु [6]यथा भवद्भिर्व्याख्यायते प्रतीयते च तथा न वर्तत एवेति । यथा नानेन व्यभिचार इति सहोपलम्भनियमाख्यहेतोः कार्ये इति बौद्धाभिप्रायो भविष्यति कदाचित् ॥

(१४) बुद्ध[7]शरद्वतीपुत्रोदय इति । बौद्धागमशास्त्रविशेषकः कश्चित् सम्भाव्यते ॥

१ 'चेति' इति क-पाठ । २ 'सरस्वतीपुत्रो०' इति ङ-पाठ । ३ 'लब्धेरिति' इति क-पाठ । ४ 'कालज्ञान०' इति क-पाठ । ५ 'योज्यन्ते' इति च-पाठ । ६ 'यदा' इति च-पाठ । ७ 'शरीरद्धतिपुत्रादय इति' इति ख-पाठ । ८ 'तद्विषय इति' इति क-पाठ. ।

(मूलम्)

तथापि च ज्ञानमयः प्रकाशः
प्रत्यक्षपक्षस्य तवाविरासीत् ॥"[1]

तथा "प्रेतवत् पुनः सन्ताना[2]नियमः सिद्धः", तथा "नरकवत् पुनः सर्वं सिद्धम्" इत्यादि वचनसमर्थनात्; अन्यथा विचारायोगः स्वमात्रवेदनातिरेकेण सर्वानिश्चितेरिति। एवं न केवलमनैकान्तिकः

(स्वो० व्या०)

तयैव **तथापि च ज्ञानमयः प्रकाश**स्तत्त्वाविसंवादी **प्रत्यक्षपक्षस्य तवावि[3]रासीत्**–प्रकटो बभूव । **"तथा [4]प्रेतवत् पुनः सन्तानानियमः सिद्धः"** [5]विंशिकायां भावनाधिकारे उक्तम् । **तथा "नरकवत् पुनः सर्वं सिद्धम्" इत्यादि विंशिकोक्तवचनसमर्थनात्** । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–**अन्यथा विचारायोगः** । कथमित्याह–**स्वमात्रवेदनातिरेकेण सर्वानिश्चितेः** विज्ञानादन्यस्यानभ्युपगमाद् भवता **इति** भावः । **एवम्**–उक्तनीत्या **न केवलमनै-**

(विवरणम्)

(९) **प्रत्यक्षपक्षस्ये**ति । प्रत्यक्षाः–सर्वे पक्षाः साध्यानि यस्य स तथा तस्य । एतच्च वृत्तं **बुद्ध**स्तवनसम्बन्धि ॥

(१०) **प्रेतवत् पुनः सन्तानानियमः सिद्ध** इति । अयमत्रार्थः सम्भाव्यते–न हि प्रेतो मृत्वा पुनः प्रेत एव भवति, किन्त्वन्यो मनुष्यादिरेव । ततः प्रेतवदन्येषामपि प्राणिनां मृतानां पुनर्द्वितीयवारं [6]सन्तानस्य–सजातीयस्यैवानियमः–नियमाभावः सिद्धः, कदाचिद् विजातीयसन्तानतयाऽप्युत्पादादिति ॥

(११) **नरकवत् पुनः सर्वं सिद्धमिति** । सर्वमपि सांसारिकं वस्तु दुःखबहुलतया नरकवत् सिद्धम्, प्रतीतमित्यर्थः । 'पुनः'शब्दस्तु **विंशतिको**क्तपाश्चात्यार्थापेक्षया विशेषार्थो द्रष्टव्यः ॥

(१२) **इत्यादि विंशिकोक्तवचनसमर्थना**दिति । यथैतेषां वचनानामर्थः समर्थ्यते भवता (तथा) चित्तचैत्तसहोपलम्भनियमलक्षणोऽर्थः किमिति न समर्थ्यत इत्यर्थः । अत्र च '[7]ग्राह्यं न तस्य ग्रहणं न तेन' इत्यादिना वृत्तेन **बुद्धर्[8]ज्ञानस्वरूपं** प्रतिपादितम् । अग्रेतनवाक्यद्वयेन तु बाह्यार्थसत्ता समर्थिता ॥

---

१ उपजातिः । २ 'नियमसिद्धः' इति क–पाठः । ३ 'तवाविरोशीत्' इति ङ–पाठः ।

४–५ अत्रत्ये क–टिप्पणके यथा–आचार्य**वसुबन्धु**प्रणीते **विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिप्रकरणद्वये** 'विंशतिकाकारिकाः' इति नामकमेकं प्रकरणम् । तत्र तृतीया तुरीया च कारिके यथा—

"देशादिनियमः सिद्धः स्वप्नवत् प्रेतवत् पुनः । संतानानियमः सर्वैः पूयनद्यादिदर्शने ॥ ३ ॥
स्वप्नोपघातवत् कृत्यक्रिया नरकवत् पुनः । सर्व नरकपालादिदर्शने तैश्च बाधने ॥ ४ ॥"

तृतीयकारिकावृत्तौ 'सिद्ध इति वर्तते', चतुर्थकारिकावृत्तौ तु 'सिद्धमिति वेदितव्यम्' इति ।

६ 'सन्तानं सजातीय' इति क–पाठः । ७ 'ग्राहकं भूतेनेत्यादिना' इति ख–पाठः । ८ 'ज्ञानस्य स्वरूपं' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

असिद्धश्च, सहोपलम्भनियमस्योभयासिद्धत्वात्, भवतः सहार्थायोगात् तदपरस्यानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च साधनवैफल्यादिति। परस्यापि नीलेन सह तद्धिय उपलम्भो नाभेदेन सिद्धः। भेदेन तु सहार्थसिद्धौ न साधनमिष्टसाधकमितरस्येति। न चाभेदस्य सहोपलम्भनियमस्य च व्याप्यव्यापकभावः, अन्यथाऽप्यस्याविरोधात् ज्ञानज्ञेयतत्स्वभावत्वत एव नियमोपपत्तेः, ज्ञानस्यार्थग्रहणस्वभावस्य सतः स्वसंविदितरूपत्वात् चित्रस्वभावतया तथात्वाविरोधात्, अर्थस्य च ज्ञानविविक्ततया तथा तथा तद्ग्राह्यस्वभावत्वात्। इत्यपि सहोपलम्भनियम उपपद्यत एव, तद्योग्यतालक्षणप्रतिबन्धसामर्थ्यादिति। अनेनैतदप्यपाकृतमेव

(स्वो० व्या०)

कान्तिको हेतुः सहोपलम्भनियमाख्यः। किं तर्हि? [1]**असिद्धश्च**। कथमित्याह—**सहोपलम्भनियमस्य** नील-तद्धियोः **उभयासिद्धत्वात्**, वादिप्रतिवाद्यसिद्धत्वादित्यर्थः। एतत्प्रकटनायाह—**भवतः**—तव **सहार्थायोगात्** नीलाभावेन। अत एवाह—**तदपरस्यानभ्युपगमाद्** धियो व्यतिरेकेण नीलस्येत्यर्थः। **अभ्युपगमे** तदपरस्य नीलस्य **साधनवैफल्यात्**, बाह्यसिद्ध्यैव **इति**। **परस्यापि**—प्रतिवादिनो **नीलेन सह तद्धियः**—नीलधिय **उपलम्भो नाभेदेन सिद्धः**, भेदाभ्युपगमात्। **भेदेन तु सहार्थसिद्धौ** सत्यां नील-तद्धियोः। किमित्याह—**न साधनं** प्रस्तुत**मिष्टसाधकमितरस्य**, साधनवादिन **इति** अर्थः। **न चे**त्यादि। न च **अभेदस्य** साध्यतयेष्टस्य **सहोपलम्भनियमस्य च** साधनत्वेनाभिहितस्य **व्याप्यव्यापकभावः**। कथ नेत्याह—[2]**अन्यथाऽपि**—अभेदमन्तरेणापि **अस्य**—सहोपलम्भनियमस्य **अविरोधात्**। एनामेवाह—**ज्ञानज्ञेयतत्स्वभावत्वत एव** कारणात् सहोपलम्भ**नियमोपपत्तेः**। ज्ञान-ज्ञेययोस्तत्स्वभावत्वमभिधातुमाह—**ज्ञानस्यार्थग्रहणस्वभावस्य सतः स्वसंविदितरूपत्वात् चित्रस्वभावतया** कारणेन **तथात्वाविरोधात्** ज्ञानस्य **अर्थस्य च ज्ञानविविक्ततया** हेतुभूतया **तथा तथा**—तेन तेन प्रकारेण स्पष्टेतरादिना **तद्ग्राह्यस्वभावत्वात्**—ज्ञानग्राह्यस्वभावत्वात्। **इत्यपि**—एवमपि **सहोपलम्भनियम उपपद्यत एव तद्योग्यतालक्षणप्रतिबन्धसामर्थ्यात्** तयोः—ज्ञानार्थयोरेवम्भूतयोग्यतालक्षण-

१ 'असिद्धेश्च' इति ङ-पाठ.। २ 'अन्यथा भेदमन्तरेणापि' इति ङ-पाठ ।

(मूलम्)

यदाहुरेके–"प्रत्यक्षोऽर्थः परोक्षं तु ज्ञानं तत्प्रत्यक्षतयाऽर्थापत्तिसमवसेयम्" इति। अपाकरणं चास्य परोक्षत्वे ज्ञानस्यार्थप्रत्यक्षताऽसिद्धेः, ज्ञानेन ह्यर्थः प्रत्यक्षीक्रियते। तच्चेत् परोक्षं कथमर्थः प्रत्यक्षो नाम?। तेन प्रत्यक्षीकृतत्वादिति चेत्, न, आत्मानमप्रत्यक्षीकुर्वतोऽन्यप्रत्यक्षीकरणासिद्धेः। इन्द्रियवत् सिद्धिरिति चेत्, न, तस्य बहिष्करण-

(स्वो० व्या०)

प्रतिबन्धसामर्थ्या**दिति**। एते**न**–अनन्तरोदितेन **एतदप्यपाकृतमेव**–वक्ष्यमाणं **यदाहुरेके–मीमांसकाः**। किमाहुरित्याह–**प्रत्यक्षोऽर्थः**–नीलादिः, **परोक्षं तु विज्ञानं** तद्ग्राहकं **तत्प्रत्यक्षतया**–अर्थप्रत्यक्षतया कारणेन **अर्थापत्तिसमवसेयं** ज्ञान**मिति,** यथोक्तं ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति। कथमपाकृतमित्याह **अपाकरणं चे**त्यादिना। अपाकरणं च **अस्य परोक्षत्वे ज्ञानस्य** तात्त्विके सति। किमित्याह–**अर्थप्रत्यक्षताऽसिद्धेः** कारणात्। एतदेव भावयति **ज्ञानेन** यस्मादर्थः **प्रत्यक्षीक्रियते। तच्चेत्** ज्ञानं **परोक्षम्**, एवं सति **कथमर्थः प्रत्यक्षो नाम?** नैवेत्यर्थः। **तेन**–ज्ञानेन **प्रत्यक्षीकृतत्वादिति चेत्** प्रत्यक्षः। एतदाशङ्क्याह–**ने**त्यादि। न, **आत्मानमप्रत्यक्षीकुर्वतः**–ज्ञानस्य **अन्यप्रत्यक्षीकरणासिद्धेः**–

(विवरणम्)

(१२) **ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति**। ज्ञाते–परिच्छिन्ने (तुः) पुनरर्थे घटादावनुमानात् सकाशादवगच्छति–बुध्यते ज्ञानं, यतोऽयमर्थो मम प्रत्यक्षः समजनि। तज्ज्ञाने नूनमेतद्विषयं मम ज्ञानमभूदित्युल्लेखेनेत्यर्थः। यच्चार्थापत्तिसमवसेयं ज्ञानमित्युक्त्वा अनुमानादवगच्छतीत्युक्तं तदर्थापत्यनुमानयोरल्प एव भेद इति कृत्वा॥

(१५) **एवं सति कथमर्थः प्रत्यक्षो नामेति**। स्वतो हि परोक्षं स्वज्ञानं कथमर्थं प्रत्यक्षीकरोति?। न ह्यप्रतीतं विशेषणं विशेष्ये बुद्धिं जनयति। तथाहि–नीलत्वेऽनवबुद्धे सति न भवत्येवेदृशी बुद्धिर्यदुत नीलं सरोजमिति। एवमत्राप्यर्थ इति विशेष्यस्य विशेषणं प्रत्यक्ष इति। एतच्च प्रत्यक्षत्वलक्षणं विशेषणमप्रतीतमेव ज्ञानस्य परोक्षत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽतः कथं तेनार्थो विशेष्यत इति?॥

(१७) **अन्यप्रत्यक्षीकरणासिद्धेरिति**। यदि हि ज्ञानमात्मानमात्मनाऽवबुध्यते यदुताहमर्थग्रहणरूपतया परिणतं तदा युज्यते तेनान्यस्य ग्रहणम्। यदा तु ज्ञानमात्मीयस्वरूपावबोधं प्रति लेष्टुप्रायं तदा कथमेषोऽर्थः प्रत्यक्ष इति भवत्यध्यवसायः?॥

१ 'बहिः करण०' इति क–पाठः। २ 'तत्वेन ज्ञानं' इति ङ–पाठः। ३ 'पटादा०' इति च–पाठः। ४ 'त्युक्तमुक्तेस्तद०' इति च–पाठः। ५ 'सतो हि' इति ख–पाठः। ६ 'सज्ञानं' इति क–पाठः। ७ 'यदा' इति च–पाठः। ८ 'प्रति लेष्टप्रायं' इति ख–पाठः।

(मूलम्)

त्वेन तद्भावोपपत्तेः। अन्तःकरणे को दोष इति चेत्, न खलु ततः कर्त्तरि क्रियाधानमिति। यद्येवं ततः किमिति चेत्, न तेन युक्तितः कस्यचित् तत्प्रत्यक्षीकरणम्। तथाहि-परोक्षं ज्ञानमात्मनः सर्वथा भिन्नं नातिशयाधायि तत्रार्थप्रत्यक्षताहेतुरिति न न्यायोपेतमेतत्। यदि त्वात्मनि द्रव्यमनोवद् बोधक्रियाधायकं

(स्वो० व्या०)

अर्थप्रत्यक्षीकरणासिद्धेः। **इन्द्रियवत् सिद्धिरिति चेत्** अर्थप्रत्यक्षतासिद्धिः। तथाहीन्द्रियमात्मानमप्रत्यक्षीकुर्वदर्थं प्रत्यक्षीकरोतीति सिद्धम्। एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि। न-नैतदेव **तस्य**-इन्द्रियस्य **बहिष्करणत्वेन** हेतुना **तद्भावोपपत्तेः**-स्वपरोक्षस्याप्यर्थप्रत्यक्षीकरणभावोपपत्तेः। **अन्तःकरणे**-ज्ञाने **को दोष इति चेत्**, तद्भावोपपत्तेरिति प्रक्रमः। एतदाशङ्क्याह-**न खलु ततः**-अन्तःकरणात् **कर्त्तरि क्रियाधानं** यथा बहिष्करणादिति। यद्येवं न ततः कर्त्तरि क्रियाधानम्। **ततः किम्?। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**न तेन**-अन्तःकरणेन **युक्तितः**-नीत्या **कस्यचित् तत्प्रत्यक्षीकरणं**-अर्थप्रत्यक्षीकरणम्। एतद्भावनायैवाह **तथाहीत्यादिना**। तथाहि-**परोक्षं ज्ञानमात्मनः**-जीवस्य **सर्वथा भिन्नम्**-एकान्तेनान्यत् **नातिशयाधायि तत्र**-आत्मनि एव सत् **अर्थप्रत्यक्षताहेतुरिति**-एव न **न्यायोपेतमेतत्**[3]। **यदि त्वात्मनि द्रव्यमनोवदस्वद्**-

(विवरणम्)

(१४) **यथा बहिष्करणादिति**। बहिष्करणं हि जडं जडत्वाच्चासंविदितम्, ततस्तादृशं सत् तदन्तःकरणेन स्वसंविदितेनोपष्टम्भमानीतमात्मनि क्रियाधानायालं भवति। यदा त्वन्तःकरणमपि परोक्षं तदा उभयोरपि करणयोः परोक्षत्वात् कथं कर्त्तरि क्रियाया अर्थावबोधलक्षणाया आधानं भवेत्?। अयं चार्थस्तथाहीत्यादिना अनन्तरमेव वक्ष्यमाणेन स्फुटीभविष्यतीति ॥

(१६) **कस्यचित् तत्प्रत्यक्षीकरणमिति**। अत्र कस्यचित्-प्रमातुः ॥

(१८) **एकान्तेनान्यदिति**। मीमांसकमते हि जीवाद् धर्मिणो भिन्नमेव ज्ञानं धर्मरूपम्, तस्य क्षणिकत्वेनाभ्युपगमात्, "न हि तत्क्षणमप्यास्ते" इत्यादि **कुमारिल**वचनप्रामाण्यात्। आत्मा तु अनुवृत्तिव्यावृत्तिस्वरूपो व्यापी तन्मते, अतः कथमेकान्तक्षणिकं सज्ज्ञानमात्मधर्मः स्यादिति?॥

१ 'पत्ताविति' इति ङ-पाठ। २ 'तथा बहि करणा०' इति क-पाठ। ३ 'मेतत् किं यदि' इति क-पाठ। ४ 'जडत्वास्वास्वस०' इति च-पाठ। ५ 'कर्तृक्रियाया' इति ख-पाठ.। ६ 'लक्षणो आत्मान भवेत्' इति च-पाठः। ७ 'सज्ञान' इति ख-च-पाठ॰।

(मूलम्)

स्यात्, स्यात् तद्धेतुः; किन्त्वेवं सैव तत्त्वत आत्मसमवायिनी[1] ज्ञानं न भवत्कल्पितबुद्ध्याख्यम् । सा चात्मधर्मत्वात् कथञ्चित् तदभेदात् तथास्वभावत्वात् प्रतीत्यनुग्रहप्रवृत्तेः स्वसंविदितैवेति ज्ञानप्रत्यक्षतासिद्धिः ॥

स्यादेतद् यदि तदात्मक्रियारूपमेवास्वसंविदितं सदर्थप्रत्यक्षताकारि स्यात् को दोषः स्यात्?। उच्यते–सदैव (तस्यैव) तदप्रत्यक्षतायां प्रमातुः क्रियान्तराभावात् अर्थप्रत्यक्षतैव न स्यादिति । हृ(?उ)ल्लेखादिशून्यो हि सुसकल्पो[2]ऽसौ कथं किञ्चित् प्रत्यक्षीकुर्यात्,

(स्वो० व्या०)

भ्युपगतं बोधक्रियाधायकं स्यात् ज्ञानं स्यात् तद्धेतुः–भवेदर्थप्रत्यक्षताहेतुः, किन्त्वेवं परिकल्प्यमाने सैव–बोधक्रिया तत्त्वतः–परमार्थेन आत्मसमवायिनी ज्ञानं न भवत्[3]परिकल्पितं बुद्ध्याख्यं ज्ञानम्। ततः किमित्याह–सा च–बोधक्रियाऽऽत्मधर्मत्वात् कारणात् कथञ्चित् तदभेदात्–आत्मनोऽभेदात् तथास्वभावत्वात्–स्वसंविदितस्वभावत्वात् प्रतीत्यनुग्रहप्रवृत्तेः तथाऽनुभवभावेन स्वसंविदितैवेति–एवं ज्ञानप्रत्यक्षतासिद्धिः स्वसंविदितत्वेन ॥

स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे यदि तत्–ज्ञानम् आत्मक्रियारूपमेवास्वसंविदितं सदेकरूपतयाऽर्थप्रत्यक्षताकारि स्यात् को दोषः स्यात्?। न कश्चिदित्यभिप्रायः। एतदाशङ्क्याह–उच्यते यो दोषः स्यात् । तस्यैव–अधिकृतज्ञानस्य तदप्रत्यक्षतायाम्–[4]आत्माप्रत्यक्षतायां सत्यां प्रमातुः–आत्मनः क्रियान्तराभावात् कारणात् अर्थप्रत्यक्षतैव न स्यादिति अयं दोषः स्यात्। तत्समर्थनायैवाह–हृ(?उ)ल्लेखादिशून्यो यस्मान्निष्क्रियः सुप्तकल्पोऽसौ–आत्मा कथं

(विवरणम्)

(२१) आत्माप्रत्यक्षतायामिति। ज्ञानेनात्मीयं स्वरूपं नावबुध्यत एव यद्गुणाहमर्थग्रहणरूपतया परिणतमिति ॥

(२१-२२) क्रियान्तराभावादिति । ज्ञानलक्षणैव तदाऽऽत्मनः क्रिया, न त्वन्या। सा चौस्यासंविदितेति कथमर्थप्रत्यक्षता ? ॥

(२३) उल्लेखादिशून्य इति । उल्लेखस्तात्कालिको विशिष्टोऽध्यवसायः । 'आदि'शब्दात् स्मृत्यादिग्रहः ॥

१ 'वायिनि ज्ञानम्, न भवेत् कल्पित०' इति ग–पाठः। २ 'कल्पासौ कथं' इति क–पाठः। ३ 'भवेत्' इति ङ–पाठः। ४ 'अर्थाप्रत्यक्ष०' इति ङ–पाठः। ५ 'वा स्वसं०' इति च–पाठः।

(मूलम्)

तदधि(? वि)कृतौ कर्मविशेषाधानस्याकिञ्चित्करत्वात्? प्रदीपाद्यव-

(स्वो० व्या०)

किञ्चित् प्रत्यक्षीकुर्यात्? नैवेत्यर्थः। कुत इत्याह–**तदधि(? वि)कृतौ**–आत्मा-विकृतौ सत्यां **कर्मविशेषाधानस्य**–अर्थगतविशेषाधानस्य **अकिञ्चित्करत्वात्।** एव च ज्ञानेनार्थे विशेषः क्रियत इत्यप्यपास्तम्, इतरेतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रियाविधिरिति

(विवरणम्)

(६) **कर्मविशेषाधानस्येति**। कर्मणः–घटादेः पदार्थस्य विशेषाधानं–प्रकटता-करणं तस्य। कर्मशब्दश्चैव व्युत्पाद्यते—क्रियते–ज्ञानेन प्रकटरूपतया निष्पाद्यते इति कर्म–घटादिवस्तु तद्। अयमभिप्रायः–अर्थस्य प्राकट्यलक्षणे विकारे सम्पन्नेऽपि [1]यावन्नाद्याप्यात्मनो विकारोऽर्थग्रहणप्रवणतारूपः सञ्जायते तावन्नार्थप्रत्यक्षता सम्पद्यत इति ज्ञानेनार्थविशेष. क्रियते इति। यथाहि दात्रेण लव्यस्यैव विकारः क्रियते, न तु लावकस्य, तस्य तदवस्थस्यैवोपलम्भात्। एव ज्ञानेनाप्यर्थविशेषः प्रकटनारूपो विधीयते, न तु पुरुषे इति **मीमांसका**भिप्रायः॥

(७, पृ. ६८, पं. ८) **इतरेतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रियाविधिरिति कृत्वेति**। कर्तृ-कर्मणो. क्रियाविधिः–क्रियाविशेषः, क्रियाभेद इत्यर्थः। स कीदृशो वर्तत इत्याह–इतरेतरसापेक्षः। इतरः कर्त्ता कर्म वा इतरस्य कर्मणः कर्तुर्वा सापेक्षो यत्र स तथा। कर्त्ता हि क्रियमाणं पदार्थमपेक्ष्य कर्तृत्व लभते। कर्म च कर्त्तारमङ्गीकृत्य कर्मत्व-माप्नोति। ततश्च कर्त्ता नियमात् [2]कर्मणा विकारमानीयते आत्मकर्तृत्वप्रवणतालक्षणम्, अन्यथा प्रागवस्थायामकुर्वाणोऽपि कर्तृव्यपदेशमश्नुवीत। न चैतत् दृष्टमिष्टं वा। कर्म तु कर्त्रा विकारमारोप्यत इति प्रतीतमेव। एव चेतरेतरसापेक्षः कर्तृकर्मक्रिया-विधिरिति सिद्ध भवति। [3]यच्च दात्रदृष्टान्तात् ज्ञानेन करणभूतेनार्थ एव विशेषः क्रियते, न ज्ञातरि पुरुषे इत्युच्यते तदप्यनुपासितगुरोर्वच। यदि हि दात्रेण [4]लवितुर्न विशेषः कश्चिदाधीयत इति पक्षीक्रियते तदा दात्रसम्बन्धात् प्राग्वद् दात्रसम्बन्धेऽपि न स्याल्लवनक्रिया पुरुषस्य तिलतुषत्रिभागमात्रस्यापि, तत्र विकारस्या-भावात्। तस्मादभ्युपगन्तव्यमेतद् यदुत दात्रेण साधकतमेन कृत्वा पुरुषे कश्चिद् विकार. क्रियत इति। एवं ज्ञानेनापि ज्ञातरि अर्थग्रहणप्रवणतालक्षणो विशेषः क्रियते एवेत्यभ्युपगन्तव्यम्। सर्वथा अनाहितातिशयस्य त्वात्मन. प्रागवस्थायामिव विव-क्षितज्ञेयविषयो बोधो न स्यात्, तस्माद् विवशेनाप्यभ्युपगन्तव्यमिद यदुत ज्ञान-मात्मन. कथञ्चिदभिन्नं स्वसंविदितं च, अन्यथा तु न कथञ्चनाप्यर्थग्रहणमुपपद्यत इति।

1 'यावन्नायात्मनो' इति च–पाठ। 2 'कर्मणो विकार' इति च–पाठ। 3 'यत्वदात्र०' इति च–पाठ। 4 'लवितरि विशेष' इति क–पाठ।

(मूलम्)

भासितानामप्यन्धादिभिर्घटादीनामदर्शनात् । क्रियान्तराभ्युपगमे च तत्राप्ययमेव वृत्तान्तोऽस्मन्मतानुवादो वेत्यलं प्रपञ्चेन ॥

निर्णीतमेतदस्मद्गुरुभिः प्रमाणमीमांसादिषु "परोक्षप्रकृतेरर्थप्रत्यक्षताऽयोगात्, स्वप्रत्यक्षीकरणे च चेतनायाः कथं तद्ध्यात्मावेदनम-

(स्वो० व्या०)

कृत्वा। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**प्रदीपाद्यवभासितानामप्यन्धादिभिः**—प्रमातृभिः स्वक्रियाशून्यैर्**घटादिनामदर्शनात्** लौकिकमेतत् । **क्रियान्तराभ्युपगमे च** आत्मनः किमित्याह—**तत्राप्ययमेव वृत्तान्तः**—अनन्तरोदितः **अस्मन्मतानुवादो वा** ज्ञानात्मधर्मतया । इत्यलं **प्रपञ्चेन** ॥

निर्णीतमेतदस्मद्गुरुभिः—पूर्वाचार्यैः **प्रमाणमीमांसादिषु** ग्रन्थेषु। किंविशिष्टेन ग्रन्थेनेत्याह—**परोक्षप्रकृतेरि**ति । एवमादिनेति योगः[1] । परोक्षप्रकृतेः—परोक्षभावस्य, ज्ञानस्येति प्रक्रमः, **अर्थप्रत्यक्षताऽयोगात्, स्वप्रत्यक्षीकरणे च**—आत्मप्रत्यक्षीकरणे च, अर्थस्येति प्रक्रमः, ज्ञातताकरणेनेत्यर्थः, **चेतनायाः**—बुद्धेः

(विवरणम्)

न चैतद् वाच्यं यथा दात्रेण भिन्नेनाप्यतिशयः क्रियते पामरस्य, एवं ज्ञानेनापि भिन्नेन सता पुरुषस्य विशेषः करिष्यते इति । यतो[2] नैव दात्रेणैकान्तेनाविद्यमाना शक्तिः पामरस्याधीयते, किन्तु तस्मादभिन्नैव सा तेन पुष्टीक्रियते । तथा चोक्तम्—

"न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते" इति ।

यदि त्वविद्यमानाऽपि शक्तिर्लवित्रेण लवितुराधीयते तदोपलशकलेऽपि किं न क्रियते, अविद्यमानताया अविशेषात् ? । तस्माल्लवितुरात्मभूतैव शक्तिः, बाह्यं तु करणमपेक्षत उपष्टम्भाय, न त्वविद्यमानायाः शक्तेर्जननाय। यत् त्वन्तरङ्गं करणं तत् कथं भिन्नं सदतिशयमाधत्ते, अन्तरङ्गत्वक्षतिप्रसङ्गात् ? । न सर्वथा भिन्नेन वस्तुना भिन्नस्य वस्तुनाऽतिशयः क्रियते, मेरु-मकराकरयोरपि परस्परमतिशयकरणप्रसङ्गात् । तस्मादभिन्नमेव ज्ञानमात्मनोऽतिशयालमिति[3] स्थितम् ॥

(१५) **अर्थस्येति प्रक्रम[4] इति** । अर्थस्य—घटादेः सम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षीकरणे इत्यर्थः। केन यत् (?) प्रत्यक्षीकरणमित्याह—(१५) **ज्ञातताकरणेने**ति । ज्ञायते यः कर्मतापन्नः स ज्ञातः, ज्ञातस्य भावो ज्ञातता तस्याः करणं—विधानं तेन, ज्ञायमानत्वकरणेनेत्यर्थः ॥

---

१ द्रष्टव्यं ७१तमं पृष्ठम् । २ 'यतोऽनेनैव' इति क-पाठः । ३ 'शयमिति' इति क-पाठः । ४ 'प्रतिक्रम इति' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

वेदने वा [१]चेतनात्वम्? । न हि परप्रकाशनात् स्वात्माप्रकाशक इह प्रकाशो नाम । न च तदनुभवमन्तरेण स्मृतिः । अस्ति चेयं ज्ञानविषयाऽपि, तथाऽर्थदर्शनरूपैवेयमिति न लौकिकम्, तदा तथा-

(स्वो० व्या०)

कथं तर्ह्यात्मावेदनमवेदने [२]**वाऽऽत्मनश्चेतनात्वं** कथम्? **न हि परप्रकाशनादेव आ(?स्वा)त्माप्रकाशकः** सन् **इह**-लोके **प्रकाशो नाम**,प्रकाशश्च ज्ञानमिति । इहैवाभ्युच्चयमाह-**न चे**त्यादि । न च **तदनुभवं**-चेतनानुभवम्, ज्ञानानुभवमित्यर्थः, **अन्तरेण**-विना **स्मृति**र्युज्यते । **अस्ति चेयं**-स्मृतिः **ज्ञानविषयाऽपि**, तथाऽनुभूतेः, [३]अर्थान्तरस्मृतिनिबन्धनत्वेनार्थदर्शनं **तथाऽर्थदर्शनं** तदेव रूपं यस्याः सा तथाविधा । एतदुक्त भवति-अर्थदर्शनात् प्राग्दृष्टेऽर्थे स्मृतिस्ततस्तदा बुद्ध्यनुमानं

(विवरणम्)

(७) **कथं तर्ह्यात्मावेदनमि**ति । [४]अर्थप्रत्यक्षताकरणो हि चेतनाया नियमादात्मीयस्वरूपाव[५]भासः समस्ति यदुताहमेतस्यार्थस्य ग्रहणरूपतया परिणतेति ॥

(७) **चेतनात्वं क**[६]**थमि**ति । यो य आत्मीय स्वरूपं नावबुद्ध्यते स स न चिद्रूपः, यथा लेष्टुः । नावबुध्यते चात्मीयं स्वरूपं चेतना **मीमांसक**मते, अतः कथं सा चेतनात्वमाप्नुयादिति ? ॥

(८-९) **प्रकाशश्च ज्ञानमि**ति । इह यो यः प्रकाशः स स स्वपरोभयप्रकाशको दृष्टः, यथा प्रदीपादिप्रकाशः । प्रकाशश्च ज्ञानम्, अतः स्वपरोभयप्रकाशकं भवत्विति ॥

(११) **तथाऽनुभूते**रिति । ज्ञानगोचराऽपि स्मृतिरनुभूयते लोके यदुत मम पूर्वकाले नीलाकारं ज्ञानमभवदिति । न चेयमस्वसंविदितज्ञानवादिनो मते घटते, ज्ञानस्य पूर्वकालेऽननुभवात् । न चाननुभूतेऽपि विषये स्मृतिः प्रवर्त्तते, अतिप्रसङ्गव्याघातात् । अतोऽभ्युपगन्तव्यमेतद् यदुत पूर्वकाले ज्ञानेनात्मीय स्वरूपमात्मनैवावबुद्धमासीत् । ततः प्राच्यामवस्थां ज्ञानमात्मप्रतिबद्धा स्मरतीति स्मृतिरुत्पद्यत [७]इत्यभिप्रायः ॥

(१२) **ततस्तदा बुद्ध्यनुमानमि**ति । तत.-प्राग्दृष्टार्थस्मृते. सकाशात् तदा-अतीते काले यका बुद्धिस्तस्या अनुमान भवति । यतो ममातीतार्थगोचरा स्मृतिः साम्प्रतमुत्पन्ना अत( ) ज्ञाने(?ते) नून मम प्राक्काले तद्विषया बुद्धिरभवदिति रूप(?स्थित)म् ॥

१ 'चेतनत्व न हि' इति ग-पाठ । २ 'चा मन०' इति ङ-पाठ । ३ 'तथार्थान्तर०' इति ङ-पाठ । ४ 'अथ प्रत्यक्षता' इते ख-पाठ । ५ भास प्रकाशश्च ज्ञाह(?)मेतस्यार्थ०' इति ख-पाठ. । ६ 'कथ यमिति' इति ख-पाठ । ७ 'इति पराभिप्राय' इति ख-पाठ ।

(मूलम्)

तदभावात् क्वचिदपवर्गोपपत्तेरिति। एतेन निर्विषयज्ञानाभाव उक्तः। न चात्र प्रमाणम्, अनुमानाभावात् तल्लक्षणायोगात् अर्थापत्तेरप्य-

(स्वो० व्या०)

ततस्तत्स्मृतिरिति। एव**मर्थदर्शनरूपैवेयं**–स्मृति**रिति न लौकिकं तदा**–तस्मिन् अर्थग्रहणकाले **तथा**–तेन स्मर्त्तव्यग्रहणरूपेण **तदभावात्** तस्य–स्मर्त्तव्यस्यार्थस्याभावात्। अभावश्च **क्वचिदपवर्गोपपत्ते**र्विनाशसम्भवात्। ततश्च निर्विषयं तदर्थस्मरणमित्यर्थः, न च निर्विषयं ज्ञानमिष्यते परैः। अत एवाह–**एतेने**त्यादि। एतेन–अनन्तरोदितेन **निर्विषयज्ञानाभाव उक्तः**, तैमिरिककेशादिज्ञानाभाव इत्यर्थः। **न चात्र प्रमाणम्**, अर्थज्ञानाद् बुद्धाविति प्रक्रमः। [1]नन्वस्त्यनुमानं यदाह **भाष्यकारः**–"ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति" इति। एतदाशङ्क्याह–**अनुमानाभावात्**। अभावश्च **तल्लक्षणायोगात्**–अनुमानलक्षणायोगात्

(विवरणम्)

(६) **ततस्तत्स्मृति**रिति। ततः–तदा बुद्ध्यनुमानात् तत्स्मृतिः तस्याः–तदा बुद्धेः स्मृतिः–स्मरणम्॥

(६) [2]**एवमर्थदर्शनरूपैवेयं स्मृतिरिति न लौकिकमिति**। एवम्–उक्तेन प्रकारेणार्थदर्शनरूपैव–वार्तमानिकार्थदर्शनरूपैवेयं स्मृतिरित्येतत् परकीयं मतं न–नैव लौकिकम्, अपि तु लोकमार्गोत्तीर्णम्। अयमत्र भावः–साम्प्रतकालभाविनोऽर्थदर्शनात् प्राग्दृष्टेऽर्थे स्मृतिस्ततस्तदा बुद्ध्यनुमानं ततस्तत्स्मृतिर्भवति। यतस्ततो वार्तमानिकार्थदर्शनरूपैवेयमस्तु, तद्धेतुकत्वात् [3]तस्या इति यदुच्यते **मीमांसकेन** तदलौकिकमेवेति॥

(८) **विनाशसम्भवादि**ति। यदि [4]प्राच्यार्थस्मरणात् तद्विषयज्ञानस्मृतिरित्यङ्गीक्रियते, तदा विद्युदादिः क्षणिकः पदार्थस्तत्कालविनष्टः कथं साम्प्रतं स्वज्ञानस्मृतिहेतुः स्यादिति ?। यदि तु ज्ञानं स्वसंविदितमभ्युपेयते तदा तस्य साम्प्रतमपि पर्यायान्तराविष्टस्य सन्निहितत्वात् स्मृतिर्युज्यत एवेति॥

(१०) **तैमिरिककेशादिज्ञानाभाव** इति। तैमिरिकस्य यत् केशादिज्ञानं तस्याभावो **भट्ट**मते प्राप्नोतीत्यर्थः। तथाहि–तैमिरिकस्य शशधरद्वितयगोचरमुत्पद्यते ज्ञानम्, तत्र च बाह्यविषयस्यासत्त्वात्। अतः कथं तत्र बाह्यार्थः प्राकट्याद् विज्ञानमनुमीयते ?। न ह्यविद्यमानोऽर्थः प्रकटो भवति, अतो विज्ञानमेव तत्तादृशमुपप्लवरूपं स्वसंविदितमभ्युपगन्तव्यम्। [5]स्वसंविदिते हि तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने आत्मीयस्वरूपावबोध आत्मनैवोपपद्यते, अन्यथा तु भ्रान्तविज्ञानाभाव एव स्यादिति॥

(११) **अर्थज्ञानाद् बुद्धाविति प्रक्रम** इति। अर्थज्ञानात्–अर्थप्राकट्याद् बुद्धौ साध्यायां इत्येषोऽर्थः प्रक्रमाल्लभ्यत इत्यर्थः॥

---

१ 'न त्वस्त्यनु०' इति ङ–पाठः। २ 'एवं दर्शनरूपै०' इति क–पाठः। ३ 'तस्येति' इति क–पाठः। ४ 'प्राप्त्यार्थ०' इति च–पाठः। ५ 'स्वसंविदितेदितद्धि तस्मि०' इति ख–पाठः।

(मूलम्)

भावेऽप्रवृत्तेर्बुद्धिव्यक्तेश्च तदाऽसत्त्वेनाभावात् तदव्यतिरिक्तस्य च सामान्यस्येतरस्यापि तदग्रहणे[1] ग्रहणात् । इति स्वात्मन्यपि तत्सम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे परावबोधाय शास्त्रकरणमयुक्तमित्येवमादिना"॥

(स्वो० व्या०)

पक्षधर्मत्वाद्यभावेन अर्थापत्तिरनुमानशब्देनाभिप्रेतेत्येतदाशङ्क्याह–**अर्थापत्तेरप्यभावेऽप्रवृत्तेः** कारणात् भावोपलम्भकप्रमाणान्तर्गतत्वेन। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**बुद्धिव्यक्तेश्च** अनुमेयायाः **तदा**–तस्मिन्ननुमानकाले**ऽसत्त्वेन** हेतुना क्षणिकतया**ऽभावात् तदव्यतिरिक्तस्य च**–बुद्ध्यव्यतिरिक्तस्य च **सामान्यस्य** बुद्धिसामान्यस्याभावात् **इतरस्यापि**–व्यतिरिक्तस्य व्यतिरिक्ततया बुद्धिसामान्यस्य[2] **तद्ग्रहे** । किमित्याह–**अग्रहणात्** । **इति**–एव **स्वात्मन्यपि तत्सम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे**–बुद्धिसम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे सति **परावबोधाय शास्त्रकरणमयुक्त**मेव(?), परपरिज्ञानासम्भवादिति भावः। **एवमादिना** ग्रन्थेन निर्णीतमेतदस्मद्गुरुभिः । निर्णीता हेतुवक्तव्यता ॥

(विवरणम्)

(७) **पक्षधर्मत्वाद्यभावेने**ति । अर्थप्राकट्याद्धेतोः सकाशादर्थगोचरज्ञानस्य सत्त्वं साध्यते **मीमांसकैः**। न च[3]ार्थप्राकट्यस्य ज्ञानेन सह पक्षधर्मत्वादयो हेतुधर्माः परिच्छेत्तुं पार्यन्ते, क्षणिकत्वेन ज्ञा[4]नस्यार्थप्राकट्यसमये प्रलयप्राप्तत्वात्। ननु यद्यप्यर्थप्राकट्यसमये विवक्षितबुद्धिक्षणो नास्ति, तथापि बुद्धिसामान्यं भविष्यतीत्याह–(१०-१२) **तदव्यतिरिक्तस्ये**त्यादि यावद् **ग्रहणा**दिति । अयमभिप्रायः–तद्बुद्धिसामान्यं विवक्षितबुद्धिक्षणादव्यतिरिक्तं व्यतिरिक्तं वा इति विकल्पयुगलम् । तत्र यद्यव्यतिरिक्तमिति पक्षः कक्षीक्रियते स न घटत एव, विवक्षितबुद्धिक्षणनाशे तदव्यतिरिक्ततया तत्सामान्यस्यापि विनष्टत्वात्, अन्यथा ह्यभेद एव न स्यात् । अथ व्यतिरिक्तमङ्गीक्रियते तर्हि बुद्धिव्यतिरिक्तेन ग्रहणे गृह्यत एव । ततो न हि गोचरप्रतीता गोत्वप्रतीतिः कस्याप्युपजायते । न च बुद्धिव्यतिरिक्ते ग्रहणे कश्चिदुपायस्ते सम्भवति, अर्थप्रा[5]क्कालबुद्धेर्विनष्टत्वात् ॥

(१३) **बुद्धिसम्बन्धिचेष्टाऽग्रहे** इति । बुद्धिसम्बन्धिन्याश्चेष्टाया अग्रहे। मदीया बुद्धिरेवं च भ[6]वत्येवंविधविरोधाभावे इत्यर्थः ॥

(१४) **एवं परिज्ञानासम्भवा**दिति। न ह्यात्मन्यज्ञाते सति परः परिज्ञायत इति ॥

१ 'ग्रहेऽग्रहणात्' इति तु व्याख्यायाम् । २ 'बुद्धिरव्यक्तग्रहे किमित्याह' इति ङ–पाठ । ३ 'चार्थप्राकनचार्थप्राकव्यस्य' इति ख–पाठ । ४ 'तस्यार्थप्राकट्य०' इति क–पाठः । ५ 'प्राकव्या[र]काले बुद्धे०' इति ख–पाठ. । ६ 'भाव्ये त्येवं०' इति ख–पाठ. ।

(मूलम्)

साम्प्रतं यदुक्तं[1] 'द्विचन्द्रादिवत्' इत्येतन्निरूप्यते । अयं दृष्टान्तो हि वर्तते । अस्य चायमर्थोऽभिप्रेतः–योऽयं द्वितीयचन्द्रोऽलीकप्रतिभासस्तस्य सहोपलम्भनियमोऽस्ति । न चासौ ततो भिन्नः, भेदेऽवस्तुत्वाप्रसङ्गात् । ततश्च विज्ञानमेव तत्तादृशं बाह्यार्थग्रहणस्वभावमिवावभासमानमप्यबहिर्गोचरमेव । एवमखिलमेव विज्ञानमिति । एतच्चानालोचितसुन्दरम्, तस्य भ्रान्तत्वेन तथात्वाविरोधात् । भ्रान्तत्वं च बाधकप्रत्ययोपलब्धेर्दोषजत्वेन सकललोकसिद्धत्वात् तदनुभव एव तथाप्रतीतेः । एवं तद्बलात् तज्जातीयानामेव तत्त्वव्यवस्थापनं युक्तम्, न तु सामान्येन सर्वेषाम्, अतिप्रसङ्गात् । न हि ग्राह्या-

(स्वो० व्या०)

साम्प्रतं यदुक्तं पूर्वपक्षग्रन्थे[2] एव–द्विचन्द्रादिवदिति निदर्शनत्वेन एतन्निरूप्यते । अयं हि दृष्टान्तो वर्तते । अस्य चायमर्थोऽभिप्रेतो दृष्टान्तस्य योऽयं द्वितीयचन्द्रः । किंविशिष्ट इत्याह–अलीकप्रतिभासो बहिस्तदभावेन तस्य सहोपलम्भनियमोऽस्ति[3] बहिश्चन्द्रेण । न चासौ–चन्द्रस्ततः–अलीकप्रतिभासाद् भिन्नः । कुत इत्याह–भेदे वस्तुत्वप्रसङ्गाद् बहिर्द्वितीयचन्द्रस्यापि वस्त्वभिप्रायः । ततश्चेत्यादि । ततश्च विज्ञानमेव तत्तादृशं–द्विचन्द्राकारं बाह्यार्थग्रहणस्वभावमिव अवभासमानमपि तथाप्रतीतेः । किमित्याह–अबहिर्गोचरं–बहिस्तस्य द्वितीयचन्द्रमसोऽभावात् । अयं भावः– किल परस्यापि सिद्ध एव दृष्टान्तः । अयमर्थोपनयः । एवं द्विचन्द्रवदखिलमेव विज्ञानं बाह्यार्थग्रहणस्वभावमिव अबहिर्गोचरमिति । अत्राह सिद्धान्तवादी–[4]एतच्चानालोचितसुन्दरम्–अनन्तरोदितम् । कथमित्याह–तस्य–द्विचन्द्रविज्ञानस्य भ्रान्तत्वेन हेतुना तथात्वाविरोधात्–अबहिर्गोचरत्वाविरोधात् । भ्रान्तत्वं च तस्य बाधकप्रत्ययोपलब्धेः तिमिरापगमेन । एतत्स्थिरीकरणायैवाह–दोषजत्वेन तिमिरमधिकृत्य सकललोकसिद्धत्वात् द्विचन्द्रज्ञानस्य तदनुभव एव–द्विचन्द्रानुभव एव सति तैमिरिकस्यापि तथाप्रतीतेः–दोषजत्वेन प्रतीतेः । प्रतीतिश्च चिकित्साकरणगम्या एवं च कृत्वा तद्बलात्–द्विचन्द्रज्ञानबलात् तज्जातीयानामेव भ्रान्तानां तत्त्वव्यवस्थापनं युक्तं साधर्म्यसिद्धेः । न तु सामान्येन सर्वेषां

(विवरणम्)

(२०) परस्यापीति । आचार्यस्य ॥

१–२ ५१तमे पृष्ठे । ३ 'यतोऽस्ति' इति क-पाठः । ४ 'एतदप्या' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

कारादिमद् विज्ञानमनुभूयत इति तत्तत्स्वभावतया सर्वस्यैव तथाविधत्वकल्पनं न्यायोपपन्नं बुद्धविज्ञानानामतथाविधत्वात्। न चेदमतथाविधत्वममीषां तदितरेभ्यो [1]भेदकभेदमन्तरेण, न्यायतोऽनुपपत्तेः, पृथग्जनविज्ञानानामपि प्रमाणतदाभासाभ्युपगमात्, तत्रापि संवादिज्ञानजनकानां तदितरेभ्यस्तथैव भेदात्, भेदकमन्तरेण समानभेदहेतुमात्रात् तथा भेदासिद्धेः, अतिप्रसङ्गादिति। एवं द्विचन्द्रेतरादिविज्ञानानामपि भेदको भेदः समभ्युपगन्तव्यः। स च [2]भेद-

---

(स्वो० व्या०)

–ज्ञानानाम्। कुत इत्याह–**अतिप्रसङ्गात्**। एनमेवाह **न ही**त्यादिना। न हि **ग्राह्याकारादिमत्**, 'आदि'शब्दात् ग्राहकाकारपरिग्रहः, **विज्ञानमनुभूयत इति** कृत्वा **तत्स्वभावतया** कारणेन **सर्वस्यैव**–विज्ञानस्य **तथाविधत्वकल्पनं**–ग्राह्याकारादिमत्त्वकल्पनं **न्यायोपपन्नम्**। कथं नोपपन्नमित्याह–**बुद्धविज्ञानानां** परपक्षेऽपि **अतथाविधत्वा**[3]**त्**, अग्राह्याकारादिमत्त्वादित्यर्थः। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**न चेदमि**त्यादि। न चेद**मतथाविधत्वम्**–अनन्तरोदित**ममीषां–बुद्ध**विज्ञानानां **तदितरेभ्यः**–ग्राह्याकारादिमद्विज्ञानेभ्यः सकाशाद् **भेदकभेदं**–भेदकविशेष**मन्तरेण**–विना। कुत इत्याह–**न्यायतोऽनुपपत्तेः**, अतथाविधत्वस्य, समानहेतूनामसमानत्वायोगादित्यर्थः। समानं च बोधमानं परनीत्या सर्वविज्ञानहेतुस्तदपराभावेनेति भावनीयम्। तथा **पृथग्जनविज्ञानानामपि**–ग्राह्याकारादिमतां **प्रमाणतदाभासत्वाभ्युपगमात्** कारणात्। एवं च **तत्रापि**–पृथग्जनविज्ञानसमुदाये **संवादिज्ञानजनकानां** प्रमाणानां **तदितरेभ्यः**–तदजनकेभ्यः प्रमाणाभासेभ्यः सकाशात्। किमित्याह–**तथैव**–तत्तदाभासतया पृथग्जनबुद्धविज्ञानवद् **भेदात्**। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**भेदकं**–वस्त्वन्तर**मन्तरेण समानभेदहेतुमात्रादेव**–केवलात् **तथा**–जातिभेदेन **भेदासिद्धेः**। असिद्धिश्च **अतिप्रसङ्गात्**, बुद्धविज्ञानानामपि जातिभेदप्रसङ्गेने**ति**। **एवं द्विचन्द्रेतरादिविज्ञानानामपि भेदकः** कश्चिद् **भेदः समभ्युपगन्तव्यो** येन तानि

---

१ 'भेदकम्, भेद०' इति ग–पाठः। २ 'भेदकार्थं' इति क–पाठः। ३ 'त्वात् ग्राह्य०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

कोऽर्थ एवास्तु, किमन्येन स्वहेतुपरम्पराजनितहेतुभेदादिना कल्पितेन बोधमात्रतत्त्ववादिनोऽस्य प्रदीर्घपरम्परायामपि तन्मात्रातिरेकेण विशेषासिद्धितोऽभिधानमात्रत्वादिति । अर्थस्तु सत्क्षयोपशमादिमतोऽभ्रान्तज्ञानहेतुरितरस्य तु विपर्ययहेतुरिति न किञ्चिदत्रावद्यम्, लोकसमयसिद्धत्वात् । आह–आन्तरहेतोरेव तद्भेदाभ्युपगमे को दोषः ?। ननु न कश्चित्, अपि तु बाह्यार्थसिद्धिरेव । बोधमात्रस्वतत्त्वानि हि सर्वचित्तानि, न तदतिरिक्तं भेदकमिति तन्मात्रनिबन्धनत्वाद् विजातीयभेदासिद्धेः, अस्य चानुभवसिद्धत्वात् तद्भेदापादकं तत्कालुष्यकारि वस्तु सत् कर्माङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथा बुद्धस्येव

(स्वो० व्या०)

तदन्येभ्यो बुद्धादिविज्ञानेभ्यो भिद्यन्त इति । स च भेदकः–भेदः अर्थ एव अस्तु बाह्यः, किमन्येन स्वहेतुपरम्पराजनितहेतुभेदादिना कल्पितेन? 'आदि'शब्दाद् वासनाशक्त्यादिग्रहः । किमिति तत्कल्पनाऽयुक्तेत्याह–बोधमात्रतत्त्ववादिनः–वादिनः अस्य–स्वहेतुपरम्पराजनितहेतुभेदादेः प्रदीर्घपरम्परायामपि सत्यां तन्मात्रातिरेकेण–बोधमात्रातिरेकेण विशेषासिद्धितः कारणादभिधानमात्रत्वादस्येति । अर्थस्तु बाह्यः सत्क्षयोपशमादिमतः पुंसः, 'आदि'शब्दात् [1]सातोदयादिग्रहः, अभ्रान्तज्ञानहेतुः–एकचन्द्रादिज्ञानहेतुः; इतरस्य तु–असत्क्षयोपशमादिमतः विपर्ययहेतुः–द्विचन्द्रादिज्ञानहेतुरिति–एवं न किञ्चिदत्रावद्यं–पापम् । तथाहि–नैकचन्द्रादिव्यतिरेकेण कृष्णक्षपादौ द्विचन्द्रज्ञानोदय इत्यपालोचनीयमिति न किञ्चिदत्रावद्यम् । कुत इत्याह–लोकसमयसिद्धत्वात्[2] । आह–आन्तरहेतोरेव सकाशात् तद्भेदाभ्युपगमे–द्विचन्द्रादिज्ञानभेदाभ्युपगमे, प्रक्रमाद् बुद्धादिज्ञानेभ्यः, को दोष इति ? । एतदाशङ्क्याह–न कश्चिदन्यः, अपि तु बाह्यार्थसिद्धिरेव । कथमित्याह–बोधमात्रस्वतत्त्वानि–बोधमात्रस्वलक्षणानि यस्मात् सर्वचित्तानि, न तदतिरिक्तं–बोधातिरिक्तं भेदकं वस्तु इति–एवं तन्मात्रनिबन्धनत्वात्–बोधमात्रनिबन्धनत्वात् विजातीयभेदासिद्धेः ग्राह्याकारादिमत्त्वेन अस्य च–विजातीयभेदस्य अनुभवसिद्धत्वात् हेतोः । किमित्याह–तद्भेदापादकं–विजातीयभेदापादकं बुद्धविज्ञानेभ्यः, पृथग्जनविज्ञानानामिति प्रक्रमः । तत्कालुष्यकारि–बोधमात्रकालुष्यकारि वस्तु सत्–अपरिकल्पितं कर्माङ्गीकर्त्तव्यं ज्ञानावरणीयादि; अन्यथा–तदनभ्युपगमे बुद्धस्येव

१ सातवेदनीयकर्मण उदयादिग्रहः । २ 'त्वात् आन्तर०' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

प्रभूतबुद्धानां वा स्वरूपभेदेऽपि चित्तमात्राद् भ्रान्तेतरभेदाभाव इति बाह्यार्थसिद्धिः । इयं चैवमर्थतोऽसकृदुक्तैवाभिनिविष्टस्त्वत्र पर इति पौनःपुन्येनोच्यते ॥

एवं स्वप्नविज्ञानमपि जाग्रद्विज्ञानविजातीयम्, आविलबोधवद्, भूयस्तथादर्शकत्वेऽपि स्वमिथ्यात्वावसाय[1]हेतुः प्रवृत्तिनिवृत्तिकृदाविद्धदङ्गनादिसिद्धमनुभूतदृष्टादिनिमित्तं भ्रान्तमेव । न तन्निदर्शनात् तद्विजातीयमपि सर्वं तथा भवितुमर्हति । न च तदपि चित्तमात्रोद्भवम्, बुद्धादीनामसम्भवात्, अपि तु कर्माविलचित्तजमेव ।

(स्वो० व्या०)

कस्यचिदेकस्य **प्रभूतबुद्धानां वा** सन्तानभेदेन **स्वरूपभेदेऽपि** सति व्यत्ययपेक्षया **चित्तमात्रात्** केवलात् **भ्रान्तेतरभेदाभावः** बोधमात्राविशेषात् **इति**–एव बोधाद् भिन्नकर्मभावेन **बाह्यार्थसिद्धिः** । परिभावनीयमेतत् **इयं च**–बाह्यार्थसिद्धिः **एवम्**–उक्तनीत्याऽर्थतः–सामर्थ्येन **असकृदुक्तैवे**हैव ग्रन्थे**ऽभिनिविष्टस्त्वत्र**–बोधमात्रतत्त्ववादे **पर इति** कृत्वा **पौनःपुन्येन उच्यते** बाह्यार्थसिद्धिः ॥

एवं स्वप्नविज्ञानमपि जाग्रद्विज्ञानविजातीयम् । किंविशिष्टमित्याह–**आविलबोधवत्**–अस्पष्टबोधवद् **भूयस्तथादर्शक**[2]–प्रायः पुनस्तथादर्शकं यथा सकृद् दृष्टमिति क्वचिद् **दर्शकत्वेऽपि** द्विस्तथा स्वप्नदर्शने **स्वमिथ्यात्वावसायहेतुः** प्रबुद्धविज्ञानतस्तथोपलब्धेः **प्रवृत्तिनिवृत्तिकृत्**–प्रवृत्तिनिवृत्तिकरणशीलं ततः प्रवृत्त्यसिद्धेः **आविद्धदङ्गनादिसिद्धं** स्वप्नविज्ञानमेवम्भूत**मनुभूतदृष्टादिनिमित्तम्**,

"अणु[3]हूयदिट्ठविं(?चि)ति(अ)सुअप[4]गइविगारदेवयाणूवा ।
सुमिणस्स निमित्ताइं पुण्णं पावं च णाभावो ॥"[5]

इत्यादिवचनादत एवम्भूतमेतद् **भ्रान्तमेव । न तन्निदर्शनात्**–स्वप्नविज्ञानोदाहरणेन **तद्विजातीयमपि**–जाग्रद्विज्ञानं **सर्वं तथा भवितुमर्हति**–भ्रान्तं भवितुमर्हति । **न च तदपि**–स्वप्नज्ञानं **चित्तमात्रोद्भवम्** । कुत इत्याह–**बुद्धादीनामसम्भवात्** स्वप्नविज्ञानस्य, **अपि तु कर्माविलचित्तजमेव** स्वप्नविज्ञानम्

(विवरणम्)

(२३) [6]अणूवा इति । अनूपः सजलो देशः ॥

१ 'हेतुप्रवृत्ति०' इति ग–पाठ । २ 'अदर्शक' इति ङ–पाठ । ३ 'हूयदिट्ठतिअसुअ०' इति क–पाठ. । ४ 'पयइविगारदेवयाणूव' इति ङ–पाठ । ५ छाया–अनुभूतदृष्टद्दन्ति(?चिन्तित)श्रुतकृतिविकारदेवताऽनूपा (?) । स्वप्नस्य निमित्तानि पुण्य पाप च नाभाव ॥ ६ 'अणूपा' इति च–पाठ ।

(मूलम्)

न ततोऽपि न बाह्य(?ह्यार्थ)सिद्धिरित्यवहितैर्भावनीयम् ॥

इतश्च बाह्यार्थसिद्धिः, विज्ञानमात्रस्यैवायोगात्, विकल्पानुपपत्तेः। विज्ञानं हि ग्राह्यरूपं वा स्याद् ग्राहकरूपमुभयरूपमनुभयरूपम्, प्रकारान्तरासम्भवात्। तत्र ग्राह्यरूपत्वे सकलविज्ञानानामेव रूपान्तराभावादेकस्वभावत्वाद् ग्राहकविज्ञानानुपपत्तेः ग्राह्यरूपत्वायोगात् निमित्ताभावादतिप्रसङ्गापत्तेस्तदभावप्रसङ्गतः प्रतीत्यादिबाधा ॥

ग्राहकरूपत्वेऽप्यभि[1]धानान्तरेणाप्यस्यैवानुवृत्तेरिति। ग्राहकमेव

(स्वो० व्या०)

अन्यच्च भ्रान्तं **न ततोऽपि**–स्वप्नविज्ञानात् **न बाह्यार्थसिद्धिः**, किन्तु बाह्यार्थसिद्धिरेव कर्माविलचित्तजत्वेन तद्भिन्नकर्मसिद्धे**रित्यवहितैर्भावनीयमि**ति ॥

अभ्युच्चयमाह **इतश्च बाह्यार्थसिद्धिरि**त्यादिना। कथमित्याह–**विज्ञानमात्रस्यैव**–केवलस्य **अयोगात्**। अयोगश्च **विकल्पानुपपत्तेः**। एनामेवाह–**विज्ञानं हि ग्राह्यरूपं वा स्या**देकान्तेन **ग्राहकरूपमुभयरूपमनुभयरूपं** वेति विकल्पा एतावत एव, **प्रकारान्तरासम्भवात्**। किञ्चातः? सर्वथाऽपि दोष इत्येतदाह **तत्रे**त्यादिना। तत्र **ग्राह्यरूपत्वे** विज्ञानस्यैकान्तिके किमित्याह–**सकलविज्ञानानामेव** अण्वादिरूपवद् **रूपान्तराभावात्**। अभावश्च **एकस्वभावत्वात्**। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**ग्राहकविज्ञानानुपपत्तेः**। यद्येवं ततः किमित्याह–**ग्राह्यरूपत्वायोगात्**। अयोगश्च **निमित्ताभावात्**, सम्बन्ध्यभावादित्यर्थः। तदभावेऽपि ग्राह्यरूपत्वाभ्युपगमे**ऽतिप्रसङ्गापत्तेः**–ग्राहकरूपत्वापत्त्या **तदभावप्रसङ्गतः**–ग्राह्यरूपत्वाभावप्रसङ्गतः। किमित्याह–**प्रतीत्यादिबाधा** उभयाभावेन। 'आदि'शब्दात् तदभ्युपगमग्रहः ॥

ग्राहकरूपत्वेऽपि ज्ञानस्यैकान्तेनाभ्युपगम्यमाने किमित्याह–**अभिधानान्तरेणास्यैव**–अनन्तरोदितस्य **अनुवृत्तेः** कारणात् प्रतीत्यादिबाधेति। इह चाभिधानान्तरयोजनैवं कार्या–तत्र ग्राहकरूपत्वे सकलविज्ञानानामेव रूपान्तराभावादेकस्वभावत्वाद् ग्राह्यविज्ञानानुपपत्तेः ग्राहकरूपत्वायोगान्निमित्ताभावादतिप्रसङ्गापत्तेः

(विवरणम्)

(१२) [2]**अन्यच्च भ्रान्त**मिति। अन्यदपि यद् भ्रान्तं ज्ञानं मृगतृष्णिकादिगोचरं तदपि कर्माविलचित्तजमेव। वृत्तिकृता सुखावबोधाय सूत्रनिरपेक्षमुक्तमिति ॥

१ 'धानान्तरेणैवानुवृत्तेरिति' ग-पाठः। २ 'अन्यत्वभ्रान्तिमिति' इति च-पाठः।

(मूलम्)

सत् तत् संवेदनान्तरग्राह्यमिति चेत्, न, तस्योभयरूपतापत्तेः। न हि तद् येनैव स्वभावेन ग्राहकं संवेदनान्तरस्य तेनैव ग्राह्यम्, सर्वथा तदेकत्वे तद्ग्राह्यग्राहकयोस्तुल्यतापत्तिः, तत्सम्बन्धिस्वभावैकत्वान्यथाऽनुपपत्तेः, सम्बन्धमन्तरेण तत्तद्भावासिद्धिः, अतिप्रसङ्गा-

(स्वो० व्या०)

तदभावप्रसङ्गतः प्रतीत्यादिबाधा **इति । ग्राहकमेव सत्**–भवत् **तत्**–विज्ञानं **संवेदनान्तरग्राह्यं**–विज्ञानान्तरग्राह्यम्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न, तस्य**–विज्ञानस्य **उभयरूपतापत्तेः**। आपत्तिश्च **न** यस्मात् **तत्**–विज्ञानं **येनैव स्वभावेन** आत्मसत्ताख्येन **ग्राहकं संवेदनान्तरस्य**–विज्ञानान्तरस्य कर्मरूपस्य **तेनैव ग्राह्यं** सवेदनान्तरस्येति युज्यते। कुत इत्याह–**सर्वथा**–सर्वैः प्रकारैः **तदेकत्वे** तयोः–स्वभावयोरेकत्वे । किमित्याह–**तद्ग्राह्यग्राहकयोः** तस्य–विज्ञानस्य ग्राह्य-ग्राहकयोः संवेदनान्तरे तयोरित्यर्थः। तयोः किमित्याह–**तुल्यताप[1]त्तिः**। कथमित्याह–**तत्सम्बन्धिस्वभावैकत्वान्यथाऽनुपप[2]त्तेः** तयोः–ग्राह्य-ग्राहकयोः संवेदनान्तरयोः सम्बन्धिस्वभावैकत्व तद्ग्राह्यग्राहकत्वेनाधिकृतविज्ञानस्य तदन्यथाऽनुपपत्तेरिति। एतद्भावनायैवाह–**सम्बन्धमन्तरेण** एषां ग्राहकत्वादिस्वभावलक्षणं **तत्तद्भावा-**

(विवरणम्)

(१३-१४) **ग्राह्य-ग्राहकयोः संवेदनान्तरे** इति । विवक्षितं हि ज्ञानमेकस्य सवेदनस्य ग्राह्यम्, अन्यस्य च ग्राहकम्। ततश्च तद् येनैव स्वभावेन ग्राह्यं तेनैव यदि ग्राहकमित्यङ्गीक्रियते तदा नियमाद् ग्राह्य-ग्राहकयोर्विज्ञानयोरैक्यमायाति, अन्यथा विवक्षितज्ञानस्यैकस्वभावत्वाभावात् ॥

(१५-१६) **संवेदनान्तरयोः सम्बन्धिस्वभावैकत्वमिति** । ग्राह्यग्राहकलक्षणे ये सवेदनान्तरे तयोः सम्बन्धि यत् स्वभावैकत्वं विवक्षितज्ञानस्य । केन हेतुनेत्याह–(१६) **तद्ग्राह्यग्राहकत्वेनाधिकृतविज्ञानस्ये**ति । तयोः–ज्ञानान्तरयोर्ग्राह्य [3]वैकस्य ग्राहकं वा परस्य तद्ग्राह्यग्राहक तस्य भावः–तत्त्वं तेन [4]कृत्वाऽधिकृतविज्ञानस्य यत् सवेदनान्तरयोः सम्बन्धि स्वभावैकत्वम् ॥

(१६) **तदन्यथाऽनुपपत्तेरिति** । तस्य–स्वभावैकत्वस्यान्यथा–अन्येन प्रकारेण ग्राह्यग्राहकज्ञानयोरेकत्वाभावलक्षणेनानुपपत्तेः–अघटनात् । अयमत्र भावः–विवक्षितज्ञानस्य ग्राह्यग्रा[5]हकसवेदने प्रतीत्य यत् स्वभावैकत्व तत् तयोरेकत्वाभावे न घटत एवेति ॥

(१७) **सम्बन्धमन्तरेणैषां ग्राहकत्वादिस्वभावलक्षणमिति** । अत्रैषां–ज्ञानानां

१ 'पत्ते' इति ङ–पाठ । २ 'पत्तेस्तथाऽर्थग्राह्य०' इति क–पाठ । ३ 'चैकस्य' इति च–पाठ. । ४ 'कृताधिकृत०' इति च–पाठ । ५ 'ग्राहके सवेदने' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

दिति तत्तत्स्वभावतालक्षणः सोऽङ्गीकर्त्तव्यः। तथा च सति उक्तदोषापत्तिरेवेति सूक्ष्मधिया भावनीयम् ॥

(स्वो० व्या०)

सिद्धिः तस्य–अधिकृतविज्ञानस्य तयोश्च–ग्राह्यग्राहकसंवेदनान्तरयोस्तद्भावासिद्धिः–ग्राहकत्वादिभावासिद्धिः। कुत इत्याह–**अतिप्रसङ्गात्**। अतिप्रसङ्गश्च यथेदमधिकृतविज्ञानमनधिकृतसंवेदनग्राहकं न तथाऽधिकृतसंवेदनग्राहकमपि न, [1]तत्स्वभावत्वलक्षण[2]सम्बन्धाभावाविशेषात्। एवं तदपि संवेदनान्तरं यथा विज्ञानान्तरग्राह्यं न तथाऽधिकृतविज्ञानग्राह्यमपि न, उक्तलक्षणसम्बन्धाभावाविशेषादेव। एवं संवेदनान्तरेऽप्यधिकृतविज्ञानग्राहके योजना कार्या। ततश्च यथा संवेदनान्तरस्य ज्ञानान्तराणां तथाग्राह्यग्राहकत्वाद्यभावस्तथाऽधिकृतसंवेदनान्तरादीनामपि। तथाऽप्यधिकृतानां तद्भावाभ्युपगमे तद्वदनधिकृतानामपि तद्गोचर एव तद्भावः प्राप्नोतीत्यतिप्रसङ्गः। अतः **तत्तत्स्वभावतालक्षणः** तस्य–अधिकृतविज्ञानस्य संवेदनान्तरयोश्च तत्स्वभावतालक्षणः तत् तद्ग्राहकादिस्वभावं[3] ते च तद्ग्राह्यादिस्वभावे इत्येवम्भूतः सम्बन्धो**ऽङ्गीकर्त्तव्यः। तथा च सति**–एवं च सति **उक्तदोषापत्तिरेव**–तद्ग्राह्यग्राहकयोः तुल्यता-

(विवरणम्)

विवक्षितं हि ज्ञानमितरसंवेदनद्वयापेक्षया ग्राह्यं ग्राहकं च तदपेक्षया तु ज्ञानान्तरमेकं ग्राह्यम्, अन्यत् तु ग्राहकम्, अतो ग्राहकत्वाद् विलक्षणः सम्बन्धोऽमीषां सिद्ध इति ॥

(१०-११) **एवं संवेदनान्तरेऽप्यधिकृतविज्ञानग्राह्यग्राहके योजना कार्येति**। इह क्रमेण बिन्दुकत्रिकं व्यवस्थाप्य यथेदमित्यादेर्योजना कार्येत्ये(त)दन्त्यस्य [4]ग्रन्थस्य भावना क्रियते(०००)। तत्र मध्यबिन्दुकं ग्राहकज्ञानमधि[5]कृतशब्दवाच्यमग्रेतनं चैतद् ग्राह्यम्। एतदप्यधि[6]कृतशब्दवाच्यम्। एते च द्वे एवाधिकृत्य यथेदमधिकृतविज्ञानमित्याद्युक्तलक्षणसम्बन्धाभावाविशेषादेवेत्यन्तो वृत्तिग्रन्थो भावनीय एव। संवेदनेत्यादिकस्तु योजना कार्येत्येतदन्तः प्रथमद्वितीयबिन्दुके प्रतीत्य भावनीयः। यतोऽत्र प्रथमबिन्दुकं ग्राहकविज्ञानतया विवक्षितम्, मध्यबिन्दुकं च ग्राह्यविज्ञानतयेति ॥

(१५) **तत् तद्ग्राहकादिस्वभावमिति**। तत्–अधिकृतसंवेदनं तयोः–ज्ञानयोः ग्राहकादिस्वभावम्। एकस्य ग्राहकमन्यस्य च ग्राह्यमित्यर्थः ॥

(१५) **ते च तद्ग्राह्यादिस्वभावे** इति। ते च–द्वे ज्ञाने पुनस्तस्य–अधिकृतज्ञानस्य ग्राह्यादिस्वभावे। एकं ग्राह्यस्वभावम्, अन्यत् तु ग्राहकस्वभावमित्यर्थः ॥

१ 'तत्स्वस्वभाव०' इति ङ–पाठः। २ 'सम्बन्धाविशेषात्' इति ङ–पाठः। ३ 'भावं चैत(?) ग्राह्यादि०' इति ङ–पाठः। ४ 'ग्रन्थभावना' इति च–पाठः। ५ 'कृत्य शब्द०' इति च–पाठः। ६ 'कृत्य शब्द' इति ख–च–पाठः।

(मूलम्)

उभयरूपत्वे विरोधः, एकस्यानेकत्वायोगात्। तथाहि–यदि ग्राह्यरूपं तत् कथं ग्राहकरूपम्?। ग्राहकरूपं चेत्, कथं ग्राह्यरूपम्? इतरेतरात्मकत्वेन तत्स्वरूपाभावः ॥

अनुभयरूपत्वे तु स्फुटमसत्त्वम्, तदितरलक्षणासिद्धेः। किं हि तत् सद् यद् ग्राह्यरूपं ग्राहकरूपं[1] च न भवति? को वा तत्प्रतिपत्त्युपायः, परं प्रति प्रति[2]पादनोपायो वा? न कश्चिदन्यो ध्यान्ध्यसामर्थ्यादिति। स्यादेतदनभ्युपगतोपालम्भ एषः, चरमप[3]क्षेऽस्यैवास्माभिरिष्टेः, [4]तस्य चान्यार्थत्वात्। तथाहि–अनुभयरूपमद्वयमुच्यते

(स्वो॰ व्या॰)

पत्तिरेव। **इति**–एवं **सूक्ष्मधिया भावनीयमे**तत्–सूक्ष्माभोगगम्यमेतत् वस्तुतो वाचामगोचरः ॥

पक्षान्तरमधिकृत्याह–**उभयरूपत्वे,** अक्रमाद् ग्राह्यग्राहकोभयरूपत्वे विज्ञानस्य अभ्युपगम्यमाने **विरोधः**। कथमित्याह–**एकस्यानेकत्वायोगात्**, न ह्येकमनेकं युज्यत इति। एतद्भावनायैवाह–**तथाही**त्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। **यदि ग्राह्यरूपं तत्**–विज्ञान **कथं ग्राहकरूपम्? ग्राहकरूपं चेत् कथं ग्राह्यरूपम्? इतरेतरात्मकत्वेन** हेतुना **तत्स्वरूपाभावः** तस्य–विज्ञानस्य स्वरूपाभावः ॥

चरमं विकल्पमधिकृत्याह–**अनुभयरूपत्वे तु** विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकरूपापेक्षया। किमित्याह–**स्फुटमसत्त्वम्**। कुत इत्याह–**तदितरलक्षणासिद्धेः**–ग्राह्यग्राहकाभ्यामन्यलक्षणासिद्धेः सत्त्वस्य। एतदेव भावयति **किं हि तदि**त्यादिना। कि हि तत्–वस्तु **सदस्ति यद् ग्राह्यरूपं ग्राहकरू[5]पं च न भवति**? नैव तत् सदित्यर्थः। **को वा तत्प्रतिपत्त्युपायः** ग्राह्यादिरूपाभावेन कश्चित् **परं प्रति प्रतिपादनोपायो वा** क इति **न कश्चिदन्यो ध्यान्ध्यसामर्थ्यात्**–अज्ञानविजृम्भितादिति। **स्यादेतदनभ्युपग[6]तोपालम्भ एषः**–अनन्तरोदितः, **चरमप[7]क्षेऽस्यैवास्माभिरिष्टेस्तस्य**–चरमपक्षस्य **अन्यार्थत्वात्**। अन्यार्थत्वमेवाह **तथा-**

(विवरणम्)

(१८) **तस्य विज्ञानस्य स्वरूपाभाव** इति। यदि हि ग्राह्य ग्राहकं चाऽभ्युपगम्यते ज्ञानं तदा ग्राह्यत्वेन ग्राहकत्वं बाध्यते, ग्राहकत्वेन च ग्राह्यत्वं बाध्यत इति स्वरूपाभावः प्राप्नोति [8]ज्ञानस्य ॥

१ 'वा' इति ग–पाठ। २ 'पादितोपायो' इति क–पाठ। ३ 'पक्षस्यैवा' इति ग–पाठ। ४ 'तस्माच्चान्या॰' इति ग–पाठ। ५ 'रूप वा न' इति क–पाठ। ६ 'गतोपलम्भ॰' इति ङ–पाठ। ७ 'पक्षस्यैवा॰' इति ङ–पाठ। ८ 'ज्ञानस्य तस्य विज्ञानस्य स्वरूपाभाव इति। कार्यान्यथा' इति ख–पाठ।

(मूलम्)

ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तं यदि, तर्हि ग्राह्यग्राहकद्वयमपि नास्ति किमपरं विज्ञानस्यावि(व)शिष्टं यत् तस्य तत्त्वं स्यात्? न हि ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तमपरं [1]रूपमर्वाग्दर्शिभिः संवेद्यते। संवेदने वा तत्त्वदर्शित्वं स्यात्, तथा चायत्नमुक्ताः स्युर्देहिनः। नाप्यनुमानात् तस्य निश्चयः। तथाहि—न स्वभावलिङ्गजं [2]तत्रानुमानं सम्भवति, तत्स्वभावस्यैव साध्यत्वात्। नापि कार्यलिङ्गजम्, अद्वयेन रूपेण प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनस्य कार्यकारणभावस्यासिद्धेः। नापि कार्यव्यतिरेकलक्षणात् कार्यकारणभावसिद्धिरस्ति, कार्यस्यैवासिद्धेः। तथाहि—योगाचारस्य तदेवाद्वयं कार्यं [3]तच्च न प्रमाणसिद्धम्। यच्च द्वयरूपं भासते तच्च शशविषाणप्रख्यत्वात् न कार्यमिति॥

(स्वो० व्या०)

हीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। अनुभयरूप(मद्वय)मुच्यते। किमुक्तं भवति? ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तम्। एतदाशङ्क्याह—यदि तर्हीत्यादि। यदि तर्हि ग्राह्यग्राहकद्वयमपि नास्ति रूपद्वयं किमपरं विज्ञानस्यावि(व)शिष्टं यत् तस्य तत्त्वं स्यात्?। न हि ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तमपरं रूपमर्वाग्दर्शिभिः—प्रमातृभिः संवेद्यते। संवेदने वा परस्य रूपस्य तत्त्वदर्शित्वं स्यात्। तथा च—एवं च अप्रयत्नमुक्ताः स्युर्देहिनः, नाप्यनुमानात् तस्य निश्चयः अद्वयस्य रूपस्य। तथाहि—न स्वभावलिङ्गजं तत्र—अद्वयरूपेऽनुमानं सम्भवति। कुत इत्याह—तत्स्वभावस्यैव—अद्वयस्वभावस्यैव साध्यत्वात्, साधनत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। नापि कार्यलिङ्गजम्, 'तत्रानुमानं सम्भवति' इति वर्तते। कुत इत्याह—अद्वयेन रूपेण सह प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनस्य कार्यकारणभावस्यासिद्धेः कारणात्। नापि कार्यव्यतिरेकलक्षणात्—विज्ञानाच्चक्षुषीव कार्यकारणभावसिद्धिरस्ति। कुत इत्याह—कार्यस्यैवासिद्धेः। एनामेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीत्युपप्रदर्शने। योगाचारस्य—विज्ञानवादिनः तदेव—विज्ञानमद्वयं ग्राह्यग्राहकाकारद्वयरहितं कार्यं तच्च न प्रमाणसिद्धम्, द्वयत्वादेव। यच्च विज्ञानं द्वयरूपं ग्राह्यग्राहकाकारवद् भासते तच्च शशविषाणप्रख्यत्वात्

(विवरणम्)

(२४) कार्यव्यतिरेकलक्षणादिति। कार्यान्यथानुपपत्तिलक्षणात्॥

१ 'रूपमर्थार्गदर्शिनेः संवेद्यते' इत्यशुद्धः क–पाठः। २ 'तत्तानुमानं' इति ग–पाठः। ३ 'तच्च प्रमाण०' इति ग–पाठः।

(मूलम्)

स्यादेतज्जाड्याद् द्वयानभिज्ञैरिदमभिधीयते, यतो न ग्राहकशब्देनान्तर्बोधरूपं हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तं स्वसंविदितमुच्यते येन तस्याप्यभावः स्यात् किन्तु यदेतद् विज्ञानाद् बहिरिव नीलादि भासते, तदेकानेकविचाराक्षमत्वान्न तत्त्वम्, अतो न तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तं परमार्थतो ग्राह्यमस्ति, तदभावाच्च तदपेक्षाप्रकल्पितं बोधरूपस्य यत् कर्तृरूपम्–अस्य ग्राह्यस्यायं ग्राहक इति तदिह ग्राहकं रूपं–तन्नास्तीत्युच्यते, कर्तृ-कर्मणोः परस्परापेक्षाप्रकल्पितत्वात्। अत एवोक्तम्–"परस्परापेक्षया तयोर्व्यवस्थानात्" इति। न[1] तु बोध-

(स्वो० व्या०)

अविद्यमानग्राह्याकाराद्यव्यतिरेकेण **न कार्यमिति**–न ह्यसदुत्पद्यते भवतामिति ॥

स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे **जाड्यात्** हेतोः **द्वयानभिज्ञैरिदम्**–अनन्तरोदित**मभिधीयते**। कथमित्याह–**यतो न ग्राहकशब्देनान्तर्बोधरूपं**–बहिर्मुखावभासशून्यं **हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तं** प्रवाहचित्रं **स्वसंविदितं** तथाऽनुभूतेः **उच्यते येन तस्याप्यभावः स्याद्** ग्राहकनिषेधेन, **किन्तु यदेतद् विज्ञानाद् बहिरिव**–न तत्त्वतो बहि**र्नीलादि भासते** वस्त्विव **तत्**–बाह्य **एकानेकविचाराक्षमत्वात्** अवयव्यणवाद्यपेक्षया **न तत्त्वं**–न वस्तु, **अतः**–तदतत्त्वात् **न तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तम्**–[2]अन्यत् **परमार्थतो ग्राह्यमस्ति तदभावाच्च**–व्यतिरिक्तग्राह्याभावाच्च **तदपेक्षाप्रकल्पितं**–व्यतिरिक्तग्राह्यापेक्षाप्रकल्पितं **बोधरूपस्य**–स्वसंविदितस्य **यत् कर्तृरूपं** तस्य विशिष्टकर्मताकारि। एतदेवाह–**अस्य ग्राह्यस्यायं ग्राहकः**–विज्ञानकार **इति तदिह ग्राहकं रूपं**–विज्ञानगतं **तन्नास्तीत्युच्यते**ऽस्माभिः। कुत इत्याह–**कर्तृ-कर्मणोः परस्परापेक्षाप्रकल्पितत्वात्**, विशिष्टकर्मापेक्षया कर्तृत्वं विशिष्टकर्तृत्वापेक्षया च कर्मत्वमिति। **अत एवोक्तं** न्यायविदा–**परस्परापेक्षया**–उदितस्वरूपया **तयोः**–

(विवरणम्)

(१२) **अविद्यमानग्राह्याकाराद्यव्यतिरेकेणे**ति। ग्राह्यत्वग्राहकत्वलक्षणौ हि आकारौ एकान्तेन तुच्छरूपौ भवतां मते, ततस्तयोरव्यतिरिक्तं [3]ज्ञानमपि खरविषाणप्रख्यमेवातः कथं तत् कार्यं स्यात्? ॥

(१२) **न ह्यसदुत्पद्यते भवतामिति**। व्योमारविन्दादि नोत्पद्यत इत्यर्थः॥

१ 'ननु' इति ग–पाठ। २ 'अन्यतरमार्थतो' इति ङ–पाठ। ३ 'सज्ज्ञान०' इति च–पाठ।

(मूलम्)

रूपं स्वसंवेदनमात्रं ग्राहकशब्देनोच्यते । न हि बोधरूपं[1] परस्परापेक्षाप्रकल्पितम्, स्वहेतोरेव तथोत्पन्नत्वात् । तदेव तु बोधरूपं स्वसंवेदनमात्रे स्थितं यथोक्तेन ग्राह्यग्राहकद्वयेन रहितत्वादद्वयमित्युच्यते । तथा चोक्तम्—

"नीलपीतादि यत् ज्ञानाद् बहिर्वदवभासते ।
तन्न सत्यमतो नास्ति विज्ञेयं तत्त्वतो बहिः ॥[2]
तदपेक्षया च संवित्तेर्मता या कर्तृरूपता ।
साऽप्यतत्त्वमतः संविदद्वये[3]ति विभाव्यते ॥"[4]

इत्यादि । एतदप्यसत्, प्रायो दत्तोत्तरत्वात् । तथाहि—नीलादेरेकानेकविचाराक्षमत्वमसिद्धम्, जात्यन्तरत्वेनैकानेकात्मकत्वात् तथापरिणतिस्वभावत्वादित्युक्तप्रायम् । इत्थं कथं तदतत्त्वमिति ? 'अतो न

(स्वो० व्या०)

कर्तृ-कर्मणोः व्यवस्थानादिति । ततश्चैतद् व्यतिरिक्तग्राह्यग्रा[5]हकमेव रूपं ग्राहकशब्देनोच्यते, न तु बोधरूपम् । किंविशिष्टमित्याह—स्वसंवेदनमात्रं ग्राहकशब्देनोच्यते कस्यचिद् ग्राहकमिति । अत एवाह—न हि बोधरूपं परस्परापेक्षा[6]प्रकल्पितं प्रवर्तते । कुत इत्याह—स्वहेतोरेव तस्य बोधरूपस्य तथोत्पन्नत्वात्—बोधरूपतयोत्पन्नत्वात् । तदेव तु बोधरूपं स्वसंवेदनमात्रे स्थितं तत्त्वेन यथोक्तेन ग्राह्यग्राहकद्वयेन व्यतिरिक्तग्राह्याद्यपेक्षारूपेण रहितत्वात् कारणादद्वयमित्युच्यते । तथा चोक्तं न्यायविदा वार्तिके—नीलपीतादि यत्—[7]वस्तु ज्ञानाद् बहिर्वदवभासते तन्न सत्यमुक्तनीत्या । अतो नास्ति विज्ञेयं तत्त्वतः—परमार्थेन बहिरिति । तदपेक्षया च—बहिर्विज्ञेयापेक्षया च संवित्तेः—ज्ञानस्य मता या कर्तृरूपता परेषां साऽप्यतत्त्वम्, तदभावादेव । अतः संविदद्वयेति [8]विभाव्यते इत्यादि । एवं पराभिप्रायमाशङ्क्याह—एतदप्यसत् । कुत इत्याह—प्रायो दत्तोत्तरत्वात् तेन तेन प्रकारेण । तथाहि—नीलादेः वस्तुनः एकानेकविचाराक्षमत्वमसिद्धम् । कथमित्याह—जात्यन्तरत्वेन एकानेकेषां एकानेकात्मकत्वान्नीलादेः । एतदेवाह—तथापरिणतिस्वभावत्वादणवादीनामित्याद्युक्तप्रायं—प्रायेणोक्तं अवयविनिरूपणायाः । इत्थं कथं तत्—नीलादि अतत्त्वम्—अवस्तु ? नैवावस्तु इत्यर्थः । अतः—अस्मात् कारणात् न

१ अतः परं 'बोधरूपं'पर्यन्तकः पाठो ग-प्रतौ नास्ति । २ अनुष्टुप् । ३ 'द्वयेवेति भाव्यते' इति क-पाठः । ४ अनुष्टुप् । ५ 'ग्राहकमिव' इति ङ-पाठः । ६ 'प्रकल्पितं वर्तते' इति ङ-पाठः । ७ 'वस्तु विज्ञानाद्' इति ङ-पाठः । ८ 'विभाव्यते नीतेत्यादि' इति ङ-पाठः ।

(मूलम्)

तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तं परमार्थतो ग्राह्यमस्ति’ [1]इत्ययुक्तम्, तस्यैव ग्राह्यत्वात्, तथाऽनुभूतेः, अद्वयस्य चाननुभवात्, अनुभवे वा सर्वेषां तत्त्वदर्शितैव स्यात् त्वन्नीतितः ‘तथा चायत्नमुक्ताः स्युर्देहिनः’ [2]इत्युक्तम्। [3]स्यादेतदद्वयमेव बोधरूपं स्वसंवित्तिसिद्धम्। न च सर्वेषां तत्त्वदर्शिताप्रसङ्गो यतो गृहीतेऽपि तस्मिन्निरंशत्वाददद्वये बोधरूपे भ्रान्तिबीजानुगमान्न यथाबोधमद्वयावसायो जायते, ततो गृहीतमपि तदगृहीतकल्पमित्यननुभूतिर्न तत्त्वत इति। नैतदेवम्, कल्पनामात्रत्वात् [4]सदाऽद्वयाननुभूतेः व्यवसायाभावात्, तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, नीलादेरप्यतत्त्वापत्तेः [5]शुक्लादिस्वसंविद्वत् तद्-

(स्वो० व्या०)

तावद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तं परमार्थतो ग्राह्यमस्तीति एतत् पूर्वपक्षो[6]क्तमयुक्तम्। कुत इत्याह–तस्यैव–एकानेकात्मकस्य नीलादेर्विज्ञानव्यतिरिक्तस्य ग्राह्यत्वात्। ग्राह्यत्वं च तथाऽनुभूतेर्बहिर्मुखावभासतया अद्वयस्य चाननुभवात् विज्ञानस्य अनुभवे वाऽद्वयस्य सर्वेषां तत्त्वदर्शितैव स्यात् [7]प्रमातॄणां त्वन्नीतितः। तथा चायत्नमुक्ताः स्युर्देहिन इत्युक्तं [8]प्राक्। स्यादेतदद्वयमेव बोधरूपं स्वसंवित्तिसिद्धम्। न च सर्वेषां–प्रमातॄणां तत्त्वप्रदर्शिताप्रसङ्गः। कथमित्याह–यतो गृहीतेऽपि तस्मिन्निरंशत्वात् कारणात् अद्वये बोधरूपे भ्रान्तिबीजानुगमात् हेतोः न यथाबोधं–यथा बोधस्तत्त्वेन तथाऽद्वयावसायः–अद्वयनिश्चयो जायते, ततो गृहीतमपि तत्–अद्वयमगृहीतकल्पम्। इति–एवं अननुभूतिरद्वयस्य न तत्त्वत इति, तत्त्वेन त्वनुभूतिरेव। एतदाशङ्क्याह–नैतदेवम्। कुत इत्याह–कल्पनामात्रत्वात्। कल्पनामात्रत्वं च सदाऽद्वयाननुभूतेः कारणात्। अननुभूतिश्च व्यवसायाभावात्, निश्चयाभावादित्यर्थः। तथापि–एवमपि निश्चयाभावेऽपि तत्कल्पने–अद्वयकल्पने किमित्याह–अतिप्रसङ्गात्। एनामेवाह–नीलादेरपि–बोधादितत्त्वस्य अतत्त्वापत्तेः। आपत्तिश्च शुक्लादिस्वसंविद्वदिति निदर्शनम्। तद्-

(विवरणम्)

(२७) शुक्लादिस्वसंविद्वदिति निदर्शनमिति। यदि हि प्राञ्जलवृत्त्या ग्राह्यग्राहका-

१ द्रष्टव्य ८१तम पृष्ठम्। २ ८०तमे पृष्ठे। ३ ‘स्यादेतद् द्वय०’ इति क–पाठ। ४ ‘तदाऽद्वयानुभूते’ इति ग–पाठ। ५ ‘शुक्तादिस्व०’ इति क–पाठ। ६ ८१तमे पृष्ठे। ७ ‘प्रमातृगोत्व०’ इति क–पाठ। ८ ८०तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

भ्रान्तिबीजानुगमान्न यथाबोधमवसीयत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्, युक्त्यनुपपत्तेरुभयत्र तुल्यत्वात्, अद्वयस्याप्यनुभवायोगात्, युक्तीनामपि बोधात्मकत्वेन विपर्ययाशङ्कानिवृत्तेः, अन्यथा प्रतिभाससम्भवात् ताभ्यस्तत्त्वव्यवस्थायोगात्, बोधमात्रस्य चायुक्तित्वात् व्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति यत्किञ्चिदेतदिति । न च बोधमात्र-

---

(स्वो० व्या०)

भ्रान्तिबीजानुगमात्-नीलादिभ्रान्तिबीजानुगमाद्धेतोः **न यथाबोधमवसीयत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्**, वाङ्मात्रेण **युक्त्यनुपपत्तेरुभयत्र**-नील-शुक्लसंविदि अद्वये च **तुल्यत्वात्**। तुल्यत्वं च **अद्वयस्या(प्य)नुभवायोगात्** कर्त्राद्यभावेन[1] यथा शुक्लसंविदो नीलादित्वेनेति भावः । **युक्तीनामपि**-ग्राह्याकारादि-निराकरणपराणां **बोधात्मकत्वेन** हेतुना **विपर्ययाशङ्कानिवृत्तेः**, ग्राह्याद्या-कारवद्बोधवैतथ्यदर्शनेनेति भावः । अत एवाह-**अन्यथा प्रतिभाससम्भवात्** बोधस्य अद्वयतत्त्वपक्षेऽपि द्वयप्रतिभासवदित्यर्थः । एवं च सति **ताभ्यः**-युक्तिभ्यः **तत्त्वव्यवस्थायोगाद्** विपक्षाशङ्कयेति भावनीयम् । **बोधमात्रस्य च**-अद्वयस्य **अयुक्तित्वाद**विकल्पत्वेन एवं **व्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग इति यत्किञ्चित्**

(विवरणम्)

कारभाजि विज्ञाने समनुभूयमानेऽपि भ्रान्तिबीजानुगमान्न[2] यथाबोधमवसीयत इत्युच्यते तदा एतदपि वक्तुं शक्यत एव यथा शङ्खादौ पदार्थे निर्विकल्पकज्ञानेन शुक्लतयाऽनुभूतेऽपि पश्चात् काचकामलादिभ्रान्तिबीजानुगमसद्भावात् पीताद्यध्यवसायो जायते, एवमसत्कल्पनया शुक्लतया नीलादावनुभूतेऽपि निर्विकल्पज्ञानेन [3]योऽयं नीलाद्यवसायो जायते स भ्रान्तिबीजानुगमसद्भावात्[4] ॥

(१३-१४) **ग्राह्याद्याकारवद्बोधवैतथ्यदर्शनेनेति** । ग्राह्याद्याकारो विद्यते यस्य असौ ग्राह्याद्याकारवान्, स चासौ बोधश्च ग्राह्याद्याकारबोधस्तस्य वैतथ्यं-मिथ्यारूपता तस्य दर्शनम्-अवलोकनम् । ग्राह्याद्याकारयुक्तो हि बोधो मिथ्यारूपो भवतां मते विलोकितः, अतो ग्राह्याद्याकारनिराकरणपरायणा युक्तयोऽपि मिथ्यारूपा भवन्त्विति[5] ॥

---

१ 'कर्तुद्यभावेन' इति ङ-पाठः । २ 'गमाद् यथा०' इति क-पाठः । ३ 'योऽयं नीला०' इति क-पाठः । ४ 'गमाद् भावात्' इति ख-पाठः । ५ 'भवन्ति । न हि' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

तत्त्ववादिनो भ्रान्तिबीजमपि किञ्चित्, बोधमात्रस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे चाभ्रान्तबोधायोगात्, तस्यैव तत्त्वात्। बोधभिन्नभ्रान्तिबीजभावे तु बाह्यसिद्धिरेव। एवं चानुभूत्यादिसिद्धे[2] बाह्यग्राह्यभावे नास्य ग्राह्यस्यायं ग्राहकः। इति ग्राहकरूपप्रतिषेधो युक्तः, तदात्मकत्वेन ज्ञानस्यैव प्रतिषेधापत्तेः॥

किञ्च कथं पुनरिदं व्यज्ञायि भवता यथेदं विज्ञानं व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति?। न तावत् तदनुभव एव निमित्तम्, तस्य वैपरीत्येन प्रवृत्तेः, आविद्वदङ्गनादिसिद्धत्वात्। वस्तुस्थित्या तत् तथेति तथास्वभावत्वात् ज्ञायत एवेति चेत्, तत् तथेति कुतोऽयमाप्तवादः? प्रतिभासमानाकारशून्यतेति चापूर्वा वस्तुस्थितिस्तथास्वभावत्वाभि-[1]

(स्वो० व्या०)

एतत्–परोदितमिति। न च बोधमात्रतत्त्ववादिनः–योगाचारस्य भ्रान्तिबीजमपि किञ्चित्। कथमित्याह–बोधमात्रस्यैवानभ्युपगमात् भ्रान्तिबीजत्वेन। अभ्युपगमे च बोधमात्रस्यैव भ्रान्तिबीजत्वेन किमित्याह–अभ्रान्तबोधायोगात्। अयोगश्च तस्यैव–बोधमात्रस्य तत्त्वात्–भ्रान्तिबीजत्वात्। बोधभिन्नभ्रान्तिबीजभावे तु को दोष इत्याह–बाह्यसिद्धिरेव। एवं च–उक्तनीत्याऽनुभूत्यादिसिद्धे बाह्यग्राह्यभावे किमित्याह–नास्य ग्राह्यस्यायं ग्राहकः। इति–एवं पूर्वपक्षग्रन्थे ग्राहकरूपप्रतिषेधो युक्तः। कुत इत्याह–तदात्मकत्वेन–बाह्यग्राह्यात्मकत्वेन ज्ञानस्यैव प्रतिषेधापत्तेः कारणात्॥

किञ्च कथं पुनरिदं व्यज्ञायि–विज्ञात भवता यथेदं व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति?। न तावत् तदनुभव एव–अधिकृतविज्ञानानुभव एव निमित्तं तद्विज्ञान इति। कुत इत्याह–तस्य–तदनुभवस्य वैपरीत्येन प्रवृत्तेः–व्यतिरिक्तग्राहकाकारत्वेन प्रवृत्तेः। प्रवृत्तिश्च आविद्वदङ्गनादिसिद्धत्वात्। वस्तुस्थित्या तत्–विज्ञानं तथेति–व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति तथास्वभावत्वात्–व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलस्वभावत्वात् ज्ञायत एव। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–तत् तथेति कुतोऽयमाप्तवादः?। तथा प्रतिभासमानाकारशून्यतेति चापूर्वा वस्तुस्थितिः। तथा तथास्वभावत्वाभिधानं[3] च अपूर्व-

1 'स्थितिस्तत्तथास्व०' इति ग–पाठ। 2 'सिद्धेर्वाह्य०' इति ङ–पाठ। 3 'धानं वाऽपूर्व०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

धानं च। किञ्च न च वस्तुस्थित्याऽपि व्यतिरिक्तग्राहकाकारशून्यत्वे सति तत् तथेति युक्तम्। एवं हि तच्छून्यत्वं तस्य स्यात्, यद्यसौ तत्र न भवेत्। न [1]चान्यत्राभवतस्तत्राभवनं न्याय्यमित्यन्यत्र तत्सिद्धिः, तत्कल्पिताभवने तु तत्र तदितरभवनापत्तिः। कल्पितवास्तव-

(स्वो० व्या०)

मेव। [2]**किञ्च नेत्यादि**। **न च वस्तुस्थित्याऽपि**—न च तत्त्वनीत्याऽपि **व्यतिरिक्तग्राहकाकारशून्यत्वे** इति व्यतिरिक्तस्य ग्राहकः स एवाकारः तेन शून्यत्वं तस्मिन् **सति तत्**—विज्ञानं **तथेति युक्तं**—व्यतिरिक्तग्राहकाकारविकलमिति युक्तम्। कथं न युक्तमित्याह—**एवं** यस्मात् **तच्छून्यत्वं**—व्यतिरिक्तग्राहकाकारशून्यत्वं **तस्य**—विज्ञानस्य **स्यात्**—भवेत्, **यद्यसौ**—व्यतिरिक्तग्राहकाकारः **तत्र**—विज्ञाने **न भवेत्**। न त्वित्थमेवैतदित्याशङ्क्याह—**न चान्यत्र**—विज्ञानान्तरेऽ**भवतः**-असतः **तत्र**—अधिकृतविज्ञानेऽ**भवनं न्याय्यम्**। न हि शशविषाणस्य क्वचिद-[3]भावः, न यत्रासौ तत्र शशविषाणभावप्रसङ्गात्। **इति**—एव**मन्यत्र**—विज्ञानान्तरे **तत्सिद्धिः**—व्यतिरिक्तग्राहकाकारसिद्धिः। तत्सिद्धौ चानिवारितं व्यतिरिक्तं ग्राह्य-मित्यर्थः। आशङ्कान्तरनिरासायाह—**तत्कल्पिताभवने तु** स चासौ कल्पितश्च

(विवरणम्)

(१४-१५) **न हि शशविषाणस्य क्वचिद्भाव** इति। न—नैव हिः—यस्माच्छश-विषाणस्य—तुच्छरूपस्य क्वचित्—प्रतिनियते प्रदेशेऽभावः साध्यते। शशविषाणस्यात्र प्रदेशेऽभावो वर्त्तत इति न क्वचित् प्रतिपादयतीत्यर्थः। कुत इत्याह—(१५) **न यत्रासौ तत्र शशविषाणभावप्रसङ्गादिति**। न यत्र तु [4]प्रदेशे असौ—खर-विषाणाभावः तत्र शशविषाणस्य भावप्रसङ्गात्। प्रतिनियते प्रदेशे शशशृङ्गस्याभावे साधिते सति प्रदेशान्तरे शशविषाणाभावस्याभावात् शशविषाणभावः स्यात्। एवमत्र दार्ष्टान्तिकयोजना कार्या—खरविषाणप्रख्यो व्यतिरिक्तग्राहकाकारः परमते तस्य [5]बुद्धादिसम्बन्धिनः प्रतिनियते क्वापि ज्ञानेऽभावे साधयितुमुपक्रान्ते सति अन्यज्ञानेषु अर्वाग्दर्शिसम्बन्धिषु नियमाद् भावः स्यादिति। अत एवाह—(१५) **अन्यत्र विज्ञानान्तरे तत्सिद्धिरिति**। विज्ञानान्तरेऽर्वाग्दर्शनप्रमातृसम्बन्धिनि॥

(१७) **तत्कल्पिताभवने त्विति**। अयमभिप्रायः—अर्वाग्दर्शनप्रमातृसम्बन्धिषु विज्ञानेषु यः परि[6]कल्पितो वर्तते आकारस्तस्याभावो बुद्ध्यादिविज्ञाने साध्यते इति कदाचिदभ्युपगमो भविष्यति परस्य॥

१ 'चान्यत्रास्याभवतः' इति ग-पाठः। २ 'किञ्चन चेत्यादि' इति ङ-पाठः। ३ 'भावः यत्रासौ' इति क-पाठः। ४ 'प्रदेशेऽभावः असौ' इति क-पाठः। ५ 'बुद्धादिविज्ञाने साध्यते नियते क्वापि ज्ञाने०' इति ख-पाठः। ६ 'कल्पितो भ(?)वर्त्तते' इति च-पाठः।

(मूलम्)

तदाकारशून्यं तदिति चेत्, न, ततोऽन्यस्वभावत्वाभावे एतत्। न च तुच्छान्यस्वभावत्वमस्य, युक्तिविरोधात्, तदभावे हि तत् तथा।

(स्वो० व्या०)

तत्कल्पितः तस्याभवनं तस्मिन्। एतदुक्तं भवति–तस्य–व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्य कल्पितस्य–अतात्त्विकस्य, अन्यत्र विज्ञानान्तर इति प्रक्रमः[1], अभवने पुनरभ्युपगम्यमाने **तत्र**–अधिकृतविज्ञान इति सामर्थ्यम्। किमित्याह–**तदितरभवनापत्तिः** सामर्थ्यादेवाधिकृतविज्ञानेऽकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारभवनापत्तिः। न कल्पिताभावोऽकल्पिततद्भावमन्तरेणेति भावनीयम्। तथाहि–कल्पितो नामासन्नभावो[2] न किञ्चित्। स च यथाऽनधिकृतविज्ञाने एवमधिकृतविज्ञानेऽपि। अतो न तात्त्विकस्य तस्य व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्याभावेऽधिकृतविज्ञाने तस्य कल्पितस्याभावः सिध्यतीति भावनीयम्। **कल्पितेत्यादि**। कल्पित-**वास्तवौ** च तौ **तदाकारौ** च प्रक्रमाद् व्यतिरिक्तग्राहकाकारौ चेति विग्रहस्ताभ्यां **शून्यं तत्**–अधिकृतं विज्ञानम्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**नेत्यादि**। नेति प्रतिषेधे। **तत** इति ताभ्यां कल्पितवास्तवतदाकाराभ्याम् **अन्यस्वभावत्वाभावे**ऽधिकृतविज्ञानस्य **एतत्**–कल्पितवास्तवतदाकारशून्यत्वम्। अन्यस्वभावत्वमेवं भवतु। का नो हानिरित्याशङ्क्याह–**न चेत्यादि**। न च–नैव **तुच्छान्यस्वभावत्वं** तुच्छात्–कल्पिताद् व्यतिरिक्तग्राहकाकारात् अन्यस्वभावत्वं–वस्तुनो व्यतिरिक्तत्वं **अस्य**–अधिकृतविज्ञानस्य। कुत इत्याह–**युक्तिविरोधात्**। एनमेवाह **तदभाव** इत्यादिना। तदभावे–तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावे सति यस्मात् **तत्**–अधिकृतविज्ञानं **तथेति** तुच्छान्यस्वभावम्।

(विवरणम्)

(९-१०) **न कल्पिताभावोऽकल्पिततद्भावमन्तरेणेति भावनीय**मिति। न–नैव कल्पितस्य–व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्य सम्बन्धी अभावो[3]ऽकल्पिततद्भावं–पारमार्थिकग्राहकाकारभावमन्तरेण-विना भवतीति भावनीयम्। कल्पितस्य ग्राहकाकारस्याधिकृतविज्ञाने भावेऽभ्युपगम्यमाने सामर्थ्याद् वास्तवस्य तत्र भावः स्यादिति ॥

(१८) **तुच्छान्यस्वभावत्व**मिति। तुच्छाद्धि ग्राहकाकारादन्यस्वभाव विज्ञानं तदैव सिद्ध्यति यदि तत्र तस्य तुच्छस्याभावः–वास्तवस्य भावः स्यादिति ॥

(१८) **तुच्छात् कल्पिताद् व्यतिरिक्तग्राहकाकारा**दिति। ग्राहकाकारो हि भवतां मते तुच्छो गगनारविन्दप्रख्यस्ततस्तस्मात् कारणा[4]दन्यत्वं न घटतेऽधिकृतविज्ञानस्य, वक्ष्यमाणयुक्तिविरोधात् ॥

१ द्रष्टव्य ८६तम पृष्ठम्। २ 'नामाभन्न०' इति ङ–पाठ। ३ 'अभावोऽपि कल्पित तद्भाव' इति क–पाठ.। ४ 'सकाशान्यत्व' इति क–पाठ।

(मूलम्)

न च तदभावस्तदितराभावे, केनचिदबाधितत्वात् विशेषानुपपत्तेः। तस्मादसंव्यवहार्य एव तुच्छाभाव इति न तत्र व्यतिरिक्तग्राहकाकारवैकल्यावसायोपायः तदतत्स्वभावत्वादिति परिभाव्यतामेतत्॥

(स्वो० व्या०)

न त्वितथमेवैतदित्याशङ्क्याह—**न चेत्यादि**। न च—नैव **तदभावः**—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावः **तदितराभावे**—अतुच्छाकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावे। कुतो नेत्याह—**केनचिदबाधितत्वात्** तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारभावस्य। एतद्भावनायैवाह—**विशेषानुपपत्तेः**—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारभावस्य। अयं ह्यधिकृतविज्ञानेऽप्येवंविध एव कथमेतदभावः तत्र, असति चैतदभावे कथमिदं तुच्छान्यस्वभावमिति परिभाव्यतामेतत्। यत एवं **तस्मादसंव्यवहार्य[1] एव** तत्त्वचिन्तायाम्। कोऽसावित्याह—**तुच्छाभाव इति**। तुच्छाभावश्च परनीत्या व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावः। एवं **न तत्र**—अधिकृतविज्ञाने **व्यतिरिक्तग्राहकाकारवैकल्यावसायोपायः** परनीत्यैवेति निदर्शितम्। एतदेवाह—**तदतत्स्वभावत्वात्** तस्य—अधिकृतविज्ञानस्यातत्स्वभावत्वात्, व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावास्वभावत्वादित्यर्थः, सतोऽन्यत्राभवतस्तदभावस्वभावत्वसिद्धेः **इति परिभाव्यतामेतत्**॥

(विवरणम्)

(१०-११) **अयं ह्यधिकृतविज्ञानेऽप्येवंविध एवेति**। अयं—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारभावः हिः—यस्मात् अधिकृतविज्ञानेऽपि—बुद्धादिसम्बन्धिनि एवम्भूत एव—यादृशोऽर्वाग्दर्शिप्रमातृज्ञानेषु इति कथं—केन प्रकारेण तस्य—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारस्याभावस्तत्र—बुद्धादिज्ञाने। इदमुक्तं भवति—तुच्छकल्पितव्यतिरिक्तग्राहकाकारादन्यस्वभावं बुद्धज्ञानं तदैव भवति यदि तत्र वास्तवस्याकारस्य अभावः स्यात्; अन्यथा तुच्छातुच्छयोर्विशेष एव न स्यादिति॥

(१६) **व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावास्वभावत्वादिति**। व्यतिरिक्तग्राहकाकारस्याभावो व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावः, न स्वभावोऽस्वभावः, व्यतिरिक्तग्राहकाकाराभावोऽस्वभावो यस्य ज्ञानस्य तत् तथा तद्भावः—तत्त्वं तस्मात्॥

(१७) **सतोऽन्यत्राभवतस्तदभावस्वभावत्वसिद्धेरिति**। तस्य—ग्राहकाकारस्याभावस्तदभावः तदभावः स्वभावो यस्य तत् तथा तद्भावः—तत्त्वं तस्य सिद्धिः—निष्पत्तिः तस्मात्। कीदृशस्य तस्य ग्राहकाकारस्येत्याह—सतः—विद्यमानस्यान्यत्र—ज्ञानान्तरेऽर्वाग्दर्शिसम्बन्धिनि अभवतः—अविद्यमानस्य सामर्थ्याদधिकृतविज्ञाने॥

---

1 'तस्मादसौ व्यव०' इति ङ-पाठः। 2 'तुच्छकादत्यन्तव्यतिरिक्त०' इति क-पाठः।

(मूलम्)

किञ्चैवं परिकल्पिताद्वयरूपत्वे[1] तत्त्वतोऽनुभूयरूपत्वासिद्धिरेव, स्वात्मसंवेदनात् कर्तृकर्मभावोपपत्तेः, अन्यथा तदयोगात्। न ह्यात्मन आत्मनाऽवेदने स्वसंवेदनं नाम। वेदने तु तच्चित्रस्वभावता, तस्यैव ग्राह्यग्राहकरूपत्वादिति। स्वात्मनि क्रियाविरोध इति चेत्, न, तथाऽनुभवे तदसिद्धेः। कथं तदसिद्धिरिति चेत्, विरोधे तद[2]योगापत्तेः। तदयोगेऽपि किमिति चेत्, ननु च तदनुभवाभावः। तत् स्वहेतोरेव तादृगिति चेत्, किमनेनान्वयकथनेन? सर्वथाऽसंवेद्यासंवेदकस्वभावत्वे न स्वसंवेदनम्। सति चास्मिन् नियमतः स्वभाव-

---

(स्वो० व्या०)

किञ्चेत्यादि। किञ्चायमपरो दोषः। **एवं परिकल्पिताद्वयरूपत्वे**ऽपि सति यथा भवतोक्त तथा। किमित्याह—**तत्त्वतः**—परमार्थेन **अनुभयरूपत्वासिद्धिरेव**। कथमित्याह—**स्वात्मसंवेदनात्**—स्वात्मसंवेदनेन, विज्ञानस्येति प्रक्रमः, **कर्तृकर्मभावोपपत्तेः**। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **तदयोगात्**—स्वात्मसंवेदनायोगात्। एतदेव भावयति **न ही**त्यादिना। न यस्मात् **आत्मनः**—विज्ञानात्मनः **आत्मनैव अवेदने** सति। किमित्याह—**स्वसंवेदनं नाम। वेदने तु** स्वात्मनः किमित्याह—**तच्चित्रस्वभावता,** प्रक्रमाद् विज्ञानस्य चित्रस्वभावता। कुत इत्याह—**तस्यैव**—विज्ञानात्मनो **ग्राह्यग्राहकरूपत्वादिति। स्वात्मनि क्रियाविरोध इति चेत्।** न हि सुशिक्षितोऽपि कश्चित् स्वं स्कन्धमारोहति। एतदाशङ्क्याह—**न**—नैतदेवं **तथाऽनुभवे**—[3]स्वसंविदितत्वेन स्वात्मनाऽनुभवे सति **तदसिद्धेः**—स्वात्मनि [4]क्रियाविरोधासिद्धेः। **कथं** तर्हि **असिद्धिरिति चेत्** स्वात्मनि क्रियाविरोधस्य। एतदाशङ्क्याह—**विरोध** इत्यादि। विरोधे सति स्वात्मनि क्रियायाः **तदयोगापत्तेः,** प्रक्रमात् कर्तृकर्मभावायोगापत्तेः **तदयोगेऽपि**—कर्तृकर्मभावायोगेऽपि **किम्? इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह—**ननु चे**त्यादि। ननु चेत्यक्षमायाम्। **तदनुभवाभावः**—विज्ञानानुभवाभावः। **तत्**—विज्ञानं **स्वहेतोरेव** सकाशात् **तादृगिति**—स्वसंवेदनस्वभावम्। **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह—**किमनेने**त्यादि। किमनेन स्वहेतोरेवेत्यादिना **अन्वयकथनेन,** [5]गोत्रकथनेनेत्यर्थः। कथमिदमनुपयोगीत्याह—**सर्वथे**त्यादि। सर्वथा—सर्वैः प्रकारै**रसंवेद्यासंवेदकस्वभावत्वे** वास्तवे विज्ञानस्य **न स्वसंवेदनं** निरूप्यतामेतत्। **सति चास्मिन्**—स्वसंवेदने **नियमतः स्वभाववैचित्र्येण** हेतुना **कथञ्चित्—**

१ 'रूपत्वे सति तत्त्वतो' इति क-पाठ। २ 'तदयोगोपपत्ते' इति ग-पाठ। ३ 'स्वसविदिततत्त्वेन' इति क-पाठ। ४ 'क्रियामविरोधा०' इति ङ-पाठ। ५ 'नोऽत्र कथनेनेत्यर्थ' इति क-पाठः।

(मूलम्)

वैचित्र्येण कथञ्चित् कर्तृकर्मतायोग इति ॥

एतेन यदप्युच्यते—"गगनतलवर्त्यालोकवदकर्मकं स्वयमेवैतत् प्रकाशते" इत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तम्, यतो बोधरूपं तत्। न चाबुध्यमानस्य किञ्चिद् बोधरूपता युज्यते इत्यात्मबोधोऽभ्युपेयः। तथा च सत्युक्तदोषानतिवृत्तिः स्वात्मसंवेदनादिति। एवं यथोक्तालोकेऽपि भावनीयम्। न ह्यसावपि किञ्चिदनालोकयन् आलोको नाम। एवं चाभिधानमात्रमेवाकर्मकत्वमिति सन्न्यायासिद्धेः, आलोकनमालोक इति भावसाधनपक्षेऽपि स्वभावालोकनादिति। एवमपरोक्षस्वभावमित्याद्युक्तावपि स्वप्रत्यक्षस्वभावमित्यादि

(स्वो० व्या०)

केनचित् प्रकारेण **कर्तृकर्मतायोग इति** कर्तृकर्मभावयोगः ॥

एतेन—कर्तृकर्मतायोगसाधनेन **यदप्युच्यते,** किमुच्यते इत्याह—**गगनतलवर्त्यालोकवदिति** निदर्शनम्। **अकर्मकं**—कर्मरहितं **स्वयमेवैतत्**, प्रक्रमाद् विज्ञानम्, **प्रकाशते इत्यादि। तदपि प्रतिक्षिप्तं**—निराकृतमिति। इहैव भावनामाह **यत** इत्यादिना। यतो **बोधरूपं तत्**—विज्ञानम्। **न चाबुध्यमानस्य किञ्चित्**—आत्मादिवस्तु **बोधरूपता युज्यते इति** कृत्वा **आत्मबोधोऽभ्युपेयः**। आत्मनो बोधः आत्मबोधः सोऽभ्युपेयः—अभ्युपगन्तव्यः। **तथा च सति**—एवं च सति किमित्याह—**उक्तदोषानतिवृत्तिः**। भावितार्थै[1]वेयम्। कथमित्याह—**स्वात्मसंवेदनादिति। एवं यथोक्तालोकेऽपि**—उदाहरणगते **भावनीयम्**। कथमित्याह—**न ही**त्यादि। न यस्मात् **असावपि**—गगनतलवर्त्यालोकः **किञ्चिदनालोकयन्नालोको नाम,** शब्दार्थानुपपत्तेः। **एवं चाभिधानमात्रमेव**—तत्त्वतोऽर्थशून्यम्। किं तदित्याह—**अकर्मकत्वम्,** विज्ञानस्य **इति**। कथमित्याह—**सन्न्यायासिद्धेः**। असिद्धिश्च **आलोकनमालोक इति**—एवं **भावसाधनपक्षेऽपि** सति **स्वभावालोकनात्**—आत्मभावालोकनादित्यात्मन एव कर्मत्वम्, भिन्नकर्माभावं त्वधिकृत्य शाब्दिकैरकर्मकत्वं प्रतिज्ञातम्। न तु तदेकान्तत एव स्वपरिणामापेक्षया चानन्तपर्याये वस्तुनि व्यतिरिक्तकर्मापेक्षयाऽपि कर्त्रादिभावोऽव्यतिरिक्तकर्मापेक्षयाऽपीति। तथा च भज्यते वृक्षः स्वशाखाभारेणेत्यत्राव्यतिरिक्तस्यापि स्वशाखाभारस्य करणत्वम्। न चेदं न तात्त्विकं वृक्षान्तरवदधिकृतवृक्षभङ्गाभावप्रसङ्गादिति भावनीयम्। **एवमपरोक्षस्वभावमित्याद्युक्तावपि** तथा

---

१ 'अवितार्थै०' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

वाक्यार्थापत्तित उक्तदोषानतिवृत्तिरेव ॥

किञ्च बोधमात्रतायां तन्नीलत्वादिभेदाभावो भेदकाभावात्, तमन्तरेण च तदनुपपत्तेः बोधमात्रस्या[1]विशिष्टत्वात् एकान्तैकस्वभावस्य विशिष्टत्वायोगात् तन्मात्रत्वात्; अन्यथा सर्वत्र बोधभावाभावादतत्स्वभावत्वात् स ह्यन्यत्र भवँस्तन्मिश्रणान्नैकः अमिश्रणे तन्मात्रत्वम्। तथातत्त्वस्यैव तथाभेदाभावः, तत्स्वभावभेदापत्तेः। सति चास्मिँस्तदन्यसिद्धिरेव। तत्स्वभावो हि न बोधमात्रात्मनो[2]

(स्वो० व्या०)

तथा शैठो[3]पन्यस्तायां **स्वप्रत्यक्षस्वभावमित्यादिवाक्यार्थापत्तितः** कारणात् **उक्तदोषानतिवृत्तिरेव** कर्तृकर्मतायोगेनेति भावनीयम् ॥

किञ्च बोधमात्रतायां सत्यामेकान्तैकस्वभावत्वेन **तन्नीलत्वादिभेदाभावः** तस्य—बोधमात्रस्य नीलत्वादिभेदाभावः। कुत इत्याह—**भेदकाभावात् तमन्तरेण च**—भेदकमन्तरेण च **तदनुपपत्तेः**—नीलत्वादिभेदानुपपत्तेः। अनुपपत्तिश्च **बोधमात्रस्याविशिष्टत्वात्**। विशिष्टं बोधमात्रमेवैतदित्याशङ्कानिरासायाह—**एकान्तैकस्वभावस्य,** बोधमात्रस्येति प्रक्रमः। किमित्याह—**विशिष्टत्वायोगात्**। अयोगश्च **तन्मात्रत्वात्**—बोधमात्रतद्भावात्। इत्थ चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **सर्वत्र**—विवक्षित देशं विहाय सामान्येन वा। किमित्याह—**बोधभावाभावात्,** बोधसत्तानुपपत्तेरित्यर्थः। एनामेवाह—**अतत्स्वभावत्वात्,** प्रक्रमादेकान्तैकस्वभावत्वात्। कथमेतदेवमित्याह—**स हीत्यादि**। स बोधो यस्मात् **अन्यत्र**—देशादौ **भवँस्तन्मिश्रणात्**—देशादिमिश्रणेन **नैकः**—नैकान्तैकस्वभावः[4] बोधत्वे सति तन्मिश्रणस्वभावत्वादित्यभिप्रायः। इत्थ चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अमिश्रणे,** देशादिनेति प्रक्रमः, **तन्मात्रत्वं**—बोधमात्रत्वम्। कथमित्याह—**तथेत्यादि**। तथा—तेन प्रकारेणाविशिष्टबोधमात्रभवनलक्षणेन **तत्त्वं** यस्य बोधमात्रस्य तत् तथाविधं तस्यैव **तथा**—देशादिभेदेन **भेदाभावः**। कुत इत्याह—**तत्स्वभावभेदापत्तेः**—बोधमात्रस्वभावभेदापत्तेः। **सति चास्मिन्**—तत्स्वभावभेदे किमित्याह—**तदन्यसिद्धिरेव**—बोधान्यसिद्धिरेव। एनामेव व्यतिरेकतो भावयन्

(विवरणम्)

(१८) **बोधमात्रतद्भावादिति**। बोधमात्रस्यैव तस्य—ज्ञानस्य भावात्॥

१ 'मात्रस्यापि विशिष्ट०' इति क—पाठ। २ 'मात्रात्मनोऽमिश्र' इति ग—पाठ। ३ 'शवोप०' इति ङ—पाठ। ४ 'भावबोधत्वे' इति ङ—पाठ।

(मूलम्)

भिन्नः, स चाविशिष्टः प्रतिकलं तुल्यस्वभावतयेति भिन्नजातीयेनास्य भेद आपादनीय इत्यन्यसिद्धिः। तज्जातिभेदवत् किं नात्र स इति चेत्, नासौ सदादिमात्रस्य, नीलादीनां ततः कथञ्चिद् भेदात् तथाप्रतीतेः। न हि सत्प्रतीतिरेव नीलादिप्रतीतिः, तथाऽननुभवात्। एवं तर्हि तुच्छा नीलादयः, न ते क्वचित् सदननुविद्धाः। स्वतोऽसतां कथं

(स्वो० व्या०)

आह **तत्स्वभाव** इत्यादिना । तत्स्वभावः, प्रक्रमाद् बोधमात्रस्वभावः, यस्मात् **न बोधमात्रात्मनः** सकाशाद् **भिन्नः। स च**–बोधमात्रात्मा **अविशिष्टः प्रतिकलं**–[1]कलां कलां प्रति **तुल्यस्वभावतया** कारणेन। व्यवस्थानमधिकृत्यैतदाह। अन्यथा कलाभेदोऽप्यसङ्गत एवेति भावनीयम्। **इति**–एवं **भिन्नजातीयेन** देशादिनाऽ**स्य**–बोधमात्रात्मनः **भेद आपादनीयः। इति**–एव**मन्यसिद्धिः**, इह प्रक्रमे नीलादिसिद्धिरित्यर्थः। **तज्जातिभेदवत्**–नीलादिजातिभेदवत् **किं नात्र**–बोधमात्रात्मनि **स इति चेत्** नीलादिभेदः। एतदाशङ्क्याह–**नासौ**–जातिभेदः **सदादिमात्रस्य**। कथमित्याह–**नीलादीनां ततः**–सदादिमात्रात् **कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण [2]**भेदाद्** भेदश्च **तथाप्रतीतेः**–सदादिमात्रप्रतीतेर्भेदेन नीलादिमात्रप्रतीतेः। एतदेवाह–**न हि सत्प्रतीतिरेव नीलादिप्रतीतिः**। कुत इत्याह–**तथाऽननुभवात्**, सत्प्रतीतेः नीलादिप्रतीतित्वेनाननुभवादित्यर्थः। आह–**एवं तर्हि** सदाद्यन्यत्वेन **तुच्छा नीलादयः**। एतदाशङ्क्याह–**न ते**–नीलादयः **क्वचित् सदननुविद्धाः**। किं तर्हि? सर्वत्र तदनुविद्धा एव। **स्वतोऽसतां** तुच्छतया **कथं तदनुवेधः**–सदनुवेधः?। एतदाशङ्क्याह–**सदा तदनुवेधे**–सदनुवेधे सति

(विवरणम्)

(११) **कलां कलां प्रतीति**। समयं समयं प्रतीत्यर्थः॥

(११) **व्यवस्थानमधिकृत्यैतदाहेति**। वस्तुस्थितिमाश्रित्यैतदुच्यते यदुत प्रतिकलम्। कलाशब्देन हि समयः प्रोच्यते [3]स चाचार्यमते एव घटते, न तु ज्ञानमात्रवादिनो मते॥

(१४) **नीलादिसिद्धिरिति**। नीलपीतादिबाह्यार्थसिद्धिरित्यर्थः॥

(१४) **नीलादिजातिभेदवदिति**। तथापि–वस्तुत्वमात्रस्याभेदेऽपि [4]नीलः पदार्थो रक्तो वा इत्यादिर्जातिभेदो भवति, [5]तथा यदि ज्ञानमात्रस्याभेदेऽपि बाह्यार्थमन्तरेणापि नीलं पीतं ज्ञानमित्यादिर्भेदो भविष्यति तदा को दोष इत्याशयः परस्य॥

१ 'कलां प्रति' इति क–पाठः। २ 'भेदादभेदश्च' इति क–पाठः। ३ 'सर्वाचार्य०' इति च–पाठः। ४ 'नीलाः पदार्था रक्ता वा' इति क–पाठः। ५ 'तदा यदि' इति च–पाठः।

(मूलम्)

तदनुवेधः ? सदा तदनुवेधे नासत्त्वम्, सत्त्वमेव। एवं तत् तथाविधं तदितरानुविद्धमित्यस्तु केवल एव पुनः को दोषः ? तन्मात्रतया न नीलादित्वम् ॥

एवं हि न नीलमेव पीतम्। न च सत्त्वमात्रतत्त्वमेतत्। न चासदेव प्रतीतिहेतुः। प्रतीयते च तदन्यत्वेन। ततस्ततोऽन्यत् तदिति सिद्धम्। तन्मात्रताऽभावे तदेव तत्। तत्रैव किं मानमिति वाच्यम्। हन्त तथाऽनुपलम्भ एव। सोऽसिद्धो दूरोपलम्भेन। कोऽयम्? अनीलादिरूप इति। य एव तन्निश्चयाजनकः स मन्दो नीलादिग्रह एव, न, सत्त्वनिश्चयजनकत्वात्। न तत्रापि स केवलस्य, सत्यम्,

(स्वो० व्या०)

नासत्त्वं नीलादीनां **सत्त्वमेव। एवम्**–उक्तनीत्या **तत्**–नीलादि **तथाविधं**–विशिष्टम्। एतदाशङ्क्याह–**तदितरानुविद्धं**–नीलाद्यनुविद्ध**मित्यस्तु**–भवतु सत्त्वमेव **केवल एव** तदितराननुविद्धे सत्त्वे तथाविध इति प्रक्रमः। **को दोष** इत्याशङ्क्याह–**तन्मात्रतया**–अविशिष्टसन्मात्रतया **न नीलादित्वम्** ॥

इदानीं निगमयन्नाह–**एवं** **हीत्यादि**। एवं यस्मात् **न नीलमेव पीतम्**, प्रतिभासभेदानुभवात्। **न च सत्त्वमात्रतत्त्वमेतत्**–नीलम्। **न चासदेव**–एकान्तेन **प्रतीतिहेतुः। प्रतीयते च**[1] **तदन्यत्वेन**–सत्त्वमात्रभेदेन यत एव **ततः**–तस्मात् कारणात् **ततः**–सत्त्वमात्रात् **अन्यन्नीलमिति सिद्धम्।** [2]**तन्मात्रताऽभावे** सति **तदेव**–नीलाद्येव **तत्**–नीलादि। एवमपि किलैकस्वभावत्वसिद्धिरित्येतदाशङ्क्याह–**तत्रैव**–सन्मात्रताभावे **किं मानमिति वाच्यम्। हन्त** किमत्रोच्यते?। **तथा**–सन्मात्रत्वेन **अनुपलम्भ एव** मानमिति। एतदाशङ्क्याह–**सः**–तथाऽनुपलम्भः। [3]किमित्याह–**असिद्धः**। कथमित्याह–**दूरोपलम्भेन** सन्मात्रस्येति भावः। **कोऽयं**–दूरोपलम्भः? **अनीलादिरूप इति** परः। अत्रोत्तरम्–**य एव तन्निश्चयाजनकः**–नीलादिनिश्चयाजनकः। आह–**स मन्दः**–अस्पष्टो **नीलादिग्रह एव**। परिहारोऽत्र–**न सत्त्वनिश्चयजनकत्वात्** मन्दता-

(विवरणम्)

(२०-२१) **तन्मात्रताऽभावे सतीति**। नीलादेः सन्मात्रतया अभावे सतीति ॥

(२१) **नीलाद्येव तत्-नीलादीति**। नील नीलमेव पीत पीतमेव, एवं सर्वत्र इत्थमप्येकस्वभावत्वमेव वस्तुन इत्यभिप्रायः परस्य ॥

१ 'तदन्यत्वे च त(?)सत्त्व०' इति ङ–पाठ। २ 'एतन्मात्रताभावे सति तन्मात्रताभावे तदेव' इति ङ–पाठ। ३ 'किमित्याह सिद्ध' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

तद्भिन्नात्मगमकस्तु । तदन्यानुविद्धं [1]सत्त्वमिति युक्तो जातिभेदः । न चैवमन्यानुविद्धो बोध इति तन्मात्रतत्त्ववादे त्वयुक्त एव ॥ एतेन

“नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्च सः ।
नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥”[2]

इत्येतत् प्रत्युक्तम्, एकान्तैकस्वभावस्यात्र विवक्षितत्वात्, तस्य चोक्तवदयोगात् । न च नीलत्वादिभेदाभाव एव, आह्लादादिवत्

(स्वो० व्या०)

योगः । आह–**न तत्रापि**–दूरोपलम्भे **स केवलस्य** सत्त्वस्य ग्रहः, केवलस्याभावादित्यभिप्रायः । इह समाधिः–**सत्यं** न [3]तत्रापि स केवलस्य **तद्भिन्नात्मगमकस्तु**, प्रक्रमान्नीलादिभिन्नात्मगमकः पुनः दूरोप[4]लम्भः सत्त्वस्य । उपसंहरन्नाह–**तदन्यानुविद्धम्**, नीलाद्यनुविद्धमित्यर्थः । **सत्त्वमिति** कृत्वा **युक्तो जातिभेदः**, प्रक्रमान्नीलादीनाम् । **न चैवमन्यानुविद्धो बोध इति**–एवं **तन्मात्रतत्त्ववादे**–बोधमात्रतत्त्ववादे पुनरयुक्त इति परिभावनीयम् ॥

एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन

“नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्च सः ।
नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥”

इत्येतत् प्रत्युक्तम् । कथमित्याह–**एकान्तैकस्वभावस्य** बोधादेर्**विवक्षितत्वात्, तस्य च**–एकान्तैकस्वभावस्य **उक्तवत्**–यथोक्तं तथा **अयोगात्** । अभ्युच्चयमाह **न चे**त्यादिना । न च **नीलत्वादिभेदाभाव एव** । किं तर्हि ? भावः । कुत [5]इत्याह–**आह्लादादिव**दिति निदर्शनम् । **स्पष्टसंवेदनत्वा**न्नीलादिभेदस्य

(विवरणम्)

(१७-१८) **“नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोऽनुभवश्च सः ।**
नीलाद्यनुभवः ख्यातः स्वरूपानुभवोऽपि सन् ॥”

इति । नीलादिरूपः–नीलपीतस्वभावस्तस्य–नीलादिज्ञानस्य असौ सर्वजगज्जनप्रतीतः स्वभावः–स्वरूपं तथाऽनु[6]भवश्च–अनुभवोऽपि स्वसंवेदनलक्षणो [7]हि ज्ञानस्य नीलादिरूप एव । एवं सति किं सिद्धमित्याह–नीलाद्यनुभवः ख्यातः–लोकप्रसिद्धः स्वरूपानुभावोऽपि सन् नीलादिज्ञानस्य सम्बन्धी । इदमुक्तं भवति–नीलादिज्ञानस्य नीलादिरूपः स्वभावोऽनुभवश्च; [8]न तु बाह्यनीलाद्याकारः कश्चित् तत्रास्ति यद्वशात् नीलमुच्यते । अतो ज्ञानस्य स्वरूपानुभव एव नीलाद्याकार इति ॥

१ ‘सत्यमिति युक्तो’ इति क–पाठः । २ अनुष्टुप् । ३ ‘तथापि स’ इति ङ–पाठः । ४ ‘लम्भसत्त्वस्य’ इति क–पाठः । ५ ‘इत्याह ह्लादादि०’ इति ङ–पाठः । ६ ‘भवश्चानुभावोऽनुभवोऽपि’ इति क–पाठः । ७ ‘हि ज्ञानस्य...भवति’ इति पाठो नास्ति ख–च–प्रतौ । ८ ‘ननु बाह्य०’ इति च–पाठः ।

(मूलम्)

स्पष्टसंवेदनत्वात् अपह्नवेऽतिप्रसङ्गादिति ॥

किञ्च विज्ञानमात्रवादिनो न कारकज्ञापकस्थितिः, न्यायानुपपत्तेः। तथाहि–अस्य न बीजाङ्कुरौ वस्तुतो विद्येते, किन्तु बीजाङ्कुरप्रतिभासाया बुद्धेर्ग्राह्याकारे बीजाङ्कुरव्यवस्था। ग्राह्याकारश्च बुद्धेः तत्त्वतो नास्ति, विप्लवत्वेनासत्त्वात्। तत् कथं तदाकारयोः कार्यकारणव्यवस्थानिबन्धनभूतयोरसत्त्वे बीजादङ्कुरस्य जन्मेति कारकव्यवस्था?। स्यादेतद् बीजनिर्भासाया बुद्धेरनन्तरमेवाङ्कुरनिर्भासा बुद्धिरिति। बीजाङ्कुरनिर्भासानुगतयोर्बुद्ध्योः प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः। अयं च स्वसंवेदनलक्षणयोर्बुद्ध्योर्वस्तुत्वादविरोध्येव। बीजादिनिर्भासस्तु विचाराक्षमत्वादुपप्लव एव। न तस्य तत्त्वतः कार्यकारणभावः। लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु तथाव्यवहाराय

(स्वो० व्या०)

अपह्नवे नीलादिभेद[1]विषयस्य स्पष्टसंवेदनस्य। किमित्याह–अतिप्रसङ्गात् ह्लादाद्यभावप्रसङ्गेन इति ॥

किञ्च विज्ञानमात्रवादिनो वादिनः किमित्याह–न कारकज्ञापकस्थितिः। कारकं बीजमङ्कुरस्य, ज्ञापकस्तु [2]धूमोऽग्नेरिति। कथं नैतत्स्थितिरित्याह–न्यायानुपपत्तेः। एनामेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहि–अस्य–विज्ञानमात्रवादिनो न बीजाङ्कुरौ वस्तुतः–परमार्थेन विद्येते बाह्यौ, किन्तु बीजाङ्कुरप्रतिभासाया बुद्धेः ग्राह्याकारे–तथाप्रतिभासरूपे बीजाङ्कुरव्यवस्था। यद्येवं ततः किमित्याह–ग्राह्याकारश्च बुद्धेस्तत्त्वतः–परमार्थेन नास्ति। कथमित्याह–विप्लवत्वेन हेतुना असत्त्वात्। तत् कथं तदाकारयोः–बुद्ध्याकारयोः कार्यकारणव्यवस्थानिबन्धनभूतयोरसत्त्वे–अतात्त्विके बीजादङ्कुरस्य जन्मेति–एव कारकव्यवस्था। स्यादेतद् बीजनिर्भासाया बुद्धेः अनन्तरमेवाङ्कुरनिर्भासा बुद्धिरिति कृत्वा। बीजाङ्कुरनिर्भासानुगतयोर्बुद्ध्योः किमित्याह–प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः। अयं च–कार्यकारणभावः स्वसंवेदनलक्षणयोर्बुद्ध्योर्वस्तुत्वात् कारणात् अविरोध्येव, [3]वस्तु वस्तुन उत्पद्यत एवेति कृत्वा। बीजादिनिर्भासस्तु किमित्याह–विचाराक्षमत्वाद् बाह्याभावेन उपप्लव एव। न तस्य–निर्भासस्य तत्त्वतः कार्यकारणभावः, लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु–पृथग्जनापेक्षया तथा

१ 'विषयस्पष्ट०' इति ङ-पाठ। २ 'धूमोऽग्निरिति' इति ङ-पाठ.। ३ 'वस्तु' इति पाठो नास्ति ङ-प्रतौ।

(मूलम्)

अभिधीयत इति व्यवस्था। अहो बलवानयमसदभिनिवेशो य इत्थमप्यनालोचिताभिधानं विदुषोऽपि प्रवर्त्तयतीति। अनालोचिताभिधानता चास्य बीजादिनिर्भासो निश्चीयमान उपप्लवः स तत्त्वतो नास्तीति तन्निश्चयाभावापत्त्या। न खलु बोधेऽप्यसतो निश्चयः, अतिप्रसङ्गात्, खरविषाणादिनिश्चयापत्तेः, असत्त्वाविशेषात्। न च तत्र सत्त्व एवोपप्लवता, बोधादभिन्नत्वात्, तस्य चानुपप्लवत्वेनेष्टेः, भिन्नसत्त्वे[1]ऽर्थापत्तिः। विशिष्टो बोध एवोपप्लव इति चेत् तन्मात्रतत्त्वनीतौ कुतोऽस्य वैशिष्ट्यमित्युक्तप्रायम्। वक्ष्यते च-'स्वसंवेदन-

(स्वो० व्या०)

[2]निर्भासोद्धारणेन व्यवहारायाभिधीयत इति-एवं व्यवस्था, कारकगोचरेति प्रक्रमः। एतदाशङ्क्याह-अहो बलवानसदभिनिवेशः यः-असदभिनिवेश इत्थमपि-यथोक्तं तथाऽनालोचिताभिधानं विदुषोऽपि-पण्डितस्यापि प्रवर्त्तयतीति। अनालोचिताभिधानता चास्य-परोदितस्य बीजादिनिर्भासो निश्चीयमानस्तथाऽनुभवेन उपप्लवः स तत्त्वतो नास्ति। इति-एवं तन्निश्चयाभावापत्त्या-अनुभूयमानबीजादिनिर्भासनिश्चयाभावापत्त्या अनालोचिताभिधानतेति। एतद्भावनायैवाह-न खल्वित्यादि। न खलु-नैव बोधेऽप्यसतः, निर्भासस्येति प्रक्रमः। किमित्याह-निश्चयः। कथं नेत्याह-अतिप्रसङ्गात्। एनमेवाह-खरविषाणादिनिश्चयापत्तेः। आपत्तिश्च-असत्त्वाविशेषात्। इहैवाभ्युच्चयमाह-न चेत्यादि। न च तत्र-बोधे सत्त्व एवो[3]पप्लवता, निर्भासस्येति प्रक्रमः। कुत इत्याह-बोधादभिन्नत्वान्निर्भासस्य, तस्य च-बोधस्य अनुपप्लवत्वेनेष्टेः, भिन्नसत्त्वे बोधान्निर्भासस्य। किमित्याह-अर्थापत्तिः निर्भासानाम्। विशिष्टो बोध एव वितथप्रतिभास उपप्लवः। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-तन्मात्रतत्त्वनीतौ-बोधमात्रतत्त्वनीतौ कुतोऽस्य बोधस्य वैशिष्ट्यमित्युक्त-

(विवरणम्)

(२१) न च तत्र-बोधे सत्त्व एवोपप्लवता निर्भासस्येति। बोधे विषयभूते निर्भासस्य सत्त्वे एव-विद्यमानत्वे एव सति न च-नैवोपप्लवता निर्भासस्य॥

(२३) अर्थापत्तिर्निर्भासानामिति। यदि हि बोधात् सकाशाद् भिन्ना निर्भासाः समभ्युपगम्यन्ते तदा न बाह्यार्था रूपाः(?) प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥

१ 'सत्त्वेनार्था०' इति क-पाठः। २ 'निर्भासोच्चारणेन' इति ङ-पाठः। ३ 'एवोभिपप्लवता' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

लक्षणे च बुद्धी सर्वथा बोधमात्रत्वादद्वयत्वाद[1]विशिष्टबुद्धित्वेन तदन्यग्राहकबुद्धिशून्ये च'। इति प्रत्यक्षानुपलम्भा प्रवृत्तिरेव। न हि भिन्नकालभाविबुद्धिद्वयमन्वयविकलतयोपकारादिनिरपेक्षं तथाविधावध्यभावे तदितरावसायकमिति न स्वसंवेदनलक्षणयोरपि बुद्ध्योः कार्यकारणभावावसाये समुपायः। ततश्च सोऽनयोर्वस्तुत्वादविरोधीत्यज्ञानाभिधानम्[2]। तत्पृष्ठभावि विकल्पज्ञानमपि तथाविधबीजाङ्कुरनिर्भासाभावेन भवन्नीत्या असम्भव्येव, न ज्ञानहेतुरिति भावनीयम्। एवं च 'लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु तथाव्यवहारायाभिधीयते'[3] इति अपि वचनमात्रमेव, सर्वथाऽसतो लोकेऽप्यप्रतीतेः, तुच्छस्य अनुभवविरोधात्, अकार्यकारणभूतस्य च तुच्छत्वात्, व्यवहारस्य

(स्वो० व्या०)

प्रायं–प्रायेणोक्तमधः। वक्ष्यते च ऊर्ध्वं स्वसंवेदनलक्षणे च बुद्धी निर्विकल्पिके सर्वथा बोधमात्रत्वात् कारणात् अद्वयत्वात् ग्राह्यग्राहकाकारविरहेण अविशिष्टबुद्धित्वेन तथा तदन्यग्राहकबुद्धिशून्ये च तथाऽभ्युपगमात्। इति–एवं प्रत्यक्षानुपलम्भा प्रवृत्तिरेव कार्यकारणभावे। एतदेव भावयति न हीत्यादिना। न यस्माद् भिन्नकाल(भावि)बुद्धिद्वयं निरन्वयनाशतोऽन्वयविकलतया कारणेन उपकारादिनिरपेक्षम्–उपकारवासनानिरपेक्षमन्वयविकलतयैव तथाविधावध्यभावे–इतरेतरावध्यभावे तदितरावसायकं–स्वरूपेतरावसायकम्। नहि इति न स्वसंवेदनलक्षणयोरपि बुद्ध्योः कार्यकारणभावावसाये समुपायोऽस्ति। ततश्च सः–कार्यकारणभावः अनयोः–स्वसंवेदनलक्षणयोर्बुद्ध्योर्वस्तुत्वादविरोधीत्यज्ञानाभिधानं पूर्वपक्षे। तत्पृष्ठभावि–स्वसंवेदनलक्षणबुद्धिपृष्ठभावि विकल्पज्ञानमपि तथाविधबीजाङ्कुरनिर्भासाभावेन भवन्नीत्या–त्वन्न्यायेनैव असम्भव्येव। विकल्पज्ञानं न ज्ञानहेतुः प्रक्रमात् कार्यकारणभावे इति एतद् भावनीयम्। एवं च कृत्वा 'लोकप्रतीत्यनुसारतस्तु तथाव्यवहारायाभिधीयते' इति अपि वचनमात्रमेव पूर्वपक्षे[4], विवक्षितार्थशून्यमित्यर्थः। कथमित्याह–सर्वथाऽसतो निर्भासस्य लोकेऽप्यप्रतीतेः कारणात्। एतदेवाह–तुच्छस्यानुभवविरोधात्। तुच्छश्चाधिकृतनिर्भासः परनीत्या। अत एवाह–अकार्यकारणभूतस्य च तुच्छत्वात्। अकार्यकारण-

१ 'त्वादविशिष्टे बुद्धि०' इति ग–पाठ। २ 'ज्ञाताभिधानम्' इति ग–पाठ। ३–४ द्रष्टव्य ९५तम पृष्ठ ९६तम च।

(मूलम्)

चार्थक्रियारूपत्वात्, असतस्तादर्थ्यायोगादिति। असच्चन्द्रद्वयं प्रतीयत इति चेत्, असत् प्रतीयत इति च व्याहतम्। क्व[1] तर्हि तत् सत्? ननु तत्प्रतीतौ। किमत्र मानम्? तदनुभव एव। तदसत्त्वे को दोषः? तदनुभवाभावः। कुतस्तर्हि तत्? स्वहेतुजातात्। किं पुनः तदस्य? बोधादृष्टविषयादि। कथं तर्हि भ्रान्तम्? अदृष्टाध्यारोपात्। यद्येवं नास्ति तत्त्वत इति चेत्, न, अध्यारोपग्रहणरूपतया भावात्। इति सती च सनिबन्धना च सन्नीत्या सर्वलोकप्रतीतिः। असँश्च बीजाङ्कुरनिर्भासः त्वन्नीत्या, उत्पत्त्याद्यसिद्धेः। इति न बीजात् अङ्कुरस्य जन्मेति कारकव्यवस्था ॥

(स्वो० व्या०)

भूतश्च परनीत्याऽधिकृतनिर्भासः। तथाव्यवहारायाभिधीयत इति [2]विशेषणेनैनमवयवमधिकृत्याह–**व्यवहारस्य चार्थक्रियारूपत्वात्, असतो** निर्भासस्य **तादर्थ्यायोगात्**–व्यवहारार्थायोगा**दिति**। इहैव आशङ्काशेषनिवृत्त्यर्थमाह–**असच्चन्द्रद्वयं प्रतीयत इति चेत्**, एवमधिकृतनिर्भासोऽपि भविष्यतीति पराभिप्रायः। एतदाशङ्क्याह–**असत् प्रतीयत इति च व्याहतम्**। न सर्वथाऽसतः प्रतीतिरित्यर्थः। **क्व तर्हि तत्**–चन्द्रद्वयं **सदि**ति परः। **[3]ननु तत्प्रतीतौ**–चन्द्रद्वयप्रतीतावित्याचार्यः। **किमत्र मानमि**ति पर एव (?आह)। **तदनुभव एवे**ति सिद्धान्तवादी। **तदसत्त्वे**–चन्द्रद्वयासत्त्वे **को दोषः?**। अत्रोत्तरम्–**तदनुभवाभावः**–चन्द्रद्वयानुभवाभावः। **कुतस्तर्हि तत्**–चन्द्रद्वयं बहिरसदित्यभिप्रायः। इह समाधिः–**स्वहेतुजातात्** तदिति। **किं पुनस्तत्**–हेतुजातं **अस्य**–बोधप्रतिभासिनश्चन्द्रद्वयस्य?। अत्र निर्वचनम्–**बोधादृष्टविषयादि**। 'आदि'-शब्दाद् देशकालादिग्रहः। एतदभावेऽभावादिति भावः। **कथं तर्हि भ्रान्तं** हेतुजातोद्भवं सदित्यभिप्रायः। अत्रोत्तरम्–**अदृष्टाध्यारोपात्**, कर्मसामर्थ्येन विपर्ययादित्यर्थः। **यद्येवम**दृष्टाध्यारोपात् **नास्ति** तच्चन्द्रद्वयं **तत्त्वतः। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न, अध्यारोपग्रहणरूपतया**–आधिक्यग्रहणरूपतया **भावात्। इति**–एवं **सती**–विद्यमाना **सनिबन्धना च**–चित्रनिबन्धनापेक्षया च **सन्नीत्या**–सर्वज्ञप्रणीतया **सर्वलोकप्रतीतिः। असँश्च बीजाङ्कुरनिर्भासः**

---

१ 'कुतस्तर्हि तत्' इति क–पाठः। २ 'विशेषणेनैतमव०' इति ङ–पाठः। ३ 'न तु' इति क–पाठः।

(मूलम्)

एतेन ज्ञापकव्यवस्था प्रत्युक्ता, धूमादग्निप्रतिपत्त्ययोगात्, अयं धूमोऽयमग्निरिति निर्भासाभावात्, तमन्तरेण च तथाप्रतीत्यनुपपत्तेः, अद्वयबोधमात्रस्य च गगनतलवर्त्यालोककल्पत्वादिति । एवं च यदाह न्यायवादी–

"बीजादङ्कुरजन्माग्नेर्धूमात् सिद्धिरितीदृशी ।
बाह्यार्थाश्रयणी याऽपि कारकज्ञापकस्थितिः ॥[1]
साऽपि [2]तद्रूपनिर्भासा तथा नियतसङ्गमाः ।
बुद्धीराश्रित्य कल्प्येत यदि किं वा विरुध्यते ? ॥"[3]

इत्यादि, तदसाम्प्रतमिति दर्शितं भवति ॥

इतश्च ज्ञापकस्थितिः अयुक्ता, धूमप्रतिभासकालेऽग्निप्रतिभासा-

(स्वो० व्या०)

त्वन्नीत्या । कुत इत्याह–**उत्पत्त्याद्यसिद्धेः । इति**–एवं **न [4]बीजादङ्कुरस्य जन्म । इति**–एव **कारकव्यवस्था** त्वन्नीत्येति भावनीयम् ॥

एतेनेत्यादि । **एतेन**–अनन्तरोदितेन निर्भासनिषेधेन **ज्ञापकव्यवस्था प्रत्युक्ता ।** कथमित्याह–**धूमादग्निप्रतिपत्त्ययोगात् ।** अयोगश्च **अयं धूमोऽयमग्निरिति निर्भासाभावात्** त्वन्नीत्या, **तमन्तरेण च**–निर्भासं विना च **तथाप्रतीत्यनुपपत्तेः**–धूमादग्निप्रतीतिरूपतया प्रतीत्यनुपपत्तेरिति । इहैव भावार्थमाह–**अद्वयबोधमात्रस्य गगनतलवर्त्यालोककल्पत्वान्निराकारतयेति । एवं च** कृत्वा **यदाह न्यायवादी–धर्मकीर्त्तिः** तदसाम्प्रतम्–अशोभनमिति दर्शितं भवतीति योगः । किं तदित्याह–**बीजादङ्कुरजन्म** तथा**ऽग्नेर्धूमात् सिद्धिः इतीदृशी**–एवम्भूता **बाह्यार्थाश्रयणी याऽपि कारकज्ञापकस्थितिः साऽपि तद्रूपनिर्भासा**–बीजादिरूपनिर्भासा **तथा नियतसं[5]ङ्गमाः** पौर्वापर्योत्पादादिना **बुद्धीः [6]आश्रित्य कल्प्येत यदि किं वा विरुध्यते ?** न किञ्चिदित्यर्थः । **इत्यादि तदसाम्प्रतमिति निदर्शितं भवती**ति व्याख्यातमेतत् ॥

अभ्युच्चयमाह–**इतश्च ज्ञापकस्थितिरयुक्ता, धूमप्रतिभासकालेऽग्नि-**

(विवरणम्)

(१४) **उत्पत्त्याद्यसिद्धे**रिति । भवन्मते हि अवस्तुत्वान्निर्भासस्य नोत्पत्ति-नाशौ स्तः । यस्य चोत्पाद-व्ययौ न विद्येते तदसदेव यथा खरविषाणम् । तथा च **बौद्ध**मते सर्वोऽपि निर्भास इति असत्त्वमेव तस्य ॥

१ अनुष्टुप् । २ 'सद्रूपनिर्भासा' इति क–पाठ । ३ अनुष्टुप् । ४ 'बीजादकुदकुरस्य' इति ङ–पाठ । ५ 'ससमा' इति ङ–पाठ । ६ 'आसृत्य साकल्पेत या(?य)दि तत् किं' इति ङ–पाठ ।

(मूलम्)

भावात्, तथासंवित्तेः पश्चाद्भावित्वात्। अनग्निप्रतिभासजोऽप्येवं धूमप्रतिभासः स्यात्, लिङ्गभूतस्यास्य न्यायतः पूर्वमग्निप्रतिभासासिद्धेः। तथाहि–अन्तर्ज्ञेय[1]वादिनोऽप्यनुमानकाले धूमप्रतिभास एव पूर्वमुत्पद्यते, नाग्निप्रतिभासः, अनुमानाप्रवृत्तेः, अनुमेयस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति पूर्वो[2]ऽनग्निप्रतिभास एव। एवं च कार्यात् कारणगत्ययोगः। धूमप्रतिभासोऽग्निप्रतिभासहेतुस्ततस्तद्गतिरिति चेत्, न, व्यभि-

(स्वो० व्या०)

प्रतिभासाभावात्। अभावश्च **तथासंवित्तेः**–यौगपद्येनोभयासंवित्तेः। असंवित्तिश्च **पश्चाद्भावित्वात्** प्रयोगकालेऽग्निप्रतिभासस्य। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**अनग्निप्रतिभासजोऽप्येवं** धूमप्रतिभासादग्निप्रतिभासस्य उत्पत्तौ सत्यां **धूमप्रतिभासः स्यात्** प्रयोगकालभावी। कुत इत्याह–**लिङ्गभूतस्यास्य**–धूमप्रतिभासस्य **न्यायतः**–न्यायेन **पूर्वमग्निप्रतिभासासिद्धेः**। अनग्निप्रतिभासजत्वमिति। एतत्प्रकटनायैवाह–**तथाही**त्यादि। तथाहि–**अन्तर्ज्ञेयवादिनोऽपि**–विज्ञानवादिनः **अनुमानकाले** प्रयोगमधिकृत्य **धूमप्रतिभास एव पूर्वमुत्पद्यते** लिङ्गभूतो **नाग्निप्रतिभासः**। कुत इत्याह–**अनुमानाप्रवृत्तेः**। अप्रवृत्तिश्च **अनुमेयस्यैव प्रत्यक्षत्वात्**। **इति**–एवं **पूर्वोऽनग्निप्रतिभास एव** प्रयोगकालभाविनो धूमप्रतिभासस्य। **एवं च** कृत्वा **कार्यात्**[3] **कारणगत्ययोगः** प्रयोगकालभाविनो धूमप्रतिभासस्याग्निप्रतिभासजन्यत्वादित्यर्थः। **धूमप्रतिभासः** अधिकृतः किल **अग्निप्रतिभास**[4]**हेतुस्ततः**–धूमप्रतिभासात् **तद्गतिः इति चेत्**–

(विवरणम्)

(१४) **पूर्वमग्निप्रतिभासासिद्धे**रिति। प्रयोगकाले धूमप्रतिभासात् पूर्वमानन्तर्येणाग्निप्रतिभासो नास्त्येवेत्यर्थः॥

(१७) **अनुमानाप्रवृत्ते**रिति। धूमप्रतिभासाद् यदि पूर्वमप्यग्निप्रतिभासः स्यात् तदा किमनुमानेनेत्यर्थः॥

(१८) **अनुमेयस्यैव प्रत्यक्षत्वा**दिति। अनुमेयस्यैव–अग्निप्रतिभासस्य॥

(२१) **किलाग्निप्रतिभासहेतु**रिति। किलेत्याप्तप्रवादसूचनार्थः। अग्निप्रतिभासस्य हेतुरग्निप्रतिभासहेतुः। अयमभिप्रायः–योऽयं प्रयोगकाले धूमप्रतिभासः (स) आत्मक्षणानन्तरमेवाग्निप्रतिभासं जनयिष्यतीति कृत्वा धूमप्रतिभासादग्निप्रतिभासगतिरिति॥

१ 'अद्वयवादिनो०' इति क–पाठः। २ 'पूर्वो नाग्नि०' इति ग–पाठः। ३ 'कार्यकारण०' इति ङ–पाठः। ४ 'हेतुभूतो धूम०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

चारसम्भवात्, नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्तीत्यभ्युपगतत्वाद् व्यभिचाराच्च ॥

स्यादेतद् धूमनिर्भासो न सर्वस्माज्ज्ञानादुत्पद्यते, किन्तु यद् विज्ञानमग्निनिर्भासस्य सन्तानपरिणामेन उत्पादनसमर्थं तत एव । न ह्यग्निनिर्भासस्याकारणभूतं क्वचिद् धूमनिर्भासकारणत्वेन दृश्यते, महानसादावग्निनिर्भाससहितस्यैव धूमनिर्भासस्य समुपलम्भात् । एवं च नाग्निनिर्भास एव धूमनिर्भासकारणम् । किं तर्हि ? अग्निनिर्भासजननसमर्थं निर्भासान्तरमपि । एतदपि तत्समर्थमेव नान्यदिति

(स्वो० व्या०)

अग्निप्रतिभासगतिरिति चेत् । एतदाशङ्क्याह–**न, व्यभिचारसम्भवात् ।** सम्भवश्च **नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्तीत्यभ्युपगतत्वाद् व्यभिचाराच्च ।** धूमप्रतिभासादनग्निप्रतिभासोऽपि दृश्यत एवेति व्यभिचारः ॥

स्यादेतद् धूमनिर्भासो न सर्वस्माज्ज्ञानादुत्पद्यते सामान्येन, **किन्तु यद् विज्ञानमग्निनिर्भासस्य,** अन्याकारस्य विशिष्टस्य विज्ञानस्येत्यर्थः, **सन्तानपरिणामेन**–प्रबन्धवृत्त्या **उत्पादनसमर्थं तत एव** उत्पद्यत इति । भावनामाह **न ह्रीत्यादिना ।** न हि **अग्निनिर्भासस्याकारणभूतं** विज्ञानं **क्वचिद् धूमनिर्भासकारणत्वेन दृश्यते,** सन्तानपरिणामेनेति प्रक्रमः । कथमित्याह–**महानसादावित्यादि,** महानसादावित्यत्र 'आदि'शब्देन दवाग्निपरिग्रहः, **अग्निनिर्भाससहितस्यैव धूमनिर्भासस्य समुपलम्भात्** कारणात् । **एवं** चेत्यादि । एवं च कृत्वा **नाग्निनिर्भास एव**–केवलो **धूमनिर्भासकारणम् । किं तर्हि ? अग्निनिर्भासजननसमर्थं** सन्तानपरिणामेन **निर्भासान्तरमपि । एतदपि**–निर्भासान्तरं **तत्समर्थमेव**–धूमनिर्भासजननसमर्थमेव । **नान्यदि**त्यनेन

(विवरणम्)

(१३) **तद्वन्तीति** । कार्यवन्तीति । अभ्युपगममात्रमेवेदं भविष्यति यदुत नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति । व्यभिचारस्तु न भविष्यतीत्याह–(१३) **व्यभिचाराच्चेति** । व्यभिचारमेव भावयन्नाह–(१४) **धूमप्रतिभासादग्निप्रतिभासोऽपि दृश्यत एवेति व्यभिचार** इति । वल्मीकोद्भवाद् धूमप्रतिभासाद् दृश्यत एवानग्निप्रतिभास इति स्पष्ट एव व्यभिचारः ॥

१ 'पगमाद् व्यभि०' इति क–पाठः । २ 'स्यादेतद्धूमनिर्भासो' इति क–पाठः । ३ 'एवेत्यादि एव च' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासादपि विशिष्टादुत्पत्तिः सफलैव । तथाहि–यदाप्यनग्निनिर्भासानन्तरं[1] **धूमनिर्भासः संवेद्यते तदापि अग्निनिर्भासजननसमर्थमालयाख्यमेव विज्ञानं धूमनिर्भासहेतुः, तस्मात् सन्तानपरिणामेनाग्निनिर्भासजननसमर्थाद् विज्ञानसन्तानादुत्पन्नो धूमनिर्भासः कारणभूतस्य विज्ञानसन्तानस्याग्निनिर्भासजननसामर्थ्यमनुमापयति । एवं च कार्यात् कारणमेवानुमितं भवति । धूमविज्ञाने स्वोपादानं**[2] **पूर्वकं विज्ञानमग्निनिर्भासजननसमर्थमनुमापयताऽर्थतो भाव्यग्निनिर्भास एवानुमितो भवति, धूमनि-**

(स्वो० व्या०)

अतिप्रसङ्गव्यावृत्तिमाह–**इति**–एवं **लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासादपि विशिष्टात्**–सन्तानपरिणामेन तज्जननसमर्थात्[3] **उत्पत्तिः सफलैव**–सप्रयोजनैव । एतद्भावनायैवाह–**तथाही**त्यादि । तथाहीति पूर्ववत् । **यदाप्यनग्निनिर्भासानन्तरं** क्वचित् **धूमनिर्भासः संवेद्यते तदापि**–तस्मिन्नपि काले **अग्निनिर्भासजननसमर्थमालयाख्यमेव विज्ञानं**–चित्रप्रवृत्तिविज्ञानकारणं **धूमनिर्भासहेतुः** । यस्मादेवं **तस्मात् सन्तानपरिणामेनाग्निनिर्भासजननसमर्थात्**[4] कुत इत्याह–**विज्ञानसन्तानात्** सकाशात् । किमित्याह–**उत्पन्नो धूमनिर्भासः कारणभूतस्य** सामान्येन **विज्ञानसन्तानस्य** । किमित्याह–**अग्निनिर्भासजननसामर्थ्यमनुमापयति । एवं च** किं सिद्धं भवतीत्याह–**कार्यात् कारणमेवानुमितं भवति** । कथमूर्ध्वमग्निनिर्भासप्राप्तिरित्येतदाह **धूमविज्ञाने**त्यादिना । धूमविज्ञानेनाधिकृतेन **स्वोपादानं**–स्वकारणभूतं किमित्याह–**पूर्वकं विज्ञानं** सामान्येन **अग्निनिर्भासजननसमर्थं** सन्तानपरिणामेनैव **अनुमापयता** सता**ऽर्थतः**[5]–सामर्थ्येन[6] । किमित्याह–**भाव्यग्निनिर्भासः**

(विवरणम्)

(१२) **अतिप्रसङ्गव्यावृत्तिमाहे**ति । बाह्यधूमाभावे किमिति सर्वज्ञानानन्तरं धूमप्रतिभासो न भवतीत्येवंरूपो योऽतिप्रसङ्गस्तस्य व्यावृत्तिमाह ॥

(१२-१३) **पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासादि**ति । पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासादिति पूर्वभावी–धूमप्रतिभासप्राक्कालभावी स चासावनग्निनिर्भासश्च पूर्वभाव्यनग्निनिर्भासस्तस्मात् ॥

(१३) **तज्जननसमर्थादि**ति । अग्निप्रतिभासजननने[7] सहि(?मर्थात्) ॥

१ 'तथाप्यग्नि०' इति क–पाठः । २ 'स्वोपादानपूर्वकं' इति ग–पाठः । ३ 'समर्थनात्' इति क–पाठः । ४ 'समर्थनात् कुतः' इति क–पाठः । ५ 'यतः सतोऽर्थतः' इति ङ–पाठः । ६ 'सामर्थ्यं न किमित्याह' इति क–पाठः । ७ 'जनसहिता । कारण०' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

भासस्य कारणभूतो ज्ञानसन्तान उत्तरोत्तरक्षणपरिणामेन अग्निनिर्भासस्य हेतुरित्येवमनुमानात् ॥

एवं चार्थक्रियार्थिनोऽपि प्रवृत्तिरविरुद्धा, प्रतिबन्धकाभावे दाहपाकादिनिर्भासहेतुरग्निनिर्भासो भविष्यति अत्र इत्येवमभिप्रायस्य प्रवृत्तेरिति । अत्रोच्यते–यत्किञ्चिदेतत्, उपपत्तिविरोधात्, लिङ्गभूतधूमनिर्भासस्य अनग्निनिर्भासान्तरादप्युत्पत्तौ अग्निनिर्भासजन्यत्वनियमाभावात्, अग्निनिर्भासजन्यस्वभावस्य सकृदप्यन्यतोऽभावात्, भावे तत्स्वभावत्वहानिः ॥

(स्वो० व्या०)

एवानुमितो भवति । एवमूर्द्धमप्यग्निनिर्भासप्राप्तिः कार्याच्च र(?)कारणानुमानं **धूमनिर्भासस्य कारणभूतो विज्ञानसन्तान उत्तरोत्तरक्षणपरिणामेनाग्निनिर्भासस्य हेतुरित्येवमनुमानात्**, कारणधर्मानुमानादित्यर्थः ॥

एवं चेत्यादि । एवं च–कारणधर्मानुमानत एव **अर्थक्रियार्थिनोऽपि**–पुरुषस्य **प्रवृत्तिरविरुद्धा** । कथमित्याह–**प्रतिबन्धकाभावे दाहपाकादिनिर्भासहेतुः अग्निनिर्भासो भविष्यत्यत्र इत्येवमभिप्रायस्य**–प्रमातुः **प्रवृत्तेरिति** । एतदाशङ्क्याह–**अत्रोच्यते–यत्किञ्चिदेतत्**–असारमनन्तरोक्तम् । कुत इत्याह–**उपपत्तिविरोधात्** । एनमेवाह **लिङ्गभूते**त्यादिना । लिङ्गभूतधूम**निर्भासस्य अनग्निनिर्भासान्तरादप्युत्पत्तौ** सत्याम् । किमित्याह–**अग्निनिर्भासस्य जन्यत्वनियमाभावात्** । अभावश्च **अग्निनिर्भासजन्यस्वभावस्य** धूमनिर्भासस्य **सकृदपि**–एकमपि वारं **अन्यतः**–प्रतिभासान्तरात् **अभावात्** । **भावे**ऽन्यतः किमित्याह–**तत्स्वभावत्वहानिः**–अग्निनिर्भासजन्यस्वभावत्वहानिः प्रस्तुतधर्मनिर्भासस्य ॥

(विवरणम्)

(१४) **कारणधर्मानुमानादिति** । धूमप्रतिभासस्य यः कारणभूतः प्राच्यविज्ञानसन्तानस्तस्यायं धूमो यदुत सन्तानपरिणामेन पावकप्रतिभासं जनयिष्यतीति ततः कारणधर्मस्यानुमानं कारणधर्मानुमानं तस्मात् ॥

---

१ 'भावहानि.' इति ग–पाठ. । २ 'अनग्नि०' इति च–पाठ ।

(मूलम्)

एवं च शक्रमूर्ध्नोऽपि तद्भावाविरोधः[1], तस्यानग्निनिर्भासवदनग्नेरपि धूमजननस्वभावत्वात्। अनग्निनिर्भासोऽग्निनिर्भासजननसमर्थ इति चेत्, न, ततो धूमनिर्भासभावविरोधात्। नानन्तरमेव, अपि तु पारम्पर्येणेत्यविरोध इति चेत्, कुतः किं न परम्परयेत्यसमाधिरेषः। व्यवहारकालभाव्यत्र पारम्पर्यं न दीर्घतरमिति चेत्, शक्रमूर्ध्नोऽप्यग्निभावे सम्भवत्येवैतत्, कथं पुनरेतदेवमिति स्पष्टमभिधीयतामिति चेत्, तद्विकारतदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेरुक्तमेवेति। न

(स्वो० व्या०)

एवं च कृत्वा **शक्रमूर्ध्नोऽपि** सकाशात् प्रतिभासरूपात् **तद्भावाविरोधः**-धूमप्रतिभासभावाविरोधः। कुत इत्याह-**तस्य**-शक्रमूर्ध्नो**ऽनग्निनिर्भासवदि**ति निदर्शनम्, **अनग्नेरपि धूमजननस्वभावत्वा**दिति। **अनग्निनिर्भासो**ऽधिकृतः **अग्निनिर्भासजननसमर्थः**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**न, ततः**-अनग्निनिर्भासाद् **धूमनिर्भासभावविरोधात्** अनग्निनिर्भासजननसामर्थ्येन[2] इति भावः। **नान्तरमेवा**नग्निनिर्भासः अनग्निनिर्भासजननसमर्थः; **अपि तु पारम्पर्येण** सन्तानपरिणामत **इत्यविरोधः**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**कुतः किं न परम्परया**-संसारानादितया **इत्यसमाधिरेषः**। **व्यवहारकालभाव्यत्र पारम्पर्यं** गृह्यते, **न दीर्घतरं**-संसारानादिताख्यम्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**शक्रमूर्ध्नो**ऽप्यधिकृतात् **अग्निभावे** सति **सम्भवत्येवैतद्**-व्यवहारकालभावि पारम्पर्यम्। **कथं पुनरेतत्**-अधिकृत**मेवमिति स्पष्टमभिधीयताम्**। **इति**

(विवरणम्)

(११) **शक्रमूर्ध्नोऽपीति**। वल्मीकात्॥

(१२-१३) **अनग्निनिर्भासवदिति निदर्शनमि**ति। यथाहि प्रयोगकाले प्राच्यात् अनग्निरूपात् प्रतिभासाद्-धूमप्रतिभासाद् धूमप्रतिभासः समजनि, एवं शक्रमूर्ध्नोऽपि भवतु, तस्याप्यनग्नित्वात्॥

(१३) **अनग्नेरपीति**। अनग्नेरपि-पावकविलक्षणस्यापि सतः शक्रमूर्ध्नः॥

(१५) **अनग्निनिर्भासजननसामर्थ्येने**ति। अग्निनिर्भासजनने समर्थोऽग्निनिर्भासजननसमर्थः, तस्य भावोऽग्निनिर्भासजननसामर्थ्यं तेन। यद्यधिकृतोऽनग्निनिर्भासजननसमर्थस्तदा कथं ततो धूमप्रतिभासः प्रादुःष्यादिति?॥

१ 'तद्भावानिरोधः' इति ग-पाठः। २ 'जननसमर्थस्तदा सामर्थ्येनेति' ति क-पाठः।

(मूलम्)

शक्रमूर्धप्रतिभासजो धूमप्रतिभास एव । किं न तथासंवेद्यमानोऽपि? तत्त्वतो भ्रान्तिसंवेदनात् । किमन्यस्य तत्संवेदनादधिकं रूपम्? ननु विशिष्टहेतुजन्यत्वम् । का पुनर्हेतोर्विशिष्टता? अग्निप्रतिभासजननसामर्थ्यम् । न हि न तत् तथा शक्रमूर्धप्रतिभासस्यापीत्युक्तम् । न च तत्र नियमेनेति वक्तुं युक्तम्, इतरस्या(?त्रा)पि तुल्यत्वात् । न हि प्रतिभासान्तरादपि धूमप्रतिभासोत्पत्तौ नियम-

(स्वो० व्या०)

चेत्, एतदाशङ्क्याह–**तद्विकारतदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेः**–शक्रमूर्धविकारात् तदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेः कारणात् **उक्तमेवेति**–अभिहितमेवेति । एतदुक्तं भवति–शक्रमूर्ध्नोऽपि धूमवत् तदन्याग्निनिर्भासोऽपि क्वचिद् भवत्येव । आह–**न शक्रमूर्धप्रतिभासजो धूमप्रतिभास एव**, तदाभासत्वादित्यभिप्रायः । अत्रोत्तरम्–**किं न तथा**–धूमप्रतिभासतया **संवेद्यमानोऽपि?** । आह–**तत्त्वतः**–परमार्थेन **भ्रान्तिसंवेदनात्** नेति । अत्रोत्तरम्–**किमन्यस्य**–अभ्रान्तस्य **तत्संवेदनाधिकं**–धूमप्रतिभासवेदनातिरिक्तं **रूपम्?** । आह–**ननु विशिष्टहेतुजन्यत्वम**धिकं रूपमित्यत्रोच्यते । **का पुनर्हेतोः** प्रस्तुतस्य **विशिष्टता?** । आह–**अग्निप्रतिभासजननसामर्थ्यं** विशिष्टता इह समाधिः । **न हि न तत्**–अग्निप्रतिभासजननसामर्थ्यं **तथा**–क्वचित् तद्भावेन **शक्रमूर्धप्रतिभासस्यापि** । किं तर्हि? अस्त्येव **इत्युक्तम्** । इहैवाभ्युच्चयमाह **न** चेत्यादिना । **न च–न तत्र**–शक्रमूर्धप्रतिभासे **नियमेन** अधिकृतसामर्थ्य**मिति**–[२]एवं **वक्तुं युक्तम्** । कुत इत्याह–**इतरत्रापि**–अभिप्रेतहेतौ **तुल्यत्वात्** कारणात् । एतद्भावनायाह–**न ही**त्यादि । न हि **प्रतिभासान्तरादपि** परहेतुत्वाभिमताद् **धूमप्रतिभासो-**

(विवरणम्)

(१०) **शक्रमूर्धविकारादि**ति । (११) **तदन्याग्निनिर्भासोपपत्तेरि**ति । शक्रमूर्ध्नो विकारस्तस्मादनन्तरं तदन्यस्य–केवलधूमावलोककप्रमातु[३]र्विलक्षणस्य प्रमातुरग्निनिर्भासोपपत्तेः । तदयमभिप्रायः–कोऽपि प्रमाता शक्रमूर्ध्नोऽनन्तरं धूमं पश्यति, तदनु चान्यत् किञ्चित् । अन्यस्तु प्रमाता प्रथमतः शक्रमूर्द्धानं वेदयते, तदनु तद्विकारं धूमनिर्भासम् । ततश्च तत्रैव प्रदेशे प्रस्तावायातमनग्निनिर्भासं वेदयते इत्यस्ति शक्रमूर्ध्नः परम्परयाऽग्निनिर्भासजननसामर्थ्यमिति ॥

१ 'भ्रान्त सवेदनात्' इति ङ–पाठ । २ 'एव युक्तः कुत' इति ङ–पाठ । ३ 'विलक्षप्रमातु०' इति ख–पाठ ।

(मूलम्)

तोऽग्निनिर्भासः, विध्यापितादौ क्वचिदसम्भवात्। न च प्रतिबन्धकाभावविशेषणान्न तुल्यत्वमिति युक्तं वचः, अस्येतरत्रापि वक्तुं शक्यत्वात्। तथाहि–शक्रमूर्द्धप्रतिभासादपि धूमप्रति[1]भासोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावे सति उक्तवद् भवत्येवाग्निप्रतिभासः, तद्विकारा[2]दग्न्यन्तराभवनस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। प्रतिबन्धग्रहणकाले न शक्र[3]मूर्द्ध[4]प्रतिभासेन धूमप्रतिभासस्य ग्रहणमिति चेत्, समानमेतदनग्निप्रतिभासतस्तद्भावे, तत्प्रतिभासान्तरेण लोके तथाऽदर्शनात्,

(स्वो० व्या०)

त्पत्तौ सत्यां **नियमतः**–अवश्यन्तया **अग्निप्रतिभासः**। कथं न हीत्याह–**विध्यापितादौ क्वचित्**–दैवेन **असम्भवात्** अग्निप्रतिभासस्य। **न** चेत्यादि। न च **प्रतिबन्धकाभावविशेषणात्** असति प्रतिबन्धक इत्यस्मात् **न तुल्यत्वमिति**–एवं **युक्तं वचः**। कुतो न युक्तमित्याह–**अस्य**–वचस **इतरत्रापि**–प्रस्तुतप्रतिभासान्तरे **वक्तुं शक्यत्वात्**। एतदेव भावयति **तथाही**त्यादिना। तथाहि–**शक्रमूर्द्धप्रतिभासादपि** प्रक्रान्ताद् **धूमप्रतिभासोत्पत्तौ** सत्यां **प्रतिबन्धकाभावे**ऽपि **सति** असति प्रतिबन्ध इति **उक्तवत्**–यथोक्तं तथा **भवत्येवाग्निप्रतिभासो** न भवति। कुत इत्याह–**तद्विकारात्**, प्रक्रमात् शक्रमूर्द्धविकारात्, **अग्न्यन्तराभवनस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्**। **प्रतिबन्धे**त्यादि। प्रतिबन्धग्रहणकाले लिङ्गलिङ्गिनोर्न **शक्रमूर्द्धप्रतिभासेन** सह **धूमप्रतिभासस्य** लिङ्गभूतस्य **ग्रहणम्**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**समानमेतत्**–अनन्तरं चोदितं सामान्येन **अनग्निप्रतिभासतः** सकाशात् **तद्भावे**–धूमप्रतिभासभावे **तत्प्रतिभासान्तरेण**–अनग्निप्रतिभासान्तरेण धूमप्रतिभासकारणतयेष्टेन सहेति भावः।

(विवरणम्)

(१८-१९) **शक्रमूर्द्धविकारात् अग्न्यन्तराभवनस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति**। शक्रमूर्द्धविकारादनन्तरं यदग्न्यन्तरस्याभवनम्–अग्निविशेषस्याभवनं तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। परस्य ह्ययमाशयः–प्रतिबन्धकाभावे विवक्षितानग्निनिर्भासाद् व्यवहारकालभाविपारम्पर्येण भवत्येवाग्निनिर्भासः। आचार्योऽप्येवमाह–प्रतिबन्धकाभावे सति शक्रमूर्ध्नोऽपि परम्परया भवत्येवानलप्रतिभासः। प्रतिबन्धनं चैतदेवात्र यच्छक्रमूर्द्धविकारादनन्तरं क्वचिदग्निप्रतिभासविशेषस्याभवनमिति ॥

१ 'भासोत्पत्तेः प्रति०' इति ग–पाठः। २ 'दग्न्यन्तरस्याभवन०' इति ग–पाठः। ३ 'मूर्ध्नः प्रति०' इति क–पाठः। ४ 'प्रतिभासस्य ग्रहण०' इति ग–पाठः।

(मूलम्)

अन्यथाऽयोगाद् व्यवहारासिद्धेरिति । अस्तु वाऽग्निप्रतिभासजननसमर्थादेव प्रतिभासान्तरादस्य जन्म, तथापि ततस्तत्सामर्थ्यतो भाव्यग्निप्रतिभासानुमानात् कारणात् कार्यावसायप्रसङ्गः ॥

स्यादेतद् यतो धूमप्रतिभासस्ततोऽग्निप्रतिभासोऽपि । इति तत्त्वतो धूमप्रतिभासोऽग्निप्रतिभासेन सहैकसामग्र्यधीनस्ततोऽयं स्वकारणस्यैवाग्निप्रतिभासजननयोग्यतां [1]नाम धर्ममनुमापयति । इति

(स्वो० व्या०)

कथमेतदेवमित्याह–**लोके तथाऽदर्शनात्**–तेन सह प्रतिबन्धग्रहणादर्शनात् । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह–**अन्यथाऽयोगात्** । एव च भवन्नीत्यैव **व्यवहारासिद्धेरिति** । अभ्युच्चयमाह **अस्तु** वेत्यादिना । अस्तु वा–भवतु वा **अग्निप्रतिभासजननसमर्थादेव प्रतिभासान्तरात्**–पराभिप्रेतात् **अस्य जन्म,** प्रक्रमाद् धूमप्रतिभासस्य, **तथापि**–एवमपि सति **ततः**–धूमप्रतिभासात् **तत्**[3]**सामर्थ्यतः**–प्रस्तुतप्रतिभासान्तरसामर्थ्येन **भाव्यग्निप्रतिभासानुमानात्** कारणात् । किमित्याह–**कारणात्** सकाशात् **कार्यावसायप्रसङ्गः** । एवं च लिङ्गसङ्ख्यानियमो विरुध्यत इति ॥

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे **यतो धूमप्रतिभासः** प्रतिभासान्तरात् **ततोऽग्निप्रतिभासोऽपि** भावी । **इति**–एवं **तत्त्वतः**–परमार्थेन **धूमप्रतिभासोऽग्निप्रतिभासेन सह** किमित्याह–**एकसामग्र्यधीनो** वर्तते **ततोऽयं**–धूमप्रतिभासः **स्वकारणस्यैव**–प्रक्रान्तप्रतिभासान्तरस्य **अग्निप्रतिभासजननयोग्यतां नाम धर्ममनुमापयति,** तदव्यतिरिक्तत्वात् तस्य[2] ।

(विवरणम्)

(११) **अन्यथाऽयोगादिति** । अनग्निप्रतिभासेन सह धूमप्रतिभासस्य प्रतिबन्धग्रहणदर्शनेऽभ्युपगम्यमानेऽयोगात्–अघटनात् प्रतिबन्धस्यैव ॥

(१६-१७) **एवं च लिङ्गसङ्ख्यानियमो विरुध्यत** इति । भवतो हि मते त्रिरूपाणि च त्रीण्येव लिङ्गानि अनुपलब्धिः स्वभावः कार्यं चेति वचनान्नियतसङ्ख्यानियमस्त्रिरूप एव । यदा च कारणादनग्निनिर्भासरूपात् धूमप्रतिभासहेतोर्भाव्यग्निप्रतिभासरूपं कार्यमनुमीयते तदा आपद्यते कारणात् कार्यावसायः । एवं च कारणलिङ्गं चतुर्थं प्राप्नोति । तच्च प्रस्तुतसङ्ख्यानियमविरोधाधायकमिति ॥

१ 'नाम' इति पाठो न विद्यते क–प्रतौ । २ 'तस्य' इति ङ–पाठ. । ३ 'सामर्थ्यात् भाव्यग्नि०' इति ङ–पाठ. ।

(मूलम्)

कार्यादेव कारणानुमानम् । तद्योग्यताप्रतिपत्तिरेव च तत्त्वतः अग्निप्रतिभासप्रतिपत्तिः । इति न कारणात् कार्यानुमानापत्तिः । एतदप्यसत्, प्रतीतिबाधितत्वात् । न वै धूमप्रतिभासादुक्तलक्षणात् कारणप्रतिपत्तिः, तथाऽननुभवात्, तदुत्तरकालमेव क्वचित् अग्निप्रतिभासानुभूतेः । न सा हेतुप्रतिभासस्य तथायोग्यतां विहाय इति चेत्, अस्त्येतत्, किन्त्वसौ नार्वाग्दर्शिना तथाऽवगन्तुं पार्यते, तथाप्रतीतेः, अवगमेऽपि बलात् कारणात् कार्यावसायप्रसङ्गः, तावत्क्षणव्यवहिताग्निप्रतिभासावधित्वात् तस्या इति । 'एवं चार्थक्रियार्थिनोऽपि प्रवृत्तिरविरुद्धा, प्रतिबन्धकाभावे दाहपाकादिनिर्भासहेतुरग्निप्रतिभासो भविष्यत्यत्रेत्येवमभिप्रायस्य प्रवृत्तेरिति'[1] अपि वचनमात्रमेव, उक्तवत् कार्यानुमानव्यतिरेकेण तदप्रवृत्तेः । तथा

(स्वो० व्या०)

इति—एवं कार्यादेव कारणानुमानम् । तत्त्वतः तद्योग्यताप्रतिपत्तिरेव च—विवक्षितकारणयोग्यताप्रतिपत्तिः । इति—एवं न कारणात् कार्यानुमानापत्तिः इति । एवं पराभिप्रायमाशङ्क्याह—एतदप्यसत्—अशोभनम् । कुत इत्याह—प्रतीतिबाधितत्वात् । एतदेवाह—न वै धूमप्रतिभासात्—अधिकृतात् उक्तलक्षणयोग्यतासचिवा(त्) कारणप्रतिपत्तिः । कुत इत्याह—तथाऽननुभवात् । न हि तदा तद्योग्यतानुभवः, अग्निप्रतिभासयोग्यताऽनुभवे हि तदैवाग्निप्रतिभासापत्तेरिति भावनीयम् । तदुत्तरेत्यादि । तदुत्तरकालमेव—धूमप्रतिभासोत्तरकालमेव योग्यताप्रतीतिव्यवधानमन्तरेण क्वचिदग्निप्रतिभासानुभूतेः कारणात् । न सा—अनुभूतिः हेतुप्रतिभासस्य—अधिकृतस्य तथा—तेन प्रकारेण योग्यतां विहाय । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—अस्त्येतद् यदुक्तं भवता, किन्त्वसौ—योग्यता नार्वाग्दर्शिना—पृथग्जनेन प्रमात्रा तथा—तेन प्रकारेण अवगन्तुं पार्यते । कुत इत्याह—तथाप्रतीतेः कारणात् । अवगमेऽपि कथञ्चिद् योग्यताया बलात् कारणात् कार्यावसायप्रसङ्गः । कथमित्याह—तावत्क्षणव्यवहिताग्निप्रतिभासावधित्वात् तस्याः—योग्यताया इति । एवं चार्थक्रियार्थिनोऽपि—प्रमातुः प्रवृत्तिरविरुद्धा । कथमित्याह—प्रतिबन्धकाभावे सति दाहपाकादिनिर्भासहेतुरग्निप्रतिभासो भविष्यत्यत्रेत्येवमभिप्रायस्य—प्रमातुः प्रवृत्तेरित्यपि[2] पूर्वपक्षोदितं[3] वचनमात्रमेव, निरर्थकमित्यर्थः । कुत

१ द्रष्टव्यं १०३तमं पृष्ठम् । २ 'प्रवृत्तिरित्यपि' इति ङ-पाठः । ३ १०३तमे पृष्ठे प्रोक्तम् ।

(मूलम्)

कार्यानुमानसिद्धौ च तदनन्तरप्रतिभासस्यापि जलौदनादिरूपस्य तत एवानुमानप्रसङ्गः, प्रस्तुतधूमप्रतिभासहेतोस्तद्योग्यताया अपि भावात्, अभावे तद्भावविरोधात् सन्तानोच्छेदापत्तेः, तदभ्युपगमे च प्रतीतिबाधा। न तत्रार्थितादय इत्यप्रसङ्ग इति चेत्, वस्तुस्थितिस्तावदेवम्, अर्थितादयस्त्वितरत्रापि चिन्त्याः, बाह्याभावे स्वसंवेद्यक्षणिकज्ञानमात्रपक्षे तेषां दुर्घटत्वात्। किं वा न तेऽपि? अज्ञानमत्रापराध्यति। यदा पुनरुक्तवत् तद्योग्यतावगमसम्भवः

(स्वो० व्या०)

इत्याह–**उक्तवत्**–यथोक्तं तथा **कार्यानुमानव्यतिरेकेण तदप्रवृत्तेः**–अर्थक्रियार्थ्यप्रवृत्तेः। अभ्युच्चयमाह **तथे**त्यादिना। तथा **कार्यानुमानसिद्धौ च** सत्यां **तदनन्तरप्रतिभासस्यापि**–अग्निप्रतिभासान्तरप्रतिभासस्यापि **जलौदनादिरूपस्य** चित्रस्य **तत एव**, धूमप्रतिभासादिति[1] प्रक्रमः। किमित्याह–**अनुमानप्रसङ्गः**। कथमित्याह–**प्रस्तुतधूमप्रतिभासहेतोः** प्रतिभासान्तरस्य **तद्योग्यताया अपि**–जलौदनादिरूपप्रतिभासयोग्यताया अपि **भावात्**। तदभावेऽग्निप्रतिभासानन्तरं कथं क्वचिज्जलौदनादिप्रतिभास इति भावनीयम्। अत एवाह–**अभावे तद्भावविरोधात्** अभावेऽधिकृतयोग्यताया तद्भावविरोधात्–जलौदनादिरूपप्रतिभासविरोधात् तथा **सन्तानोच्छेदापत्तेः** अपराभावेन **अभ्युपगमे च** सन्तानोच्छेदस्य **प्रतीतिबाधा**। तदूर्ध्वमपि जलौदनादिरूपप्रतिभासप्रतीतेः। **न तत्रे**त्यादि। तत्र–जलौदनादिरूपे प्रतिभासान्तरे **अर्थितादय इति** कृत्वा **अप्रसङ्गः। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**वस्तुस्थितिस्तावदेवं** यथोक्ता, **अर्थितादयास्त्वितरत्रापि**–अग्निप्रतिभासादौ **चिन्त्याः**। कथमित्याह–**बाह्याभावे** सति **स्वसंवेद्यक्षणिकज्ञानमात्रपक्षे तेषाम्**–अर्थितादीनां **दुर्घटत्वात्। किं वा न तेऽपि**–अर्थितादयः?। **अज्ञानमत्रापराध्यति** योग्यतायाः। **यदा पुनरुक्तवत् तद्-**

(विवरणम्)

(१९) **अपराभावेने**ति। अपरस्य–जलौदनादेः प्रतिभासस्याभावेन। अयमभिप्रायः–प्रतिभासाना निर्मूलोच्छिन्नत्वात्॥

(२४-२५) **किं वा न तेऽपि–अर्थितादय** इति। जलौदनादिविषया अपि अर्थितादयः कि वा न भवन्ति? भवन्त्येव जैनमते कस्यचित् प्रमातुरित्यर्थः॥ यतः (२५) **अज्ञानमत्रापराध्यति योग्यताया** इति। अज्ञाताया हि आद्यविज्ञानलक्षणस्य योग्यतायाम[2]र्थितादयो जलादिगोचरा न भवन्ति॥

१ 'भासादिति प्रति प्रक्रम' इति ङ–पाठ। २ 'मर्थितायामर्थितादयो' इति ख–पाठ.।

(मूलम्)

तदा तेऽपि तदर्थितया पुंसामयत्नोपनता इति प्रवर्तन्त एव, सातबहुलत्वाल्लोकस्य। न च कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव, प्रतिपच्चन्द्रेण '[1]पूर्णिमाचन्द्रानुमानसिद्धेः, वज्रासनाद् विशिष्टज्ञानानुमानवद् व्यभिचारासम्भवात् । एवं च सर्वमसमञ्जसमिति

(स्वो० व्या०)

योग्यतावगमसम्भवस्तदा तेऽपि–अर्थितादयः **तदर्थितया** कारणेन '[2]**पुंसामयत्नोपनता इति** कृत्वा **प्रवर्तन्त** एव। कुत इत्याह–**सातबहुलत्वात्**–सुखबहुलत्वात् कारणात् **लोकस्य** । तथाहि–प्रासङ्गिकमर्थित्वं भवत्यपरसम्पादनादि च

(विवरणम्)

(८) **तदर्थितयेति** । जलौदनादनर्थितया ॥

(१०) **प्रासङ्गिकमर्थित्वं भवत्यपरसम्पादनादि चेति** । अर्थित्वं प्रासङ्गिकं भवति, अपरसम्पादनादि च प्रासङ्गिकं भवतीत्यर्थः । तत्र पा[3]वकार्थिनः प्रमातुः जलौदनादिविषयमर्थित्वं प्रासङ्गिकं तथा तस्यैवापरस्य जलौदनादेर्यत् सम्पादनादि-निकटीकरणस्थालीनिक्षेपचुल्लीमस्तकारोपणादि तदपि प्रासङ्गिकम् । पावके समासादिते सति सर्वमेतत् प्रसङ्गत एव सिध्यतीति भावः ॥ क्वचित् (१०) **अपरसम्पादनादेवेति** पाठो दृश्यते । तत्र प्रासङ्गिकमर्थित्वं भवतीति स[4](?सा)[मा]ध्येऽयं हेतुरुपन्यस्तः । अस्य चायमर्थः–पावकार्थिनः प्रमातुः जलौदनादिविषयमर्थित्वं प्रासङ्गिकं भवति, पावकेन शीतापनोदव्यतिरिक्तस्यापरस्याप्योदनादेः सम्पादनात् ॥

अत्रान्तरे वृत्तिकृता सूत्रखण्डमेकं न व्याख्यातम् । तच्च केषुचिदेव सूत्रपुस्तकेषु दृश्यते यथा (४-६) **न च कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव, प्रतिपच्चन्द्रेण पूर्णिमाचन्द्रानुमानसिद्धेः, वज्रासनाद् विशिष्टज्ञानानुमानवद् व्यभिचारासम्भवादिति** । अथास्यार्थः किञ्चित् प्र[5]तार्यते । परो हि आचार्येण कारणात् कार्यानुमाने प्रसञ्जिते तन्निराकरणं कृतवान् । तद्दूषणाय च सूरिराह–न च–नैव कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तियुक्तमेव । कुत इत्याह–प्रतिपच्चन्द्रेण–लोकप्रतीतेन पूर्णिमाचन्द्रस्य–लोकप्रतीतस्यैव अनुमानसिद्धेः । कारणादनु[6]मीयते हि प्रति(?)व्यभिचारस्यासम्भवात् । अयमभिप्रायः–वज्रासने प्रकर्षप्राप्ते सति नियमाद् दिव्यज्ञानमुत्पद्यत इति भवतां कृतान्तः । ततो यथा वज्रासनादनुमीयमानेन व्यभिचारसम्भव एवं प्रति-

१ 'पौर्णिमा०' इति ग–पाठः । २ 'पुंसापयत्नोपनता' इति क–पाठः । ३ 'पावकार्थितः' इति क–पाठः । ४ 'सोध्योयं हेतु०' इति ख–पाठः । ५ 'प्रतायते' इति क–पाठः । ६ 'मीयते हि प्रतिपच्चन्द्राद्' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

परिभाव्यतामेतत्। बाह्यान्वयिचित्रवस्तुभावे चायमदोषः, लिङ्गप्रतिपत्तिकाले लिङ्गिन एव सत्त्वात्, लिङ्गस्यापि वैशिष्ट्योपपत्तेः, अग्निजन्यस्वभावत्वस्यापि धूमे भावात्, तदाभासे चाभावात्, अन्यथा तत्तदनुपपत्तेः शक्रमूर्द्धादेरप्यग्नित्वप्रसङ्गादिति चित्रस्वभावता धूमस्य, धूममात्रप्रतिभासजननस्वभावाधिकस्वभावभावात्, अन्यथा तन्मात्रप्रतिभासाविशेषात्, तन्मात्रादुत्पत्तेः, तत्तदाभासावसायाभाव इति। अस्ति चायमाविद्वदङ्गनादिसिद्धः

(स्वो० व्या०)

इति। **एवं चे**त्यादि। एवं च कृत्वा **सर्वमसमञ्जसमिति परिभाव्यतामेतत्**—अनन्तरोदितमिति। **बाह्ये**त्यादि। **बाह्यान्वयिचित्रवस्तुभावे** सति **अयम्**—अनन्तरोदितः **अदोषः**। कथमित्याह—**लिङ्गप्रतिपत्तिकाले** सति **लिङ्गिन एव सत्त्वात्** अन्वयित्वेन तथा **लिङ्गस्यापि**—धूमादेः **वैशिष्ट्योपपत्तेः**। कथमित्याह—**अग्निजन्यस्वभावत्वस्यापि धूमे भावात्** चित्रवस्तुभावेन, **तदाभासे च**—धूमाभासे च शक्रमूर्द्धादिप्रभवे**ऽभावात्** अग्निजन्यस्वभावत्वस्य। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **तत्तदनुपपत्तेः**, तस्य—तदाभासस्य तदनुपपत्तेः—तदाभासत्वानुपपत्तेः अग्निजन्यस्वभावत्वस्य भावेन। किमित्याह—**शक्रमूर्द्धादेरप्यग्नित्वप्रसङ्गात्** अग्निजन्यस्वभावधूमजनकत्वेन। न चैतदेवमिति **चित्रस्वभावता धूमस्य**। इहैवोपपत्तिमाह—**धूममात्रप्रतिभासजननस्वभावाधिकस्वभावभावात्**। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथा तन्मात्रप्रतिभासाविशेषात्**—धूममात्रप्रतिभासाविशेषात्। अविशेषश्च **तन्मात्रात्**—धूममात्रादुत्पत्तेः, **तत्तदाभासावसायाभावः**—धूमधूमा-

(विवरणम्)

पचन्द्राद् भविष्यन् पौर्णिमाशशधर इति। न च वाच्यं व्यभिचारोऽत्र भविष्यति, यतो वज्रासनात्—प्रधानाद् योगिप्रतीततदासनविशेषात् सकाशाद् विशिष्टज्ञानमनुमानवद्—दिव्यज्ञानानुमान इव व्यभिचारस्यासम्भवात्। अयमभिप्रायः—वज्रासने प्रकर्षप्राप्ते सति नियमाद् दिव्यज्ञानमुत्पद्यत इति भवतां कृतान्तः। ततो यथा वज्रासनादनुमीयमानेन व्यभिचारसम्भवः, एवं प्रतिपचन्द्राद् पौर्णिमाशशधरानुमानेऽपि व्यभिचाराभाव एवेति ॥

(११) **सर्वमसमञ्जसमिति**। बाह्यार्थसद्भावसाधकमिदं सर्वमपि प्रागुक्तम्, अतो भवत्पक्षे सर्वमसमञ्जसं प्राप्तम्, अभ्युपगमस्य व्यवहारेण बाधितत्वात् ॥

१ 'सर्वं समञ्जस' इति क-पाठ.।

(मूलम्)

(तथाप्रतीतेः) विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभाव[1]संवेदनवेदनाच्च । बाह्यार्थगोचरः, स्वनिवृत्त्यपरोत्पत्तिद्वयनिष्पादनैकस्वभाव[2]त्वेन च तच्चित्रतापत्त्या वस्त्वन्वयानुसारी फलवान् चित्रक्षयोपशमसम्भूतचित्रज्ञानसंवेद्य इति परिभाव्यतामेतत् ॥

आह–एवमपि तत्तदाभासविशेषो दुष्परिज्ञान एव, उभयत्र धूमवेदनात् । उच्यते–अस्ति तावदसौ, परिज्ञाने तु यत्नः कार्यो न

(स्वो० व्या०)

भासावसायाभाव इति । अस्ति चायं–तत्तदाभासावसायः आविद्वदङ्गनादिसिद्धः तथाप्रतीतेः विच्छिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदनाच्च । अयं बाह्यार्थगोचरस्तथाप्रतीतेरेव तथा स्वनिवृत्त्यपरोत्पत्तिद्वयनिष्पादनैकस्वभावत्वेन च हेतुना तच्चित्रतापत्त्या कारणेन वस्त्वन्वयानुसारी फलवान् तदुभयभावत एव चित्रक्षयोपशमसम्भूतचित्रज्ञानसंवेद्य इति परिभाव्यतामेतत् सर्वमेवेति ॥

आह–एवमपि–यथोक्तं भवता तथापि तत्तदाभासविशेषः–धूमधूमाभासविशेषो दुष्परिज्ञान एव । कुत इत्याह–उभयत्र–तत्तदाभासे धूमवेदनात् । उच्यतेऽत्र समाधिः–अस्ति तावदसौ–तत्तदाभासविशेषः परिज्ञाने तु

(विवरणम्)

(१२) तथाप्रतीतेरेवेति । प्रतीयते हि [3]लोके बाह्यार्थरूपोऽग्नेर्जातो धूमो धूमत्वेन, वल्मीकोद्भवस्तु धूमाभासत्वेन ॥ भवतु नाम बाह्यार्थगोचरस्तत्तदाभासावसायः, परं वस्त्वन्वयानुसारी न भविष्यतीत्याह–(१२-१३) तथा स्वनिवृत्त्यपरोत्पत्तिद्वयनिष्पादनैकस्वभावत्वेन च हेतुना तच्चित्रतापत्त्या कारणेन वस्त्वन्वयानुसारीति । वस्तुनः–धूमादेरन्वयः कार्येऽनुगमो वा वस्त्वन्वयस्तमनुसरति–अनुयातीत्येवंशीलो वस्त्वन्वयानुसारी तत्तदाभासावसायः वस्तूनामन्वयं साक्षात् कुर्वाणस्तत्तदाभासावसायः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । कया यो वस्त्वन्वय इत्याह–तच्चित्रतापत्त्या तस्य–वस्तुनश्चित्रतापत्त्या कारणेन । एषाऽपि कुत इत्याह–स्वनिवृत्तिश्च–आत्मनः कथञ्चिन्नाशः अपरोत्पत्तिश्च–कार्योत्पाद एतल्लक्षणं यद्[4] द्वयं तन्निष्पादन[5]एकः स्वभावो तत् तथा तस्य भावः–तत्त्वं तेन हेतुना । इदमुक्तं भवति–धूमादिवस्त्वात्मानं निवर्त्तयति कार्यं च जनयतीति चित्रस्वभावत्वाच्चास्यान्वयः, तदन्वयं च तत्तदाभासावसायोऽनुसरतीति ॥

१ 'संवेदनाच्च' इति ग–पाठः । २ 'भावत्वे च तच्चित्र०' इति ग–पाठः । ३ 'लोके बाह्यार्थसद्भावसाधकमिदं सर्वमपि प्रागुक्तम्, अतो भवत्पक्षे स तच्चित्रतापत्त्या' इति ख–पाठः ४ 'यत(?)द्वयं' इति ख–पाठः । ५ 'एतत् तदाभासावसायात् तथा तस्य' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

अविवेचितं लिङ्गं लिङ्गिनं गमयति, न चायमसम्भवीति, कार्यकारणभावस्य सर्वत्र नियतत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः। एवमपि नो [1]दोषाभाव एव, अनग्नेर्धूमवदधूमाद् धूमज्ञानाविरोधादिति ॥

शक्रमूर्द्धनि धूमासिद्धेः अधूमान्न जातुचिद् धूमज्ञानमिति चेत्, न, बाष्पादौ भावात् तथालोकप्रतीतेः। तस्य तदाभासत्वे शक्र[2]मूर्द्धधूमेऽपि समानः प्रसङ्गः, उत्पातजत्वेन तस्याप्यधूमत्वात्। इति नियत एव कार्यकारणभावोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा च सति बाष्पादौ तदितरविशेषपरिज्ञानवत् शक्रमूर्द्धधूमादावपि तत्सम्भवादुक्त-

(स्वो० व्या०)

यत्नः **कार्यो** भवता। किमित्यत आह–**नाविवेचितं लिङ्गं लिङ्गिनं गमयति। न चायमसम्भवी** परिज्ञानयत्नः। कथमित्याह–**कार्यकारणभावस्य सर्वत्र नियतत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः**–कार्यकारणभावानुपपत्तेः। **एवमपि**, तदनियतत्वेऽपीत्यर्थः, **नः**–अस्माकं **दोषाभाव एव**। कथमित्याह–**अनग्नेः**–शक्रमूर्ध्नो **धूमवदिति** निदर्शन **अधूमात्** सकाशात् **धूमज्ञानाविरोधादिति** ॥

आह–**शक्रमूर्द्धनि धूमासिद्धेः** कारणादधूमात् सकाशात् **न जातुचित्**–न कदाचिद् **धूमज्ञानम्। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न बाष्पादौ भावात्**, 'आदि'शब्दाद् विशिष्टरेण्वादिग्रहः, **तथा**–धूमतया **लोकप्रतीते**रिति। **तस्ये**त्यादि। तस्य–बाष्पादेः **तदाभासत्वे**–धूमाभासत्वे। किमित्याह–**शक्र[4]मूर्द्धधूमेऽपि समानः प्रसङ्गः**। सोऽपि धूमाभास एवेति **उत्पातजत्वेन** हेतुना **तस्यापि**–शक्रमूर्द्धजधूमस्य **अधूमत्वात्। इति**–एव **नियत एव कार्यकारणभावोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा च सति**–एव च सति **बाष्पादौ त[3]दितरविशेषपरिज्ञानवत्**–धूमेतरविशेषपरिज्ञानवदिति निदर्शनम्, **शक्रमूर्द्धधूमादावपि** अधिकृते **तत्सम्भवात्**–तदितरविशेषपरिज्ञानसम्भवात्। किमित्याह–**उक्तदोषाभावः**।

(विवरणम्)

(२१) **उत्पातजत्वेने**ति। शक्रमूर्द्धप्रभवो हि धूम उत्पातज एव, अरिष्टरूपत्वात् ॥

(२३-२४) **तदितरविशेषपरिज्ञानसम्भवा**दिति। तस्माद्–धूमादितरस्य–धूमाभासस्य सम्बन्धिनो विशेषस्य यत् परिज्ञान तस्य सम्भवात् ॥

१ 'दोषभाव.' इति ग–पाठ। २ 'मूर्वे वूमेऽपि' इति ङ–पाठ.। ३ 'तदपरविशेषपरिज्ञानवत्' इति ङ–पाठ। ४ 'मूर्द्धप्रभावो' इति ख–पाठ।

(मूलम्)

दोषाभावः । इति बाह्यभाव एव ज्ञापकस्थितिः, नान्तर्ज्ञेयभावे, उक्तवदयोगात् ॥

एतेन स्वभावानुपलब्ध्योरपि ज्ञापकत्वं व्युदस्तम्। न हि स्वभावाख्यमपि लिङ्गमप्राप्तबहिःसत्ताकमद्वयबोधमात्रतया ज्ञापकत्वाय [1]अलम्, ज्ञाप्यस्यातदात्मकत्वाच्च । न हि कृतकत्वादिज्ञानमनित्यत्वादिज्ञानात्मकम्, तथाऽननुभवात्, अनात्मभूतज्ञानान्तरगमकत्वे च स्वभावत्वहानिः । तद्धि कारणभूतं वा गम्येत कार्यभूतं वेत्युभयथाऽपि न युक्तियुक्तं स्वभावत्वम्, नियमतोऽभेदात्। एवं केवलभूतलादिज्ञानादपि घटाभावज्ञानादौ योजना कार्या। इति लिङ्गान्तरत्वाभावो भवन्नीत्या, तत्त्वतस्तथाऽननुभूतेरिति । एवं च यदिदमाशङ्क्य

(स्वो० व्या०)

इति-एवं बाह्यभाव एव सति ज्ञापकस्थितिः, नान्तर्ज्ञेयभावे । कुत इत्याह-उक्तवदयोगात् अन्तर्ज्ञेयवादे ज्ञापकस्थितेरिति ॥

एतेन-अनन्तरोदितेन स्वभावानुपलब्ध्योरपि हेत्वोः ज्ञापकत्वं व्युदस्तम्-अपाकृतम् । कथमित्याह-न हीत्यादि । न यस्मात् स्वभावाख्यमपि लिङ्गं कृतकत्वादिरूपमप्राप्तबहिःसत्ताकमद्वयबोधमात्रतया कारणेन ज्ञापकत्वायालम्, ज्ञाप्यस्यातदात्मकत्वाच्च । एतदेवाह न हीत्यादिना । न हि कृतकत्वादिज्ञानं अनित्यत्वादिज्ञानात्मकम् । कथं नेत्याह-तथाऽननुभवात्-कृतकत्वादिज्ञानस्यानित्यत्वादिज्ञानात्मकत्वेनाननुभवात् । अनात्मभूतज्ञानान्तरगमकत्वे च कृतकत्वादिज्ञानस्य स्वभावत्वहानिः । तद्धीत्यादि । तद् यस्मादनित्यत्वादिज्ञानं कारणभूतं वा गम्येत तेन कार्यभूतं वा। उभयथाऽपि-एवं न युक्तियुक्तं स्वभावत्वम् । कुत इत्याह-नियमतः अभेदादनयोः। एवं केवलभूतलादिज्ञानादपि सकाशाद् घटाभावज्ञानादौ [2]साध्ये योजना कार्या । इति-एवं लिङ्गान्तरत्वाभावो भवन्नीत्या-द्वयबोधमात्रतया तत्त्वतः-परमार्थेन तथा-[3]लिङ्गतया अननुभूतेरिति । एवं च

(विवरणम्)

(१४) बाह्यभाव एवेति । बाह्यार्थसद्भाव एवेत्यर्थः ॥

१ 'अलं न हि ज्ञाप्य०' इति क-पाठः । २ 'साध्ययोजना' इति क-पाठः । ३ 'लिङ्गलिङ्गितया' इति ङ-पाठः ।

(मूलम्)

"अनग्निजन्यो धूमः स्यात् तत् कार्यात् कारणे गतिः ।
न स्यात् कारणतायां वा कुत एकान्ततो गतिः ? ॥[1]
तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनाम् ।
जनयेदग्निनिर्भासां धियमेव न पावकम् ॥[2]
तद्योग्यवासनागर्भ एवं धूमावभासिनीम् ।
व्यनक्ति चित्तसन्तानो धियं धूमोऽग्नितस्ततः ॥"[3]

इत्यादि वार्त्तिककारेणोक्तं तदुक्तिमात्रमेव, उक्तवदयोगादिति ॥

अन्यस्त्वाह-संव्यवहारार्थ[4]मनुमानलक्षणप्ररूपणम् । स च उक्तस्वरूपात् ततः सिद्ध्यत्येव, अन्यथा तदसिद्धेः; परमार्थतस्त्वद्वयं बोधमात्रं तत्त्वमिति नानुमानानुमेयव्यवस्था । एतदप्यसत्, विचाराक्षमत्वात् । तथाहि-कोऽयं संव्यवहारः ? अन्यतोऽन्यप्रतिपत्तिः ।

(स्वो० व्या०)

सति यदिदमाशङ्क्य अनग्निजन्यो धूमः स्यादित्यादि वार्त्तिककारेणोक्तं तदुक्तिमात्रमेवेति योगः । अनग्निजन्यो धूमः स्यात् प्रतिभासान्तरोत्पादेन तत्-तस्मात् कार्यात्-धूमात् कारणे गतिर्न स्यादग्नौ कारणतायां वा धूमस्याग्नौ तदुत्तरकालं तत्प्रतिभासभावतः कुत एकान्ततो गतिः, धूमादग्नेः नावश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति इति कृत्वा । इहोत्तरम्-तत्रापीत्यादि । तत्रापि-व्यतिकरे धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनां विशिष्टां जनयेदग्निनिर्भासां धियमेव, न पावकं-नाग्निम् । एवमपि कथमग्नेर्धूम इत्याह-तद्योग्यवासनागर्भः-अग्निनिर्भासधीयोग्यवासनागर्भ. एवं धूमावभासिनीं धियं व्यनक्ति चित्तसन्तानः इति तैतः[5]-सन्तानापेक्षया धूमो[6]ऽग्नित इत्युच्यते । इत्यादि वार्त्तिककारेणोक्त यत् तदुक्तिमात्रमेव । कथमित्याह-उक्तवदयोगादिति ॥

अन्यस्त्वाह-संव्यवहारार्थमनुमानलक्षणप्ररूपणम् । स च-संव्यवहार उक्तस्वरूपात् ततः-अनुमानलक्षणात् सिद्ध्यत्येव, अन्यथा-उक्तलक्षणानुमानव्यतिरेकेण तदसिद्धेः-व्यवहारासिद्धेः । परमार्थतस्त्वद्वयं बोधमात्रं तत्त्वं ग्राह्यग्राहकाकारशून्यमिति नानुमानानुमेयव्यवस्था । एतदाशङ्क्याह-एतदप्यसत्-अशोभनम् । कुत इत्याह-विचाराक्षमत्वात् । एतदेवाह तथाहीत्यादिना । तथाहि-कोऽयं संव्यवहारो नाम ? । एवं पृष्टः पर आह-अन्यतोऽन्य-

१-३ अनुष्टुप् । ४ 'प्रयोगसादृश्यार्थं द्रष्टव्य १०१तम पृष्ठम् । ५ 'तव सन्ताना०' इति क-पाठ । ६ 'धूमोऽग्निवत इत्यु०' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

यद्येवं कथमद्वयं बोधमात्रं तत्त्वम्? । न सा परमार्थत इति । [1]नास्त्येव तर्हि किं तदर्थमनुमानलक्षणप्ररूपणया? । अथ साऽप्यसती, कथं शास्त्रप्रणयनम्? । तदप्यसदेवेति । तदिदं विहारकक्षाप्रवेशनमित्यलमत्र निर्बन्धेन ॥

किञ्चाद्वये बोधमात्रे तत्त्वे न भवापवर्गविशेष इति न युक्ता तत्तत्त्वकल्पना। कथं न विशेषो ग्राह्यादिप्रपञ्चवतो भवत्वात् तद्रहितस्य चापवर्गत्वादिति, न, अद्वये बोधमात्रे ग्राह्यादिप्रपञ्चाभावात्, भावे वाऽद्वयत्वविरोधात् निमित्तासिद्धेश्च । तथाहि-किमस्य निमित्तम्? अनिमित्तत्वेऽभावप्रसङ्गः । बोधमात्रनिमित्तत्वे सदापत्तिः । अविद्या

(स्वो० व्या०)

प्रतिपत्तिः, लिङ्गात् लिङ्गिप्रतिपत्तिरित्यर्थः। एतदाशङ्क्याह-**यद्येवं कथमद्वयं बोधमात्रं तत्त्वम्?**। अत्राह-**न सा**-अन्यतो[2]ऽन्यप्रतिपत्तिः **परमार्थत इति** कृत्वा। एतदाशङ्क्याह-**नास्त्येव तर्हि** सा **किं तदर्थम्**-अन्यतोऽन्यप्रतिपत्त्यर्थम**नुमानलक्षणप्ररूपणया?** न किञ्चिदित्यर्थः । पराभिप्रायमाह-**अथ साऽप्यसती**-अनुमानलक्षणप्ररूपणा । एतदाशङ्क्याह-**कथं शास्त्रेण प्रणयनम्?** अस्ति चैतत्। अत्राह-**तदप्यसदेवेति** शास्त्रप्रणयनम् । एतदाशङ्क्याह-**तदिदं विहारकक्षाप्रवेशनं** सर्वापलापेन इत्य**लमत्र निर्बन्धेन**, दुःस्थितत्वादस्य ॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चे**त्यादिना। **किञ्चाद्वये** ग्राह्याकारादिरहिते **बोधमात्रे तत्त्वे**-वस्तुनि **न भवापवर्गविशेष इति** कृत्वा **न युक्ता तत्तत्त्वकल्पना**-अद्वयबोधमात्रतत्त्वकल्पना । अत्राह-**कथं न विशेषः**, भवापवर्गयोरिति प्रक्रमः, **ग्राह्यादिप्रपञ्चवतो** बोधस्येति सामर्थ्यं **भवत्वात्**-संसारत्वात् **तद्रहितस्य**-ग्राह्यादिप्रपञ्चरहितस्य **चापवर्गत्वात्**-मोक्षत्वा**दिति** । एतदाशङ्क्याह-**न, अद्वये बोधमात्रे** तत्त्वे **ग्राह्यादिप्रपञ्चाभावात्, भावे वा** ग्राह्यादिप्रपञ्चस्य-**अद्वयत्वविरोधात्** तथा **निमित्तासिद्धेश्च** ग्राह्यादिप्रपञ्चस्य । **तथाहि-किमस्य**-ग्राह्यादिप्रपञ्चस्य **निमित्तम्? अनिमित्तत्वे** सत्य**भावप्रसङ्गो**ऽस्य । **बोधमात्रनिमित्तत्वे सदापत्ति**स्तस्यापवर्गेऽपि भावात् । **अविद्या निमित्तम्। इति चेत्,**

(विवरणम्)

(१८-१९) **विहारकक्षाप्रवेशनमिति** । सर्वविचारपरिहारेण [3]मठैककोणप्रवेश इत्यर्थः ॥

---

१ नास्त्येवं तर्हि' इति ग-पाठः । २ 'सामान्यतोऽन्य०' इति ङ-पाठः । ३ 'मचैककोण' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

निमित्तमिति चेत्, [1]बाह्यार्थसिद्धिः। बोधमात्रमेवाविद्येति चेत्, ननूक्तो दोषः। क्लिष्टं तदेव सेति चेत्, कुतः क्लिष्टत्वम्?। स्वभावत एवेति चेत्, न [2]ततः शुद्धिः, अबोधक्षणस्येव ततोऽक्लिष्टस्यानुदयात्। अक्लिष्टश्चासौ [3]शुद्धिः, स चायुक्तः ततः, सङ्क्लेशमात्रत्वात्। तद्धि स्वस्वभावेनाजनयज्जनकधर्मतामतिपतति जनयच्च तेन भिन्नजातीयम्। न हि शुद्धबोधमात्रादशुद्धबोधजन्म, तत्तत्स्वभावनियमात्, न नीलात् शुक्लोदयवददोषः, तन्मात्रान्नीलान्तरवत् तदसिद्धेः, शक्त्यन्तरोपादानं हि तदिष्यते,

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह–**बाह्यार्थसिद्धिः,** बोधमात्रतोऽन्यत्वात् तस्या इति भावः। **बोधमात्रमेवाविद्या। इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**ननूक्तो दोषः**–बोधमात्रनिमित्तत्वे सदापत्तिः[4]। **क्लिष्टं तदेव**–बोधमात्र **सा**–**अविद्या। इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**कुतः क्लिष्टत्वं** बोधमात्रस्य? **स्वभावत एव। इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**न ततः शुद्धिः,** न क्लिष्टादक्लिष्टजन्मेत्यर्थः। एतदेवाह **अबोधे**त्यादिना। [5]**अबोधक्षणस्येवे**ति निदर्शनम्। **ततः**–क्लिष्टाद् बोधमात्रात् **अक्लिष्टस्यानुदयात्** तस्यैव। **अक्लिष्टश्चासौ**–बोधः **शुद्धि**रुच्यते। **स** चैवम्भूतो**ऽयुक्तः ततः**–क्लिष्टाद् बोधमात्रात्। कुत इत्याह–**सङ्क्लेशमात्रत्वात्** तस्य। **तद्धि**–क्लिष्ट बोधमात्रं **स्वस्वभावेन**–आत्मीयेन रूपेण क्लिष्टतालक्षणेन **अजनयत्**। किमित्याह–**जनकधर्मतामतिपतति, जनयच्च तेन**–स्वस्वभावेन (**भिन्नजातीयं**–) विजातीयं कार्यं जनकधर्मतामतिपतति। एतदेव निदर्शनान्तरेणाह–**न हि शुद्धबोधमात्रात्** [6]सकाशाद् **अशुद्धबोधजन्म**। कुत इत्याह–**तत्तत्स्वभावनियमात्** तस्य–शुद्धबोधमात्रस्य शुद्धबोधमात्रजननस्वभावनियमादिति। **न नीला**द् बोधमात्रा**च्छुक्लोदयवददोषः,** किन्तु दोष एव। कुत इत्याह–**तन्मात्रात्**–नीलमात्रात्, **नीलान्तरवदि**ति निदर्शनं सजातीयमेव। **तदसिद्धेः**–शुक्लोदयासिद्धेः। इत्थ चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–

(विवरणम्)

(१७) **तस्यैवे**ति। अक्लिष्टक्षणहेतोर्विवक्षितानन्तरक्लिष्टक्षणस्यैव। अयमभिप्रायः–यथाऽयमक्लिष्टक्षणहेतुतया परिकन्कि(? क्लि)ष्टक्षणहेतुतया परिकल्पितः क्लिष्टो ज्ञानक्षणः स्वकारणात् क्लिष्टक्षणात्, एवमस्मादपि क्लिष्टात् क्लिष्टस्यैवात्पादो युक्तः, नाक्लिष्टस्येति॥

१ 'बाह्यार्थसिद्धे' इति ग–पाठ। २ 'तत अबोध०' इति ग–पाठ। ३ 'शुद्ध स' इति ग–पाठ। ४ द्रष्टव्य ११६तम पृष्ठम्। ५ 'अबोधे क्षण०' इति ङ–पाठ। ६ 'सङ्काशाद्' इति क–पाठ।

(मूलम्)

"कस्यचित् किञ्चिदेवान्तर्वासनायाः प्रबोधकम् ।
ततो धियां विनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥"[1]

इत्यादिवचनात् । न चात्रोपादाननिमित्तभावो ज्यायान्, कस्यचित् क्वचित् सहकारित्वायोगादिति निर्लोठितं प्रपञ्चेन ॥

अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे तु न नीलाच्छुक्लजन्म, तथाऽनुभवभावेऽपि सन्न्यायायोगात्, हेत्वभेदे फलभेदानुपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, नीलाच्छुक्लवच्छुद्धादप्यशुद्धजन्मानिषेधात् । न शुद्धोऽशुद्धजननस्वभावः । इतर इतरस्वभावः कथम् ?, सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तेः

(स्वो० व्या०)

शक्त्यन्तरोपादानं, शुक्लशक्त्युपादानमित्यर्थः[2], यस्मात् तत्-शुक्लमिष्यते भवद्भिः । कुत इत्याह-कस्यचित्-बोधमात्रस्य किञ्चिदेव-शक्तिरूपं अन्तर्वासनायाः प्रबोधकं भवति, ततो धियां विनियमो नीलशुक्लादितया, न बाह्यार्थव्यपेक्षया इत्यादिवचनात् कारणात् । न चात्रोपादाननिमित्तभावो ज्यायान्[3] । कुत इत्याह-भवत्पक्षे कस्यचित् क्वचित् सहकारित्वायोगादिति एतन्निर्लोठितं प्रपञ्चेन अधस्तात् ॥

अनन्तरेत्यादि । अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे पुनस्तस्यैवैषा शक्तिरित्यस्मिन् न [4]नीलाद् विज्ञानात् शुक्लजन्म-शुक्लविज्ञानोदयः । तथाऽनुभवभावेऽपि सति किमित्याह-सन्न्यायायोगात् । अयोगश्च हेत्वभेदे सति फलभेदानुपपत्तेः । अभिन्नं च नीलविज्ञानं नीलशुक्लहेतुः, शक्तिरपि तदेवेत्यभिप्रायः । एवं चोक्तदोषसिद्धिरेव । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एनमेवाह-नीलाच्छुक्लवदिति निदर्शनम् । शुद्धादपि बोधादशुद्धजन्मानिषेधात् । आह-न शुद्धोऽशुद्धजननस्वभावः, बोध इति प्रक्रमः । अत्रोत्तरम्-इतरः-क्लिष्ट इतरजननस्वभावः-शुद्धजननस्वभावः । कथम् ? अत्राह-सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तेः-निरन्वयसङ्क्लेश-

(विवरणम्)

(१८) अनन्तरविज्ञानशक्तिपक्षे इति । नीलज्ञानस्यैवेदृशी शक्तिर्येन तदनन्तरं शुक्लज्ञानमुत्पद्यते इत्यस्मिन् शुद्धबोधेऽपि तुल्यैवेयम् ॥

(२५) सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तेरिति । अत्र 'सर्वथा'शब्दस्याग्रतोऽकारप्रश्लेषः कार्यः । ततोऽसङ्क्लेशनिवृत्तेरिति भवति । अत्र चायं भावार्थः-यथा सङ्क्लिष्टक्षणादनन्तरं सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तौ सत्यां शुद्धः क्षण उत्पद्यत इत्यङ्गीक्रियते तथाऽसङ्-

१ अनुष्टुप् । २ 'मित्यर्थः यस्मात् तत् शुक्लमित्यर्थः यस्मात्' इति क-पाठः । ३ 'ज्यायते' इति ङ-पाठः । ४ 'नीलाद्विज्ञानात्' इति ङ-पाठः ।

(मूलम्)

शुद्धबोधेऽपि तुल्यैवेयम् । कथं भूयस्तद्भावः एव? मा भवत्विति निषिध्यते । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथा यस्य सर्वथा निवृत्तिस्तस्यानन्तरं तत्सदृशेनैव भवितव्यमित्युक्तदोषानतिवृत्तिरेव ॥

किञ्चाद्वये बोधमात्रे तत्त्वे सङ्क्लिष्टोऽसङ्क्लिष्टश्च बोध इत्येतदेवासम्भवि अन्यत्र वचनमात्रात्, उभयत्र बोधमात्रभावात्, अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः, तदतिरिक्तस्य चाभावाद् बोधभेदमात्रस्याप्रयोजकत्वात्, तस्मिन् सत्यपि जातिभेदायोगात् शुद्धबोधभेदेषु तदनुपपत्तेः। एवमपि तदङ्गीकरणे इष्टबाधा शुद्धबोधानामपि क्लिष्टेतरत्वप्रसङ्गात्,

(स्वो० व्या०)

नाशतो विजातीयजननस्वभावसिद्धेरित्यर्थः । एतदाशङ्क्याह–**शुद्धबोधेऽपि तुल्यैवेयं**–सर्वथा सङ्क्लेशनिवृत्तिः, अतो विजातीयजननस्वभावसिद्धेः क्लिष्टबोधो भवतीति अभिप्रायः। अत्राह–**कथं भूयः**–पुनस्तद्भा**वः**–शुद्धबोधभावः? । एतदाशङ्क्याह–**मा भवत्विति निषिध्यते । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्य**मनन्तरोदितम् । **अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे सति **यस्य सर्वथा निवृत्तिस्तस्यानन्तरं तत्सदृशेनैव भवितव्यं** सर्वथा निवृत्त्याऽपि विजातीयजननस्वभावताक्षेपादिति–**एवमुक्तदोषानतिवृत्तिरेव** । न क्लिष्टाच्छुद्धजन्मेति भावः ॥

अभ्युच्चयमेवाह **किञ्चे**त्यादिना । किञ्च **अद्वये बोधमात्रे तत्त्वे सङ्क्लिष्टः असङ्क्लिष्टश्च बोध इत्येतदेवासम्भवि** तत्त्वतः, **अन्यत्र वचनमात्रात्**, निरर्थकादिति । एतदेवाह–**उभयत्र**–सङ्क्लिष्टेऽसङ्क्लिष्टे च **बोधमात्रभावात्, अन्यथा तत्तत्त्वासिद्धेः**–बोधमात्रतत्त्वासिद्धेः **तदतिरिक्तस्य च**–बोधमात्रातिरिक्तस्य च **अभावाद् बोधभेदमात्रस्य च** केवलस्य **अप्रयोजकत्वात्** । कथमित्याह–**तस्मिन् सत्यपि**–बोधभेदमात्रे **जातिभेदायोगात्** । अयोगश्च **शुद्धबोधभेदेषु** नानासन्तानान्तरवर्तिषु **तदनुपपत्तेः**–जातिभेदानुपपत्तेः । **एवमपि**–बोधभेदमात्रतायां **तदङ्गीकरणे**–जातिभेदाङ्गीकरणे **इष्टबाधा** । कथमित्याह–**शुद्धबोधानामपि** सन्तानान्तरवर्तिनां **क्लिष्टेतरत्वप्रसङ्गात्** ।

(विवरणम्)

क्लिष्टक्षणादनन्तरं सर्वप्रकारैरसङ्क्लेशनिवृत्तेस्तुल्यत्वात् क्लिष्टः क्षण उत्पद्यत इत्यप्यभ्युपगम्यतां, सर्वथा निवृत्तेरुभयत्राप्यविशिष्टत्वात् ॥

१ 'बुद्धबोधा०' इति ग–पाठ । २ 'सिद्धे क्लिष्ट०' इति क–पाठ । ३ 'भवत्विति' इति ङ–पाठ । ४ 'स्वनाक्षेपा०' इति ङ–पाठ । ५ 'अभ्युच्चयमाह' इति ङ–पाठ. । ६ 'बुद्धबोद्धा०' इति ङ–पाठ. ।

(मूलम्)

तेषामपि मिथो भेदात्, तन्मात्रस्य च तद्भावहेतुत्वात्, अन्यथाऽधिकभावसिद्धिः, क्लिष्टो बोध इति क्लेशस्य बोधविशेषणत्वात्, असतो विशेषणत्वायोगात् अतिप्रसङ्गात्, तदितरत्राप्यविशिष्टत्वात्। तथाहि–बोधो बोध इति तत्त्वे क्लेशाभाव उभयत्राविशिष्ट एवेति। न च निरंशं तत्त्वमिति तत्त्वतो न विशेषणविशेष्यभावः, क्लिष्टो बोध इति तत्त्वानुपपत्तेर्निरंशस्यैकस्वभावत्वात् तस्य च बोध एवोपयोगात्, अन्यथा तदबोधतापत्तेः क्लिष्ट इति शब्दहेत्वभावात् तत्त्वतस्तत्तत्त्वाविशेषात्। इति यथोदिततत्त्वानुपपत्तिः॥

एतेन यदुच्यते–"तदेवाद्वयं[1] बोधमात्रं तथास्वभावत्वात् तथाऽवभासमानं ग्राह्यादिरूपत्वाद् विकल्पात्मकत्वात् क्लिष्टो बोध

(स्वो० व्या०)

प्रसङ्गश्च **तेषामपि**–शुद्धबोधानां[2] **मिथः**–परस्परं **भेदात्, तन्मात्रस्य च**–भेदमात्रस्य च **तद्भावहेतुत्वात्**–क्लिष्टेतरभावहेतुत्वात्। **अन्यथा**–एवमनभ्युपगमेऽ**धिकभावसिद्धिः क्लिष्टो बोध इति**–एवं **क्लेशस्य बोधविशेषणत्वात्, असतः**–क्लेशस्य **विशेषणत्वायोगात्**। अयोगश्च **अतिप्रसङ्गात्**। **तदितरत्रापि**–शुद्धबोधेऽ**विशिष्टत्वात्** असद्विशेषणस्य। एतदेव भावयति **तथाहीत्यादिना**। तथाहि–**(बोधो) बोध इति तत्त्वे क्लेशाभाव उभयत्र**–बोधे **अविशिष्ट एवेति** तदितरत्राप्यविशिष्टत्वसिद्धिः। **न चे**त्यादि। न च **निरंशं तत्त्वमिति** कृत्वा **तत्त्वतः**–परमार्थेन हेतुना **न विशेषणविशेष्यभावः**। कुत इत्याह–**क्लिष्टो बोध इति**–एवं **तत्त्वानुपपत्तेः**। अनुपपत्तिश्च **निरंशस्यैकस्वभावत्वात् तस्य च**–एकस्य स्वभावस्य **बोध एवोपयोगात्**। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तदबोधतापत्तेः** तस्य–बोधस्याबोधतापत्तेः। एवं **क्लिष्ट इति शब्दहेत्वभावात्** बोधैकस्वभावतया। अत एवाह–**तत्त्वतः**–परमार्थेन **तत्तत्त्वाविशेषात्**–बोधतत्त्वाविशेषात्। **इति**–एवं **यथोदिततत्त्वानुपपत्तिः**, क्लिष्टबोध इति तत्त्वानुपपत्तिरित्यर्थः॥

एतेन यदुच्यते परैः–**तदेवाद्वयं बोधमात्रं** वस्तु **तथास्वभावत्वात्** कारणात् **तथाऽवभासमानं** ग्राह्यादिरूपतयैव **ग्राह्यादिरूपत्वात्[3]** कारणात्

(विवरणम्)

(१९) **बोधो बोध** इति। कोऽर्थः?। बोधो बोध इति क्लिष्टता हेतोरन्यस्य **कस्यचिदभावात्**॥

१ 'द्वयबोधः' इति ग–पाठः। २ 'बुद्धबोधानां' इति ङ–पाठः। ३ 'ग्राह्यत्वादिरूप०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

उच्यते" इत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तम्, अद्वयस्य निरंशत्वात्, असतश्चाननुभवात्। इति कर्मलक्षण एव क्लेशोऽस्तु। सत्यस्मिन्नपरिकल्पिते तद्योगात् क्लिष्टता तद्वियोगाच्च परमार्थत एव शुद्धिरित्युपपद्यते भवापवर्गविशेषो नान्यथा। एवं च तस्य कर्मणः सत्त्वादचेतनत्वाद् बाह्यसिद्धिरेवेत्यलं प्रसङ्गेन ॥

इतश्च बाह्यप्रतिक्षेपोऽयुक्तः[1], आप्तवचनविरोधात्, "सञ्चितालम्बना पञ्च विज्ञानकायाः" इति वचनप्रामाण्याद् बाह्यसञ्चयस्येष्टत्वात्, आलम्बनत्वेन तद्वस्तुत्वसिद्धेः, विज्ञानजनकत्वात्, अवस्तुनो जनकत्वायोगात्, उक्तवत् तद्भावाविरोधाच्च। तथाहि-'तन्नैरन्तर्यावस्थानमेव तेषां तथास्वभावतया कथञ्चिदपृथग्भूत[2]तथाविधैकपरि[3]-

(स्वो० व्या०)

विकल्पात्मकत्वादेव क्लिष्टो बोध उच्यते इत्यादि यदुच्यते तदपि प्रतिक्षिप्तम्। कथमित्याह-अद्वयस्यैकतया निरंशत्वात्, असतश्च-क्लेशस्य अननुभवात्। इति-एवं कर्मलक्षण एव क्लेशोऽस्तु। सत्यस्मिन्नपरिकल्पिते-कर्मलक्षणे क्लेशे तद्योगात्-कर्मलक्षणक्लेशयोगात् क्लिष्टता तद्वियोगाच्च-अपरिकल्पितक्लेशवियोगाच्च परमार्थत एव शुद्धिरिति-एवमुपपद्यते। किमित्याह-भवापवर्गविशेषो नान्यथा। एवं च सति तस्य कर्मणः क्लेशरूपस्य सत्त्वादचेतनत्वाद् बाह्यसिद्धिरेव बोधभेदेन इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

इतश्च बाह्यप्रतिक्षेपोऽयुक्तः। कुत इत्याह-आप्तवचनविरोधात्। विरोधश्च सञ्चितालम्बनाः पञ्च रूपादिज्ञानभेदतः विज्ञानकाया इति वचनप्रामाण्यादेवं बाह्यसञ्चयस्येष्टत्वादिति। आलम्बनत्वेन हेतुना तद्वस्तुत्वसिद्धेः।[4] सिद्धिश्च[5] विज्ञानजनकत्वात् अवस्तुनो जनकत्वायोगात् उक्तवत्-यथोक्तं तद्भावाविरोधाच्च-सञ्चयभावाविरोधाच्च। प्रागुक्तस्मरणार्थमाह तथाहीत्यादिना। तथाहि-तन्नैरन्तर्यावस्थानमेव, प्रक्रमात् परमाणुनैरन्तर्यावस्थानमेव तेषां-परमाणूनां तथास्वभावतया कारणेन कथञ्चिदपृथग्भूततथाविधैकपरिणामवत्, तन्नैरन्तर्यावस्थानं तत्समूहः-परमाणुसमूहः

१ 'प्रतिक्षेपो युक्त' इति क-पाठ। २ 'भूतभूततया०' इति क-पाठ। ३ 'परिणामवत्समूह.' इति ग-पाठ। ४ 'सिद्धेऽसिद्धिश्च' इति ङ-पाठ। ५ 'सिद्धिश्च तद्विज्ञान०' इति क-पाठ.।

(मूलम्)

णामवत् तत्समूहः' इत्युक्तम्[1] । समूहः सञ्चय इति चानर्थान्तरमेव। न चेदं गम्भीरदेशनायोग्यतापादनाय विनेयानुगुण्यत उक्तमिति युक्तम्, प्रमाणाभावात्, तद्विवक्षाया अप्रत्यक्षत्वात् तथाऽनुभवाभावात्, तथापि तत्कल्पने अतिप्रसङ्गादिति । न च "चित्तमात्रं भो जिनपुत्र यदेतत् त्रैधातुकम्" इत्यादि बाधकं वचनमेव प्रमाणमत्र, [2]तदनाप्ततापत्तेः विरुद्धार्थाभिधानात् तुल्ययोगक्षेमत्वात्, [3]अस्यैव चान्यार्थत्वादिति । तथाहि–इदमेव युक्तं यदास्थानिवृत्त्यर्थमस्य संयोग-वियोगाभ्यां हर्षादिकरणेन सङ्कल्पमात्ररमणीयताकथनम्, अन्यथा बाह्याभावेन दानपारमितादीनां तन्निबन्धनगुणानाम-

(स्वो० व्या०)

इत्युक्तं प्राक्[4] । मा भूत् समूह-सञ्चययोर्भेदप्रतिपत्तिरित्याह–**समूहः सञ्चय इति चानर्थान्तरमेव । न चेदं** [5]सञ्चितालम्बना इत्यादि **गम्भीरदेशनायोग्यतापादनाय**, विज्ञानदेशनायोग्यतापादनायेत्यर्थः, **विनेयानुगुण्यतः**–शिष्यानुगुण्येन **उक्तमिति युक्तं** वक्तुम् । कुत इत्याह–**प्रमाणाभावात्, तद्विवक्षायाः**–आप्तविवक्षाया **अप्रत्यक्षत्वात्**–परोक्षत्वात् । अप्रत्यक्षत्वं च **तथाऽनुभवाभावात्**–तद्विवक्षाग्रहणतयाऽनुभवाभावात् । **तथापि**–एवमपि **तत्कल्पने**–विनेयानुगुण्यत उक्तमिति कल्पने किमित्याह–**अतिप्रसङ्गादिति । न च "चित्तमात्रं भो जिनपुत्र यदेतत् त्रैधातुकं"**–काम-रूपा-ऽरूपधातुरूपमित्यादि [6]**बाधकं वचनमेव प्रमाणमत्र** विनेयानुगुण्यत उक्तमिति कल्पनायाम् । कुत इत्याह–**तदनाप्ततापत्तेः** आप्तस्यानाप्ततापत्तेः । आपत्तिश्च **विरुद्धार्थाभिधानात्** तथा **तुल्ययोगक्षेमत्वात्** । एतदेवाह–**अस्यैव**–चित्तमात्रमित्यादेर्वचनस्य **अन्यार्थत्वादिति** । इदमेव भावयति **तथाहीत्यादिना** । तथाहीति पूर्ववत् । **इदमेव युक्तं यदास्थानिवृत्त्यर्थमस्य**–अर्थस्य **संयोग-वियोगाभ्यां हर्षादिकरणेन**, 'आदि'शब्दाद् विषादादिग्रहः, **सङ्कल्पमात्ररमणीयताकथनम् । अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे [7]**बाह्याभावेन** हेतुना **दानपारमितादीनाम्** । 'आदि'शब्दाच्छीलपारमितादि-

(विवरणम्)

(१७) **दानपारमितादीनामिति** । दानस्य प्रकर्षप्राप्तिर्दानपारमिता । एवमन्याऽपि ॥

१ २५तमे पृष्ठे । २ 'तदनाप्ततात्तेः' इति ग–पाठः । ३ 'अस्यैवानार्थं०' इति ग–पाठः । ४ २५तमे पृष्ठे । ५ 'संवितालम्बिना' इति क–पाठः । ६ 'बोधकं' इति क–पाठः । ७ 'बाह्यताभावेन' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

भावः, तदभावाच्च तस्यैव भगवतोऽभावप्रसङ्गः। न च विज्ञानमात्रसम्पादनीया एव ते, लोके तथाऽदर्शनात्, दानादिज्ञानभावेऽपि परप्रीत्याद्यभावात्, अतः शून्यतावचनवन्न्यायबाधितत्वात् प्रमाणभावाज्जातियुक्तियोगात् त्रैधातुकास्थानिवृत्त्यर्थमेवैतदिति युक्तम्। एवं चाप्तवचनतोऽपि सिद्धे बाह्येऽर्थे व्यवस्थितं सदसदादित्वं घटस्य॥

(स्वो० व्या०)

ग्रहः। **तन्निबन्धनगुणानाम्**–आप्तनिबन्धनगुणानाम**भावः, तदभावाच्च**–तन्निबन्धनगुणाभावाच्च **तस्यैव भगवतः**–आप्तस्य **अभावप्रसङ्गः। न च विज्ञानमात्रसम्पादनीया एवैते**–दानपारमितादयः। कुत इत्याह–**लोके तथाऽदर्शनात्।** अदर्शनं च **दानादिज्ञानभावे**[1]**ऽपि परप्रीत्याद्यभावात्** परोऽत्र सम्प्रदानम्। 'आदि'शब्दाद् भुक्त्यादिग्रहः। उपसहरन्नाह–**अतः शून्यतावचनवदिति** निदर्शनम्। शून्याः सर्वसंस्कारा इत्यादि **न्यायबाधितत्वात्** हेतोः **प्रमाणभावात्** शून्यतायां **जातियुक्तियोगात्** एतद्युक्तीनां **त्रैधातुकास्थानिवृत्त्यर्थमेव तत्**–वचन यदुत "चित्तमात्रम्"इत्यादि **इति युक्तं** वक्तुम्। **एवं चाप्तवचनतोऽपि सिद्धे बाह्येऽर्थे** किमित्याह–**व्यवस्थितं सदसदादित्वं घटस्य॥**

(विवरणम्)

(१५) **जातियुक्तियोगादिति**। जातियुक्तिभिर्योगात्–सम्बन्धात्॥

(१५) **एतद्युक्तीनामिति**। एतद्युक्तीनां–शून्यतावादयुक्तीनाम्॥

(१५-१६) **त्रैधातुकास्थानिवृत्त्यर्थमेवेति**। [2]रूपा-ऽरूपा-कामास्त्रयो धातवः। एतत् स्वरूप च बौद्धराद्धान्तसिद्धमिति॥

इति श्रीमुनिचन्द्रसूरिविरचिते अनेकान्तजयपताकोद्द्योतदीपिकावृत्तिटिप्पणके योगाचारमतवादः॥

---

१ 'भावोऽपि' इति ङ–पाठ। २ 'रूप्या-ऽरूप्य-काम्यास्त्रयो' इति च–पाठ.।

षष्ठोऽधिकारः ।

(मूलम्)

यच्चोक्तम्[1]-'विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपत्वाद् वस्तुनोऽनेकान्तवादिनो मुक्त्यभावप्रसङ्गः'[2] इत्येतदपि सूक्ष्मेक्षिकया मुक्तिमार्गमनालोच्यैवोक्तमिति, उक्तवत् सत्त्वानित्यत्वादीनां विरोधित्वासिद्धेः, अन्यथा वस्त्वभावप्रसङ्गात् । किञ्च तथाभूतवस्त्वभावे सत्येकान्तवादिन एव मुक्त्यभावप्रसङ्गः । तथाहि-यदि तदात्मा-ऽङ्गना-भवन-मणि-कनक-धन-धान्यादिकमेकान्तेनैवानात्मकत्वादिधर्मयुक्तं भावनालम्बनमिष्यते, हन्त तर्हि सर्वथाऽनात्मकत्वाद् भावकभाव्याभावात् तत्परिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावतः कुतः कस्य वा दोषप्रहाणमिति कथ्यतामिदम् ॥

स्यादेतत् परपरिकल्पिताविचलितैकस्वभावात्मापेक्षया[3] तदनात्म-

(स्वो० व्या०)

यच्चोक्तमित्यादि । यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्षे[4]-'विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपत्वाद् वस्तुनोऽनेकान्तवादिनो मुक्त्यभावप्रसङ्गः' इत्येतदपि सूक्ष्मेक्षिकया मुक्तिमार्गमनालोच्यैवोक्तमिति । कुत इत्याह-उक्तवत्-यथोक्तं तथा सत्त्वानित्यत्वादीनां धर्माणां विरोधित्वासिद्धेः कारणात् । अन्यथा-एवमनभ्युपगमे किमित्याह-वस्त्वभावप्रसङ्गात् निर्णीतमेतत् । किञ्च तथाभूतवस्त्वभावे सति अनेकान्तात्मकवस्त्वभाव इत्यर्थः, एकान्तवादिन एव-वादिनो मुक्त्यभावप्रसङ्गः । एतदेवाह तथाहीत्यादीना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । यदि तदात्मा-ऽङ्गना-भवन-मणि-कनक-धन-धान्यादिकमेकान्तेनैव-सर्वथैव अनात्मकत्वादिधर्मयुक्तं भावनालम्बनमिष्यते, हन्त तर्हि सर्वथाऽनात्मकत्वात् कारणात् भावकभाव्याभावात् हेतोः तत्परिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावतः-एकान्तेनैव अनात्मकत्वादिवस्तुपरिज्ञानोत्तरकालभाविभावनाभावेन कुतः कस्य वा दोषप्रहाणं-रागादिप्रहाणमिति कथ्यतामिदम् ॥

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्-अथैवं मन्यसे परपरिकल्पितश्चासौ अविचलितैकस्वभावश्चेति विग्रहः, एवम्भूतश्चासावात्मा च तदपेक्षया तत्-

---

१ प्रथमे खण्डे २७तमे पृष्ठे । २ 'भावप्रसङ्गस्त्वभावप्रसङ्गात् इत्येतदपि' इति ग-पाठः । ३ 'कल्पिताविचालितैक०' इति ग-पाठः । ४ प्रथमे खण्डे २७तमे पृष्ठे ।

(मूलम्)

कमभ्युपगम्यते, न पुनः प्रतिक्षणनश्वरात्मापेक्षयेति। एतदप्यसारम्, विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि–तत् कथञ्चित् प्रतिक्षणनश्वरं स्यात् सर्वथा वा ? । यदि कथञ्चिदर्हन्मतानुवाद एव । तथा चोक्तमर्हन्मतानुसारिभिः–

"सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः ।
[1]सत्योश्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥"[2]

इत्यादि । अथ सर्वथा, हन्त तर्ह्यैहिकामुष्मिक[3]सकललोकसंव्यवहाराभावप्रसङ्गः । तथाहि–प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो ग्राह्यग्राहकभाव-स्मरण-प्रत्यभिज्ञान-कुतूहलविरमणादि आविद्वदङ्गनादिप्रतीतमपि नोपपद्यते । न हि ग्राह्यार्थ-तद्ग्राहकसंवेदनयोः

(स्वो० व्या०)

अवस्तु **अनात्मकमभ्युपगम्यते, न पुनः प्रतिक्षणनश्वरात्मापेक्षयेति । एतदपि**–परसम्मत**मसारम् ।** कथमित्याह–**विकल्पानुपपत्तेः ।** एनामेवाह **तथाहीत्यादिना** । तथाहीति पूर्ववत् । **तत्**–वस्तु **कथञ्चित्**–पर्यायापेक्षया **प्रतिक्षणनश्वरं स्यात् सर्वथा वा । यदि कथञ्चिदर्हन्मतानुवाद एव ।** एनमेवाह **तथा चोक्तमित्यादिना** । तथा चोक्त**मर्हन्मतानुसारिभिः**–पूर्वाचार्यैः । किमुक्तमित्याह–**सर्वव्यक्तिषु**–घटाद्यासु **नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वम्,** क्षण[4]सम्बन्धभेदात् । **अथ च न विशेषः** कथञ्चित् सदादिरूपतया । भावार्थमाह– **सत्योश्चित्यपचित्योः** चित्रसहकारिसामर्थ्येन **आकृतिजातिव्यवस्थानात्**–संस्थानसत्त्वव्यवस्थानादित्यादि । **अथ सर्वथा** प्रतिक्षणनश्वर तन्न । **हन्त तर्ह्यैहिकामुष्मिकसकललोकसंव्यवहाराभावप्रसङ्गः** । एतदेव भावयति **तथाहीत्यादिना** । तथाहि–**प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति**–प्रतिक्षण सर्वथा निरनुवृत्तिनशनशीलत्वे सति **आत्मादिवस्तुनो ग्राह्यग्राहकभावश्च स्मरणं** च **प्रत्यभिज्ञानं** च **कुतूहलविरमणादि** चेति द्वन्द्वः, **एतदाविद्वदङ्गनादिप्रतीतमपि नोपपद्यते**–न घटते । **न हीत्यादि** । न यस्मात् **ग्राह्यार्थ-तद्ग्राहक-**

---

१ 'सत्योश्चित्र्यत्यपविच्योतपराकृति०' इति क-पाठो भ्रान्तिमूलक । २ आर्या । ३ 'सकले लोक०' इति क-पाठ । ४ 'सम्बन्धविभेदात्' इति ङ-पाठ ।

(मूलम्)

कथञ्चिदपि तुल्यकालताऽभ्युपगम्यते, तयोर्हेतुफलभावाभ्युपगमात्। उक्तं च[1]–"ग्राह्यतां विदुर्हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम्" इति। एवं च सति ग्राह्यार्थाभाव एव ग्राहकसंवेदनप्रसूतेः तदभावभावित्वात् कुतस्तस्य तद्ग्राहकत्वमितरस्य च तद्ग्राह्यत्वमित्यादाय युक्तिप्रदीपं तिरस्कृत्य स्वदर्शनाभिनिवेशतिमिरं निभाल्यतामेतदिति।

आकारार्पणक्षमत्वमपि तस्यानिश्चितमेव, न यतोऽनन्तरातीतविषयाकारमेतत् संवेदनमिति विनिश्चेतुं शक्यते, तस्याग्रहणात् तदानीमसत्त्वादिति तदाकारमेतदतदाकारं न भवतीत्यवगमानुप-

(स्वो० व्या०)

संवेदनयोः कथञ्चिदपि तुल्यकालताऽभ्युपगम्यते परैः, तयोः–[2]ग्राह्यार्थतद्ग्राहकसंवेदनयोर्हेतुफलभावाभ्युपगमात्। उक्तं च धर्मकीर्त्तिना ग्राह्यतां विदुरर्थस्य हेतुत्वमेव युक्तिज्ञाः–अनुमानादिविदः। किंविशिष्टं हेतुत्वमित्याह–ज्ञानाकारार्पणक्षममिति। एवं च सति ग्राह्यार्थाभाव एव वस्तुस्थित्या ग्राहकसंवेदनप्रसूतेः। किमित्यत आह–तदभावभावित्वात्–ग्राह्यार्थाभावभावित्वात् संवेदनस्य। कुतस्तस्य–संवेदनस्य तद्ग्राहकत्वं–ग्राह्यत्वेनाभिमतार्थग्राहकत्वम्। इतरस्य च–अर्थस्य तद्ग्राह्यत्वं–तदुत्तरकालभाविसंवेदनग्राह्यत्वमित्यादाय युक्तिप्रदीपं [3]सूक्ष्माभोगहस्तेन तिरस्कृत्य स्वदर्शनाभिनिवेशतिमिरं निभाल्यतामेतत्–अनन्तरोक्तमिति ॥

उपचयमाह–आकारार्पणक्षमत्वमपि तस्य–अर्थस्य अनिश्चितमेव। कथमित्याह–न यतोऽनन्तरातीतविषयाकारमेतत् संवेदनमिति–एवं विनिश्चेतुं शक्यते। कुत इत्याह–तस्य–अनन्तरातीतविषयस्य अग्रहणात्। अग्रहणं च तदानीं–संवेदनकाले असत्त्वाद् विषयस्य इति–एवं तदाकारम्–अनन्तरातीतविषयाकारम् एतत्–संवेदनमतदाकारम्–अन्याकारं न भवती-

(विवरणम्)

अथ मुक्तिवादे किञ्चिदवचूर्ण्यते–(१५) ज्ञानाकारार्पणक्षममिति। ज्ञाने स्वाकारढौकनसहं हेतुत्वं युक्तिज्ञा विदुः ॥

१ धर्मकीर्तिना। २ 'ग्राह्यथैतद्०' इति ङ-पाठः। ३ 'सूक्ष्माभोगे हस्तेन' इति क-पाठः।

(मूलम्)

पत्तिः । संवेद्यमानादेव संवेदनाकारात् तदाकारत्वावगम इति चेत्, तथाहि—न यद् यदाकारं न भवति तत् तद्ग्राहकं भवति, पीताकारमिव नीलस्य, तद्ग्राहकं चैतदिति कथं तदवगमानुपपत्तिरिति? । एतदप्ययुक्तम्, अविचारितरमणीयत्वात्, तत्प्रत्यक्षताऽनुपपत्तेः, अनुमीयमानत्वात्, न चानुमीयमानताऽपि, एवंविधाविनाभावव्यवस्थाकारिणः क्षणद्वयग्राहिणो विज्ञानस्याभावात्, क्षणिकत्वविरोधात्, कारणविज्ञानबोधान्वयव्यतिरेकेण कार्यविज्ञाने तद्वैशिष्ट्यायोगात् अतिप्रसङ्गादिति ॥

(स्वो० व्या०)

त्यवगमानुपपत्तिः । संवेद्यमानादेव संवेदनाकारात् तद्गतादेव **तदाकारत्वावगमः**—अनन्तरातीतविषयाकारत्वावगम **इति चेत्,** एतदेव भावयति **तथाही**त्यादिना । तथाहि—**न यद् यदाकारं न भवति** सवेदन **तत् तद्ग्राहकं भवति । पीताकारमिव** संवेदन **नीलस्य तद्ग्राहकम्**—अनन्तरातीतविषयग्राहक **चैतत्**—अधिकृतसंवेदन**मिति**—एवं **कथं तदवगमानुपपत्तिः**—अनन्तरातीतविषयाकारत्वावगमानुपपत्ति**रिति? ।** नैवेत्यर्थः । अत्राह—**एतदप्ययुक्तम**नन्तरोदितम् । कुत इत्याह—**अविचारितरमणीयत्वात् ।** अस्याविचारितरमणीयत्वं च **तत्प्रत्यक्षतानुपपत्तेः**—अनन्तरातीतविषयाकारस्य प्रत्यक्षतानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च **अनुमीयमानत्वात्** तस्य । **न चानुमीयमानताऽ**प्यत्र । कुत इत्याह—**एवंविधाविनाभावव्यवस्थाकारिणः क्षणद्वयग्राहिणो विज्ञानस्याभावात् ।** अभावश्च **क्षणिकत्वविरोधात् ।** तदेवं विशिष्टं तद्व्यवस्थाकारीत्यारेकानिरासायाह—**कारणे**त्यादि । कारण**विज्ञानबोधान्वयव्यतिरेकेण कार्यविज्ञाने तद्वैशिष्ट्यायोगात्** तस्य—कार्यविज्ञानस्य वैशिष्ट्यायोगात् **अतिप्रसङ्गात्** तद्वदपरस्यापि वैशिष्ट्यापत्ते**रिति ॥**

(विवरणम्)

(२३) **कारणविज्ञानबोधान्वयव्यतिरेकेणे**ति । कारणरूपं विज्ञानं तस्य बोधः—चिद्रूपता तस्यान्वयः—अनुगमस्तद्व्यतिरेकेण—तदभावेन । (यदा) हि कारणविज्ञानस्य [1]कार्यादिज्ञानेऽन्वय. स्यात् तदा वैशिष्ट्य स्यात् कार्यविज्ञानस्य । यदा त्वेकान्तक्षणिकतया निर्मूलं प्रलीने एव कारणज्ञाने कार्यस्य ज्ञानमुत्पद्यते तदा किंकृत तस्य वैशिष्ट्यं येनातीतविषयाकारगोचरमनुमानं ततो भवेदिति ॥

---

१ 'कारणविज्ञाने' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

स्यादेतत् समानकालयोरेव ग्राह्यग्राहकभावः। तथाहि–स्वहेतुभ्य एव तद् विज्ञानं विशिष्टसमानकालभाविभावग्राहकस्वभावम्, भावोऽपि तद्ग्राह्यस्वभाव एवोत्पद्यत इति यथोक्तदोषानुपपत्तिः, न, तयोस्तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेः प्रतिबन्धाभावात्। स्यादेतत् एकसामग्र्यधीनत्वादुभयोर्वस्तुतस्तदुत्पत्तिलक्षण एव प्रतिबन्धः। तथाहि–स्वकार्यसाधनप्रवृत्तग्राह्यनिमित्तस्वोपादानजन्यं विज्ञानम्, एवं स्वकार्यसाधनप्रवृत्तसमनन्तरविज्ञाननिमित्तस्वोपादानजन्यं च ग्राह्य-

(स्वो० व्या०)

स्यादेतत् समानकालयोरेवार्थसंवेदनयोर्ग्राह्यग्राहकभावः। तथाहि–स्वहेतुभ्य एव तद् विज्ञानं–विवक्षितं **विशिष्टसमानकालभाविभावग्राह[1]कस्वभावम्, भावोऽ**प्यसौ विवक्षितः **तद्ग्राह्यस्वभाव एव**–विवक्षितविज्ञानग्राह्यस्वभाव एव **उत्पद्यत इति**–एवं **यथोक्तदोषानुपपत्तिः**। एतदाशङ्क्य आह–**न तयोः**–प्रस्तुतार्थसंवेदनयोः **तादात्म्यत[2]दुत्पत्त्यनुपपत्तेः** कारणात् **प्रतिबन्धाभावा**दिति। **स्यादेतत्**–अथैवं मन्यसे **एकसामग्र्यधीनत्वात्** कारणात् **उभयोः**–अर्थ-संवेदनयो**र्वस्तुतः**–परमार्थेन **तदुत्पत्तिलक्षण एव प्रतिब[3]न्धः**। एतद्भावनायैवाह–**तथाही**त्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। **स्वकार्यसाधनप्रवृत्तं** च तद् **ग्राह्यं** च तदेव **निमित्तं** यस्य **स्वोपादानस्य** विज्ञानसम्बन्धिनः **तज्जन्यं विज्ञानं** वर्तते। **एवं स्वकार्यसाधनप्रवृत्तं** च तत् **समनन्तरवि-**

(विवरणम्)

(१५) **तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति**। समानकालभाविनोर्हि ज्ञेय-ज्ञानयोर्न तदुत्पत्तिलक्षणः सम्बन्धो जाघटीति, एककालवर्त्तित्वेनैव परस्परमुपकार्योपका[4]रकभावस्याभावात्। तादात्म्यं तु सुतरां न भवति, जडचिद्रूपस्वभावत्वादर्थ-संवेदनयोः। अतत्सम्बन्धद्व[5]याभावे कथं ग्राह्यग्राहकभावो भवितुमर्हति वैशेषिकस्यापि मते ?। एतच्च परेण वैलक्ष्यभाषितमेव कृतं यदुत समानकालयोरेवार्थ-संवेदनयोर्ग्राह्यग्राहकभावः। न हि तन्मतमेवंविधं समस्ति, विषयक्षणानन्तरं ज्ञानक्षणोत्पत्तिसमभ्युपगमात्॥

(८-९) **स्वकार्यसाधनप्रवृत्तग्राह्यनिमित्तस्वोपादनजन्यं विज्ञानम्। एवं स्व-**

१ 'ग्राहस्वभावं' इति ङ–पाठः। २ 'तस्तदुत्पत्त्यनु०' इति ङ–पाठः। ३ 'बन्धः तद्भावना०' इति ङ–पाठः। ४ 'वारस्याभावात्' इति क–पाठः। ५ 'द्वयोर्भावे' इति क–पाठः।

(मूलम्)

मिति कथं न प्रतिबन्ध इति ? । उच्यते–ग्राह्य-ग्राहकयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावा[1]भावतस्तदुत्पत्त्यसिद्धेः, उक्तवदन्योन्यमनुपकारित्वेन निमित्तताऽनुपपत्तेश्च । ग्राह्यग्राहकभावलक्षण एव तयोः प्रतिबन्ध इति

(स्वो० व्या०)

ज्ञानं च तदेव **निमित्तं** यस्य **स्वोपादान**स्यार्थसम्बन्धिनस्तज्जन्यं **च ग्राह्यमिति**–एवं **कथं न प्रतिबन्धो**ऽर्थसंवेदनयोरि**ति** प्रतिबन्ध एवेति । एतदाशङ्क्याह–**उच्यते** । यथा न प्रतिबन्धः **ग्राह्य-ग्राहकयोः** प्रस्तुतयो**र्मिथः**–परस्परं **हेतुहेतुमद्भावा[2]भावात्** कारणात् **तदुत्पत्त्यसिद्धेः** समानकालतयेति भावः । **उक्तवत्**–यथोक्त तथा**ऽन्योन्यमनुपकारित्वेन** हेतुना **निमित्तत्वानुपपत्तेश्च** कारणादिति । **ग्राह्ये**त्यादि । ग्राह्य**ग्राहकभावलक्षण एव तयोः**–

(विवरणम्)

कार्यसाधनप्रवृत्तसमनन्तरविज्ञाननिमित्तस्वोपादानजन्यं च ग्राह्यमिति कथं न प्रतिबन्ध इति ? । एवं सूत्रं तावद् व्याख्यायते–स्वकार्यसाधने प्रवृत्तं स्वकार्यसाधनप्रवृत्तम्, तच्च ग्राह्यं च–मृदादि तन्निमित्त–सहकारि यस्य तत् तथा, तच्च तत् स्वोपादानं च–प्राच्यविज्ञानलक्षणरूपं तेन जन्यते त(य?)त् तत् स्वकार्यसाधनप्रवृत्तग्राह्यनिमित्तस्वोपादानजन्यं वर्तते विज्ञानम् । तथा एवम्–अनेनैव प्रकारेण स्वकार्यसाधनप्रवृत्तं च तत् समनन्तर[3]विज्ञानं च, तन्निमित्त–सहकारि यस्य तत् तथा, तच्च [4]तत् स्वोपादानं च–मृदादि तज्जन्य वर्तते ग्राह्यं–घटादि । अयमभिप्राय.–विज्ञानस्य सम्बन्धी उपादानक्षणो विज्ञानं जनयन् आत्मसमकालभाविनमर्थक्षणमपेक्षते । अर्थस्यापि सम्बन्धी उपादानक्षणोऽर्थक्षणं जनयन् सन्नात्मसमकालवर्त्तिनं विज्ञानक्षणमपेक्षत इति । ततो यद्यपि समानकालभाविनाऽर्थक्षणेन न ज्ञानं जनितं तथापि तत्सजातीयेन पाश्चात्यक्षणेन जनितमिति कृत्वा समानकालभाविनोऽर्थस्य ग्राहकं [5]भवतु, तत्तुल्येन जनितत्वादिति । एतद्व्याख्यानानुसारेण वृत्त्यक्षराणि सुगमान्येवेति न व्याख्यातानि ॥

(११-१२) **निमित्तत्वानुपपत्तेश्चे**ति । सहकारित्वस्याघटनादित्यर्थः ॥

---

१ 'भाव , तदु०' इति **ग**–पाठ । २ 'भावात् तदु०' इति **ङ**–पाठ । ३ 'विज्ञानं भूतनिमित्तं' इति **ख–च**–पाठ । ४ 'वेनस्यापादानं' इति **ख–च**– पाठ । ५ 'भवतुल्येन' इति **च**–पाठ. ।

(मूलम्)

चेत्, न, अस्य धर्मकीर्तिनाऽनङ्गीकृतत्वात्। किं तेन? मयाऽङ्गीकृतो न्याय्यत्वादिति चेत्, अङ्गीक्रियतां तर्हि कथञ्चित् तत्स्थैर्यमप्यनुभवन्यायसम्पन्नत्वात्, अन्यथा क्षणिकत्वाद्यवगतिविरोधात्। न ह्येकान्तेन क्षणस्थितिधर्मणा विज्ञानेनोपलब्धोऽपि भावः क्षणिकोऽयमिति गम्यते, तदनु तेन तदभावानवगमात् तमन्तरेणापि तद्गतावतिप्रसङ्गः शङ्खपीतज्ञानवदतथाभूतादपि ततः कुतश्चिन्निमित्तात् तत्तथाभूतभावाविरोधात्, तत् प्रतीत्य भवतस्तत्त्वतस्तदुपकारानपे-

(स्वो० व्या०)

अर्थ-संवेदनयोः **प्रतिबन्धः।** **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**ने**त्यादि। **न अस्य**–ग्राह्य-ग्राहकभावलक्षणस्य प्रतिबन्धस्य **धर्मकीर्त्तिना**–भवत्तार्किकचूडामणिना**ऽनङ्गीकृतत्वात्। किं तेन? मयाऽङ्गीकृतो न्याय्यत्वा**द्धेतोः। **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**अङ्गीक्रियतां तर्हि कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण द्रव्यार्थतया **तत्स्थैर्यमपि**–अर्थसंवेदनस्थैर्यमपि, **अनुभवन्यायसम्पन्नत्वात्; अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **क्षणिकत्वाद्यवगतिविरोधात्[1]।** ऐनमेवाह[2]–**न ह्री**त्यादि। न यस्मात् **एकान्तेन[3] क्षणस्थितिधर्मणा विज्ञानेन उपलब्धोऽपि** सन् **भावः क्षणिकः अयमिति गम्यते, तदनु**–तत्पृष्ठतः **तेन**–विज्ञानेन **तदभावानवगमात्,** तुल्यकालनिवृत्त्येति भावः। **तं**–तदभावावगमम**न्तरेणापि तद्गतौ**–क्षणिकत्वगतौ **अतिप्रसङ्गः,** अक्षणिकत्वाधिगत्यापत्तेः। एतद्भावनायैवाह–**शङ्खपीतज्ञानवत्** इति निदर्शनम्, **अतथाभूतादपि ततः**–वस्तुन इह तावन्नित्यादपि **कुतश्चिन्निमित्ता**दान्तरदोषतोऽवस्थाभेददर्शनादेः **तत्तथाभूतभावाविरोधात्।** तं[4]च तत् तथाभूतं च तत्तथाभूतं तस्य भावस्तत्तथाभूतभावस्तस्याविरोधात्। एतदुक्तं भवति–नित्यादपि वस्तुनो यथोक्तनिमित्तात् क्षणिकविज्ञानभावाविरोधादिति। एतद्भावनायैवाह–**तत् प्रतीत्ये**त्यादि। **तत्**–अनित्यं वस्तु **प्रतीत्य[5] भवतो** विज्ञानस्य

(विवरणम्)

(२४) यथोक्तनिमित्तादिति। अवस्थाभेददर्शनलक्षणात्॥

१ 'त्वाद्यधिगति विरोधात्' इति ग-पाठः। २ 'एनामेवाह' इति ङ-पाठः। ३ 'एकं तत्-क्षण०' इति क-पाठः; ङ-पाठस्तु 'एकान्तक्षण०' इवि। ४ 'तच्च तथाभूतं' इति ङ-पाठः। ५ 'प्रतीत्य ततो' इति क-पाठः।

(मूलम्)

क्षिणः तद्भावाभावाविशेषेण नित्यादपि तद्भावसिद्धेः। [1]भावोऽपि नावगम्यत इति चेत्, को वा किमाह? । आत्मानुमानतः क्षणिकताधिगतिरिति चेत्, न, आत्माभावे तस्याप्यप्रवृत्तेः। इत्यलं प्रसङ्गेन विजृम्भितमेवात्रासत्[2]स्वयूथ्यैरिति ॥

स्मरणाद्यसम्भवस्तु प्रति[3]क्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति वस्तुनः सुभाव्य एव। न ह्यन्येनान्यस्मिन्ननुभूतेऽन्यस्यान्योपलब्धौ स्मरणप्रत्यभिज्ञानादयो युज्यन्त इति। एवमैहिकसकललोकसंव्यवहाराभाव इति स्थितम्। आमुष्मिकव्यवहारस्तु सुतरामसङ्गतः, कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। तथाहि—यः कुशले प्रवर्त्तते स तदैव सर्वथा

(स्वो० व्या०)

तत्त्वतः—परमार्थेन तदुपकारानपेक्षिणोऽन्वयाभावेन तद्भावाभावाविशेषेण तस्य—वस्तुनो भावाभावाभ्यामविशेषः परमार्थतस्तेन हेतुना नित्यादपि—वस्तुनः तद्भावसिद्धेः—अधिकृतविज्ञानभावसिद्धेः। भावोऽपि तस्य वस्तुनः क्षणस्थितिधर्मणा विज्ञाने नावगम्यत इति चेत्, को वा किमाह? एवमेवैतदित्यर्थः। आत्मानुमानतो ज्ञानेन क्षणिकताधिगतिरिति चेत् वस्तुन इति। एतदाशङ्क्याह—न, आत्माभावे ज्ञानस्य क्षणिकतया निवृत्तेः तस्यापि—अनुमानस्यापि अप्रवृत्तेः। इत्यलं प्रसङ्गेन विजृम्भितमेवात्र—व्यतिकरेऽसत्स्वयूथ्यैः—दिवाकरादिभिः सन्मत्यादिषु इति ॥

स्मरणाद्यसम्भवस्तु प्रागुपन्यस्तः प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति वस्तुनः—सचेतनादेः सुभाव्य एव। न यस्मादन्येन—प्रमात्रा अन्यस्मिन्—प्रमेयेऽनुभूते सति अन्यस्य—प्रमातुरन्योपलब्धौ—प्रमेयान्तरोपलब्धौ स्मरणप्रत्यभिज्ञानादयो युज्यन्त इति। एवम्—उक्तनीत्या ऐहिकसकललोकसंव्यवहाराभाव इति स्थितम्। आमुष्मिकव्यवहारस्तु पारलौकिकः कर्मफलसम्बन्धादिः सुतरामसङ्गतः। कुत इत्याह—कृतनाशाकृताभ्यागम-

---

(विवरणम्)

(१४) भावाभावाभ्यामविशेष इति। अन्वयाभावे हि ज्ञानस्य [4]जायमानेऽस्य विषयवस्तुनः सम्बन्धिभ्या भावाभावाभ्यां न कश्चिद् विशेष इति ॥

---

१ 'भावो नावगम्यत' इति क-पाठ। २ श्रीसिद्धसेनदिवाकरादिभि। ३ 'क्षण निरन्वय०' इति ग-पाठ.। ४ 'जायमानस्य विषय०' इति ख-च-पाठ।

(मूलम्)

विनश्यति। कुशलमपि च कर्मात्मलाभसमनन्तरमेव निरन्वयमपैति। अतः कृतनाशः। क्षणान्तरस्य च चिरनष्टात् कर्मणः पुनरायत्यां फलोदयाभ्युपगमे सत्यकृताभ्यागम इति। न चैतद् युक्तियुक्तम्। तथा मुक्तिरपि प्राणिनामसङ्गतैव। तथाहि–तीव्रतरवेदना[1]निर्भिन्नशरीरः संसारविमुखया प्रज्ञया विभावितसंसारदोषो निरास्थो जिहासुर्भवमुपादित्सुर्निर्वाणं रागादिक्लेशपक्षविक्षोभदक्षमामुखीकृत्य मार्गममलं क्रमेणावदायमानचित्तसन्ततिः निरतिशयपेशलरसामास्वादयति निर्वृतिमिति न्यायः। अयं च प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति आत्मादिवस्तुनो न घटामुपैति। तथाहि–अन्य एव दुःखैः सांसारिकैः

(स्वो० व्या०)

प्रसङ्गात्। एनमेवाह–तथाहीत्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। यः कुशले प्रवर्त्तते स तदैव सर्वथा विनश्यति, निरन्वयनश्वरत्वात्। कुशलमपि च कर्म–पुण्याख्यमात्मलाभसमनन्तरमेव निरन्वयमपैति। अतः कृतनाशः, तदा फलमदत्त्वैव नाशात्। क्षणान्तरस्य च–कर्तृक्षणादन्यस्य चिरनष्टात् कर्मणः पुनरायत्याम्–आगामिनि काले फलोदयाभ्युपगमे सति किमित्याह–अकृताभ्यागम इति। न चैतत्–अनन्तरोदितं युक्तियुक्तम्। तथा मुक्तिरपि प्राणिनामसङ्गतैव निरन्वयक्षणिकतायाम्। कथमित्याह–तथाहीत्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। तीव्रतरवेदना[2]निर्भिन्नशरीरः सन् जरादिना संसारविमुखया प्रज्ञया लोकोत्तरया विभावितसंसारदोषो जन्मादिभावेन निरास्थः–संयोगवियोगसारत्वात् संसारस्यास्थारहितः जिहासुः–हातुमिच्छुर्भवमुपादित्सुः–उपादातुमिच्छुर्निर्वाणं रागादिक्लेशपक्षविक्षोभदक्षम्। किमित्याह–आमुखीकृत्य मार्गं–सम्यग्दर्शनादिलक्षणं अमलं–निरतिचारं क्रमेणावदायमानचित्तसन्ततिः, विशुद्ध्यमानचित्तसन्तान इत्यर्थः, निरतिशयपेशलरसां–परमपेशलप्रीतिमास्वादयति [3]निर्वृतिमिति न्यायः। अयं च–न्यायः प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सति आत्मादिवस्तुनो न घटामुपैति। एतदेव दर्शयति तथाहीत्यादिना। तथाहि–अन्य एव दुःखैः सांसारिकैः शारीरमानसैः

१ 'निर्विण्णः शरीरी संसार०' इति ग–पाठः। २ 'निर्विन्नशरीरः' इति ङ–पाठः। ३ 'निर्वृत्तिनिमित्तन्यायः' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

पीड्यतेऽन्यश्च निर्विद्यतेऽन्यस्य च विरागमुक्ती इत्यतोऽशोभनमेतत्, अतिप्रसङ्गात्। एवमामुष्मिकव्यवहारोऽप्यसङ्गत इति स्थितम्॥

स्यादेतद् विशिष्टकार्यकारणभावनिबन्धनः सर्व एवायमैहिकामुष्मिकव्यवहारः। तथाहि—विशिष्टां रूपादिसामग्रीं प्रतीत्य विशिष्टमेव संवेदनमुपजायते, ततश्च तदेव तस्य ग्राहकमभिधीयते, न पुनरन्यत्, अतिप्रसङ्गात्। एवं स्मरणाद्यपि भावनीयमिति॥

कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽप्यत्रानवकाश एव, क्षणभेदेऽपि उपादानोपादेयभावेनैकस्यामेव सन्ततौ आहितसामर्थ्यस्य कर्मणः फलदानात्, अतो य एव सन्तानः कर्त्ता स एवोपभोक्तेति। तथाहि—

(स्वो० व्या०)

पीड्यतेऽन्यश्च निर्विद्यते, तदत्यन्तभेदात्। **अन्यस्य च** [1]**विरागमुक्ती, इति**—अत एव हेतोः **अतोऽशोभनमेतत्**—अनन्तरोदितम्, **अतिप्रसङ्गात्,** [2]सन्तानान्तरफलापत्तेः नानात्वाविशेषादित्यर्थः। **एवमामुष्मिकव्यवहारोऽप्यसङ्गत इति स्थितम्॥**

स्यादेतत्—अथैवं मन्यसे—**विशिष्टकार्यकारणभावनिबन्धनः सर्व एवायम्**—अनन्तरोदितः **ऐहिकामुष्मिकव्यवहारः।** तथाहीत्यादि। **विशिष्टाम्**—अपेक्षकार्यजननसमर्थां **रूपादिसामग्रीं प्रतीत्य विशिष्टं संवेदनमुपजायते। ततश्च तदेव**—सवेदनं **तस्य**—रूपादेः **ग्राहकमभिधीयते; न पुनरन्यत्**—संवेदनान्तरम्, **अतिप्रसङ्गात्। एवं स्मरणाद्यपि भावनीयं** तत्सस्कारनिबन्धनत्वेन **इति॥**

कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽप्यत्र—विशिष्टकार्यकारणभावपक्षे **अनवकाश एव।** कथमित्याह—**क्षणभेदेऽपि** सति **उपादानोपादेयभावेन,** हेतुफलभावेनेत्यर्थः। **एकस्यामेव सन्ततौ** किमित्या[3]ह—**आहितसामर्थ्यस्य कर्मणः** प्रतीत्य भवनद्वारेण **फलदानात्** कारणात्, **अतो य एव सन्तानः कर्ता** सामान्येन **स एव (उप)भोक्तेति,** यथोक्तमसद्वृद्धैः—

(विवरणम्)

(२२) **तत्संस्कारनिबन्धनत्वेने**ति। तस्य—ज्ञानस्य संस्कारः—वासनारूपो निबन्धनं—कारणं यस्य स्मरणादेस्तत् तथा तस्य भावः—तत्त्वं तेन॥

१ 'विरागविरागमुक्ती' इति ङ-पाठ.। २ 'सन्तानान्तरे सन्तानान्तर०' इति ङ-पाठ.। ३ 'त्याह हित०' इति ङ-पाठ.।

(मूलम्)

'यः कुशले प्रवर्त्तते स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति'[1] तथापि निरुध्यमानः स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थं[2] सामर्थ्यं विज्ञानसन्ततौ आधाय निरुध्यते। यतः सामर्थ्यविशेषादुत्तरोत्तरक्षणपरिणामेन कालान्तरपरिणामसञ्ज्ञातवासनापरिपाकात्मकारिप्रत्ययसमवधानोपनीतप्रबोधात् फलमिष्टमनिष्टं चोपजायते, ततो न यथोक्तदोषः। प्रतीतश्चा-

---

(स्वो० व्या०)

"यस्मिन्नेव तु सन्ताने आहिता कर्मवासना।
फलं तत्रैव सन्ताने कर्पासे रक्तता यथा॥"[3]

तथाहि–यः कुशले प्रवर्त्तते स यद्यपि तदैव–प्रवृत्तिकाल एव **सर्वथा विनश्यति तथापि निरुध्यमानः स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थं सामर्थ्यं** विशिष्टं प्रतीत्योत्पादेन **विज्ञानसन्ततावाधाय निरुध्यते। यतः सामर्थ्यविशेषा**दाहितात् **उत्तरोत्तरक्षणपरिणामेन** प्रशान्तवाहितया **कालान्तरपरिणामेन सञ्ज्ञातश्चासौ वासनापरिपाकश्च,** स एव **आत्मकारी** चासौ **प्रत्ययश्च** तस्य **समवधानं** तेन **उपनीतप्रबोधात्** सामर्थ्यविशेषात् **फलमिष्टमनिष्टं चोपजायते[4] ततो न यथोक्तदोष** ऐहिकामुष्मिकव्यवहारोच्छेदलक्षणः।

(विवरणम्)

(१४) **प्रशान्तवाहितयेति।** प्रशान्तः–निरुत्सुकः सन् वहति[5]–प्रवर्त्तते सर्वकार्येषु यः स तथा तस्य भावः–तत्ता तया। कुशलानुष्ठातृपुरुषापेक्षया चेदं विशेषणम्, अकुशलानुष्ठायिनस्त्वप्रशान्तवाहितैव॥

(५–७) **कालान्तरपरिणामसञ्ज्ञातवासनापरिपाकात्मकारिप्रत्ययसमवधानोपनीतप्रबोधादिति** सूत्रम्। अत्रैवं समासः–कालान्तरपरिणामेन सञ्ज्ञातो वासनायाः परिपाको यस्य सामर्थ्यविशेषस्य सः, तथाऽऽत्मानं कार्यसम्बन्धिनं कुर्वत इत्येवंशीला आत्मकारिणः, ते च ते प्रत्ययाश्च–कारणानि तेषां समवधानं–निकटीभावः तेनोपनीतः–ढौकितः प्रबोधो यस्य स तथा। ततः कालान्तरपरिणामेन सञ्ज्ञातो वासनापरिपाकश्चासौ आत्मकारिप्रत्ययसमवधानोपनीतप्रबोधश्च तस्मात् सामर्थ्यविशेषात्॥

(१६-१७) **इष्टमनिष्टं चोपजायत इति।** प्रशान्तवाहितायामिष्टम्, अन्यथा त्वनिष्टमित्यर्थः॥

---

१ सन्तुलनार्थं द्रष्टव्ये १३१ तमं पृष्ठं १३२ तमं च। २ 'त्पादने समर्थं' इति क–पाठः। ३ अनुष्टुप्। ४ 'जायतेऽतो न' इति ङ–पाठः। ५ 'वहते प्रवर्तते' इति च–पाठः।

(मूलम्)

यमर्थः। तथाहि–रसायनादिभिः प्रथमोपनिपातवेलायामाहितो विशेषो [1]देहे तदुत्तरोत्तरावस्थाभेदोपजननेन पश्चाद् देहाद्यतिशयस्य बल-मेधा-ऽऽरोग्यादेर्निष्पादकः, तथा लाक्षारसनिषेकोपनीतसामर्थ्यं मातुलिङ्गकुसुममुत्तरोत्तरविशेषोपजननेन फलोदरान्तवर्तिनः केशरस्य [2]रक्तताहेतुर्भवत्येवेति दृष्टत्वान्मुच्यतामभिनिवेशवैशसम् ॥

यच्चोक्तम्[3]–'मुक्तिरपि प्राणिनामसङ्गतैवेत्यादि यावदयं च प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो न घटामुपैति' इति, तदप्ययुक्तम्, प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरात्मपक्ष एव युज्यमानत्वात्। तथाहि–नैरात्म्यवादिनः क्षणिकाः पदार्था यथाहेतुसन्निधानं वि-

(स्वो० व्या०)

प्रतीतश्चायमर्थो लोकेऽपि। तथाहि–रसायनादिभिः–सञ्जीवनादिलक्षणैः [4]प्रथमोपनिपातवेलायामाहितो विशेषो जरादिविघातबीजलक्षणः [5]देहे तदुत्तरोत्तरावस्थाभेदोपजननेन–विशिष्टविशिष्टतरभेदतः पश्चाद् देहा(द्य)तिशयस्य–प्रकृष्टदेहादेः बल[6]मेधारोग्यादेर्निष्पादको भवति। निदर्शनान्तरमाह तथेत्यादिना। तथा लाक्षारसनिषेकोपनीतसामर्थ्यं मातुलिङ्गकुसुमं–बीजपूरकपुष्पमुत्तरोत्तरविशेषजननेन तत्सन्तान एव फलोदरान्तरवर्त्तिनः केशरस्य मातुलुङ्गसम्बन्धिन एव रक्तताहेतुर्भवत्येव। इति–एवं [7]दृष्टत्वात् कारणात् मुच्यतामभिनिवेशवैशसम्–अभिनिवेशव्यसनम् ॥

यच्चोक्तं[8] सिद्धान्तवादिना–'मुक्तिरपि [9]प्राणिनामसङ्गतैवेत्यादि यावदयं च प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरत्वे सत्यात्मादिवस्तुनो न घटामुपैति' तदप्ययुक्तम्। कुत इत्याह–प्रतिक्षणनिरन्वयनश्वरात्मपक्ष एव युज्यमानत्वात् मुक्तेः। एतदेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। नैरात्म्यवादिनः क्षणिकाः पदार्था यथाहेतुसन्निधानं ते विक्रियामात्मसात्कुर्वाणाः

(विवरणम्)

(२४-२५) नैरात्म्यवादिनः क्षणिकाः पदार्था इति। नैरात्म्यवादिनः–बौद्धस्य मते क्षणिकाः [10]पदार्थाः विज्ञानसन्तानरूपा एवात्र गृह्यन्ते, तेषामेव 'समुपरोधहेतुभिर्दण्डादिभिर्यदा पीड्यन्ते' इत्यादि [11]विशेषणानां घटमानकत्वात् ॥

---

१ 'देहतदुत्तरो०' इति ग–पाठ। २ 'रक्ततो हेतु०' इति क–पाठ। ३ १३२तमे पृष्ठे। ४ 'प्रथमोपरिपात०' इति क–पाठ। ५ 'देहोत्तरोत्तरा०' इति ङ–पाठ। ६ 'मेधारोग्यनिष्पादको' इति ङ–पाठ। ७ 'दृष्टान्तत्वात्' इति ङ–पाठ। ८ १३२तमे पृष्ठे। ९ 'प्राणिनामसम्भवेत्यादि' इति क–पाठ.। १० 'पदार्थों स(?)विज्ञान०' इति ख–पाठः। ११ 'विशेषाना' इति ख–पाठ.।

(मूलम्)

क्रियामात्मसात्कुर्वाणाः समुपरोधहेतुभिर्यदा पीड्यन्ते दुःखविशेषाध्यासितोत्तरक्षणोत्पत्तितस्ततस्ते निर्विद्युक्तोत्तरोत्तरक्षणसमुत्पादान्निर्विण्णाः तदुत्तरोत्तरश्रुतभावनादिना[1] अक्लिष्टानेकक्षणपरम्परोत्पादेन दान-दम-संयमाद्यनेकप्रकारशुभधर्माध्यासाद्[2] रागादिबीजोन्मूलनसमर्थमार्गभावनातः प्रतिकलमवदायमानविशुद्धपर्यन्तवर्त्तिक्षणोत्पादाधिगतविमुक्तयः कथ्यन्त इत्यनवद्यम्; अन्यथाऽऽत्मनो व्यवस्थितत्वाद् वेदनाऽभावाद् भावेऽपि विकारान्तराभावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनाप्यनाधेयातिशयत्वान्मुक्त्यसम्भवः। इत्येतदपि तत्त्वापरिज्ञानविजृम्भितमेव, भवत्पक्षे कार्यकारणभावस्यैवायोगात्, अयोगश्च विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि–तत् कार्यमुत्पद्यमानं नष्टाद्

(स्वो० व्या०)

क्षणिकतयैव समुपरोधहेतुभिः–ज्वरादिभिः यदा पीड्यन्ते दुःखविशेषाध्यासितोत्तरक्षणोत्पत्तितः प्रबन्धेन ततस्ते–क्षणिकाः पदार्था निर्विद्युक्तोत्तरोत्तरक्षणसमुत्पादात् प्रबन्धेन निर्विण्णाः सन्तः तदुत्तरोत्तरश्रुतभावनादिना अक्लिष्टानेकक्षणपरम्परोत्पादेन दान-दम-संयमाद्यनेकप्रकारशुभधर्माध्यासात्–प्रस्तुतधर्माध्यासेन रागादिबीजोन्मूलनसमर्थमार्गभावनातः, नैरात्म्यभाव इत्यर्थः, प्रतिकलं कलां कलां प्रति अवदायमानाः-शुद्ध्यमानाश्च ते विशुद्धपर्यन्तवर्तिक्षणोत्पादाधिगतविमुक्तयश्चेति [3]समासः त एवम्भूताः कथ्यन्त इत्यनवद्यम्। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमिति विपक्षे बाधामाह अन्यथेत्यादिना। अन्यथा–एवमनभ्युपगमे आत्मनो व्यवस्थितत्वात् अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावतया वेदनाऽभावात् भावेऽपि वेदनाया विकारान्तराभावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनापि शास्त्रविहितेन अनाधेयातिशयत्वाच्च कारणात् मुक्त्यसम्भवः। इति–एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह सिद्धान्तवादी–एतदपि–अनन्तरोक्तं तत्त्वापरिज्ञानविजृम्भितमेव। कथमित्याह–भवत्पक्षे कार्यकारणभावस्यैवायोगात् कारणात्। अयोगश्च अस्य विकल्पानुपपत्तेः। एनामेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। तत् कार्यमुत्पद्यमानं नष्टाद्

---

१ 'भावनादिना क्लिष्टा' इति ग–पाठः। २ 'शुभकर्मा०' इति ग–पाठः। ३ 'समासत एवम्भूताः' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

वा हेतुत उत्पद्येतानष्टाद् वा नष्टानष्टाद् वेति। कारणमप्यनेकमेकस्वभावस्य कार्यस्य जनकं भवेत्, यद्वाऽनेकस्वभावस्य, अथवैकमेकस्वभावस्य, यदि वा अनेकस्वभावस्येति सर्वथाऽपि दोषः। तथाहि—न नष्टादुत्पद्यते, तस्य तदानीमसत्त्वात् तदहेतुकत्वापत्तेः, सदाभावाभावप्रसङ्गात्। नाप्यनष्टात्, कार्य-कारणयोर्यौगपद्यापत्तेः, सव्येतरगोविषाणादिषु तदनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च प्रतीतिविरोधात्। नापि नष्टानष्टात्, नियोगतो विरोधापत्तेः, तस्यैव तथाभवनायोगात्, योगेऽप्यभ्युपगमप्रकोपादिति ॥

अथ तुलोन्नामावनामवद्धेतुविनाशकाले कार्योत्पादान्नायं दोष

(स्वो० व्या०)

वा हेतुत उत्पद्येत तदभावेऽ**नष्टाद् वा** सद्भाव[1] एव **नष्टानष्टाद् वेति।** परिणतिमत्[2] **कारणमपि** तत् **अनेकं**—रूपादि **एकस्वभावस्य कार्यस्य**—विज्ञानादेः **जनकं भवेत्, यद्वाऽनेकस्वभावस्य** चित्रधर्मणः। **अथवैकं**[3] कारणं—रूपाद्येव **एकस्वभावस्य**—रूपादेरेव कार्यस्य। **यदि वाऽनेकस्वभावस्य**—कार्यस्य एकमेव कारण**मिति** एतावन्तः पक्षाः। इह च **सर्वथाऽपि दोषः।** तमाह **तथा**हीत्यादिना। तथाहि—**न नष्टादुत्पद्यते** कारणात् कार्यम्, **तस्य**—नष्टस्य **तदानीं**—कार्यकाले **असत्त्वात्, तदहेतुकत्वापत्तेः** तस्य—कार्यस्याहेतुकत्वापत्तेः। एवं च **सदाभावाभावप्रसङ्गात्,** तस्याहेतुकत्वाविशेषेणेति भावः। **नाप्यनष्टात्,** कारणात् कार्यमुत्पद्यत इति प्रक्रमः। कुत इत्याह—**कार्य-कारणयोर्यौगपद्यापत्तेः।** ततः किमित्याह—**सव्येतरगोविषाणादिषु तदनभ्युपगमात्**—कार्यकारणभावानभ्युपगमात्, **अभ्युपगमे**ऽपि तत्र कार्यकारणभावस्य **प्रतीतिविरोधात्। नापि नष्टानष्टात्** कारणात् कार्यमुत्पद्यते, **नियोगतो विरोधापत्तेः,** नष्टानष्टविरोधस्य अनुभवा-ऽनुमानाभ्यामविरोधेऽप्यभ्युपगमविरोधादित्यर्थः। तथा चाह—**तस्यैव**—कारणस्य **तथा**—कार्यतया **भवनायोगात्, योगे**ऽपि तत्तत्स्वभावतया **अभ्युपगमप्रकोपादिति ॥**

अथ तुलोन्नामावनामवदिति निदर्शनम्। **हेतुविनाशकाले कार्योत्पा-**

---

१ 'तद्भाव एव' इति ङ-पाठ । २ 'णतिमत. कारण०' इति ङ-पाठ । ३ 'अथैक' इति ङ-पाठ ।

(मूलम्)

इति समाधिरास्थीयते। तत्रापि वक्तव्यम्–कोऽयं हेतुविनाशः? किं हेतुस्वभाव एव, यथाऽऽहुः–"क्षणस्थितिधर्मा[2]भाव एव नाश इति?" किं वा हेतुप्रत्यस्तमयः, यथाऽऽहुः–"न भवत्येव केवलम्"?। किञ्चातः यदि हेतुस्वभावः सैव हेतु-फलयोर्यौगपद्यापत्तिः, तन्नाशोत्पादयोरेव तत्त्वात्, तयोश्च यौगपद्याभ्युपगमात्। अथ हेतुप्रत्यस्तमयः, न तस्य कार्योत्पादसमानकालता, निःस्वभावत्वेन कादाचित्कत्वायोगात्, त[1]त्त्वे वा तस्य सहेतुत्ववस्तुत्व(?त्वादि)प्रसङ्गादिति ॥

स्यादेतद् द्वितीये क्षणे कार्यस्य सत्तोत्पादात्मिका। प्रथमे तु कारणं जातम्। तच्चाविनष्टमेव तदा। स हि तस्य स्वसत्तायाः कालः, क्षणभावित्वात् तु तत् फलकाले निवर्त्तते, अनुवृत्तावपि तस्य नैरर्थक्यं

(स्वो० व्या०)

दात् कारणात् नायं दोषः–अनन्तरोदित इति समाधिरास्थीयते। तत्रापि–समाधौ वक्तव्यं भवता–कोऽयं हेतुविनाशो नाम? । किं हेतुस्वभाव एव हेतुविनाशो यथाऽऽहुः[3] तार्किकचूडामणयः–"क्षणस्थितिधर्माभाव एव नाश इति"? किं वा हेतुप्रत्यस्तमयः–हेतुविनाशः यथाऽऽहुः त एव–"न भवति एव केवलम्" इति? । किञ्चातः? उभयथाऽपि दोषः । तमाह–यदि हेतुस्वभावः हेतुविनाशः सैव हेतु-फलयोः । किमित्याह–यौगपद्यापत्तिः । कथमित्याह–तन्नाशोत्पादयोरेव–हेतुफलनाशोत्पादयोरेव तत्त्वात्–हेतुफलतत्त्वात् तयोश्च–तन्नाशोत्पादयोर्यौगपद्याभ्युपगमादिति ॥

अथ हेतुप्रत्यस्तमयः–हेतुविनाशः न तस्य–हेतुप्रत्यस्तमयस्य कार्योत्पादसमानकालता। कुत इत्याह–निःस्वभावत्वेन हेतुना कादाचित्कत्वायोगात् तस्य तत्त्वे वा–कादाचित्कत्वे वा तस्य सहेतुत्ववस्तुत्वादिप्रसङ्गादिति ॥

स्यादेतदिति पूर्वपक्षोपन्यासः । द्वितीये क्षणे–कारणानन्तरभाविनि कार्यस्य सत्ता। किम्भूतेत्याह–उत्पादात्मिका। प्रथमे तु क्षणे कारणं जातम्। तच्च कारणमविनष्टमेव तदा–स्व[4]क्षणे । किमित्यत आह–स यस्मात् तस्य–कारणस्य स्वसत्तायाः कालो वर्त्तते क्षणभावित्वात् तु तत्–कारणं फलकाले निवर्त्तते, द्वितीयक्षण इत्यर्थः । अनुवृत्तावपि तस्य–कारणस्य फलकाले नैरर्थक्यं

१ 'तत्त्वे वा, सहेतु०' इति ग–पाठः । २ 'भावो नाश०' इति ङ–पाठः । ३ 'तथाऽऽह' इति ङ–पाठः । ४ 'स्वलक्षणे' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

निष्पत्तेस्तदानीं कार्यस्य, तदित्थं कारणक्षणानन्तरभावित्वात् कार्यस्य अविनष्टाच्च हेतोरुत्पादः, न च यौगपद्यप्रसङ्ग इति। एतदप्यचारु, स्वतन्त्रविरोधात्, कारणभावाविच्छेदित्वेन कार्यभावस्यान्वयापत्तेः, भावा[1]विच्छेदस्यान्वयत्वात्, तस्य चेत्थमङ्गीकरणात्, सदैव भावाभावाभावादिति। कारणभावादन्य एव कार्यभाव इति चेत्, न, एकान्तेन अन्यत्वासिद्धेः, तत्त्वतो भेदकाभावात् तदतिरिक्तक्षणानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे तदक्षणिकत्वप्रसङ्गात् तस्याप्यपरक्षणानुपपत्तेः अनवस्थाप्रसङ्गात्, अप्रसङ्गेऽपि तद्भावाभेदकत्वेनान्वयापत्तेः,

(स्वो० व्या०)

निष्पत्तेः कारणात् **तदानीं**—द्वितीयक्षणे **कार्यस्य, तदित्थं कारणक्षणानन्तरभावित्वात् कार्यस्य।** किमित्याह—**अविनष्टाच्च हेतोरुत्पादः** कार्यस्य **न च यौगपद्यप्रसङ्गो** हेतु-फलयोरिति। एतदाशङ्क्याह—**एतदप्यचारु।** कुत इत्याह—**स्वतन्त्रविरोधात्।** एनमेवाह—**कारणभावाविच्छेदित्वेन** उक्तनीतेः **कार्यभावस्य अन्वयापत्तेः** कारणात्। आपत्तिश्च **भावाविच्छेदस्यैवान्वयत्वात् तस्य च**—भावाविच्छेदस्य **इत्थम्**—उक्तनीत्याऽ**ङ्गीकरणात्।** भावार्थमाह—**सदैव भावाभावाभावात्,** नाशाव्यवधानादिति। **कारणभावादन्य एव कार्यभाव इति चेत्,** नैव भावाविच्छेद इत्यभिप्रायः। एतदाशङ्क्याह—**न, एकान्तेन**—सर्वथा [2]**अन्यत्वासिद्धेः।** असिद्धिश्च **तत्त्वतः**—परमार्थेन **भेदकाभावात्।** अभावश्च **तदतिरिक्तक्षणानभ्युपगमात्**—कारणभावाद्यतिरिक्तक्षणानभ्युपगमात्। **अभ्युपगमे** तदतिरिक्तक्षणस्य **तदक्षणिकत्वप्रसङ्गात्**—क्षणस्याक्षणिकत्वप्रसङ्गात्। प्रसङ्गश्च **तस्यापि**—क्षणस्य **अपरक्षणानुपपत्तेः।** अनुपपत्तिश्च **अनवस्थाप्रसङ्गात्** तस्याप्यपरक्षणाभावेनाक्षणिकत्वात्, क्षणोऽस्य

(विवरणम्)

(१८) **नाशाव्यवधानादिति।** नाशेनाव्यवधानं नाशाव्यवधानं तस्माद्। भावानन्तर भाव एवोत्पन्नो न तुच्छोऽभाव इति भावाविच्छेदादन्वय एव ॥

(२१-२२) **कारणभावाद्यतिरिक्तक्षणानभ्युपगमादिति।** कारणस्य भावः—सत्ता कारणभावः। 'आदि'शब्दात् कार्यभावपरिग्रहः। तदतिरिक्तक्षणस्यानभ्युपगमात् ॥

१ 'विच्छेदस्त्वान्वय०' इति क-पाठ। २ 'अन्यथासिद्धे' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

उभयत्र भावाविशेषादिति । आकारादिभेदादविशेषासिद्धिरिति चेत्, न, तद्वद् भावभेदाभावात् तथाऽनुभवसिद्धत्वात्, अन्यथा अन्यतराभावापत्तेः, तदात्मनाऽपि विशेषात्, [1]तत्तथाऽभावेन तददलत्वाच्चेति ॥

स्यादेतत्–हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादवस्थ्येन हेतुफलभावानुपपत्तेः निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च[2] विरुद्धत्वात्, तन्निवृत्तावेव तदनन्तरभावित्वेन तद्भाव[3]सिद्धिः गत्यन्तराभावादिति, न, अनेकदोषप्रसङ्गात्,

---

(स्वो० व्या०)

अस्तीति क्षणिक इति कृत्वा । **अप्रसङ्गेऽपि** अनवस्थायाः **तद्भावाभेदकत्वेन**–कारणादिभावाभेदकत्वेन हेतुना । किमित्याह–**अन्वयापत्तेः** । भावार्थमाह–**उभयत्र**–कारणे कार्ये च **भावाविशेषादिति । आकारादिभेदात्** तयोः **अविशेषासिद्धिरिति चेद्** भावस्य । एतदाशङ्क्याह–**न, तद्वत्**–आकारादिभेदवत् **भावभेदाभावात्**, कार्य-कारणयोरिति प्रक्रमः । अभावश्च **तथाऽनुभवसिद्धत्वात्** भावाभेदतयेति । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **अन्यतरस्य**–कारणतादेर**भावापत्तेः** । आपत्तिश्च **तदात्मनाऽपि**–भावात्मनाऽपि **विशेषात्** । उपचयमाह–तथा **तत्तथाऽभावेन** तस्य–कारणस्य तथा–कार्यतया अभावेन हेतुना । किमित्याह–**तददलत्वाच्चेति** तस्य–कार्यस्यानुपादानत्वाच्चेति । न हि सर्वथा कारणनिवृत्तौ अभावादृते कार्यस्योपादानमिति भावनीयम् ॥

स्यादेतत्–हेत्वनिवृत्तिपक्षे कारणनित्यतया **तत्तादवस्थ्येन** तस्य–हेतोः तादवस्थ्येन हेतुना **हेतुफलभावानुपपत्तेः निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च** हेतुगतस्य **विरुद्धत्वात् तन्निवृत्तावेव**–हेतुनिवृत्तावेव **तदनन्तरभावित्वेन**–हेत्वनन्तरभावित्वेन **तद्भावसिद्धिः**–फलभावसिद्धिः **गत्यन्तराभावादिति** ।

(विवरणम्)

(१७-१८) **भावात्मनाऽपि विशेषादिति** । यदि हि कार्य-कारणयोः परस्परं भावात्मनाऽपि–सत्तारूपेण विशेषः स्यात् तदाऽन्यतरस्य भाव एव स्यात्; यतो भावात्मना विशेषस्तदैव भवति, यदि एकः कश्चिद् भावः सत्ताभावो भवतीति ॥

---

१ 'तत्तथाऽभावेनातददलत्वा०' इति **क**–पाठः । २ 'च' इति पाठो **ग**–प्रतौ नास्ति । ३ 'सिद्धेः गत्य०' इति **ग**–पाठः ।

(मूलम्)

तन्निवृत्तावेव तदनन्तरभावित्वे तस्य परमार्थतोऽसत एव सद्भावापत्तिः, अपरस्य तथाभाविनोऽभावात्, सा चायुक्ता निरुपाख्यस्य खरविषाणादेरिव जन्मार्थविशेषायोगात्, अन्यथा सर्व एवासन्तः यतः कुतश्चिज्जन्मासादयेयुरिति हेतुफलनियमो न भवेत् ॥

स्यादेतत् प्रतिनियतशक्तयो हि भावास्तेभ्यः कुतश्चित् किञ्चिदेवोत्पद्यते, न सर्वमसत्त्वाविशेषेऽपीति, तदयुक्तम् । यदि हि कार्यैः संक्लि(?श्लि)ष्टमूर्त्तयः प्रत्ययाः स्युस्तदा तेषां प्रतिनियतकार्यसम्बन्ध-

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह–**न, अनेकदोषप्रसङ्गात्** । एनमेवाह–**तन्निवृत्तावेव**–हेतुनिवृत्तावेव **तदनन्तरभावित्वे**–हेत्वनन्तरभावित्वे (**तस्य**–) फलस्य **परमार्थतः असत एव सद्भावापत्तिः** । कथमित्याह–**अपरस्य**–कस्यचित् **तथाभाविनः** फलतया भाविनो**ऽभावात्** । **सा चायुक्ता** [1]असत एव सद्भावापत्तिरिति **निरुपाख्यस्य खरविषाणादेरिवेति** निदर्शनं, **जन्मार्थविशेषायोगादिति** युक्तिः । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा सर्व एवासन्तः** वान्ध्येयादयः **यतः कुतश्चिज्जन्मासादयेयुरिति** कृत्वा **हेतुफलनियमो न भवेत्** ॥

स्यादेतत्–प्रतिनियतशक्तयो हि [2]**भावास्तेभ्यः**–भावेभ्यः **कुतश्चित्**–भावात् **किञ्चिदेवोत्पद्यते**, न किञ्चिदेवोत्पद्यते । **न सर्वमसत्त्वाविशेषेऽपि इति** । एतदाशङ्क्याह–**तदयुक्तम्** । कथमित्याह–**यदि हि कार्यैः** [3]**संश्लिष्टमूर्त्तयः प्रत्ययाः स्युस्तदा तेषां**–प्रत्ययानां **प्रतिनियतकार्यसम्बन्ध-**

(विवरणम्)

(१३-१४) **अपरस्य कस्यचित् तथाभाविनः फलतया भाविनोऽभावादिति** । सर्वथा कारणनिर्वृत्तौ कार्यसत्तामङ्गीक्रियमाणाया नास्त्यभावमपहाय अपरः कश्चिद् वस्तुविशेषो यः कार्यरूपतया परिणतिं लभत इत्यर्थः । अतः सामर्थ्यादसत एव सद्भावापत्तिरायाता ॥

(१५) **जन्मार्थविशेषायोगादिति** । जन्म–उत्पादलक्षणो योऽर्थविशेषः–धर्मभेदरूपस्तस्याभावादभावस्य–तुच्छरूपस्य ह्यभावस्य नास्ति जन्मलक्षणार्थविशेषः । अन्यथा वान्ध्येयादीनामपि जन्म स्यात् ॥

(२०-२१) **कार्यैः संक्लि(?श्लि)ष्टमूर्त्तयः प्रत्ययाः स्युरिति** । शक्तिरूपतया यदि कार्याणि कारणेषु भवेयुरित्यर्थः ॥

१ 'असत्य एव' इति ङ–पाठ । २ 'भावा वर्तन्ते तेभ्य' इति ङ–पाठ । ३ 'सङ्क्लिष्टमूर्त्तय.' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

भावात् तस्मिन् कार्ये शक्तिनियमः स्यात्। न चैतदेवं, सतोऽसता संश्लेषायोगात्, तस्मान्निरवधिकमेव सामर्थ्यमवस्थितमिति सर्वतः सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्निवारः। स्यादेतत् न दुर्निवारः, सामर्थ्यप्रतिनियमवर्मितेषु भावेषु तदप्रवृत्तेः। यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यतः। सा च तस्य सामर्थ्यप्रतिनियतिः स्वहेतोः तस्याप्यात्मनिमित्तादिति अनादित्वात् कार्यकारणपरम्पराया नानवस्थाऽपीष्टबाधिका। आदौ हि [1]परिकल्प्यमाने तस्याहेतुकत्वं स्यात्। तच्चायुक्तम्, नित्यं सदसत्त्वापत्तेः, अत एव न [2]कार्यसंश्लेषाभावतः कारणस्य निरवधिकसामर्थ्यदोषः हेतुपरम्परातस्तस्यैव तथास्वभावत्वादिति ॥

किञ्च कारणस्य कार्यस्वभाववियोगादेव कारणत्वव्यवस्थितिः।

(स्वो० व्या०)

भावात् कारणात् तस्मिन् कार्ये प्रतिनियत एव शक्तिनियमः [3]स्यात् अवधिभावेनेति भावः। न चैतदेवं कथमित्याह–सतः–कारणभावस्य असता–कार्यभावेन संश्लेषायोगात् तस्मान्निरवधिकमेव सामर्थ्यं कारणभावस्य–अवस्थितम्। इति–एवं सर्वतोऽभावात् सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्निवार इति भावनीयम्। स्यादेतत्–न दुर्निवारः सामर्थ्यप्रतिनियमवर्मितेषु भावेषु–पदार्थेषु तद[4]प्रवृत्तेः–सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गस्याप्रवृत्तेः। यदेव हि कारणं यदुत्पादने शक्तं–यत्कार्योत्पादने समर्थं तत एव कारणात् तदुत्पादः–तत्कार्यप्रभवः, नान्यतः–कारणान्तरात्। सा च तस्य सामर्थ्यप्रतिनियतिः विवक्षितकारणस्य स्वहेतोस्तस्यापि एषा आत्मनिमित्तादपरतः। इति–एवमनादित्वात् कार्यकारणपरम्पराया न अनवस्थाऽपि इष्टबाधिका। आदौ हि परिकल्प्यमाने तस्य–कार्यादेरहेतुकत्वं स्यात्। तच्चायुक्तम–हेतुकत्वम्। कुत इत्याह–नित्यं सदसत्त्वापत्तेः, प्रक्रमात् कार्यादेरिति, अत एव न कार्यसंश्लेषाभावतः कारणस्य निरवधिकसामर्थ्यदोषः, हेतुपरम्परातस्तस्यैव–कारणस्य तथास्वभावत्वात्–विशिष्टकार्यजननस्वभावत्वादिति ॥

अभ्युच्चयमाह किञ्चेत्यादिना। किञ्च कारणस्य कार्यस्वभाववियोगादेव

१ 'परिकल्पमाने' इति क–पाठः। २ 'कार्य्यश्लेषाभावतः' इति ग–पाठः। ३ 'स्यात्' इति ग–प्रतौ न विद्यते। ४ 'प्रवृत्तेः सर्वतः सर्व०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

यदि हि कार्यस्वभावसम्बद्धं कारणं भवेत् तदा कार्यमपि कारणवन्निष्पन्नमेव। इति किं कुर्वत् कारणं स्यात्?। किञ्च क्रियमाणं कार्यमिति व्यतिरिक्तावधिविकलमेवोक्तवद् विशिष्टं तत्सामर्थ्यमिति यथोक्तदोषाभावः। एतदप्यसमीचीनम्, प्रलापमात्रत्वात्। तथाहि–'यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यतः'[1] इत्यत्र न सामर्थ्यप्रतिनियति[2]स्तदतिरेकेण, अपि तु तत्सत्तामात्रम्। तच्च सर्वासतामविशिष्टम्। इति कथं ततस्तस्यैवोत्पादः?। तस्यैव तथास्वभावत्वादिति चेत्, असत्तामात्रगोचरमिदमस्य अकारणवत्सलत्वं न तदविशेषे विशेषप्रवृत्त्येदमपनेतुं न्याय्यम्। असतः

(स्वो० व्या०)

किमित्याह–**कारणत्वव्यवस्थितिः। यदि हि कार्यस्वभावसम्बद्धं कारणं भवेत् तदा**–तस्मिन् काले **कार्यमपि** [3]**कारणवन्निष्पन्नमेव। इति**–एव **किं कुर्वत् कारणं स्यात्?।** न किञ्चिदपीत्यर्थः। **किञ्च क्रियमाणं कार्यमिति**–एवं **व्यतिरिक्तावधिविकलमेव** अभूतभवनतया **उक्तवद् विशिष्टं** हेतुपरम्परात एव **तत्सामर्थ्यमिति**–एव **यथोक्तदोषाभावः। एतदप्यसमीचीनम्**–अशोभनम्। कुत इत्याह–**प्रलापमात्रत्वात्।** एतदेवाह **तथाहीत्यादिना।** तथाहीति पूर्ववत्। **यदेव हि यदुत्पादने शक्तं तत एव तदुत्पादः, नान्यत इत्यत्र न सामर्थ्यप्रतिनियति**र्भवत्परिकल्पिता **तदतिरेकेण**–अधिकृतशक्त्यतिरेकेण, **अपि तु तत्सत्तामात्रम्**–अधिकृतकारणसत्तामात्रमेकान्तेनैकस्वभाव **तच्च**–तत्सत्तामात्र **सर्वासतामविशिष्टम्**एकस्वभावतया। **इति**–एव **कथं ततः**–तत्सत्तामात्रात् **तस्यैव**–विवक्षितस्य कार्यस्यासत **उत्पाद** इति सर्वासदविशिष्टतया तस्य न युक्तोऽयमित्यभिप्रायः। एतदनादृत्य आह–**तस्यैव**–तत्सत्तामात्रकस्य **तथास्वभावत्वात्**–[4]विवक्षितसज्जननस्वभावत्वात्। **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**असत्ते**त्यादि। असत्ता**मा**[5]**त्रगोचरं** वस्तुस्थित्या **इदं**–तथास्वभावत्व नाम **अस्य**–अधिकृतसत्तामात्रस्य **अकारणवत्सलत्वम्**अवधिरहितं तथास्वभावत्व **न** [6]**तदविशेषे**–असत्तामात्रविशेषे सति **विशेषप्रवृत्त्या**–असद्विशेषगोचरतया **इदं**–तथास्वभावत्वमकारणवत्सलाख्य**मपनेतुं न्याय्यम्।** अपनीयते च ततोऽसद्विशेष-

---

१ द्रष्टव्य १४२तम पृष्ठम्। २ 'प्रतिनियमस्तदति०' इति क–पाठ। ३ 'कारणवशान्निष्पन्न०' इति ङ–पाठ। ४ 'विवक्षितासज्जनन०' इति ङ–पाठ। ५ 'मात्रे गोचरं' इति ङ–पाठ। ६ 'तदविशेषे सत्ता०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

को विशेष इति चेत्, वयमप्येतदेव ब्रूम इत्यनुपालम्भ एषोऽस्मद्विधानाम् । तत्तथास्वभावत्वविभवप्रतिनियमाददोष इति चेत्, भवत्यदोषो यस्य कस्यचिदसतः तत्सम्पादनेन, नियमतत्सम्पादनं तु तद्विशेषाधायीति तद्विशेषत्वादेव न सर्वथा तदसत्त्वमिति परिचिन्त्यतामेतत् । एवं च निरवधिकसामर्थ्यदोषस्तदवस्थ एव । सति

(स्वो० व्या०)

भावेनेति भावनीयम् । **असतः को विशेष इति चेत्** निरुपाख्यतया, न कश्चिदित्यर्थः । एतदाशङ्क्याह–**वयमप्येतदेव ब्रूम इति**–एवमु(?मनु)**पालम्भ एषोऽस्मद्विधानां**–सर्वासदविशिष्टजननैकस्वभावतः असद्विशेषभवनवादिपर्यनुयोगपराणाम् । **तत्तथास्वभावत्वविभवप्रतिनियमात्** तस्य–अधिकृतसत्तामात्रस्य तथास्वभावत्वविभवप्रतिनियमात्–कार्यविशेषकरणस्वभावत्वविभवप्रतिनियमा**ददोषः इति चेत्** अनन्तरोदितः । एतदाशङ्क्याह–**भवत्यदोषो यस्य कस्यचिदसतो** यदृच्छया **तत्सम्पादनेन, नियमतत्सम्पादनं तु**–नियमेनासत्त्वविशेषसम्पादनं पुनस्**तद्विशेषाधायि**–अधिकृतसत्तामात्रस्य तथास्वभावत्वविशेषाधायि । **इति**–एवं **तद्विशेषत्वादेव**–अधिकृतसत्तामात्रस्य तथास्वभावत्वविशेषादेव **न सर्वथा तदसत्त्वं**–भाविकार्यासत्त्वमवधिभावेनाधिकृतभावविशेषत्वा**दिति परिचिन्त्यता**मिति । **एवं च** कृत्वा **निरवधिकसामर्थ्यदोषस्तदवस्थ एव** य उक्तः

(विवरणम्)

(११-१२) **सर्वासदविशिष्टजननैकस्वभावतः असद्विशेषभवनवादिपर्यनुयोगपराणा**मिति । असद्विशेषस्य भवनम्–उत्पादं वदतीत्येवंशीलोऽसद्विशेषभवनवादी तत्पर्यनुयोगः परः–प्रकृष्टो येषां ते तथाविधाः । तेषां कुतो यदसद्विशेषभवनमित्याह–अविशिष्टः सन् जननोऽविशिष्टजननः सर्वासतामविशिष्टजनन एकः स्वभावो यस्य वस्तुनस्तत् तथा तस्मात् ॥

(१३) **कार्यविशेषक(?का)रणस्वभावत्वविभवप्रतिनियमा**दिति । कार्यविशेषस्य कारणं–प्रतिनियतकार्यहेतुः स्वभावो यस्य तत् तथा, तस्य भावः कार्यविशेषकारणस्वभावत्वम्, तदेव विभवः–विभूतिस्तस्मात् प्रतिनियमः–नैयत्यं तस्मात् ॥

१ 'तो सिद्विशेष०' इति ङ–पाठः । २ 'विशिष्टजननः सर्वाशतामविशिष्ट०' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

हि बीजादिसत्ताकालेऽङ्कुरादीनां तथाभाविनाऽपि रूपेण सर्वथाऽसत्त्वादङ्कुरादिप्रतिनियतशक्तीदं कारणमित्येवं सावधिकः सामर्थ्यनियमो नास्तीत्ययमर्थोऽस्माभिर्विवक्षितः, स चापरिहृत एव, सर्वथा प्रतियोग्यभावादिति ॥

स्यादेतत्—अङ्कुरादौ यत् सामर्थ्यमुदितं बीजादेस्तत् तदा विशेषतो व्यपदेष्टुमशक्यम्, अवध्यनिष्पत्तेः; तत्र तु तत् सिद्धमेव, यतोऽनन्तरमङ्कुराद्युत्पत्तिः, सति च तादृशि वस्तुनि तथाव्यपदेशनिवृत्तावपि न किञ्चिद् व्याहन्यते; न हि नामायत्ता वस्तूत्पत्तिः, तस्याप्रयोजकत्वादिति। एतदप्ययुक्तम्, तत्त्वतो विहितोत्तरत्वात्। तथाहि—

(स्वो० व्या०)

प्राक्। एतद्भावनायैवाह—सति हीत्यादि। सति यस्माद् बीजादिसत्ताकाले अङ्कुरादीनां—कार्याणां तथा—तत्प्रतिनियततया भाविनाऽपि रूपेण सर्वथाऽसत्त्वात् अङ्कुरादिप्रतिनियतशक्तीदं कारणं—बीजादि इत्येवं सावधिकः सामर्थ्यनियमो नास्तीत्ययमर्थोऽस्माभिर्विवक्षितः प्राक्। स च भवता अपरिहृत एव, सर्वथा प्रतियोग्यभावात्[1], तदभावे स्वभावप्रतिनियमाभावादित्यर्थः ॥

स्यादेतत्—अङ्कुरादौ—कार्ये यत् सामर्थ्यमुदितं बीजादेः—कारणस्य तत् तदा—कारणकाले विशेषतो व्यपदेष्टुमशक्यम्। कुत इत्याह—अवध्यनिष्पत्तेः; तत्र तु—बीजादौ तत् सिद्धमेव सामर्थ्यम्। कथमित्याह—यतोऽनन्तरमङ्कुराद्युत्पत्तिः सति च तादृशि[2] वस्तुनि वस्तुस्थित्या तथाव्यपदेशनिवृत्तावप्यवध्यभावेन न किञ्चिद् व्याहन्यते, तात्त्विकहेतुभावसिद्धेः। न हि नामायत्ता वस्तूत्पत्तिः, तस्याप्रयोजकत्वात् नाम्न इति। एतदाशङ्क्याह—एतदप्ययुक्तं परोक्तम्। कुत इत्याह—तत्त्वतो विहितोत्तरत्वात्।

(विवरणम्)

(१७-१८) तदभावे स्वभावप्रतिनियमाभावादिति। तस्य—प्रतियोगिनः कार्यस्य शक्तिरूपतयाऽपि कारणेऽभावे सति स्वभावे प्रतिनियमस्य—प्रतिनियतस्यैव कार्यस्य कारणं—जनकमित्येवलक्षणस्याभावात् ॥

१ 'भावात् एतदभावे' इति ङ-पाठ.। २ 'तादृशवस्तुनि' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

न बीजादावुदितसामर्थ्यं[1] तदतिरेकेण, अपि तु तत्सत्तामात्रमिति तदेवावर्त्तते । न चाङ्कुरादौ सामर्थ्यमिति तदा परिज्ञानोपायः, सर्वासद्विविक्ततत्सत्तामात्रवेदनात् । न च तत्तत्स्वभावतया तदुपलम्भ एव, सर्वथाऽवध्यभावे तत्तत्स्वभावतासिद्धेः । न च स्वहेतुसामर्थ्यतस्तत्सिद्धिः, तत्राप्युक्तदोषानतिवृत्तेः । न च तत्रापि स्वहेतुसामर्थ्यमेव परिहारः, तुल्यदोषतयोपघातात् । न चानादिहेतुपरम्परा उपघातत्राणम्, अत एव हेतोः, प्रमाणानुपपत्तेश्च, तस्मान्न तत्तथाभावसङ्गतां तद्योग्यतां विहाय अपरस्तत्परिज्ञानो-

(स्वो० व्या०)

एतदेव योजयति **तथाहीत्यादिना** । तथाहि **न बीजादौ**–कारणे **उदितसामर्थ्यं** अङ्कुरादिनिबन्धनं **तदतिरेकेण**–बीजाद्यतिरेकेण, **अपि तु तत्सत्तामात्रं**–बीजादिसत्तामात्रम् । **इति**–एवं **तदेवावर्त्तते**, प्रागुक्तमिति । **न चाङ्कुरादौ**–कार्ये **सामर्थ्यमिति**–एवं **तदा**–बीजकाले **परिज्ञानोपायः** । कुत इत्याह–**सर्वासद्विविक्ततत्सत्तामात्रवेदनात्**–त्रैलोक्यगतासद्विविक्तबीजमात्रवेदनात् । **न च तत्तत्स्वभावतया**–बीजादेरङ्कुरादिजननस्वभावतया **तदुपलम्भ एव**–अङ्कुराद्युपलम्भ एव, उपाय इति वर्तते । कुत इत्याह–**सर्वथाऽवध्यभावे तत्तत्स्वभावतासिद्धेः**[2]–बीजादेरङ्कुरादिजननस्वभावतासिद्धेः[3] । **न च स्वहेतुसामर्थ्यतस्तत्सिद्धिः**–तत्तत्स्वभावतासिद्धिः । कुत इत्याह–**तत्रापि**–स्वहेतुसामर्थ्ये **उक्तदोषानतिवृत्तेः** कारणात् । **न च तत्रापि**–अधिकृतहेतुसामर्थ्ये **स्वहेतुसामर्थ्यमेव परिहारः** अपरहेत्वपेक्षया । कुत इत्याह–**तुल्यदोषतया** कारणेन **उपघातात्** हेतोः । **न चानादिहेतुपरम्परा** प्रागुपन्यस्ता **उपघातत्राणम्** । कुत इत्याह–**अत एव हेतोः**, तुल्यदोषतयोपघातादित्यर्थः । उपचयमाह–**प्रमाणानुपपत्तेश्च**–अनादिहेतुपरम्पराग्राहकप्रमाणाभावात्, आदिपरिकल्पनादोषप्रमाणस्य च जातिरूपत्वादिति । **तस्मादित्यादि** । यस्मादेवं तस्मात् **न तत्तथाभाव-**

(विवरणम्)

(१८-१९) **तत्तत्स्वभावतासिद्धेरिति** । तस्य–बीजादेस्तत्स्वभावता–अङ्कुरादिजननस्वभावता तस्याः सिद्धिः(?द्धेः) ॥

यद्यप्यनादिहेतुपरम्पराग्राहकं प्रमाणं नास्ति तथाप्यादिपरिकल्पनायां दोषास्ते प्रमाणं भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह–(२५-२६) **आदिपरिकल्पनादोषप्रमाणस्य च**

१ 'कार्यसामर्थ्यं०' इति क–पाठः । २–३ 'भावताऽसिद्धेः' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

पायः। न विशिष्टं सामर्थ्यं न [1]हेतुफलभावनियमः [2]सर्वथाऽसदुत्पद्यत इति प्राप्त्या न क्वचिद् व्यवस्थासिद्धिरिति ॥

स्यादेतन्न वै काचिदुत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ताऽस्ति यामाविशदसदुत्पद्यत इत्युच्यते, किन्तु कुतश्चिद् वस्तुनोऽनन्तरं कस्यचिद् वस्तुनो नियमवतः सत्ता सैव [3]तदात्मिकोत्पत्तिरभिधीयते। न त्वियं केनचित् सम्बद्धा। सा च प्राग् नासीदित्यसदुत्पद्यत इति व्यवह्रियते, न पुनरसतोऽवस्थान्तरावेशस्तदिति। अत्रोच्यते–यत्किञ्चिदेतत्,

(स्वो० व्या०)

सङ्गतां–न कारणस्यैव कार्यभावसङ्गतां **तद्योग्यतां**–कार्ययोग्यतां **विहाय अपरः**–अन्य**स्तत्परिज्ञानोपायः**–अधिकृतसामर्थ्यपरिज्ञानोपायः। **न विशिष्टं सामर्थ्यं** तत्तथाभावसङ्गतां तद्योग्यतां विहायावध्यभावेन **न हेतुफलभावनियमः** [तत्तथाभावसङ्गतां तद्योग्यतां विहाय] **सर्वथाऽसदुत्पद्यते। इति**–एवं **प्राप्त्या न क्वचिद् व्यवस्थासिद्धि**र्विशिष्टसामर्थ्यादा**विति** ॥

स्यादेतत्–न वै काचिदुत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ताऽस्ति–विद्यते **याम्**–उत्पत्ति**माविशत्** सत् **असदुत्पद्यत** [4]**इत्युच्यते, किन्तु कुतश्चिद् वस्तुनो** विशिष्टाद**नन्तरं कस्यचिद् वस्तुनो नियमवतः**–अव्यभिचारिणः **सत्ता** भवति, **सैव**–सत्ता **तदात्मिका**–सत्तात्मिका **उत्पत्तिरभिधीयते। न त्वियम्**–उत्पत्तिः **केनचिद्** वस्तु**सम्बद्धा। सा च**–उत्पत्तिः **प्राग्**–अधिकृतक्षणान्ना**सीदिति** कृत्वा **असदुत्पद्यत इति**–एवं **व्यवह्रियते; न पुनरसतः अवस्थान्तरावेशस्तत्** सद**िति**। एतदाशङ्क्याह–**अत्रोच्यते। यत्किञ्चित्**–

(विवरणम्)

जातिरूपत्वादिति। आदिपरिकल्पनायां दोषाः–नित्यं सत्त्वमसत्त्वं चेत्या[5]दयस्त एव प्रमाणं तस्य पुनर्जातिरूपत्वात्। अयमभिप्रायः–अनादिहेतुपरम्पराग्राहकप्रमाणस्याभावे आदिपरिकल्पनादोषप्रमाणं प्रमाणाभासमेव बोध(?ध्य)स्य(?म्) ॥

१ 'हेतूत्पत्तिफलभावनियम' इति क–पाठ। २ 'सर्वथा सदु०' इति क–पाठ। ३ 'तदात्मकोत्पत्ति०' इति क–पाठ। ४ 'इत्युच्येत' इति ङ–पाठ। ५ 'दयस्त एतत् प्रमाण तत् प्रमाण तस्य' इति ख–पाठ।

(मूलम्)

अविचारितरमणीयत्वात् । तथाहि–नोत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ता । न चासौ गर्भवत् कारणान्निष्क्रामति, न[1] चाम्बरतलात् पतति, न चास्ति सर्वथा प्राक्, न चासत् सद् भवति, भवति च कस्यचिदनन्तरं–मरणसमय एवास्य रहितस्तदन्वयेन तत्सामर्थ्यप्रभवो[2] नियमवाँश्चेति को न्वस्वप्नायमान इत्थं भाषते, अबोधग्रहगृहीताच्चापरः अनुवक्तीत्यपकर्ण्यमेतत्। आह–एवमपि पारिशेष्या[3]नाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषोऽनिवारितप्रसरः, [4]हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादवस्थ्यात्,

(स्वो० व्या०)

असारमेतत्–अनन्तरोक्तम्, अविचारितरमणीयत्वात् हेतोः। एतदेवाह (तथाहीत्यादिना) नोत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ता। न चासौ–भावो गर्भवत् कारणान्निष्क्रामति, मातुरुदरादिति गम्यते, न चाम्बरतलात्–आकाशतलात् पतति सहसा, न चास्ति सर्वथा–सर्वैः प्रकारैः प्राग्, उत्पत्तेरिति प्रक्रमः, न[5] चासत् सद् भवति, अभावस्य भावत्वविरोधात्, भवति च कस्यचित्–वस्तुनोऽनन्तरं मरणसमय एवास्य–कस्यचित् रहितस्तदन्वयेन–तत्तद्भावापत्त्यभावतः तत्सामर्थ्यप्रभवः–अनन्तरातीतवस्तुशक्तिजन्मा नियमवाँश्च भावः स एव नापरः। इति को न्वस्वप्नायमानः सन् इत्थं भाषते? । अबोधग्रहगृहीताच्चापरः–अन्यः अनुवक्ति [6]'को न्वपरः?', न कश्चिदित्यर्थः । इत्यपकर्ण्यमेतत्। आह–एवमपि सति पारिशेष्यानाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषः। किमित्याह–अनिवारितप्रसरः । कथमित्याह–हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादव-

(विवरणम्)

(६) मरणसमय एवास्येति । विनाशसमये एव मृदादेर्घटादिरुत्पद्यत इत्यर्थः । एतच्च 'कस्यचिदनन्तरम्' (५-६) इत्यस्यैव सौत्रपदस्य व्याख्यानं कृतं सुखावबोधाय सूत्रकृता ॥

(२०) पारिशेष्यानाश्रयणे इति । हेतोरनिवृत्तिपक्षे साङ्ख्याभिमते तादवस्थ्याद्धेतोर्न घटते कार्यम् । निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्तु जैनाभिमतो विरुद्ध इति पारिशिष्याद् बौद्धाभिमत एव वस्तुनोऽनन्तरं वस्तूत्पद्यत इति । अस्मिन् पक्षे कार्यकारणभावव्यवस्थितिरिति पारिशेष्यं तस्यानाश्रयणे सति ॥

१ 'न वाऽम्बर०' इति ग–पाठः । २ 'प्रभवनियम०' इति क–पाठः । ३ 'नाश्रयेण हेतुफल०' इति क–पाठः । ४ 'हेतुनिवृत्तिपक्षे' इति ग–पाठः । ५ 'नैवासत्' इति क–पाठः । ६ 'कोऽपरः इति ङ–पाठः । ७ 'इत्यसन्(?त्)पक्षे' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

अविचारितरमणीयत्वात् । तथाहि—नोत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ता । न चासौ गर्भवत् कारणान्निष्क्रामति, [1]न चाम्बरतलात् पतति, न चास्ति सर्वथा प्राक्, न चासत् सद् भवति, भवति च कस्यचिदनन्तरं—मरणसमय एवास्य रहितस्तदन्वयेन तत्सामर्थ्य[2]प्रभवो नियमवाँश्चेति को न्वस्वप्नायमान इत्थं भाषते, अबोधग्रहगृहीताच्चापरः अनुवक्तीत्यपकर्ण्यमेतत्। आह—एवमपि पारिशेष्या[3]नाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषोऽनिवारितप्रसरः, [4]हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादवस्थ्यात्,

(स्वो० व्या०)

असारमेतत्—अनन्तरोक्तम्, अविचारितरमणीयत्वात् हेतोः । एतदेवाह (तथाहीत्यादिना) नोत्पत्तिर्भावव्यतिरिक्ता । न चासौ—भावो गर्भवत् कारणान्निष्क्रामति, मातुरुदरादिति गम्यते, न चाम्बरतलात्—आकाशतलात् पतति सहसा, न चास्ति सर्वथा—सर्वैः प्रकारैः प्राग्, उत्पत्तेरिति प्रक्रमः, [5]न चासत् सद् भवति, अभावस्य भावत्वविरोधात्, भवति च कस्यचित्—वस्तुनोऽनन्तरं मरणसमय एवास्य—कस्यचित् रहितस्तदन्वयेन—तत्तद्भावापत्त्यभावतः तत्सामर्थ्यप्रभवः—अनन्तरातीतवस्तुशक्तिजन्मा नियमवाँश्च भावः स एव नापरः । इति को न्वस्वप्नायमानः सन् इत्थं भाषते? । अबोधग्रहगृहीताच्चापरः—अन्यः अनुवक्ति [6]को न्वपरः?, न कश्चिदित्यर्थः । इत्यपकर्ण्यमेतत् । आह—एवमपि सति पारिशेष्यानाश्रयणे हेतुफलभावोच्छेददोषः । किमित्याह—अनिवारितप्रसरः । कथमित्याह—हेत्वनिवृत्तिपक्षे तत्तादव-

(विवरणम्)

(६) मरणसमय एवास्येति । विनाशसमये एव मृदादेर्घटादिरुत्पद्यत इत्यर्थः । एतच्च 'कस्यचिदनन्तरम्' (५-६) इत्यस्यैव सौत्रपदस्य व्याख्यानं कृतं सुखावबोधाय सूत्रकृता ॥

(२०) पारिशेष्यानाश्रयणे इति । हेतोरनिवृत्तिपक्षे साङ्ख्याभिमते तादवस्थ्याद्धेतोर्न घटते कार्यम् । निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्तु जैनाभिमतो विरुद्ध इति पारिशिष्याद् बौद्धाभिमत एव वस्तुनोऽनन्तरं वस्तूत्पद्यत इति । अस्मिन् पक्षे कार्यकारणभावव्यवस्थितिरिति पारिशेष्यं तस्यानाश्रयणे सति ॥

१ 'न वाऽम्बर०' इति ग-पाठः । २ 'प्रभवनियम०' इति क-पाठः । ३ 'नाश्रयेण हेतुफल०' इति क-पाठः । ४ 'हेतुनिवृत्तिपक्षे' इति ग-पाठः । ५ 'नैवासत्' इति क-पाठः । ६ 'कोऽपरः इति ङ-पाठः । ७ 'इत्यसन्(?त्)पक्षे' इति ख-पाठः ।

(मूलम्)

निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च विरुद्धत्वा[1]दिति, न निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षे विरोधासिद्धेः, तस्यैव तथाभवनात् ॥

स्यादेतत्–तथाभवनमित्यन्यथाभवनमेतच्च शब्दार्थाननुगतं तदेवान्यथा भवतीति, (तद्) यदि तदेव कथमन्यथा भवति, अन्यथा चेद् भवति कथं तदेवेति ?। उच्यते–कथञ्चिदन्यथाभवनाददोषः, तदतादवस्थ्योपलब्धेः, मृदाद्यात्मककपालादिवेदनात् उभयनिश्चय-[2]सिद्धेः अन्यतरस्यापि भ्रान्तत्वायोगात्, इतरत्राप्यनाश्वासापत्तेः तज्जातीयव्यभिचारदर्शनात् सतः स[3]र्वथाऽसत्त्वानापत्तेः, कादाचित्कतया तदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्, असतोऽपि सत्ताऽयोगात् स्वभाव-[4]वैकल्येन तद्भावं[5]नियमासिद्धेरिति । न चैतन्न शब्दार्थानुगतमपि,

---

(स्वो० व्या०)

स्थ्यात्–हेतुतादवस्थ्येन निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च, प्रक्रमाद्धेतुगतस्य, विरुद्धत्वादिति। एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि। न–नैतदेव निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षेऽधिकृते। किमित्याह–विरोधासिद्धेः। असिद्धिश्च तस्यैव–हेतोस्तथा–कार्यतया भवनात्॥

स्यादेतत्–तथाभवनमिति–एवमन्यथाभवनम् एतच्च–अन्यथाभवनं शब्दार्थाननुगतम् । कथमित्याह–तदेवान्यथा भवति । अयमर्थोऽत्र–तद् यदि तत् कथमन्यथा भवति, अन्यथा चेद् भवति कथं तदेवेति विरोधात् । एतदाशङ्क्याह–उच्यते–कथञ्चिदन्यथाभवनाददोषः । कथमित्याह–तदतादवस्थ्योपलब्धेः तस्य–हेतोः अतादवस्थ्योपलब्धेः । उपलब्धिश्च मृदाद्यात्मककपालादिवेदनात् । एतच्चानुभवसिद्धं उभयनिश्चयसिद्धेः मृदादि कपालादि चोभयमन्यतरस्यापि–मृदादेः भ्रान्तताऽयोगात् । अयोगश्चेतरत्रापि कपालादौ अनाश्वासापत्तेः। आपत्तिश्च तज्जातीयव्यभिचारदर्शनात् तथा सतः सर्वथा–एकान्तेन असत्त्वानापत्तेः। अनापत्तिश्च कादाचित्कतया कारणेन तदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्–असत उत्पादनाशप्रसङ्गात्, तथा असतोऽपि सर्वथेति वर्तते सत्ताऽयोगात् । अयोगश्च स्वभाववैकल्येन असतः तद्भावनियमासिद्धेः–सद्भावविशेषनियमासिद्धेरिति । न चैतत्–कथञ्चिदन्यथाभवन

---

१ समीक्ष्यता १४०तम पृष्ठम् । २ 'सिद्धि अन्यतर०' इति ग–पाठ । ३ 'सर्वथानापत्ते इति ग–पाठ । ४ 'वैकल्पेन' इति ग–पाठ । ५ 'नियमासिद्धिरिति' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च विरुद्धत्वा[1]दिति, न निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षे विरोधासिद्धेः, तस्यैव तथाभवनात् ॥

स्यादेतत्–तथाभवनमित्यन्यथाभवनमेतच्च शब्दार्थाननुगतं तदेवान्यथा भवतीति, (तद्) यदि तदेव कथमन्यथा भवति, अन्यथा चेद् भवति कथं तदेवेति ?। उच्यते–कथञ्चिदन्यथाभवनाददोषः, तदतादवस्थ्योपलब्धेः, मृदाद्यात्मककपालादिवेदनात् उभयनिश्चय[2]सिद्धेः अन्यतरस्यापि भ्रान्तत्वायोगात्, इतरत्राप्यनाश्वासापत्तेः तज्जातीयव्यभिचारदर्शनात् सतः सर्वथा[3]ऽसत्त्वानापत्तेः, कादाचित्कतया तदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्, असतोऽपि सत्ताऽयोगात् स्वभाव[4]वैकल्येन तद्भावं[5]नियमासिद्धेरिति । न चैतन्न शब्दार्थानुगतमपि,

(स्वो० व्या०)

स्थ्यात्–हेतुतादवस्थ्येन **निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षस्य च,** प्रक्रमाद्धेतुगतस्य, **विरुद्धत्वादिति।** एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि। न–नैतदेव **निवृत्त्यनिवृत्तिपक्षे**ऽधिकृते। किमित्याह–**विरोधासिद्धेः।** असिद्धिश्च **तस्यैव**–हेतोस्तथा–कार्यतया **भवनात्॥**

स्यादेतत्–तथाभवनमिति–एवम**न्यथाभवनम्** एतच्च–अन्यथाभवनं **शब्दार्थाननुगतम्।** कथमित्याह–**तदेवान्यथा भवति।** अयमर्थोऽत्र–**तद् यदि तत् कथमन्यथा भवति, अन्यथा चेद् भवति कथं तदेवेति** विरोधात्। एतदाशङ्क्याह–**उच्यते–कथञ्चिदन्यथाभवनाददोषः।** कथमित्याह–**तदतादवस्थ्योपलब्धेः** तस्य–हेतोः अतादवस्थ्योपलब्धेः। उपलब्धिश्च **मृदाद्यात्मककपालादिवेदनात्।** एतच्चानुभवसिद्धं **उभयनिश्चयसिद्धेः** मृदादि कपालादि चोभयम**न्यतरस्यापि**–मृदादेः **भ्रान्तताऽयोगात्।** अयोगश्चेतरत्रापि कपालादौ **अनाश्वासापत्तेः।** आपत्तिश्च **तज्जातीयव्यभिचारदर्शनात्** तथा **सतः सर्वथा**–एकान्तेन **असत्त्वानापत्तेः।** अनापत्तिश्च **कादाचित्कतया** कारणेन **तदुत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्**–असत उत्पादनाशप्रसङ्गात्, तथा **असतोऽपि** सर्वथेति वर्तते **सत्ताऽयोगात्।** अयोगश्च **स्वभाववैकल्येन** असतः **तद्भावनियमासिद्धेः**–सद्भावविशेषनियमासिद्धेरिति । **न चैतत्**–कथञ्चिदन्यथाभवन

१ समीक्ष्यतां १४०तम पृष्ठम्। २ 'सिद्धि अन्यतर०' इति ग–पाठ। ३ 'सर्वथानापत्ते' इति ग–पाठ। ४ 'वैकल्पेन' इति ग–पाठ। ५ 'नियमासिद्धिरिति' इति क–पाठ।

(मूलम्)

कथञ्चिदन्यथाभवनस्य तदैवान्यथैवेत्येकान्तापोहेन प्रवृत्तेः, वस्तुन एव तत्स्वभावत्वात्, प्रतीत्यनुग्रहसिद्धेरुभयनिमित्तभावात्, अस्य च तदेवान्यथा भवतीत्यनेनैवाक्षेपोऽन्यथैतच्छब्दार्थायोगात्। इति पक्षान्तरोपपत्त्या पारिशेष्यानाश्रयणेऽपि न हेतुफलभावोच्छेददोष इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

न च कारणमप्यनेकमेक[1]स्वभावस्य कार्यस्य जनकम्। यदि स्यान्नेदानीं भिन्नस्वभावेभ्यः सहकारिभ्यः कार्योत्पत्तौ कारणभेदो भेदकः स्यात्, [2]ततश्चाभेदोऽपि [3]नाभेदको भवेत्, कारणभेदेऽप्यभेदात्। यदि भेदाद् भेद एव स्यात्, एवमभेदादभेदो युक्तः, अव्यभिचारनियमात्। इह तु नैवमित्यहेतुकौ विश्वस्य भेदाभेदौ स्याताम्। तद्-

(स्वो० व्या०)

अन्यभवनाक्षिप्तं **न शब्दार्थानुगतमपि,** किन्तु शब्दार्थानुगतमेव, **कथञ्चिदन्यथाभवनस्य तदैवान्यथैवेति**–एवं एकान्तापोहेन **प्रवृत्तेः**। कथमित्याह–**वस्तुन एव तत्स्वभावत्वात्**–निवृत्त्यनिवृत्त्यात्मकत्वेन अनेकान्तस्वभावत्वात्। तत्स्वभावत्वं च **प्रतीत्यनुग्रहसिद्धेरुभयनिमित्तभावात्।** तदन्यच्चेत्युभयम्। **अस्य च**–उभयस्य **तदेवान्यथा भवतीति। अनेनैवाक्षेपः अन्यथा**–तदनाक्षेपे **एतच्छब्दार्थायोगात्। इति**–एवं **पक्षान्तरोपपत्त्या** कारणेन **पारिशेष्यानाश्रयणेऽपि** परोक्ते **न हेतुफलभावोच्छेददोषः** पक्षान्तरेणाप्युक्तनीत्या तदनुच्छेदसिद्धिरि**त्यलं प्रसङ्गेन** ॥

विकल्पान्तरमधिकृत्याह–**न च कारणमप्यनेकं**–रूपादि **एकस्वभावस्य कार्यस्य जनकं**–ज्ञानादेः। **यदि स्याद**नेकमेकस्व[4]भावस्य सत् **नेदानीं भिन्नस्वभावेभ्यः सहकारिभ्यः**–रूपादिभ्यः **कार्योत्पत्तौ**–विज्ञानादिभावेऽपि। किमित्याह–**कारणभेदो भेदकः स्यात्,** अनेकेभ्य एकोत्पत्तिरिति भावः। **ततश्च**–एवं च सति **अभेदोऽपि** कारणगतो **नाभेदको भवेत्** कार्ये। कथमित्याह–**कारणभेदेऽपि** उक्तव**दभेदात्** कार्यस्य। एतदेव भावयति–**यदि भेदात्**–कारणगतात् **भेद एव स्यात्** कार्यस्य, **एवमभेदात्**–कारणगतात् **अभेदो युक्तः** कार्ये। कुत इत्याह–**अव्यभिचारनियमा**द्धेतोः। **इह तु**–प्रक्रमे **नैवमनेकस्मादेकभावाङ्गीकरणेन इत्यहेतुकौ विश्वस्य**–जगतः **भेदाभेदौ स्यातां**

१ 'नेकस्वभावस्य' इति ग–पाठः। २ 'ततश्च भेदोऽपि' इति क–पाठः। ३ 'न भेदको' इति ग–पाठः। ४ 'भावतस्य तन्नेदानीं' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

कथञ्चिदन्यथाभवनस्य तदैवान्यथैवेत्येकान्तापोहेन प्रवृत्तेः, वस्तुन एव तत्स्वभावत्वात्, प्रतीत्यनुग्रहसिद्धेरुभयनिमित्तभावात्, अस्य च तदेवान्यथा भवतीत्यनेनैवाक्षेपोऽन्यथैतच्छब्दार्थायोगात्। इति पक्षान्तरोपपत्त्या पारिशेष्यानाश्रयणेऽपि न हेतुफलभावोच्छेददोष इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

न च कारणमप्यनेकमेकस्वभावस्य[1] कार्यस्य जनकम्। यदि स्यान्नेदानीं भिन्नस्वभावेभ्यः सहकारिभ्यः कार्योत्पत्तौ कारणभेदो भेदकः स्यात्, ततश्चाभेदोऽपि[2] नाभेदको[3] भवेत्, कारणभेदेऽप्यभेदात्। यदि भेदाद् भेद एव स्यात्, एवमभेदादभेदो युक्तः, अव्यभिचारनियमात्। इह तु नैवमित्यहेतुकौ विश्वस्य भेदाभेदौ स्याताम्। तद्-

(स्वो० व्या०)

अन्यभवनाक्षिप्तं **न शब्दार्थानुगतमपि,** किन्तु शब्दार्थानुगतमेव, **कथञ्चिदन्यथाभवनस्य तदैवान्यथैवेति**–एवं एकान्तापोहेन **प्रवृत्तेः**। कथमित्याह–**वस्तुन एव तत्स्वभावत्वात्**–निवृत्त्यनिवृत्त्यात्मकत्वेन अनेकान्तस्वभावत्वात्। तत्स्वभावत्वं च **प्रतीत्यनुग्रहसिद्धेरुभयनिमित्तभावात्।** तदन्यच्चेत्युभयम्। **अस्य च**–उभयस्य **तदेवान्यथा भवतीति। अनेनैवाक्षेपः अन्यथा**–तदनाक्षेपे **एतच्छब्दार्थायोगात्। इति**–एवं **पक्षान्तरोपपत्त्या** कारणेन **पारिशेष्यानाश्रयणेऽपि** परोक्ते **न हेतुफलभावोच्छेददोषः** पक्षान्तरेणाप्युक्तनीत्या तदनुच्छेदसिद्धिरित्यलं **प्रसङ्गेन** ॥

विकल्पान्तरमधिकृत्याह–**न च कारणमप्यनेकं**–रूपादि **एकस्वभावस्य कार्यस्य जनकं**–ज्ञानादेः। **यदि स्यादनेकमेकस्वभावस्य[4]** सत् **नेदानीं भिन्नस्वभावेभ्यः सहकारिभ्यः**–रूपादिभ्यः **कार्योत्पत्तौ**–विज्ञानादिभावेऽपि। किमित्याह–**कारणभेदो भेदकः स्यात्,** अनेकेभ्य एकोत्पत्तिरिति भावः। **ततश्च**–एवं च सति **अभेदोऽपि** कारणगतो **नाभेदको भवेत्** कार्ये। कथमित्याह–**कारणभेदेऽपि** उक्तवद**भेदात्** कार्यस्य। एतदेव भावयति–**यदि भेदात्**–कारणगतात् **भेद एव स्यात्** कार्यस्य, **एवमभेदात्**–कारणगतात् **अभेदो युक्तः** कार्ये। कुत इत्याह–**अव्यभिचारनियमाद्धे**तोः। **इह तु**–प्रक्रमे **नैवमनेकस्मादेकभावाङ्गीकरणेन इत्यहेतुकौ विश्वस्य**–जगतः **भेदाभेदौ स्यातां**

१ 'नेकस्वभावस्य' इति ग–पाठः। २ 'ततश्च भेदोऽपि' इति क–पाठः। ३ 'न भेदको' इति ग–पाठः। ४ 'भावतस्य तन्नेदानीं' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

व्यतिरिक्तश्च न कश्चिद् भावः। इति सर्वे भावा अपरतन्त्रोत्पत्तयः स्युरिति ॥

स्यान्मतम्–भिन्नस्वभावेभ्यो[1] भिन्नस्वभावमेव सञ्जायते, कारण-व्यापारविरचितानामसङ्कीर्णत्वात् कार्यस्वभावविशेषाणाम्, यथा विषयेन्द्रियमनस्कारबलभाविनो[2] ज्ञानस्य विषयात् तदाभता नेन्द्रियान्न मनस्कारात्, इन्द्रियाद् विषयग्रहणप्रतिनियमो नान्यतस्तस्यैव [3]मनस्काराद् बोधरूपता, न परतः। न च कारणव्यापार[4]विषये नानात्वेऽपि [5]कार्ये स्वभावभेदः, निर्विभक्तरूपस्यैवोपल[6]म्भात्। एतदप्ययुक्तम्, सन्न्यायविरोधात्। कथं हि नामैकस्वभावं कार्यं विशेषाश्च तदव्यतिरिक्ता एव [7]चित्रा इति चिन्त्यम्। नानात्वैकत्वयोः परस्पर-

(स्वो० व्या०)

उक्तवदुभयत्र नियमाभावात्। **तद्व्यतिरिक्तश्च**–भेदाभेदव्यतिरिक्तश्च **न कश्चिद् भावो** नाम। **इति**–एव **सर्वे भावा अपरतन्त्रोत्पत्तयः**–कारणनिरपेक्षजन्मानः **स्युरि**त्यनिष्ट चैतत् ॥

स्यान्मतम्–भिन्नस्वभावेभ्यो भिन्नस्वभावमेव जायते, कारणेभ्यः कार्यमिति प्रक्रमः। कुत इत्याह–**कारणव्यापारविरचितानामसङ्कीर्णत्वात्** हेतोः। केषामित्याह–**कार्यस्वभावविशेषाणा**मिति। एतदेव भावयति त(?य)थेत्यादिना। यथा **विषयेन्द्रियमनस्कारबलभाविनो ज्ञानस्य** बलं–सामर्थ्यं[8] **विषयात् तदाभता**–तदाकारता, [9]**नेन्द्रियान्न मनस्कारात्** तदाभता, **इन्द्रियाद् विषयग्रहणप्रतिनियमो** रूपाद्यपेक्षया, **नान्यतः**–विषयादेः **तस्यैव**–विज्ञानस्य **मनस्कारात्** समनन्तराद् **बोधरूपता, न परतः**–इन्द्रियादेः। **न च कारणव्यापारविषये नानात्वेऽपि** सति **कार्ये स्वभावभेदः**। कुत इत्याह–**निर्विभक्तरूपस्यैवोपलम्भात्** कार्यस्येति। एतदाशङ्क्याह–**एतदप्ययुक्तम्**। कुत इत्याह–**सन्न्यायविरोधात्**। एनमेवाह **कथं** हीत्यादिना। कथं हि **नामैकस्वभावं कार्यं विशेषाश्च तदव्यतिरिक्ता एव**–एकस्वभावकार्याव्यतिरिक्ता एव **चित्रा इति चिन्त्यम्**। कथमित्याह–[10]**नानात्वैकत्वयोः**

१ 'भावेभ्योऽभिन्न०' इति ग–पाठ। २ 'भाविनो विज्ञानस्य' इति क–पाठ। ३ 'मनस्कारोद्बोध०' इति ग–पाठ। ४ 'विषयनानात्वे' इति ग पाठ। ५ 'कार्यस्वभाव०' इति ग–पाठ। ६ 'लम्भात्, तद०' इति ग–पाठ। ७ 'चित्रा इव इति' इति ग–पाठ। ८ 'भाविज्ञानस्य' इति ङ–पाठः। ९ 'नेन्द्रियामन०' इति ङ–पाठ। १० 'नानात्वैकयो' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

व्याहतेः विषयनिर्भासितादयश्च विज्ञानाव्यतिरेकिणो यथा विषयादिभिः क्रियन्ते, तद्वत् तद्व्य[1]तिरिक्तबोधरू[2]पकारिभिर्मनस्कारादिभिरपि। इति सर्वसर्वजन्यत्वे तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तिः। तदनुपपत्तिश्च न विषयात् तदाकारत्वसम्भवो बोधरूपाभेदात्। न चासम्भवः, तदाकारत्वात्। [3]तथा न मनस्कारो बोधरूपजनकः, विषयाकाराव्यतिरेकात्। न चाजनकः, बोधरूपानन्यत्वादिति। इत्थमिन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यमिति मिथो विरोधसम्भवेतरापत्तिदोषतस्तदनुपपत्तिः॥

(स्वो० व्या०)

परस्परव्याहतेः कारणात् **विषयनिर्भासितादयश्च**-धर्मा **विज्ञानाव्यतिरेकिणः** सन्तस्तदेकतया परमार्थेन **यथा विषयादिभिः**-कारणभेदैः [4]**क्रियन्ते, तद्वत्**-इत्थमेव **तदव्यतिरिक्तबोधरूपकारिभिः**-विज्ञानाव्यतिरिक्तबोधरूपकरणशीलैः **मनस्कारादिभिरपि** । **इति**-एवं **सर्वसर्वजन्यत्वे** सर्वेषां-विषयनिर्भासितादीनां सर्वजन्यत्वे-अशेषमनस्कारादिजन्यत्वे सति निरंशैकविज्ञानाव्यतिरेकेण **तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तिः**-विषयनिर्भासितादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिः। **तदनुपपत्तिश्च**-विषयनिर्भासिताद्यनुपपत्तिश्च मूलत एव। एनामेवाह-(न) **विषयात्**-नीलादेः **तदाकारत्वसम्भवः**-नीलाद्याकारत्वसम्भवः, विज्ञानस्येति प्रक्रमः । कुत इत्याह-**बोधरूपाभेदा(दा)**कारत्वस्य । **न चासम्भवः** । कुत इत्याह-**तदाकारत्वात्**-नीलादिविषयाकारत्वात्। **तथा न मनस्कारो बोधरूपजनकः**। कुत इत्याह-**विषयाकाराव्यतिरेकात्** बोधरूपस्य। **न चाजनकः**। कुत इत्याह-**बोधरूपानन्यत्वाद्** विषयाकारस्य **इति**। **इत्थम्**-एव**मिन्द्रियादिष्वपि**-कारणभेदेषु **द्रष्टव्यं** विषयग्रहणप्रतिनियमाद्यधिकृत्य । **इति**-एवं **मिथः**-परस्परं **विरोधसम्भवश्चेतरापत्तिश्चात एव दोषः**। ततः किमित्याह-**तदनुपपत्तिः**-विषयानिर्भासिताद्यनुपपत्तिः ॥

(विवरणम्)

(२४) **विरोधसम्भवश्चेतरापत्तिश्चे**ति । न विषयात् तदाकारत्व[5]सम्भवो बोधरूपाभेदादिति विरोधः तस्य सम्भवस्तदाकारत्वादिति । चत्वारि(?) बोधत इतरः(?) तस्यापत्तिः ॥

---

१ 'व्यतिरिक्ताबोध०' इति क-पाठः। २ 'रूपोपकारि०' इति ग-पाठः। ३ 'तथा मनस्कारो' इति ग-पाठः। ४ 'क्रियन्ते तदित्व(त्थ?)मेव तद०' इति ङ-पाठः। ५ 'सम्भवाबोध०' इति ख-पाठः।

(मूलम्)

अथ मा भूदयं दोष इति विशेषाः कार्यतो व्यतिरिक्ता एव इष्यन्ते। एवमपि कारणव्यापारस्य तेष्वेवोपयुक्तत्वात् तत् कार्यमहेतुकमनुषज्यत इति यत्किञ्चिदेतत् ॥

एतेन[1]ानेकमनेकस्वभावस्येत्येतदपि[2] प्रत्युक्तम्, एकस्यानेकस्वभावत्वविरोधात्। न[3] चैकमेकस्वभावस्य कारणं कार्यस्य जनकम्, विश्वस्यान्धबधिरादिभावप्रसङ्गात्, चक्षुरादीनां सजातीयक्षणोत्पादकत्वे विज्ञानाजननात्, विज्ञानजनकत्वे वा सजातीयक्षणाप्रतिसन्धानादिति। न चानेकरूपस्य, तदेकस्वभावतया केषाञ्चिदहेतुकत्वापत्तेः, तथाविधैकस्वभावता[4]ऽभ्युपगमे अतिप्रसङ्गात्, सामग्र्याः क्रमेण

(स्वो० व्या०)

अथ मा भूदेष दोषः—अनन्तरोदित इति **विशेषाः**—विषयनिर्भासितादयः **कार्यतः**, इह प्रक्रमे विज्ञानात्, **व्यतिरिक्ता एवेष्यन्ते। एवमपि** इष्यमाणे **कारणव्यापारस्य** विषयादिसम्बन्धिनः **तेष्वेव**—विशेषेषूप**युक्तत्वात्** कारणात् **तत् कार्य**—विज्ञानाख्य**महेतुकमनुषज्यत इति** कृत्वा **यत्किञ्चित्**—असार**मेतत्**—अनन्तरोदितमिति ॥

एतेनेत्यादि। एतेन—अनन्तरोदितेन **अनेकं** कारण**मनेकस्वभावस्य** कार्यस्य जनकमित्येतदपि **प्रत्युक्तम्**। कुत इत्याह—**एकस्य** कार्यस्य **अनेकस्वभावत्वविरोधा**दिति। **न चैकं**—रूपादि **एकस्वभावस्य**—रूपादेरेव **कारणं कार्यस्य जनकम्**। कुत इत्याह—**विश्वस्य**—जगतः **अन्धबधिरादिभावप्रसङ्गात्**। प्रसङ्गः **चक्षुरादीनां** कारणानां **सजातीयक्षणोत्पादकत्वे** सति एकस्यैकस्वभावकार्यकारणतया **विज्ञानाजननात्, विज्ञानजनकत्वे वा** चक्षुरादीनां **सजातीयक्षणाप्रतिसन्धानात्** चक्षुराद्यजननात् एकस्यैकस्वभावकार्यकारणतया **इति** अन्धबधिरादिभावप्रसङ्गः। **न चानेकरूपस्य,** एकं कारणं कार्यस्य जनकमिति प्रक्रमः, **तदेकस्वभावतया** तस्य—कारणस्य एकस्वभावतया कारणेन **केषाञ्चित्**—कार्याणामनेककार्यमध्ये। किमित्याह—**अहेतुकत्वापत्तेः**, एकस्वभावस्य एकत्रैवोपयोगादिति गर्भः। **तथाविधैकस्वभावताऽभ्युपगमे**—अनेककार्यजननैकस्वभावताऽभ्युपगमेऽधिकृतकारणस्य किमित्याह—**अतिप्रसङ्गात्**, कार्यान्तराणामपि तत एवोत्पत्तेरित्यर्थः। तथाविधैकस्वभावतया एवमपि प्रवृत्त्यविरोधात्।

---

१ 'नानेकस्वभाव०' इति **ग**—पाठ। २ द्रष्टव्य १३७तम पृष्ठम्। ३ 'न वैकमेक०' इति **ग**—पाठ। ४ 'भावतयाऽभ्युपगमे' इति **ग**—पाठ। ५ 'कारणमित्याह' इति ङ—पाठ।

(मूलम्)

कार्याणामुदयदर्शनाच्चेति ॥

स्यादेतत्–नामी कारणविकल्पाः सर्व एव नो बाधायै, केषाञ्चिदनिष्टेः, आद्यस्यैवाभ्युपगमात्। यत् पुनरुक्तम्–'अनेकस्मादेककार्योत्पत्तौ न कारणभेदो भेदकः स्यात्' इति सोऽप्रसङ्गः, तथेष्टेः। तथाहि–न भिन्नस्वभावात् कारणाद् भिन्नस्वभावमभिन्नस्वभावाच्चाभिन्नस्वभावं कार्यमुत्पद्यते। इति कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्येते, किन्तु विलक्षणात् कारणकलापद्वयाद् [1]विलक्षणमेव कार्यं

(स्वो० व्या०)

उपचयमाह–सामग्र्याः–रूपादिलक्षणायाः सकाशात् क्रमेण–तथाविधप्रबन्धापेक्षया कार्याणां–विज्ञानादीनामुदयदर्शनाच्च–उत्पत्तिदर्शनाच्च न चानेकरूपस्य इति अधिकृतविकल्पोपन्यास एव क्रिया ॥

स्यादेतदित्यादि। अथैवं मन्यसे–नामी कारणविकल्पाः–अनन्तरोदिताः सर्व एव नः–अस्माकं बाधायै–बाधार्थम्। कथमित्याह–केषाञ्चिद् विकल्पानामनिष्टेः कारणात्, आद्यस्यैव–कारणविकल्पस्य अभ्युपगमात् कारणात्। यत् पुनरुक्तं तत्राद्यविकल्पे–अनेकस्मादेककार्योत्पत्तौ सत्यां न कारणभेदो भेदकः स्यादिति सोऽप्रसङ्गः। कथमित्याह–तथेष्टेः कारणात्। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। न भिन्नस्वभावात् कारणात् प्रत्येकरूपाद् भिन्नस्वभावम्, कार्यमिति गम्यते, अभिन्नस्वभावाच्च कारणादेव अभिन्नस्वभावं कार्यमुत्पद्यते। इति–एवं कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्येते नेति, किन्तु विलक्षणात्–विसदृशात् कारण-

(विवरणम्)

(७–९) न भिन्नस्वभावात् कारणाद् भिन्नस्वभावम्, अभिन्नस्वभावाच्चाभिन्नस्वभावं कार्यमुत्पद्यते इति [2]कारणभेदाभेदाभ्यां कार्यस्य भेदाभेदावुच्येते इति। अयमस्य सूत्रवाक्यस्याशयः–रूपं चक्षुरालोको मनस्कारश्चेत्यमी प्रत्येकं भिन्नस्वभावाः सन्तोऽभिन्नस्वभावमेव ज्ञानाख्यं कार्यं जनयन्तीत्येवं कारण[3]भेदाद् भेदो नाभ्युपगम्यते; तथा मृल्लक्षणमभिन्नमेकं कारणमिति तत्कार्यैः सर्वैरेकाकारैः भाव्यम्, न तु घटशरावादितया भिन्नैरित्येवं कारणाभेदादभेदो नाङ्गीक्रियते कार्याणामिति। वृत्त्यक्षराणि तु एतद्व्याख्यानुसारेण सुगमानीति किं व्याख्याप्रयासेन ? ॥

१ 'विलक्षणं कार्यं' इति ग–पाठः। २ 'भेदभेदाभ्यां कार्यस्य' इति क–पाठः। ३ 'भेदभेदावुच्येते इति अथ नाभ्युप०' इति क–पाठः।

(मूलम्)

जायत इत्येतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां फलस्य ताविति, तद्व्यतिक्रमे च नियमेन तदहेतुकत्वं प्रसजति[1]। यथोक्तम्–

"अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः।
अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत्?॥"[2]

(स्वो० व्या०)

कलापद्वयात्–सामग्रीद्वयात् विलक्षणमेव–विसदृशमेव कार्यं जायत इति कृत्वा एतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां सामग्र्यपेक्षया फलस्य–कार्यस्य ताविति भेदाभेदावित्यर्थः। तद्[3]व्यतिक्रमे च हेतुभेदाभेदाभ्यां फलस्य ताविति न्यायातिक्रमे च किमित्याह–नियमेन–अवश्यन्तया तदहेतुकत्वं [4]प्रसजति–तस्य फलस्याहेतुकत्वमापद्यते, [5]हेतुधर्मान्वयव्यतिरेकाननुविधानादित्यर्थः। यथोक्तमिति ज्ञापकमाह। अग्निस्वभावः, धूमजननस्वभाव इत्यर्थः। शक्रस्य–इन्द्रस्य मूर्द्धा–शिर इत्यादि। 'आदि'शब्दार्थमाह–यद्यग्निरेव सः–धूमजननस्वभावः, धूमजननस्वभावस्यार्थस्याग्नित्वात् अथानग्निस्वभावोऽसौ[6] न धूमजननस्वभावः।

(विवरणम्)

(९) एतावतांऽशेन हेतुभेदाभेदाभ्यां सामग्र्यपेक्षयेति। अयमत्राभिप्रायो बुध्यते–बौद्धमते न किञ्चित् कार्येण सार्द्धमभिन्नम्, कारणानामत्यन्तभेदित्वात्, किन्तु यानि कार्याणि एका[का]कारसामग्रीतः समुपजायमानानि विलोक्यन्ते लोके न तान्यभिन्नानीति प्रतिपाद्यते व्यवहारार्थम्, यथा घट[7]शरावोष्ट्रिकोदञ्चनादीनि, यानि तु भिन्नाकारसामग्रीतः समुत्पद्यमानानि लक्ष्यन्ते तानि भिन्नानीति प्रतिपाद्यते, यथा घटपटज्ञानादीनि। एवं च कुतोऽपि सामग्र्याः किञ्चिदेव प्रतिनियतस्वभावं कार्यमुत्पद्यत इति सिद्धं भवति॥

(१४) 'आदि'शब्दार्थमाहेति। 'अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा' इत्यादीत्यत्र सूत्रे य 'आदि'शब्दस्तं वृत्तिकारः परिपूर्णश्लोककथनेन व्याचष्ट इत्यर्थः। परिपूर्णश्लोकपाठश्चैवम्—

"अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्द्धा यद्यग्निरेव सः।
[8]अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत्?॥"[9]

इति॥

---

१ 'प्रसज्यति' इति ग–पाठ। २ अनुष्टुप्। ३ 'व्यक्तिमेव हेतु०' इति क–पाठ। ४ 'प्रसज्यते' इति ङ–पाठ। ५ 'हेतुकर्मान्वय०' इति क–पाठ। ६ 'सौ धूमजननास्वभाव' इति ङ–पाठ। ७ 'शरावोष्ट्रिकाददनादीनि' इति च–पाठ। ८ 'यदनग्नि०' इति क–पाठ। ९ अनुष्टुप्।

(मूलम्)

इत्यादि । यदा तु भिन्नस्वभावेभ्यो निर्भागैकस्वभावकार्यप्रतिनियतेभ्यो विजातीयानेकपदार्थव्यावृत्तमविभक्तैकस्वभावमेवैकमाविर्भवति कार्यं, तदा न कश्चिद् व्याघातः, तद्रूपकार्योत्पादननियतस्वभावाच्चानेक[1]स्मादेककार्योत्पत्तावहेतुकत्वप्रसङ्गोऽप्यनवकाश एव । [2]भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गो यद्येकनियतात् स्वहेतुप्रकृत्यनुविधायिनोऽनेकस्मादनेकतावदेकमनेकं चोपजायेत [3]हेतुधर्माननुकारादिति । अत्र

(स्वो० व्या०)

तत इदमाह–**धूमस्तत्र कथं भवेत्**, शक्रमूर्द्धनीति । **यदा तु भिन्नस्वभावेभ्यः**–रूपादिभ्यः क्षित्यादिभ्यो वा । किंविशिष्टेभ्य इत्याह–**निर्भागैकस्वभावकार्यप्रतिनियतेभ्यः**–तत्स्वभावकार्यप्रतिनियतेभ्यस्तत्स्वभावतया तज्जननं प्रति एवम्भूतेभ्यः । किमित्याह–**विजातीयानेकपदार्थव्यावृत्तं** तत्स्वभावतया **अविभक्तैकस्वभावमेव** हे[4]तुभेदानां तत्रैव सामर्थ्यात् **एकमाविर्भवति** अभूतभवनेन **कार्यं, तदा न कश्चिद् व्याघातः**, हेतुफलभावं प्रति इति प्रक्रमः । एतदेव भावयति **तद्रूपे**त्यादिना । तद्रूपं च तत्–विवक्षितरूपं विज्ञानादि **कार्यं** च तस्य **उत्पादने नियतः स्वभावो** यस्यानेकस्य तदेकापेक्षया तत् तथा तस्माच्च **अनेकस्मात्**–रूपादेः **एककार्योत्पत्तौ** सत्यां **अहेतुकत्वप्रसङ्गोऽप्यनवकाश एव** तत्तज्जननस्वभावत[5]याऽन्वयाभावेन । **भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गो यद्येकनियताद्** विवक्षितकार्यापेक्षया । अनेकस्मात् किम्भूतात् ? **स्वहेतुप्रकृत्यनुविधा-**

(विवरणम्)

(७-८) **भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गो यद्ये[6]कनियतात् स्वहेतुप्रकृत्यनुविधायिनोऽनेकस्मादनेकतावदेकमनेकं चोपजायेते**ति । इदं सूत्रं तावद् व्याख्यायते–भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गः कार्यस्य, यद्ये[7]कनियतादेकत्र–विज्ञानादौ कार्ये [8]जनयितव्ये प्रतिनियतात् अनेकस्मात्–रूपालोकमनस्कारचक्षुःक्षणलक्षणात् कारणकदम्बकात् । कीदृशादित्याह–स्वहेतुप्रकृत्यनुविधायिनः–आत्मीयहेतुस्वरूपानुकारिणः [9]अन्वयेन जनकादित्यर्थः । अनेकतावत्–अनेककार्यस्वभाववदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । एकं–[10]विज्ञाना-

१ 'स्मादनेककार्यो०' इति क–पाठः । २ अतः परं "इति भवत्यहेतुकत्वप्रसङ्गोऽप्यनवकाश एव इति' इत्यधिको ग–पाठः । ३ 'हेतुकर्माननु०' इति क–पाठः । ४ 'भेदाभूतानां तत्रैव' इति क–पाठः । ५ 'तया भावेन' इति ङ–पाठः । ६ 'नियतात् तस्य हेतु०' इति ङ–पाठः । ७ 'नियतरै(?)कत्र' इति ङ–पाठः । ८ 'जनयतेत्यप्रति०' इति क–पाठः । ९ 'अन्वये जनका०' इति ङ–पाठः । १० 'विज्ञानाद्यन्यतर०' इति क–पाठः ।

(स्वो० व्या०)

यिनः—आत्महेतुस्वभावानुविधायिनः, अन्वयजनकादित्यर्थः। **अनेकस्मादनेकतावदिति** निदर्शनं व्यतिरेकि। **एकमनेकं** [1]**चोपजायेत,** [2]अनेकान्वयतः एकत्वानुपपत्तेः, एकनियतत्वेनानेकानुपपत्तेश्च। अत एवाह—न [3]चोपजायेत।

(विवरणम्)

दन्यतरकार्यापेक्षया प्रतिनियतं किञ्चित् अनेक वा रूपालोकमनस्कारचक्षुःसमुदयरूपमुप[4]जायते—निष्पद्यते। अयमभिप्रायः—यथाऽस्माभिरन्वयं विनैव अनेकस्मात्—रूपालोकमनस्कारचक्षुर्लक्षणात् कारणादनेकेषां कार्याणां रूपालोकमनस्कारचक्षुरुत्तरक्षणलक्षणानां भावोऽभ्युपगम्यते, एवं यदि जैनैरनेकस्मात् कारणादन्वयेनैव जनकादेकस्यानेकस्य वा कार्यस्योत्पाद इत्यभ्युपगम्यते तदा भवति कार्यस्याहेतुकत्वप्रसङ्गः। तथाहि—यदि [5]रूपालोकादयः कारणविशेषा ज्ञानलक्षणमेकं कार्यमात्मस्वरूपानुगमेन जनयन्ति तदा ज्ञानस्यैकता(हानिः) चतुःस्वभाव[6]प्रवेशस्तत्र। स्वरूपालोकादिभिः कारणै रूपालोकादीनि कार्याण्यनेकान्यन्वयेनैव जन्यन्ते तर्हि ज्ञानादीनि [7]कार्याणि प्रत्येकं चतुर्भिः रूपालोकादिभिरन्वयेन जन्यन्त इत्यायातम्। ततश्च [न] ज्ञानादावेव कर्त्तव्ये तेषां स्वरूपानुगमेन व्यापृतानां कथमालोकादौ [8]कार्यान्तरे व्यापारः परिकल्प्यमानः साधीयान् स्यादिति? ॥

अथ वृत्त्यक्षराण्यनुश्रियन्ते—(३-४) **अनेकतावदिति निदर्शनं व्यतिरेकीति**। अन्वयमन्तरेण हि अनेकस्मादनेककार्यप्रसवपक्षोऽन्वयपक्षापेक्षया व्यतिरेकीति ॥

(४-५) **अनेकान्वयत एकत्वानुपपत्तेरिति**। यदि हि रूपालोकमनस्कारचक्षुषा[9]मनेकेषां कार्ये ज्ञानलक्षणेऽनुगमः स्यात् तदा कथं तस्यैकत्वं स्यात्?। अनेकेषां तत्र प्रवेशादिति अनेकस्मादेकोत्पादे दूषणम् ॥

अथानेकस्मादनेकोत्पादे प्राह—(५) **एकनियतत्वेनानेकानुपपत्तेश्चेति**। एकत्र—ज्ञानाद्यन्यतरकार्ये नियतत्वं—जनकतया प्रतिनियतत्वमने(?मे)कनियतत्वं तेनाने(?नै)कनियतत्वेन कारणानामनेकस्य कार्यस्यानुपपत्तेश्च—अघटनात्। यदि हि समग्राण्यपि

१ 'चोपजायते' इति ङ-पाठ। २ 'अनेक(का)न्वय एक०' इति ङ-पाठ। ३ 'चोपजायते' इति ङ-पाठ। ४ 'जायेत-निष्पद्येत' इति क-पाठ। ५ 'रूपालोकादीनि कार्याण्यनेकान्यन्वयेनैव जन्यन्ते तर्हि ज्ञानादीनि स्वरूपानुगमेन जनयन्ति' इति ख-पाठ। ६ 'प्रदेशात् तत्रास्व०' इति ख-पाठ। ७ 'कार्याण(?) प्रत्येकं' इति ख-पाठ। ८ 'कार्यान्तरव्यापार' इति ङ-पाठ। ९ 'मनेकेषा तत्र प्रवेशादिति अनुगम' स्यात्' इति ख-पाठः।

(मूलम्)

उच्यते–यत्किञ्चिदेतत्, न्यायानुपपत्तेः । तत्र यत् तावदुक्तम्[1]– 'विलक्षणात् कारणकलापद्वयाद् विलक्षणमेव कार्यं जायते' इत्यादि, अत्र न कारणकलापस्तत्कारणातिरिक्तस्तानि च भिन्नस्वभावानि कथं निर्भागैककार्यं प्रति नियतानि तद्भावे च (? वा) कथं न व्याघातः, सर्वेषां तज्जननस्वभावत्वे नैकोऽपि न तज्जनकः तमन्तरेण तत्सर्वत्वायोगात्, निर्भागं च तदित्थं कथमनेकेभ्यो

(स्वो० व्या०)

कुत इत्याह–**हेतुधर्माननुकारात्** । अननुकारश्चानेकान्वयेनैकस्मिन्, एकनियतत्वेन चानेकस्मिन्निति भावनीय**मिति**। एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह–**अत्रोच्यते**। किमित्याह–**यत्किञ्चिदेतत्**–असारमनन्तरोदितम् । कुत इत्याह–**न्यायानुपपत्तेः**। एनामेव दर्शयति **तत्रे**त्यादिना । तत्र **यत् तावदुक्तं**[2] परेणादावेव । किं तदित्याह–'**विलक्षणात् कारणकलापद्वयाद् विलक्षणमेव कार्यं जायते' इत्यादि** । **अत्र**–उक्ते **न कारणकलापः** सामग्र्याख्यः **तत्कारणातिरिक्तः**–वैशेषिकाणामिवावयवी **तानि च**–कारणानि **भिन्नस्वभावानि**–रूपक्षित्यादीनि **कथं निर्भागैककार्यं प्रति नियतानि**, स्वभावभेदादेवेत्यर्थः । **तद्भावे वा**–निर्भागैककार्यभावे वा **कथं न व्याघातः** ? व्याघात एव । कथमित्याह–**सर्वेषां**–कारणानां **तज्जननस्वभावत्वे**–निर्भागैककार्यजननस्वभावत्वे **नैकोऽपि**–कारणभेदो **न तज्जनकः**–न विवक्षितकार्याजनकः, किन्तु जनक एव । कुत इत्याह–**तमन्तरेण** एकं कारणभेदं **तत्सर्वत्वायोगात्** तेषां–कारणभेदानां सर्वत्वायोगात् **निर्भागं च तत्**–कार्यमेकान्तैकस्वभावं **इत्थं कथ-**

(विवरणम्)

तानि ज्ञानलक्षणे कार्ये जनकतयाऽन्वयेन व्यापृतानि[3] तदा कथं तेभ्यो रूपाद्यन्य[4]तरकार्योत्पत्तिः स्यादिति ? ॥

(१०) **अनेकान्वयेनैकस्मिन्निति** । एकस्मिन्–ज्ञानलक्षणे कार्येऽनेकेषां–कारणानामन्वयेन अनेकस्मादेको[5]त्पत्तावननुकारो वर्तते । एकनियतत्वे चानेकस्मिन् कार्येऽन्वये नानुकारः अनेकस्मादनेकोत्पत्तिपक्षे ॥

१–२ १५४तमे पृष्ठे १५५तमे च । । ३ 'व्यावृत्तानि' इति क–पाठः । ४ 'रूपादन्य०' इति ख–पाठः । ५ 'अनेकस्मादेकोत्पत्तिपक्षे एकनियतत्वेनानेकस्मिन्निति एकनियतत्वे च ज्ञानक्षणैककार्यनियतत्वे च कारणानां अनेकस्मिन् कार्येऽन्वयेनानुकारः' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

जन्मासादयेत्, एकतोऽपि तस्य सर्वात्मनोत्पत्ते[1]स्तदपरैस्तदकरणात्। सर्व[2]भूतिस्वभावत्वात् तस्यायमदोष इति चेत् किमिदं तत्प्रत्येकतातोऽन्यत् तत्सर्वत्वं नाम? ते च सर्वे जनका नैकोऽप्यजनक इत्युक्तदोषानतिवृत्तिः। यत एव सर्वे जनका अत एव नानतिवृत्तिरिति चेत्, यस्तर्ह्येकेन कार्यस्य स्वभावो जन्यते, स एवापरेणापीत्येतत् प्राप्तम्। अस्त्येतत् सिद्धसाध्य[3]तेति चेत्, माहेश्वरजायाजारकारणिकनिवेदितपृष्टभौतसिद्धसाध्यताकल्पेयम्

(स्वो० व्या०)

मनेकेभ्यः–कारणभेदेभ्यो **जन्मासादयेत्?** नैवेत्यर्थः। एतदेव भावयति **एकतोऽपी**त्यादिना। एकतोऽपि–एकस्मादपि कारणभेदात् **तस्य**–अधिकृतकार्यस्य **सर्वात्मनोत्पत्ते**र्निर्भागैकरूपतया **तदपरैः**–कारणभेदैः **तदकरणात्**, अधिकृतकार्याकरणादित्यर्थः। **सर्वे**त्यादि। **सर्वभूतिस्वभावत्वात्** सर्वेभ्यः–कारणभेदेभ्यः उत्पत्तिस्वभावत्वात् कारणात् **तस्य**–अधिकृतकार्यस्य **अयमदोष इति चेत्**–अनन्तरोदितः। एतदाशङ्क्याह–**किमिदमि**त्यादि। किमिदं **तत्प्रत्येकतातः**–कारणभेदप्रत्येकतातो**ऽन्यत्**–अर्थान्तरं **तत्सर्वत्वं नाम**–अधिकृतकारणभेदसर्वत्वं नामेति?। **ते च सर्वे जनकाः**–कारणभेदा **नैकोऽप्यजनकः**। **इति**–एवं **उक्तदोषानतिवृत्तिः**, 'निर्भागं कथमनेकेभ्यो जन्मासादयेत्' इत्यादि। **यत एवे**त्यादि। यत एव **सर्वे जनकाः**–कारणभेदा **अत एव** हेतोः **न अनतिवृत्तिः** किन्त्वतिवृत्तिरेव, उक्तदोषस्येति प्रक्रमः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**यस्तर्हि एकेन**–कारणभेदेन **कार्यस्य स्वभावो जन्यते स एवापरेणापि इत्येतत् प्राप्तम्**। **अस्त्येतत्**–इत्थमेवेदं **सिद्धसाध्यता**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**माहेश्वरे**त्यादि। **माहेश्वरजायायाः**–पत्न्याः **जारः कारणिकनिवेदितपृष्टश्चासौ भौतश्च** तस्य **सिद्धसाध्यता** तत्कल्पेयं परोपन्यस्ता सिद्धसाध्यता

(विवरणम्)

(९) **माहेश्वरजायाजारकारणिकनिवेदितपृष्टभौतसिद्धसाध्यताकल्पेयमि**ति। अत्र वाक्ये एवं समासः कार्यः–माहेश्वरजायायां जारो माहेश्वरजायाजारः कारणिकैर्निवेदितः कारणिकनिवेदितः, पृष्टश्चासौ तैरेव कारणिकैर्भौतश्च पृष्टभौतः,

१ 'त्मनोपपत्ते०' इति क-पाठ। २ 'स्वभूतिस्व०' इति क-पाठ। ३ 'साध्येती(?)ति चेत्' इति ङ-पाठ.।

(मूलम्)

उपहासस्थानमार्याणामित्यनुद्घोष्यैव तैः । तथाहि–य एकेन जन्यते स एवापरेणापि, न खलु स तस्य स्वभावस्तदपरत्वानापत्तेः, स्वभावान्तरस्य च तदपरस्वभावजन्यजनकत्वविरोधः, उभयतत्त्व[1]हानेः, तद्वैलक्षण्याद्धि तस्य[2] स्वभावान्तरत्वं तज्जन्यजनकत्वे च

(स्वो० व्या०)

उपहासस्थानमार्याणामिति कृत्वा **अनुद्घोष्यैव तैः**–आर्यैः । एवं वक्रोक्तिमात्रमभिधायैतद्भावार्थमाह **तथाही**त्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । **यः**–कार्यस्वभाव **एकेन जन्यते,** कारणभेदेनेति प्रक्रमः, **स एवापरेणापि** इति परमतम् । एतच्चासदित्याह–**न खलु**–नैव **सः**–आद्यकारणभेदस्वभावः **तस्य**–अपरस्य कारणभेदस्य **स्वभावः** । कथं नेत्याह–**तदपरत्वानापत्तेः,** आद्यकारणभेदात् [3]अन्यत्वानापत्तेः स्वभावाभेदेन । **स्वभावान्तरस्य च**–कारणभेदान्तरगतस्य **तदपरस्वभावजन्यजनकत्वविरोधः**–आद्यकारणभेदस्वभावजन्यजनकत्वविरोधः, [4]कारणभेदान्तरस्वभावस्येत्यर्थः । कथमित्याह–**उभयतत्त्वहानेः**–कार्यकारणभेदान्तरगतस्वभावहानेः । एतदेवाह **तद्वैलक्षण्याद्धी**त्यादिना । तद्वैलक्षण्यात्–आद्यकारणभेदस्वभाववैलक्षण्याद् यस्मात् **तस्य**–कारणभेदान्तरगतस्य **स्वभावान्तरत्वं** भिन्नत्वं **तज्जन्य-**

(विवरणम्)

ततो माहेश्वरजायाजारश्चासौ कारणिकनिवेदितश्चासौ पृष्टभीतश्च तस्य सिद्धसाध्यता स्वयं विहिता कार्यभ्युपगमरूपा तत्कल्पेयं–प्रस्तुता सिद्धसाध्यता ॥

(१३) **स्वभावाभेदेने**ति । यदि हि य एव कार्यस्वभाव आद्येन कारणेन जन्यते स एवापरेणापीत्यभ्युपगम्यते तदा कारणयोः स्वभावस्याभेदादैक्यमेव भवेदिति ॥

(१४) **आद्यकारणभेदस्वभावजन्यजनकत्वविरोध** इति । आद्यश्चासौ कारणभेदस्तस्य सम्बन्धी स्वभावस्तेन जन्यो यः कार्यस्वभावः तज्जनकत्वविरोधः कारणभेदान्तरगतस्वभावान्तरस्य । कार्यकारणभेदान्तरगतस्वभावान्तरस्य ॥

(१५) **कार्यकारणभेदान्तरगतस्वभावहाने**रिति । प्रथमकारणभेदस्वभावहानेरिति । प्रथमकारणभेदस्वभावमपहाय अन्यकारणभेदान्तरस्वभावः कोऽपि नास्ति यः प्रथमकारणभेदस्वभावजनिते कार्ये व्यापिपृयात्; तथा प्रथमकारणभेदस्वभावजनितं कार्यं[5] स्वभावमपहाय अन्यः कश्चित् तस्य स्वभावविशेषो नास्ति योऽन्येन कारणस्वभावभेदेन जन्यते, तस्य परिपूर्णप्रथमकारणस्वभावतयोत्पत्तेरिति ॥

१ 'उभयत्वहानेः' इति ग–पाठः । २ 'तस्य भावान्तरत्वं' इति ग–पाठः । ३ 'अन्यत्वापत्तेः' इति ङ–पाठः । ४ 'कारणान्तरभेदा०' इति ङ–पाठः । ५ 'स्वभाव(म)पहायान्यः कश्चित्ते(त् ते)न जन्यो' इति ख–पाठः ।

(मूलम्)

तद्वन्न[1] पुष्कलं वैलक्षण्यमन्यजन्यविविक्ततया [2]वेतरस्य तज्जन्यता अन्यजन्यत्वे अपि तु तदसिद्धेरतिप्रसङ्गादिति नोभयो रूपनियमः । एकाजनकत्वे च सर्वाजनकत्वमित्यहेतुकतद्भावापत्त्या न न्यायानुसारि विकल्पितमिति भावनीयम् ॥

एतेन "न ब्रूमोऽन्यस्य तज्जनकं रूपं नास्तीति, किन्तु यत् तदेकस्य जनकं तदन्यस्य नेति; अन्योऽपि स्वरूपेणैव जनको न पररूपेणेति, अतद्रूपत्वात्; तद्यथास्वं भिन्नाश्च जनकाश्च स्वभावेन,

---

(स्वो० व्या०)

जनकत्वे च–आद्यकारणभेदस्वभावजन्यजनकत्वे च तस्य स्वभावान्तरस्य **तद्वत्**–आद्यकारणभेदस्वभाववत् **न पुष्कलं [3]वैलक्षण्यं** कारणभेदान्तरस्वभावस्य तथा **अन्यजन्यविविक्त[4]तया वेतरस्य**–कार्यस्वभावस्य **तज्जन्यता**–आद्यकारणभेदस्वभावजन्यता **अन्यजन्यत्वे अपि तु**–कारणभेदान्तरस्वभावजन्यत्वेऽपि तु **तदसिद्धेः**–इतरस्य तज्जन्यताऽसिद्धेः । असिद्धिश्च **अतिप्रसङ्गात्**–अनिष्टस्यापि तज्जन्यतापत्तेः । **इति**–एवं **नोभयोरपि**–इष्टजन्यजनकयोः **रूपनियमः**, स्वभावनियम इत्यर्थः । **एकाजनकत्वे च** उक्तदोषभयादिष्यमाणे **सर्वाजनकत्वं** तद्वदन्येषामप्यजनकत्वात् तत्स्वभावत्वाभ्युपगमात् । **इति**–एव**महेतुकतद्भावापत्त्या**–विवक्षितकार्यभावापत्त्या **न न्यायानुसारि विकल्पितमिति भावनीयमेतत्** ॥

एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन न ब्रूम इत्यादि यावत् कोऽत्र न्याय इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तमिति सम्बन्धः । **न ब्रूमोऽन्यस्य**–कारणभेदस्य **तज्जनकं**–विवक्षितनिर्भागैककार्यजनकं **रूपं नास्तीति, किन्तु यत् तदेकस्य जनकं** कारणभेदस्य **तदन्यस्य**–कारणभेदस्यैव **नेति** । किमुक्तं भवति ? । **अन्योऽपि स्वरूपेणैव जनकः, न पररूपेण,** कारणभेदान्तररूपेणेति । कुत इत्याह–**अतद्रूपत्वात्**–

(विवरणम्)

(१३) **अन्यजन्यविविक्ततया [5]वेति** । अन्येषां–प्रथमकारणव्यतिरिक्तानां कारणविशेषाणां यानि जन्यानि–कार्यान्तराणि तान्यन्यजन्यानि तेभ्यो विविक्तता–भेदस्तया वा ॥

(२२) **यत् तदेकस्य जनकं कारणभेदस्येति** । यत् तदेकस्य–कारणभेदस्य सम्बन्धि जनक रूपम् ॥

---

१ 'तन्न पुष्कल' इति ग–पाठ । २ 'चेतरस्य' इति ग–पाठ । ३ 'वैलक्षण' इति ङ–पाठ । ४ 'तया चेतरस्य' इति क–पाठ. । ५ 'चेति' इति ङ–पाठ. ।

(मूलम्)

एकस्माद्धि जनकाद् व्यावर्त्तमानस्तद्रूपो न स्यान्नातत्कार्यः, तेनैव तत् कार्यं कर्त्तव्यमिति कोऽत्र न्यायः"[1] इत्यादि सर्वं प्रतिक्षिप्तम्, उक्तवदतद्रूपस्य तत्कार्यत्वविरोधात्। तेनैव तत् कार्यं कर्त्तव्यमिति निरंशत्वे सति ततो भावस्यैव न्याय्यत्वात् कृतकरणेऽतिप्रसङ्गात्। तथाहि–तद्भिन्नः स एव करोति, नान्ये। को ह्यत्र भेदाविशेषे विशेष

(स्वो० व्या०)

विवक्षितकारणभेदस्य तदन्यारूपत्वादिति । **तद्यथास्वं**–यथाऽऽत्मीयं **भिन्नाश्च** ते कारणभेदाः–रूप-बीजादयः **जनकाश्च स्वभावेन**–स्वसत्तया । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**एकस्माद्धी**त्यादि । एकस्माद् यस्मात् **जनकाद् व्यावर्त्तमानः** कारणभेदः विवक्षितसामग्र्यन्तर्गतः । किमित्याह–**तद्रूपो न स्यात्**–आद्यकारणभेदरूपो न स्यात्–न भवेत् **नातत्कार्यः,** किन्तु तत्कार्य एव, तत्–विवक्षितं निर्भागैकरूपमनेकोद्भवं कार्यमस्येति तत्कार्यस्तस्य प्रतिषेधो न तत्कार्यः अतत्कार्यस्तदयं नातत्कार्यो भवेत्। एतदेव द्रढयन्नाह[2]–**तेनैव**–चाद्येन कारणभेदेन **तत् कार्यं कर्त्तव्यमिति कोऽत्र** नियमः?। अनेकोद्भवस्वभावं न तत एवं(?व) भवतीत्यभिप्रायः । **इत्यादि सर्वं**–**वार्त्तिको**क्तम्। किमित्याह–**प्रतिक्षिप्तम्** । कुत इत्याह–**उक्तवत्**–यथोक्तम्। तथाहि–'य एकेन जन्यते स एवापरेणापि' इत्यादि[3] तथा **अतद्रूपस्य**–कारणभेदस्य **तत्कार्यत्वविरोधात्**–आद्यकारणभेदकार्यत्वविरोधात् चर्चितमेतदिति। [4]**तेनैव** च–आद्येन कारणभेदेन **तत् कार्यं**–विवक्षितं निर्भागैकरूपं **कर्त्तव्यमिति** नियम एष परनीत्या । कथमित्याह–**निरंशत्वे सति** कार्यस्य निर्भागैकरूपतया **ततः**–आद्यात् कारणभेदाद् **भावस्यैव**–कार्यभावस्य **न्याय्यत्वात्** कारणात् आद्यकारणभेदेनैवासौ कृत इति **कृतकरणेऽतिप्रसङ्गात्** कार्यभावस्य । एतदेव भावयति **तथाही**त्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । (**तद्भिन्नः**)

(विवरणम्)

(९) **तदन्यारूपत्वादि**ति । न विद्यते रूपं–स्वभावो यस्यासावरूपस्तदन्येन–उक्तव्यतिरिक्तेन कारणभेदान्तरेणेत्यर्थः, अरूपः–अस्वभावस्तस्य भावः–तत्त्वं तस्मात् । अनेकोद्भवनस्वभावं न तत एव भवतीत्यभिप्रायः । अनेकेभ्यः कारणेभ्य उत्पत्तिस्वभावं कार्यं एकस्मादेव कारणान्न भवतीत्यर्थः ॥

(१९) **अतद्रूपस्य कारणभेदस्ये**ति । आद्यकारणाभावस्य ॥

१ वार्तिके । २ 'द्दढयन्' इति क–पाठः । ३ द्रष्टव्यं १६०तमं पृष्ठम् । ४ 'तेनैव वोद्येत(?) कारण०' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

इति वाच्यम् । स्यादेतत्–भेदाविशेषेऽपि कुतश्चिदात्मातिशयात् कश्चिज्जनकः, नान्ये। स हि तस्यैव स्वभावः, नान्येषाम्, तथाविधहेत्वभावादिति । एतदप्यसत्, तदन्वयोपलब्धिमन्तरेण तावतां तत्स्वभावत्वनियमे तत्समाषकव्यतिरेकेण प्रतिपादनोपायाभावात् ॥

किञ्चै[1]व[2]मप्यनेकैककारणे न कारणभेदो भेदकः स्यादित्यनिवृत्तः प्रसङ्गः । स्यादेतत्–कः पुनरत्र प्रसङ्गार्थः ? । यदि न विशेषकः स्यादित्ययमर्थः, तदप्ययुक्तम्, विजातीयानेकव्यावृत्तिमतः कार्यस्वभावस्योत्पादनात् । अथ न खण्डशो जनकः स्यादित्ययमर्थः,

---

(स्वो० व्या०)

तस्मात्–आद्यकारणभेदाद् भिन्नः सन् **स एव करोति** तदपरः कारणभेदः तत्सामग्र्यन्तर्गतः, **नान्ये**–परसामग्र्यन्तर्भूताः । **को ह्यत्र भेदाविशेषे** सति **विशेष इति वाच्यमे**तदित्यतिप्रसङ्गः । **स्यादेत**दित्यादि । स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–**भेदाविशेषेऽपि** सति **कुतश्चिदात्मातिशयात्**–आत्मधर्मात् **कश्चित्**–कारणभेदो **जनकः** तत्सामग्र्यन्तर्गत एव, **नान्ये**–तदपरसामग्र्यन्तःपातिनः । किमित्येतदेवमित्याह–**स हि तस्यैव स्वभावो** विवक्षितकारणभेदस्य, **नान्येषां**–तदपरसामग्र्यन्तःपातिनाम् । कुत इत्याह–**तथाविधहेत्वभावात्**, हेत्वायत्तश्च कारणभेदस्य तत्स्वभाव **इति । एतदप्यसत्** परोदितम् । कथमित्याह–**तदन्वयोपलब्धिमन्तरेण** तेषां–कारणभेदानां विशिष्टसामग्र्यन्तोऽन्वयोपलब्धिमन्तरेण निरन्वयनश्वरतया **तावतां तत्स्वभावत्वनियमे** सति । किमित्याह–**तत्समाषकव्यतिरेकेण** तत्समाषकः–शपथविशेषः तमन्तरेण **प्रतिपादनोपायाभावात्**, निरन्वयानन्तरभावित्वमात्रस्य तदन्याविशेषादित्यर्थः ॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चे**त्यादिना । किञ्च **एवमपि**–उक्तनीत्या **अनेकेषामेककारणे** सति । किमित्याह–**न कारणभेदो भेदकः स्यात्** । **इति**–एव**मनिवृत्तः प्रसङ्ग** उक्तदोषलक्षणः । **स्यादेत**दित्यादि । अथैवं मन्यसे–**कः पुनरत्र**–न कारणभेदो भेदकः स्यादित्युक्तौ **प्रसङ्गार्थः ? । यदि न विशेषकः स्यात्** कारणभेद **इत्ययमर्थः** । एतदधिकृत्याह–**तद(प्य)युक्तम्** । कथमित्याह–**विजातीयानेकव्यावृत्तिमतः कार्यस्वभावस्य** अधिकृतस्य–**उत्पादनात्** कारणभेदानाम् ।

---

१ 'वमप्य तर्हि तद्भिन्न स एव करोति नैकैककरणेन न कारणभेदो' इति **क**–पाठ प्रक्षेपमिश्रो भाति । २ 'मप्यनेकै करणे न कारणभेदो' इति **ग**–पाठ ।

(मूलम्)

तथापि निरंशत्वाद् वस्तुरूपस्य भागश उत्पादनं नेष्टमेवेत्यप्रसङ्ग एव । एतदप्ययुक्तम्, उक्तदोषानतिवृत्तेः, अनेकस्मादेकोत्पादायोगाच्च । तथाहि—भिन्नेभ्यस्तुल्यसामर्थ्येभ्योऽतुल्याभिन्नभावे कथमविरोध इति चिन्त्यम् । स्यादेतत्—किमत्र चिन्त्यते ? एकस्मिन्नधिकरणे भेदाभेदयोर्विरोधात् । इह तु कारणं भिन्नं कार्यं चाभिन्नमिति को विरोधः ? । अपि च हेतोः फलात्मापत्त्या कार्यकारणभावव्यवस्थायां स्यादनेकस्मादेकोत्पत्त्ययोगो यथा परमते । तत्र ह्येको हेतुः फलात्मतां प्रतिपन्न इत्यपरस्य कार्यात्मन्यवकाशासम्भवादानर्थ-

(स्वो० व्या०)

अथ न खण्डशो जनकः—खण्डं खण्डं प्रति जनकः कारणभेदः **स्यादित्ययमर्थः, तथापि**—अत्राप्यर्थे **निरंशत्वाद् वस्तुरूपस्य भागश उत्पादनं नेष्टमेव,** निर्भागैककार्यकारणस्वभावेभ्योऽनेकेभ्यस्तथाविधैकोत्पत्तेः । **इति**—**एवमप्रसङ्ग एव** उक्तदोषलक्षणः । एतदाशङ्क्याह—**एतदप्ययुक्तम्**—अनन्तरोदितम् । कुत इत्याह—**उक्तदोषानतिवृत्तेः** कारणात् । अभ्युच्चयमाह—**अनेकस्मादित्यादि** । अनेकस्मात् कारणात् स्वमतभेदापेक्षया **एकोत्पादायोगाच्च** । एतदेव भावयति **तथाहीत्यादिना** । तथाहीति पूर्ववत् । **भिन्नेभ्यस्तुल्यसामर्थ्येभ्यः**, कारणभेदेभ्य इति प्रक्रमः, **अतुल्याभिन्नभावे** सति कार्यस्य **कथमविरोध इति चिन्त्यम्** । **स्यादेतत्—किमत्र चिन्त्यते ? एकस्मिन्नधिकरणे**—आधारे **भेदाभेदयोर्विरोधात्** । **इह तु कारणं भिन्नम**नेकसमग्रभेदं **कार्यं चाभिन्नं**—निर्भागैकरूप**मिति को विरोधः ? । अपि च हेतोः फलात्मापत्त्या** तत्तथाभावेन **कार्यकारणभावव्यवस्थायां** सत्यां **स्यादनेकस्मात्** कारणात् **एकोत्पत्त्ययोगो यथा परमते**—त्वाममधिकृत्य । एतदेव भावयति **तत्र हीत्यादिना** । तत्र यस्मात् **एको हेतुः फलात्मतां**[1] **प्रतिपन्न इति** कृत्वा **अपरस्य**—हेतोः **कार्यात्मनि अवकाशासम्भवात्** कारणात् **आनर्थक्यम् । यदा पुनः**

(विवरणम्)

(२०-२१) **एकस्मिन्नधिकरणे आधारे भेदाभेदयोर्विरोधादिति** । एकमेव कार्यं कथं भिन्नमभिन्नं च भवतीत्यर्थः ॥

(२१) **अनेकसमग्रभेदमिति** । रूपालोकाद्यनेकसमग्रभेदस्वभावं कारणमित्यर्थः ॥

---

१ 'फलात्मनां' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

क्यम् । यदा पुनः कारणानि स्वस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थितानि कार्यमुत्पादयन्ति तदा कोऽयोगः ? । न च हेतोः फलात्मापत्तिः प्रतीतिसिद्धाऽपि, बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदनादिति । अत्रोच्यते– सोऽयमषण्ढत्वलक्षणोऽपत्यजन्मविरोधी दोषः । तथाहि–हेतोः फलात्मापत्त्या तत्स्वभावत्वपुंस्त्वे सति तत्तथाभवनेनाभवत् कार्यापत्यं स्वस्वभावानवस्थित्यपुंस्त्वयुक्ताच्छुक्राद्यभावे असत् सद् भवतीत्यपि सुभाषितमेतत् । न च सर्वेषां तदेकजननस्वभावत्वे तदपरोदयो न्याय्यः, तत्रैव [1]सामर्थ्यनिरोधात् । अस्ति चायं

(स्वो० व्या०)

कारणानि स्वस्मिन्नेव स्वभावे व्यवस्थितानि तत्स्वभावतया **कार्यमुत्पादयन्ति तदा कोऽयोगः ?** । न कश्चित् । **न च हेतोः फलात्मापत्तिः प्रतीतिसिद्धाऽपि** लोके । कथमित्याह–**बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदनादिति** । अत्र–परो[2]पन्यस्ते **उच्यते–सोऽयमषण्ढत्वलक्षणोऽपत्यजन्मविरोधी दोषः** । अदोष एव दोष इत्यर्थः । एतदेव भावयति **तथाही**त्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । **हेतोः फलात्मा[3]पत्त्या** हेतुभूतया **तत्स्वभावत्वपुंस्त्वे सति** अन्वय[4]सिद्धे हेतोस्**तत्तथाभवनेन**–हेतोः फलभवनेन **अभवत् कार्यापत्यं** दैवयोगतः **स्वस्वभावानवस्थिति**रेव तुच्छा **अपुंस्त्वं [5]तद्युक्ता** निरन्वयनाशेन हेतोरिति वर्तते **शुक्राद्यभावे**-तत्स्वभावत्वक्षयेण **असत् सद् भवति**-अभाव एव भावतां प्रतिपद्यत इत्यपि **सुभाषितमेतत्**, सबीजं न भवत्यबीजं तु भवतीति योऽर्थः । **न चे**त्यादि । न च **सर्वेषां**–हेतुभेदानां **तदेकजननस्वभावत्वे**, विवक्षितनिर्भागैककार्यजननस्वभावत्वं इति भावः, **तदपरोदयः**–कार्यान्तरोत्पादो **न्याय्यः** । कथमित्याह– **तत्रैव**–विवक्षितकार्ये **सामर्थ्यनिरोधात्**, अन्ययोगव्यवच्छेदनिरोधादित्यर्थः ।

(विवरणम्)

(२४) **अन्ययोगव्यवच्छेदनिरोधादित्यर्थ** इति । अन्ययोगस्य–कार्यान्तरजननसम्बन्धलक्षणस्य व्यवच्छेदः–अभावोऽन्ययोगव्यवच्छेदेन वि(?नि)रोधात् कार्यान्तरजननसामर्थ्यस्य ॥

१ 'सामर्थ्यविरोधात्' इति क–पाठ । २ 'पन्यास्त' इति ङ–पाठ । ३ 'त्मापत्त्या हेतुभूतया०' इति क–पाठ । ४ 'सिद्धि हेतो०' इति ङ–पाठ । ५ 'तद्युक्तवच्चिर०' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

तदैव(क ?)स्वसन्तताव[1]पि चक्षुरा[2]द्युत्पत्तेः। न च रूपं येन स्वभावेन सभागक्षणं जनयति तेनैव [3]विसभागक्षणमालोकादि, एकस्यानेकजनकत्[4]वायोगात्, योगेऽपि तत्तुल्यतापत्तेः, अतुल्याश्च रूपालोकादयः, न च कारणाभेदे कार्यस्य भेद इति युक्तम्, अभ्युपगमप्रकोपात्, इष्टश्चायम्, तत एव सर्वतत्प्रसूतेः। न चोपादाननिमित्त[5]भेदतस्तत्र सामग्रीभेदः, तेषामेकस्वभावत्वात् तत्कल्पनाबीजाभावात्; अन्यथा तद्भिन्नस्वभावतापत्तिः। इति तद्‌भेदादपि फलभेदो दुःस्थित एव। सर्वेषां सर्वजननस्वभावत्वाद्दुःस्थित इति

(स्वो० व्या०)

अस्ति [6]चायं–तदपरोदयः। कुत इत्याह–**तदैकस्वसन्तताव‍पि** हेतुभेदेभ्यः **चक्षुराद्युत्पत्तेः। न चे**त्यादि। न च **रूपं येन स्वभावेन सभागक्षणं**–रूपक्षणमेव **जनयति तेनैव विसभागक्षणमालोकादि**। 'आदि'शब्दात् चक्षुरादिग्रहः। कुतो नेत्याह–**एकस्य**–कारणभेदस्य **अनेकजनकत्वविरोधात्** एकस्वभावतया। **योगेऽपी**त्यादि। योगेऽप्यनेकजनकत्वस्य किमित्याह–**तत्तुल्यतापत्तेः**–अनेकतुल्यतापत्तेर्हेत्वभेदादित्यर्थः। **अतुल्याश्च रूपालोकादयो**ऽनेके। **न चे**त्यादि। न च **कारणाभेदे** सति तत्त्वतः **कार्यस्य भेद इति युक्तम्**। कुत इत्याह–**अभ्युपगमप्रकोपात्। इष्टश्चायं**–कारणाभेदे कार्यभेदः। कथमित्याह–**तत एव**–तेभ्य एव रूपालोकादिभ्यो विवक्षितनिर्भागैककार्यजननस्वभावेभ्यः **सर्वतत्प्रसूतेः** सर्वेषां तेषां–रूपालोकादीनां स्वसन्ततावुत्पत्तेः। **न चे**त्यादि। न च **उपादाननिमित्तभेदतो** रूपे रूपमुपादानमालोकादयो निमित्तं आलोकादिष्वप्यालोकादयः उपादानं रूपादयो निमित्तमित्येवं **तत्र**–समग्रेषु **सामग्रीभेदः**। कुतो नेत्याह–**तेषां**–हेतुभेदानां रूपादीना**मेकस्वभावत्वात्** अत एव **तत्कल्पनाबीजाभावात्**–उपादाननिमित्तकल्पनाबीजाभावात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तद्भिन्नस्वभावतापत्तिः** तेषां–हेतुभेदानां रूपादीनां भिन्नस्वभावतापत्तिः, न येनैव स्वभावेनोपादानं तेषां तेनैव निमित्ततेति अभिधानमात्रभेदापत्तेः। **इति**–एवं **तद्भेदादपि**–सामग्रीभेदादपि **फलभेदः**–रूपालोकादिर्**दुःस्थित एव। सर्वेषा**मित्यादि। सर्वेषां–हेतुभेदानां रूपादीनां **सर्वजनन-**

१ 'वपि च चक्षु०' इति **ग**–पाठः। २ 'राद्युपपत्तेः' इति **ग**–पाठः। ३ 'विभागक्षण०' इति **ग**–पाठः। ४ 'त्वामोगात्' इति **ग**–पाठः। ५ 'भेदात् तत्र' इति **ग**–पाठः। ६ 'चार्यं' इति **क**–पाठः।

(मूलम्)

चेत्, न, तावद्भ्यस्तावदुत्पादे सर्वेषामेकस्वभावता। तथैकोपयोगित्वं कार्याणां निरंशता प्रकटो जातिभेदस्तदेकैकापेक्षया सामग्रीभेदश्चेति शोभनमदुःस्थितत्वम्। अभिन्नतावत्स्वभावजत्वे ह्यमीषां तदन्यतरवत् सर्वेषां तत्तुल्यतापत्तिः तत्स्वभाववैचित्र्यं वेत्यलङ्घनीया न्यायमुद्रा॥

स्यादेतद्धेतुस्वभावसङ्क्रान्तिपक्षे[1]ऽयं दोषः। तत्र हि तस्यैव तथाभवनमिति कार्यतुल्यता, अत एव च तत्स्वभाववैचित्र्यं वेत्यनिवारितमेतत्। यदा तु तत्प्रतीत्योत्पादतस्तद्भावस्तदा हेतूनां निमित्त-

(स्वो० व्या०)

स्वभावत्वात्–अखिलरूपालोकादिजननस्वभावत्वात् **अदुःस्थित इति चेत्** फलभेदः। एतदाशङ्क्याह–**नेत्यादि**। **न तावद्भ्यः**–हेतुभेदेभ्यो रूपादिभ्यः **तावदुत्पादे**–अनेकरूपादिफलोत्पादे। किमित्याह–**सर्वेषां**–रूपालोकादीनां **एकस्वभावता** विवक्षितनिर्भागैककार्यापेक्षयाऽङ्गीकृता। **तथैकोपयोगित्वं** विवक्षितनिर्भागैककार्यापेक्षमङ्गीकृतमेव। तथा **कार्याणां निरंशता** निर्भागैकरूपतया अनेकप्रतीत्यभावेऽपि, तथा **प्रकटो जातिभेदः** कार्याणामेव रूपादित्वेन **तदेकैकापेक्षया** कार्याण्यधिकृत्य **सामग्रीभेदश्चेति शोभनमदुःस्थितत्वम्**, उक्तदोषेभ्यो नादुःस्थितत्वमित्यर्थः। सकलपिण्डार्थमाह–**अभिन्नतावत्स्वभावजत्वे**–एकस्वभावानेकरूपादिस्वभावजत्वे यस्मात् **अमीषां**–कार्याणां **तदन्यतरवत्**–रूपाद्यन्यतरवत् **सर्वेषाम्**–आलोकादीनां **तुल्यतापत्तिः** अभिन्नतावत्स्वभावजत्वादेव येभ्य एव स्वभावेभ्यो रूपमुत्पन्नं तेभ्य एवालोकादय इत्यपि कृत्वा **तत्स्वभाववैचित्र्यं वा** तेषामेव–हेतुभेदानां रूपादीनां स्वभाववैचित्र्यं वा। एतेन[2] 'तथाविधसर्वजननस्वभावाः' इत्यपि व्युदस्तम्, बलात् तद्वैचित्र्यापत्तेः। **इति**–एवम**लङ्घनीया न्यायमुद्रा**। एतल्लङ्घने न्यायभेद इति भावनीयम्[3]॥

स्यादेतत्–अथैव मन्यसे **हेतुस्वभावसङ्क्रान्तिपक्ष** एव कार्ये **अयं दोषः**–अनन्तरोदितः। **तत्र** यस्मात् हेतुसङ्क्रान्तिपक्षे **तस्यैव**–हेतोः **तथाभवनं** कार्यरूपतया **इति**–एवं **कार्यतुल्यता, अत एव**–तत्तथाभवनात् **तत्स्वभाववैचित्र्यं** [4]**वेति**–सर्वेषां सर्वजननस्वभाववैचित्र्य [5]वेति **अनिवारितमेतद्** भवत्येवेत्यर्थः।

१ 'पक्षे ह्यय' इति क–पाठ। २ 'एतेन न तथा०' इति क–पाठ। ३ 'भावनीय.' इति ङ–पाठ.। ४ 'चेति' इति ङ–पाठ.। ५ 'चेत्यनि०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

मात्रत्वान्न कश्चिद् दोष इति । एतेन 'कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषाः' इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति । अत्रोच्यते–तदिदं पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम् । नहि कथञ्चित् हेतुस्वभावसङ्क्रान्तिमन्तरेणासत्सद्भवनापत्त्या कार्यभाव एव युज्यत इत्युक्तप्रायम् । स उपलभ्यत इति चेत्, को वा किमाह ? कथं न युज्यत इति ? भवन्नीत्या वेदितम् । कश्चायं [1]तत्प्रतीत्योत्पादः ? तदनन्तरभावित्वम् । नेदं क्षणिकैकान्तवादिनोऽशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेन तद्भावसिद्धये, नियमहेत्वभावात् । तथाहि–विवक्षितहेतुक्षणानन्तरं तत्कालभावि सर्वमेव भुवनोदरगतं क्षणजातमुत्पद्यते, ततस्तत्स्वरूपाद्यननुवेधतुल्यतायामयमेवास्य हेतु-

(स्वो० व्या०)

यदा तु–यदा पुनः तत्प्रतीत्योत्पादतः–तेभ्यः प्रतीत्योत्पादनेन तद्भावः तावत् कार्यभावस्तदा–तस्मिन् काले हेतूनां निमित्तमात्रत्वात् कारणात् न कश्चिद् दोष इति । एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन कारणानां रूपादीनां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य–विज्ञानादेः भिन्ना एव विशेषाः–रूपा तदाभासतेत्येवमादय इत्येतदपि प्रत्युक्तं–परिहृतमिति । अत्रोच्यते–तदिदमित्यादि । तदिदं–लोक[2]प्रवादनिबन्धनं पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम् । अत्राधिकृतदोषसम्भवः । एतदेवाह न हीत्यादिना । न यस्मात् कथञ्चित्–केनचित् प्रकारेण हेतुस्वभावसङ्क्रान्तिमन्तरेण असत्सद्भवनापत्त्या प्रमाणविरुद्धकार्यभाव एव युज्यत इत्युक्तप्रायं–प्रायेणोक्तम् । स उपलभ्यत इति चेत् कार्यभावः । एतदाशङ्क्याह–को वा किमाह ? । उपलभ्यत एव । कथं न युज्यत इति परः । भवन्नीत्या वेदितमिति ग्रन्थकारः । कश्चायं तत्प्रतीत्योत्पाद इति प्रश्नः । तदनन्तरभावित्वमिति [3]परवचनम् । नेदं–तदनन्तरभावित्वं क्षणिकैकान्तवादिनोऽशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेन हेतुना तद्भावसिद्धये, प्रक्रमात् हेतुफलभावसिद्धये । कुत इत्याह–नियमहेत्वभावात् । एनमेव स्पष्टयन्नाह तथाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । विवक्षितहेतुक्षणानन्तरं तत्कालभावि सर्वमेव भुवनोदरगतं क्षणजात-

१ 'तत्प्रीत्योत्पादः' इति ग–पाठः । २ 'प्रवाहनिबन्धनं' इति ङ–पाठः । ३ 'परवञ्चनम्' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

रिदमेव चास्य फलमिति कुतोऽयं नियमः ?। विधूय मोहतिमिरमालोच्यतामेतदिति । किमत्रालोच्यम् ? तत्स्वभावत एव तन्नियमसिद्धेः सर्वस्य सुस्थितत्वात् । तथाहि–तयोरेव हेतु-फलयोः स स्वभावो येन स एव तस्यैव हेतुस्तदेव च तस्यैव फलमिति । अतोऽशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेऽपि तदनन्तरभावित्वस्य, अपरत्र तत्स्वभावत्वाभावात् अस्यैव च नियमहेतुत्वात् [1]तद्भावसिद्धिरिति । तथाहि–तस्यैवासौ स्वभावो येन तदनन्तरं भवत् तदेव तत् कार्यमितरदेव च तत्कारणं नान्यदिति ॥ अत्रोच्यते–एतदपि यत्किञ्चित्, अन्वयापत्तेः, अन्यथा शब्दार्थायोगात् । तथाहि–स्वो भावः

(स्वो० व्या०)

मुत्पद्यते, अन्यथा सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञाव्याघातः । **ततः**–एवं व्यवस्थिते सति **तत्स्वरूपाद्यननुवेधतुल्यतायां** सत्याम**यमेवास्य हेतुः** तथा **इदमेव चास्य फलमिति कुतोऽयं नियमः ?** । न कुतश्चिदित्यर्थः । **विधूय मोहतिमिरमालोच्यतामेतदिति** । आह–**किमत्रालोच्यम् ?** । **तत्स्वभावत एव**–हेतुफलस्वभावत एव **तन्नियमसिद्धेः**–हेतुफलभावनियमसिद्धेः **सर्वस्य सुस्थितत्वात्** किमत्रालोच्यमिति ? । एतदेव भावयति **तथाही**त्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । **तयोरेव हेतु-फलयोः**–विवक्षितयोः **स स्वभावो येन**–स्वभावेन **स एव**–विवक्षितः **तस्यैव**–विवक्षितस्य **हेतुः, तदेव च**–विवक्षितं **तस्यैव**–विवक्षितस्य हेतोः **फलमिति** । **अतः**–अस्मात् स्वभावात् **अशेषतत्कालभाविभावसाधारणत्वेऽपि** कस्येत्याह–**तदनन्तरभावित्वस्य** । **अपरत्र**–अविवक्षितहेत्वादौ **तत्स्वभावत्वाभावात्** कारणात् **अस्यैव**–तत्स्वभावत्वस्य **नियमहेतुत्वात्** कारणात् **तद्भावसिद्धिः**–हेतुफलभावसिद्धिरिति । एतदेव भावयति **तथाही**त्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । **तस्यैवासौ स्वभावः** कारणस्य **येन**–स्वभावेन **तदनन्तरं भवत्**–कारणानन्तरं भवत् **तदेव**–विशिष्टं **तत् कार्यमितरदेव** च विवक्षितं **तत्कारणं**–विवक्षितकार्यकारणं **नान्यत्** तदनन्तरभावित्वे सत्यपि **इति** । एतदाशङ्क्याह–**अत्रोच्यते–एतदपि यत्किञ्चित्**–असारम् । कुत इत्याह–**अन्वयापत्तेः, अन्यथा**–अन्वयापत्तिमन्तरेण **शब्दार्थायोगात्** ।

१ 'तदभावसिद्धेरिति' इति ग–पाठः ।

(मूलम्)

स्वभाव इत्यात्मीया सत्ता, तस्यैव हेतोरियमात्मीया सत्ता यत् तदनन्तरं भवत् तदेव तत् कार्यमिति तस्यैव तथाभवनेऽन्वय[1]सिद्धिः, अतत्स्वभावत्वे च तदनन्तरं न तद्भावः, भावे वाऽतिप्रसङ्ग इति कुतो हेतुफलभावनियमः ?। नन्वलमनेन वाक्छलेन । तस्यायं स्वभावः स्वधर्मो [2]यदपगच्छति तस्मिन् तदनन्तरं तदेव भवति। स्यादेतत्-एवं यदि तदाऽन्यन्न भवेत्, भवति च। किं तेन भवता ?। न तत् तत इति चेत्, इतरस्य ततो भावे को हेतुः ?। तत्स्वभाव एवेति चेत्, न असौ तत्स्वरूपाद्यनुवेधवैकल्ये तदनन्तरभावि-

(स्वो० व्या०)

एतदेवाह तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। स्वो भावः स्वभाव इति। किमुक्तं भवति? आत्मीया सत्ता। अयं भावार्थः-तस्यैव हेतोरियमात्मीया सत्ता यत् तदनन्तरं भवत्-विवक्षितहेत्वनन्तरं तदेव-विवक्षितमेव तत् कार्यम्। इति-एवं तस्यैव-हेतोस्तथा-[3]कार्यभावेन भवनेऽन्वयसिद्धिः। विपक्षे बाधामाह अतत्स्वभावत्वे चेत्यादिना । अतत्स्वभावत्वे च हेतोः तदनन्तरं-विवक्षितहेत्वनन्तरं न तद्भावः-न विवक्षितकार्यभावः, भावे वा तस्य अतिप्रसङ्गः अतत्स्वभावत्वाविशेषे तदपरभावापत्त्या। इति-एवं कुतो हेतुफलभावनियमः ?। नैवेत्यर्थः । नन्वलमनेन वाक्छलेन । तस्यायं स्वभाव इति कोऽर्थः ?। स्वधर्मः । किम्भूत इत्याह-यदपगच्छति तस्मिन् तदनन्तरं तदेव भवति-विवक्षितं कार्यमिति। एतदाशङ्क्याह-स्यादेतत्-एवं परोदितं यदि तदा-तदनन्तरकाले अन्यन्न भवेद् भवति च। ततश्चाव[4]धारणार्थायोगः। किं तेन-अन्येन भवता ?। न तत्-अन्यत् तत इति चेत्-विवक्षितात् कारणात्। एतदाशङ्क्याह-इतरस्य-तत्फलाभिमतस्य ततः-विवक्षिताद्धेतोर्भावे को हेतुः ?। तत्स्वभाव एवेति चेत्-विवक्षितस्वभाव एवेति चेत् हेतुः। एतदाशङ्क्याह-न असौ-तत्स्वभावः तत्स्वरूपाद्यनुवेधवैकल्ये-हेतुस्वरूपाद्यनुवेधविकलभावे, 'आदि'शब्दाद् गुणपरिग्रहः, तदनन्तरभावित्व-

(विवरणम्)

(२७) हेतुस्वरूपाद्यनुवेधविकलभाव इति । हेतोः-मृदादेः स्वरूपं-मृत्त्वादि तस्यानुवेधः-घटादौ [5]कार्येऽनुवृत्तिस्तस्य विकलभावे, विकलत्व इत्यर्थः ॥

(२७) 'आदि'शब्दाद् गुणपरिग्रह इति । अत्र सौरभादिगुणो गृह्यते तत्-

१ 'सिद्धेः' इति क-पाठः। २ 'यदापि गच्छति' इति क-पाठः। ३ 'कार्याभावेन' इति ङ-पाठः। ४ 'धारणावर्थायोगः' इति क-पाठः। ५ 'कार्यानुवृत्ति०' इति क-पाठः।

(मूलम्)

त्वमन्तरेण गम्यते, तच्चाशेषतत्कालभाविभावसाधारणमेवेति परित्यज्यतामसदभिनिवेशः । तेऽन्यदाऽन्यतोऽपि भवन्ति तत् तु तत एवेति विशिष्टतत्स्वभावत्वावगतेरदोष इति चेत्, न, विवक्षितानामन्यदाऽभावेन अन्यतो भावासिद्धेः, सामान्येन तु तस्यापि [1]सिद्धेः । एवमपि तदेव तज्जननस्वभावमितरदेव च तज्जन्यस्वभावमित्यभ्युपगमे न्यायबाधा, एवम्भूतस्य वाङ्मात्रेण स्वभावान्तरस्याप्यभिधातुं शक्यत्वात् । तथाहि–एवमपि [2]वक्तुं पार्यत एव मृत्पिण्ड एव पटजननस्वभावः, पट एव च तज्जन्यस्वभावः, इत्येवं तन्तव

(स्वो० व्या०)

मन्तरेण गम्यते एतावन्मात्रनिबन्धन एवेत्यभिप्रायः । **तच्च**–तदनन्तरभावित्वम् । **अशेषतत्कालभाविभावसाधारणमेवेति** कृत्वा **परित्यज्यतामसदभिनिवेशः** । **ते**–अशेषतत्कालभाविनो भावा **अन्यदा**–अन्यस्मिन् काले**ऽन्यतोऽपि भवन्ति** प्रबन्धापेक्षया **तत्** पुनः–विवक्षितं कार्यं **तत एव**–विवक्षितात् [3]कारणात् । **इति**–एवं **विशिष्टतत्स्वभावत्वावगतेः** कारणा**ददोष इति चेद**नन्तरोदितः । एतदेवाशङ्क्याह–**नेत्यादि** । न–नैतदेवं **विवक्षितानाम्**–अशेषतत्कालभाविनां भावाना**मन्यदाऽभावेन** हेतुना **अन्यतः**–हेत्वन्तराद् **भावासिद्धेः** । विशिष्टा हि ते तदैव भवन्ति, नान्यदेति भावनीयम् । **सामान्येन तु तस्यापि**–विवक्षितस्य कार्यस्य [4]**सिद्धेः** अन्यदेति । **एवमपि**–तत्त्वनीतौ **तदेव**–विवक्षितं कारणं **तज्जननस्वभावं**–विवक्षितकार्यजननस्वभावं इ[तरे]**तरदेव च**–विवक्षितं कार्यं **तज्जन्यस्वभावं**–विशिष्टकारणजन्यस्वभाव**मित्यभ्युपगमे** । किमित्याह–**न्यायबाधा** । कथमित्याह–**एवम्भूतस्य** परमार्थतो निबन्धनस्य **वाङ्मात्रेण** हेतुना **स्वभावान्तरस्याप्यभिधातुं शक्यत्वात्** । एतदेवाह **तथाहीत्या**दिना । तथाहीति पूर्ववत् । **एवमपि**–वक्ष्यमाणनीत्या **वक्तुं** [5]**पार्यत** एव, न जिह्वान्तरे [6]डोङ्गरो भवति यदुत **मृत्पिण्ड एव पटजननस्वभावः, पट एव च तज्जन्य-**

(विवरणम्)

पिण्डादिभावमात्रापत्त्येति । यदि हि तद्देशा[7]भिन्ने घटे मृदोऽनुगमः स्यात्, तदा असावपि मृत्पिण्डादिपाच्यस्वरूपमात्र एव स्यादित्यर्थः ॥

१ 'सिद्ध.' इति ग–पाठ । २ 'वक्तु शक्यत एव अमृत्पिण्ड०' इति क–पाठ । ३ 'करणात्' इति क–पाठ । ४ 'सिद्धि.' इति ङ–पाठ । ५ 'पर्यायत एव' इति क–पाठ. । ६ 'डोन्तरो' इति ङ–पाठ । ७ 'भिन्नघटे' इति च–पाठ ।

(मूलम्)

एव घटजननस्वभावाः, घट एव च तज्जन्यस्वभावः, इति हेतुफलभावापत्त्या न्यायबाधेति । [1]तद्देशाभेदेनेत्थं तत्तत्स्वभावत्वकल्पना विरुध्यत इति चेत्, न, तथातत्तत्स्वभाववैचित्र्यतस्तत्[2]कालभेदेन च वो विरोधासिद्धेः, तत्र तत्सत्ताऽननुगमात् तदनुगमे तदुपादानत्वापत्तेः । कथं [3]विरोधासिद्धिरिति चेत्, तत्स्वभावस्याचिन्त्यशक्तित्वात् पर्यनुयोगायोगात्; अतिप्रसङ्गात् । [4]इति तस्यैव तथाभावमन्तरेण देशाभेदेऽपि समानत्वाच्च । तत्रैव तद्रूपानुकारो

(स्वो० व्या०)

स्वभावः–मृत्पिण्डजन्यस्वभावः, इत्येवं **तन्तव एव घटजननस्वभावाः, घट एव च तज्जन्यस्वभावः**–तन्तुजन्यस्वभावः । **इति**–एवं **हेतुफलभावापत्त्या न्यायबाधेति** भावितम् । **तद्देशे**त्यादि । तयोः–मृत्पिण्डादि-पटाद्योः **देशभेदेन** हेतुना [5]**इत्थम्**–एवमुक्तनीत्या **तत्तत्स्वभावत्वकल्पना** [6]**विरुध्यते । इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**ने**त्यादि । न–नैतदेवं **तथा**–तेन प्रकारेण देशभेदलक्षणेन [7]**तत्तत्स्वभाववैचित्र्यतः**–मृत्पिण्डादिपटादिस्वभाववैचित्र्येण **तत्कालभेदेन च** तयोः–मृत्पिण्ड-घटाद्योः कालभेदेन च **वः**–युष्माकं **विरोधासिद्धेः** मृत्पिण्डो युष्माकं भिन्नक्षणघटजननस्वभाव एव । एवं घटमधिकृत्य भिन्नदेशपटजननस्वभावत्वेऽप्यस्याविरोध एवेति भावनीयम् । **तत्रे**त्यादि । तत्र–तद्देशभिन्ने पटादौ **तत्सत्ताऽननुगमात्**–मृत्पिण्डादिसत्ताऽननुगमात् **अनुगमे तदनुपादानत्वापत्तेः** मृत्पिण्डादिभावमात्रापत्त्या । **कथं विरोधासिद्धिरिति चेत्**, विरोधसिद्धिरेवेत्यर्थः । एतदाशङ्क्याह–**तत्स्वभावस्य**–मृत्पिण्डादिस्वभावस्य **अचिन्त्यशक्तित्वात्** कारणात् विरोधासिद्धिः । [8]तथा **पर्यनुयोगायोगात्** स्वभावस्य तथा **अतिप्रसङ्गात्** मृत्पिण्डादपि घटे तत्सत्तानुगम एवेति भावनीयम् । **इति**–एवं **तस्यैव**–हेतोः **तथाभावमन्तरेण**–कार्यभावं विना **देशाभेदेऽपि** सति **समानत्वाच्चे**ति भावनीयम् । **तत्रैव**–[9]मृत्पिण्डाद् घटादौ **तद्रूपानुकारो दृश्यते**–मृद्रूपानुकारः,

(विवरणम्)

(२५) **समानत्वाच्चेति** । हेत्वन्वयाभावे सति मृत्पिण्डघटयोर्मृत्पिण्डयोर्वा समान एव कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥

१ 'तद्देशे भेदेनेत्थं' इति ग–पाठः । २ 'भेदेनैव वा विरोधा०' इति ग–पाठोऽशुद्धः । ३ 'विरोधादिसिद्धि०' इति ग–पाठः । ४ 'इति' इति पाठो नास्ति ग–प्रतौ । ५ 'इत्येवमुक्त०' इति ङ–पाठः । ६ 'निरुध्यते' इति ङ–पाठः । ७ 'तत्स्व०' इति ङ–पाठः । ८ 'तत् तथा' इति क–पाठः । ९ 'मृत्पिडते(?) घटादौ' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

दृश्यते नेतरत्रेति चेत्, [1]अस्त्येतत्; किन्त्वसौ न तत्स्वरूपाद्यनु-[2]वेधमन्तरेण। ततः किमिति चेत्, अनिवारितोऽन्वयः॥

एतेन बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदनं प्रत्युक्तम्, तस्यैव तथाभवनात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः तथाभाविहे[3]त्वभावात्, तुच्छप्रागभावे तदभवनमात्रतया प्रध्वंसाभाववत् तदनुपपत्तेरिति भेदकहेतुभावतः कथञ्चित् तद्रूपानु[4]कारसिद्धेरिति॥

(स्वो० व्या०)

नेतरत्रेति चेत्-पटादौ। एतदाशङ्क्याह-**अस्त्येतदि**त्यादि। अस्त्येतद् यदुक्तं परेण, **किन्त्वसौ**-तद्रूपानुकारो **न तत्स्वरूपाद्यनुवेधमन्तरेण**-न मृत्स्वरूपगुणानुवेधं विना। **ततः किम्?। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**अनिवारितः अन्वयः**, तत्स्वरूपाद्यनुवेधस्यैवान्वयत्वात्॥

एतेनेत्यादि। एतेन-अनन्तरोदितेन **बीजादेः** सकाशाद् **विसदृशाङ्कुरादिवेदनं प्रत्युक्तम्**। कथमित्याह-**तस्यैव**-बीजादेस्**तथाभवनात्**-अङ्कुरादिरूपेण भवनात्, सन्तत्या प्रभावगुणफलान्वयोपलम्भादिति भावः। इत्थ चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह-**अन्यथा**-तस्यैव तथाभवनमन्तरेण **तदनुपपत्तेः**-अङ्कुराद्यनुपपत्तेः। अनुपपत्तिश्च **तथाभाविहेत्वभावात्** तथा-अङ्कुरादिप्रकारेण भवितुं शीलमस्येति तथाभावी, तथाभावी चासौ हेतुश्च तस्याभावात्, **तुच्छप्रागभावे** सति विवक्षितकार्यस्य **तदभवनमात्रतया**-विवक्षितकार्याभवनमात्रतया तत्त्वतः प्रागभावस्य **प्रध्वंसाभाववदि**ति निदर्शनम्। सोऽपि तदभवनमात्रमेवेत्यर्थः। **तदनुपपत्तेः**-कार्यानुपपत्तेः। न हि प्रध्वंसाभावः का[5]र्यं भवतीति भावनीयम्। नैव प्रागभावोऽपि भवति च कार्य**मिति**-अतो **भेदकहेतुभावतः** कारणाच्चित्रक्षित्युदकादेः **कथञ्चित्**-केनचित् प्रकारेण प्रभावगुणफलान्वयलक्षणेन **तद्रूपानुकारसिद्धेः**-बीजादिरूपानुकारसिद्धेः अङ्कुरादौ बीजादेर्विसदृशाङ्कुरादिवेदन प्रत्युक्त**मिति**॥

(विवरणम्)

(१६) **सन्तत्या प्रभावगुणफलान्वयोपलम्भादिति**। सन्तत्या-[6]प्रवाहेण प्रभावगुणयोः कारणसत्कयोः फले-कार्येऽन्वयस्योपलम्भादिति भाव इति परमार्थः॥

(२१) **सोऽपि तदभवनमात्रमेवेति**। सोऽपि-प्रागभावः, न केवलं प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः, तदभवनमात्रमेव-कार्यस्याभवनमात्रमेव तुच्छम्। ततो यथा प्रध्वंसाभावस्तुच्छत्वान्न कार्यीभवत्येवं प्रागभावोऽपि मा भवतु, तुच्छत्वस्याविशिष्टत्वात्॥

१ 'अस्त्वेतत्' इति क-पाठ। २ 'बन्धमन्तरेण' इति क-पाठ। ३ 'हेतुभावात्' इति ग-पाठ। ४ 'कारिसिद्धे०' इति ग-पाठ.। ५ 'कार्यीभवति' इति ङ-पाठ। ६ 'प्रवाहेण रूपयो फले' इति क-पाठ।

(मूलम्)

यच्चोक्तम्[1]–'एतेन कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति' एतदप्ययुक्तम्, कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य तदविरोधात्, तदेकानेकस्वभावत्वात्, तथोपलब्धेः, धर्मकीर्तिनाऽप्यभ्युपगतत्वात्, हेतुबिन्दौ "भिन्नस्वभावेभ्यश्चक्षुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यादित्याशङ्क्य न यथास्वं स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतस्तदुपयोगकार्यस्वभावविशेषासङ्करात्" इत्यादेः स्वयमेवाभिधानात् ॥

स्यादेतत्–अभिहितमिदम्, अन्यार्थं त्वभिहितम्। कस्तर्ह्यस्यार्थः? स हि 'न कारणभेदो भेदकः स्यादिति' चोद्यं 'तत्रैव सामर्थ्यान्नापरा-

(स्वो० व्या०)

यच्चोक्तमित्यादि। यच्चोक्तं पूर्वपक्षे[2]–'एतेन कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति' एतदपि अयुक्तं प्रत्युक्तम्। कथमित्याह–कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य तदविरोधात्–भिन्नविशेषार(?) विरोधात्। अविरोधश्च तदेकानेकस्वभावत्वात् तस्य–कार्यस्यैकानेकस्वभावत्वात्, एकानेकस्वभावत्वं च [3]तस्य तथोपलब्धेः–एकानेकस्वभावतयोपलब्धेर्विज्ञानं नीलं कुशलमित्यादिसंवेदनात् तदुपलब्धिर्भावनीया। इहैव हेत्वन्तरमाह–धर्मकीर्त्तिनाऽप्यभ्युपगतत्वात् कारणानां तेभ्यः कार्ये तदविरोधस्य। एतदेवाह हेतुबिन्दौ ग्रन्थे–भिन्नस्वभावेभ्यश्चक्षुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ सत्यां, विज्ञानोत्पत्तावित्यर्थः, न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यात् अनेकेभ्य एकस्वभावेन इत्याशङ्क्य न यथास्वं स्वभावभेदेन–न चैतदेवं यथास्वं–यथाऽऽत्मीयं स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतः–[5]कारणविशेषोपयोगात् तदुपयोगकार्यस्वभावविशेषासङ्करात्–कारणविशेषोपयोगात् कार्ये स्वभावविशेषासङ्करात् इत्यादेर्ग्रन्थात् स्वयमेवाभिधानात् धर्मकीर्त्तिनेति ॥

स्यादेतत्–अभिहितमिदम्, अन्यार्थं त्वभिहितमिति। एतदाशङ्क्याह–कस्तर्ह्यस्यार्थोऽभिहितस्य? । स हि–धर्मकीर्त्तिः 'न कारणभेदो भेदकः

(विवरणम्)

(२०-२१) तेभ्यः कार्ये तदविरोधस्येति। तेभ्यः–भिन्नेभ्यः कारणस्वभावेभ्यः कार्ये–आधारभूते तदविरोधस्य–विशेषाविरोधस्य ॥

१–२ १६८तमे पृष्ठे। ३ 'तस्य' इत्यधिको ग–पाठः। ४ 'अस्य' इति ङ–पाठः। ५ 'करणविशेषोपयोगेन तदुप०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

परजननम्' इत्यनेनैवानवकाशं मन्यते, एवं स्पष्टीकृतमप्यर्थतत्त्वं यो नाम स्वदर्शनानुरक्तमतिस्तत्र विश्वशक्तिवैकल्यं न प्रतिपद्यते धावति च चोद्यं कर्तुं स मुग्धबुद्धिरित्थमपि शक्यः तूष्णीमित्युपहासपरं कारणोपयोगकृतं कार्यस्वभाव[1]विशेषासङ्करमुक्तवान्। परमार्थतस्तु न भवन्त्येव कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्ययमर्थ इति। अत्रोच्यते-उपहासपरमित्येतत् सत्यम्, स मुग्धबुद्धिरित्थमपि शक्यः तूष्णीमित्येतदप्येवम्, तस्य विशिष्टबोधाभावात्। यस्तु [2]सन्न्यायकुशलः कुशाग्रीयबुद्धिः स कथमधिकृतचोद्यं तत्रैव [3]सामर्थ्यादित्यादिनाऽनवकाशं मन्येत? तत्रैव सामर्थ्ये [4]तत्समानजातीयापरापराजननवन्न तदन्यपरापरजननमपि। इति किं न पश्यत्यसौ येन तथा मन्यत इत्युक्तप्रायं चात्र। तस्मान्न श्रौत-

(स्वो० व्या०)

स्यादिति' एतत् चोद्यं तत्रैव-विवक्षिते कार्ये सामर्थ्यात् [5]नापरापरजननमित्यनेनैव ग्रन्थेन अनवकाशं मन्यते। एवं स्पष्टीकृतमप्यर्थं यो नाम कश्चित् स्वदर्शनानुरक्तमतिः तत्र-कार्ये विश्वशक्तिवैकल्यं तत्कारणापेक्षया न प्रतिपद्यते साङ्ख्यादिः धावति च चोद्यं कर्तुं 'न कारणभेदो भेदकः स्यात्' इत्येवं स मुग्धबुद्धिः-चोद्यचञ्चुः इत्थमपि शक्यस्तूष्णीमिति-मूक इति उपहासपरं कारणोपयोगकृतं कार्यस्वभावविशेषासङ्करमुक्तवान् हेतुबिन्दौ; परमार्थतस्तु न भवन्त्येव कारणानां-चक्षुरादीनां भिन्नेभ्यः स्वभावेभ्यः कार्यस्य-विज्ञानादेः भिन्ना एव विशेषा इत्ययमर्थस्तस्येति। एतदाशङ्क्याह-अत्रोच्यते। उपहासपरमित्येतत् सत्यम्, अप्रमाणोपपन्नतयेत्यभिप्रायः। स मुग्धबुद्धिरित्थमपि शक्यस्तूष्णीमित्येतदपि एवमविप्रतिपत्तिरावयोः। कुत इत्याह-तस्य-मुग्धबुद्धेर्विशिष्टबोधाभावात्, यस्तु सन्न्यायकुशलः कश्चित् कुशाग्रीयबुद्धिः-तीक्ष्णबुद्धिर्भवानिव स कथमधिकृतचोद्यं-न कारणभेदात् कार्यभेदः स्यादिति तत्रैव-सामर्थ्यादित्यादिना अनवकाशं मन्येत?। कथं च न स्यादित्याह-तत्रैव सामर्थ्ये विवक्षितकार्ये तत्समानजातीयापरापराजननवदिति निदर्शनं न तदन्यपरापरजननमपि विज्ञानान्तरा-

१ 'विशेषात् सङ्कर०' इति क-पाठ। २ 'स न्याय०' इति क-पाठ। ३ 'सामर्थ्यादिना' इति क-पाठ.। ४ 'तत्समानजातीयापरापरजननमपीति' इति ग-पाठ। ५ 'परापरजनन०' इति ङ-पाठ.।

(मूलम्)

शब्दार्थातिरेकेण तन्मतात्याग इति तदत्यागिनो न युक्तमेवमादिप्रलपनम्। श्रौतशब्दार्थाङ्गीकरणे चोक्तवन्मदीयाभ्युपगमाश्रय इति यथा यथा विचार्यते तथा तथा न परमते कार्यकारणभावो युज्यते, योगेऽपि न तन्निश्चये कश्चिदुपायः ॥

स्यादेतत्–प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्युपायः। इह च प्रत्यक्षमेव प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दाभ्यामुच्यते। तथाहि–कार्यकारणाभिमतपदार्थाकारं प्रत्यक्षं तद्विविक्तवस्त्वाकारमनुपलम्भ इति। एतौ च प्रत्यक्षानुपलम्भौ परस्परसहायौ[1] साधनम्। कदाचिदनुपलम्भपुरस्सरं प्रत्यक्षम्, यथाऽऽह न्यायवादी–"येषा-

(स्वो० व्या०)

जननवन्न चक्षुरादिजननमपीत्यर्थः। इति–एवं किं न पश्यत्यसौ–कुशाग्रीयबुद्धिः येन तथा मन्यत इति उक्तप्रायं चात्र व्यतिकर इति नाधिकः प्रयासः। यस्मादेवं तस्मान्न श्रौतशब्दार्थातिरेकेण तन्मतात्यागः–धर्मकीर्त्तिमतात्यागः, किन्तु त्याग एव। इति–एवं तदत्यागिनः, प्रक्रमाद्धर्मकीर्त्तिमतात्यागिनः किमित्याह–न युक्तमेवादिप्रलपनं यथोक्तमसम्बद्धमिति[2]। श्रौतशब्दार्थाङ्गीकरणे च सति किमित्याह–उक्तवत्–यथोक्तं प्राक् तथा मदीयाभ्युपगमाश्रयः तदेकानेकस्वभावापत्त्या। इति–एवं यथा यथा विचार्यते सूक्ष्मेक्षिकया तथा तथा न परमते–क्षणिकैकान्तवादिमते कार्यकारणभावो युज्यते। निदर्शितमेतन्न्यक्षेण। योगेऽपीत्यादि। योगेऽपि कार्यकारणभावस्य न तन्निश्चये–न कार्यकारणभावनिश्चये कश्चिदुपायः परस्य ॥

स्यादेतदित्यादि। स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इति अस्ति उपायः। अस्यैव[3] भावार्थमाह इह चेत्यादिना। इह च–प्रस्तुतोपाये प्रत्यक्षमेव प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दाभ्यां द्वाभ्यामुच्यते। एतद्भावनायाह–तथाहीत्यादि। तथाहीति पूर्ववत्। कार्यकारणाभिमतपदार्थाकारं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमुच्यते, तद्विविक्तवस्त्वाकारं–कार्यकारणाभिमतपदार्थविविक्तवस्त्वाकारं प्रत्यक्षमेव अनुपलम्भ इति। एतौ च प्रत्यक्षानुपलम्भौ परस्परसहायौ सन्तौ साधनम्, कार्यकारणभावस्येति प्रक्रमः। कथमित्याह–कदाचिदनुपलम्भपुरस्सरं प्रत्यक्षम्, यथाऽऽह न्यायवादी–धर्मकीर्त्तिः

१ 'सहायं कदा०' इति ग–पाठश्चिन्त्यः। २ 'सम्बन्धमिति' इति क–पाठः। ३ 'तस्यैव' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

मुपलम्भे तल्लक्षणमनुपलब्धमुपलभ्यते" इत्यादि ॥

एतेन चोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भेन तत्र तस्य स्वहेतोः सन्निधानात् प्रागपि सत्त्वमन्यतो देशादागमनं प्रागवस्थितकटकुड्यादिहेतुत्वं चापाकृतमिति। तथा कदाचित् प्रत्यक्षपुरस्सरोऽनुपलम्भः, यथोक्तम्—"तत्रैकाभावेऽपि नोपलभ्यते तत् तस्य कार्यम्" इति। एतदुक्तं भवति—येषां सन्निधानेन प्रवर्तमानं यद् दृष्टं तेषु मध्ये यदैकस्याप्यभावो भवति तदा नोपलभ्यते तत् तस्य कार्यम्, यथा धूमो हुतभुजः, घटादि मृदादीनाम्। इत्युपायभावान्नास्ति दोष इति।

(स्वो० व्या०)

येषामुपलम्भे मृत्पिण्डादिकारणानां तल्लक्षणम्—उपलब्धिलक्षणमेव घटादिकार्यं अनुपलब्धं सत् पूर्वमुपलभ्यत इत्यादि तत्[1] तस्य कार्यमित्यनुपलम्भपुरस्सरं प्रत्यक्षम् ॥

एतेन चोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भेनानन्तरोक्तेन तत्र—देशे तस्य—कार्यस्य स्वहेतुसन्निधानात् प्रागपि, हेत्वभावेऽपीत्यर्थः, सत्त्वमपाकृतमिति सम्बन्धः। तथा अन्यतो देशादागमनं कार्यस्य सत[2] एव। तथा प्रागवस्थितकटकुड्यादिहेतुत्वं चापाकृतमिति। यदि तेऽपि हेतवः स्युः स्वहेतुसन्निधानात् प्रागपि तेभ्य एवोत्पद्येत कार्यम्, न चोत्पद्यते, तस्मान्न हेतवस्ते इति। एवं कदाचिदनुपलम्भपुरस्सर प्रत्यक्षं साधनम्। तथा कदाचित् प्रत्यक्षपुरस्सरोऽनुपलम्भः साधनम्, यथोक्तं न्यायवादिनैव—"तत्रैकाभावेऽपि नोपलभ्यते तत्[3] तस्य कार्यम्" इति परग्रन्थः। एव व्याचिख्यासुराह—एतदुक्तं भवति। येषां सन्निधानेनाग्न्यादीनां प्रवर्त्तमानं यद् दृष्टं—धूमादि तेषु मध्ये यदैकस्याप्यभावो भवति अग्न्यादेरेव तदा नोपलभ्यते तत् तस्य—अनुपलभ्यमानस्य कार्यम्। निदर्शनमाह—यथा धूमो हुतभुजः—अग्नेस्तथा घटादि मृदादीनाम्। इति—एवमुपायभावात् कारणात्, तन्निश्चय इति वर्तते, नास्ति दोष

(विवरणम्)

(१२) उपलब्धिलक्षणमेवेति। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम्, उपलब्धिरेव लक्षणं—गमकं यस्य तत् तथा ॥

---

१ 'इत्यादिना तत्' इति क-पाठ। २ 'स्वत एव' इति ङ-पाठ। ३ 'तत्रास्य कार्यमेति पर०' इति क-पाठ।

(मूलम्)

अत्र उच्यते यत्किञ्चिदेतत्, उपलम्भस्य दर्शनत्वात्, अनुपलम्भस्य चादर्शनत्वात्, दर्शनादर्शनयोश्च व्यभिचारतः परेण प्रतिक्षेपात्, तदतिरिक्तस्य चेहाप्यभावादिति ॥

स्यादेतत्–नाभावः, उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धस्य दर्शनाद् दृष्टस्य चादर्शनात्। न[1], उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य अनुपलम्भासिद्धेः। उपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्ह्युपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यम्। तेषामुपलम्भ-

(स्वो० व्या०)

इति। एतदाशङ्क्याह–**अत्र उच्यते–यत्किञ्चिदेतत्**, असारमित्यर्थः। कुत इत्याह–**उपलम्भस्य दर्शनत्वात्** तथाऽ**नुपलम्भस्य चादर्शनत्वात्**, **दर्शनादर्शनयोश्च व्यभिचारतः** कारणात्, **परेण**–धर्मकीर्त्तिना **प्रतिक्षेपात्**, **तदतिरिक्तस्य च**–दर्शनादर्शनातिरिक्तस्य च **इहापि**–प्रत्यक्षानुपलम्भोपाये **अभावात्**, प्रत्यक्षानुपलम्भावपि दर्शनादर्शने[2] एव **इति** अर्थः ॥

स्यादेतदित्यादि। स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–**नाभावः**, प्रक्रमात् तदतिरिक्तस्य। कथमित्याह–**उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धस्य दर्शनाद् दृष्टस्य च**–उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यैव **अदर्शनात्** । एतदाशङ्क्याह–**न**–नैतदेवम्, **उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य** सतः **अनुपलम्भासिद्धेः**। एनामेवाह–**उपलब्धिलक्षणप्राप्ति**र्यस्मात् **उपलम्भप्रत्ययान्तरसाकल्यम्**–उपलम्भकारणान्तराणां सकलभावः। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**तेषाम्**–उपलम्भप्रत्ययान्तराणां सकलाना-

(विवरणम्)

(१२) **दर्शनादर्शनयोश्च व्यभिचारत** इति। न ह्येकदा धूमोऽग्निसद्भावे दृष्टः, अन्यदा च[3] न दृष्टः इत्येतावतैव गम्यगमकभावो 'दासीगर्दभ'न्यायेन दर्शनादर्शनयोर्व्यभिचारात्, किन्तु कार्यकारणभावेन नियतस्वभावेन वा गम्यगमकभावः। यदुक्तम्–

"कार्यकारणभावाद् वा नियमाद् वा [4]नियामकात्।
अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनाद् ॥"[5]

इति। मध्यवर्त्तिनो 'न'शब्दस्योभयत्र सम्बन्धाद् दर्शना(द्)दर्शनना(?)दिति दर्शनान्न दर्शनादिति मध्यवर्त्तिनो 'न'शब्दस्य उभयत्र सम्बन्धात् दर्शनादर्शन[6]भावेन नाविनाभावनियमस्तथा न दर्शनादर्शनमात्रेण नाविनाभावनियम इति ॥

१ 'नोऽपलब्धि०' इति ग–पाठोऽनादरणीयः। २ ' दर्शना एवे०' इति क–पाठः। ३ 'न च दृष्टः' इति च–पाठः। ४ 'नियमाकात्' इति ख–पाठः। ५ अनुष्टुप्। ६ 'मात्रेणाविना०' इति च–पाठः।

(मूलम्)

जननस्वभावत्वे कथं तदनुपलम्भः?। अतत्स्वभावत्वे वा तत्प्रत्ययान्तरत्वं कथम्?॥

स्यादेतत्–सहार्थेन तज्जननस्वभावानि, यथाऽऽह–"स्वभावविशेषश्च यः स्वभावः सत्स्वन्येषूपलम्भप्रत्ययेषु सन् प्रत्यक्ष एव [1]भवति"। एतदप्यसारम्, इत्थमप्युभयस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्देनाभिधानात् तद्भावे चानुपलम्भायोगात्। न तदा तद्भाव एव, अपि तु विद्यमानः प्रत्यक्षो भवतीति चेत्, कथं तानि तदुपलम्भप्रत्ययान्तराणि?। सह तेन तज्जननस्वभावत्वात् तथोच्यन्त इति चेत्, कथं न तदा तद्भावः, अभावे वा सह तेन तज्जननस्वभावानि?। तद्‌द्वयत्वेन

(स्वो० व्या०)

मुपलम्भजननस्वभावत्वे सति उपलम्भभावापत्त्या **कथं तदनुपलम्भः?**। नैवेत्यर्थः। **अतत्स्वभावत्वे वा**–उपलम्भाजननस्वभावत्वे वा तेषां **तत्प्रत्ययान्तरत्वम्**–उपलम्भप्रत्ययान्तरत्वं **कथम्?**। नैवेत्यर्थः॥

स्यादेतद्इत्यादि। स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–**सहार्थेन** अवलम्बनाख्येन **तज्जननस्वभावानि**–उपलम्भजननस्वभावानि, **यथाऽऽह** न्यायवादी–**स्वभावविशेषश्च**–पदार्थविशेषश्च। किमुक्तं भवतीत्याह–**यः स्वभावः**–पदार्थः **सत्स्वन्येषु उपलम्भप्रत्ययेषु**–चक्षुरादिषु **सन्**–विद्यमानः **प्रत्यक्ष एव भवति**। एतदाशङ्क्याह–**एतदप्यसारम्**। कुत इत्याह–**इत्थमपि**–एवमपि **उभयस्य**–उपलम्भप्रत्ययान्तरस्वभावविशेषोभयस्य **उपलब्धिलक्षणप्राप्तिशब्देन अभिधानात्**। [2]**तद्भावे च**–अधिकृतोभयभावे च किमित्याह–**अनुपलम्भायोगात्**। **ने**त्यादि। **न तदा**–तस्मिन् काले **तद्भाव एव**–स्वभावविशेषभाव एव, **अपि तु**–किन्तु **विद्यमानः प्रत्यक्षो भवति**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कथं तानि**–अधिकृतप्रत्ययान्तराणि **तदुपलम्भप्रत्ययान्तराणि?** तद्भावेऽपि तज्जननविकलान्यपीति भावः। **सहे**त्यादि। सह **तेन**–स्वभावविशेषेण **तज्जननस्वभावत्वात्**–विवक्षितोपलम्भ[3]जननस्वभावत्वात् **तथोच्यन्ते**–उपलम्भप्रत्ययान्तरत्वेनोच्यन्ते। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कथं न तदा**–तस्मिँस्तत्साकल्यकाले **तद्भावः**–स्वभावविशेषभावः **अभावे वा** स्वभावविशेषस्य **सह तेन**–स्वभावविशेषेण **तज्जननस्वभावानि**–

१ 'भवति, तदप्यसारम्' इति ग–पाठ। २ 'एतद्भावे' इति ङ–पाठ.। ३ 'जनने स्व०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

योग्यताऽपेक्षयेति चेत्, कथमुपलम्भाभावे न[1] त्वेतदधिगतिः?। प्रबन्धमाश्रित्य तथोपलब्ध्येति चेत्, किं सा न गोसन्निधानासन्निधानोपलब्धानुपलब्धाश्वादिदर्शने इति सम्भवत्येव क्वचिदिति। एवं च यदि तत्राप्यश्वस्य प्रागसत्त्वमन्यतो देशादनागमनमन्याकारणत्वं च सन्तानस्य शक्यते निश्चेतुम्, [2]भवतु तत्रापि हेतुफलभाव इति। एतदसमीक्ष्यैवोक्तम्, तदोपलब्धस्य प्रागसत्त्वात्, अन्यदेशादनागतेः, अन्याकारणत्वस्याप्यत एव निश्चयात् उपायाविशेषात् अन्यत्राप्येवमेवावगतेः । अन्यदाऽन्यतोऽपि भावादनिश्चय इति

(स्वो० व्या०)

विवक्षितोपलम्भजननस्वभावानि, उपलम्भप्रत्ययान्तराणीति प्रक्रमः कथम्? नैवेत्यर्थः। **तदित्यादि** । तस्य-स्वभावविशेषस्य **दृश्यत्वेन** हेतुना **योग्यताऽपेक्षया । इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**कथमुपलम्भाभावे** सति **न त्वेतदधिगतिः**-तद्दृश्यत्वाधिगतिः? । **प्रबन्धेत्यादि**। प्रबन्ध**माश्रित्य**-क्षणप्रवाहं **तथोपलब्ध्या**-सामान्येनापरोपलब्ध्या। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**किं सा**-तथोपलब्धिः प्रबन्धापेक्षया सामान्येनेत्यर्थः, **न गोः सन्निधानासन्निधानाभ्यां उपलब्धानुपलब्धश्चासौ अश्वादिश्चे**ति विग्रहः, तस्य **दर्शने** किं सा न **इति सम्भवत्येव क्वचिदिति** । एतदुक्तं भवति-गोसन्निधाने उपलब्धेऽश्वस्तदसन्निधानेनोपलभ्यते, न चासौ गोः कार्यं प्राप्नोति च भवन्नीत्येति । **एवं च** कृत्वा एतदप्यसमीक्ष्यैवोक्तमिति सम्बन्धः। किं तदित्याह-**यदीत्यादि** । यदि **तत्रापि**-देशे **अश्वस्य** गोः कार्यतया परिकल्पितस्य **प्राग्**-उपलम्भसमयात् पूर्व**मसत्त्वं** शक्यते, निश्चेतुमिति सम्बन्धः, तथाऽ**न्यतो देशादनागमनं** शक्यते निश्चेतुम्। एव**मन्याकारणत्वं च सन्तानस्य** अश्वसम्बन्धिनः **शक्यते निश्चेतुं** यदि, **भवतु तत्रापि हेतुफलभाव इति**। एतद**प्यसमीक्ष्यैव**-अनालोच्यैव **उक्तं** न्यायविदा **वार्त्तिके** । कथमित्याह-**तदोपलब्धस्य**, प्रक्रमादश्वस्य, **प्रागसत्त्वात्** निरन्वयासदुत्पादेन **अन्यदेशादनागतेः**, अत एव हेतोः **अन्याकारणत्वस्यापि, अत एव** द्वयात् **निश्चयात्**, निश्चयश्च **उपायाविशेषात्** प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्युपायस्तदविशेषात्। एतदेवाह-**अन्यत्रापि**-धूमानलादौ **एवमेवावगतेः** अन्याकारणत्वस्य। **अन्यदेत्यादि**। अन्यदा-अन्यस्मिन् कालेऽ**न्यतोऽपि भावाद**श्वस्य **अनिश्चयः**। **इति**

---

१ 'नन्वेतदधि०' इति **क**-पाठः। २ 'भवतु न तत्रापि' इति **ग**-पाठः।

(मूलम्)

चेत्, न, तस्यान्यदा भावासिद्धेः। सन्तानापेक्षया सिद्धिरिति चेत्, क एतद् वेद इति निभाल्यतां स्वतन्त्रम्। विशिष्टबोधसन्तानजो विकल्प इति चेत्, कुतस्तस्यान्य[1]तरैकबोधजत्वे तथावैशिष्ट्यम्?। तथाविधहेतुभ्यस्तद्धेतुभावादिति चेत्, एतदपि प्रतिनियतार्थतया भवद्विज्ञानगोचरातीतमेव। किं तेन?। प्रतीतिरियमीदृशीति चेत्, अ[2]स्त्येषा तन्त्रत्यागिनी तु न युक्तोपन्यसितुम्। न ह्येषा तथाऽनुभवप्रतीयमानान्वया सर्वथा तद्ग्राहिबोधविकलाद् बोधमात्राद् भवितुमर्हति ॥

न चैकजातीया अपि न भिन्नहेतुजाः, वह्न्यरणिसूर्योपलादिभ्यः अनलाद्युदयदर्शनात्। न चैतेषां जातिभेदोऽपि, तुल्यतया प्रतीतेः।

(स्वो० व्या०)

चेत्, एतदाशङ्क्याह–**न, तस्य**–अश्वविशेषस्य **अन्यदा भावासिद्धेः। सन्ताने**त्यादि। **सन्तानापेक्षया सिद्धिरिति चेत्**, अन्यदा अश्वविशेषस्य। एतदाशङ्क्याह–**क एतद् वेद**–जानाति **इति निभाल्यतां स्वतन्त्रम्**। क्षणनिरन्वयनश्वरैकवस्त्वालम्बनानि वि[3]ज्ञानानीति भवतः स्वतन्त्रम्। अस्मिन्नेवं व्यवस्थिते क एतद् वेद इति?। **विशिष्टे**त्यादि। विशिष्टश्चासौ **बोधसन्तान**श्च **त**ज्जो **विकल्पः। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कुतस्तस्य**–अधिकृतविकल्पस्य **अन्यतरैकबोधजत्वे** सति **तथावैशिष्ट्यं** येनैतद् वेद?। **तथाविधे**त्यादि। तथाविधहेतुभ्यः परम्परया **तद्धेतुभावात्** तस्य–विकल्पस्य हेतुभावात्–तथाविधान्यतरबोधभावात्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**एतदपि**–अनन्तरोदित **प्रतिनियतार्थतया** कारणेन **भवद्विज्ञानगोचरातीतमेव। किं तेने**त्यादि। किं तेन–[4]मदीयविज्ञानागोचरेण?। **प्रतीतिरियं**–प्रस्तुताश्वादिगोचरा **ईदृशी। इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**अस्त्येषा**–प्रतीतिः **तन्त्रत्यागिनी तु** त्वन्नीत्या, अतो **न युक्तोपन्यसितुम्। न ह्येषे**त्यादि। न यस्मादेषा **तथा**–तेन प्रकारेण पूर्वापरीभूतबोधलक्षणेन **अनुभवेन प्रतीयमानः अन्वयो** यस्याः सा तथाविधा **सर्वथा**–एकान्तेन **तद्ग्राहिबोधविकलात्**–प्रस्तुताश्वादिग्राहिबोधविकलात्। कुत इत्याह–**बोधमात्रात्**–तथाविधान्यतरबोधभावलक्षणात् **भवितुमर्हति** इति भावनीयमेतत् ॥

अभ्युच्चयमाह **न चैके**त्यादिना। **न चैकजातीया अपि** पदार्था **न भिन्नहेतुजाः**, किन्तु भिन्नहेतुजा अपि। कुत इत्याह–**वह्न्यरणिसूर्योपलादिभ्यो**

१ 'न्यतरैके बोध०' इति क–पाठ। २ 'असत्येषा तन्त्र०' इति ग–पाठ। ३ 'विज्ञानादीनि भवत' इति क–पाठ। ४ 'मदीयज्ञानगोचरेण' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

न चैवं तत्रापि तथाभावे कश्चिद् विरोधः, [1]भवन्न्यायाविशेषात्। न चात्र लोकानुसारो विशेषक इति, अभ्युपगमविचारादिति ॥

किञ्च ज्ञानार्थयोः क्षणिकत्वादेकैकेनैकैकग्रहणे [2]सत्यपि एतत् कारणमिदं कार्यमिति कुतोऽवसायः ?। स्यादेतत्–तयोरेव [3]तथाग्रहणात्। तथाहि–कारणज्ञानं कारणं गृह्णात्येव। तच्च विशिष्टैककार्य-

(स्वो० व्या०)

हेतुभ्यः **अनलाद्युदयदर्शनात्**। 'आदि'शब्दाद् [4]गोमयशालूकशालूकोदयग्रहः। **न चैतेषां**–वह्न्यादिजन्यानामनलादीनां **जातिभेदोऽपि**। कुत इत्याह–**तुल्यतया प्रतीतेः** एतेषामनलादीनाम्। **न चैवं तत्रापि**–गवाश्वादौ **तथाभावे** कस्यचिदश्वस्याश्वादुत्पत्तिः कस्यचिद् गोरित्येवंभावे **कश्चिद् विरोधः**। कथमित्याह–**भवन्न्यायाविशेषात्** अन्वयशून्यस्य तत्तत्स्वभावतामात्रस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात्। ततश्च गोरप्यश्वजननस्वभावादश्वाविरोध इति परिचिन्तनीयमेतत्। इतराश्वस्य तु तत्र कटकुड्यसमानता गोर्जनकत्वं चेत्यलं प्रसङ्गेनेति भवन्न्यायाविशेषः। **न चात्र**–विचारे **लोकानुसारो विशेषक इति**। कुत इत्याह–**अभ्युपगमविचारादिति** ॥

किञ्चेत्यादि। अभ्युच्चयग्रन्थ एव **ज्ञानार्थयोः क्षणिकत्वात्** कारणात् **एकैकेन**–ज्ञानेन **एकैकग्रहणे सत्यपि** कारणकार्यापेक्षया **एतत् कारणमिदं कार्यमिति**–एवं **कुतोऽवसायः ?**। न कुतश्चिदपीत्यर्थः, विविक्तद्वयग्रहणेन सम्बन्धाग्रहणादिति गर्भः। **स्यादेतदि**त्यादि। अथैवं मन्यसे–**तयोरेव**–कारण-कार्ययोः **तथाग्रहणात्**–कारणकार्यतया ग्रहणात्, अवसाय इति प्रक्रमः।

(विवरणम्)

(९) **गोमयशालूकशालूकोदयग्रह** इति। गोमय-शालूकाभ्यां सकाशात् यः शालूकस्य–वृश्चिकस्योदयः–उत्पत्तिस्तस्य ग्रहः–स्वीकारः। तत्र कोऽपि गोमयात् [5]कैश्चिच्च वृश्चिकाद् वृश्चिक उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

यदि हि गोक्षणात् सकाशादश्वक्षणः समजनि तदा प्राच्याश्वक्षणेन किं कृतमित्याह–(१४-१५) **इतराश्वस्य तु तत्र कटकुड्यसमानता गोर्जनकत्वं चे**ति। इतराश्वस्य तु–पाश्चात्यक्षणस्य [6]पुनस्तत्राग्रेतनेऽश्वक्षणे कटकुड्यसमानता, अकिञ्चित्करत्वमित्यर्थः। गोर्जनकत्वं च–अग्रेतनगोक्षणोत्पाद(क)त्वं च गोक्षणोऽश्वे व्यावृत्ते अश्वक्षणश्च गवीत्यर्थः ॥

१ 'भवेन्न्याया०' इति **ग**–पाठः। २ 'सत्यपि तत्' इति **ग**–पाठः। ३ 'तथाग्रहणेन' इति **ग**–पाठः। ४ 'गोमयादिशालूक०' इति **ङ**–पाठः। ५ 'कश्चित्वश्चित्ववृश्चिकात्' इति **ख**–पाठः; **च**– पाठस्तु 'कश्चित्ववृश्चिकात्'। ६ 'पुनस्तत्राग्रतनाश्व०' इति **क**–पाठः।

(मूलम्)

जननस्वभावमिति तथैव गृह्णाति, अन्यथा तदग्रहणप्रसङ्गात्। एवं कार्यमपि विशिष्टकारणजन्यस्वभावमिति तथैव गृह्यते, तत्सामर्थ्यप्रभवश्च विकल्पस्तथैव प्रवर्त्तत इति न्याय्यस्तदवसाय इति। अत्र उच्यते–विशिष्टकार्यजननस्वभावग्रहणं विशिष्टकारणजन्यस्वभावग्रहणं चेतरेतरग्रहणात्मकं न वः स्वराद्धान्तनीत्योपपद्यत इत्युक्तप्रायम्। उपपत्तावपि सर्वत्र तथाग्रहणात् अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि धूमादिग्रहणादेवानलादिगतिरनिवारणीया। समनन्तरवैकल्यात् नेति चेत्, न, क्वचित्[1] तत्तुल्यतायामप्यभावात्, समुद्र-

(स्वो० व्या०)

एतदेव भावयति **तथाहीत्यादिना**। तथाहीति पूर्ववत्। **कारणज्ञानं कारणं गृह्णात्येव**। तच्च–कारण[2] **विशिष्टैककार्यजननस्वभावमिति** कृत्वा **तथैव गृह्णाति** यथा तद् व्यवस्थितम्, **अन्यथा** ग्रहणे **तदग्रहणप्रसङ्गात्** कारणात्। **एवं कार्यमपि विशिष्टकारणजन्यस्वभावमिति** कृत्वा **तथैव गृह्यते** यथा तद् व्यवस्थितं **तत्सामर्थ्यप्रभवश्च**–कारणादिज्ञानसामर्थ्यप्रभवश्च **विकल्पस्तथैव प्रवर्त्तते**। **इति**–एवं **न्याय्यस्तदवसायः**–कार्यकारणावसायः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**अत्रोच्यते** समाधिः। **विशिष्टकार्यजननस्वभावग्रहणं** कारणगतं तथा **विशिष्टकारणजन्यस्वभावग्रहणं च** कार्यगतम्। किमित्याह–**इतरेतरग्रहणात्मकं** वर्तते, इतरेतरोपाधित्वादितरेतरविशिष्टत्वं[3]स्य। किमित्याह–**न वो**–न युष्माकं **स्वराद्धान्तनीत्या**–स्वसिद्धान्तन्यायेन **उपपद्यते इत्युक्तप्रायं**–प्रायेणोक्तम्। **उपपत्तावपि** अस्य तत्तत्स्वभावतया इतरेतरविशिष्टग्रहणस्य। किमित्याह–**सर्वत्र तथाग्रहणात्** कारणात् **अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि**। किमित्याह–**धूमादिग्रहणादेव**, 'आदि'शब्दाद् वालकादिग्रहः; **अनलादिगतिरनिवारणीया**। इहापि 'आदि'शब्दात् जलादिग्रहः। **समनन्तरे**त्यादि। समनन्तर**वैकल्यात्** कारणा**न्नेति चेत्** अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि धूमादिग्रहणादेवानलादिगतिरिति। एतदाशङ्क्याह–**ने**त्यादि। नैतदेवम्, **क्वचित्**–न सर्वत्र **तत्तुल्यतायामपि**–समनन्तरतुल्यतायामपि **अभावात्** अविनाभावग्रहणमन्तरेणापि धूमादिग्रहणादेवानलादिगतिरिति। एतद्भावनायैवाह–**समुद्रे**त्यादि। समुद्र**दर्शना-**

१ 'क्वचित् तुल्य०' इति ग–पाठ। २ 'कारण गृह्णात्येव तच्च कारण विशिष्ट०' इति ङ–पाठ। ३ 'त्वस्य एतत् किमि०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

दर्शनानन्तरं धूमग्राहिषु तत्तुल्यतोपपत्तेः, तत्राप्यगृहीताविनाभावस्यासम्भवादिति । तत्रापि तत्तुल्यतायास्तत्त्वतोऽसिद्धिरिति चेत्, किमत्र क्षुण्णमित्यालोच्य वाच्यम् । नैकस्य कारणकारणं तद्धेतुहेतुविषयमिति चेत् सम्भवत्यपि केवलानलग्राहिणः । तदपि न तथा[1] धूमज्ञानसमनन्तर इति चेत्, ननु[2] तथेति कोऽर्थः ? । तदनन्तरं तद्भावेनेति चेत्, किमिदं तदानन्तर्यम् ? । तदनन्तरसमये तद्भावः

(स्वो० व्या०)

नन्तरं यानपात्राद्यारूढानां धूमादिग्राहिषु प्रमातृषु तत्तुल्यतोपपत्तेः समन्तरतुल्योपपत्तेः । ततः किमित्याह—तत्रापीत्यादि । तत्रापि—यथोदितधूमग्राहिषु अगृहीताविनाभावस्य—'नालिकेर'द्वीपवासिनः प्रमातुः असम्भवाद् धूमादिग्रहणादेवानलादिगतेरिति । तत्रापीत्यादि । तत्रापि—यथोदितधूमग्राहिषु तत्तुल्यतायाः—समनन्तरतुल्यतायास्तत्त्वतः—परमार्थेन असिद्धिः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—किमत्र क्षुण्णं येन तत्तुल्यताया असिद्धिः इत्यालोच्य वक्तव्यं स्वदर्शनस्थितिमित्यभिप्रायः । नैकस्येत्यादि । नैकस्य—समनन्तरस्य 'नालिकेर'द्वीपवासिप्रमातृसम्बन्धिनः कारणकारणं प्रदीर्घहेतुपरम्पराभावि तद्धेतुहेतुविषयं तस्य—सामान्येन धूमग्राहिसमनन्तरस्य हेतुः—धूमस्तस्यापि हेतुः—अग्निस्तद्विषयमग्निविषयम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—सम्भवतीत्यादि । सम्भवत्यपि कारणकारणं तद्धेतुहेतुविषयः[3] केवलानलग्राहिणः—'नालिकेर'द्वीपवासिनोऽपि । तदपीत्यादि । तदपि केवलानलग्राहिणः न तथा—तेन प्रकारेण धूमज्ञानसमनन्तरः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह—ननु तथेति कोऽर्थः प्रबन्धापेक्षया भवतीत्यभिप्रायः ? । तदनन्तरमित्यादि । तदनन्तरं—केवलानलग्रहणानन्तरं तद्भावेन—धूमग्रहणभावेन । इति चेत्,

(विवरणम्)

(१८) धूमग्राहिसमनन्तरस्येति । धूमग्राही चासौ समनन्तरश्च धूमग्राहिसमनन्तरस्तस्य । अयमभिप्रायः—योऽयं 'नालिकेर'द्वीपवासी प्रमाता तस्य न कदाचिदग्निगोचरं ज्ञानं पूर्वमजनि, इतरस्य तु प्रमातुः प्रदीर्घज्ञानक्षणपरम्परायां पावकप्रलोकनः[4] क्षणोऽजनीत्यसौ धूमदर्शनात् तं प्रतिपद्यत इति ॥

(२१) न तथा—तेन प्रकारेणेति । यथैतद्देशवासिनः प्रमातुः प्रदीर्घपरम्परायां[5] अग्निज्ञानमजनि न तथा 'नालिकेर'द्वीपवासिन इति ॥

१ 'तथाविधधूम०' इति ग-पाठः । २ 'न तु तथेति' इति ग-पाठः । ३ 'विषयं केवला०' इति ङ-पाठः । ४ 'प्रलोकानः क्षणो' इति च-पाठः । ५ 'परम्परायां पावकप्रलोकनः क्षणोऽजनि इत्यसौ धूमदर्शनात् तं प्रतिपद्य' इति च-पाठः । तदनन्तरं तत्र विवरणान्तरस्य पाठस्यांशः ।

(मूलम्)

इति चेत्, तदभावे तद्भावः। इष्यत एवैतदिति चेत्, स इतरस्यापि तुल्यः। तदनन्तरं तद्भावेनातुल्य इति चेत्, तदभावभाविनः किमनेन?। सोऽनन्तरभावी तद्धेतुर्भवतीति चेत्, नासत् सद्भाविन इत्युक्तम्। स तस्य जनक इति चेत्, न किञ्चित् तल्लक्षणमस्य। ततस्तद्भाव एवेति चेत्, भूतेनापि किं तेन तदितर-

---

(स्वो० व्या०)

एतदाशङ्क्याह-**किमिदं तदानन्तर्यं** तदुत्तरकालभावितयाऽस्त्येवैतदित्यभिप्रायः। **तदनन्तरे**त्यादि। तदनन्तर**समये**-केवलानलग्रहणानन्तरसमये **तद्भावः**-धूमग्रहणभावः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**तदभावे तद्भावः**, केवलानलग्रहणाभावे धूमग्रहणभाव इत्यर्थः। **इष्यत** इत्यादि। इष्यत **एवैतद्** यदुत तदभावे तद्भावः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**स** इत्यादि। स **इतरस्यापि तुल्यः** सः-तदभावे तद्भावः इतरस्यापि-केवलानलग्राहिधूमग्राहिणस्तुल्यस्तत्रापि केवलानलग्रहणाभाव एव तद्धूमग्रहणमिति कृत्वा। **तदनन्तरे**त्यादि। तदनन्तर **तद्भावेन**-केवलानलग्रहणानन्तरं धूमग्रहणभावेन अविनाभावग्रहणेऽ**तुल्यः** स इतरस्यापि तद्भावे तद्भावः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**तदभावभाविनः किमनेन**-केवलानलग्रहणाभावभाविनः धूमग्रहणस्य किमनेन?। तदनन्तर तद्भावेनाभावाविशेषादित्यभिप्रायः। **सोऽनन्तरभावी**त्यादि। सोऽनन्तरभावी केवलानलग्रहः **तद्धेतुर्भवति**-धूमग्रहणहेतुर्भवति। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**नासत् सद्भाविन इत्युक्तम्**, असत् सद् भवति तच्छील[१]वेत्यसत्। सद्भावि कार्यं तस्य न हेतुः कश्चित् तत् तथा भावनेत्युक्तं प्राक्। **स तस्ये**त्यादि। सः-हेतुस्तस्य-कार्यस्य **जनकः**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**न किञ्चित् तल्लक्षणमस्य**-न किञ्चिज्जनकलक्षणमस्य-हेतोः। **तत** इत्यादि। ततः-हेतो**स्तद्भाव एव**-कार्यभाव एव। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह-**भूतेनापी**त्यादि। भूतेनापि **किं तेन?**-तत इह प्रक्रमे धूमग्रहणेन केवलानलग्रहणात् किम्? न किञ्चिदित्याह-**तदि-**

(विवरणम्)

(९) **तदुत्तरकालभावितया अस्त्येवैतदित्यभिप्राय** इति। 'नालिकेर'-द्वीपवासिनो हि प्रमातुः प्रदीर्घं पूर्वं मुर्मुराद्यवस्थपावकदर्शनमभूत्, समुद्रोत्तरणानन्तरं च धूमज्ञानमुपादि इत्यस्यैवानन्तर्य्यनिरन्वयनश्वरवस्तुवादिमतेऽनन्तरचिरातीतत्वस्य विशेषाभावात्॥

---

१ 'चेत्यसत्' इति ङ-पाठ।

(मूलम्)

बोधवैकल्यात् धूममात्रग्रहणरूपत्वात् तदितरत्रापि तदुपपत्तेः। न चैवमपि तत्तत्स्वभावताऽवगमः, तथाऽप्रतीतेः[1], तदितरावगमाभावादिति तस्यैव तद्भावादावन्वयादिसिद्धिः। आह–अन्वयपक्षेऽपि केवलधूमादिग्रहणेऽनलादिगतिरनिवारणीया, पारम्पर्येण तत्राप्यन्वयोपपत्तेरिति। नानिवारणीया। न ह्यसावन्वयमात्रनिबन्धनैव, अपि तु आगमादिजविशिष्टक्षयोपशमनिबन्धनाऽपि, तमन्तरेणानन्तर्यत उभयदर्शिनोऽपि तदनुपपत्तेः, क्वचित् तथाऽदर्शनात्। न खलु समयादिनाऽनभिव्यक्तक्षयोपशमः पश्यन्नप्युत्तराधरभावेन

(स्वो० व्या०)

तरबोधवैकल्यात्–केवलानलग्रहणबोधवैकल्यात्, वैकल्यं च **धूममात्रग्रहणरूपत्वात्** अधिकृतबोधस्य **तदितरत्रापि**–यथोदितसमनन्तरजबोधमात्रेऽपि **तदुपपत्तेः**–धूममात्रग्रहणरूपत्वोपपत्तेः। **न चैवमपीत्यादि**। न चैवमपि न्यायतुल्यतायां **तस्य**–धूममात्रस्य 'नालिकेर'द्वीपवासिसम्बन्धिनः **तत्स्वभावतावगमः**–अग्निजन्यस्वभावतावगमः। कुत इत्याह–**तथाऽप्रतीतेः**–अग्निजन्यस्वभावत्वेनाप्रतीतेः। अप्रतीतिश्च **तदितरावगमाभावात्**–अग्न्यवगमाभावात् 'नालिकेर'द्वीपवासिनः। **इति**–एवं **तस्यैव तद्भावादौ**–केवलानलग्रहणस्यैव धूमग्रहणभावादौ। 'आदि'शब्दात् कथञ्चित् पर्यायव्यावृत्तिपरिग्रहः। किमित्याह–**अन्वयादिसिद्धिः**, अन्वयव्यतिरेकसिद्धिरित्यर्थः, सुवर्णद्रव्यवत् कटकस्यैव कुण्डलादित्वेन भवनात्। **आहेत्यादि**। आह परः–**अन्वयपक्षेऽपि** सति **केवलधूमादिग्रहणे**। किमित्याह–**अनलादिगतिरनिवारणीया**। कुत इत्याह–**पारम्पर्येण तत्रापि**–केवलानलग्राहि'नालिकेर'द्वीपवासिनि **अन्वयोपपत्तेरिति**। एतदाशङ्क्याह–**न अनिवारणीया** न, **न ह्यसौ**–न यस्मात् असौ अनलादिगतिः **अन्वयमात्रनिबन्धनैव; अपि तु**–किं तर्हि **आगमादिजश्चासौ**, 'आदिशब्दात् तपोविनयादिग्रहः; **विशिष्टक्षयोपशमश्च तन्निबन्धनाऽपि** अनलादिगतिः। कुत इत्याह–**तमन्तरेण**–विशिष्टक्षयोपशम(मन्तरेण) **आनन्तर्यतः**–आनन्तर्येण **उभयदर्शिनोऽपि**, प्रक्रमाद् धूमानलदर्शिनोऽपि **तदनुपपत्तेः**–अनलादिगत्यनुपपत्तेः। अनुपपत्तिश्च **क्वचित्**–प्रमातरि **तथाऽदर्शनात्**–उभयदर्शिनोऽप्यनलादिगत्यदर्शनात्[2]। एतदेवाह **न खल्वित्यादिना**। न खलु–नैव **समयादिना**–सङ्केत-तपो-विनयादिना **अनभिव्यक्तक्षयोपशमः**–प्रमाता **पश्यन्नप्युत्तरा-**

१ 'तथाप्रतीतेः' इति ग-पाठः। २ 'दर्शनेऽप्यनला०' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

धूमानलौ तदन्यभावाविव कश्चित् तयोर्हेतुहेतुमद्भावं प्रतिपद्यते, भूयो धूमदर्शनात् तदनवगतेरिति । क्षयोपशमसामर्थ्यादेव तथाऽन्यतरग्रहणतोऽपि तद्भावावगमे को दोषः ? न कश्चिदन्यः, अपि तु [1]नादलात् तदुत्पत्तिरित्यसकृन्निदर्शित एव । यदा हेतु-फलयोरणीयसाऽपि कालेन न व्यवधानं न च ध्वंसनाम्नो विनाशस्य हेतुत्वम्, तदानीं कथमदलात् तदुत्पत्तिः ? । तस्यैव तथाभावाभावतोऽसत् सद्भवनेनेत्यलमनेन पुनः पुनरभिहितेन । आलोच्यतां वस्तुतत्त्वमिति, अतः 'प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः'[2] इति वचनमात्रमेव ॥

इतश्चैतदेवम्, तयोर्निराकार-साकारयोः तद्ग्राहकत्वायोगात् ।

(स्वो० व्या०)

धरभावेन धूमानलौ लोकनीत्या तदन्यभावाविव–अप्रतिबद्धापरपदार्थाविव कश्चित्–प्रमाता तयोः–धूमानलयोः हेतुहेतुमद्भावं–कार्यकारणभावं प्रतिपद्यते । कथ न प्रतिपद्यत इत्याह–भूयः–पुनर्धूमदर्शनात् सकाशात् तदनवगतेः–अनलाद्यनवगतेः इति । आह–क्षयोपशमसामर्थ्यादेव सकाशात् तथा–निरन्वयनाशभावेन अन्यतरग्रहणतोऽपि धूमादिग्रहणमधिकृत्य तद्भावावगमे, प्रक्रमाज्जन्यजनकभावावगमे सति, को दोषः ? । एतदाशङ्क्याह–न कश्चिदन्यः–दोषः, अपि तु नादलात्–[3]नाकारणात् तदुत्पत्तिः–धूमाद्युत्पत्तिः इत्यसकृन्निदर्शित एव दोषः । आह–यदा हेतु-फलयोः–कार्य-कारणयोः अणीयसाऽपि कालेन, अत्यन्तलघुनाऽपीत्यर्थः, न व्यवधानम्, कि तर्हि ? हेतुसमनन्तरमेव फलम् । न च ध्वंसनाम्नो विनाशस्य प्रसज्यात्मकस्य हेतुत्वं फल प्रति । तदानीं कथमदलात् तदुत्पत्तिरिति ? । एतदाशङ्क्याह–तस्यैवेत्यादि । तस्यैव–हेतोः तथाभावाभावतः–फलरूपेण भावाभावात् कारणात् असत् सद्भवनेन हेतुना अदलेति । तथाहि–यदैव हेतुरेव न फलीभवति तदैवासत् सद् भवतीति स्थितमदलत्वमित्यलमनेन पुनः पुनरभिहितेन । आलोच्यतां वस्तुतत्त्वमिति । अतः 'प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः' इति वचनमात्रमेव परदर्शने, निरर्थकमित्यर्थः ॥

इतश्चैतदेवमधिकृतवचन वचनमात्रमेव, तयोः–प्रत्यक्षानुपलम्भयोः निरा-

---

१ 'नादला तदु०' इति क–पाठ । २ प्रेक्ष्यता १७६तम पृष्ठम् । ३ 'नाकारणातदु०' इति क–पाठ ।

(मूलम्)

अयोगश्च विषयकृतनिर्भासविरहे अर्थप्रत्यासत्तिनिबन्धनाभावेनेदमस्य संवेदनमिति व्यवस्थाऽनुपपत्तेः, आकारस्य चानर्थकेष्वपि स्वप्नादिप्रत्ययेषु भाविनो वस्तुव्याप्त्यभावात्, [1]स्थूलचित्राकाराणां चैकत्र विज्ञाने भावतः सम्भवायुक्तेरिति ॥

स्यादेतत्–नेदमद्वयज्ञानवादिनः कथञ्चिद् बाधकम् । तस्य हि सर्व एव भावाश्चित्तमा[2]त्रसारशरीरा हेतुफलतां बिभ्रतीति मतम् । बुद्धयश्च स्वसंवित्प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धसद्भावाः स्वरूपप्रतिपत्तये नापरं प्रकाशकं प्रतीक्षन्त इति या यथा सा तथैव संवेद्यते, कारणबुद्धिः

(स्वो० व्या०)

कार-साकारयोस्तद्ग्राहकत्वायोगात्–कार्यकारणग्राहकत्वायोगात् । **अयोगश्च विषयकृतनिर्भासविरहे,** विषयाकारविरहे इत्यर्थः । **अर्थप्रत्यासत्तिनिबन्धनाभावेन** हेतुना **इदमस्य संवेदनमिति**–एवं **व्यवस्थाऽनुपपत्तेः** । अर्थाकारता ह्येवं व्यवस्थानिबन्धनमिति द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह–**आकारस्य च** ज्ञाने विषयरूपस्य **अनर्थकेष्वपि स्वप्नादिप्रत्ययेषु भाविनः**–सतः । किमित्याह–**वस्तुव्याप्त्यभावात्**–वस्तुना सह व्याप्त्यभावात् । उपचयमाह–**स्थूलचित्राकाराणां च एकत्र विज्ञाने** सूक्ष्मैकस्वभावे **भावतः**–परमार्थेन **सम्भवायुक्तेरिति** इतश्चैतदेवम् ॥

स्यादेतदित्यादि । अथैवं मन्यसे–**नेदम्**–अनन्तरोदित**मद्वयज्ञानवादिनः**–ग्राह्यग्राहकाकाररहितज्ञानवादिनः **कथञ्चिद् बाधकम्** इत्याह–**तस्ये**त्यादि । तस्य यस्मात्–अद्वयज्ञानवादिनः **सर्व एव भावाः**–धूम-धूमध्वजादयः **चित्तमात्रसारशरीराः,** अद्वयबोधरूपा एवेत्यर्थः । किमित्याह–**हेतुफलतां बिभ्रतीति**–एवं **मतम् । बुद्धयश्च** किंविशिष्टा वर्तन्ते ? **स्वसंवित्प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धसद्भावाः** स्वसंविदेव प्रत्यक्षप्रमाणं तेन सिद्धसद्भावाः सत्यः **स्वरूपप्रतिपत्तये**–स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं **नापरं प्रकाशकं**–स्वव्यतिरिक्तं **प्रतीक्षन्त इति** कृत्वा **या यथा**–वस्तुस्थित्या बुद्धिः **सा तथैव संवेद्यते,** तद् यथा–**कारणबुद्धिः**

(विवरणम्)

(१७-१८) **स्थूलचित्राकाराणां चे**ति । घटाद्याकारा हि स्थूलास्तथैव प्रतीयमानत्वात् चित्राश्च–नानाप्रकारा अतः कथमेकस्मिन् ज्ञाने सूक्ष्मस्वभावे ते भवेयुरिति ? ॥

---

१ 'स्थूलविचित्रा०' इति ग-पाठः । २ 'मात्रस्य हेतु०' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

कारणात्मना कार्यबुद्धिश्च कार्यात्मनेति प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः तद्भाव इति गीयते। कोऽन्योऽद्वयज्ञानवादिन एवं ब्रूयात्?। अद्वया कारणाद्यात्मना च वेद्यत इति सुभाषितमेतत्। कीदृक् खल्वद्वयाया वेदनम्?। यदपि गगनतलवर्त्त्यालोकवत् प्रकाश्यप्रकाशकान्तरविरहेणाजडरूपतया जन्मैव तथोच्यते, तदपि तत्त्वतः कर्मकर्तृभावे वेदनायोगेन स्वत एव दुःस्थितमिति नार्थान्तरग्रहणसाध्यं हेतुफलव्यवहारोपकारं कर्तुमलमित्यनुपन्यसनीयमेव विद्वज्जनसमाजे। न च अद्वयमात्रतत्त्वाया भेदकमन्तरेण तथाविधविकल्पोदयो न्याय्यः[1]। न च सति भेदके भाषाद्रव्यादौ तन्मात्रतत्त्ववादः। न च सत्यपि विकल्पोदये क्षणभेदेन पूर्वापरालोचनम्। न चासत्येवा-

(स्वो० व्या०)

कारणात्मना संवेद्यते सा तथैवेति कृत्वा **कार्यबुद्धिश्च कार्यात्मना इति**–एवं **प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः तद्भावः**–कार्यकारणभाव **इति गीयते**। एतदाशङ्क्याह–**कोऽन्योऽद्वयज्ञानवादिनः एवं ब्रूयात्?**। कथमिदमयुक्तमित्याह–**अद्वया**–ग्राह्यग्राहकविकला बुद्धिः **कारणाद्यात्मना च संवेद्यते इति सुभाषितमेतत्**। भावार्थमाह–**कीदृक् खल्वद्वयायाः**–बुद्धेर्वेदनम्?। यदैव वेद्यते तदैव ग्राह्यग्राहकभावोपपत्तेः[2], नाद्वयेत्यभिप्रायः। **यदपी**त्यादि। यदपि **गगनतलवर्त्त्यालोकवदि**ति निदर्शनं **प्रकाश्यप्रकाशकान्तरविरहेण**, उभयान्तरविरहेणेत्यर्थः, **अजडरूपतया**–बोधरूपतया **जन्मैव**–उत्पाद एव **तथोच्यते**–अद्वयरूपतयोच्यते परैः, **तदपि तत्त्वतः**–परमार्थेन **कर्मकर्तृभावे** सति तात्त्विके **वेदनायोगेन** हेतुना **स्वत एव दुःस्थितमिति** कृत्वा **नार्थान्तरग्रहणसाध्यं** तत्सापेक्षत्वेन **हेतुफलव्यवहारे उपकारं कर्तुमलमिति** कृत्वा **अनुपन्यसनीयमेव**। के(?क्वे)त्याह–**विद्वज्जनसमाजे**–पण्डितजनसमुदाये। उपचयमाह–**न चे**त्यादि। न च **अद्वयमात्रतत्त्वायाः**–बुद्धेः सकाशात् **भेदकमन्तरेण** भाषाद्रव्यादिकं **तथाविधविकल्पोदयः**–हेतुफलभावव्यवस्थाकारी विकल्पोत्पादो **न्याय्यः, अद्वयबोधमात्रात्**–अद्वयबोधमात्रोत्पत्तेः। **न चे**त्यादि। न च **सति भेदके भाषाद्रव्यादौ** च, 'आदि'शब्दात् मनोद्रव्यसंग्रहः **तन्मात्रतत्त्ववादः**–अद्वयबोधमात्रतत्त्ववादः तैथाधिक्योपपत्तेः[3]। **न चे**त्यादि। न च **सत्यपि विकल्पोदये**ऽनन्तरोदिते **क्षणभेदेन** हेतुना। किमित्याह–

१ अत्र पाठांशो लुप्त इति भाति। २ 'भावापत्ते' इति ङ–पाठ। ३ 'तदाधिक्योप०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

स्मिँस्तथातत्त्वव्यवस्थोपपत्तिः । न चेदं तथाऽनुभूयमानबोधान्वयातिरेकेण । न चायमभ्युपगमप्रक्रमागत एव भवतामिति दुःस्थिते स्वतन्त्रभेदव्यवहारे कथं (न) प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्युच्यमानं कथं न ज्ञानमानिनो व्रीडाकरमिति परिचिन्त्यतामेतत् । [1]अतस्तथाऽनुभूयमानतयाऽपास्तभ्रान्ततापराधः परोक्त इति विहाय मत्सरं सौविहित्यकारीति निवेश्य मानसं बोधान्वयोऽभ्युपगन्तव्यस्तत्त्वालोचनमार्गो[2] वा परित्याज्य इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

अङ्गीकृतश्चायं परेणापि परमार्थतः 'क्षणभेदेऽप्युपादानोपादेयभावेन' इत्याद्यभिदधता[3] । तथाहि-'य एव सन्तानः कर्त्ता स एवोप-

(स्वो० व्या०)

पूर्वापरालोचनमनुसन्धानात्मकत्वादस्य । न चेत्यादि । न चासत्येवास्मिन्-पूर्वापरालोचने तथातत्त्वव्यवस्थोपपत्तिः-पूर्वापरालोचनात्मिका । न चेदमित्यादि । न चेदं-पूर्वापरालोचनं तथाऽनुभूयमानबोधान्वयातिरेकेण तथाऽनुभूतेः । न चेत्यादि । न च अयं-तथाऽनुभूयमानो बोधान्वयः अभ्युपगमप्रक्रमागत एव भवतां-परेषाम् । इति-एवं दुःस्थिते स्वतन्त्रभेदव्यवहारे भेदकाभावेन न[4] कथं प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः? । इति-एवमुच्यमानं कथं न ज्ञानमानिनः-पुंसो व्रीडाकरं-लज्जाकरम् ? । लज्जाकरमेवेत्यर्थः । इति-एवं परिचिन्त्यतामेतत् भावनासारमिति । उपसंहारसारां स्थितिमभिधातुमाह-अत इत्यादि । अतः तथाऽनुभूयमानतया कारणेन अपास्तभ्रान्ततापराधः, [5]विक्षिप्तभ्रान्ततापराध इत्यर्थः, परोक्तः । इति-एवं विहाय मत्सरं-[6]चेतोदोषं सौविहित्यकारी-सुविहितभावकारी इति-एवं निवेश्य मानसम् । किमित्याह-बोधान्वयो यथोक्तोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्त्वालोचनमार्गो वा परित्याज्यः, उपायाभावादित्यलं प्रसङ्गेन ॥

इहैवोपचयमाह-अङ्गीकृत इत्यादि । अङ्गीकृतश्चायम्-अन्वयः परेणापि-बौद्धेनापि परमार्थतः । कथमित्याह-क्षणभेदेऽपि उपादानोपादेयभावेन इत्याद्यभिदधता पूर्वपक्षग्रन्थे[7] । तथाहीत्यादि । तथाहीति पूर्ववत् । य एव सन्तानः कर्त्ता स एवोपभोक्ता इत्युक्तं प्राक्[8] अन्यैश्च-

"यस्मिन्नेव तु सन्ताने आहिता कर्मवासना ।
फलं तत्रैव संधत्ते[9] कर्पासे रक्तता यथा ॥"[10]

१ 'इतस्तथा' इति क-पाठः । २ 'मार्गोऽपरित्याज्य' इति ग-पाठः । ३ १३३तमे पृष्ठे । ४ 'भावने कथं' इति ङ-पाठः । ५ 'विवक्षितभ्रान्त०' इति क-पाठः । ६ 'चेतोद्वेषं' इति क-पाठः । ७ १३३तमे पृष्ठे । ८ १३३तमे पृष्ठे । ९ पाठान्तरार्थं द्रष्टव्यं १३४तमं पृष्ठम् । १० अनुष्टुप् ।

(मूलम्)

भोक्ता' इत्युक्तम्[1]। न च हेतुफलभावतोऽन्यः सन्तानः। न च हेतुफलयोरेव कर्तृत्व-भोक्तृत्वे, प्रत्येकमुभयाभावात् अन्यकालेऽन्यानभ्युपगमात्, य एव स एवेति वाग्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अतस्तस्यैव तथाभवनेन हेतोरेव कार्यभावे य एव स एवेत्युपपद्यते, नान्यथा सन्तत्यन्तरवत् नानात्वाबाधनादिति। तथेदं चोक्तम्[2]–'यः कुशले प्रवर्त्तते स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति तथापि निरुध्यमानः स्वानुरूपकार्योत्पादन समर्थ सामर्थ्य विज्ञानसन्ततावाधाय निरुध्यते' इत्यादि। [3]अत्रापि न हि तत् सामर्थ्यं कुशलादन्यदेव, स्वानुरूपकार्योत्पादन-

(स्वो० व्या०)

इत्यभिधानात्। **न चे**त्यादि। [4]**न च हेतुफलभावतोऽन्यः**–अर्थान्तरभूतः **सन्तानः**, किन्तु हेतुफलभाव एव। **न चे**त्यादि। न च **हेतु-फलयोरेव कर्तृत्व-भोक्तृत्वे** भवतः। कथमित्याह–**प्रत्येकमुभयाभावात्**, न हेत्वादावेकस्मिन्नेव कर्तृत्व-भोक्तृत्वे। कथमित्याह–**अन्यकाले**–हेत्वादिकाले **अन्यानभ्युपगमात्**–फलाद्या(?द्य)नभ्युपगमात्। **य एव स एवेति** एकाधिकरणाभावेन **वाग्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अतस्तस्यैव**–हेतोः **तथाभवनेन**–फलतया भवनेन **हेतोरेव कार्यभावे** सति **य एव स एवेत्युपपद्यते** एकाधिकरणभावेन, **नान्यथा सन्तत्यन्तरवत्** इति निदर्शनम्। **नानात्वाबाधनादिति**। नानात्वं च वैयधिकरण्यहेतुरिति भावनीयम्। **तथेदं चोक्तं** पूर्वपक्षे[5] एव–**यः कुशले प्रवर्त्तते** दानादौ **स यद्यपि तदैव सर्वथा विनश्यति तथापि निरुध्यमानः** सन् **स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थम्**। [6]किं तदित्याह–**सामर्थ्य विज्ञानसन्ततावाधाय निरुध्यत इत्यादि। अत्रापि**–उक्ते **न हि तत् सामर्थ्य कुशलादन्यदेव**, किन्तु कुशलमेव तत्। **स्वानुरूपकार्योत्पादनसमर्थता वा ततः**–कुशलान्न

(विवरणम्)

(१९) **नानात्वाबाधनादिति**। नानात्वस्य–भेदस्याबाधनं नानात्वाबाधनं तस्मात्। यदि हि निरन्वयनश्वरत्वमभ्युपगम्यते सन्तानानां तथा यथा एकपुरुषापेक्षया पुरुषान्तरसन्तानस्य नानात्वम्, एवं स्वसन्ततावपि नानात्वमबाधितमेवेति पूर्वकृतानुष्ठानस्य फलाभावः [7]प्राप्नोतीति॥

१ १३३तमे पृष्ठे। २ १३४तमे पृष्ठे। ३ 'तत्रापि' इति क-पाठ। ४ 'न चाहेतु०' इति ङ-पाठ.। ५ १३४तमे पृष्ठे। ६ 'किमित्याद' इति ङ-पाठ.। ७ 'प्राप्नोति' इति ख-पाठ.।

(मूलम्)

समर्थता वा ततः। विज्ञानसन्ततिरपि तदुत्तरं ज्ञानमेव, भूयसां तदानीमभावात्। ततश्च तत् कुशलमेवोत्तरविज्ञानमाधत्त इति तदेव तद्युक्तं तथा भवतीति। एवमुत्तरोत्तरभावेन युक्तमिष्टानिष्टफलजन्म, अन्यथोक्तवत् तदयोगादिति। एवं समुपरोधहेतुभ्यः पीडा प्रतिकलमवदायमानता चान्वयानुसारिण्येव, अन्यथा पीडाद्युत्कर्षासिद्धिः[1]। न ह्येकगुणतीव्रताभावे[2] तद्विगुणादितीव्रता भवति। अनुभवसिद्धा चेयं सह तारतम्येन एकगुणशुद्धियुक्ताद्[3] द्विगुणशुद्धियुक्तजन्मा इत्यपि व्यवस्थापनमेकगुणाक्षेपोभयविषयसंवेदननान्तरीयकमेव इति अन्वयसाधनमेव। अपि च किं बहुना जल्पितेन?। न विहाय

(स्वो० व्या०)

ह्यन्यैव। तथा **विज्ञानसन्ततिरपि तदुत्तरम्**—अधिकृतकुशलादुत्तरं **ज्ञानमेव**। कथमेतदेवमित्याह—**भूयसां**—विज्ञानानां **तदानीमभावात्**, नैकोदकबिन्दुप्रभवं स्रोत इति भावनीयम्। **ततश्चे**त्यादि। ततश्च—एवं व्यवस्थिते **तत् कुशलमेव**—अधिकृतं **उत्तरविज्ञानं आधत्त इति**। किमुक्तं भवति? **तदेव**—विज्ञानं **तद्युक्तं**—कुशलयुक्तं **तथा भवति**—उत्तरविज्ञानरूपतया भवति इति। **एवम्**—उक्तनीत्या **उत्तरोत्तरभावेन** हेतुना। किमित्याह—**युक्तमिष्टानिष्टफलजन्म**—घटमानक इष्टानिष्टफलोत्पादः, **अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **उक्तवत् तदयोगात्** निरन्वयनश्वरतया फलायोगादिति। **एवमि**त्यादि। एवं **समुपरोधहेतुभ्यो** दण्डादिभ्यः **पीडा प्रतिकलं**—कलां कलां प्रति तथा **अवदायमानता च** प्रतिकलमेव। किमित्याह—**अन्वयानुसारिण्येव** उक्तनीत्या, **अन्यथा**—एवमनभ्युपगमे **पीडाद्युत्कर्षासिद्धिः**—पीडाया अवदायमानतायाश्चोत्कर्षासिद्धिः। एनामेव भावयति **न ह्येकगुणे**त्यादिना। न यस्मादेकगु**णतीव्रताभावे** सति पीडादेः **तद्द्विगुणादितीव्रता भवति**—पीडादेर्द्विगुणादितीव्रता भवति। **अनुभवसिद्धा चेयं**—तीव्रता **सह तारतम्येन** तथा **एकगुणशुद्धियुक्तात्**, क्षणादिति प्रक्रमः, **द्विगुणशुद्धियुक्तजन्मा इत्यपि**—एवम्भूतमपि **व्यवस्थापनं अन्वयसाधनमेवे**ति योगः। कथमित्याह—**एकगुणाक्षेपेण**—न तत्परित्यागेन **उभयविषयं** शुद्धिगुणापेक्षया यत् **संवेदनं** तत् **नान्तरीयकमेवेति** कृत्वा। **अपि चे**त्यादि। अपि च **किं बहुना जल्पितेन? न विहाय**—परित्यज्य

१ 'सिद्धेः' इति ग-पाठः। २ 'भावेन द्विगुणा०' इति ग-पाठः। ३ 'युक्ताच्च द्विगुण०' इति ग-पाठः।

(मूलम्)

अन्वयमेकाधिकरणौ बन्ध-मोक्षावपि युज्येते । यदा च बद्ध एव न मुच्यते तदा व्यर्थैव बन्धमोक्षचिन्तेति । एतेन नाशहेत्वयोगार्थक्रियासामर्थ्यपरिणा[1]मान्तक्षयेक्षणादि क्षणभङ्गसाधनं निराकृतमेव, तथापि लेशतो निराकरणमार्गः प्रदर्श्यते ॥

तत्र यदुच्यते नाशहेतवो हि नश्वरेतरनाश्यापेक्षया तद्व्यतिरिक्तादिनाशापेक्षया च न युज्यन्त इत्येतज्जातिमात्रम्, तदुत्पाद-

(स्वो० व्या०)

अन्वयमेकाधिकरणौ–एकाधारौ **बन्ध-मोक्षावपि युज्येते** । यदि नामैवं ततः किमित्याह–**यदा च बद्ध एव न मुच्यते** । **तदा** किमित्याह–**व्यर्थैव**–निरर्थिकैव **बन्धमोक्षचिन्तेति**[2] । न बद्धस्य मुक्तौ तत्त्वतो मुक्तिरिति परिभावनीयम् । **एतेन**–अनन्तरोदितेन कार्यकारणभावदूषणेन **नाशहेत्वयोगश्चार्थक्रियासामर्थ्यं** च **परिणामश्चान्तक्षयेक्षणादि** चेति द्वन्द्वः । एतत् किमित्याह–**क्षणभङ्गसाधनं निराकृतमेव** तत्त्वतः, **तथापि लेशतः**–सङ्क्षेपेण **निराकरणमार्गः प्रदर्श्यते** ॥

तत्र यदुच्यते क्षणभङ्गवादिभिः–**नाशहेतवो हि** घटादेर्मुद्गरादयः **नश्वरेतरनाश्यापेक्षया** नशनशीला-ऽनशनशीलनाश्यापेक्षया **तद्व्यतिरिक्तादिनाशापेक्षया च** नाश्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तनाशापेक्षया च **न युज्यन्ते**–न घटन्ते । तथाहि–नाशहेतवः किं नशनशीलस्यैव नाशं कुर्वन्ति किं वाऽनशनशीलस्य ? । यदि नशनशीलस्य कथं कुर्वन्ति तस्य तच्छीलतया तदव्यतिरिक्तत्वात् तस्य च स्वहेतोरेवोत्पत्तेः ? । न हि पृथिव्यादिकठिनतादयः तदव्यतिरिक्तास्तदन्यहेतुभिः क्रियन्ते । अथानशनशीलस्य व्याहतमेतत्, अतत्स्वभावस्य तत्कारणत्वविरोधात् । आकाशादेरपि तदुत्पत्तेः तथा चाभ्युपगमप्रकोपः । तथा किं सन्नाश[3] नाश्याद् व्यतिरिक्तं कुर्वन्ति, किं

(विवरणम्)

(२१) **तस्य तच्छीलतया तदव्यतिरिक्तत्वादिति** । तस्य–नशनशीलपदार्थस्य तच्छीलतया–नशनशीलतया तदव्यतिरिक्तत्वात्–नशनाव्यतिरिक्तत्वात् ॥

(२३) **अतत्स्वभावस्य तत्क(?का)रणत्वविरोधादिति** । अतत्स्वभावस्य [भावस्य]–अनशनस्वभावस्य [भावस्य] तत्करणत्वविरोधात्–नशनस्वभावकरणत्वविरोधात् । न ह्यग्निर्भास्वरस्वभावः सन्नभास्वरस्वभावः केनचित् क्रियते ॥

१ 'णामा(न्त)न्त्यक्षये०' इति ग–पाठ । २ 'चिन्तेत्यबद्धस्य' इति ङ–पाठ । ३ 'तन्नाश नाशाद् व्यति०' इति ङ–पाठ ।

(मूलम्)

हेतुष्वपि समानत्वात्, तेषामपि सत्स्वभावेतरजन्यापेक्षया तद्व्यतिरिक्ताद्युत्पादापेक्षया [1]चायुज्यमानत्वात्। तथाहि–न सत्स्वभावस्योत्पादकाः, [2]तद्वैफल्यप्रसङ्गात् अनवस्थापत्तेश्च, नासत्स्वभावस्य, तत्प्रकृत्यन्यथाकरणात् अभ्युपगमविरोधाच्च । अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् उत्पन्नस्य च सत्स्वभावत्वाद् व्यर्थो विकल्पयुगलकोपन्यासपरिश्रम इति चेत्, न, नष्टेतरविकल्पापेक्षयाऽस्य नाशेऽपि तुल्यत्वात्। एव-

(स्वो० व्या०)

वाऽव्यतिरिक्तम् ?। यदि व्यतिरिक्तं तद्भावेऽपि नाश्यस्य न किञ्चिदिति किं तेन ?। अथाव्यतिरिक्तं स तत्स्वरूपवत् तद्धेतुभ्य एव जातः कथमन्ये कुर्वन्ति **इति ?**। एवमादि **एतज्जातिमात्रं**–साध्यधर्मसमां जातिमधिकृत्य कुत इत्याह–**उत्पादहेतुष्वपि** भवदभ्युपगतेषु **समानत्वात्** अधिकृतविकल्पानामिति । एतदेवाह **तेषामपी**त्यादिना । तेषामपि–उत्पादहेतूनां **सत्स्वभावेतरजन्यापेक्षया** सत्स्वभावात् स्वभावजन्यापेक्षया **तद्व्यतिरिक्ताद्युत्पादापेक्षया च**–जन्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोत्पादापेक्षया च । किमित्याह–**अयुज्यमानत्वात्**–अघटमानत्वात् तेषामपि । एतदेव दर्शयति **तथाही**त्यादिना । तथाहीति पूर्ववत् । **न सत्स्वभावस्य,** जन्यस्येति प्रक्रमः, **उत्पादकाः**–उत्पादहेतवः । कुत इत्याह–**तद्वैफल्यप्रसङ्गात्**–हेतुवैफल्यप्रसङ्गात् तत्स्वभावतयेति **अनवस्थापत्तेश्च** सत्स्वभावतया भूय [3]उत्पाद्यत्वापत्तेः । तथा **नासत्स्वभावस्य**–जन्यस्योत्पादकाः । कुत इत्याह–**तत्प्रकृत्यन्यथाकरणात्**–असत्स्वभावप्रकृत्यन्यथाकरणात् **अभ्युपगमविरोधाच्च** । न ह्यसत्स्वभावजन्योत्पादकत्वमिष्यते परैः उत्पादहेतूनामिति। **अनुत्पन्नस्य** उत्पाद्यस्य **असत्त्वात् उत्पन्नस्य च सत्स्वभावत्वात्** कारणात् **व्यर्थः**–निरर्थको **विकल्पयुगलकोपन्यासपरिश्रमः । इति चेत्,**

(विवरणम्)

(१२) **[4]साध्यधर्मसमां जातिमधिकृत्ये**ति । साध्यधर्मः समो यस्यां सा तथा तामधिकृत्य–आश्रित्य । साध्यधर्मो ह्यत्र नाशहेतूनामभावः । अयं च बौद्धाभिमते उत्पादेऽपि समानः, उत्पादहेतूनामपि विचार्यमाणानामभावात्, उत्पद्य[5]मानाभावापत्तेरिवेत्यर्थः । यदि ह्युत्पादहेतुभिरुत्पद्यमानाद् भावादव्यतिरिक्त उत्पादः क्रियते तदा उत्पद्यमान एव भावस्तैः क्रियत इत्यायातम् । ततः सदैव तस्य भावस्योत्पद्यमानता स्यात्, न तूत्पन्नता ॥

१ 'वा युज्य०' इति ग–पाठः । २ 'तद्वैकल्यप्रसङ्गात्' इति ग–पाठः । ३ 'उत्पद्यत्वा०' इति क–पाठः । ४ 'समानधर्म०' इति च–पाठः । ५ 'मानापत्ते०' इति च–पाठः ।

(मूलम्)

मुत्पद्यमानव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे न तदुत्पादः, तस्येति संयोगायोगात्, तदव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे तूत्पद्यमानजनकत्वतस्तदनुत्पादः, उत्पन्नाव्यतिरिक्तोत्पादायोगात् सत्स्वभावादिजन्योपादानहेतुग्राहकप्रमाणाभावतस्तद्व्यवहारनिषेधतो नाविषया विकल्पाः, [1]प्रमाणविवेकतः सज्ज्ञानशब्दव्यवहारनिषेधाविरोधाच्च ॥

किञ्च निर्हेतुकविनाशवादिनो हिंसासम्भव इति तद्विरतिदेशना-

(स्वो॰ व्या॰)

एतदाशङ्क्याह—**न**—नैतदेवम्, **नष्टेतरविकल्पापेक्षया अस्य**—अनन्तराभिहितस्य **नाशेऽपि तुल्यत्वात्** । तुल्यत्वं चानष्टस्य सत्त्वान्नष्टस्य वा सत्त्वेन व्यर्थो विकल्पोपन्यासपरिश्रम इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । **एवमित्यादि** । एव**मुत्पद्यमानव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे**ऽभ्युपगम्यमाने उत्पादहेतूनां किमित्याह—**न तदुत्पादः**—न तस्य विवक्षितस्योत्पादः । कुत इत्याह—**तस्येति**—विवक्षितस्योत्पाद्यस्य **सं(यो)गायोगात्**—सम्बन्धाभावाद् व्यतिरिक्तोत्पादस्य, **तदव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे तु**—विवक्षितकार्याव्यतिरिक्तोत्पादजनकत्वे पुनः **उत्पद्यमानजनकत्वतः** कारणात् **तदनुत्पादः**—[2]उत्पद्यमानानुत्पादः उत्पद्यमानतापत्तिरेवेत्यर्थः । कुत इत्याह—**उत्पन्नाव्यतिरिक्तोत्पादायोगात्** । [3]अयोगश्चोत्पद्यमानाव्यतिरेकत इति भावना । **सत्स्वभावादी**त्यादि । सत्स्वभावादि च तज्जन्यं च तस्य **उपादानहेतवस्तद्ग्राहकप्रमाणाभा**[4]**वतः** कारणात् **तद्व्यवहारनिषेधतः**—सत्स्वभावादिजन्योपादानहेतुव्यवहारनिषेधतः कारणात् **न अविषया विकल्पाः** अनन्तरोपन्यस्ताः, किन्तु सविषया एव । इतश्चैतदेवं **प्रमाणविवेकतः**—प्रमाणाभावेन [5]**सज्ज्ञानशब्दव्यवहारनिषेधाविरोधाच्च** नाविकल्पा विषया इति भावनीयम् ॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चे**त्यादिना । किञ्च **निर्हेतुकविनाशवादिनः**—वादिनः

(विवरणम्)

न तु सत्स्वभावस्य जन्यस्य जनका उत्पादहेतव इत्याद्यो विकल्पा निर्विषया एव भविष्यन्तीत्याह—(१९) **सत्स्वभा**[6]**वादि चे**त्यादि । **बौद्धमते** सत्स्वभावादेर्जन्यस्य ये उपादानहेतवस्तद्ग्राहकं नास्त्येवेति नाविषया विकल्पा इत्यर्थः । **प्रमाणविवेकत** इत्यादिनाऽयमेवार्थः स्फुटीकृत इति ॥

---

१ 'विवेकतज्ज्ञान०' इति **ग**-पाठ । २ 'उत्पाद्यमाना०' इति ङ-पाठ । ३ 'अयोगश्चोत्पाद्यमानाद् व्यति०' इति ङ-पाठ । ४ 'भावत तद्व्यावहार०' इति ङ-पाठ । ५ 'सज्ञान०' इति ङ-पाठ । ६ 'भावादि वेत्यादि' इति **च**-पाठ ।

(मूलम्)

वैयर्थ्यमेव । सन्तानान्तरोत्पादक एव हिंसक इति चेत्, न, सन्तानस्य संवृत्तिसत्त्वेनोत्पादायोगात् । विजातीयक्षणोत्पादक एवेति चेत्, न, तस्यापि निराकृतत्वात् । तद्भावेऽप्युपादानजनकयोः हिंसकत्वापत्तिः । न चेयं न्याय्या, महासत्त्वोपादानजनकयोरहिंसकत्वेन कुशलयुक्तत्वाभ्युपगमात् । न च हन्मीति सङ्क्लेशाद्धिंसकत्वम्, [1]असङ्क्लिष्टात् सङ्क्लिष्टानुत्पत्तेः, तदुत्पादनिमित्तस्य निराकृतत्वादिति । अतः स्वहेतुभ्य एव नाशहेतुमवाप्य तथानाशस्वभाव [2]उत्पद्यते इति त्वयाऽप्यङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथोक्तदोषानतिवृत्तिः ॥

यस्य तु कार्योत्पाद एव कथञ्चित् कारणनिवृत्तिस्वभावो नाशः

(स्वो० व्या०)

हिंसासम्भव इति कृत्वा तद्विरतिदेशनावैयर्थ्यमेव । सन्तानान्तरोत्पादक एव लुब्धकादिर्हिंसकः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि । न–नैतदेवं सन्तानस्य [3]संवृत्तिसत्त्वेन हेतुना उत्पादायोगात् । न हि [4]संवृत्ति सदुत्पद्यत इति विजातीयक्षणोत्पादक एवेति चेत् हिंसक इति । एतदाशङ्क्याह–नेत्यादि । न–नैतदेवं तस्यापि–विजातीयक्षणोत्पादकस्य निराकृतत्वादधः निमित्तोपादानभावनिषेधेन । अभ्युच्चयमाह तद्भावेऽपीत्यादिना । तद्भावे अपि–विजातीयक्षणोत्पादकहिंसकभावेऽपि किमित्याह–उपादानजनकयोरविशेषेण हिंसकत्वापत्तिः, द्वयोरपि विजातीयक्षणोत्पादकत्वाविशेषात् । न चेयम्–उपादानजनकयोः हिंसकत्वापत्तिः न्याय्या, महासत्त्वोपादानजनकयोः, बोधिसत्त्वादिजनकयोरित्यर्थः, अहिंसकत्वेन हेतुना कुशलयुक्तत्वाभ्युपगमात् । न हि बोधिसत्त्व उत्पद्यमान आत्मनो हिंसकः, अपि तु कुशलयुक्तोऽभ्युपगम्यते तत्पिता च । न चेत्यादि । न च हन्मीति–एवं सङ्क्लेशाद्धिंसकत्वम् । कुत इत्याह–असङ्क्लिष्टात् क्षणात् सङ्क्लिष्टानुत्पत्तेः । [5]अनुत्पत्तिश्च तदुत्पादनिमित्तस्य असङ्क्लिष्टात् सङ्क्लिष्टोत्पादनिमित्तस्य निराकृतत्वादध इति । अतः–अस्मात् कारणात् स्वहेतुभ्य एव सकाशान्नाशहेतुमवाप्य मुद्गरादिः तथा–विजातीय[6]क्षणोदयरूपप्रकारेण नाशस्वभाव उत्पद्यते । इति–एवं त्वयाऽप्यङ्गीकर्त्तव्यम्; अन्यथा–एवमनभ्युपगमे उक्तदोषानतिवृत्तिरिति भावनीयमेतत् ॥

स्वपक्षे दोषाभावमाह यस्य त्वित्यादिना । यस्य तु–वादिनः कार्योत्पाद

१ 'असङ्क्लिष्टानुत्पत्तेः' इति ग–पाठः । २ 'उत्पाद्यते' इति ग–पाठः । ३ 'संवृतिस०' इति ङ–पाठः । ४ 'संवृति सदु०' इति ङ–पाठः । ५ 'अनुपपत्तिश्च' इति ङ–पाठः । ६ 'क्षणोद्भवरूप०' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

तस्योक्तदोषानुपपत्तिरेवेत्युक्तप्रायम् । तथा नित्यानित्यदेहभिन्नाभिन्नत्वे चास्य पीडाकर्तृत्वादिना तत्कर्मविपाकभावेऽपि तन्निमित्तत्वनियोगाद् दुष्टानुबन्धतोऽस्यैव हिंसेति सदुपदेशादेः क्लिष्टकर्मवियोगात् शुभभावानुबन्धतोऽस्या विरतिरपीति न कश्चिद् दोष इति ॥

अर्थक्रियासामर्थ्यमपि क्षणिकस्यानुपपन्नमेव, विकल्पायोगात् । अर्थक्रिया हि स एव भावो भावान्तरं वा । यदि स एव कथमस्यात्मनि सामर्थ्यम् ? । अन्यच्चेदं तदात्मा स्यात् स्थितिर्वा । यद्यात्मा न तत्र सामर्थ्यम्, अन्यतो भावात्; न स्थितौ, अनन्तरमेव नाशात् ॥

अथ भावान्तरं कथमन्यस्यान्यत्र सामर्थ्यम् ? । तथाहि-इदं ततो

(स्वो० व्या०)

एव कथञ्चित्-केनचित् प्रकारेण कारणनिवृत्तिस्वभावः-कारणनिवृत्तिस्वतत्त्वो नाशः तस्य-वादिन उक्तदोषानुपपत्तिरेवेत्युक्तप्रायं-प्रायेणोक्तम् । अभ्युच्चयमाह तथेत्यादिना । तथा नित्यानित्यदेहभिन्नाभिन्नत्वे चास्य-हिंसकस्य पीडाकर्तृत्वादिना कारणेन तत्कर्मविपाकभावेऽपि, हिंस्यकर्मविपाकभावेऽपीत्यर्थः, तन्निमित्तत्वनियोगात्-हिंसकस्य निमित्तत्वनियोगात् कारणाद् दुष्टानुबन्धतो हेतोः जन्मान्तरासेवितात् अस्यैव हिंसेति एवम्भूतस्यास्य सदुपदेशादेः सकाशात् 'आदि'शब्दात् तथाविधमुनिचर्यादर्शनपरिग्रहः [1]क्लिष्टकर्मवियोगात् कारणात् तथास्वाभाव्येन तथा शुभभावानुबन्धतः तथा तथा भव्यत्वसमाक्षिप्तात्[2] अस्याः-हिंसाया विरतिरपि । इति-एवं न कश्चिद् दोषः अस्मदभ्युपगम इति ॥

अर्थक्रियेत्यादि । अर्थक्रियासामर्थ्यमपि क्षणिकस्य-पदार्थस्य अनुपपन्नमेव । कुत इत्याह-विकल्पायोगात् । एनमेवाह अर्थक्रिया हीत्यादिना । अर्थक्रिया यस्मात् स एव भावो भावान्तरं वा भवेत् । किञ्चातः ? उभयथाऽपि दोष इत्याह-यदि स एव भावोऽर्थक्रिया, कथमस्य-भावस्य आत्मनि सामर्थ्यम् ? । अन्यच्चेत्यादि । अन्यच्च इदं-सामर्थ्यं तदात्मा स्याद् भावात्मैव स्थितिर्वा । यद्यात्मा सामर्थ्यम्, एतदाशङ्क्याह-न तत्र आत्मनि सामर्थ्यम्, अन्यतः-कारणान्तरात् भावादात्मन इति न स्थितौ सामर्थ्यम् । कुत इत्याह-अनन्तरमेव नाशात् स्थित्यभावेन । एवं यदि स एव भाव इत्येतदधिकृत्योक्तम् ॥

अधुना भावान्तरमधिकृत्याह-अथेत्यादि । अथ भावान्तरमर्थक्रिया । एतद्-

१ 'क्लिष्टाकर्म०' इति ङ-पाठः । २ 'समाक्षिप्तात् अस्या' इति ङ-पाठः ।

(मूलम्)

व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा । यदि व्यतिरिक्तं तस्येति [1]सञ्ज्ञायोगः, अव्यतिरेके न भावान्तरोपयोगिता । तदुत्तरभूतिरेवेयमिति चेत्, न, तस्याः खपुष्पवदसत्त्वेनामुष्य[2] भूतिरिति व्यवस्थाऽनुपपत्तेः, कर्तृभोक्तृद्वारेण चायोगात् । तथाहि-सा कर्तृभूतिः स्याद् भोक्तृभूतिर्वा । कर्तृभूतिरिति चेत्, न तर्हि भोक्तृभूतिरित्यभ्युपगमहानिः सर्वक्षणानां भोक्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ भोक्तृभूतिः, न तर्हि कर्तृभूतिरित्यभ्युपगमहानिरेव, संसारिक्षणानां प्रायः कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥ उभयस्वभावत्वे तद्व्यतिरिक्तेतरादिदोषः । अनुभयस्वभावत्वे

(स्वो० व्या०)

धिकृत्याह-**कथमन्यस्य**-भावस्य **अन्यत्र**-भावान्तरे **सामर्थ्यम्** ? । **तथाहि-इदं**-सामर्थ्यं **ततः**-विवक्षितभावाद् **व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा** भवेत् । उभयथाऽपि दोषमाह-**यदि व्यतिरिक्तं** विवक्षितभावात् सामर्थ्यम्, अत्र दोषमाह-**तस्येति सञ्ज्ञायोगः**, तदन्वयव्यतिरेकाविशेषात् । **अव्यतिरेके** त्वभ्युपगम्यमाने किमित्याह-**न भावान्तरोपयोगिता** सामर्थ्यस्य, तद्वत् तन्निवृत्तेरिति भावः । **तदुत्तरभूतिरेव**-विवक्षितभावोत्तरभवनमेव **इयमिति चेत्** अर्थक्रिया । एतदाशङ्क्याह-**न, तस्याः**-तदुत्तरभूतेः **खपुष्पवत्** निरुपादानतया **असत्त्वेन** हेतुना । **अमुकस्य भूतिरिति**-एवं **व्यवस्थाऽनुपपत्तेः** । तथाहि-अत्रासत् सद् भवतीति व्यवस्था, न चेयं न्याय्या शक्तिप्रतिनियमाभावेनेति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः[3] । उपचयमाह-**कर्तृभोक्तृद्वारेण चायोगात्**, भूतेरिति प्रक्रमः । **तथाहि-सा**-भूतिः **कर्तृभूतिः स्याद् भोक्तृभूतिर्वा । कर्तृभूतिरिति चेत्**-अधिकृता भूतिरित्येतदाशङ्क्याह-**न, तर्हि भोक्तृभूतिरिति**-एवम**भ्युपगमहानिरेव** । कथमित्याह-**सर्वक्षणानां भोक्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ भोक्तृभूतिः**-अधिकृता भूतिरिति एतदाशङ्क्याह-**न तर्हि कर्तृभूतिरिति**-एव**मभ्युपगमहानिरेव** । कथमित्याह-**संसारिक्षणानां प्रायः** चरमक्षणं मुक्त्वा । किमित्याह-**कर्तृत्वाभ्युपगमात्** ॥

पक्षान्तरनिराचिकीर्षयाऽऽह-**उभयस्वभावत्वे**-कर्तृभोक्तृस्वभावत्वेऽभ्युपगम्य-

(विवरणम्)

(१५) **तदन्वयव्यतिरेकाविशेषादिति** । तस्य-विवक्षितस्वभावस्य सम्बन्धिनौ यौ अन्वय-व्यतिरेकौ तयोरविशेषात् सामर्थ्यस्य । यदि हि विवक्षितभावाद् व्यतिरिक्तमेव सामर्थ्यं तदा तद्भावे भावस्तदभावे चाभावः तस्य नास्त्येवेत्यर्थः ॥

१ 'संयोगायोगः' इति क-पाठः । २ 'अमुष्य' इति स्यात् । ३ 'पत्तेः उप०' इति ङ-पाठः ।

(मूलम्)

अवस्तुतेत्यन्वयिन्येवार्थक्रियासिद्धिः तस्यैव, तथाऽभवनात्। क्रम-यौगपद्यसाध्यानां क्रमयौगपद्याभ्यामेव करणात्, तथास्वभावत्वादिति परिणामोऽपि क्षणक्षयिण्यसङ्गत एव, क्षणानामत्यन्तभेदात्, वृद्ध्यनुपपत्तेः सहकारिणोऽ[1]योगात् अणोर्महद्भावासिद्धेः, अतिप्रसङ्गात्, [2]हेतुधर्मान्वयानुपपत्तेः तेषां चोपलम्भात्, तथाप्रतीतेरिति।

(स्वो० व्या०)

माने अधिकृतभूतेः। किमित्याह–**तद्व्यतिरिक्तेतरादिदोषः** तस्या भूतेस्तत्-स्वभावद्वय व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्त वा स्यात्। व्यतिरिक्तत्वे तस्येति सङ्गायोगः। अव्यतिरिक्तत्वे तत्स्वभावैकत्वादि, व्यतिरिक्तत्वाव्यतिरिक्तत्वे विरोधः, वस्त्वविरोधेऽप्युपगमविरोध इति दोषः। दोषान्तरमाह–**अनुभयस्वभावत्वे** भूतेः। किमित्याह–**अवस्तुता,** न ह्यनुभयस्वभावं नाम वस्तु **इति–एवमन्वयिन्येव** वस्तुनि। किमित्याह–**अर्थक्रियासिद्धिः तस्यैव**–अन्वयिनो वस्तुनः। किमित्याह–**तथा**–अर्थक्रिया[3]रूपेण **अभवनात्** परिणाम-निमित्ताभ्यामिति। **क्रमे**त्यादि। क्रम**यौगपद्यसाध्याना**मर्थक्रियाणां **क्रम-यौगपद्याभ्यामेव करणात्।** करण च **तथास्वभावत्वादिति**–क्रम-यौगपद्याभ्यामेवार्थक्रियाकरण-स्वभावत्वादिति क्रमेण पारमितापूरणाद् बुद्धत्वं यौगपद्येन प्रदानकुशलचित्तप्रणि-धानादिविकल्पान्तरमधिकृत्याह–**परिणामोऽपि क्षणक्षयिणि** भावे। किमित्याह–**असङ्गत एव।** कुत इत्याह–**क्षणानामत्यन्तभेदात्** कारणात्। किमित्याह–**वृद्ध्य[4]नुपपत्तेः** तथाविधात् तथाविधभावेन तथा **सहकारिणो[5]ऽयोगात्** उक्तनीत्यैव **अणोः** सकाशात् **महद्भावासिद्धेः,** महतो भावो महद्भावः तदसिद्धे-रिति। असिद्धिश्च **अतिप्रसङ्गात्।** अतिप्रसङ्गश्च **हेतुधर्मान्वयानुपपत्तेः** निर-

(विवरणम्)

(१५) **परिणाम-निमित्ताभ्यामिति।** परिणामश्च प्रतिक्षणं मृदादेः स्वयमेवापरा-परावस्थाप्रतिपत्तिरूपम्, निमित्तं च कुलालचक्रचीवरादि, ताभ्यां कृत्वाऽन्वयिन्येनि एवार्थक्रियासिद्धिः ॥

(१८) **क्रमेण पारमितापूरणाद् बुद्धत्वमिति। बुद्धस्य** दानपारमिता क्रमेण पूर्यते, न हि यौगपद्येनासौ सर्व दातुं सह इति ॥

(१८-१९) **यौगपद्येन प्रदानकुशलचित्तप्रणिधानादी**ति। प्रदानं कुशलचित्त-प्रणिधान च यौगपद्येन भवतः। तथाहि–यस्मिन्नेव समयेऽसौ दत्ते तस्मिन्नेव कुशलं चित्तमाधत्ते इति ॥

१ 'कारिणो योगात्' इति क–पाठ। २ 'हेतुकर्मान्वया०' इति ग–पाठ। ३ 'रूपेण भवनात्' इति ङ–पाठ.। ४ 'वृत्त्यनुप०' इति क–पाठ। ५ 'कारिणा योगा०' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

कथं तथाप्रतीतिरिति चेत् पिण्ड-घटयोर्मृत्त्वदर्शनात्, अन्वयरहितेऽपि [१]तदस्त्येवेति चेत्, क्वास्तीति सुविचार्य वक्तव्यम्, [२]तत्कार्ये घटान्तर इति चेत्, न तद्वत् तदहेतुकं तदिति चिन्त्यम्। तद्धेतुकत्वेऽपि [३]भेदोऽविशिष्ट इति चेत्, कथमविशेषे परिणामादिविशेषः?। अस्ति चायं नियमेन, अतस्तस्यैव तथाभवनात् तत्परिणामजात्युपपत्तेः अविगानेन दर्शनात् तथातद्व्यवहारसिद्धेः दर्शनस्याभ्रान्तत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, तन्नियमवन्निमित्ताभावात् तत्तथाभावाभावे च [४]तदसिद्धिरिति। नासिद्धिः असतोऽपि

(स्वो० व्या०)

न्वयनाशयोगतः **तेषां च**–हेतुधर्माणा**मुपलम्भात्**। कार्ये उपलम्भश्च **तथा**–हेतुधर्मान्वयत्वेन **प्रतीतेरिति**। **कथं तथाप्रतीतिः?**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**पिण्ड-घटयोर्मृत्त्वदर्शनात्**। **अन्वयरहितेऽपि** वस्तुनि **तत्**–मृत्त्वदर्शनम**स्त्येव**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**क्वास्तीति**–एवं **सुविचार्य वक्तव्यम्**। **तत्कार्ये**–विवक्षितपिण्डकार्ये **घटान्तरे**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**न, तद्वत्**–घटान्तरवत् **तदहेतुकं**–विवक्षितपिण्डाहेतुकं **तत्**–विवक्षितघटाख्यं कार्य**मिति चिन्त्यमे**तत्। **तद्धेतुकत्वेऽपि**–विवक्षितपिण्डहेतुकत्वेऽपि विवक्षितघटाख्यकार्यस्येति प्रक्रमः। किमित्याह–[५]**भेदोऽविशिष्ट इति चेत्** तयोः पिण्ड-घटयोरिति। एतदाशङ्क्याह–**कथमविशेषे**ऽधिकृतपिण्डघटयोर्भेदस्य **परिणामादिविशेषः?**। 'आदि'शब्दाद् [६]वर्णमसृणत्वादिग्रहः। **अस्ति चायं**–परिणामादिविशेषो **नियमेन**। **अतस्तस्यैव तथाभवनात्** कारणात्–अधिकृतमृत्पिण्डस्य विवक्षितघटत्वेन भवनात्। भवनं च **तत्परिणामजात्युपपत्तेः**, विवक्षितघट इति प्रक्रमः। उपपत्तिश्च **अविगानेन दर्शनात्** तत्परिणामजात्योः **तथातद्व्यवहारसिद्धेः**–अविगानदर्शनेन तत्परिणामजातिव्यवहारसिद्धेः। एवं **दर्शनस्याभ्रान्तत्वात्** तत्परिणामजातिगोचरस्य। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा तदनुपपत्तेः** तस्यैव तथाभवनमन्तरेण विवक्षितघटानुपपत्तेः। अनुपपत्तिश्च **तन्नियमवन्निमित्ताभावात्**–तत्परिणामजातिनियमवन्निमित्ताभावात्। सर्वोपसंहारार्थमाह–[७]**तत्तथाभावाभावे च** [८]**तदसिद्धिरिति** तस्यैव तथाभावाभावे च

१ 'तदास्त्येवेति' इति **ग**–पाठः। २ 'तदकार्ये' इति **ग**–पाठः। ३ 'भेदो विशिष्ट इति' इति **ग**–पाठः। ४ 'तदसिद्धेरिति' इति **ग**–पाठः। ५ 'भेदो विशिष्ट' इति **ङ**–पाठः। ६ 'वर्णमसृण०' इति **ङ**–पाठः। ७ 'सत् तथा०' इति **ङ**–पाठः। ८ 'तदसिद्धेरिति' इति **ङ**–पाठः।

(मूलम्)

भावाभ्युपगमादिति चेत्, कस्यासत एव भावाभ्युपगमः ? । तत्तथाभवने संस्थानादेरिति चेत्, न हि तन्न तद्धर्म इति नासदेव, तस्यापि भावे कारणवत् तदा सिद्ध्यादिसङ्ग इति चेत्, तथास्वभावत्वेन अस्यायमदोषः । कथमिति न सम्यगवगच्छाम इति चेत्, तस्यैवासौ स्वभावो येनान्यदा तत्सिद्ध्यादीति[1] । न चैतावता सर्वथाऽसद्भवनम्, तदनुवेधासिद्धेः, तदपेक्षायोगात्, तत्तद्भावोपलब्धेः, तदतादवस्थ्यात्, अन्यथा तदसिद्धेः, वस्तुधर्मत्वात् निबन्धनोपपत्तेः

(स्वो० व्या०)

परिणामासिद्धिरिति, "तद्भावः परिणामः"[2] इति न्यायात् । **नासिद्धिः** परिणामस्य **असतोऽपि** भवद्भिरपि **भावाभ्युपगमात् । इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**कस्यासत एव** अस्माकं **भावाभ्युपगमः ?** । **तत्तथाभवने**—अधिकृतमृत्पिण्डस्य विवक्षितघटत्वेन भवने **संस्थानादेः**—ऊर्ध्वाद्यर्थक्रियाशक्त्यादेः । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**न हि तत्**—सस्थानादि **न तद्धर्मः**—अधिकृतमृत्पिण्डधर्मः, किन्तु तद्धर्म एव । **इति**—एवं **नासदेव**—सस्थानाद्येकान्तेन **तस्यापि भावे** संस्थानादेः **कारणवत्**—अधिकृतमृत्पिण्डवत् **तदा**—मृत्पिण्डकाल एव **सिद्ध्यादिसङ्गः**—उपलब्ध्यर्थक्रियासङ्गः । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**तथास्वभावत्वेन**—अन्यदा कारणस्वभावत्वेन **अस्य**—मृत्पिण्डस्य **अयमदोषः** तदा सिद्ध्यादिसङ्गलक्षणः । **कथं**—केन प्रकारेणेत्येतदेव[3] **न सम्यगवगच्छामः ? । इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**तस्यैवासौ स्वभावो**ऽधिकृतमृत्पिण्डस्य **येन**—स्वभावेन **अन्यदा**—अनन्तरसमये **तत्सिद्ध्यादि**—सस्थानाद्युपलब्ध्यादि **इति** । इहैवोपचयमाह **न चे**त्यादिना । न **चैतावता**ऽन्यदा तत्सिद्ध्यादिभावेन **सर्वथा**—एकान्तेन **असद्भवनं** सस्थानादेः । कुत इत्याह—**तदनुवेधासिद्धेः**—असदनुवेधानुपलब्धेः संस्थानादौ तथा **तदपेक्षायोगात्**—अधिकृतमृत्पिण्डापेक्षायोगात्, सर्वथाऽसद्भवने न तथा **तत्तद्भावोपलब्धेः**—सस्थानादौ मृद्भावोपलब्धेः **तदतादवस्थ्यात्**—अधिकृत-

(विवरणम्)

(१४) **ऊर्ध्वाद्यर्थक्रियाशक्त्यादेरि**ति । ऊर्ध्वादिसंस्थानमर्थक्रियाशक्तिश्च जलाद्याहरणादिसामर्थ्यलक्षणा मृत्पिण्डे पूर्वमविद्यमानैव घटादावुत्पन्नेति ॥

(१८-१९) **अन्यदा कारणस्वभावत्वेने**ति । मृत्पिण्डस्यैवायं स्वभावो यदुत अन्यदा—घटकाले सस्थानादेः कारणतां प्रतिपद्यते ॥

---

१ 'सिद्ध्यादीनि' इति क-पाठ । २ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे (अ० ५, सू० ४१)। ३ 'तदेव न' इति ङ-पाठ ।

(मूलम्)

प्रतीत्यनुग्रहादित्यन्वयिन्येव संयोगोपचयात् परिणामसिद्धिः । अन्तक्षयेक्षणमप्यतत्स्वभावस्य वस्तुनस्तदभावात् न क्षणिकत्वसाधनम्। प्रतिक्षणं तत् तत्स्वभावमिति चेत्, कथमन्तवत् तदनुपलम्भः? । सादृश्यविप्रलम्भादिति चेत्, उभयाग्रहे क एतद् वेद? न च तयोस्तत्त्वेऽन्यतरग्रहणेऽप्यदोषः, तत्तत्त्वाप्रतीतेः । न च कथञ्चिदेकेनैवोभयग्रहणम्, अनभ्युपगमात् ॥

(स्वो० व्या०)

मृत्पिण्डातादवस्थ्यात् **अन्यथा तदसिद्धेः**–अभवनभवनमात्रापत्त्या अतादवस्थ्यासिद्धेः **वस्तुधर्मत्वादतादवस्थ्यस्य निबन्धनोपपत्तेः** वस्तुधर्मत्व एव । एनामेवाह–**प्रतीत्यनुग्रहात्** तत्रातादवस्थ्यसंवित्त्या । **इति**–एवम**न्वयिन्येव** वस्तुनि **संयोगोपचयात्** कारणात् **परिणामसिद्धिः** अन्यथोक्तवदयोगादिति । **अन्तक्षयेक्षणमपि** परोपन्यस्तं क्षणिकत्वसाधनं किमित्याह–**अतत्स्वभावस्य**–अनन्तक्षयेक्षणस्वभावस्य **वस्तुनः**–घटादेः **तदभावात्**, अनन्तक्षयेक्षणाभावात् । किमित्याह–**न क्षणिकत्वसाधनं** प्रत्युत तावत्कालस्थितिस्वभावसाधनमिति । **प्रतिक्षणं**–क्षणं क्षणं प्रति **तत्**–वस्तु **तत्स्वभावं**, प्रक्रमात् क्षयेक्षणस्वभावम् । **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**कथमन्तवत्**–यथाऽन्ते तथा **तदनुपलम्भः**–प्रतिक्षणं क्षयेक्षणानुपलम्भः? । **सादृश्यविप्रलम्भात्** । **इति चेत्** 'मायागोलक'-न्यायेन, एतदाशङ्क्याह–**उभयाग्रहे**, तदन्याग्रह इत्यर्थः । **क एतत्**–सादृश्यं **वेद**–जानाति? । **न चे**त्यादि । न च **तयोः**–तदन्ययोः **तत्त्वे**–वस्तुस्थित्या सदृशत्वे सति **अन्यतरग्रहणेऽपि**, एकग्रहणेऽपीत्यर्थः, **अदोषो** न चानन्तरोदितः[1], किन्तु दोष एव । कुत इत्याह–**तत्तत्त्वाप्रतीतेः** तयोः–तदन्ययोः तत्त्वा[2]-प्रतीतेः–वास्तवसदृशत्वाप्रतीतेः । वास्तवसदृशत्वाप्रतीतिरुभयाग्रहादेवेति भावनीयम् । **न चे**त्यादि । न च **कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण **एकेनैव**, ग्राहकेणेति प्रक्रमः, **उभयग्रहणं** तदन्यग्रहणमिति भावः । कुत इत्याह–**अनभ्युपगमात्** ।

"एकमर्थं विजानाति[3] नो विज्ञानद्वयं यथा ।
विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं तथा ॥"[4]

इति वचनादनभ्युपगमः ॥

१ 'वानन्तरो' इति क-पाठः । २ 'तथाप्रतीतेः' इति ङ-पाठः । ३ 'जानाति न विज्ञान०' इति ङ-पाठः । ४ अनुष्टुप् ।

(मूलम्)

कश्चायं क्षयो नाम? [१]ननु विनाशः। कथमस्येक्षणं स्यात्?। भावे को दोषः?। इन्द्रियस्य [२]तुच्छेऽप्रवृत्तिः। [३]न वै स तुच्छः। ननु किमन्तेक्षणेन? स विजातीयस्तस्य नाशत्वेऽन्वयः। स पूर्वाभावः। नान्येक्षणे तदीक्षणम्, तत एव तत्। कथं प्रतिबन्धाभावे?। तत्तत्स्वाभाव्यात्। न तस्यैकान्ततुच्छत्वम्। ततः किमिति?। तदतदात्मको नाशः, [४]क एवं दोषः?। गुणः, असद्दर्शनत्यागात्। कथं तत्त्यागः?। "न विनाशो नामान्य एव कश्चिद् भावात्"। स्वभाव एव हि नाशः, स एव क्षणस्थायी जात इति तमस्य मन्दाः स्वभावमूर्द्ध्वं

(स्वो० व्या०)

अभ्युच्चयमाह **कश्चायमित्यादिना**। कश्चायं **क्षयो नाम** इति वाच्यम्। पर आह–**ननु विनाशः**–क्षयः। एतदाशङ्क्याह–**कथमस्य**–विनाशस्य **ईक्षणं**–दर्शन **स्यात्?**। पर आह–**भावे को दोषः** विनाशेक्षणस्य?। एतदाशङ्क्याह–**इन्द्रियस्य** चक्षुषस्**तुच्छे** विनाशे **अप्रवृत्तिः**, तुच्छत्वादेव। पर आह–**न चैष तुच्छो** विनाशः। एतदाशङ्क्याह–[५]**ननु किमन्तेक्षणेना**तुच्छस्यानन्तेऽपि दर्शनादित्यभिप्रायः। पर आह–**स विजातीयः** कपालादेरनन्तजस्तु सजातीयः। एतदाशङ्क्याह–[६]**तस्य नाशत्वे** अपि विजातीयस्य कपालादेः। किमित्याह–**अन्वयो** भावा[७]विच्छेदादिति गर्भः। पर आह–**स पूर्वाभावो** नाशः। एतदाशङ्क्याह–**नान्येक्षणे**–कपालादिदर्शने **तदीक्षणं**–पूर्वाभावदर्शनम्। पर आह–**तत एव तत्**–विजातीयदर्शनादेव पूर्वाभावस्य दर्शनम्। एतदाशङ्क्याह–**कथं प्रतिबन्धाभावे?** विजातीयपूर्वाभावयोरिति प्रक्रमः। पर आह–**तत्तत्स्वाभाव्यात्**–विजातीयपूर्वाभावयोः तत्स्वभावत्वात्। एतदाशङ्क्याह–**न तस्यैकान्ततुच्छत्वं** पूर्वाभावस्य। पर आह–**ततः किमिति** यदि नामैवम्। एतदाशङ्क्याह–न विनाशो [८]नामान्य एव, **तदतदात्मको नाशः** विजातीयपूर्वाभावात्मकः। अन्यथैकान्ततुच्छतया स्वभावासिद्धिः पूर्वाभावस्येत्यभिप्रायः। पर आह–[९]**क एवं दोषः** तदतदात्मकत्वे?। एतदाशङ्क्याह–**गुणः असद्दर्शनत्यागान्न** तु दोषः। पर आह–**कथं तत्त्यागः**–असद्दर्शनत्यागः?। एतदाशङ्क्याह–**"न विनाशो नामान्य एव कश्चिद् भावात्"** इति वचनादिति योगः। **स्वभाव एव हि नाशः**, पदार्थ एवेत्यर्थः।

१ 'न तु विनाश' इति क–पाठ। २ 'तुच्छे प्रवृत्ति' इति ग–पाठ। ३ 'न चैव स तुच्छ' इति ग–पाठ, टीकाधारेण तु 'न चैष तुच्छ' इति पाठो भाति। ४ 'स एव दोष' इति ग–पाठ; क–पाठस्तु 'क एव दोष' इति। ५ 'न तु' इति क–पाठ। ६ 'नश्यनाश्यत्वे' इति क–पाठ। ७ 'भावाविच्छेद इति' इति क–पाठ। ८ 'सामान्य एव' इति ङ–पाठ। ९ 'क एद(?) दोष' इति ङ–पाठ।

(मूलम्)

[1]व्यवस्यन्ति, न प्राग् दर्शनेऽपि, पाटवाभावादिति तद्वशेन पश्चाद् व्यवस्थाप्यते "विकारदर्शनेनेव विषमज्ञैः" इति वचनात्। इह भाव एव क्षणस्थायी नाशः, न तन्निवृत्त्यात्मकोऽन्यः, तस्य अन्यधर्मत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे च तस्यान्वयापत्तिः, तदनिवृत्तेरिव तन्निवृत्तेर्भावस्वभावत्वेन तस्यैव तथाभवनादिति । यच्च इदमुक्तम्[2]–'तमस्य मन्दाः स्वभावमूर्द्ध्वं व्यवस्यन्ति' तदयुक्तम्, ऊर्द्ध्वं तदभावात् तस्यैव तत्त्वाध्यवसायायोगात्, निर्विषयत्वात्। ततश्चैतदप्यनालोचिताभिधानमेव 'न प्राग् दर्शनेऽपि', दर्शनस्यैव व्यवसायत्वात्, तद्याथात्म्यप्रतिभासनात्, 'पाटवाभावात्' इत्यपि

(स्वो० व्या०)

स एव क्षणस्थायी जातः पदार्थ **इति तमस्य मन्दाः**–जडाः **स्वभावं**–क्षणस्थायित्वलक्षणं स्वभावमूर्ध्वं **व्यवस्यन्ति** क्षणात्, **न प्राक्**–क्षणकाल एव **दर्शनेऽपि** सति । कुत इत्याह–**पाटवाभावात्। इति**–एवं **तद्वशेन**–मन्दव्यवसायवशेन **पश्चाद् व्यवस्थाप्यते**ऽसौ स्वभावः । निदर्शनमाह–**विकारदर्शनेनेव**[3]–वमनादिना **विषमज्ञैः** पुरुषैः पश्चाद् व्यवस्थाप्यते, अन्यथा तत् प्रागपि विषमेव **इति वचनात्** तत्त्याग एव । इहैव भावार्थमाह इहेत्यादिना । इह–भवद्दर्शने **भाव एव क्षणस्थायी नाशो** वर्तते, **न तन्निवृत्त्यात्मकोऽन्यो** नाशः । कुत इत्याह–**तस्य**[4] अनिवृत्तेः **अन्यधर्मत्वानभ्युपगमात्**, विजातीयधर्मत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । **अभ्युपगमे च तस्य**–अन्यधर्मत्वस्य किमित्याह–**अन्वयापत्तिः**। कथमित्याह–**तदनिवृत्तेरिव**–पूर्वाभावानिवृत्तेरिव **तन्निवृत्तेः**–अधिकृतभावनिवृत्तेः **भावस्वभावत्वेन** हेतुना विजातीयधर्मत्वाभ्युपगमे **तस्यैव तथाभवनादिति** अन्वयापत्तिः । एवं गुणोऽसद्दर्शनत्यागादिति[5] । **यच्चेदमुक्तमिहैवं**[6]–**'तमस्य मन्दाः स्वभावमूर्द्ध्वं व्यवस्यन्ति' तदयुक्तम्**। कथमित्याह–**ऊर्द्ध्वं तदभावात्**–अधिकृतभावाभावात् **तस्यैव** यस्योर्द्ध्वमभावः **तत्त्वाध्यवसायायोगात्** तद्भावस्तत्त्वं तदध्यवसायायोगात् । अयोगश्च **निर्विषयत्वात्** ऊर्द्ध्वं तदभावेन । यदा चैवं **ततश्चैतदप्यनालोचिताभिधानमेव न प्राग् दर्शने**ऽपीति । कथमित्याह–**दर्शनस्यैव व्यवसायत्वात्** कारणात् । एतदेव द्रढयन्नाह–**तद्याथात्म्यप्रतिभासनाद्** दर्शन एव । एवं **पाटवाभावा**-

१ 'वावस्यन्ति' इति ग–पाठः । २ २०३तमे पृष्ठे २०४तमे च । ३ 'दर्शनेन वमना०' इति ङ–पाठः । ४.'तस्यानिवृत्ते वृत्तेः' इति ङ–पाठः । ५ द्रष्टव्यं २०३तमं पृष्ठम् । ६ २०३तमे पृष्ठे २०४ तमे च ।

(मूलम्)

[1]तदेकस्वभावत्वात् ग्राहकभेदायोगादिति, अतः 'तद्दर्शेन पश्चाद् व्यवस्थाप्यते'[2] इत्यप्यपाटवाभावादुक्तवत् तदयोगादिति। 'विकारदर्शनेनेव विषमज्ञैः' इत्यसुन्दरं ज्ञातम्, तत्र प्राक् [3]सर्वथा मारणात्मकशक्त्यभावात्, समग्रभावे विकारदर्शनात्, असमग्राया अदर्शनात्, तद्वत् तदितरत्र तथानिश्चयाभावादित्यन्वयिन्येव [4]तथाऽसमानोपलब्ध्यां तत्क्षयेक्षणमित्यलं प्रसङ्गेन ॥

यच्चोक्तम्[5]—'अन्यथाऽऽत्मनो व्यवस्थितत्वाद् वेदनाऽभावाद् भावे अपि विकारान्तराभावात् प्रतिपक्षाभ्यासेनाप्यनाधेयातिशयत्वाच्च मुक्त्यसम्भवः' इत्येतदपि न नः क्षतिमावहति, अनभ्युपगमात्। न

(स्वो० व्या०)

दित्यपि पूर्वोक्त **तदेकस्वभावत्वात्** तस्य–वस्तुन एकस्वभावत्वात् कारणात् **ग्राहकभेदायोगादि**त्यनालोचिताभिधानमेव। **अतस्तद्दर्शेन पश्चाद् व्यवस्थाप्यत** इत्यपि किमित्याह–**अपाटवाभावात्** हेतोः **उक्तवत्**–यथोक्तम्। एकस्वभावत्वादिति तथा **तदयोगादिति**–पाटवाभावायोगादिति क्रिया पूर्ववत्। **विकार[6]दर्शनेनेव विषमज्ञैरित्यसुन्दरं ज्ञातम्**–उदाहरणम्। कथमित्याह–तत्रेत्यादि। तत्र–विषे **प्राक् सर्वथा**–फलकरणरूपेणापि **[7]मारणात्मकशक्त्यभावात्** अभावश्च **समग्रभावे** भक्षणे सति **विकारदर्शनात्**–वमनादिदर्शनात्, **असमग्रायाः**–शक्तेः केवलविषगताया **अदर्शनात्**। एतदेवाह **तद्वदि**त्यादिना। तद्वत्–समग्रभाव इव **[8]तदितरत्र**–असमग्रायां **तथा**–फलकरणरूपेण **निश्चयाभावात्**। **इति**–एव**मन्वयिन्येव तथा**–तेन प्रकारेण पूर्वाभावात्मकत्वलक्षणेन **असमानोपलब्ध्यां** विजातीयोपलब्ध्या हेतुभूतया **(तत्)क्षयेक्षणम्**–अन्तक्षयेक्षण नान्यथा **इत्यलं प्रसङ्गेन** ॥

यच्चोक्तमित्यादि। यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्षे[9]–**अन्यथाऽऽत्मनो व्यवस्थितत्वात्** कारणात् **वेदनाऽभावात् भावेऽपि विकारान्तराभावात्** नित्यतया **प्रतिपक्षाभ्यासेनापि**। किमित्याह–**अनाधेयातिशयत्वाच्च मुक्त्यसम्भव इति,**

(विवरणम्)

(१८) **फलकरणरूपेणापीति**। प्रागवस्थाया हि विषे भवतां मते फलकरणरूपेणापि इदं विषं भक्षितं सत् मारयिष्यतीत्येवलक्षणेन मारणात्मशक्तेरभावः ॥

१ 'तदेकत्वस्वभाव०' इति क–पाठ। २ द्रष्टव्य २०४तम पृष्ठम्। ३ सर्वथा 'साधारणा०' इति क–पाठश्चिन्त्य। ४ 'तथा तथा' समानोप०' इति क–पाठ, ग–पाठस्तु 'तथा समानोप०' इति। ५ १३६तमे पृष्ठे। ६ 'दर्शनेन विष०' इति ङ–पाठ। ७ 'धारणा०' इति क–पाठ। ८ 'तदितरत्रापि समग्राय(या) तथा' इति ङ–पाठ। ९ १३६तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

ह्येकान्तनित्यमस्माभिरात्मादि वस्त्विष्यते। किं तर्हि? कथञ्चित्। [1]यथा चास्य नित्यानित्यता तथोक्तमेव। नित्यानित्य एव ग्राह्य[2]ग्राहकभावस्वकृतकर्मफलभोगादयो युज्यन्ते, कथञ्चिदवस्थितत्वात्, तस्यैव [3]तथावृत्तेः, अनुभवसिद्धत्वात्, अतो विरोधिधर्माध्यासितस्वरूप एव वस्तुन्यनेकान्तवादिन एव सकलव्यवहारसिद्धिः, पीडानिर्वेदमार्गज्ञानभावनादीनामपि [4]कथञ्चिदेकाधिकरणत्वेन मुक्त्युपपत्तेरिति। न चानुभवसिद्धवस्तुतथाभावे विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपाभिधानं न्याय्यम्, अतथाभावे तदभाव[5]प्रसङ्गतो विरोधासिद्धेरिति निदर्शितं प्राक्। न च परैरपि स्वलक्षणेषु साधारणा प्रमेयता भ्रान्तौ वाऽभ्रान्ता

(स्वो० व्या०)

एतदपि–पूर्वपक्षोक्तं न नः–अस्माकं क्षतिमावहति। कुत इत्याह अनभ्युपगमात्। एनमेवाह न हीत्यादिना। न यस्मादेकान्तनित्यमस्माभिः–जैनैः आत्मादि वस्त्विष्यते। किं तर्हि? कथञ्चित् नित्यम्, नित्यानित्यमित्यर्थः। यथा चास्य–वस्तुनो नित्यानित्यता तथा चोक्तमेव प्राक्। एवं नित्यानित्य एव आत्मादिवस्तुनि ग्राह्यग्राहकभावश्च स्वकृतकर्मफलप्रत्युपभोगादयश्चेति विग्रहः युज्यन्ते–घटन्ते। कथमित्याह–कथञ्चिदवस्थितत्वात् कारणात्। कथञ्चिदवस्थितत्वं च तस्यैव–ग्राह्यादेः तथावृत्तेः–विशिष्टग्राह्यादिरूपेण वर्तनात् अनुभवसिद्धत्वात् कारणादिति। अतो विरुद्धधर्माध्यासितस्वरूप एव वस्तुनि शब्दवृत्त्या अनेकान्तवादिन एव–वादिन एव सकलव्यवहारसिद्धिः, पीडानिर्वेदमार्गज्ञानभावनादीनामपि–व्यवहारभेदानां कथञ्चिदेकाधिकरणत्वेन हेतुना मुक्त्युपपत्तेरिति। न चेत्यादि। न च–नैव अनुभवसिद्धश्चासौ वस्तुतथाभावश्च–सदसद्रूपादिभावश्चेति विग्रहः, तस्मिन् सति विरोधिधर्माध्यासितस्वरूपाभिधानं न्याय्यं वस्तुनो न च। कुत इत्याह–अतथाभाव इत्यादि। अतथा[6]भावे–असदसद्रूपादिभावे तदभावप्रसङ्गतः–वस्त्वभावप्रसङ्गतः विरोधासिद्धेरिति–एवं निदर्शितं प्राक्। न चेत्यादि। न च परैरपि–बौद्धैः स्वलक्षणेषु–स्वाभ्युपगतेषु वस्तुषु साधारणा प्रमेयता तथा भ्रान्तौ वाऽ[7]भ्रान्ता स्वसंविन्नेष्यते, किन्त्विष्यत एव, तत्तथाभावापत्तेः

१ 'यथास्य नित्या०' इति ग–पाठः। २ 'ग्राहकस्वभावस्वकृत०' इति ग–पाठः। ३ 'तथा प्रवृत्तेः' इति ग–पाठः। ४ 'किञ्चिदेकाधि०' इति ग–पाठः। ५ 'प्रसङ्गात् विरोधा०' इति क–पाठः। ६ 'भावे सद०' इति क–पाठः। ७ 'भ्रान्ता संवि०' इति क–पाठः।

(मूलम्)

स्वसंविन्नेष्यते, तत्तथाभावापत्तेरिति न विपश्चितस्तथा विरोधिधर्माभिधानं वैपश्चित्याविरोधि, तत्तथाऽभावे सकलव्यवहाराभावप्रसङ्गात्, अप्रमेयत्वेन स्वलक्षणेषु प्रमाणाप्रवृत्तेः, भ्रान्तौ च स्वसंविद्भावप्रसङ्गादिति ॥

न चैतदात्मा-ऽङ्गना-भवन-मणि-कनक-धन-धान्यादिकमनात्मकमनित्यमशुचि दुःखमेव, अन्वयस्यैवात्मत्वात्, तस्य च व्यवस्थापितत्वात्। एवं नानित्यमेव, तदतादवस्थ्यात्, अन्यथा [1]तदनुपपत्तेः। एवं नाशुच्येव, शुचिपरिणामभावात्, लोके तथोपलब्धेः। एवं न दुःखमेव, मुक्तिसुखजनकत्वात्, पारम्पर्येण तत्स्वभावत्वादिति ॥

किञ्चानात्मकं शून्यमसदित्यभिन्नोऽर्थः, अनित्यमस्थिरं सदिति

(स्वो० व्या०)

तेषां—स्वलक्षणादीनां तथाभावापत्तेः—प्रमेयादिभावापत्तेः। **इति**—एव **न विपश्चितः**—[2]पण्डितस्य ते **तथा**—तेन प्रकारेण **विरोधिधर्माभिधानं वैपश्चित्त्याविरोधि**—पाण्डित्याविरोधि, किन्तु विरोध्येव, **तत्तथाऽभावे** तेषां—स्वलक्षणादीनां तथाऽभावे—साधारणप्रमेयतादिरूपेणाभावे । किमित्याह—**[3]सकलव्यवहाराभावप्रसङ्गात्।** एनमेव दर्शयति **अप्रमेयत्वेने**त्यादिना । साधारणप्रमेयताऽभावेऽप्रमेयत्वेन हेतुना **स्वलक्षणेषु**—परपरिकल्पितेषु **प्रमाणाप्रवृत्तेः** कारणात् तथा **भ्रान्तौ च** विकल्पात्मिकायां **स्वसंविदोऽभावप्रसङ्गात्** सकलसंव्यवहाराभाव इति भावनीयम् ॥

न चैतदित्यादि । न चैत**दात्मा-ऽङ्गना-भवन-मणि-कनक-धन-धान्या**दिकं वस्तु **अनात्मकमनित्यमशुचि दुःखमेव**—एकान्तेनैव । कुत इत्याह—**अन्वयस्यैवात्मत्वात्, तस्य च**—अन्वयस्य **व्यवस्थापितत्वात्। एवं नानित्यमेव**—एकान्तेन । कुत इत्याह—**तदतादवस्थ्यात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः**—अतादवस्थ्यानुपपत्तेः तुच्छाभावत्वेन भावितमेतत् । **एवं नाशुच्येव**—एकान्तेन **शुचिपरिणामभावात्** । भावश्च **लोके तथोपलब्धेः** जलशुचिकरणेन । **एवं न दुःखमेव**—एकान्तेन वस्तु । कुत इत्याह—**मुक्तिसुखजनकत्वात्**। जनकत्वं च **पारम्पर्येण तत्स्वभावत्वात्**—मुक्तिसुखजनकस्वभावत्वात् ॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चे**त्यादिना। किञ्च **अनात्मकं शून्यमसदित्यभिन्नोऽर्थः,**

---

१ 'तदनुत्पत्ते' इति ग-पाठ । २ 'पाण्डतस्य तथा' इति ङ-पाठ । ३ 'सकललोकव्यव॰' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

च। ततश्च यद्यनात्मकं कथमनित्यम्? अथानित्यं कथमनात्मकमिति?। कथं च बुद्धधर्मसङ्घलक्षणे परमनिर्वृत्तिहेतौ दोषकलङ्करहिते महारत्नत्रये सति वचनमार्गकुशलस्य तदपायभीरोः अपास्ताशङ्कमिदं वक्तुमुचितं यदुत सर्वमेवाशुचि सर्वमेव दुःखमिति, तदाशातनापत्तेः, असदभिधानात्, अन्यथा रत्नत्रयायोगः, तदन्याशुच्याद्यविशेषात्[1] योगे[2] वाऽतिप्रसङ्ग इति ॥

एवं च तथाहि 'एतदात्मा-ऽङ्गना-भवन-मणि-कनक-धन-धान्यादिकमनात्मकमनित्यमशुचि दुःखमिति कथञ्चिद् विज्ञाय (भावतः) तथैव भावयतो वस्तुतस्तत्राभिष्वङ्गास्पदाभावाद् भावनाप्रकर्षविशेषतो वैराग्यमुपजायते, ततो मुक्तिः। तथाहि–आत्माऽऽत्मीयदर्शनमेव मोहः, तत्पूर्वक एवा(?त्मा)त्मीयस्नेहो रागः, तत्पूर्विकैवानुरागविषयोपरोधिनि प्रतिहतिर्द्वेष इति कृत्वा' इति यदुक्तं[3] तत् परपक्षे

(स्वो॰ व्या॰)

पर्यायशब्दाः खल्वेत इत्यर्थः। एवमनित्यमस्थिरं सदिति च अभिन्नार्थ इति। ततश्च यद्यनात्मकं वस्तु असदित्यर्थः ततः कथमनित्यं–कथं सदिति भावः?। अथानित्यं कथमनात्मकमिति?। तत्त्वतो वास्तवो विरोधः। कथं चेत्यादि। कथं च बुद्धधर्मसङ्घलक्षणे, महारत्नत्रये सतीति योगः। किंविशिष्ट इत्याह–परमनिर्वृत्तिहेतौ[4] सत्त्वानां दोषकलङ्करहिते, विष्कम्भणप्रहाणादिना रागादिरहित इत्यर्थः। वचनमार्गकुशलस्य वक्तुः तदपायभीरोः–वचनापायभीरोरपास्ताशङ्कमिति क्रियाविशेषणं इदं वक्तुमुचितं कथं यदुत सर्वमेवाशुचि सर्वमेव दुःखमिति?। कथमनुचितमेतदित्याह–तदाशातना[5]पत्तेः–रत्नत्रयाशातनापत्तेः। आपत्तिश्च असदभिधानात् असद्रत्नत्रयस्याशुच्यादि। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–अन्यथा रत्नत्रयायोगः। कथमित्याह–तदन्याशुच्याद्यविशेषाद् रत्नत्रयस्य। 'आदि'शब्दाद् दुःखपरिग्रहः। योगे वा रत्नत्रयस्याशुच्याद्यविशेषेऽपि किमित्याह–अतिप्रसङ्ग इति ॥

एवं चेत्यादि। एवं च कृत्वा तथाह्येतदात्माङ्गनेत्यादि यावत् तत्पूर्विकैवानुरागविषयोपरोधिनि प्रतिहतिर्द्वेष इति कृत्वेति यदुक्तं मूलपूर्वपक्षे[6]

१ 'शुच्यादविशेषात्' इति ग–पाठोऽशुद्धः। २ 'योगे चाति॰' इति ग–पाठः। ३ प्रथमे खण्डे २७तमे पृष्ठे २८तमे च। ४ 'निर्वृतिहेतौ' इति ङ–पाठः। ५ 'तथा तदासा(शा)तना॰' इति ङ–पाठः। ६ प्रथमे खण्डे २७तमे पृष्ठे २८तमे च।

(मूलम्)

उक्तिमात्रमेव, उक्तवन्निर्विषयत्वात् । यच्चेदमुक्तम्[1]–'यदा तु तदात्माङ्गनादिकं सात्मकाद्यपि तदा[2] यथोक्तभावनाभावाद् भावेऽपि मिथ्यारूपत्वाद् वैराग्याभावः, तदभावाच्च मुक्त्यभाव इति' तदेतदत्यन्तनिःस्वस्य महाधने दानभोगवति स्वदोषापादनम्[3] । तथाहि–कथञ्चित् सात्मकादावेव तस्मिन् भावकविषयभावेनानुपचरितरूपा सम्भवति भावना, नान्यथेति कथं यथोक्तभावनाभावः ? । कथं वा पररूपेण अनात्मके तत्तत्संयोगापेक्षयाऽनित्ये तदशुचिपरिणामभावादशुचौ तथासन्तापकरत्वेन दुःखे सत्यस्या मिथ्यारूपत्वम् ? । कथं वा तस्यास्तथाविधनिर्वेदभावेन विरतिपरिणामयोगात् तत्त्व-

(स्वो० व्या०)

तत् **परपक्षे**–बौद्धमते **उक्तिमात्रमेव** । कथमित्याह–**उक्तवत्**–यथोक्तं तथा **निर्विषयत्वात्** कारणात् । **यच्चेदमुक्तं** मूलपूर्वपक्षे[4] एव–**यदा तु तदात्माङ्गनादिकं सात्मकाद्यपि तदा यथोक्तभावनाभावात्** वस्तु तथाभावेन **भावेऽपि मिथ्यारूपत्वाद्** भावनाया उक्तादेव हेतोः । किमित्याह–**वैराग्याभावः, तदभावाच्च**–वैराग्याभावाच्च **मुक्त्यभाव इति** । **तदेतत्**–मूलपूर्वपक्षोक्त[5] **अत्यन्तनिःस्वस्य** कस्यचिन्**महाधने** कस्मिँश्चित् किंविशिष्ट इत्याह–**दानभोगवति स्व**[6]**दोषापादनं** किमसौ ददाति भुङ्क्ते वा यो महाधन इत्येवम्प्रायम् । एतदेवाह **तथाहीत्यादिना** । तथाहीति पूर्ववत् । **कथञ्चित्**–केनचित् प्रकारेण प्रतिपक्षनयानुसारिणा **सात्मकादावेव तस्मिन्**–वस्तुनि **भावकविषयभावेन** सता तात्त्विकेन **अनुपचरितरूपा**–मुख्या **सम्भवति भावना, नान्यथा । इति**–एवं **कथं यथोक्तभावनाभावः** ? नैवेत्यर्थः । **कथं वा पररूपेणानात्मके**–वस्तुनि **तत्तत्संयोगापेक्षया** बाह्यान्तरभाँवावधिकृत्य[7] **अनित्ये तदशुचिपरिणामभावा**न्नरकादिगतिमधिकृत्य **अशुचौ तथा**–संयोग-वियोगाभ्यां **सन्तापकरत्वेन** हेतुना **दुःखे सति** वस्तुनि **अस्याः**–भावनाया **मिथ्यारूपत्वम् ? कथं वा तस्याः**–भावनायाः **तत्प्रकर्षरूपवैराग्याभाव** इति योगः । कथ च न स्यादित्याह–**तथाविधनिर्वेदभावेन**–चित्तक्षयोपशँमभावतश्चित्तनिर्वेदभावेन[8] हेतुना

१ प्रथमे खण्डे २८तमे पृष्ठे । २ 'तथा यथोक्त०' इति क–पाठ । ३ 'पादकम्' इति ग–पाठ । ४ प्रथमे खण्डे २८तमे पृष्ठे । ५ 'द्रष्टव्य प्रथमस्य खण्डस्य २८तम पृष्ठम् । ६ 'दोषापादान' इति क–पाठ । ७ 'भावाधिकृत्यानि नित्यानित्ये' इति क–पाठ । ८ 'शमयोगभावात् चित्र०' इति ङ–पाठ ।

(मूलम्)

ज्ञानसम्भवेन वस्तुयाथात्म्यावसायात् औदासीन्यभावत उपायप्रवृत्त्या तत्प्रकर्षरूपवैराग्याभावः ?। कथं वा सत्यस्मिन् असत्प्रवृत्तिरहितस्य निःसङ्गभावात् साम्परायिकबन्धशून्यस्य परमार्थ(?)-गुणस्थानयोगतोऽपचीयमानकर्मराशेः सर्वपरिशातभावतो मुक्त्यभाव इति परिचिन्त्यतामेतत् ॥

यदा तु तदात्माङ्गनादिकमनात्मकाद्येव तदोक्तवद् युक्तो भावनाभावः, भावेऽपि मिथ्यारूपता वैराग्याभावो मुक्त्यभावश्चेति । इतश्चैतदेवं सर्वथाऽनात्मकत्वे निःस्वभावत्वेन अनित्यत्वासिद्धिः[1], अनित्यत्वस्य वस्तुधर्मत्वात्, अतद्धर्मत्वे तदभावेन वस्तुनो नित्यत्वापत्तेः, तद्धर्मत्वे च तदव्यतिरेकतः कथमनात्मकत्वं वस्तुन एवात्मकत्वात् ॥

(स्वो० व्या०)

विरतिपरिणामयोगात्, अत एव तत्त्वज्ञानसम्भवेन वस्तुयाथात्म्यावसायात् हेतोः औदासीन्यभावतः सनिबन्धनत्वेन उपायप्रवृत्त्या उक्तनीतितः तत्प्रकर्षरूपवैराग्याभावः–औदासीन्यप्रकर्षरूपवैराग्याभावः । कथं वा सत्यस्मिन्–वैराग्ये असत्प्रवृत्तिरहितस्य–प्राणिनः निःसङ्गभावात् कारणात् साम्परायिकबन्धशून्यस्य वीतरागतया परमगुणस्थानयोगतः–शैलेश्यवास्था अपचीयमानकर्मराशेः तदपराबन्धकत्वेन सर्वपरिशातभावतो भवोपग्राहिकर्माधिकृत्य मुक्त्यभाव इति कथं वा मुक्त्यभाव इति परिचिन्त्यतामेतत्॥

यदा त्वित्यादि । यदा तु तदात्माङ्गनादिकमनात्मकाद्येव–एकान्तेन तदा–तस्मिन् काले उक्तवत्–यथोक्तं प्राक् भावकभाव्याभावेन तथा युक्तो भावनाभावः, भावेऽपि भावनाया मिथ्यारूपता वस्त्वन्यथात्वेन एवं वैराग्याभावो मुक्त्यभावश्चेति युक्तः । अभ्युच्चयमाह इतश्चेत्यादिना । इतश्च एतदेवं यदधिकृतं कथमित्याह–सर्वथाऽनात्मकत्वेन वस्तुनः निःस्वभावत्वेन हेतुना । किमित्याह–अनित्यत्वासिद्धिः । अनित्यत्वासिद्धिश्च अनित्यत्वस्य वस्तुधर्मत्वात्, अतद्धर्मत्वे–अवस्तुधर्मत्वे तदभावेन–अनित्यत्वाभावेन अतद्धर्मतया वस्तुनो नित्यत्वापत्तेः, इतश्चैतदेवमिति वर्तते । तद्धर्मत्वे च–वस्तुधर्मत्वे च नित्यत्वस्य तदव्यतिरेकतः–वस्त्वव्यतिरेकतः कारणात् कथमनात्मकत्वं–निःस्वभावत्वं च वस्तुनः ?। कथं च न स्यादित्याह–वस्तुन एवात्मकत्वात् इति ॥

---

१ 'त्वसिद्धेः इति ग-पाठः ।

(मूलम्)

द्वितीयक्षणे यतस्तदेव न भवति, अतस्तदनात्मकमनित्यमिति चोच्यते इति चेत्, यदेव भवति तदेव न भवतीत्येकत्र भवनाभवनयोर्विरोधः। यदा भवति न तदा न भवति, यदा च न भवति न तदा भवतीति विरोधाभाव इति चेत् एकाधिकरणत्वनिबन्धनोऽयम्। न च तदेवमपि नेति निभाल्यतामेतत् ॥

अभवनस्याभावाद् भवनमात्रस्यैव वस्तुत्वादुक्तदोषाभाव इति चेत्, तदभावेन सदाभवनापत्तिर्नाम दोषान्तरमिति यत्किञ्चिदेतत्। तस्यैव क्षणभवनस्वभावत्वात् तदतिरिक्ताभवनाभावान्न दोषान्तरमिति चेत्, एवमपि क्षणादूर्ध्वं तदेव न भवतीति उक्तदोषानतिवृत्तिः ॥

(स्वो० व्या०)

पराभिप्रायमाह–**द्वितीयक्षणे**–वस्त्वात्मलाभानन्तरभाविनि **यतस्तदेव न भवति** वस्त्वेकान्तेन **अतस्तत्**–वस्तु **अनात्मकमनित्यमिति** [1]**चोच्यते**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**यदेव भवति** वस्तु **तदेव न भवतीति**–**एवमेकत्र भवनाभवनयोर्विरोधः**। **यदे**त्यादि। यदा **भवति न तदा न भवति**, आत्मलाभोत्तरकालमभवनात्। **यदा च न भवति न तदा भवति**, आत्मलाभकाल एव भवनात्। **इति**–एवं **विरोधाभावः**। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**एकाधिकरणत्वनिबन्धनोऽयं**–विरोधः। **न च तदे**काधिकरणत्व**मेवमपि**–कालभेदेऽपि सति **नेति**। किं तर्हि? अस्त्येव। **निभाल्यतामेतत्** सूक्ष्मबुद्धिचक्षुषा ॥

अभवनस्येत्यादि। अभवनस्य **अभावात्** कारणात् **भवनमात्रस्यैव वस्तुत्वात् उक्तदोषाभाव**स्तत्त्वत एकाधिकरणत्वाभावात्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**तदभावेन**–अभवनाभावेन। किमित्याह–**सदाभवनापत्तिर्नाम** अधिकृतभवनस्य **दोषान्तरम्**। **इति**–एवं **यत्किञ्चिदेतत्**–अनन्तरोदितम्। **तस्यैवे**त्यादि। तस्यैव–क्षणभवनस्य **क्षणभवनस्वभावत्वात्** कारणात् [2]**तदतिरिक्ताभवनाभावतः**–भवनातिरिक्ताभवनाभावात् **न दोषान्तरम्**–अनन्तरोदितम्। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह–**एवमपि क्षणादूर्ध्व**मात्मलाभक्षणात् **तदेव न भवति**–यदेव भवति तदेव न भवति **इत्युक्तदोषानतिवृत्तिः**, तदेकाधिकरणतया विरोध एवेत्यर्थः ॥

१ 'वोच्यते' इति ङ–पाठ । २ 'तदन्यति०' इति ङ–पाठ. ।

(मूलम्)

स्यादेतदेककाले खलु भवनाभवनयोर्विरोधः। क्षणिके तु भवने क्षणादूर्ध्वमवश्यमेव तन्न भवति, अन्यथा क्षणिकत्वविरोधादित्युक्तदोषाभावः। यत्किञ्चिदेतत्, अधिकदोषापत्तेः। एवं हि न यदैव भवति, तदैव न भवति, अपि तूर्ध्वम्; अतः कादाचित्कं तदभवनमिति कादाचित्कत्वत एव तदुत्पत्तेः अत एव नाशयोगाद् भावोन्मज्जनप्रसङ्ग इत्यधिकदोषापत्तिः। निर्लोठितं चैतदधः। अतः सर्वथा अनात्मकत्वे निःस्वभावत्वेनानित्यत्वासिद्धिः[1]। अतो वस्त्वेव तत्स्वभावत्वात् तथा तथा भवत् पूर्वपूर्वपर्यायनिवृत्तिस्वभावं कथञ्चिदनित्यं तथाप्रतीतेरिति। एवं यदि सर्वथाऽशुचि दुःखं च कथं वस्त्वक्षये[2] तत्क्षयः?। केन चायमिष्ट[3] इति चेत्, कथं तद्विकलस्य भगवतो

(स्वो० व्या०)

स्यादेतत्–अथैवं मन्यसे–एककाले खलु इत्येककाल एव भवनाभवनयोर्विरोधः। क्षणिके तु भवने सति क्षणादूर्ध्वमवश्यमेव तत्–भवनं न भवति। अन्यथा–एवमनभ्युपगमे किमित्याह–क्षणिकत्वविरोधादिति–एवमुक्तदोषाभाव इति। एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह–यत्किञ्चिदेतत्–अनन्तरोक्तम्। कुत इत्याह–अधिकदोषापत्तेः। एतामेवाह एवं हीत्यादिना। एवं यस्मात् यदैव न भवति तदैव (न) भवति, अपि तूर्ध्वम्–अन्यदा; अतः कादाचित्कं तदभवनं–अधिकृतभवनाभवनम्। इति–एवं कादाचित्कत्वत एव कारणात् तदुत्पत्तेः–अभवनोत्पत्तेः। अत एव–उत्पत्तेरेव नाशयोगात् कारणात् अभवनस्य किमित्याह–भावोन्मज्जनप्रसङ्गः[4]–अधिकृतभवनोन्मज्जनप्रसङ्गः तदभवननाशान्यथाऽनुपपत्तेः। इति–एवमधिकदोषापत्तिः। निर्लोठितं चैतदधः। अतः सर्वथाऽनात्मकत्वे वस्तुनो निःस्वभावत्वेन हेतुना अनित्यत्वासिद्धिरिति स्थितम्। अतो वस्त्वेव तत्स्वभावत्वात् कारणात् तथा तथा–तेन तेन पर्यायरूपेण भवत् पूर्वपूर्वपर्यायनिवृत्तिस्वभावं सत् कथञ्चिदनित्यं–तदन्यथाभवनेन तथाप्रतीतेरिति। एवमित्यादि। एवं यदि सर्वथा अशुचि दुःखं च वस्त्वेवं कथं वस्त्वक्षये सति तत्क्षयः–अशुचिदुःखक्षयः?। केन चायं–वस्त्वक्षये तत्क्षय इष्टः?। इति चेत्, एतदाशङ्क्याह–कथं तद्-

१ द्रष्टव्यं २१०तमं पृष्ठम्। २ 'वस्तुक्षये' इति ग–पाठः। ३ 'वाऽयमिष्ट' इति ग–पाठः। ४ 'भवनोन्मज्जन०' इति क–पाठः।

(मूलम्)

वस्तुत्वम् ? । असंस्कृतत्वादिति चेत्, एतदेव कथमिति चिन्त्यम् । सम्भूय प्रत्ययाभूतेरिति चेत्, सामग्रीजनिकेति त्यक्तोऽभ्युपगमः । पाक्षिक एवायमिति चेत्, किमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम् । "असंस्कृतप्रभाविता ह्यार्यपुद्गलाः" इति वचनम् । कः खलु अस्यार्थः ? । किमुपादानमात्रजन्मानः किं वा[1] असन्त एवेति ? । यद्याद्यः पक्षो बोधमात्राद् बोधमात्रजन्मेति न तेन कस्यचिदवगमः । ततश्च परित्यक्तमस्य सर्वज्ञत्वमसमञ्जसं चैतत् । न च तदपरग्राह्यमित्यज्ञात-

(स्वो० व्या०)

विकलस्य-अशुच्यादिविकलस्य भगवतः-बुद्धस्य वस्तुत्वम् ? । असंस्कृतत्वात् । इति चेद् भगवत एतदेव-असंस्कृतत्वं कथमिति चिन्त्यम् । सम्भूय प्रत्ययाभूतेः । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-सामग्रीजनिकेति त्यक्तोऽभ्युपगमः । पाक्षिक एवायम् । इति चेत्, एतदाशङ्क्याह-किमत्र ज्ञापकमिति वाच्यम् । "असंस्कृतप्रभाविता हि आर्यपुद्गलाः" इति वचनं ज्ञापकम् । एतदाशङ्क्याह-कः खल्वस्यार्थो वचनस्य ? । किमुपादानमात्रजन्मान आर्यपुद्गलाः किं वा असन्त एवेति ? । उभयथाऽपि दोषमाह-यद्याद्यः पक्षो बोधमात्रादुपादानात् बोधमात्रजन्म इति-एवं न तेन कस्यचिदवगमो बोधमात्रेण अनालम्बनेन । ततश्च परित्यक्तमस्य-आर्यपुद्गलस्य सर्वज्ञत्वम् ।

(विवरणम्)

(११-१२) असंस्कृतत्वादिति । समेत्य हेतुभिरकृतत्वात् । स्वाभाविको ह्यसौ भगवतो गुणो यदुत शुचिरूपत्वमदुःखरूपता च ॥

(१२-१३) सम्भूय प्रत्ययाभूतेरिति । सम्भूय-मिलित्वा ये प्रत्ययाः-कारणानि कार्यं जनयन्ति तेभ्यः सकाशादभूतेः-अनुत्पादात् ॥

(१४) पाक्षिक एवायमिति । कचित् सामग्रीजनिका कचिन्नेत्यर्थः ॥

(१५) असंस्कृतप्रभाविता हीति । असस्कृताः सामग्र्यः अनिष्पादिताः सन्तः प्रभवम्-उत्पादं प्राप्ता हि-स्फुटम् ॥

(१५) आर्यपुद्गला इति । बुद्धात्मानः ॥

(१९) अनालम्बनेनेति । न विद्यते आलम्बनं यस्य तदनालम्बनं तेन । यदि हि विषयवस्त्वालम्ब्योत्पन्नं स्याद् बुद्धज्ञानं तदा तत् किञ्चिज्जानीयात् । यदा तु स्वोपादानक्षणमात्रात् तदुत्पद्यते तदा न किञ्चित् तेनावगम्यत इति ॥

१ 'वा सन्त एवेति' इति ग-पाठ ।

(मूलम्)

प्रलापोक्तिमात्रं तर्ह्यभ्युपगमः। न चेदं परममुनिवचने बुद्धिमत आपादयितुं न्याय्यमिति परिभाव्यतामेतत्॥

अथापरः पक्षः–कथमसतां वस्तुत्वम्? कथं वा न पुष्करपुष्करादीनाम्? कथं वा सत् सर्वथाऽसद्[1] भवति कथं वा नासदपि सत्? [2]ततश्च नानादित्वमपि सन्तानानां प्राप्तमित्ययं सुतरामसमञ्जस-

(स्वो० व्या०)

सर्वं न जानात्यकिञ्चिज्ज्ञोऽयमिति प्राप्तम्। **असमञ्जसं चैतत्।** उपचयमाह **न चेत्यादिना।** न च **तत्**–बोधमात्र**मपरग्राह्यम्। इति**–एव**मज्ञातप्रलापोक्तिमात्रं तर्ह्यभ्युपगमः। न चेद**मित्यादि। न चेदम्–अज्ञातप्रलापोक्तिमात्रत्वं **परममुनिवचने**–बुद्धवचने **बुद्धिमतः**–पुंस **आपादयितुं न्याय्यमिति**–एवं **परिभाव्यतामेतत्॥**

द्वितीयपक्षमधिकृत्याह–**अथापरः पक्षः**–असन्त एवेत्ययम्। एतदाशङ्क्याह–**कथमसताम्**–आर्यपुद्गलानां **वस्तुत्वम्? कथं वा न पुष्करपुष्करादीनां**–नाकाशपद्मादीनाम्?। **कथं वा सत्**–भावरूपं **सर्वथाऽसद् भवति**–अभावरूपतामापद्यते? **कथं वा नासदपि** सर्वथा **सद्** भवति?। **ततश्चे**त्यादि। ततश्च–एवं च [3]सति **न अनादित्वमपि सन्तानानां प्राप्तम**सद्भवनेन कादाचित्कतया

(विवरणम्)

(१०) **अपरग्राह्यमिति।** अपरेण–बुद्धव्यतिरिक्तेन गृह्यते यत् तदपरग्राह्यम्। अयमभिप्रायः–यदेतद् बुद्धस्य ज्ञानं तद् यदि स्वसंविदितबोधमात्रमेवाभ्युपगम्यते तदा अन्येन केनापि न तद् गृह्यते इत्यायातम्। अनालम्बनस्याग्राह्यत्वेन भवद्भिरभ्युपगमात्॥

(११) **अभ्युपगम** इति। असंस्कृतप्रभाविता ह्यार्यपुद्गला इत्येवंरूपः॥

(१७) **कथं वा नासदपि सर्वथा सद् भवतीति।** यदि ह्यार्यपुद्गललक्षणं वस्तु सदप्यसद् भवति तदा असन्तोऽपि खरविषाणादयः किमिति सन्तो न भवन्तीत्यर्थः?॥

(१८) **अनादित्वमपीति।** यदा ह्यसदपि सद् भवतीत्यभ्युपगम्यते तदा कश्चित् सन्तानपूर्वमात्रसन्नेव [3]सन्नित्यभ्युपगमः प्राप्नोतीत्यर्थः॥

१ 'सर्वथा सद् भवति' इति ग–पाठः। २ ततश्च न नादित्व०' इति क–पाठः। ३ 'सति अनशनादित्व०' इति ङ–पाठः।

(मूलम्)

कारी, न [1]चासतो ग्रहणमपीत्यप्रमाणकमेतत्। नाप्रमाणकम्, सत्संवेदनस्यैवात्र प्रमाणतोपपत्तेः। तथाहि–तदेव तथास्वभावं यदियता कालेन परम्परयाऽप्यजनकमिति स्वमात्रपरिच्छेदकत्वेऽप्यनेन तद्ग्रहणमिति। न, वचनमात्रत्वात्, तावत्कालाजनकत्वेऽस्य निरुपाख्यत्वप्रसङ्गात्, सोपाख्यत्वे च तत्तुच्छत्वविरोधात्, सर्वथैक-

(स्वो० व्या०)

[2]इत्ययम्–अभ्युपगमः सुतरामसमञ्जसकारी। न चासतः–एकान्ततुच्छस्य ग्रहणमपि इन्द्रिययोगाभावेनेत्यप्रमाणकमेतदिति। अधिकृतासत्त्वं आह–नाप्रमाणकम्। कथमित्याह–सत्संवेदनस्यैव–अधिकृतबोधमात्रसंवेदनस्यैव अत्र–असत्त्वे तदसत्त्व एव, प्रमाणत्वोपपत्तेः। एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना। तथाहीति पूर्ववत्। तदेव–बोधमात्रं तथास्वभावं–एवम्प्रकारस्वभावं यदियता कालेन–कल्पादिना परम्परयाऽपि–अनेकक्षणरूपया अनन्तरूपतयाऽप्यजनकम्। इति–एवं स्वमात्रपरिच्छेदकत्वेऽप्यधिकृतबोधमात्रस्य अनेन–विशिष्टेन बोधमात्रेण तद्ग्रहणम्–अधिकृतासद्ग्रहणमिति। एतदाशङ्क्याह–न, वचनमात्रत्वात्, निरर्थकत्वादित्यर्थः। एतदेवाह तावत्कालेत्यादिना। तावत्कालाजननात्मकत्वेऽस्य–अधिकृतबोधमात्रस्य। किमित्याह–निरुपाख्यत्व-

(विवरणम्)

(९-१०) न चासतः–एकान्ततुच्छस्य ग्रहणमपीति। यदि ह्यार्यपुद्गला एकान्तत एव तुच्छाः खरविषाणप्रख्याः समभ्युपगम्यन्ते तदा अवस्तुत्वादेव न ते केनचित् प्रमाणेन गृह्यन्त इत्यर्थः॥

(१०) अधिकृतासत्त्वमिति। आर्यपुद्गलासत्त्वम्॥

(११) अधिकृतबोधमात्रसंवेदनस्यैवेति। अधिकृतं च तद् बोधमात्रं च, बुद्धज्ञानमित्यर्थः, तस्य संवेदनम्–आत्मनैवावबोधः, स्वसंवेदनमित्यर्थः॥

(१२) तदसत्त्व एवेति। बुद्धज्ञानासत्त्वे ग्राह्ये। अयमभिप्रायः–बुद्धो भगव(वा)नात्मीयेन ज्ञानेनात्मस्वरूपमेवरूपमेव बुध्यते यदुत कल्पात्ता(?)दौ काले मदीयज्ञानलक्षणसन्तानः क्षयं यास्यतीति [3]बुद्धा(?द्धे) ज्ञानमेव बुद्धज्ञानासत्त्वे प्रमाणमिति॥

(१४) अनन्तरूपतयाऽपीति। न विद्यतेऽन्तः–पर्यन्तो यस्य तदनन्तम्, अनन्तं रूपं यस्याः सा अनन्तरूपा तयाऽपीति। एतच्चानेकक्षणरूपे तस्यैव पदस्य सुखावबोधाय पर्यायख्यापनं कृतमिति॥

१ 'चासन्तो ग्रहण०' इति क-पाठ। २ 'इत्यभ्युप०' इति ङ-पाठ। ३ 'बुद्धा ज्ञान०' इति च-पाठ।

(मूलम्)

स्वभावत्वेनास्यैव तत्त्वात्, अन्यथा तत्तद्भावासिद्धेः, स्वनिवृत्त्यपरजननस्वभावभेदाभेदयोस्तद्भेदाभेदाभ्यां विरोधान्वयापत्त्यादिदोषतोऽस्यैवायोगाच्च ॥

(स्वो० व्या०)

प्रसङ्गात् अजनकस्य तुच्छत्वात् तदात्मकत्वाच्चास्येति भावः । **सोपाख्यत्वे च** अभ्युपगम्यमाने वस्तुत्व इत्यर्थः । किमित्याह–**तत्तुच्छत्वविरोधात्** तस्यैव–तावत्कालाजननस्य तुच्छत्वविरोधात् । विरोधश्च **सर्वथैकस्वभावत्वेन** हेतुनाऽ**स्यैव**–अधिकृतबोधमात्रस्य **तत्त्वात्**–तावत्कालाजननत्वात्[1] । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तत्तद्भावासिद्धेः** तस्य–अधिकृतबोधमात्रस्य तद्भावासिद्धेः–तावत्कालाजननभावासिद्धेः[2] । दोषान्तरमाह **स्वनिवृत्ती**त्यादिना । स्वनिवृत्तिश्चापरजननं च स्वनिवृत्त्यपरजनने, ते एव स्वभावौ तयोः भेदाभेदौ **स्वनिवृत्त्यपरजननस्वभावभेदाभेदौ** तयोः सतोः **तद्भेदाभेदाभ्यां**–अधिकृतवस्तुभेदाभेदाभ्यां यथासङ्ख्यं **विरोधान्वयापत्त्यादिदोषतः अस्यैव**–अधिकृतबोधमात्रस्य **अयोगाच्च** कारणाद् वचनमात्रत्वमिति क्रिया । भावार्थस्तु यदि तौ स्वनिवृत्त्यपरजननस्वभावौ मिथो भिन्नौ तस्माच्च वस्तुनोऽभिन्नौ एवं विरोधः, एकस्य द्व्याव्यतिरेकेण, अथाभिन्नौ वस्तुनोऽप्यभिन्नावित्यन्वयः, अपरजननस्यैव स्वनिवृत्तित्वादिति ॥

(विवरणम्)

(७) **अजनकस्य तुच्छत्वात् तदात्मकत्वाच्चास्येति भाव** इति । यदि हि बुद्धज्ञानं परम्परयाऽप्यजनकमित्यभ्युपगम्यते तदा वस्त्वेव तन्न भवति, अजनकत्वादाकाशकुसुमवत् ॥

(९) **एकस्वभावत्वेन हेतुने**ति । आनन्तर्येण जनकं परम्परया त्वजनकमिदं बुद्धज्ञानमित्येवंरूपं स्वभावद्वयं नास्त्येव, विज्ञानस्यैकस्वभावत्वादित्यर्थः । ततो यदि तज्जनकस्वभावं तदा सर्वदैव जनकमस्तु । किमनया जडत्वसूचिकया कल्पनया यदुतानन्तर्येण जनकं परम्परया त्वजनकत्वमिति ? । अथाजनकस्वभावं तर्हि सर्वदैवावस्तु, तत् कथं कदाचिदपि जनकं स्यादिति ? ॥

(१३) **स्वनिवृत्तिश्चापरजननं** चेत्यादेरयमभिप्रायः–एतदधिकृतबोधमात्रं बुद्धज्ञानसम्बन्धि क्षणिकत्वादात्मानं [3]द्वितीयसमये निवर्त्तयति अपरं च क्षणं जनयतीति

१ 'जनकत्वात्' इति क–पाठः । २ 'जननस्वभाव०' इति ङ–पाठः । ३ 'द्वितीयस्य समये' इति क–पाठः ।

(मूलम्)

स्यादेतत्–स एव स्वनिवृत्तिः, तस्यैव तदवधिकत्वात्। अपरजननं च जनयतीति जननात्। नैतदेवं भावस्यैव तदभावत्वविरोधात्, स एव स्वनिवृत्तिरित्यभ्युपगमे चैतदापत्तेः तदवधिकत्वायोगात् तदाभावे प्रागूर्ध्वं च तदभावे तदुपपत्तेः निवृत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधत्वाभ्युप-

(स्वो० व्या०)

स्यादेतदित्यादि। अथैवं मन्यसे–**स एव**–अधिकृतो बोधः **स्वनिवृत्तिः**। कुत इत्याह–**तस्यैव**–अधिकृतबोधस्य **तदवधिकत्वात्**–निवृत्तेस्तदाश्रयत्वेन। **अपरजननं च** स एव, **जनयतीति जननादि**ति कृत्वा। एतदाशङ्क्याह–**नैतदेवमि**त्यादि। नैतदेवं यदुक्तं परेण। कुत इत्याह–**भावस्यैव**–अधिकृतबोधाख्यस्य **तदभावत्वविरोधात्**। यदि नामैवं ततः किमित्याह–**स एव स्वनिवृत्तिरित्यभ्युपगमे च** सति[1] **एतदापत्तेः**–अधिकृतविरोधापत्तेः **तदवधिकत्वायोगात्**–निवृत्त्यवधिकत्वायोगात्। अयोगश्च **तदाभावे**–स्वभावकाले **प्रागूर्ध्वं च तद-**

(विवरणम्)

स्वभावद्वयमस्य स्वनिवृत्त्यपरजननलक्षणं वर्तते। एतच्च स्वभावद्वयं मिथो भिन्नमभिन्नं वा। भिन्नमपि सद्बोधमात्राद् भिन्नमभिन्न वा। अभिन्नमपि सद्बोधमात्रादभिन्न भिन्नं वा। इति परमार्थतो विकल्पचतुष्टयम्। तत्र यदि मिथो भिन्नौ सन्तौ बोधादपि भिन्नावेतौ स्वभावावभ्युपगम्येते तदा तस्य बोधमात्रस्यैतौ स्वभावाविति सञ्ज्ञायोगः[2] ॥ १ ॥

अथ मिथो भिन्नावपि बोधमात्रादभिन्नावभ्युपगम्येते तर्हि स्फुट एव विरोधः। यौ हि मिथो भिन्नौ तौ कथमेकत्र वर्त्तेते इति? ॥ २ ॥

अथ परस्परमभिन्नावेतौ स्वभावौ बोधमात्रादपि अभिन्नाविति तृतीयः पक्षस्तर्हि अन्वयापत्तिः, यैव स्वनिवृत्तिस्तदेवापरजननमिति कृत्वा ॥ ३ ॥

अथ परस्परमभिन्नौ वस्तुनश्च भिन्नाविति पक्षस्तर्हि तस्येति सञ्ज्ञायोगो[3] विरोधश्च स्फुट एव। यौ परस्परभिन्नौ तौ कथ वस्तुनोऽभिन्नौ भवत इति? ॥ ४ ॥

वृत्तिकृता च विकल्पयुगलकमेव भाषितम्। इतरत् तु विकल्पयुगलकमुपलक्षणद्वारेणैव गतमिति कृत्वेति सम्भाव्यते ॥

(१०) **जनयतीति जननादिति कृत्वेति**। जनयतीति जनक इत्युत्पाद(क) इत्यर्थः॥

(११) **तदभावत्वविरोधादि**ति। तस्य–भावस्याभावस्तदभावः, तस्य भावः–तत्त्वं तदभावत्वमित्यर्थः, तस्य विरोधात्। भाव एवाभावो न भवतीत्यर्थः ॥

१ 'सति तदापत्ते' इति ङ–पाठ। २ 'सञ्ज्ञीयोग' इति ख–पाठ, क–पाठस्तु 'सयोगा' इति। ३ 'सयोगा' इति क–पाठ।

(मूलम्)

गमाच्च । "न हि कस्यचिद् भावेन भावो न भूतो नाम तदा न भूतो यदि स्वयं न भवेत् न भवतीति च प्रसज्यप्रतिषेध [1]एष न पर्युदासः" इति वचनादिति निर्लोठितमेतदात्मसिद्धावित्यलं [2]प्रसङ्गेन ॥

यच्चोक्तम्[3]-'स्यादेतत् किमनेन (इत्थम्) असम्भविना मुग्धविस्मय[4]करेण भावनावादेन? कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः, स च कायसन्तापलक्षणेन तपसा प्रागुपात्ताशुभकर्मनिर्जरणतोऽनागतस्य [5]चाकरणेनेत्याशङ्क्य तदप्यसत् कायसन्तापस्य कर्मफलत्वात्' इत्यादि, तदपि भगवदर्हन्मताश्रवणसूचकमेव केवलं नेष्टार्थसाधकमपि, तपःस्वरूपापरिज्ञानात् । न खलु कायसन्तापरूपं तप इत्यार्हतः कृतान्तः । किं तर्हि? ज्ञानसंवेगशमगर्भं क्षायोपशमिकभाववृत्ति क्लिष्टकर्मक्षयहेतु

(स्वो० व्या०)

भावे-अधिकृतभावे तदुपप[6]त्तेः-निवृत्त्युपपत्तेर्न तदाश्रयत्वम् । अभ्युच्चयमाह-निवृत्तेः प्रसज्यप्रतिषेधत्वाभ्युपगमाच्च तदधिकत्वायोगः । अभ्युपगमं दर्शयति न हीत्यादिना । न हि कस्यचिद् भावेन उत्तरस्य भावो न भूतो नाम प्राक्तनः तदा न भूतोऽसौ भावः । यदि स्वयं न भवति-आत्मनैव न भवति-न भवति इति च प्रसज्यप्रतिषेध एष तुच्छोऽभवनमात्रं न पर्युदासो भवनान्तररूपम् इति वचनाद् वार्त्तिक इति निर्लोठितमेतत्-अधिकृतं वस्तु आत्मसिद्धौ इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्षे [7]एवं-स्यादेतत् किमनेनेत्यादि यावत् कायसन्तापस्य कर्मफलत्वादित्यादि, तदपि किमित्याह-भगवदर्हन्मताश्रवणसूचकमेव केवलं नेष्टार्थसाधकमपि । कथं न साधकमित्याह-तपःस्वरूपापरिज्ञानात् । कथमपरिज्ञानमित्याह-न खलु-नैव कायसन्तापरूपं तप इति आर्हतः कृतान्तः-आर्हतः सिद्धान्तः । किं तर्हि? ज्ञानसंवेगशमगर्भम्, ज्ञानाद्यभावे तदभावात् । एतदेव विशेष्यते क्षायोपशमिकभाववृत्ति औदयिक-

(विवरणम्)

(१४) न तदाश्रयत्वमिति । न-नैव तदाश्रयत्वं भावनिवृत्तेः । यस्मिन् समये भावः तस्मिन्नेव न भावनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

१ 'एव न' इति ग-पाठः । २ 'प्रपञ्चेन' इति क-पाठः । ३ प्रथमे खण्डे २८तमे पृष्ठे २९तमे च । ४ 'कारणभावना' इति क-पाठः । ५ 'वाऽकरणे०' इति क-पाठः । ६ 'पत्तेः एतदाश्रय०' इति ङ-पाठः । ७ प्रथमे खण्डे २८तमे पृष्ठे ।

(मूलम्)

विशिष्टावबोधकारणं परमपदासन्नताकर्तृ दैन्यौत्सुक्यवर्जितं पारमार्थिकसुखवृत्ति महासत्त्वसेवितं सदनुष्ठानहेतु शुभात्मपरिणामरूपं तप इति । न चैवम्भूतपरिणामरूपमेतत् कायसन्तापलक्षणमिति युज्यते वक्तुम्, अत एव नेदं कर्मफलमेव, तत्क्षयोपशमतः प्रवृत्तेः तत्त्वत आत्मधर्मत्वात् । न चैवंविधपरिणामवतः सदनशनाद्यनुष्ठानेन प्रायः कायसन्तापोऽपि भवति । न चासौ सन्नपि शुभाबहिश्चरचेतसः चित्तसन्तापाय । न च तत्सन्तापरहितः कायखेदोऽपि

(स्वो० व्या०)

भावनिषेधेनेति । एतदेव विशेष्यते **क्लिष्टकर्मक्षयहेतु,** अस्मिन्नेव विषये तपसो विधानात् । एतदेव विशेष्यते **विशिष्टावबोधकारणं,** तपःपूर्वकसद्ध्यानविधानात् । एतदेव विशेष्यते **परमपदासन्नताकर्तृ,** कर्मनिर्जरणतः । एतदेव विशेष्यते **दैन्यौत्सुक्यवर्जितं** गाम्भीर्यधैर्याश्रयसम्पन्नत्वेन । एतदेव विशेष्यते **पारमार्थिकसुखवृत्ति,** शमसारतया । एतदेव विशेष्यते **महासत्त्वसेवितमि**हलोकाद्यपेक्षाभावेन । एतदेव विशेष्यते **सदनुष्ठानहेतु**[1] प्रवृत्तिमत् ज्ञानगर्भतया एवम्भूतं[2] **शुभात्मपरिणामरूपं तप** इत्याहतः कृतान्तः । **न चैवम्भूतपरिणामरूपमेतत्**–तपः **कायसन्तापलक्षणमिति**–एवं **युज्यते वक्तुं** एवम्भूतपरिणामरूपस्य विशुद्धध्यानात्मकत्वेन वेद्यसंवेद्यपदरूपतया सुखरूपत्वादिति योऽर्थः **अत एव** हेतोः **नेदं**–तपः **कर्मफलमेव**–एकान्तेन । कुत इत्याह–**तत्क्षयोपशमतः**[3]–कर्मक्षयोपशमतः **प्रवृत्तेः** कारणात् **तत्त्वतः**–परमार्थेन **आत्मधर्मत्वात्** तपसः । **न चे**त्यादि । न **चैवंविधपरिणामवतः**–पुंसः **सदनशनाद्यनुष्ठानेन** अधिकारिणि आगमविहितं सत् तेन **प्रायः कायसन्तापोऽपि भवति । न चासौ**–कायसन्तापः **सन्नपि शुभाबहिश्चरचेतस**स्तपस्विनश्चि**त्तसन्तापाय,** शुभाबहिश्चरचेतस्त्वादेव । **न चे**त्यादि । न च **तत्सन्तापरहितः**–चित्त-

(विवरणम्)

(१९) **वेद्यसंवेद्यपदरूपतयेति** । वेद्यं तत्त्व संवेद्यते–सम्यक् परिच्छिद्यते यत्र तद् वेद्यसंवेद्यम्, तच्च तत् पदं चावस्थानलक्षण वेद्यसंवेद्यपदम्, तद्रूपं स्वभावो यस्य तत् तथा तस्य भावस्तत्ता तया ॥

१ 'हेतु प्रवृत्ति०' इति ङ-पाठ । २ 'एव शुभा०' इति ङ-पाठ । ३ 'शमत क्षयोपशमे कर्म०' इति क-पाठ ।

(मूलम्)

परमार्थतः खेद एव । [1]न च तत्सन्तापकृदपि तदिष्टं परमज्ञानदर्शनधरैस्तीर्थकृद्भिः तद्वचनप्रामाण्यात् मनोमङ्कुलकर्तृतपःप्रतिषेधात चित्तेन्द्रियवश्यमात्रविधानात्, अन्यथाऽऽर्त्तध्यानापत्तेः । न च अल्पकायखेदेऽपि महाव्याधिपीडितस्येव तद्दुःखज्ञातुस्ततो निर्विण्णस्य सुवैद्योपदेशात्[2] सम्यक् तन्निवृत्त्युद्यतस्य लङ्घनौषधपानाद्यैः दुःखनिवृत्तिदर्शिनः तथाविधारोग्यभाजः समुपजातरसान्तरस्य

(स्वो० व्या०)

सन्तापरहितः **कायखेदोऽपि परमार्थतः खेद एव**, अभिप्रेतार्थसिद्धौ कायखेदस्याखेदतयाऽनुभवात् । **न चे**त्यादि । न च **तत्सन्तापकृदपि**—न च कायसन्तापकृदपि **तत्**—तप **इष्टम्**—अभ्युपगतम् । कैरित्याह—**परमज्ञानदर्शनधरैः तीर्थकृद्भिः** । कथं नेष्टमित्याह—**तद्वचनप्रामाण्यात्**—तीर्थकरवचनप्रामाण्यात् । प्रामाण्यं च **मनो[3]मङ्कुलकर्तृतपःप्रतिषेधात्** । तथा चार्षम्—

"सो हु तवो कायव्वो जेण मणो मङ्कुलं न चिन्तेइ ।
जेण न इन्दियहाणी जेण य जोगा न हायन्ति[4] ॥"[5]

तथा **चित्तेन्द्रियवश्यमात्रविधानात्** । विधानं च—

"कायो न केवलमयं परितापनीयो
मिष्टै रसैर्बहुविधैर्न च लालनीयः ।
चित्तेन्द्रियाणि न चरन्ति यथोत्पथेषु
वश्यानि येन च तदाचरितं जिनानाम् ॥"[6]

इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—**अन्यथे**त्यादि । अन्यथा—एवमनभ्युपगमे **आर्त्तध्यानापत्तेः**, प्रतिषिद्धं चैतत् भगवतेति भावनीयम् । **न चे**त्यादि । न च **अल्पकायखेदेऽपि** सति **महाव्याधिपीडितस्ये**वेति निदर्शनं **तद्दुःखज्ञातु**रसम्मूढस्य **ततः**—दुःखा**न्निर्विण्णस्य सुवैद्योपदेशात्**—सुवैद्योपदेशेन **तन्निवृत्त्युद्यतस्य**—दुःखनिवृत्त्युद्यतस्य **लङ्घनौषधपानाद्यैः** तथाविधकायखेदेऽपि **दुःखनिवृत्ति[7]दर्शिनः** सतः **तथाविधारोग्यभाजो**ऽन्तःसुखावेशेन **समुपजातरसान्तरस्य** आरोग्यसम्भावनया **चित्तखेदो** न चाल्पकायखेदेऽपीति वर्तते एष दृष्टान्तः ।

१ 'न च सन्ताप०' इति ग-पाठः । २ 'देशात् तन्निवृ०' इति ग-पाठः । ३ मङ्कुलम्—असुन्दरम् । ४ छाया—

तत् खलु तपः कर्तव्यं येन मनो मङ्कुलं न चिन्तयति ।
येन नेन्द्रियहानिर्येन च योगा न हायन्ते ॥

५ आर्या । ६ वसन्ततिलका । ७ 'दर्शिनसन्तः तथा०' इति क-पाठः ।

(मूलम्)

चित्तखेदः। एवं भावतपस्विनः संसारमहाव्याधिपीडितस्य मिथ्याविकल्पदुःखज्ञातुस्तत्त्वतस्ततो निर्विण्णस्य भाववैद्यतीर्थकरोपदेशात् सम्यक् तन्निवृत्त्युद्युक्तस्य [1]तथाविधविहितानुष्ठानात् मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तिदर्शिनः तत्त्वसंवेदनभावारोग्यभाजः [2]समुद्भूतशुभरसान्तरस्य न भवति चित्तसन्तापः, अपि तु तथाविधव्याबाधानिवृत्तितस्तथाऽनुभवसिद्धा भवति परमनिवृत्तिरिति। दृष्टा चेष्टार्थसंसिद्धावन्यत्रापि रत्नवणिक्प्रभृतीनां तथाऽनशनादिकायपीडा मनोनिवृत्तिहेतुरिति न कायसन्तापलक्षणं तपो जैनानामिति। भवति चानेन प्रागुपात्तकर्मनिर्जरणम्, अनुतापभावादाग्रहनिवृत्तेः, कुशलपरिणामयोगाद् भावनासिद्धेराज्ञाराधनात् सर्वतो निवृत्तेः सद्ध्यान-

(स्वो॰ व्या॰)

इदानीं दार्ष्टान्तिकयोजनामाह **एवमपीत्यादिना**। एव **भावतपस्विनः** साधोः **संसारमहाव्याधिपीडितस्य** जन्मादिविकारभावतः **मिथ्याविकल्पदुःखज्ञातु**र्नैतेभ्यो[3]ऽन्यत् तत्त्वतो दुःखमिति **तत्त्वतः**—परमार्थेन **ततः**—मिथ्याविकल्पदुःखान्निर्विण्णस्य **भाववैद्यतीर्थकरोपदेशात्**—तीर्थकरोपदेशेन **सम्यग्**—अविपरीतेन विधिना **तन्निर्वृत्त्युद्युक्तस्य**[4]—मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तावुद्युक्तस्य **तथाविधविहितानुष्ठानात्**—चित्रविहितानुष्ठानात् **मिथ्याविकल्पदुःखनिवृत्तिदर्शिनो** मात्रया **तत्त्वसंवेदनभावारोग्यभाजः** सतः **समुद्भूतशुभरसान्तरस्य** प्रशान्तवाहितया **न भवति चित्तसन्तापो** न चाल्पकायखेदेऽप्येवमिति वर्तते। उपचयमाह—**अपि तु तथाविधव्याबाधाविनिवृत्तितः**—क्लिष्टव्याबाधानिवृत्त्या **तथा**—असङ्गशक्तितयाऽ**नुभवसिद्धा**। किमित्याह—**भवति परमनिवृत्तिरिति** [5]योग्यनुभवसिद्धमेतदिति। लौकिकं दृष्टान्तमाह **दृष्टा चेत्यादिना**। दृष्टा च लोके **इष्टार्थसिद्धौ** सत्यामन्य**त्रापि**—[6]अध्वगमनादौ **रत्नवणिक्प्रभृतीनां**—प्राणिनां **तथाऽनशनादिकायपीडा** आहाराद्यभावेन **मनोनिवृत्तेः हेतु**—लौंकिकमेत**दिति**—एवं **न कायसन्तापलक्षणं तपो जैनानामिति** स्थितम्। **भवति चानेन**—तपसा **प्रागुपात्तकर्मनिर्जरणम्**। कुत इत्याह—**अनुताप-भावात्**। भवति च तपस्विनः प्राग्दुश्चरितेऽनुतापः तथा **आग्रहनिवृत्ते**र्निरभिष्व[7]ङ्गाशयभावेन। एवं **कुशलपरिणामयोगात्** अत एव **भावनासिद्धेः** एव**माज्ञा-**

१ 'तथा विहिता॰' इति क-पाठ। २ 'समुद्भूतशमरसान्तरस्य' इति ग-पाठ। ३ 'ऽन्यतत्वतो' इति ङ-पाठ। ४ 'वृत्त्याद्युक्तस्य' इति ङ-पाठ। ५ 'योऽप्यनु॰' इति क-पाठ। ६ 'अवगमनादौ' इति क-पाठ। ७ 'ष्वङ्गशमभावेन' इति क-पाठ।

(मूलम्)

योगान्निराकाङ्क्षत्वादनागतस्य चाकरणमिति, अतः "कृत्स्नकर्मक्षयान्मोक्षः" इति युक्तियुक्तमेव ॥

एतेन यत् परैश्चोद्यते 'भावनाहेयाः क्लेशाः किमत्र कायसन्तापेन[1] व्यधिकरणत्वात्' इतिः(त्यादि) तदपि परिहृतमेव, कायसन्तापस्य तत्त्वतस्तपस्त्वानभ्युपगमात् तस्योक्तवत् कुशलपरिणामरूपत्वात्, तद[न]ङ्गत्वेन तु ब्रह्मचर्यभिक्षाटनादिवत् तदभिधानादिति ॥

किञ्च भावनाऽपि नस्तपोभेद एव, ध्यानस्य तपोरूपत्वात्, तस्य

(स्वो० व्या०)

राधनात् अत एव **सर्वतो निवृत्तेः** समतया एवं **सद्ध्यानयोगात्** ध्यन्तरयोगाख्या **निराकाङ्क्षत्वा**दिहलोकादौ, न केवलमित्थं प्रागुपात्तकर्मनिर्जरणं **अनागतस्य चाकरणमिति, अतः**–अस्मात् कारणात् **कृत्स्नकर्मक्षयाद्** भवोपग्राहिकर्माण्यधिकृत्य **मोक्ष इति युक्तियुक्तमेव**–न किञ्चिदत्र प्रमाणविरुद्धम् ॥

एतेन–अनन्तरोदितेन **यत् परैश्चोद्यते** बौद्धैः यदुत **भावनाहेयाः क्लेशाः**–रागादयः **किमत्र कायसन्तापेन व्यधिकरणत्वा**दित्यादि **तदपि परिहृतमेव**। कथमित्याह–**कायसन्तापस्य**–पराभिमतस्य **तत्त्वतः**–परमार्थेन **तपस्त्वानभ्युपगमात्**। **तस्ये**त्यादि तस्य–तपसः **उक्तवत्**–यथोक्तम्। तथा किमित्याह–**कुशलपरिणामरूपत्वात्, तदङ्गत्वेन**–कुशलपरिणामाङ्गत्वेन पुन**र्ब्रह्मचर्यभिक्षाटनादिवदिति** निदर्शनं **तदभिधानात्**–कायसन्तापाभिधानात् कायक्लेशवचनेन **इति** ॥

अभ्युच्चयमाह **किञ्चे**त्यादिना। किञ्च **भावनाऽपि नः**–अस्माकं **तपोभेद एव**। कथं द्वादशभेदमध्ये भाव इत्याह–**ध्यानस्य तपोरूपत्वात्**। यदि नामैवं

(विवरणम्)

(११-१२) **ध्यन्तरयोगाख्ये**ति। धियः–बुद्धेरन्तरं–विशेषो ध्यन्तरम्, विशिष्टबुद्धिरित्यर्थः। ततो ध्यन्तरेणोपलक्षितो यो योगः–सम्यग्मनोवाक्कायव्यापाररूपोऽसम्यग्मनोवाक्कायनिषेधरूपश्च तस्याप्तिः–प्राप्तिस्तया ॥

(१६) **व्यधिकरणत्वा**दिति। कायसन्तापलक्षणं हि तपः काय एव वर्त्तते, न तु रागादिमलव्याकुले विज्ञाने इति कथमन्यत्र मलप्रलयं प्रत्यलं भवेदिति ?। न तस्य कर्मण इत्थमनेन तपउपक्रमेण[2] प्रकारेण अफलतेति। यदि हि तपः सङ्क्लिष्टं कर्मादत्तफलमेवोपक्रम्यते तदा तत् कर्म विफलमेव प्राप्तमिति न वाच्यमित्यर्थः ॥

१ 'सन्तापेनेत्यादि तदपि' इति ग–पाठः। २ 'क्रमणप्रकारेण' इति ख–पाठः।

(मूलम्)

च भावनापूर्वकत्वात् तदनिष्पत्तौ ध्यानासिद्धेः। न च सर्वथा योगनिरोधलक्षणलेश्यातीतानुपमशुक्लध्यानव्यतिरेकेण मोक्षः, क्रियाभावे तन्निबन्धनकर्मानुपरतेः[1], अन्यथा न तस्या मनागपि कर्महेतुत्वम्, न चैतद् दृष्टेष्टाविरोधि तथालोकाभ्युपगमक्षतेरित्येतदङ्गत्वेन मोक्षविद्यासाधनपूर्वक्रियारूपैवानित्यत्वादिभावना, तथाविधपरिणामजनकत्वेन क्लिष्टानुष्ठाननिवृत्तिहेतुत्वात्, विदिततत्त्वानां तु न किञ्चिदनया तदनुवादरूपया, निरतिचारसामायिकगर्भमेका[2]-

(स्वो० व्या०)

ततः किमित्याह–**तस्य च**– ध्यानस्य **भावनापूर्वकत्वात्**। भावनापूर्वकत्वं च **तदनिष्पत्तौ**–भावनाऽनिष्पत्तौ **ध्यानासिद्धेः** कारणात्। **न चे**त्यादि। न च **सर्वथा**–एकान्तेन **योगनिरोधलक्षणं** च तत् **लेश्यातीत**[3]परम**शुक्लध्यानं** चेति विग्रहः, तद्**व्यतिरेकेण मोक्षो** न च। कथमित्याह–**क्रियाभावे** सति **तन्निबन्धनकर्मानुपरतेः**–क्रियानिबन्धनकर्मानुपरतेः। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा न तस्याः**–क्रियाया **मनागपि कर्महेतुत्वम्**, तद्भावेऽपि तदभावोपपत्तेः। **न चैतत्**–अकर्महेतुत्वं **दृष्टेष्टाविरोधि**, किन्तु विरोध्येव, इह क्रियाफलदर्शनात् सयोगकेवलिनोऽपि ईर्यापथककर्मबन्धाभ्युपगमाच्च। अत एवाह–**तथालोकाभ्युपगमक्षतेः**। **इति**–एव**मेतदङ्गत्वेन**, प्रक्रमादधिकृतध्यानाङ्गत्वेन **मोक्षविद्यासाधनपूर्वक्रियारूपैव**। [4]केत्याह–**अनित्यत्वादिभावना**। 'आदि'शब्दादशरणत्वादिग्रहः। यथोक्तम्–

"भावयितव्यमनित्यत्वमशरणत्वं तथैकताऽन्यत्वे।
अशुचित्वं संसारः कर्माश्रवसंवरविधिश्च॥[5]
निर्जरणलोकविस्तरधर्मस्वाख्याततत्त्वचिन्ताश्च।
बोधेः सुदुर्लभत्वं च भावना द्वादश विशुद्धाः॥"[6]

उपयोगं दर्शयति **तथाविधे**त्यादिना। तथाविध**परिणामजनकत्वेन**–शुद्धचित्तपरिणामजनकत्वेन हेतुना किमित्याह–**क्लिष्टानुष्ठाननिवृत्तिहेतुत्वात्** अनित्यत्वादिभावनाया **विदिततत्त्वानां तु**–योगिनां सामायिकवतां **न किञ्चिदनया**–अनित्यत्वादिभावनया। किंविशिष्टयेत्याह–**तदनुवादरूपया**। किं तर्हि? **ध्यानमेव प्रधानसिद्ध्यङ्गभूतं श्रेय** इति योगः। एतदेव विशेष्यते

१ 'कर्मबन्धानुपरते' इति ग–पाठ। २ 'काग्र चित्तनिरोध०' इति ग–पाठ। ३ 'तानुपमशुक्ल०' इति स्यात्। ४ 'किमित्याह' इति ङ–पाठ। ५–६ आर्या।

(मूलम्)

ग्रचिन्तानिरोधलक्षणं तथासूक्ष्मप्रवृत्तिभावतः प्रचुरकर्मक्षयहेतुः ध्यानमेव प्रधानसिद्ध्यङ्गभूतं श्रेयः। एतद्धि निरुपमं कर्मामय[1]भैषजं विख्यातं विपश्चितां फलं सच्चेष्टितस्य प्रकर्ष उपादेयानां निराबाधं प्रकृत्या एकान्तेनापरोपतापि प्रशमसुखसङ्गतं समुल्लसद्-यथावस्थितज्योतिरित्यस्मात् तत्प्रकर्षमासादयतोऽक्षेपेण केवलं प्रकृष्टाच्च मोक्ष इति ॥

एतेन 'नारकादिकायसन्तापवत् तत्त्वतस्तपस्त्वायोगात् इत्यादि यावदतपस्विनश्चैवं योगिनः स्युः कायसन्तापाभावात् न चैतदपि न्याय्यम्, अभ्युपगमादिविरोधादेव'[2] इति निराकृतमवगन्तव्यम्, अनभ्युपग[3]मेन भावतो निरवकाशत्वादिति। यच्चोक्तम्[4]–'अथ न कायसन्तापस्तप इति, अपि त्वन्यदेव' इत्येतदाशङ्क्याह[5]—'हन्तैवमपि

(स्वो० व्या०)

निरतिचारसामायिकगर्भम्[7]। एतदभावे तत्त्वतोऽधिकृतध्यानानुपपत्तेः एकाग्रचिन्तानिरोधलक्षणं अप्रमादातिशययोगात् तथासूक्ष्मप्रवृत्तिभावतः। एतदेव विशेष्यते प्रचुरकर्मक्षय[6]हेतुः असङ्गानुष्ठानान्तर्गतत्वेन ध्यानमेव प्रधानसिद्ध्यङ्गभूतं श्रेय इति। तद्धि ध्यानं निरुपमं कर्मामयभैषजम्। एतच्च विख्यातं विपश्चितां–पण्डितानां निरुपमकर्मामयभैषजत्वेन फलं सच्चेष्टितस्यानेकभवाभ्यासजं प्रकर्ष उपादेयानां वास्तवं न्यायमधिकृत्य निराबाधं प्रकृत्या सर्वौत्सुक्याभावेन एकान्तेनापरोपतापि, सर्वाश्रवनिरोधात् प्रशमसुखसङ्गतं रागादिप्रहाणेन समुल्लसतः यथावस्थितज्योतिः प्रतिसमयं मोहनिवृत्तेः। इति–एवमस्मात्–ध्यानात् तत्प्रकर्ष–ध्यानप्रकर्षमासादयतः सतः अक्षेपेण केवलं प्रकृष्टाच्च अस्मादेव शैलेश्यवस्थासङ्गात् मोक्ष इति ॥

एतेनेत्यादि। एतेन–अनन्तरोदितेन नारकादिकायसन्तापवत् तत्त्वतः तपस्त्वायोगादित्यादि पूर्वपक्षोदितं[8] यावदतपस्विनश्चैवं योगिनः स्युः कायसन्तापाभावात्, न चैतदपि न्याय्यमभ्युपगमादिविरोधादेवेति एतन्निराकृतमवगन्तव्यम्। कुत इत्याह–अनभ्युपगमेन भावतः–परमार्थेन निरवकाशत्वादिति। यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्ष एवं[9]–'अथ न काय-

१ 'कर्मामयमेषजं' इति ग–पाठः। २ द्रष्टव्यं प्रथमस्य खण्डस्य २९तमं पृष्ठं ३०तमं च। ३ 'गमेनाभावतो' इति ग–पाठः। ४ प्रथमे खण्डे ३०तमे पृष्ठे। ५ प्रथमे खण्डे ३०तमे पृष्ठे। ६ 'हेतु असङ्गा०' इति ङ–पाठः। ७ 'भावे न एका०' इति क–पाठः। ८ द्रष्टव्यमाद्यस्य खण्डस्य २९तमं पृष्ठम्। ९ आद्ये खण्डे ३०तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

न तदे[1]करूपं चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयायालम्, अन्यतमशक्तितोऽभावात्[2] इत्यादि तदप्ययुक्तम्, तस्यैकान्तत एकरूपत्वासिद्धेः, चित्रकुशलात्मपरिणामरूपत्वात् तत्तद्वचनादिनिमित्तभेदोपपत्तेः, अनशनप्रायश्चित्तादिभेदाभ्युपगमादिति ॥

न चास्य कर्मशक्तित एव भावः, तत्क्षयोपशमतः प्रवृत्तेः तत्त्वत [3]आत्मधर्मत्वात्, आवरणात् तदनभिव्यक्तेः, तदपगमादभिव्यक्तिभावादिति । आह–कः पुनरस्यावगमहेतुः? परमगुरुवचन[4]श्रवणादिः । तदवाप्तावपि क इति वाच्यम्, तथाभ[5]व्यत्वसहकारिणः

(स्वो० व्या०)

सन्तापस्तप इत्यपि त्वन्यदेवेत्येतदाशङ्क्याह–हन्तैवमपि न तदेकरूपं–तपः **चित्रशक्तिकस्य कर्मणः**–ज्ञानावरणीयादेः **क्षयायालम्** । कुत इत्याह–**अन्यतमशक्तितोऽभावात्** तपस **इत्यादि, तदप्ययुक्तम्, तस्य**–तपस **एकान्तत एकरूपत्वासिद्धेः** । असिद्धिश्च **चित्रकुशलात्मपरिणामरूपत्वात्** तपसः । **तच्च तद्वचनादिवत्** तन्निमित्तं च, 'आदि'शब्दाद् विनयादिग्रहः, **तद्भेदोपपत्तेः अनशनप्रायश्चित्तादिभेदाभ्युपगमात्** बाह्याभ्यन्तररूपतया तपस **इति** । उक्त च–

"अनशनमूनोदरता वृत्तेः सङ्क्षेपणं रसत्यागः ।
कायक्लेशः सलीनतेति बाह्य तपः प्रोक्तम् ॥[6]
प्रायश्चित्त-ध्याने वैयावृत्त्य-विनयावथोत्सर्गः ।
स्वाध्याय इति तपः षट्प्रकारमाभ्यन्तर भवति ॥"[7]

न चेत्यादि । न **चास्य**–तपसः **कर्मशक्तित एव** सकाशाद् **भावः, तत्क्षयोपशमतः**–कर्मक्षयोपशमतः **प्रवृत्तेः** कारणात् **तत्त्वत आत्मधर्मत्वात्** तपसः । आत्मधर्मत्वे कथं न सदाभाव इत्याह–**आवरणात्**–चारित्रमोहनीयलक्षणात् **तदनभिव्यक्तेः** तस्य–तपसोऽनभिव्यक्तेरिति । **तदपगमात्**–आवरणापगमात् **अभिव्यक्तिभावादिति** । **आह** परः–**कः पुनरस्य**–प्रस्तुतव्यतिकरस्य **अवगमहेतुः**–परिच्छेदहेतुरिति? एतदाशङ्क्याह–**परमगुरुवचनश्रवणादिः** । 'आदि'-शब्दात् समुत्थानादिग्रहः । आह–**तदवाप्तावपि**–परमगुरुवचनश्रवणाद्यवाप्तावपि

१ 'तदैकरूप' इति क–पाठ । २ 'तो भावात्' इति क–पाठ । ३ 'श्वात्म०' इति क–पाठ । ४ 'श्रवणादि तद०' इति क–पाठ । ५ भव्यसह०' इति ग–पाठ । ६–७ आर्या । अनेकान्त० २९

(मूलम्)

काल-स्वभावादयः । किं पुनरत्रेत्थम्भूतभावावगमनिमित्तम्? न परमगुरुवचनतोऽन्यत् । कथमर्वाग्दृशां तदवसायः? तथाविधक्लिष्टकर्मविगमात्, तस्यापि च तथाविधकालस्वभावादिहेतुत्वात् परमगुरुवचनप्रामाण्यात्, अन्यथैवंविधव्यवहारोच्छेदापत्तेः, सर्वत्र संशयानिवृत्तेरिति । एवं कुशलरूपपरिणामरूपाच्च तपसः तथास्वभावत्वेन न न युक्तः सकलकर्मविगमः । न च तस्येत्थमफलता, व्यवहारतस्तथाप्राप्तफलानामपि योग्यतया लोके सफलतासिद्धेः, उद्यमि-[1]

(स्वो० व्या०)

क इति वाच्यम्–को हेतुरिति? । एतदाशङ्क्याह–**तथाभव्यत्वसहकारिणः**–अनादिपारिणामिकभावसहकारिणः **काल-स्वभावादयः** । उक्तं च वादिमुख्येन[2]–

"कालो सहाव णियई पुव्वकयं पुरिसकारणेगन्ता[3] ।
मिच्छत्तं ते चेव य समासओ होन्ति सम्मत्तं ॥"[4][5]

आह–**किं पुनरत्र**–व्यतिकरे **इत्थम्भूतभावाधिगमनिमित्तं** यदुत तथाभव्यत्वसहकारिणः कालस्वभावादयो हेतुरिति? । एतदाशङ्क्याह–**न परमगुरुवचनतोऽन्यत्** निमित्तमिति । आह–**कथमर्वाग्दृशां**–छद्मस्थानां **तदवसायः**–परमगुरुवचनावसायः? । एतदाशङ्क्याह–**तथाविधक्लिष्टकर्मविगमात्** तदवसाय इति । **तस्यापि च**–क्लिष्टकर्मविगमस्य **तथाविधकालस्वभावादिहेतुत्वात्** । तद्धेतुत्वं च **परमगुरुवचनप्रामाण्यात्**, सर्वज्ञवचनप्रामाण्यादित्यर्थः । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथा एवंविधव्यवहारोच्छेदापत्तेः**–अतीन्द्रियव्यवहारोच्छेदापत्तेः । आपत्तिश्च **सर्वत्र संशयानिवृत्तेरिति** । **एवं कुशलरूपपरिणामरूपाच्च तपसः** किमित्याह–**तथास्वभावत्वेन**–कर्मापनयनस्वभावत्वेन हेतुना **न न युक्तः सकलकर्मविगमः**, किन्तु युक्त एव । **न चे**त्यादि । न च **तस्य**–कर्मण **इत्थम्**–अनेन तपउपक्रमणप्रकारेण **अफलता** । कुत इत्याह–**व्यवहारत** इत्यादि । व्यवहारतः–व्यवहारेण **तथा**–[6]क्रिययैवा**प्राप्तफलानामपि** निश्चयतः **योग्यतया** कारणेन **लोके सफलतासिद्धेः** । निदर्शनमाह–**उद्यमी**त्यादि ।

१ 'उद्यमे निष्फला०' इति ग–पाठः । २ **सिद्धसेनदिवाकरेण** ।
३ छाया–कालः स्वभावो नियतिः पूर्वकृतं पुरुषकारणमेकान्तात् ।
मिथ्यात्वं ते चैव च समासतो भवन्ति सम्यक्त्वम् ॥
४ 'कारणे संत' इति ङ–पाठः । ५ आर्या । ६ 'क्रियै वा' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

निष्फलारम्भाङ्कुराजनकबीजादीनां फलवच्छ्रुतिप्रवृत्तेः[1], निश्चयतस्तु तावत्सामग्र्यन्तर्गतस्य तथाऽपगमभावात् न न तथास्वभावत्वमपि, तदभावे[2] तदपगमानुपपत्तेः, अपगमे वाऽतिप्रसङ्गात्, सर्वेषां तदपगमापत्तेः; असमञ्जसत्वमिति सूक्ष्मधिया भावनीयम् ॥

एतेन 'सर्वशक्तिविरोधासिद्धेः' इत्यादि[3] यावत् 'तपःकर्मक्षयवादोऽप्यबुधजनमनोहर एवेत्यपकर्णयितव्यः'[4] इत्येतद् व्युदस्तं प्रत्येतव्यम्, उक्तवत् सर्वशक्तिविरोधोपपत्तेः, तथाविधकुशलपरिणामस्य तत्प्रच्यावकत्वादिति ॥

यच्चोक्तम्[5]–'न चास्मिन् सत्यपि मोक्षसौविहित्यम्, अनेकान्तोप-

(स्वो० व्या०)

उद्यमिनां **निष्फलारम्भ** उद्यमिनिष्फलारम्भतश्च[6] **अङ्कुराजनका बीजादयश्चेति** समासः, एतेषां **फलवच्छ्रुतिप्रवृत्तेः** व्यवहारतस्तथाविधफलाभावेऽपीति भावः । **निश्चयतस्तु**–निश्चयेन पुनः तावती चासौ सामग्री च तावत्सामग्री चित्रतपोरूपा[7] तस्या अन्तर्गतं **तावत्सामग्र्यन्तर्गतं** तस्य, कर्मण इति प्रक्रमः, **तथा**–विशिष्टफलादानेन **अपगमभावात्** कारणात् **न न तथास्वभावत्वम्**–अभ्युपक्रमणस्वभावत्व**मपि**, किन्त्वस्त्येव, **तदभावे**–तथास्वभावत्वाभावे **तदपगमानुपपत्तेः**–कर्मापगमानुपपत्तेः, **अपगमे वा** तत्स्वभावस्य कर्मणः **अतिप्रसङ्गात्** । ततः किमित्याह–**सर्वेषां**–प्राणिनां **तदपगमापत्तेः**–कर्मापगमापत्तेः, अतत्स्वभावत्वाविशेषादित्यभिप्रायः । एव**मसमञ्जसत्वमित्येतत् सूक्ष्मधिया भावनीयम्** ॥

एतेनेत्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन वस्तुना **सर्वशक्तिविरोधासिद्धेरित्यादि** मूलपूर्वपक्षोक्तं[8] **यावत् तपःकर्मक्षयवादोऽप्यबुधजनमनोहर एवेत्यपकर्णयितव्य इत्येतत्**–सर्वं **व्युदस्तं प्रत्येतव्यम्** । कथमित्याह–**उक्तवत्**–यथोक्तं तथा **सर्वशक्तिविरोधोपपत्तेः** । **तथाविधकुशलपरिणामस्य** उक्तलक्षणतपोरूपस्य **तत्प्रच्यावकत्वात्**–सर्वशक्तिप्रच्यावकत्वात् **इति** ॥

यच्चोक्तमित्यादि । यच्चोक्तं पूर्वपक्षे[9] एव–**न चास्मिन्**–अनेकान्तवादे **सत्यपि**

१ 'वत्सूति०' इति ग–पाठ । २ 'तदभावेन तद०' इति ग–पाठ । ३ 'इत्यादिवत् तप' इति क–पाठ । ४ द्रष्टव्यं प्रथमस्य खण्डस्य ३०तम पृष्ठ ३१तम च । ५ आद्ये खण्डे ३१तमे पृष्ठे । ६ 'रम्भश्च अङ्कुरा०' इति ङ–पाठ । ७ 'तपोऽतस्या' क–पाठ । ८ द्रष्टव्यमाद्यस्य खण्डस्य ३०तम पृष्ठ ३१तम च । ९ प्रथमे खण्डे ३१तमे पृष्ठे ।

(मूलम्)

द्रवानिवृत्तेः, तथाहि–मुक्तोऽपि न मुक्त एव, अनेकान्तवादहानेः, अपि त्वमुक्तोऽपि' इत्यादि तदप्ययुक्तम्, न मुक्त एवेत्यवधारणनिषेधेनैव अनेकान्तवादसाफल्यात् अमुक्तोऽपीति [1]विधानासिद्धेः। आह–कथं न मुक्त एवेत्यनेकान्तवादसाफल्यम्?। उच्यते–स्यान्मुक्त इति वाक्यार्थापत्तेः। वाक्यार्थापत्तिश्च स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तत्वात्, मुक्तान्तरमुक्तत्वेन तदयोगात्, स्वपरभावाभावोभयाधीनात्मकत्वात् सर्ववस्तूनामिति निर्णीतमेतत्॥

अथवा सत्त्व-चैतन्य-सर्वज्ञत्वा-ऽसङ्ख्यातप्रदेशत्वादिभ्यो मुक्तामुक्तसामान्यादमुक्तपर्यायेभ्यः कथञ्चिदव्यतिरिक्तत्वात् सकलकर्मक्षयाभिव्यक्तमुक्तपर्यायस्य स्यान्मुक्तः स्यादमुक्त इति न कश्चिद्

(स्वो० व्या०)

मोक्षसौविहित्यम्, अनेकान्तवादोपद्रवानिवृत्तेः, तथाहि–मुक्तोऽपि न मुक्त एव, अनेकान्तवादहानेः, अपि त्वमुक्तोऽपीत्यादि यच्चोक्तं तदप्ययुक्तम्। कथम्? न मुक्त एवेति–एवमवधारणनिषेधेनैव। किमित्याह–अनेकान्तवादसाफल्यात् हेतोः अमुक्तोऽपीति–एवं विधानासिद्धेः। आह–कथं न मुक्त एवेति–एवमनेकान्तवादसाफल्यम्?। एतदाशङ्क्य आह–उच्यते–स्यान्मुक्तः–कथञ्चिन्मुक्त इति–एवं वाक्यार्थापत्तेः कारणात्। वाक्यार्थापत्तिश्च अर्थवृत्त्या स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तत्वात्, मुक्तान्तरमुक्तत्वेन तदयोगात्–मुक्तत्वायोगात्। अयोगश्च स्व[2]परभावाभावोभयाधीनात्मकत्वात् स्वपरयोर्भावाभावौ तावेवोभयम्, एतदधीनात्मकत्वात् सर्ववस्तूनामिति निर्णीतमेतदधस्तात् सदसद्रूपाधिकारे[3]॥

प्रकारान्तराभिधित्सयाऽऽह–अथवेत्यादि। अथवैवं स्यान्मुक्तः स्यादमुक्त इति कथमित्याह–सत्त्वं च चैतन्यं च सर्वज्ञत्वं च असङ्ख्यातप्रदेशत्वादयश्चेति द्वन्द्वः, तेभ्यो मुक्तामुक्तसामान्यात् कारणात् अमुक्तपर्यायेभ्यः–सत्त्वादिभ्यः कथञ्चित्–केनचित् प्रकारेण अव्यतिरिक्तत्वात् हेतोः। कस्येत्याह–सकलकर्मक्षयाभिव्यक्तश्चासौ मुक्तपर्यायश्चेति विग्रहस्तस्य। स्यान्मुक्तः–कथञ्चिन्मुक्तः मुक्तत्वपर्यायापेक्षयैव, स्यादमुक्तः सत्त्वादिपर्यायापेक्षया इति न कश्चिद्

१ 'विधानसिद्धेः' इति ग–पाठः। २ 'परभावोभया०' इति ङ–पाठः। ३ प्रथमे खण्डे।

(मूलम्)

दोषः। न च य एव सत्त्वादिपर्यायः स एव मुक्तपर्यायः, प्रतीतिभेदात्, एकान्तैकत्वे सत्त्वादेरेव मुक्तत्वप्रसङ्गात्। अस्त्वेवमपि न दोष एवेति चेत्, न, देवदत्तादिषु सत्त्वादिभावेन तद्भावप्रसङ्गात्। सोऽन्य एव सत्त्वादिरिति चेत्, [1]कस्तयोरन्यत्वहेतुरिति वाच्यम्। मुक्तत्वामुक्तत्वे एवेति चेत्, न, तयोस्तद[2]न्यत्वहेतुत्वेन तद्भेदसिद्धेः, सर्वथैकत्वे तु द्वयोरपि सत्त्वादिमात्रत्वाविशेषाद् भेदाभावः, तथा

(स्वो० व्या०)

दोषः। न चेत्यादि। न च **य एव सत्त्वादिपर्यायः स एव मुक्तपर्यायः।** कुत इत्याह–**प्रतीतिभेदात्** अधिकृतपर्याययोः। **एकान्तैकत्वे** तयोः किमित्याह–**सत्त्वादेरेव**–[3]पर्यायस्य **मुक्तत्वप्रसङ्गात्। अस्त्वि**त्यादि। अस्तु–भवतु एव**मपि** सत्त्वादेरेव मुक्तत्वप्रसङ्गेऽपि **न दोष एव। इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**ने**त्यादि। न–नैतदेवं **देवदत्तादिषु**–प्राणिषु **सत्त्वादिभावेन** हेतुना **तद्भावप्रसङ्गात्**–मुक्तत्वभावप्रसङ्गात्। **स** इत्यादि। सः–**देवदत्त**सम्बन्धी **अन्य एव सत्त्वादिः** पर्यायः। **इति चेत्,** एतदाशङ्क्याह–**क** इत्यादि। कः **तयोः**–**देवदत्त**सत्त्वादि-मुक्तसत्त्वाद्योः **अन्यत्वहेतुरिति** एतद् **वाच्यम्। मुक्तत्वामुक्तत्वे एवेति चेत्** तयोरन्यत्वहेतू। एतदाशङ्क्याह–**ने**त्यादि। न–नैतदेव **तयोः**–मुक्तत्वामुक्तत्वयो**स्तदन्यत्वहेतुत्वेन**–मुक्तसत्त्व**देवदत्त**सत्त्वान्यत्वहेतुत्वेन हेतुना **तद्भेदसिद्धेः**–मुक्तस[4]त्त्व-**देवदत्त**सत्त्वाभ्यां मुक्तत्वभेदसिद्धेः। **सर्व[5]थे**त्यादि। सर्वथा–एकान्तेन **[6]तदेकत्वे**–मुक्तसत्त्वाद्यमुक्तसत्त्वाद्येकत्वे पुनः **द्वयोरपि**–मुक्तसत्त्व-**देवदत्त**सत्त्वयोः **सत्त्वादिमात्रत्वाविशेषात्,** 'आदि'शब्दाच्चैतन्यादिग्रहः, **भेदाभावः** विशेषणविशेष्याव्यतिरिक्ततया तन्मात्रत्वोपपत्तेरिति भावार्थः। **तथा च**

(विवरणम्)

(२३) **विशेषणविशेष्याव्यतिरिक्ततया तन्मात्रो(?)पपत्तेरि**ति। चैतन्य-संसारित्व-मुक्तत्वादीनि विशेषणानि, सत्त्वं तु विशेष्यम्। ततो विशेषणानां विशेष्यस्य चाव्यतिरिक्ततया, विशेषणानां विशेष्यमात्रतयेत्यर्थः। तस्मात् सत्त्वोपपत्तेरिति। चैतन्यं ससारित्वमात्रात् कथञ्चिद् [7]व्यतिरिक्त नाभ्युपगम्यते तदा सत्त्वमात्रस्य सर्वत्राविशेषात् ससारी मुक्तः स्यात्, मुक्तो वा ससारी इति ॥

१ 'क स, मुक्तत्वा०' इति **ग**–पाठ। २ 'न्यत्वे हेतुत्वेन' इति **ग**–पाठ। ३ 'पर्यायस्यामुक्त०' इति **ङ**–पाठ। ४ 'सत्त्वादिपर्याय' इति **क**–पाठ। ५ 'सत्त्वे देव०' इति **ङ**–पाठ। ६ 'तदहेतुकत्वे तु मुक्तसत्त्वाद्येकत्वे' इति **क**–पाठ। ७ 'व्यतिरिक्तानि नाभ्युप०' इति **च**–पाठ।

(मूलम्)

च सत्युक्तो दोष इति। सत्त्वाद्यन्यत्वे तु तस्यासत्त्वादित्वप्रसङ्ग इति चेत्, क एवमाह तदन्यदेव तत्, अपि तु स्याद्वादः कथञ्चिदन्यत् कथञ्चिदनन्यत्। एकान्तान्यत्वानन्यत्वयोस्त्वितरेतरविकलतोभयस्वरूपानुपपत्तिभ्यां तदसत्त्वापत्तिलक्षणो[1]ऽनिवारितप्रसरो दोषः सूक्ष्मधिया भावनीय इति ॥

(स्वो० व्या०)

सति—एवं च सति **उक्तो दोषः, देवदत्तादिषु** सत्त्वादिभावेन तद्भावप्रसङ्गलक्षण **इति। सत्त्वे**त्यादि। सत्त्वाद्यन्यत्वे पुनः **तस्य**—मुक्तत्वादेः किमित्याह—**असत्त्वादित्वप्रसङ्गः**। 'आदि'शब्दादज्ञेयत्वादिपरिग्रहः। **इति चेत्**, एतदाशङ्क्याह—**क एवमाहे**त्यादि। क एवमाह यदुत **तदन्यदेव** तस्मात्—सत्त्वादेः अन्यदेव—अर्थान्तरभूतमेव **तत्**—मुक्तत्वादि, **अपि तु स्याद्वादः**। किंविशिष्ट इत्याह—**कथञ्चिदन्यत्**[2] स्वलक्षणादिभेदात् **कथञ्चिदनन्यद्**इतरेतरानुवेधादेरिति। विपक्षे बाधामाह **एकान्ते**त्यादिना। एकान्तान्यत्वं चानन्यत्वं च मुक्तसत्त्वादि, मुक्तत्वादीनामिति प्रक्रमः। **एकान्तान्यत्वानन्यत्वे** तयोः पुनः किमित्याह—इतरेतरविकलता चैकान्तान्यत्वे उभयरूपानुपपत्तिश्च एकान्तानन्यत्वे **इतरेतरविकलतोभयस्वरूपानुपपत्ती** आभ्याम्। किमित्याह—**तदसत्त्वापत्तिलक्षणः** तेषां—मु[3]क्तसत्त्वादि-मुक्तत्वादीनामसत्त्वापत्तिः तदसत्त्वापत्तिः सैव लक्षणमस्येति विग्रहः। **अनिवारितप्रसरो दोष** आपद्यत एवेत्यर्थः। **सूक्ष्मधिया भावनीय इति** अक्षरगमनिका। भावार्थस्तु यदि मुक्त[4]सत्त्वादि-मुक्तत्वादीनामेकान्तेन भेदः, तत इतरेतरविकलता द्वयोरपि। एवं चासत्त्वं द्वयोरपि, तथा परस्परविकलयोर्विशेष्यत्वाद्ययोगात्। अथाभेदः तत उभयस्वरूपानुपपत्तिः, मुक्तसत्त्वादेर्मुक्तत्वाद्यभेदात् तत्स्वरूपतया, मुक्तत्वादेर्वा मुक्तादिसत्त्वरूपतयेति ॥

(विवरणम्)

(१४) **स्वलक्षणादिभेदादि**ति। स्वलक्षणं—स्वरूपं तद्भेदात्। तथाहि—मुक्तत्वस्य सर्वकर्मनिर्मूलप्रलयः स्वरूपम्, सत्त्वस्य तु विद्यमानता स्वरूपम्। 'आदि'शब्दाद् दिक्कालादिभेदपरिग्रहः। तथाहि—सार्वत्रिकं सत्त्वम्, भवेऽपवर्गे च भावात्। मुक्तत्वं निर्वाणपुरप्रविष्टानामेव प्राणिनामिति ॥

१ 'लक्षणो निवारित०' इति ग-पाठः। २ 'दन्यत्वस्वलक्षणा०' इति क-पाठः। ३ 'मुक्तत्वादिमुक्तत्वा०' इति क-पाठः। ४ 'सत्त्वादिमुक्तसत्त्वादीना०' इति ङ-पाठः।

(मूलम्)

एवमनेकान्तत एव भावतो मुक्तिसिद्धिः, अन्यथाऽयोगात्। सकलकर्मविगमाच्च सर्वथा सङ्क्लेशाभावान्नेदमपुष्कलमिति कथं नोपादेयफलप्रकर्षः, उक्तवत् तदन्यसाधारणत्वासिद्धेः नेदं सापवादमिति कथमस्य संसारिष्वपि भावः? ॥

एतेन 'तथाहि न वः संसार्यपि सर्वथा संसार्येव, एकान्तवादापत्तेः, अपि त्वसंसार्यपीति नेदमकृत्स्नं हेयानर्थोत्कर्षः' इति[1] एतदपि प्रत्युक्तम्, अर्थतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्, [2]संसार्यन्तररूपेणासंसारित्वम्, अन्यथा तदभावप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम्। सङ्क्लेशकृत्कर्मयोगश्च संसारित्वमिति तद्भावेन नेदमकृत्स्नम्, अपि तु कृत्स्नमेवेति कथं न हेयानर्थोत्कर्ष इति भावनामात्रमेतत् ॥

(स्वो० व्या०)

एवमित्यादि। **एवम्**–उक्तनीत्या **अनेकान्तत एव भावतः**–परमार्थेन **मुक्तिसिद्धिः, अन्यथाऽयोगात्** मुक्तिसिद्धेः। **सकले**त्यादि। **सकलकर्मविगमाच्च** कारणात् **सर्वथा**–एकान्तेन **सङ्क्लेशाभावात् नेदं**–मुक्तत्वम् **अपुष्कलं** किन्तु पुष्कलमेव, संसारित्वेनाननुविद्धत्वात्। **इति**–एवं **कथं नोपादेयफलप्रकर्षः?** एतत्प्रकर्ष एव। कथमित्याह–**उक्तव**दित्यादि। उक्तवत्–यथोक्त तथा **तदन्यसाधारणत्वासिद्धेः**, प्रक्रमात् ससारित्वसाधारणत्वासिद्धेः। अत एव **नेदं**–मुक्तत्व **सापवादम्। इति**–एवं **कथमस्य**–[3]मुक्तत्वस्य **संसारिष्वपि भावः?** नैवेत्यर्थः ॥

एतेनेत्यादि। एतेन–अनन्तरोदितेन **तथाहि न वः संसार्यपी**त्यादि मूलपूर्वपक्षोक्त[4] याव**न्नेदमकृत्स्नं** ससारित्व **हेयानर्थोत्कर्ष** इत्ये**तदपि प्रत्युक्तम्।** कथमित्याह–**अर्थतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्।** एतदेवाह **संसार्यन्तरे**त्यादिना। **संसार्यन्तररूपेण** विवक्षितससारिणः **असंसारित्वम्; अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तदभावप्रसङ्गः**–विवक्षितससार्यभावप्रसङ्गः संसार्यन्तररूपेणापि भावात् तत्स्वरूपवदि**त्युक्तप्रायं**–प्रायेणोक्तम्। **सङ्क्लेशकृ**दित्यादि। सङ्क्लेशकृत् **कर्मयोगश्च**–सङ्क्लेशकरणशीलकर्मसम्बन्धश्च **संसारित्वमिति** कृत्वा **तद्भावेन**–सङ्क्लेशकृत्कर्मयोगभावेन **नेदं**–ससारित्व**मकृत्स्नम्**–असम्पूर्णम्, **अपि तु कृत्स्नमेव। इति**–एवं **कथं न हेयानर्थोत्कर्षः?।** एतदिति–एवं **भावनामात्रमेतत्**–अनन्तरोदितमिति ॥

१ द्रष्टव्यमाद्यस्य खण्डस्य ३२तम पृष्ठम्। २ 'समार्युत्तररूपे०' इति ग–पाठ। ३ 'मुक्तस्य ससारि०' इति ङ–पाठ। ४ आद्ये खण्डे ३२तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

यच्चोक्तम्[1]–'किञ्चानेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव, स्यान्मानमिति तत्त्वनीतेरित्थं तदाभासमपि, ततश्चैवं तदतदात्मके प्रमाणप्रमेयरूपे सर्वस्मिन्नेवास्मिन् वस्तुतत्त्वे विरोधाभाजि अस्य तदतद्वादिनो निष्कलङ्कमतिसमुत्प्रेक्षितसन्न्यायानुसारतः सर्वमेव प्रमाणप्रमेयादि प्रतिनियतं न घटते' इति एतदप्ययुक्तम्, अनेकान्तवादापरिज्ञानात्, प्रलापमात्रत्वात्, तज्ज्ञाने सत्यस्याप्रवृत्तेः। तत्र यत् तावदुक्तम्[2]–'अनेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव' इत्यत्र सिद्धसाध्यता, विजातीयादिमानान्तरत्वेनामानत्वात्, अन्यथा तदभावप्रसङ्गात् इतरेतररूपतापत्तेः। तथाहि–प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमानत्वेन मानम्, अनुमानादिमानत्वेनामानम्; एवमनुमानाद्यपि; अन्यथा तत्प्रतिनियतत्वाभाव इति स्यान्मानमिति शोभनैव तत्त्वनीतिः, कथञ्चित्

(स्वो० व्या०)

यच्चोक्तमित्यादि। यच्चोक्तं मूलपूर्वपक्षे[3]–**किञ्चानेकान्तवादिन** इत्यादि यावत् **सर्वमेव प्रमाणप्रमेयादि प्रतिनियतं न घटते इति एतदप्ययुक्तम्**–अघटमानकम्। कथमित्याह–**अनेकान्तवादापरिज्ञानात्**, अत एव **प्रलापमात्रत्वात् तज्ज्ञाने सति[4]**–अनेकान्तवादपरिज्ञाने सति **अस्य**–प्रलापमात्रस्य **अप्रवृत्तेः** कारणात्। एतद्विशेषेणोपदर्शयन्नाह–**तत्रे**त्यादि। तत्र **यत् तावदुक्तं** मूलपूर्वपक्षे[5]–**अनेकान्तवादिनः**–वादिनः किमित्याह–**मानमपि न मानमेवे**त्यत्र **सिद्धसाध्यता**। कथमित्याह–**विजातीयादिमानान्तरत्वेन** प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽनुमानमानान्तरत्वेन **अमानत्वात्**। 'आदि'शब्दात् सजातीयव्यक्त्यन्तरमानत्वपरिग्रहः। इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यमित्याह–**अन्यथे**त्यादि। अन्यथा–एवमनभ्युपगमे **तदभावप्रसङ्गात्**–विवक्षितमानाभावप्रसङ्गात्। प्रसङ्गश्चे**तरेतररूपतापत्तेः**–प्रत्यक्षादेरनुमानादिरूपतापत्तेः अनुमानादेश्च प्रत्यक्षादिरूपतापत्तेरिति। विजातीयादिमानान्तरत्वेनामानत्वमुपदर्शयति **तथाही**त्यादिना। तथाहीत्युपप्रदर्शने। **प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमानत्वेन मानम्, अनुमानादिमानत्वेन अमानम्। एवमनुमानाद्यपि** स्वगतेनैव मानत्वेन मानम्, मानान्तरमानत्वेन त्वमानमिति। **अन्यथा**–एवमनभ्युपगमे **तत्प्रतिनियतत्वाभावः**–प्रत्यक्षादेर्नियतत्वाभावः।

---

१ प्रथमे खण्डे ३२तमे पृष्ठे ३३तमे च। अत्र 'प्रमाणप्रमेयादि' इति पाठो नास्ति, किन्तु 'प्रमाणादि' इति पाठः। २ आद्ये खण्डे ३२तमे पृष्ठे। ३ प्रथमे खण्डे ३२तमे पृष्ठे ३३तमे च। ४ 'सति अस्य अनेका०' इति क–पाठः। ५ प्रथमे खण्डे ३२तमे पृष्ठे।

(मूलम्)

स्वव्यक्तिमानत्वेन मानत्वात्, मानान्तरमानत्वेन त्वमानत्वात् ॥

इत्थं तदाभासमपि भावनीयम्, तस्याप्यनेकात्मकत्वात् विसंवादेन तदाभास[1]तया व्याप्तेः, तत्राव्यभिचारेण मानलक्षणयोगः तस्यापि ज्ञेयत्वात् ततस्तत्प्रतीतेश्चेति भावना ॥

न च प्रमेयवदपरिच्छित्त्यात्मकमेवैतत्, तथाऽप्रतीतेर्लोकादिविरोधात् अदृष्टविभ्रमप्रतीत्यात्मकतया तु तदाभासता ॥

एवं हेत्वाभासेऽप्यसिद्धादौ साध्यविपर्ययप्रतिबद्धतया तत्र हेतु-

(स्वो० व्या०)

इति-एवं **स्यान्मानं**-कथञ्चिन्मानं स्वगतमानत्वेनैव । इति-एवं **शोभनैव तत्त्वनीतिः** । एतदेवाह-**कथञ्चित् स्वव्यक्तिमानत्वेन मानत्वात्, मानान्तर[2]मानत्वेन त्वमानत्वात्** इति ॥

इत्थम्-एवं **तदाभासमपि**-प्रमाणाभासमपि **भावनीयं** तदतदात्मकमेव । कथमित्याह-**तस्यापि**-तदाभासस्य । किमित्याह-**अनेकात्मकत्वात्**, तदतदात्मकत्वादित्यर्थः । एतदेवाह-**विसंवादेन**, विषयगतेनेति प्रक्रमः । **तदाभासतायाः**-प्रमाणाभासतायाः **व्याप्तेः** । किमित्याह-**तत्र**-[3]विसंवादे **अव्यभिचारेण** हेतुना तदाभासतायाः । किमित्याह-**मानलक्षणयोगः** [4]स्वव्याप्यगमकत्वात् । **तस्यापी**त्यादि । तस्यापि-विसवादस्य **ज्ञेयत्वात्** तथाज्ञायमानत्वेन **ततः**-तदाभासात् **तत्प्रतीतेश्च**-विसवादप्रतीतेश्च यथावस्थितज्ञेयाधिगमनिमित्तं च मान**मिति भावना** ॥

न चेत्यादि । न च **प्रमेयवदि**ति निदर्शनं व्यतिरेकि, **अपरिच्छित्त्यात्मकमेव**-एकान्तेन **एतत्**-तदाभासम् । कुत इत्याह-**तथाऽ[5]प्रतीतेः**-अपरिच्छित्त्यात्मकत्वेनाप्रतीतेः । अप्रतीतिश्च **लोकादिविरोधात्**, लोकसमययुक्तिविरोधादित्यर्थः । **अदृष्टे**त्यादि । अदृष्टात्-कर्मणो विभ्रमः अदृष्ट**विभ्रमः**, तत्प्रधाना **प्रतीतिः तदात्मकतया** पुनः कारणेन **तदाभासता**-मानाभासता परिच्छित्त्यात्मकत्वेऽपि ॥

एवं सामान्येन मानाभासस्य कथञ्चिन्मानतामभिधायाधुनाऽनुमानाभासमधिकृत्य आह-**एवमि**त्यादि । एवम्-उक्तनीत्या **हेत्वाभासेऽपि** । किम्भूते इत्याह-**असिद्धादौ**-असिद्धानैकान्तिकविरुद्धे **साध्यविपर्ययप्रतिबद्धतया** कारणेन **तत्र**-

(विवरणम्)

(१७) प्रमाणाभासतया व्याप्तेरिति । सर्वमपि प्रमाणाभास विषयविसंवादेन व्याप्तमित्यर्थः । ततो विसवादे साध्ये प्रमाणाभासमपि प्रमाणमित्यायातमिति ॥

१ 'तया व्याप्ते' इति ग-पाठ । २ 'मानत्वेनामान०' इति ङ-पाठ । ३ 'वादेन अव्यभि०' इति क-पाठ । ४ 'स्वव्यापकत्वात्' इति क-पाठ । ५ 'प्रतीते परि०' इति ङ-पाठ ।
अनेकान्त० ३०

(मूलम्)

त्वेऽन्यत्राहेतुत्वमित्यनेकात्मकता। ततश्चैवं तदतदात्मकमेव प्रमाणप्रमेयरूपं सर्वं वस्तुतत्त्वम्। न च विरोधभाग्, विरोधासिद्धेः सदसदादीनामितरेतरानुवेधात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः प्रमाणाविरोधात्, तथैव तत्प्रवृत्तेः, प्रतिनियतत्ववेदनादन्वयव्यतिरेकसिद्धेः, अन्यथा प्रतीत्यभावाद् वस्तुन एवानुपपत्तेः, नियमतो विरोधात्, सर्वत्रैकान्तवादिनस्तदसत्तापत्तिलक्षणो[1] विरोध इति निदर्शितं प्राक्[2]॥

एतेनैकदा वस्तुवस्त्वन्तरानापत्तिलक्षणो विरोधः प्रत्युक्तो य उच्यते परैः छाया-ऽऽतपवत् शीतोष्णवत् सुख-दुःखवद् वेति। कुतः? असमानत्वात्। न हि छाया-ऽऽतपादिवदितरेतराननुविद्धाः

(स्वो० व्या०)

साध्यविपर्यये हेतुत्वे तद्धर्मकत्वेन अन्यत्र—साध्ये अहेतुत्वमिति—एवं अनेकात्मकता हेत्वाभासेऽपि। ततश्चेत्यादि। ततश्चैवम्—उक्तनीत्या तदतदात्मकमेव प्रमाणप्रमेयरूपं सर्वं वस्तुतत्त्वम्। न च विरोधभागेतत्, विरोधासिद्धेः। असिद्धिश्च सदसदादीनाम्। 'आदि'शब्दान्नित्यानित्यादिग्रहः। किमित्याह—इतरेतरानुवेधात् कारणात्। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः—सदसदाद्यनुपपत्तेः तथा प्रमाणाविरोधात्। अविरोधश्च तथैव—सदसदादिप्रकारेणैव तत्प्रवृत्तेः—प्रमाणप्रवृत्तेः प्रतिनियतत्ववेदनात् नेदं सदसद्रूपताभावे। तथाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धेः नेयं[3] नित्यानित्यताभावे। इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा प्रतीत्यभावात् कारणात् वस्तुन एवानुपपत्तेः, नियमतो विरोधात्। एतदेव निगमयति—सर्वत्रेत्यादि। सर्वत्र—सदसदादौ एकान्तवादिनः किमित्याह—तदसत्तापत्तिलक्षणः—सदाद्यसत्तापत्तिलक्षणः विरोधः। इति—एवं निदर्शितं प्राक्—सदसद्रूपाधिकारे[4]॥

एतेनेत्यादि। एतेन—अनन्तरोदितेन एकदा—एकस्मिन् काले वस्तुनो वस्त्वन्तरानापत्तिर्वस्तुवस्त्वन्तरानापत्तिः सैव लक्षणं यस्य विरोधस्य स तथाविधो विरोधः प्रत्युक्तो य उच्यते परैः—एकान्तवादिभिः। एनमेवाह छाया-ऽऽतपेत्यादिना। छायाऽऽतपवदिति निदर्शनम्। एवं शीतोष्णवत् सुखदुःखवद् वेति निदर्शनम्। बहुत्वं विरोधव्याप्तिसन्दर्शनार्थम्। कुतोऽयं प्रत्युक्त इत्याह—असमानत्वात्। असमानत्वमेवाह—न हि छायाऽऽतपादिवत् प्रतिनियततया इतरेतरा-

१ 'सत्त्वापत्ति०' इति ग–पाठः। २ प्रथमे खण्डे प्रथमेऽधिकारे। ३ 'नेयं निपात्या नित्य०' इति ङ–पाठः। ४ प्रथमे खण्डे।

(मूलम्)

सदसदादयः, तद्वत् केवलानुपलम्भात् तथास्वभावत्वात् तथाऽनुभवसिद्धेरिति छायाऽऽतपानुविद्धा न भवतीति विरोधकल्पनायामपि कः प्रसङ्गः सदसदादिषु? । न ह्यणुरचेतन इति ज्ञानेऽपि [1]तद्वत् तद्विरोधाभिधानं युक्तम्, तत्स्वभावभेदोपपत्तेः इत्येवं शीतोष्णादिष्वपि योज्यम् ॥

एवं च 'अस्य तदतद्वादिनो निष्कलङ्कमतिसमुत्प्रेक्षितसन्न्यायानुसारतः सर्वमेव प्रमाणप्रमेयादि प्रतिनियतं न घटते'[2] इति वचनमात्रम्, तदतद्वादिन एव स्वपरभावाभावोभयात्मकतया सर्ववस्तूनां प्रतिनियतत्वसिद्धेः, [3]अन्यथा चासिद्धेः, इतरेतरात्मक-

---

(स्वो० व्या०)

नन्वनुविद्धाः सदसदादयः, किन्त्वितरेतरानुविद्धा इति । कुत इत्याह–**तद्वत्**–छाया-ऽऽतपादिवत् **केवलानुपलम्भात्** सदसदादीनाम् । अनुपलम्भश्च **तथास्वभावत्वात्**–इतरेतरानुविद्धस्वभावत्वात् । तथास्वभावत्वं च **तथाऽनुभवसिद्धेः** इतरेतरानुविद्धसदसदाद्यनुभवोपलब्धेः । **इति**–एव **छायाऽऽतपानुविद्धा न भवति । इति**–एव **विरोधकल्पनायामपि** सत्यां छाया-ऽऽतपादीनां **कः प्रसङ्गः सदसदादिषु** लक्षणभेदात्? । एतत्प्रकटनायैवाह **न ह्यणुरि**त्यादिना । **न ह्यणुः अचेतन इति** कृत्वा **ज्ञानेऽपि** चेतने **तद्वत्**–अणुवत् **तद्विरोधाभिधानं**–चेतनत्वविरोधाभिधानं **युक्तम्** । कथं न युक्तमित्याह–**तत्स्वभावभेदोपपत्तेः** तयोः–अणु-ज्ञानयोः स्वभावभेदस्तत्स्वभावभेदस्तदुपपत्ते**रिति । एवं शीतोष्णादिष्वपि** निदर्शनेषु **योज्यम्** ॥

एवं चेत्यादि । **एवं च**–उक्तनीत्या **अस्य तदतद्वादिनः**–स्याद्वादिनः **निष्कलङ्कमतिसमुत्प्रेक्षित**श्चासौ **सन्न्याय**श्च **तदनुसारतः**–तदनुसारेण । किमित्याह–**सर्वमेव प्रमाणप्रमेयादि प्रतिनियतं न घटते इति वचनमात्रं** निरर्थकं मूलपूर्वपक्षोक्तमिति । कथमित्याह–**तदतद्वादिन एव**–अनेकान्तवादिन एव **स्वपरभावाभावोभयात्मकतया** कारणेन **सर्ववस्तूनां**–प्रमाणादीनां **प्रतिनियतत्वसिद्धेः** कारणात्, **अन्यथा चासिद्धेः** प्रतिनियतत्वस्य । असिद्धिश्च

---

१ 'तत्तद्विरोधा०' इति ग–पाठ । २ द्रष्टव्य खण्डस्याद्यस्य ३२तम पृष्ठ ३३तम च । अत्र 'प्रमाण॰प्रमेयादि'रूपपाठस्य स्थाने 'प्रमाणादि'पाठ । ३ 'अन्यथा , तदसिद्धे , इतरे०' इति क–पाठ. । ४ द्रष्टव्यमाद्यस्य खण्डस्य ३२तम पृष्ठ ३३तम च ।

(मूलम्)

त्वेन तत्स्वरूपहानिप्रसङ्गात् ॥

एतेन 'यः पश्यत्यात्मानम्'[1] इत्ययमपि सङ्ग्रहग्रन्थः प्रत्युक्तः, उक्तार्थसङ्ग्रहपरत्वात्, तस्य च निराकृतत्वात्, अतोऽनेकान्तात्मक एव वस्तुतत्त्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारसिद्धिरुक्तवत् सकलदोषविरहादिति ॥

एवमनेकान्तात्मकमिह तत्त्वं दर्शितं मया लेशात् ।
जडजनहिताय कृपया गुरुप्रसादाज्जडेनापि ॥ १ ॥[2]
प्रतिपक्षदोषवत्या ये खल्वेकान्तवादयुक्त्याऽपि ।
विस्मयमुपनीयन्ते त इह जडाः प्रस्तुता नान्ये ॥ २ ॥[3]

(स्वो० व्या०)

इतरेतरात्मकत्वेन पररूपाभावाभावेन पररूपप्राप्त्या । इतरेतरात्मकत्वमनेनेतरेतरात्मकत्वेन **तत्स्वरूपहानिप्रसङ्गात्**–प्रमाणादिवस्तुस्वरूपहानिप्रसङ्गात् । प्रमाणस्य प्रमेयरूपापत्त्या प्रमेयस्यापि प्रमाणरूपापत्त्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति ॥

उपसंहरन्नाह–**एतेने**त्यादि । एतेन–अनन्तरोदितेन सर्वेणैव[4] **यः पश्यत्यात्मानमित्ययमपि सङ्ग्रहग्रन्थः**–मूलपूर्वपक्षोपन्यस्तः[5] **प्रत्युक्तः** । कुत इत्याह–**उक्तार्थसङ्ग्रहपरत्वात्** तस्य, **तस्य च**–उक्तार्थस्य **निराकृतत्वात्** । **अतः**–अस्मात् कारणात् **अनेकान्तात्मक एव वस्तुतत्त्वे** किमित्याह–**प्रमाणप्रमेयव्यवहारसिद्धिः** । कुत इत्याह–**उक्तवत्**–यथोक्तं तथा । किमित्याह–**सकलदोषविरहादिति** ॥

उपसंहरन्नाह–**एवमि**त्यादि । एवम्–उक्तनीत्या **अनेकान्तात्मकमिह**–प्रकरणे **तत्त्वं दर्शितं मया लेशात्** लेशेन । किमित्याह–**जडमतिहिताय** । केन हेतुनेत्याह–**कृपया** । कुतो हेतोरित्याह–**गुरुप्रसादात्** । किंविशिष्टेन मयेत्याह–**जडेनापि**–मन्दबुद्धिनाऽपि ॥ १ ॥

अधिकृतार्थमेव[6] विशेषेण व्याचिख्यासुराह–**प्रतिपक्षे**त्यादि । प्रतिपक्ष**दोषवत्या** नित्याद्यर्थगोचरया **ये खलु**–य एव **एकान्तवादयुक्त्याऽपि** नित्यस्य क्रम-यौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिलक्षणया प्रतिपक्षदोषवती चेयमनित्यस्यापि तथैव तद्विरोधादिति **विस्मयमुपनीयन्ते** ये तथाविधालोचनारहिताः **त इह**–प्रक्रमे **जडाः प्रस्तुताः, नान्ये**–एकान्ताभिनिविष्टा अभिगृहीतमिथ्यादृष्टय इति ॥ २ ॥

---

१ द्रष्टव्यं प्रथमस्य खण्डस्य ३३तमं पृष्ठम् । २–३ आर्या । ४ 'स वैणैव यः' इति ङ–पाठः ।
५ द्रष्टव्यं प्रथमे खण्डे ३३तमं पृष्ठम् । ६ 'अधिकृतार्यार्थमेव' इति ङ–पाठः ।

(मूलम्)

प्रतिपक्षदोषदर्शनविधिना शक्यं च कर्तुमेतेषाम् ।
सद्बोधहितं प्रायः कृपाऽप्यतः सङ्गतैतेषु ॥ ३ ॥[1]

(स्वो० व्या०)

प्रतिपक्षेत्यादि । **प्रतिपक्षदोषदर्शनविधिना** निरन्वयनाशपक्षे तदुत्तराहेतुकत्वाद्यापत्तिलक्षणेन **शक्यं च कर्तुमेतेषां**–प्रस्तुतजडानां किमित्याह–**सद्बोधहितं प्रायः**–बाहुल्येन **कृपाऽप्यतः** कारणात् **सङ्गता** मोहासुखसंवेगयुतकृपात्यागतः अन्यहितयुतत्वेन **एतेषु**–अधिकृतजडेषु ॥ ३ ॥

(विवरणम्)

(८-९) **मोहासुखसंवेगयुतकृपात्यागतोऽन्यहितयुतत्वेनेति** । इह त्रिविधः संवेगः–मोहगर्भः असुखगर्भः स[2]ज्ज्ञानगर्भश्चेति । तथा च पठन्ति–

"आर्त्तध्यानाख्यमेकं स्यान्मोहगर्भं तथा परम् ।
सज्ज्ञानसङ्गतं चेति वैराग्यं त्रिविधं मतम् ॥[3]
[4]ईष्टतरवियोगादिनिमित्तं प्रायशो हि यत् ।
यथाशक्त्याऽपि हेयादावप्रवृत्त्यादि[5]वर्जितम् ॥[6]
[7]उद्वेगकृद्विषादाढ्यमात्मघातादिकारणम् ।
[8]आर्त्तध्यानं ह्यदो मुख्यं वैराग्यं लोकसम्मतम् ॥[9]
एको नित्यस्तथा कक्षेऽस्य [10]सम्बन्धेहः(?)
सर्वं निश्चयाद् भूयो भवनैर्गुण्यदर्शनात् ॥[11]
तत्त्यागायोपशान्तस्य सद्वृत्तस्यापि भावतः ।
वैराग्यं तद्गतं यत् तन्मोहगर्भमुदाहृतम् ॥[12]
भूयांसो [13]नामिनो बद्धा [14]बाह्येनेच्छादिना ह्यमी ।
आत्मानस्तद्वशात् कष्टं भवे तिष्ठन्ति दारुणे ॥[15]
एवं विज्ञाय तत्त्यागविधित्यागश्च सर्वथा ।
वैराग्यमाहुः सज्ज्ञानसङ्गतत्त्व[16]दर्शिनम् ॥"[17]

ततः मोहयुक्तस्यासुखयुक्तस्य प्राणिनो यः सवेगस्तद्युक्ता याऽसौ कृपा तस्याः त्यागतः–परिहारात् सकाशाद् यदन्यत् लक्षण[18]माभ्या कृपाभ्यां तृतीय[19]कृपालक्षणं हितं तद्युतत्वेनेति ॥

---

१ आर्या । २ 'सज्ञान०' इति च–पाठ । ३ अनुष्टुप् । ४ 'सवेगश्च वैराग्य इष्टतर०' इति च–पाठ । ५ 'वर्तेता' इति ख–च–पाठ । ६ अनुष्टुप । ७ 'उद्वगकृषिदाद्यमात्म०' इति ख–च–पाठ । ८ 'आर्त ध्यान यदो' इति च–पाठ । ९ अनुष्टुप् । १० 'सम्बन्धेह' इति च–पाठ । ११–१२ अनुष्टुप् । १३ 'नमिनो' इति च–पाठ । १४ 'बाह्येने स्यादिना' इति च–पाठ । १५ अनुष्टुप् । १६ 'दर्शनम्' इति च–पाठ । १७ अनुष्टुप् । १८ 'मात्रा कृपा+या' इति च–पाठ । १९ 'क्रियालक्षण' इति ख–पाठ. ।

(मूलम्)

जातो गुरुप्रसादादेतत्सम्पादने समर्थोऽहम् ।
न च चित्रं सत्सङ्गो ह्यसतोऽपि न निष्फलो भवति ॥ ४ ॥[1]
मन्दनयनोऽपि लोके सहस्ररश्मिप्रभावतो नियमात् ।
पश्यति किञ्चिदवितथं वस्तुनि सर्वत्र सिद्धमिदम् ॥ ५ ॥[2]
सद्गुरुयोगेनापि च न यतो मे तदनुरूपबोधाप्तिः ।
स्वकृतापराधतस्तज्जड एवास्मीत्यसन्दिग्धम् ॥ ६ ॥[3]

(स्वो० व्या०)

जात इत्यादि। जातः–निष्पन्नः **गुरुप्रसादात्** हेतोः **एतत्सम्पादने**–सद्बोधहितसम्पादने **समर्थोऽहं** गुरुप्रसादसामर्थ्यमेतत्। **न च चित्रमे**तत् । **सत्सङ्गो** यस्मात् **असतोऽपि**–पुंसो मादृशस्य **न निष्फलो भवति,** किन्तु सफल एव भवतीति ॥ ४ ॥

अधिकृतमेव दृष्टान्तेन समर्थयन्नाह **मन्दे**त्यादिना । **मन्दनयनोऽपि**–प्रमाता रात्र्यन्धादिः **लोकेऽस्मिन् सहस्ररश्मिप्रभावतः**–आदित्यप्रभावेन **नियमात् पश्यति किञ्चित्** । तथाविधं धर्मजातं **अवितथं**–यथावस्थितमेव **वस्तुनि**–स्थाण्वादौ **सर्वत्र सिद्धं**–प्रतिष्ठित**मिदं** लोक इति ॥ ५ ॥

सद्गुर्वित्यादि । **सद्गुरुयोगेनापि च** हेतुना **न यतो मे तदनुरूपबोधाप्तिः**–सद्गुरुयोगानुरूपबोधाप्तिः । कुतो नेयमधिकृत्याह–**स्वकृतापराधतः**–स्वकृतकर्मापराधेन **तत्**–तस्माज्जड **एवास्मीत्यसन्दिग्धमे**तत् ॥ ६ ॥

(विवरणम्)

इति श्री**मुनिचन्द्र**सूरिविरचितेऽ**नेकान्तजयपताकोद्द्योतदीपिकावृत्तिटिप्पणके मुक्तिवादाधिकारः** समाप्तः । तत्समाप्तौ च समाप्तमिदं निजविनेय**रामचन्द्रगणि**कृतात्यन्तान्तरङ्गसात्वाहाय्येन श्रीम**दनेकान्तजयपताकावृत्तिटिप्पणकम्** इति।

कष्टो ग्रन्थो मतिरनिपुणा सम्प्रदायो न तादृक्
शास्त्रं तत्रान्तरमतमतं सन्निधौ नो तथापि ।
स्वस्य स्मृत्यै परहितकृते चात्मबोधानुरूपं
मागामागः परमहमिह व्यावृतश्चित्तशुद्ध्या ॥[7]

इत्यनेकान्तजयपताकोद्द्योतटिप्पणकं समाप्तम्। प्रत्यक्षरगणनया टिप्पणकस्य मानं ग्रंथाग्रं [9]२००० ॥

१–३ आर्या। ४ 'गणितात्यन्ता' इति च–पाठः। ५ 'रङ्गथाय्येन श्री०' इति ख–पाठः; च–पाठस्तु रङ्गथाय्पेन श्री०। 'रङ्गसाहाय्येन' इति स्यात्। ६ 'मागामागः पमहमिह व्यापृतश्चित्त०' इति ख–च–पाठः। ७ मन्दाक्रान्ता। ८ 'गणनायां' इति च–पाठः। ९ '१७५०' इति च–पाठः।

(मूलम्)

न च तस्यैवायं खलु दोषो यद् विषययोग्यतासदृशः ।
कृत एव हि तेन गुणः स्ववीर्यतः समधिको मन्ये ॥ ७ ॥[1]
आलोच्यमतो ह्येतत् प्रकरणमजडैरपि प्रसादपरैः ॥
जडजनहितार्थमेते शिष्टादृतवल्लभाः प्रायः ॥ ८ ॥[2]
न च शिष्टानामुचिते स्खलितं परिहितनिबद्धकक्षाणाम् ।
अभ्यर्थना पुनरियं तत्स्मृतये प्रकरणसमाप्तौ ॥ ९ ॥[3]
कृत्वा प्रकरणमेतद् यदवाप्तं कुशलमिह मया तेन ।
मात्सर्यदुःखविरहाद् गुणानुरागी भवतु लोकः ॥ १० ॥[4]

(स्वो० व्या०)

न चेत्यादि । न च **तस्यैव**–सद्गुरोरयं **खलु दोषः यत्**–यस्मात् **विषययोग्यतासदृशः**–कर्मयोग्यतानुरूपः **कृत एव तेन**–गुरुणा **गुणः स्ववीर्यतः**–आत्मसामर्थ्यात् **समधिको मन्ये** एवमहमिति ॥ ७ ॥

आलोच्यमित्यादि । आलोच्यम्–आलोचनीय**मतः**–अस्मात् गुरुकृतगुणात् **हि**–यस्मादर्थे अस्य च व्यवहितः सम्बन्ध इति दर्शयिष्यामः । किमालोच्यमित्याह–**एतत् प्रकरणम्** । कैरित्याह–**अजडैरपि**–प्रकरणकाराद् विद्वत्तमैरपीत्यर्थः । किम्भूतैरित्याह–**प्रसादपरैः** प्रकरणकारे इति । किमर्थमित्याह–**जडजनहितार्थम्** । कथमेतदालोचनात् तद्धितमित्याह–**एते**–जडा यस्मात् **शिष्टादृतवल्लभाः प्रायः** परप्रत्ययेन प्रवृत्तेः ॥ ८ ॥

न चेत्यादि । न च **शिष्टानां**–महात्मनामु**चिते** कर्त्तव्ये **स्खलितम्**, भवति इति शेषः । किंविशिष्टानामित्याह–**परहितनिबद्धकक्षाणाम्** । वस्तुतः परहितनिबद्धकक्षत्वमेव शिष्टानां शिष्टत्वम् । यद्येवं किमर्थमेषां प्रकरणालोचनं प्रति प्रार्थना इत्याशङ्कापोहायाह–**अभ्यर्थना पुनरियं**–प्रकरणालोचनगोचरा **तत्स्मृतये**–शिष्टस्मृत्यर्थं मङ्गलबुद्ध्या **प्रकरणसमाप्तौ** ॥ ९ ॥

अवसानमङ्गलार्थमिति योऽर्थः स्वभूमिकौचित्यतः प्रकरणकारः समाप्य प्रकरणं कुशलयोगोऽयमिति प्रणिधानमाह कृत्वेत्यादिना । **कृत्वा प्रकरणमेतत्**–अनेकान्तजयपताकाख्यं **यदवाप्तं कुशलं**–पुण्यं शुभयोगासेवनेन **इह**–लोके **मय**ेत्यात्मनिर्देशः **तेन**–कुशलेन कथं भवत्वित्याह–**मात्सर्यदुःखविरहात्**–मात्सर्यदुःखविरहेण **गुणानुरागी**–गुणप्रमदसङ्गतो **भवतु लोकः** सर्व एव ॥ १० ॥

१–४ आर्या ।

(मूलम्)

नमः श्रुतदेवतायै। समाप्तं चेदमनेकान्तजयपताकाख्यं प्रकरणम्। कृतिरियं श्वेतभिक्षुश्रीहरिभद्राचार्यस्येति ॥

(स्वो० व्या०)

प्रणिधानमेतदिदं वाऽनुभूयमानावस्थोचितं तत्त्वतस्तदर्थाभावेऽपि कुशलाशयकारि आरोग्यबोधिलाभप्रार्थनाकल्पमिति विद्वद्भिः परिभावनीयम् ॥

नमो वाग्देवतायै भगवत्यै ॥

समाप्तं चेदमनेकान्तजयपताकाख्यं प्रकरणं कृतिर्धर्मतो जा(या)किनीमहत्तरासूनोराचार्यस्य हरिभद्रसूरेः । टीकाऽप्येषाऽवचूर्णिका **भावार्थमात्रावेदनी** नाम तस्यैवेति ॥

नमोऽस्त्वनभियुक्तेभ्यो मन्दधीभ्यो विशेषतः ।
यत्प्रभावाद् द्वयमपि ग्रन्थकारत्वमागता ॥ १ ॥

इति श्रीमदनेकान्तजयपताका समाप्ता । ग्रन्थाग्रं ८२५० ॥

---

१ 'चार्यश्रीहरि०' इति ङ-पाठः। २ 'समाप्ताः छ ॥ अनेकान्तजयपताकावृत्तिः संपूर्णम् ॥ शुभ(भं) भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥' इति ङ-पाठः ।

मतिर्बौद्धाः! शुद्धा प्रभवति कथं साऽद्य भवतां
[1]विचारश्चार्वाकाः! प्रचरति कथं चारुचतुरः!।
कुतर्कस्तर्कज्ञाः! किमपि स कथं तर्कयति यः
सति स्याद्वादाङ्के प्रकटहरिभद्रोक्तवचने ॥ १ ॥[2]

ग्रावग्रन्थिप्रमाथिप्रकटपटुरणत्कारवाग्भारतुष्ट-
प्रेङ्खद्दर्पिष्ठदुष्टप्रमदवशभुजास्फालनोत्तालवालाः।
यद् दृष्ट्वा मुक्तवन्तः स्वयमतनुमदं वादिनो हारिभद्रं
[3]तद् गम्भीरं प्रसन्नं न हरति हृदयं भाषितं कस्य जन्तोः? ॥२॥[4]

यथास्थिताऽर्हन्मतवस्तुवेदिने
निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थनृमूढतारये
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥[5]

सितपटहरि[6]भद्रग्रन्थसन्दर्भगर्भं
विदितमभयदेवं निष्कलङ्काकलङ्कम् ।
सुगतमतमथालङ्कारपर्यन्तमुच्चै-
स्त्रिविधमपि च[7] तर्कं वेत्ति यः साङ्ख्य-भट्टौ ॥४॥[8]

श्रीमत्सङ्गमसिंहसूरिसुकवेस्तस्या[9]ङ्घ्रिसेवापरः
शिष्यः श्रीजयसिंहसूरिविदुषस्त्रैलोक्यचूडामणेः ।
यः श्री'नागपुर'[10]प्रसिद्धसुपुरस्थायी श्रुतायागतः
श्लोकान् पञ्च चकार सारजडिमाऽसौ यक्षदेवो मुनिः ॥ ५ ॥[11]

[12]समाप्तं चेदमनेकान्तजयपताकासूत्रं सम्पूर्णमिति ग्र० ३७५०
श्रीरस्तु ॥

---

१ 'विचारश्चार्वाक प्रचरति' इति **क**-पाठ । २ शिखरिणी । ३ 'तद्गम्भीरप्रसन्न' इति **ग**-पाठ । ४ स्रग्धरा । ५ वशस्थविलम् । ६ 'भद्र ग्रन्थ०' इति **ग**-पाठ । ७ 'वत्तार्कं तेत्ति य साङ्ख्य०' इति **क**-पाठोऽशुद्ध । ८ मालिनी । ९ 'स्याह्रिसेवा०' इति **ग**-पाठ । १० 'पुरे प्रसिद्ध' इति **ग**-पाठ । ११ शार्दूलविक्रीडितम् । १२ एतत्स्थाने **ग**-प्रतौ पाठोऽयम्–'इति अनेकान्तजयपताकाख्य प्रकरणम् ॥श्री ॥'

NOTES

(VOLUME I)

P. 1, l. 9. This line or its variant noted in the foot-note may be from the pen of the author or more probably from that of a copyist. Same seems to be the case with l. 10 of p. 2.

P. 1, l. 10. It was customary for the writers in Saṁskṛta and Pāiya to commence their work with a salutation or benediction. This is called 'maṅgala'[1]. The salutation is three-fold according as the deity in question is favourite (*iṣṭa*), appropriate (*samucita*) or both. Though our author says in his com. (p. 2[2]) that Lord Mahāvīra is his favourite deity, he is the appropriate deity, too, as this author is not only a *Jaina* but a *Jaina* saint as well and a spiritual descendent of Lord Mahāvīra himself.

P. 1, l. 10. 'Jayati' means 'is victorious'. Mammaṭa has used this in the sense 'I salute' in his *Kāvyaprakāś'a* (I, 1)[3], for, whoever is victorious is honoured and saluted for the outstanding merits that led to his success or on the practical principle that 'nothing succeeds like success'. Haribhadra has used 'jayati' in two senses (vide p. 3 of his com.): (i) he subdues-vanquishes and (ii) he surpasses all on account of his *guṇas*. Here the word 'guṇa' may mean virtue, merit or excellence. The first sense is explained in two ways: (a) the act of subduing which was done in a state prior to the attainment of omniscience or salvation is here figuratively referred to as the present one and (b) the result obtained by vanquishing the *karmans* is still there; for, the greatness accruing from it has not perished. The second sense is derived by the author on the ground that 'a root in Sk. has more than one meaning'.

P. 1, l. 10. 'Rāga' means 'attachment', and its complete destruction implies that of *dveṣa* (aversion), too.

P. I, l. 10. The word 'sarvajña' is explained on p. 3, ll. 25-26 as one who knows everything, subtle, concealed and distant.

P. 1, l. 10. Mahāvīra is worshipped by lords of gods i.e. by the sixty-four *Indras*[4] according to the *S'vetāmbaras*. This conception is based

---

1 See pp. 248–249.

2 When no number of the volume is mentioned No. I is to be taken as understood till we come to "Notes" on Vol. II, when the reverse is to be assumed.

3 In its *vṛtti* Mammaṭa himself says: "जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तां प्रति 'अस्मि प्रणतः' इति लभ्यते".

4 For details see my "Notes" (pp. 298–299) on *Nyāyakusumāñjali*.

upon the *Jaina* doctrine (common with that of the *Bauddhas* and the *Vaisnavas*) that 'man in his spiritual perfection is higher than gods'

P 1, ll 10-11 The first four adjectives[1] in this verse viz (i) विनिर्जितराग, (ii) सर्वज्ञ, (iii) त्रिदशनाथकृतपूज and (iv) सद्भूतवस्तुवादी respectively connote four *mūlātis'ayas* (fundamental excellences) of Mahāvīra They are (a) अपायापगमातिशय, (b) ज्ञानातिशय, (c) पूजातिशय and (d) वचनातिशय also known as वागतिशय For details see *The Jaina Religion* and *Literature* (Vol II, ch XIV)

P 1, l 11 According to Jainism there are only four grades of existence (*gatis*), and they are associated with four types of living beings viz celestial (*deva*), human (*manusya*), infernal (*nāraka*) and sub-human (*tiryac*) respectively So *s'iva-gati* is only a metaphorical conception, and hence it is at times referred to as the fifth *gati* It means a grade of salvation

P 1, l 11 The word 'vīra' occurring in 'Mahāvīra' is derived in two ways on p 4, ll 7-10 They are noted by Maladhārin Hemacandra Sūri in his com (p 1b) on Haribhadra's *Āvas'yakavrtti* While doing so, he has quoted the following verse —

"विदारयति यत्कर्म तपसा च विराजते ।
तपोवीर्येण युक्तश्च तस्माद् 'वीर' इति स्मृत ॥"

Mahāvīra is the name of the 24th—last *Tīrthankara* of the *Jainas* that flourished in India in this present 'Hundā' *avasarpinī* He attained omniscience on the bank of the Rjupālikā river (see p 198) He lived from 599 B C to 527 B C[2] For his life see JRL (Vol I, pp 20-23)

P 1, l 13 'Nyāya', a homonym[3], here means a rule

P 1, l, 14 *Karman* is the foreign element—the fine matter attracted and amalgamated by an embodied soul while carrying on an activity physical, vocal or mental For details see *The Doctrine of Karman in Jaina Philosophy* (pp VIII & XI-XII) and JRL (Vol I, ch XIII)

P 1, l 17. The word 'sātmya' is explained-defined on p 7 as 'that whereby an individual experiences happiness even when food, drink etc are opposed to his or her nature'

P 1, l 20 By 'jada' are meant those persons who are dull in intelligence (vide p 8, l 13) but who are all the same open to correction (vide Vol II, p 236, l 30)

---

1 These very adjectives in this order occur in the opening verse of *Dhammasangahani* The propriety of each of them is discussed by Malayagiri Sūri in his com (pp 2a-3a) on this work.

2 See intro (p XII, fn. 3)

3 I use this word in the sense of *anekārthin i e* one having more than one meaning Thus it is a multi-meaning word.

P. 1, l. 21. The text is styled as 'prakarana' on this page and on pp. 2, 3, 8 and 10 and in Vol. II on pp 236 239 and 240. 'Prakaraṇa' here neither stands for a dramatic work as defined in Bharata's *Nāṭyas'āstra* (XVIII, 45) nor for a chapter—a division of a work; but it connotes a work in general. It is defined on p. 9, ll. 14–15. In *Saptapadārthī* 'prakarana' is defined as under:—

"शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
आहुः 'प्रकरण' नाम ग्रन्थभेद विपश्चितः ॥"

The author has referred to himself as 'prakaranakāra' on p. 2, l. 23; p. 3, l. 6; p. 8, l. 9 of Vol I and on p 239, ll. 17, 18 & 26 of Vol. II and as 'granthakāra on p. 8, l. 18 of Vol I and on p 168, l 24 of Vol. II.

Looking to the available treatises of the *Jainas*, Haribhadra seems to be the first amongst them to name his work as 'prakarana' For, we have no knowledge of any work or works of his predecessor or predecessors which have been styled by the author himself as 'prakarana'. Gandhahastin Siddhasena Gaṇi in his com (pt. II, p. 78) to Vācakavarya Umāsvāti's *Tattvārthādhigamasūtra* (VII, 10) and its *svopajña Bhāṣya*, mentions *S'aucaprakaraṇa* as one of the treatises composed by Umāsvāti. But it remains to be ascertained whether this work was so named by Umāsvāti himself or not. He has, no doubt, used the word 'prakarana' in his *Bhāṣya* (p. 93) as already noted in the intro. (p. XIII) of Vol. I of AJP.

The word 'prakarana' is explained in another context by Vādin Deva Sūri in his *Syādvādaratnākara* (p. 7) as under:—

"वर्णात्मकं पदम्। पदात्मकं सूत्रम्। सूत्रसमूहः प्रकरणम्। प्रकरणसमूहो यथासमयं परिच्छेदो वा पदो वा आह्निकं वा अध्यायो वा तत्समूहश्च शास्त्रमिति शास्त्रलक्षणम्।"

The word *pagaraṇa* (Sk. *prakaraṇa*) occurs in *Visesāvassayabhāsa* (v. 1115[1]), and the commentator Hemacandra explains it as a division of a work. Similarly 'payarana' is met with, in the *svopajña vrtti*[2] of *Siddhahemacandra* (VIII, 1, 246). There it means a topic as is the case with this word 'prakaraṇa' occurring on p. 303 of AJP.[3]

P. 1, l. 22. The author has here referred to himself in the plural number; but he has given no explanation about it on p. 8, l. 18. He has used the plural number for himself several times e. g. on pp. 38, 59, 65, 78, 79, 81, 82, 125, 152, 186, 237, 244, 274, 279[4], 286, 302, 324, 327, 351, 362,

1 "पय-वक्क-पगरण-ज्झाय-पाहुडाइनियतक्कमपमाणं ।
तदणुसरता सुहं चिय घेप्पइ गहियं इदं गेज्झं ॥ १११५ ॥"

2 "जुम्हदम्ह-पयरणं ॥ २४६ ॥" It means the topic of the declension of युष्मद् and अस्मद्.

3 For discussion about 'prakaraṇa' in Gujarātī see my article "Prakaraṇa" published in "Jaina dharma prakāśa" (Vol. LXII, No. 7, pp. 240–244).

4 Here (p. 279) the word 'अस्माभिः' is explained in l. 3 as जैनैः, and the same is done in Vol. II, p. 206, l. 14.

371, 376, 394, 399 & 401 and in Vol II on pp 13, 41, 48, 51, 58, 68, 113, 131, 133, 205, 209, 222 & 239 The plural number does not betray his egoism, for, it is intended to suggest that there are good many persons who sail in the same boat as the author In *S'āstravārtāsamuccaya* (v 28), the com (p 21a) on *Dasaveyāliya*, that (p 61) on *Nandī*, and that[1] (p 9) on *Nyayapraves'aka* our author has used the plural number The pertinent lines are "उपरिष्टाद् वक्ष्याम", "उपरिष्टाद् वक्ष्याम", "आवश्यके वक्ष्याम" and "दर्शयिष्याम' respectively Umāsvāti, too, has referred to himself in the plural number in his *Bhāsya* (pp 350 and 427) on TS (V, 22 & 27) Kalikālasarvajña Hemacandra has done so in *Anyayogavyavacchedadvātrims'ikā* (v 31) and in the *svopajña laghuvrtti* on *Siddhahemacandra* (I, 1, 1, & VII, 1, 1) Of these the first case is ingeniously explained in *Syādvādamañjarī* As regards the second there is a *tippana* as under —

"'प्रणिदध्महे' इत्यत्र बहुवचनं ध्येयगुणबाहुल्यात् कर्तुस्तदभेदेन, 'अविशेषणे द्वौ चास्मद' इति (२-२-१२२) सूत्रेण वा निर्दोषमस्ति, नाचार्यगर्वद्योतकमिति वेद्यम् ।"

Prthvīdhara in his com on *Mrcchakatika* has referred to himself in plural in the opening verse It runs as under —

"शेमुषीप्रौढजीवातुर्विवृतिर्मृच्छकटिके ।
पृथ्वीधरैश्चिकीर्षद्भिर्गणेशो गण्यते गुरु ॥"

Now a days even editors use the plural number in their editorials.

P 2, l 4 'Nyaksena' means *in extenso*. This word occurs in Vol II on p 176, l 21

P 2, l 6 The word 'sthūra' occurs on pp 102, 155, 157, 175, 178, 183, 184, 186, 366, & 376–378 But its meaning is not given in its *vyākhyā* On p 178, l 19 it is merely suggested Haribhadra has rendered 'thūlaga' occurring in *Pañcasuttaga* (II) as 'sthūra' in his com (p 9a) on it It is also used by other writers who flourished after him e g by Siddharsi in his com (pp 30 & 32) on *Nyāyāvatāra* and by Malayagiri Sūri in his com (p 91) on *Nandī* Sādhusundara Gani mentions it as a synonym of 'sthūla' (gross) in his *S'abdaratnākara* (III, 72) The pertinent verse is as under —

"अपचितोऽथार्हणाया पूजा पूज्याऽथ पीनके ।
बहुलो बहल स्थूर स्थूलौ पीवा सपीवर ॥ ७२ ॥"

P 2, l 12 'S'ista' means a magnanimous-minded personality See p 239, ll 6 & 7 of Vol II, where this word is explained as 'mahātman'. As stated there his quality of being 's'ista' lies in his being ever ready to do good to others 'Samaya', a homonym, here means a convention, practice So 's'istānām samayah' means 'practice of the good and the respectable' i e to say the authority of good usage It is thus equal to 's'istācāra' The duty of salutation is based upon it The lines 'तत्र शिष्टानामय · विघ्नविनायकोपशान्तये' occurs in the com (p 1b) on *Pañcavatthuga* and that (p 1a) on *S'āstravārtāsamuccaya*

1 On p 10 we have 'निर्लोभठयिष्याम'.

P. 2, l. 12. The phrase 'vighna-vināyaka' occurs in Haribhadra's com. (1a) on *Dasaveyāliya*, in his com. (p. 1) on *Anuogaddāra*, in his com. (p. 582a) on *Āvassaya*, in his com. (p. 1b) on *Pañcavatthuga* etc.

P. 2, l. 12. 'Prayojana' means 'purpose'. The word 'ādi' occurring in 'prayojanādi' stands for the other three requisites (*anubandhas*[1])–the necessary elements of a literary work viz. *adhikārin*[2] (the person qualified to study), *abhidheya* (subject-matter) and *sambandha* (connection). The *adhikārin* here is the group of persons already put on a wrong scent by the propounders of *absolute* one-sideness (*ekānta-vāda*) but who are at the same time open to correction. The *abhidheya* is the refutation of this absolutism (vide p. 9) and establishment of *anekānta-vāda* or the doctrine of 'many-in-one' or 'one-in-many'. The *sambandha* between the subject (which is here identical with 'purpose') and this work, is that of the type of 'sādhya-sādhana'. The *anantara-prayojana* (immediate purpose) of the author is the same as *abhidheya* viz. refutation of the allegations against *anekāntavāda*, and the *paramparā-prayojana* (ultimate purpose) is *dharma*. In the case of the listeners i. e. here students, the immediate purpose is acquisition of the knowledge of this work and that in the end, *dharma*.

The author wishes to lay special stress on 'purpose'; for, it is this that forms the principal factor in all activities, and hence he has specifically mentioned it. The far-sighted persons do not proceed to do any act without knowing the purpose for it. This idea is beautifully expressed by Kumārila in his *Mīmāṁsās'lokavārtika* (p. 4) as under:—

"सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ? ॥ १२ ॥"

Cf. "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"—*Ibid.*, p. 653

In the com. (p. 1b) on *Āvassaya* Malayagiri Sūri has quoted the following verse:—

"प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं फलादित्रितयं स्फुटम् ।
मङ्गलं चैव शास्त्रादौ वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥"

Here *phala* stands for '*prayojana*', and 'ādi' implies *sambandha* and *viṣaya*. As regards *sambandha* (connection) it is of various kinds. For instance in *Kāvyaprakās'a* the connection between the purpose and the subject is *kārya-kāraṇa-bhāva*.

Malayagiri Sūri in his com. (p. 2a) on *Āvassya* has pointed out two types of connection; for, he says: "सम्बन्धस्तु द्विधा उपायोपेयभावलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणश्च".

Devendra Sūri in his com. (p. 1) on *Kammavivāga* (v. 1) has noted three types of connection. The pertinent line is: "सम्बन्धस्त्वर्थापत्तिगम्यः, स च उपायोपेयलक्षणः साध्यसाधनलक्षणो गुरुपर्वक्रमलक्षणो वा स्वयमभ्यूह्य इति ।".

---

1 "तत्र अनुबन्धो नाम अधिकारि-विषय-सम्बन्ध-प्रयोजनानि"—*Vedāntasāra* (p. 3)
Cf. "सम्बन्धश्चाधिकारी च विषयश्च प्रयोजनम् ।
विनाऽनुबन्धं ग्रन्थादौ मङ्गलं नैव शस्यते ॥"

2 See p. 248, fn. 2.

Haribhadra has noted on p 9 the second type of connection

Amongst the *S'vetāmbara* writers he is perhaps[1] the first to mention the requisites[2], whereas Nyāyācārya Yas'ovijaya Gaṇi is practically the last celebrated writer to deal with this subject (vide his com on *Kammapayadī*)

In *Mīmāṃsās'lokavārtika* (v 12–25) there is exposition of *anubandhas* For further details see Kamalas'īla's *Pañjikā* (pp 1–10) on *Tattvasangraha* and its English translation (Vol I, pp 3–15) by Dr Ganganath Jha Has Arcata discussed this topic in his com on *Hetubindu* ?

P 2, l 15 Here Haribhadra refers to himself in the third person for, it was a fashion of writers especially who elucidated their own work by means of a gloss or so Kullūka Bhatta on *Manusmṛti* (I, 4) has made the following observation

"प्रायेण आचार्याणामिय शैली यत् स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति। अत एव 'कर्माण्यपि **जैमिनि** फलार्थत्वात्' इति **जैमिने**रेव सूत्रम्। अत एव 'तदुपर्यपि **बादरायण** सम्भवात्' इति **बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम्**।"

Medhātithi on the same has said the same thing

"प्रायेण ग्रन्थकारा स्वमत परोपदेशेन ब्रुवते"

P 2, ll 17–18 The source of this quotation remains untraced It occurs in Kotyācārya's com (p 2) on *Viśesā°* and in various *Jaina* works of a later date than this Some of them are noted by me in the article "The date of composition and authorship of a well-known verse in Sanskrit" published in "The New Indian Antiquary" (Vol I, No 5, pp. 340–341) and in "एक पद्यनु अवलोकन" published in JSP (Vol III, No 12) In the *svopajña* com (p 2) on *Utpādādisiddhiprakaraṇa* Candrasena Sūri has written the following line before giving this quotation —

"श्रेयोभूत हि सम्भवद्विघ्न भवति न स्वय श्रेयोभूत तत्र विघ्न· स्वत एव न सम्भवति"

P 2, ll 23–24 Here a question is raised as to why the author praises his favourite deity If the answer is that it is with a view to warding off obstacles, it may be argued that it is not correct, for, in spite of such an eulogy one meets with an obstacle, and at times even in its absence, there is no obstacle to be faced This argument is refuted by saying that we should take into account the extent of the eulogy as compared with the intensity of an obstacle or obstacles Cf *Muktāvalī* and Annambhatta's *Dīpikā* The relevant portion from the former is quoted by the late Prof A B Dhruva in his "Notes" (p 2) to his edition of SM Here he has

---

1 I use this word, for, I do not know the source of the following quotation occurring in Maladhārin Hemacandra's com. (p. 4) on *Viśesā°* .—

"सीसपवित्तिनिमित्त अभिधेयपओयणाइ सबधो।
वत्तव्वाइ सत्थे तस्सुन्नत्त सुणिज्जिहरा॥"

Kotyācārya in his com (pp. 2–5) on *Viśesā°* has somewhat dealt with this topic but Jinadāsa Gaṇi is silent in his *Cuṇṇi* on *Āvassaya*.

2 Out of four, *adhikārin* is not mentioned by him Same is the case with his com. on AJP and his com. (p. 9) on *Nyāyapraveśaka*

discussed the problem of the necessity of the *mangalācarana* and its *modus operandi*. Further, he has mentioned the following sources in connection with the *mangalavāda*:—

Tattvacintāmani, *Nyāyakaustubha*, *Nyāyamañjarī*, *Muktāvalī* and its commentaries.

Prof. A. B Gajendragadkar has quoted from *Dīpikā*, Patañjali's *Mahābhāṣya* and Abhinavagupta's *Locana* on *Dhvanyāloka* (p. 1) in his "Notes" (p. 151) on KP. Here he has said on the basis of these authorities that the *mangala* removes the obstacles not only of the author but also of those who expound and study it. Thus it is useful to three kinds of people (i) its author, (ii) its teachers and (iii) its students.

As regards the *Jaina* sources, I may mention *Visesā°*, Gunadhara's *Kasāyapāhuḍa*[1] and its commentaries and Yativrsabha's *Tiloyapannatti* (I, 8–27). For other details see my "Notes" on p 239 of Vol II of AJP

P. 3, l. 17. 'अलं चसूर्यां' occurs in Kotyācārya's com (p. 5) on *Visesā°*.

P 3, ll 19–20. Haribhadra as a commentator has here first given the sum and substance (*samudāyārtha*) of v 1–10 and has then explained the same word by word (*avayavārtha*) He has adopted this very method on p. 167 but the opposite one in Vol. II, on p. 29 Instead of the phrase *samudāyārtha* he has used at times the phrases *pindārtha*[2] (p 350 & Vol. II, p. 167), *aidamparya* (pp. 364, 370 & 380), *bhāvanikā* (Vol. II, p 14) and *bhāvārtha* (Vol II, p 29) Municandra Sūri has used the phrase *paramārtha* on pp. 306, 332 and 378 and *abhisandhi* (Vol II, p. 7) in this sense and *aksarayojanā* for *avayavārtha* on (p 306)

The method of giving both *samudāyārtha* and *avayavārtha* seems to be a favourite one with our author; for, in his several works he has done so, e. g. in *Das'avaikālikavyākhyā* (p. 9b)[3], *Nandītīkā* (pp 23–27)[4] and *S'āstravārtāsamuccayavivarana* (p. 1b). Various other *Jaina* commentators, Kotyācārya (vide his com. p. 2 on *Visesā°*), Abhayadeva Sūri, Drona Sūri[5] and Vādin Deva Sūri, to mention a few out of many, have adopted this method. Even Candrakīrti, a *Bauddha* commentator, has done so in his com. (p. 4) on Nāgārjuna's *Madhyamakārikā*.

P. 4, l. 3. 'S'akra' is the name of the Indra of Saudharma *devaloka*, one of the heavens according to Jainism.

---

1 In the Hindī intro. (pt. I, pp. 86–89) to this *Kasāyapāhuda* (Vol. I) published along with Yativṛṣabha's *Cuṇṇi* and Vīrasena's *Jayadhavalā* we have the discussion of *maṅgalavāda* in Hindī.

2 This may remind a *Bauddha* scholar of Jinamitra's *Nyāyabindupiṇḍārtha* which was translated into Tibetan in 840 A. D.

3 "तस्य च भावत्वादिति गाथासमुदायार्थः । अवयवार्थस्तु **सामायिकविशेषविवरणादवसेयः** ।"

4 In *Anuyogadvāravivṛti* (p. 2) Haribhadra says:
"अस्य सूत्रस्य समुदायार्थोऽवयवार्थश्च **नन्द्यध्ययनटीकायां** प्रपञ्चतः प्रतिपादित एवेति नेह प्रतिपाद्यत इति ।"

5 See his com. (p. 1b) on *Ohanijjutti*.

32

P 4, l 3 As'oka, a homonym, here means a kind of tree Its Pāiya equivalent 'asoga' occurs in *Ovavāiya* The 'Desī' word for it is '*kankilli*' or '*kankelli*' The former occurs in *Supāsanāhacariya* (p 556) and *Viyārasārapayarana* (v 461) and the latter in *Rayanāvalī* (II, 12, 404)

According to the convention of the poets this tree puts forth flowers when it receives kicks from young beautiful ladies See *Kumārasambhava* (III, 26[1]), *Meghadūta* (II, 15) and *Raghuvams'a* (VIII, 62) The flower of this tree is considered as one of the five arrows of Cupid In Appendix II (Botanical Notes) to *Trisastis'alākāpurusacaritra* (Vol II) we have

> "Asoka, Saraca indica, a tree with beautifull red blossoms which are very fragrant at night"

Some details about this tree are given in "Buddhi-prakās'a" (Vol 86, No I, pp 73-76) On p 73 it is said that this As'oka tree cannot be identified with the tree known as आसोपालव in Gujarātī This has been discussed in "Kumāi" (Nos 119 & 121)

P. 4, l 3. '*Prātihārya*' means an act of devotion of those gods who are attached to a *Tīrthankara* In *Tiloyapannatti* (IV, 915-927) there is a description of eight *prātihāryas* For explanation see JRL (Vol II, ch XIV) For details see my "Notes" (pp 159-164) on श्रीभक्तामरस्तोत्रनी पादपूर्तिरूप काव्यसंग्रह (Vol II) and my article "आठ प्रातिहार्यों" published in "Vīras'āsana" (Vol XV, No 19) For comparation see 'Mahāvagga' of *Vinayapitaka* where there is mention of 15 *camatkāras—prātihāryas*

P 4, ll 19-22 This verse occurs as a quotation in Haribhadra's com. (p 6) on *Nandī* The corresponding Pāiya verse in *Viyārasārapayarana* is

> "कङ्किल्लिकुसुमवुट्ठि दिव्वझुणी चामरासणाइ च ।
> भामण्डलभेरिछत्त जयन्ति जिणपाडिहेराइ ॥ ४६१ ॥"

P 5, l 17. 'Pudgala' is one of the six substances (*dravyas*) of the *Jaina* philosophy It is inanimate and possesses colour, taste, smell and touch In short, it can be rendered into English as 'matter' Sound (*s'abda*), darkness etc are its instances.

This word '*pudgala*' should not be confounded with *pudgala* of Buddhism, for, the latter is the same as *ātman* of Jainism. For details see JRL (Vol I, pp. 54-55).

P 5, l 17. 'Bhāsā-vargana' is one of the *vargaṇās*. This word occurs on p 328, l. 5. 'Varganā' means a category, a class, a group or the like Here it means a group consisting of the same number of homogenious *paramānus* of matter.

Paramānus which are found alone—in an uncombined state—not even as molecules, form the first *varganā* All the aggregates (*skandhas*)

1 "असूत सद्य कुसुमान्यशोक स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणा सम्पर्कमासिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥"

each of which comprises two *paramāṇus*, form the second *vargaṇā* and so on Thus we come to a *vargaṇā* wherein every aggregate consists of *ananta paramāṇus*. Then we have a next *vargaṇā*, every aggregate of which has one more *prades'a-paramāṇu* than that in the preceding *vargaṇā* the aggregates of which comprise a certain minimum number of *prades'as*, of course *ananta* in number, and which, according to its *pariṇāma*, is not in too high a degree gross (*sthūla*), and which is such as can be assimilated by an embodied soul for forming an *audārika* body. This is the minimum *audārika-vargaṇā* If one *paramāṇu* is added to each aggregate of this *vargaṇā*, we get the second *audārika-vargaṇā* which is somewhat fine but more compact than the preceding one. If we continue to add like this, we come across the maximum *audārika-vargaṇā*. If one *paramāṇu* is added to each aggregate of the latter, there results the minimum *audārika-agrahana-vargaṇā;* for, this complex is not sufficiently gross, and further it contains more *paramāṇus* than necessary in order to be capable of being assimilated to the physical body Again a *paramāṇu* is added to each of these aggregates till we come to the maximum *audārika-agrahana-vargaṇā*. On an addition of one *paramāṇu* more to every aggregate of this there results a *vargaṇā* which contains a sufficient number of *paramāṇus* and at the same time possesses a sufficient degree of subtlety required for being utilized for the *vaikriya* (transformation) body. This is the minimum *vaikriya-vargaṇā*. By going on adding one *paramāṇu* to each of its aggregates and by repeating this process a number of times we come across the maximum *vaikriya-vargaṇā*. Then follow again *vaikriya-agrahana-vargaṇās*, and then *grahana-vargaṇās* and *agrahana-vargaṇās* of the *āhāraka* (translocation) body, of the *taijasa* (fiery) body, of speech, of breath, of *manas* (the thinking organ) and of *karman*[1] and, then *dhruva-vargaṇās* etc. Of these *vargaṇās*, one which can be utilized for speaking is called *bhāṣā-vargaṇā*. See *Viseṣā*° (v. 633–641) and its commentaries.

P. 5, l. 17. *Upādāna-kāraṇa* means a material cause. It is also called 'samavāyi-kāraṇa' i. e. an intimate or constituent cause, and it represents the material of which an effect is made Thus clay is the *samavāyi-kāraṇa* of a jar, and so is yarn in the case of a piece of cloth. A *samavāyi-kāraṇa* is alwyas a *dravya* (substance).

The *Naiyāyikas* and the *Vais'eṣikas* believe in *asatkāryavāda* i. e. in the doctrine that the effect which was non-existent before, is produced anew by the operation of the causes, and it thus entirely differs from its material cause. Such being the case, they postulate something which would connect the effect with its material cause, and this, according to them is done by *asamavāyi-kārana*. It is a non-intimate cause, and it is either a *guna* (quality) or a *karman* (action). Thus, the conjunction (*saṁyoga*) of two potsherds (*kapālas*) is the *asamavāyi-kārana* of a jar,

1 This is known as 'kārmaṇa–vargaṇā'.

and so is the conjunction of threads in the case of a piece of cloth This conjunction is a *guna* When a bird (*paksin*) sits on a tree (*vrksa*) and the contact of the bird with the tree (*paksi-vrksa-samyoga*) is effected, the *paksi gata-karman* or the *paksi gata kriyā* is the *asamavāyi kārana* of the contact

Over and above these two causes, the *Naiyāyikas* and the *Vais'esikas* admit the third cause known as *nimitta-kārana* (instrumental cause) or *sahakāri kārana* (auxiliary cause) It includes all other causes that are necessary for producing an effect For instance, a potter, a wheel, a staff and the like are the instrumental causes of a jar, and, so are a weaver, a shuttle (*turī*), a loom (*vema*) and the like in the case of a piece of cloth Then, again, there are certain instrumental causes which are common to all products viz, God's will, the actions of the individuals, space, time and the like [1] Of the three causes *asamavāyi kārana* is not admitted by the Vedānta and such other systems that do not believe in *asat kārya-vāda* but which accept the doctrine of *sat-kārya vāda* They believe in only two causes viz the *upādāna kārana* and the *nimitta kārana*

On p 81, l 14 we come across the phrase 'upādāna hetu' which is same as 'upādāna-kārana' There we have a two-fold division of causes (a) extraordinary and (b) ordinary The *upādāna-kārana* is extra-ordinary while the other (*nimitta-kārana*) is ordinary

The *upādāna kārana* of speech is *bhāsā-vargaṇā*

As regards *sat-kārya-vāda* and *asat-kārya-vāda* we may note the following particulars

The *Bauddhas* hold that a real effect is produced from an unreal cause i e from absolute non-existence whereas the *Vedāntins* maintain the opposite view of the reality of the cause and the total unreality of the effect The *Naiyāyikas* and the *Sānkhyas* accept the reality of both cause and effect, but, while the latter believe both of them to be always and simultaneously existing, the *Naiyāyikas* consider the effect to be non-existing before creation [2] In Buddhism creation is the production of a *thing* out of *nothing*—a view opposed to the celebrated Aristotelian maxim *Ex nihilo nihil fit* In Nyāya it is the production of a *new* thing out of an *old* one In Sānkhya it is merely the evolution of the latent properties of the cause itself In Vedānta it is a mental conception only and corresponds to no actual change in the cause itself [3]

---

1 Cf the four causes mentiened by Aristotle viz (a) material, (b) formal, (c) efficient and (d) final For their explanation see Bhola Nath Roy's *Text book of Inductive Logic* (pp 90–91)

2 Cf "इह कार्यकारणभावे चतुर्धा विप्रतिपत्ति प्रसरति—असत सज्जायत इति **सौगता** सङ्गिरन्ते, **नैयायिकादय** सतोऽसज्जायत इति, **वेदान्तिन** सतो विवर्त कार्यजात न तु वस्तु सदिति, **साङ्ख्या** पुन सत सज्जायत इति"—*Sarvadarśanasangraha* (D. S Cal edn, p. 147)

3 See Y V Athalye's "Notes" (p. 199) to *Tarkasangraha*

P. 5, l. 18. By 'para' are here meant probably the *Vais'esikas*. For, it is well-known that they believe that 's'abda' is not matter and advance the following reasons to support their view.—

(i) It rests in something which is *intangible* i. e. in *ākās'a*.
(ii) It experiences *no obstruction* in the way of going in or out even in a crowded place
(iii) It does not admit of being analyzed into *successive parts*.
(iv) It does not give a *push* even to any fine corporeal *dravya*.
(v) It is a *quality of ākās'a*[1] which is not matter

These reasons are shown to be ill-based in SM (com. on v. 14) where it is established that *s'abda* is corporeal (*paudgalika*). See also my translation (pp. 93–99) of NK.

P. 5, ll. 19–20. जीवादितत्त्वसप्तक. Jainism admits seven *tattvas* i. e. principles—realities--categories viz. (i) soul, (ii) non-soul, (iii) influx o *kārmika* matter into the soul, (iv) bondage (of the soul by this matter), (v) stoppage (of the influx), (vi) dissipation (of the *kārmika* matter) and (vii) liberation (of the soul from matter). For their exposition see JRL (Vol. I, pp. 58–71)

P. 5, l. 22. An object is not within the range of words. This is the view of the *Bauddhas*.

P. 5, l, 22. 'Bauddha' is the name given to the followers of Buddhism of which Gautama Buddha is the historical founder. He was born near Kapilavastu, a city of Magadha (the southern part of modern Bihār). His father's name was S'uddhodana and that of his mother Māyādevī. The name of the *vaṁs'a* (race) of S'uddhodana was S'ākya and that of his *gotra* (lineage) Gautama. This has led to Lord Buddha being designated as S'auddhodani, Māyāsūnu, S'ākyasiṁha and Gautama. His followers are known as *Māyāsūnavīyas*[2], *S'ākalikacīvarakas*[3], *S'ākyas*[4] etc. Buddha was married to Yas'odharā who, in course of time, gave birth to a son known as Rāhula. On being convinced of the worthlessness, transitoriness and miserableness of the world, Buddha renounced the world. According to the *Bauddhas*, he subsequently became omniscient and finally attained *nirvāna* in 486[5] B. C.

---

1 Vācaspatimitra (c. 9th century) in his *Sāṅkhyatattvakaumudī* (com on v. 22 of *Saṅkhyakārikā*) says: "आकाशं शब्दगुणम्". This is the view of the *Mīmāṁsakas*, too. See "Notes" on p. 13, l. 29.

2 See Gandhahastin Siddhasena Gaṇi's com. (pt. I, pp. 70, 232 and 354) to TS.

3 *Ibid.*, pt. I, p. 30. On p. 123 of pt. II a Bauddha is referred to as 'Sugataśiṣya'.

4 See p. 35 of AJP.

5 See वीरनिर्वाणसंवत् और जैन कालगणना (p. 160) by Muni Kalyāṇavijaya.

The *Bauddhas* usually speak of seven[1] Sugatas (i) Vipas'yin, (ii) S'ikhin, (iii) Vis'vabhū, (iv) Krakucchanda, (v) Kāñcana (vi) Kās'yapa and (vii) [2]S'ākyasimha [3] Of them S'ākya(simha) and Vipas'yin are mentioned on p 325

As the *Bauddhas* are the followers of Sugata, they are known as *Saugatas*, too They refer to Sugata as *Tīrthankara*, Buddha, Dharmadhātu and Tathāgata [4] The last epithet has given rise to the *Bauddhas* being called *Tāthāgatas* They worship the image of Buddha which has three lines in the neck

In *Tarkarahasyadīpikā* (p 10a) it is said that the *Bauddhas* keep a chowrie, a hide, and a gourd, get their head shaven, wear a red garment reaching ankles and eat flesh as they believe that whatever is given in a *pātra* at the time of begging is pure They observe strict celibacy, and go on the road, cleaning it so that no living beings may get killed

From *Saddars'anasamuccaya* (v 4–9) we learn

(a) Sugata is the deity of the *Bauddhas*

(b) He is the propounder of the four *āryasatyas* (noble truths) viz *duhkha* (suffering), *samudāya* (origin), *mārga* (path) and *nirodha* (cessation)[5]

(c) *Duhkha* is five-fold inasmuch as it consists of five *skandhas*[6] (aggregations) viz *vijñāna* (consciousness), *vedanā* (feeling), *sañjñā* (conception), *samskāra* (impression) and *rūpa* (four elements, the body the senses) [7]

1 In Prof Rajvade's Marāthi translation (p 46) of *Dīghanikāya* (pt II) it is remarked that in some Pali works names of 8, 16 and even 25 Buddhas are given

2 He is none other than Gautama Buddha

3 See *Abhidhānacintāmani* (II, 150)

4 *Ibid*, v 146 In v 147–149 we come across other names

5 The four noble truths are mentioned as under in *Systems of Buddhist Thought* (p 69) —

(i) Suffering is universal

(ii) Suffering has an origin

(iii) Suffering admits of cessation

(iv) There is a path which leads to the cessation of suffering

Further, it is said on this very page "These Four Noble Truths are nothing else but the cardinal articles of Indian medical science applied to spiritual healing exactly as they are in the Yoga philosophy This fact is pointed out in Vyāsa's Commentary on the 15th Aphorism of the second book of Patañjali's *Yogasūtra* "

6 The five *skandhas* are explained on pp 230–231 (*ibid*) On p 230 *skandha* is defined as under —

"Aggregation of Dharmas which belong to the same class is termed *skandha*"

7 See AJP (Vol II, p 60, ll 18–19) where other details are given

(d) The *Bauddhas* hold: There are twelve *āyatanas*[1] viz. five sense-organs, and their five objects, mind and *dharma*.

(e) There are only two *pramāṇas*[2] viz. *pratyakṣa* and *anumāna* (inference).

After the *nirvāṇa* of Buddha, a dispute arose in his church, and in 400 B. C. a council of monks met at Vais'ālī. This led to the division of the *Mahāsanghikas* into nine groups known as under:

(1) Mūlamahāsaṅghika, (2) Ekavyavahārika, (3) Lokottaravādin, (4) Kukullika, (5) Bahus'rutīya, (6) Prajñaptivādin, (7) Caittika, (8) Aparas'aila and (9) Uttaras'aila.

This council also caused a split amongst the *Theravādins* who got divided into the following eleven groups

(1) Haimavata, (2) Sarvāstivādin, (3) Dharmaguptika, (4) Mahīs'āsaka, (5) Kās'yapīya, (6) Sautrāntika, (7) Vātsīputrīya, (8) Dharmottarīya, (9) Bhadrayānīya, (10) Sammitīya and (11) Channāgarika[3].

Vasumitra (100 A D) has said that all these twenty groups belong to the Hīnayāna sect, but, in course of time, the Mahāsaṅghika and Theravāda schools came to be known as 'Hīnayāna' and 'Mahāyāna.'[4] The two well-known branches of Hīnayāna are Vaibhāsika and Sautrāntika whereas those of Mahāyāna are Yogācāra and Mādhyamika. These are the four well-known sects[5] of Buddhism about which some details will be found in the "Notes" to p. 80, l. 10.

Gandhahastin Siddhasena Gani in his com.[6] (pt. II, p. 123) on TS

---

1 The twelve *āyatanas* are treated in *Systems of Buddhist Thought* (p. 231). The word 'āyatana' is there explained as under:—

"Āyatana ordinarily means a 'place', a resting place; but in Buddhist philosophy it is used, in the technical sense, for the ground wherein the mental properties develop".

2 For an exposition of various *pramāṇas* see my "Notes" (pp. 110–158) on NK (III, 1–15), and for various definitions of '*pramāṇa*' see Vātsyāyana's *bhāṣya* on *Nyāyasūtra* (I, 1, 1), Uddyotakara's *Nyāyavārtika*, Jayanta's *Nyāyamañjarī* (p. 12) and Udayana's *Nyāyavārtikatātparyapariśuddhi*.

3 See pp. 385–386 of SM edited by Śāstrī Jagadīśacandra.

4 *Ibid.*, p. 386.

5 For some details about the founders of these four sects, geographical places of their followers and a list of their works see बौद्धोनी बे शाखाओ, an article by Ashoka Harsha published in Buddi-prakāśa (Vol. 83, No. 1, pp. 54–46) and based on Satischandra Vidyabhusana's article published in "Mahābodhi".

6 On p. 254 of part I there is mention of Āryasammitīya, Sautrāntika and Yogācāra.

(VIII, 1) has referred to the eighteen[1] *nikāyas*[2] of the *Sugataś'iṣyas*, and same is the case with the copper-plate of Guhasena These *nikāyas* are looked upon as the eighteen schools of Hīnayāna

P 5, ll 23 24 Speech is of four kinds (i) true, (ii) false, (iii) partly true and partly false and (iv) neither true nor false Each of these is again of 10, 10, 10 and 12 types respectively This is what we learn from *Dasaveyāliyaniȷȷutti* (v 273-277) and its com (p 208b-210a) by Haribhadra For the exposition of this topic in Guj see *Ārhatadars'ana-dīpikā* (pp 1071–1073)

P 6, ll 6-7 Cf *Syādvādaratnākara* (p 4, ll 5-8).

P 6, ll 7-8 Two topics viz significance of adjectives and refutation of the views of others are treated by Haribhadra in his com on *Sarvajña-siddhi* This is what these lines seem to imply

P 6, l 8 For details about *Sarvajñasiddhi* and its *svopajña* com. see the intro (pp L & LI)

P 7, l 5 'Janmāntara' means another birth or births. Jainism believes in metempsychosis, and so does Haribhadra, its follower

P 7, l 8 By 'ādi' occurring in 'dāna-s'īlādau' are meant *tapas* (austerity) and *svādhyāya* (study) See l 15 *Dāna* (charity), *s'īla* (conduct), austerity and *bhāvanā* (holy reflections) are the four constituents of *dharma*

P 8, l 14 For Kukkācārya see intro (p LXXVI)

P. 8, l 19 This quotation means that two negatives make up one affirmative It occurs on p 193 & in Vol II on p 14 It is met with in *Tattvabodhavidhāyinī* (p 109)

P 8, l 22 'Cintāmaṇi' is a fabulous gem supposed to yield to its possessor all desires It is also known as 'the philosopher's stone'

P 9, l 3 For Siddhasena Divākara see the intro

P 9, l 5 'Sammati' stands for *Sammatiprakaraṇa* also known as *Sammatitarka* It is a Paiya work consisting of three *kāṇḍas* (sections) in verse

P. 9, l 26 Here the word 'grantha', a homonym, means a phrase It occurs on pp 25, 43, 60, 61, 65, 66, 71 and 76 It also occurs in *Mahānisīha* Vide DCJM (Vol XVII, pt 2, p 33) It is found in *Siddha-hemacandra* (VI, 3, 142) In its *ṭippaṇa* we have " ग्रन्थ शब्दसन्दर्भे "

P 10, l 14 For the exposition of *sāmānya* and *vis'eṣa* see *infra*

P 10, l 17 'Anuvṛtti' means 'co-ordination' and 'vyāvṛtti' 'differentiation' These words occur in *Anyayogavyavacchedadvātrimś'ikā* (v 4)

1 For their names and grouping under four heads see Gujarātī article "बौद्धोनी बे शाखाओ" (p 54)

2 For eighteen *nikāyas* according to *Dīpavamsa* see Rāhul Sānkṛtyāyana's Sk intro (pp 4–5) to Vasubandhu's *Abhidharmakośa*

There it is said: "things are of themselves *-suo moto-* capable of co-ordination with things of their own class, and differentiation from things of a different class, their nature is not to be explained by assuming realities-(*sāmānya* and *vis'esa*)- other than the things themselves" Vide intro. (p. LXXXIII) to SM.

P 10, l. 22 There are eight kinds of *karman, jñānāvaranīya* being one of them It obscures knowledge See "Notes" on p. 28, l. 31. The word 'jñānāvaranīya' occurs in Vol II on p 225, l 13

P. 10, l 26 The word 'bhava' is here defined as one where living beings who are under the influence of *karman*, are born

P. 11, l. 3. The *pūrva-paksa* (objection) commences from this page with the word 'katham', and it ends on p 35, l 7 with the word 'ityādi'. It embodies the following five issues :—

(i) How can one and the same substance be both 'existing' (*sat*) and 'not-existing' (*asat*) ? — pp. 11–17
(ii) How can a substance be 'permanent' (*nitya*) and 'impermanent' (*anitya*) as well ? — pp 17–19
(iii) How can one have both attributes viz. generality (*sāmānyatva*) and particularity (*vis'esatva*) ? — pp. 20–27
(iv) If a substance is expressible in words (*abhilāpya*) how can it be non-expressible (*anabhilāpya*), too ? — p. 27
(v) What is salvation after all ? — pp. 27–32

This last issue gives rise to two sub-issues:

(a) How can salvation be attained by practising penance ? — pp. 27–31
(b) Is not a liberated one non-liberated and *vice-versa*, when *anekāntavāda* (many-sided doctrine) is accepted ? — pp. 31–32

This is followed by an allegation that even a valid proof (*māna*) is invalid (*a-māna*) and *vice-versa.* — pp. 32–33

These two sub-issues are restated in verse on pp. 33–35.

All these issues are refuted: (i) on pp. 35–95, (ii) on pp. 96–133, (iii) on pp. 134–316, (iv) on pp. 317–504 (pp. 317–365 dealing with the refutation of absolute *anabhilāpya* and the rest with that of absolute *abhilāpya*), and (v) in Vol II on pp 124–239 with its first part on pp. 124–227 and its second part on pp. 228–231, and allegation about valid proof etc. on pp. 232–236.

P. 11, ll. 3–4. This allegation is refuted on p. 36, ll. 4–12 and p. 37, ll. 3–6.

P. 11, ll. 4–6. This allegation is refuted on p. 62, ll. 7–8.

P. 11, ll. 7[1]. *Anekāntavāda* is not the sole property of the *Jaina*

1 These notes are mainly based upon the Hindī notes (pp. 63–66) on *Pramāṇamīmāṁsā* and the Hindī intro. (pp. 105–106) to *Akalaṅka-grantha-traya.*

system of philosophy, for, it is partly shared by the *Sānkhya* and *Mīmāmsaka* systems as well But it is true that it is the *Jaina* school that has systematically expounded this doctrine and refuted the various allegations made against it by the non Jainas Amongst them the *Bauddhas* seem to be predominent, for, Haribhadra mainly refutes their allegation and further on p 24 (Vol I) he specifically quotes a verse from *Pramānavārtika* of Dharmakīrti Bādarāyana[1] is probably the first to attack *anekāntavāda* in his *Brahmasūtra* (2-2-33)[2] He may not have meant it for the *Jainas* only, though S'ankarācārya so interprets it Can it not be against a *Vedāntin* like Bhartrprapañca, and the *Sānkhyas* and the *Mīmāmsakas*, especially when the last two are *bhedābhedavādins* and *nityānityavādins*?

P 11, l 7 *Virodha* (contradiction) is the fault mentioned here, and this is but natural, for, it is the main pivot of the several other faults such as *sams'aya* (doubt) etc noted elsewhere The number of the faults attributed to *anekāntavāda* has varied from time to time so much so that Yas'ovijaya Gani in his *Syādvādakalpalatā* (p 266a) has mentioned many more faults[3] than those[4] mentioned by Haribhadra in his *S'āstravārtāsamuccaya* (v 510-518) Sankara in his *bhāsya* mainly refers to contradiction and doubt, whereas S'āntaraksita distinctly mentions *sankara* in his *Tattvasangraha* (v 1722) In *Syādvādaratnākara* (p 738) we come across the following quotation which mentions seven faults —

"सशय विरोध वैयधिकरण्य[5] सङ्कर[6]मथोभय दोष ।
अनवस्था व्यतिकर[7]मपि जैनमते सप्त दोषा स्यु ॥"

Akalanka in his com (p 103) on *Pramānasangraha* (III, 24) says –

"उदयस्थितिसहारलक्ष[ण]स्य सत प्रतिभासादिभेदाभेदाभ्या भेदाभेदप्रसिद्धि, आत्मप्रतिबन्धेन तथा परिणामात् सशय-विरोध वैयधिकरण्यो भयदोषप्रसङ्गा ऽनवस्था-सङ्करा ऽभावकल्पनाम् अन्योन्याविवेकप्रतीति अतिशेते"

Here, he has shown that the seven faults are without any basis

Vidyānanda in his *Astas'atī* (p 227) has mentioned the following eight faults —

विरोध, वैयधिकरण्य, सशय, व्यतिकर, सङ्कर, अनवस्था, अप्रतिपत्ति and अभाव[8]

---

1 He is looked upon by some as *bhedābhedavādin*

2 'Tarka pāda' is supposed to be a later addition

3 *Parasparāsraya, cakraka* and *ātmāsraya* may be specially noted

4 They are *virodha* (v 510-513), *anavasthā* (v 514-517) and *samsaya* (v 518)

5 absence of a common abode, abiding in different substrata.

6 "युगपदुभयप्राप्ति सङ्कर" — TRD, p 93b

7 "परस्परविषयगमन व्यतिकर" — *Ibid*, p 93b

8 These very ones are noted by Hemacandra in his com (p 28) on *Pramānamīmāmsā* (I, 1, 32) Amongst the *Śvetāmbaras*, he seems to be the first to point out that these eight faults are ill based, but, amongst the the *Digambaras* Akalanka is the first Mallisena seems to have followed the former in his SM (com. on v 24)

Prabhācandra in his *Prameyakamalamārtanda* (Nir. edn., p. 156), too, has mentioned eight faults, but instead of counting *apratipatti* separately he has noted *ubhaya*.

Tarkapañcānana Abhayadeva Sūri in his com (p. 452) on *Sammaipayarana* has mentioned seven, and thus his view agrees in number with Vadin Deva Sūri's quotation noted on p. 258, but it differs in this sense that he mentions *abhāva* instead of *vyatikara*.

In TRD (p 93b) the following nine faults are noted and refuted [1]— विरोध, संशय, अनवस्था, वैयधिकरण्य, सङ्कर, व्यतिकर, व्यवहारलोप[2], प्रमाणबाध[3] & असम्भव[4].

Virodha is of three kinds· (i) परस्परपरिहारस्थिति, (ii) वध्यघातक and (iii) सहानवस्थान. Suppose there is a mango-fruit which is green in colour and sour in taste. When it is so, it is not yellow in colour and sweet in taste. This is possible only when the first state gets removed. Thus both of these states are mutually exclusive of one another and not co-existent

A serpent and a mongoose are not found together, for, the former is *vadhya* (prey) and the latter a *ghātaka* (destroyer) Further, the former is weaker as compared with the latter. So, if these two[5] were to co-exist, it will be a second type of contradiction.

There is a *vadhya-ghātaka-nyāya* i. e. a maxim of the destroyer and its prey. It is implied in *Taittirīyavārtika* (2-1-66) and *Vais'eṣika-bhāṣya* (pp. 112–113).

Cold and heat do not exist together, for, they are opposed to each other.[6] If they were to do so, they will be looked upon as an example of the third type of contradiction.

None of these three types of contradiction exists here; for, it is not form one and the same stand-point that 'being' and 'non-being' are admitted in the case of reality. This topic is treated in TRD (p. 94a). Further, there it is said:—

"किञ्चायं विरोधः किं स्वरूपमात्रसद्भावकृतः १ उतैककालासम्भवेन २ आहोस्विदेकद्रव्यायोगेन ३ किमेककालैकद्रव्याभावतः ४ उतैककालैकद्रव्यैकप्रदेशासम्भवात् ५ ? ।

तत्राद्यो न युक्तः, यतो नहि शीतस्पर्शोऽनपेक्षितान्यनिमित्तः स्वात्मसद्भाव एवोष्णस्पर्शेन सह विरुध्यते, उष्णस्पर्शो वेतरेण, अन्यथा त्रैलोक्येऽप्यभावः स्यादनयोरिति ।

---

1 For the exposition of this topic in Guj. see pp. 168–171 of *Jaina darśana* (a translation of *Ṣaḍdarśanasamuccaya* and TRD) by Pandit Bechardas and *Tattvākhyāna* (pt. II, pp. 146–161) by the late Upādhyāya Māṅgalavijaya.

2 Violation or cancellation of convention.

3 Opposition to valid proof.

4 Impossibility.

5 As other examples may be mentioned a cow and a tiger, a mouse and a cat and the like which have innate antipathy.

6 Cold and heat are not contradictories in modern sense; for, there is a possibility of a substance being neither hot nor cold.

नापि द्वितीय , एकस्मिन्नपि काले पृथक् पृथग् द्वयोरप्युपलम्भात् ।

नापि तृतीय , एकस्मिन्नपि लोहभाजने रात्रौ शीतस्पर्शो दिवा चोष्णस्पर्श समुपलभ्यते, न च तत्र विरोध ।

नापि तुरीय , धूपकडुच्छकादौ द्वयोरप्युपलम्भात् ।

पञ्चमोऽपि न घटते, यत एकस्मिन्नेव तप्तलोहभाजने स्पर्शापेक्षया यत्रैवोष्णत्व तत्रैव प्रदेशे रूपापेक्षया शीतत्वम् । यदि हि रूपापेक्षयाऽप्युष्णत्व स्यात् तर्हि जननयनदहनप्रसङ्ग ।"[1]

Amongst the available works of the *S'vetāmbaras,* it seems Gandhahastin Siddhasena Gani's com (pp 394–398) on TS (V, 31) is the first work to deal with the subject of *virodha* in details Dharmakīrti has treated this subject in *Pramānaviniś'caya*

P 11, l 8 The *Jainas* do not believe that 'being' and 'non-being' are *absolutely* the same Nor do they hold that 'non-being' exists as inseparable from 'being' What they hold is that 'being' and 'non-being' are predicable of the same subject Such being the case, 'being and non-being' are not implicitly contained in each other and so reconcileable–as in Hegel's system–, but they are to be referred to different aspects of one and the same thing, and so there is no contradiction whatsoever Further, according to *anekāntavāda* the contradiction is not a fact that transcends or confounds the laws of logic, that is to say, a fact which because it is a fact, has somehow to be accepted-as is done in the *anirvacanīyatāvāda* in the S'ānkara school–, it is a fact perfectly amenable to the laws of logic, a fact which logic easily succeeds in showing to be no contradiction at all, inasmuch as all the supposed contradictory elements refer to two different aspects of the same reality [2]

P 11, ll 8–9 This verse, if slightly modified, serves as an answer to the allegation made here See p 65, ll 4–5

P 11, ll 16 'एतदेव भावयति तथाहीत्यादिना' means that he elucidates this very thing by *tathāhi* etc This phraseology is met with, many a time in this work

P 12, ll 3–4 See p 65

P 12, ll 4–5 See p 65

P 12, ll 4–5 From SM (com on v 4) we learn that the *Jainas* hold that *dharmas* are not absolutely *other* than the *dharmin*, otherwise, there could be no such relation between them as predicate (*viś'esana*) and subject (*viś'esya*) For, no two absolutely distinct realities (say a camel and a donkey) can be ever related as subject and predicate Further, if *dharmas* are absolutely distinct from the *dharmin* i e the substratum in which they inhere, there will be as many distinct entities in a *dharmin* as there are *dharmas*, since every *dharmin* has infinite *dharmas* For further details see "Notes" on p 65, l 10

---

1 For the explanation of this in Guj see *Tattvākhyāna* (pt II, pp 148–152)

2 See "Notes" (pp 261–262) on SM

In the intro. to *Jayadhavalā* (pt. I, p. 108) five views about *dharma* and *dharmin* are noted. They are:—

(i) *Dharmin* is real, whereas its *dharma* or *dharmas* are unreal. The latter appear to be in *dharmin* on account of *avidyā* (ignorance)

(ii) *Dharmin* is unreal but *dharma* is real

(iii) Both *dharmin* and *dharma* are real but they are distinct. On account of *samavāya*, *dharmas* are realized in the *dharmin*

(iv) Both *dharmin* and *dharma* are unreal

(v) *Dharmin* is somehow identical with its *dharma*

These views are respectively held by (a) the Vedāntins, (b) the Bauddhas, (c) the Naiyāyikas and the Vais'esikas, (d) the Tattvopaplavavādins and the Sūnyavādins and (e) the Jainas, the Sāṅkhyas, the followers of Kumārila, and those of the Yoga school.

P. 12, ll. 4–5. See p. 65.

P. 12, l. 5. 'Āhosvit' is a particle implying doubt, alternative. This word as well as 'āho' are usually the correlatives of 'kim' (whether). 'Āhostvit' occurs on p. 201 (ll. 7–8), p. 221 (l. 11), p 275 (l. 12), p. 276 (l. 10), p. 347 (l. 12) and in Vol. II, on p. 11, (l 5), and in the *Bhāṣya* (p. 121) on TS (I, 35), in *Abhijñānas'ākuntala* (act V) etc. 'Utasvit', its synonym, is met with on p. 72, l. 26 of AJP.

P. 12, l. 10 This is refuted on p. 65, l 12

P. 13, ll. 3–4. This is refuted on pp. 66–67.

P. 13, ll. 5–6. This is refuted on p. 68.

P. 13, ll. 6–7. This is refuted on pp 70–71.

P. 13, l. 17. 'Pravrtti-nimitta' *elsewhere* means 'reason for the use of any word in a particular sense' i e connotation of a term while *vyutpattinimitta* means its denotation See p. 25, l. 16 and p. 48, ll. 5–6.

P. 13, l. 28. This Abhayadeva seems to be none else but the well-known commentator of *Sammaipayarana*, for, in its com. (p. 5) named as *Tattvabodhavidhāyinī* and identified with *Vādamahārnava* we come across this very explanation of 'cakraka'. He had a title of 'Tarka-pañcānana'. He flourished in the period ranging from the latter half of the tenth century of Vikrama era to the first half of the eleventh.

P. 13, ll. 28–30 & p 14, ll. 22–29 The two faults viz. 'cakraka' and 'anavasthā' are here explained. The first is an argument in a circle, and the second is *regressus ad infinitum*. The word 'cakraka' occurs on p. 57,

---

1 This may remind one of *Vādamahārṇava* from whose work one and the same verse is quoted both in TRD (p. 42a) and SM (com. on v. 18). Śāstri Jagadīścandra takes this to be the name of a *Sāṅkhya work*, and not that of an author, but I think it is his slip. Prof. Dhruva is silent except that he has included this name under 'Sāṅkhya'.

l 24 and on p 97, l 24 Similarly the word 'anavasthā' is met with, on p 72, ll 6, 16, 21 & 22, p 93, ll 11–12 & 29, p 97, ll 8, 11, 24 & 27, p 108, ll 23, 29 & 30, p 116, l 29, p 144, ll 5–6, 21 & 22, p 282, ll 9, 27 & 28, p 399, l 8, Vol II, p 139, l 10, p 140, l 11, p 142, ll 8–9, p 194, l 5

P 13, l 29 A *Mīmāmsaka* is a follower of *Mīmāmsā*, a system of philosophy also known as Pūrva mīmāmsā, Karma-mīmāmsā and Adhvara-mīmāmsā It is thus distinguished from Uttara-mīmāmsā also known as Brahma-mīmāmsā and Vedānta

The word 'mīmāmsā' literally means 'reflection' The first attempt in the direction viz "back to the *Vedas*" was to reflect upon and systematize the teachings of the sacrificial section of the *Veda* i e the *Brāhmanas* So says Prof Dhruva in his intro (p xxii) of SM He adds

"As the Vaisesika was engaged in determining the properties of things, and the Nyāya in formulating the principles of Logic, the main function of the Pūrvamīmāmsā school—which is demonstrably older than both—was to lay down the principles of Interpretation, originally that of Vedic texts relating to the sacrifice But its constant contact with rival systems which attacked the authority of the Veda drew it into the arena of epistemology and metaphysics While the epistemological and metaphysical problems were foreign to the original purpose of Mimāṁsā, the system[1] found its natural development in the direction of logic, with the result that the Mimāmsā came to be called 'Nyāya' and was the parent of what is now known as the Nyāya-darśana" —*Ibid*, p LVIII

Jaimini (c 200 B C) is said to be the author of the *Mīmāmsāsūtra* This has led to the Mīmāmsā-dars'ana being designated as 'Jaiminīya-dars'ana', and the *Mīmāmsakas* as *Jaiminīyas* They are the followers of Dhūma-mārga[2] (the Path of smoke), a rival of Arcir-mārga[3] (the Path of Light)[4] These two Paths are also known as Daksina-mārga and Uttara-mārga respectively[5]

The *Mīmāmsakas* consider as an authority only the *Vedas* which are earlier (*pūrvavartin*) than the *Upanisads* Hence they are known as *Pūrva-mīmāmsakas* According to them animal slaughter practised in the course of a sacrifice is justifiable as it is prescribed by the *Vedas*, and is pleasing to gods, guests and manes Their goal is to attain heaven by

1 It is as old as the oldest *Śrautasūtras* See Appendix C (p 66) of SM

2–3 'Dhūma-mārga' is the religion of rituals or works (*karman*) and 'Arcir mārga' that of wisdom (*jñāna*) Both of these are also known as 'Pitr-yāna' (the Path of manes) and 'Deva-yāna' (the Path of gods) The earliest *locus classicus* of these two Paths is *Brhadāra nyaka Upanisad* (p 78) followed and slightly varied by *Chāndogya Upanisad* (p 145) See Notes (pp 126–127) to SM

4 See SM (com on v 11, p 61)

5 This is what can be inferred from *Bhagavadgītā* (VIII, 24–25)

propitiating gods by performing sacrifices and by offering flesh to them as an oblation They perform *s'rāddhas* for the propitiation of the manes and offer *madhu-parka* to guests.

As stated in TRD (p. 115a), the *Mīmāṁsakas* are *Ekadaṇḍins* or *Tridaṇḍins* as is the case with the *Sāṅkhyas* Further, they wear red (*dhātu-rakta*) garments, use a deer's skin to sit upon, keep a gourd, have their head shaved, and sip thrice the water after having washed therein their sacred thread (*yajñopavīta*) They have no *guru* (teacher) but the *Veda*, and so they have not to approach any one when they wish to resort to renunciation As regards their views it may be said·

(i) *Veda* is eternal, *apauruṣeya* (not emanating from a personal author) and self-authoritative, and a means of attaining knowledge as it propounds *dharma*.

(ii) 'S'abda' is eternal, all-pervading and a *guṇa* of *ākās'a*

(iii) There is none–not even God who creates or destroys the world.

(iv) There is no possibility for any one to be omniscient.

(v) The followers of Prabhākara[1] (650 A. D) admit five *pramāṇas* viz *pratyakṣa* (perception), *anumāna* (inference), *s'abda* (verbal testimony), *upamāna* (comparison) and *arthāpatti*[2] (presumption) whereas Kumārila (670 A. D.) and his followers all these five along with the sixth viz. *abhāva* (non-apprehension).

(vi) Kumārila and other *Mīmāṁsakas* accept *anekāntavāda*[3] to a certain extent, for, they believe·

(a) Every thing exists from the stand-point of its own *rūpa* and does not exist from that of the *rūpa* of the rest

(b) An *avayavin* is neither entirely distinct nor non-distinct from the *avayavas*.

(c) Every thing is characterized by origination, permanence and and destruction.[3]

(d) *Sāmānya* and *vis'eṣa* are relative (*sāpekṣa*) and not absolute (*nirapekṣa*).

---

1 Some take him to be a younger contemporary of Kumārila and some believe him to be his pupil. He has written *Bṛhatī*, a com. on *Śābarabhāṣya* which elucidates *Mīmāṁsāsūtra*. Śabara, the author of this *Bhāṣya* is looked upon by some as a contemporary of Vātsyāyana whereas others assign him to the fourth century A. D. Mr. P. I. Tarkas informs me as under:—

Śabara flourished much earlier than Vātsyāyana (c. 300 A. D.) but definitely after Patañjali, the grammarian (c. 150 A. D.). Śabara's age therefore would be c. 100–200 A. D.

2 For an explanation of this see my "Notes" (157) on NK and Notes on AJP (p. 385, l. 21). In the latter, two types of *arthāpatti* are mentioned viz. *dṛṣṭārthāpatti* and *śrutārthāpatti:* The former is admitted by Prabhākara and the latter by Kumārila Bhaṭṭa.

3 This is the view expressed in *Tattvasangraha* (p. 501) and TRD (p. 98b)

In *Upamitibhavaprapañcākathā* (p 437) there is some description of the *Mīmāmsā* school and its followers

P 14, ll 3–4 For refutation see p 71, ll 8–11

P 14, ll 26–27 On p 97, l 24 we have "अनवस्थाचक्रकानिवृत्ते"

P 15, ll 11–12, p 16, ll 3–10, and p 17, ll 3–6 That a thing is both existent and non-existent is realized neither by perception nor by inference

P 15, l 19 'Jñāpaka' means a statement which substantiates the view previously propounded The word 'jñāpaka' occurs in the text on p 302

P 16, ll 4–5 For refutation see p 87, ll 4–5

P 16, ll 5–7 For refutation see p 87, l 7, p 88, ll 3 10, and p 89, ll 2–12

P 16, l 7 For refutation see p 90, ll 4–8

P 16, l 8 'Abhāva' means non-existence For details see *infra*

P 16, l 9 The word 'kadaga' (Sk 'kataka) meaning a bracelet occurs in *Nāyādhammakahā* (I, 1) 'Kataka' occurs on p 318, l 22 of AJP The word 'kundala' meaning 'an ear ornament' occurs in *Viāhapannatti*

P 17, l 7 For refutation see p 96 etc

P 17, l 8 Here *nitya* is defined as one which is never destroyed, which is never created and which remains the same throughout This is, of course, the view of the *Vais'esikas*

P 17, ll 8–9 This gives us a definition of 'anitya' as one which by its very nature lasts for one moment

P 17, l 17 The expression 'अतिदेशेन दूषणान्तरमाह एतेनेत्यादिना' is practically repeated on p 20, l 13 On p 128, l 25 we have अतिदेशेन दूषणान्तर परिहरन्नाह 'Atides'a' means analogical transference, analogical extension of an argument

P 17, ll 22–25 These explain the propriety of each of the four adjectives–qualifications If one were to say that *nitya* is one which is uniform in nature (*ekasvabhāva*), one whose nature is to last for a moment (*ksana-sthiti-svabhāva*) will have to be considered as *nitya* So, to exclude it, *sthira* is added to it *Anutpanna* is added to these two adjectives so that an object which is constant and of uniform nature but created may not be looked upon as *nitya* as some do *Apracyuta* is further added to these three adjectives to suggest that the view of some who believe a thing to be *nitya* till its moment of perishing, is untenable, though they, no doubt, admit three attributes in the case of *nitya* Municandra Sūri equates such persons with the *Naiyāyikas* and says Though the *Naiyāyikas* consider the *prāgabhāva* (antecedent non-existence) of the products like a jar etc as *nitya* upto the moment of their generation, they believe that this *prāgabhāva* perishes as soon as the corresponding products get generated

Thus, on the whole, there are four different views about *nitya* (i) एकस्वभाव नित्यम्, (ii) स्थिरैकस्वभाव नित्यम्, (iii) अनुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव नित्यम् and (iv)

अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं नित्यम्. They may be roughly attributed to the adherents of (1) *Jaina*[1], (2) Sāṅkhya & Vedānta, (3) *Naiyāyika* and (4) *Vais'eṣika* schools respectively.

According to the *Vais'eṣikas* only those things which are absolutely changeless are *nitya*, and such a type of *nityatva* (changelessness) is found in *ākās'a*, *paramāṇu* etc.[2] This may remind one of the definition of 'rigidity' in Statics.

For Patañjali's view about *nityatva*, one can say from the following lines of his *Mahābhāṣya* on I, 1, 1 (Kielhorn's edn., Vol. I, p. 7) that he is more inclined towards *pariṇāmi-nityatva* than *kūṭastha-nityatva*:—

"द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या...आकृतिरन्या चान्या च भवति। द्रव्यं पुनस्तदेव......अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत् तन्नित्यमिति। तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते। किं पुनस्तत्त्वम्?। तद्भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते।"

The *Vedāntins* believe two kinds of *nityatva*: (i) relative and (ii) absolutive. The former is what they call *anvayitva* or *anvitatva* or *sthiratva*, and it is such as belongs to *kāraṇa* in all its changes (e. g. clay in a jar, the dissolution of a jar etc.). Further, it is based on the ground of *pratyabhijñā* (recognition)—the ground admitted by the *Jainas*. The latter is such as belongs to *brahman* or *ātman* and to none else[3].

According to the *Jainas* absolute *nityatva* is a pure fiction. *Nityatva* which is possible is only relative. It is one which is *in the midst of change*. The *Vedāntins* thus are at one with the *Jainas* in so far as they trace *sthiratva* or *anvitatva* in the *midst of change*. But as they do not attach much value to this relative *nityatva* and lay more emphasis on the absolute *nityatva* than on the other, they may be classed with the *Vais'eṣikas* who define *nitya* as "अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावम्".[4]

I may note *en passant* the riddle of permanence and change as solved by *Greek* philosophers and noted by Frank Thilly as under:—

"He[5] is deeply impressed with the fact of change in the world, and concludes that change constitutes the very life of the universe, that nothing is really permanent, that permanence is an illusion, that though things may appear to remain stable, they are actually in an endless process of becoming, in a constant state of flux. The Eleatics[6] take the opposite view and deny the very possibility of change or becoming. To them it is unthinkable that reality should change, that a thing should really and truly become something else. And so they declared that change is illusory, mere sense, appearance and that being is permanent and real."—*A History of Philosophy* (pp. 22–23)

1 Cf. "तद्भावाव्ययं नित्यम्"—TS (V, 40)

2-4 See "Notes" (pp. 43–44) to SM.

5 He means Heraclitus (535 B. C.—475 B. C.).

6 This school takes its name from the town of Elea, in southern Italy, the home of its real founder Parmenides who was born in about 515 B. C.

Empedocles (495 B C-435 B C), the Atomists and Anaxagoras (500 B C-428 B C) declared that *absolute change* was impossible and they concluded in favour of *relative change* For, they state —

"There are beings or particles of reality that are permanent, original, imperishable, underived, and these cannot change into anything else they are what that they are and must remain so, just as the Eleatic school maintains These beings or particles of reality, however, can be combined and separated, that is, from bodies that can again be resolved into their elements The original bits of reality cannot be created or destroyed or change their nature, but they can change their relations in respect to each other And this is what we mean by change In other words absolute change is impossible, but relative change is possible"—*Ibid*, p 32

P 17, l 28 The *Naiyāyikas* are the followers of the Nyāya school of philosophy, founded by Aksapāda[1] They are also called 'S'aivas' as they are always devoted to S'iva[2] Further, the word 'yauga' is used in TRD (p 20a) and SM (com on v 9) for the *Naiyāyikas* It is used at times in the sense of the *Vais eṣikas* as well. See SM (pp 143, 148, 173 and 178, Jagadis'acandra's edn) and "Notes" (pp 140 and 165) on SM

The Nyāya school admits sixteen categories

Pramāna (proof), *prameya* (object of proof), *sams'aya* (doubt), *prayojana* (aim), *drstānta* (illustration), *siddhānta* (conclusion), *avayava* (member), *tarka* (hypothesis), *nirnaya* (ascertainment), *vāda* (continued argument), *jalpa* (sophistry), *vitaṇḍā* (wrangling), *hetvābhāsa* (fallacy), *chala* (quibbling), *jāti* (far-fetched analogy), and *nigraha* (opponent's error)

Further, this school admits four *pramānas* viz (a) *pratyakṣa*, (b) inference, (c) comparison and (d) *āgama*

P. 17, l 29 *Abhāva* (non-existence) is of four kinds (i) *prāg abhāva* (antecedent non-existence), (ii) *pradhvaṁsābhāva* (subsequent non-existence), (iii) *anyonyābhāva* (mutual non-existence) and (iv) *atyantābhāva* (absolute non-existence)[3] Before a thing (say a jar) is produced, there is its non existence This non-existence is *prāgabhāva* It exists from beginningless time, and it is destroyed as soon as a thing of which it is

---

1 He is also named as Gautama and his wife as Ahalyā He is further referred to as 'Mahāyogin' See *Skandapurāna* (Kumārikā-khanda).

2 He is looked upon as the originator and destroyer of the universe He is omnipresent, omniscient and eternal

3 "वस्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ।
क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभाव स उच्यते ॥ २ ॥
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वसाभाव इष्यते ।
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ ३ ॥
शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिता ।
शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ४ ॥"
—*Mīmāmsāslokavārtika* (abhāvaprāmāṇyavāda, pp. 473–474)

a *prāgabhāva*, is produced. The word 'prāgabhāva' occurs in Vol. II, on p. 31, ll. 8-9 and on p. 173, l. 6. It is explained in the super-com. (Vol. II, p. 31). Further, a quotation by way of its illustration is given there. It means: the non-existence of *dadhi* (curd) in *kṣīra* (milk) is called 'prāgabhāva'.

It may by noted that *prāgabhāva* or *dhvaṁsa* is regarded by the *Vais'esikas* as the *abhāva* of a thing; but, according to the *Jainas* it is as much a *bhāva* as the thing itself. Moreover, the so-called *abhāva* is not *tuccha* or *mithyā* i. e. unsubstantial nothing as some *Vedāntins* would have it, but is an aspect of *bhāva* and therefore the *bhāva* itself.[1]

There is mention of *pradhvaṁsābhāva* in Vol. II on p. 173, l. 7.

In Siddhasena Gaṇi's com. (p. 374) on TS (V, 29) there is an exposition of *abhāva*.

P. 18, l. 3. The word 'ārekā' is explained in the com. as 'ās'aṅkā'. This word occurs on p. 19, l. 13.

P. 18, ll. 3-7 & p. 19, l. 3. For refutation see pp. 132-133.

P. 18, l. 4. 'Dravya' means, no doubt, a substance; but, according to Jainism it is not without *paryāya* (modification)[2], and hence *utpāda* (origination) and *vyaya* (dissolution) in addition to *dhrauvya* (permanence). Same is the case with *paryāya*; for, it is not without *dravya*, and hence *dhrauvya* over and above *utpāda* and *vyaya*. Thus everything that exists is *utpāda-vyaya-dhrauvya-yukta*[3]. This is why reality is defined in Jainism as *substance-cum-mode*.

This concept of reality may remind a student of biology of the concept of metabolism. For, it affords an exact parallel, since metabolism consists of two opposite processes viz. anabolism and catabolism. These respectively mean the process of breaking up and that of building up. They are held together by a synthetic process of equilibrium known as netabolism. Roughly speaking, the living process is a combination of alternative processes of birth and death the equilibrium between which is maintained by a life-process itself. Disintegration is necessary for the release of energy for life, and integration for building up latent energy. Maintenance of the suitable equilibrium between these two is again necessary for continuance of life[4].

A student of philosophy may compare this concept with the dialectic concept of Hegel—the concept which implies two opposite processes of thesis and antithesis both combined by synthesis[5].

1 See "Notes" (p. 26) on SM.

2 Cf. Siddhasena Gaṇi's com. (p. 378) on TS (V, 29) and AJP (p. 119).

3 Cf. "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्"—TS (V, 29)

4-5 See Prof. A. Chakravarti's article "The Contribution of Jainism to World Culture" (pp. 85-86) published in "The Jaina Antiquary" (Vol. IX, No. 2).

According to the *dravyārthika naya* everything is *nitya* (permanent), *sāmānya*, *avācya* and *sat* (existent), whereas according to the *paryāyārthika-naya* everything is just the opposite i e impermanent, *vis'eṣa*, *vācya* and *asat* (non-existent)[1]

P 18, ll 20–21. This verse is quoted in SM (com. on v. 37), too.

P 18, ll 20–21 According to the *Bauddhas* everything lasts for a moment, and then it completely perishes So they use the word *parināma* in the sense that there is absolute dissolution following origination The *Naiyāyikas* and others who regard *dravya* as entirely distinct from *guṇa* interpret this word as the destruction of *guṇa* after it was produced in a *dravya* which undergoes no change whatsoever The *Jainas* do not believe that any *dravya* or *guṇa* is entirely changeless (*avikṛta*) Neither any *dravya* nor *guṇa* leaves off its inherent nature in spite of its undergoing changes[2] A human soul even when it becomes a beast or a bird, does not lose its soul-ness Whether a binary becomes tertiary or *vice versa* it does not cease to be matter The white colour may become yellow, and that in its turn may become green, but, in all these stages colour is all the while present This is what is beautifully expressed in TS (V 41) as "तद्भाव परिणाम" Vyāsa in his com (p 307) on *Yogasūtra* (III, 13) defines 'parināma' in the same way as here For he says

"अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्ति परिणाम.।'

P, 19, ll 16–17 The words 'mrt-piṇḍa' and 's'ivaka' occur on p 123, ll 6–7, and these two along with 'sthāsaka' and 'kapāla' on p 113, ll 5–6 'S'ivaka' occurs on p 114, l 3, too In Kotyācārya's com (p 181) on *Visesā*° (v 482) we come across "मृत्पिण्ड शिवक स्थासक कोश-कुशूलादिमृत्पर्याय" So it follows that the word 'ādi' occurring in मृत्पिण्डशिवकादि stands for स्थासक, कोश, कुशूल etc This is borne out by स्थास, कोश and कुशूल occurring on p 104, l 27 of Municandra's com on AJP

In Siddhasena Gaṇi's com (p 398) on TS (V, 31) we have:

"मृत्पिण्ड-शिवक स्थासक-कोशक कुशूल-घट-कपाल शकल-शर्करा पाशुत्रुटिपरमाणव"

In *Durgapadaprakās'a* (p 23b), a com by Prabhānanda on *Vītarāgastotra* (VII, 1) we have "स्थास कोश-कुशूलादि" In its avacūri (p 74b) by a pupil of Vis'ālarāja we have "स्थास-कोश-कुशूल-बुध्नोदरकर्णादि".

A lump of clay assumes different forms before a pot, a jar, or the like is made out of it These forms are given names according to the shapes they assume Thus a ball of clay is called 'mrt-piṇḍa', a lump of clay which has a shape of a *linga* of S'iva 's'ivaka', 'sthāsaka' is the name given to a lump of clay having the shape of a mirror, 'kos'a' to that resembling a bucket; and 'kus'ūla' to one resembling a granary.

1 See Jagadis'acandra's explanation (p. 297) of SM.

2 Transformation or changing manifestation does not mean complete cessasion

P. 20, l. 3. As stated in SM (com. on v. 14) there are four views regarding *sāmānya* and *vis'eṣa*. They are :

(i) There is only *sāmānya*, and *vis'eṣa* has no place whatsoever. *Sāmānya* alone is *vācya*. It is the only reality.

This is the view of those who admit only *dravyāstika naya*. Some *Mīmāṁsakas*, the *Sāṅkhyas* and the *Advaitavādins* hold this view.

(ii) There is nothing but *vis'eṣa*.

This is the view of the *Bauddhas*, and it is due to their laying *all* emphasis on the *paryāyāstika naya* and completely denying the existence of the *dravyāstika naya*.

(iii) There are both *sāmānya* and *vis'eṣa* but they are in no way inter-related—are both distinct and independent. That is to say, both of them are realities, *distinct inter se*.

This is what the *Vais'eṣikas* and the *Naiyāyikas* hold as they have an unwarranted passion for the *Naigama naya*.

(iv) *Sāmānya* and *vis'eṣa* are neither absolutely distinct nor non-distinct from each other. What is *sāmānya* from one view-point, is *viśeṣa* from the other and *viçe versa*. They are *two-in-one*. This is the view of the *Jainas*.

P. 20, l. 3. For refutation see p. 134 etc.

P. 20, ll. 7–9. For refutation see p. 293, l. 12 & p. 294, l. 3.

P. 20, l. 8. On this very page, l. 23, the commentator explains 'karka' as a kind of horse. Does he mean 'a white horse', the meaning to be found in various dictionaries? The word 'karka' occurs on p. 120, ll. 7 & 22.

Kalki or Kalkin who is looked upon as the tenth and the last incarnation of Viṣṇu, is said to have a white horse to ride upon. So Muni Kalyāṇavijaya in his "वीरनिर्वाणसंवत् और जैन कालगणना" (p. 48) has suggested that the word 'kalkī' may be a Sanskritized form of *kakkī*, *kakka* the Pāiya word meaning a white horse.

P. 20, ll. 9–10. For refutation see p. 294, ll. 6–8.

P. 20, ll. 15–16. Cf. p. 275, l. 14 and the first hemistich of the following verse of *Visesā°* :—

"एक्कं निच्चं निरवयवमकियं सव्वगं च सामन्नं ।
निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुप्फं व ॥ ३२ ॥"

P. 21, l. 6. For refutation see p. 295, l. 10.

P. 23, l. 3. Here the word 'para' stands for 'Dharmakīrti'; for the verse quoted here occurs in his *Pramāṇavārtika* (I, 183–4).

P. 23, ll. 4–5. The idea conveyed in this verse is refuted by Akalaṅka in his *Nyāyaviniścaya*. This verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p. 620), and with variants in *Anekāntavādapraves'a* (p. 7), *Aṣṭasahasrī* (p. 92), *Sammatiṭīkā* (p. 242), *Nyāyavinis'cayavivaraṇa* (p. 92a), and

Syādvādaratnākara (p 837), and it is explained in *Pramāṇavārtikasvavṛtti* and *Manorathanandinī* This explaination is reproduced in the fn on *Nyāyakumudacandra* (p 620)

P 23, l 5 The root 'cud' is dropped and replaced by 'nud' by Ratnaprabha Sūri in his *Ratnākarāvatārikā*, for, in his days it conveyed an obscene sense

P 23, ll 20-21 Here the word 'syād' is explained It is said that originally it is the third person singular of the potential of अस् to be It is here treated as an indeclinable connoting 'somehow' In "Notes" (p 32) on SM it is said that it "is generally treated by commentators as an indeclinable noun or adjective connoting indefinite possibility". Is the word "indefinite" correct?

P 24, ll 5-6 Cf p 297, ll 13-14

P 25, ll 3-5 For refutation see p 300, ll 5-12 & p 301

P 25, l, 6 For refutation see p 302, ll 7-8 Cf. p 316, l 7

P 25, ll 10-11 Why the author has restated the same thing is accounted for, in two ways Cf what is said on p 27, ll 17-18

P 25, l 17 A camel is somehow curds This is an example of *syādvāda* This is what the opponent says

P 26, l 3 'Bhedasamhāravāda' has no scope in several non-Jaina systems See p 316, l 18

P 27, ll 5-7 For refutation see p 317, ll 4-10

P 27, ll 9-10 For refutation see Vol II, p 124 etc

P 27, l 10 & p 28, ll 3-7 For refutation see Vol II, p 208, l 14 & p 209, l 3

P 28, l 7 'इति कृत्वा' may remind one of the Guj 'एथी करीने'

P 28, ll 7-9 For refutation see Vol II, p 209, ll 5-11 and p 210 ll 3-7

P 28, ll 10-11 & p 29, ll 3-4 For refutation see Vol II, p 218 ll 9-12 & pp 219, ll 3-9, p 220, ll 3-8, p 221, ll 3-12, and p 222, ll 3-4.

P 28, l. 11 Cf TS (X, 3) where we have "कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष"

P 28, l 31 There are eight kinds of *karman* (i) *jñānāvaraṇīya*, (ii) *darśanāvaraṇīya*, (iii) *mohanīya*, (iv) *vedanīya*, (v) *āyus*, (vi) *nāman*, (vii) *gotra* and (viii) *antarāya* The first obscures knowledge. For details see JRL (Ch XIII).

P 28, l 32. *Ṣaṣṭha* (P chaṭṭha) and *aṣṭama* (P aṭṭhama) are each a kind of external penance—mortification of flesh Every day one takes two meals So one who gives up one meal on the first day, two on the second and one on the third and thus gives up meals up to the fourth, is said to be practising 'caturtha' Similarly one who gives up two meals on each of the two days and one meal on a previous day and one at the end, and, thus

gives up meals up to the sixth, is said to be practising 'sastha'. One who practises 'astama' gives up meals up to the eighth.

'Cauttha' is explained as above by Abhayadeva Sūri in his com. (p. 147b) on *Ṭhāṇa* (III, 3, s. 182). For, he says:—

"केवलमेकं पूर्वदिने द्वे उपवासदिने चतुर्थं पारणदिने भक्तं-भोजनं परिहरति तत् चतुर्थभक्तं···शब्द-व्युत्पत्तिमात्रमेतत्···प्रवृत्तिस्तु चतुर्थभक्तादिशब्दानामेकाद्युपवासादिष्विति।"[1]

In *Smṛticandrikā* we have:

"सायमाद्यन्त्ययोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे।
उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद् भक्तचतुष्टयम्॥"

P. 29, ll. 4–10 & p. 30. For refutation see Vol. II, p. 224, l. 12.

P. 29, l. 7. *Pramāda* means negligence, inadvertence. It is one of the causes of the influx of *karmans*.

P. 29, l. 8. Contemplation is either good or bad. For details see JRL (Ch. XX).

P. 29, l. 14. There are five *bhāvas*: (i) *aupas'amika*, (ii) *kṣāyika*, (iii) *kṣāyopas'amika*, (iv) *audayika* and (v) *pārināmika*. Roughly speaking, 'bhāva' means a condition of a living being. The *audayika bhāva* rises from the operation—fruition of *karmans*. In the case of the embodied soul it is its impurity. For details see JRL (pp. 98–100).

P. 29, l. 29. See "Notes" for p. 28, l. 31. 'Vedanīya' *karman* makes an embodied soul experience pleasure or pain.

P. 30, ll. 7–9. For refutation see Vol. II, p. 225, ll. 4–6.

P. 30, l. 9 & p. 31, ll. 3–7. For refutation see Vol. II, p. 227, ll. 8-10.

P. 30, l. 22. See "Notes' for p. 29, l. 14. 'Kṣāyopas'amika bhāva' rises from the partial destruction, subsidence and operation of the 1st, 2nd, 3rd and the 8th kinds of *karmans*—the *karmans* known as *ghāti-karmans*. See JRL (p. 100).

P. 31, ll. 8–9. For refutation see Vol. II, p. 228, ll. 4–5.

P. 32, ll. 4–6. For refutation see Vol. II, p. 231, ll. 9–12.

P. 32, ll. 7–10 & p. 33, l. 3. For refutation see Vol. II, p. 232, ll. 7-8.

P. 33, l. 5. The first foot etc. are referred to as 'saṅgraha-grantha' in Vol. II, p. 236, l. 4. This may remind one of 'saṅgraha-s'loka' and 'antara-s'loka'. In the intro. (p. 49) to *Nyāyakumudacandra* (Vol. I) we have:—

"'निराकारेतरस्य' इत्यादयोऽन्तरश्लोका वृत्तिमध्यवर्तित्वात्। 'विमुख' इत्यादिवार्तिकव्याख्यानवृत्ति-ग्रन्थमध्यवर्तिनः खल्वमी श्लोकाः। वृत्तिचूर्णितां तु विस्तारभयान्नासामिभ्व्याख्यानमुपदर्श्यते। संग्रहश्लोकास्तु वृत्तिप्रदर्शितस्य वार्तिकार्थस्य संग्रहपरा इति विशेषः"

Thus *saṅgraha-grantha* means a statement made with a view to recapitulating what has been previously said.

---

1 In the com. (p. 220b) on *Viāhapaṇṇatti* (II, s. 92) Abhayadeva has said the same as under:—

"चतुर्थं भक्तं यावद् भक्तं त्यज्यते यत्र तच्चतुर्थम्। इयं चोपवासस्य सञ्ज्ञा एवं षष्ठादिकमुपवासद्वयादेरिति।"

P 33, ll 5-10 All these three verses with slight variations or without them are quoted in TRD (p 78a), *Bodhicaryāvatārapañjikā* (p 492), *Nyāyaviniśćayavivarana* (p 581a) and *Nyāyakumudacandra* (pp 838-839) In the fn of the last work explanation from *Manorathanandinī* is given

P 33, l 11 & p 34, l 3 & ll 8-10 In *Syādvādaratnākara* (p. 1118) and in *Nyāyakumudacandra* (p 841) we find all these lines as quotations and in TRD (p 78a) all except the last, but, nowhere the original source is mentioned or traced

P 34, l 16 स्वेच्छा० occurs on p 29, ll 5-6

P 36, l 3 This is the commencement of the refutation of the first issue—allegation

P 36, l 4 'आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध' means well-known to cow-herds, women and others On p 78, l 6 we have आविद्वदङ्गनादिप्रतीत It is explained in ll 18-19 as सकललोकप्रसिद्ध i e well-known to the whole world Literally it means well-known from the learned to women, women here standing for illiterate! For a similar phrase see p 175, l 5, p 215, ll 10-11, p 227, ll 6-7, p 282, l 5, p 339, l 8, p 397, l 6, II—p 48, l 8, p 59, l 23, p 75, l 8, p 85, l 10, p 111, l 9, and p 125, ll 11-12

P 36, ll 5-12 A thing exists in view of its own *dravya* (substance), *kṣetra* (place), *kāla* (time) and *bhāva* (nature or property), but it does not exist in view of the substance etc of another object Thus a thing is in its own substance etc, but not in another substance etc If we deny the latter as the *Bauddhas* do, it will be every thing, for, it will not be *asat* in any way

Similarly a thing is *asat* i e non-existence[1] is predicated of a thing, in view of the substance etc of another thing but not so, as regards its own substance etc Otherwise it will have no existence like the horns of an ass i. e to say it will be thorough nihilism

Thus, in order that (i) a thing may not lose its individuality—its own self and (ii) its own nature may not become nothing, it is desirable to believe that a thing exists and does not exist as well, though, from *different* view-points—in *different* capacities such as *sva-dravya* and *para-dravya* In short, the *Jainas* believe in *being-cum-non-being* of all things from different points of view, viz स्व and पर For details see JRL (Ch XII)

P 37, ll 7-11. Any and every thing has its own substance, place, time and nature Further, it will not do to think of a thing as having only any one or more of them and not all of them Thus we cannot think of a jar with reference to its substance (say clay) only, while totally ignoring —denying its place, time and nature, which, too, inhere in it

1 This non-existence belongs to the thing *itself* and not to the other thing, and that, too, as regards the substance etc. of the other thing. In short, X is X only and not non-X.

P. 38, l. 4. 'निर्लोठयिष्यामः' means 'we shall knock down—refute'. The root is लुठ् I, Parasmaipada. Its forms are used on p. 64, l. 9, p. 217, l 6, p. 274, l. 16, p. 380, l. 9, and in Vol II on p. 49, l, 7, p. 118, l. 6; p 212, l. 8 and p 218, l. 5.

P. 38, l 5. The existence of the substance of a thing is not the same as the non-existence of the substance of another thing And this holds good in the case of place, time and nature, too Thus, the existence of the clay substance of a pitcher is not non-distinct from the non-existence of the water substance of another thing. Otherwise a thing would cease to exist. If the existence of clay substance is equated with the non-existence of water substance, a pitcher which exists with reference to its clay-substance will also exist with reference to water-substance, for, the existence of the former is assumed to be non-distinct from the non-existence of the latter.

P. 42, l 10. सूक्ष्मधिया भावनीयम् means 'this should be pondered upon by one whose intelligence is sharp. This expression occurs in the com. on p. 103, l. 12. A synonym of सूक्ष्मधिया' occurs on p. 286, l 22. कुशाग्रीयबुद्धिभिः occurs on p. 128, l. 26 and सूक्ष्मेक्षिका etc. on p. 186, l. 6, p. 227, l. 5, p. 380, l. 3, and in Vol. II on p. 124, l. 4 and p. 176, l 20.

P 43, l. 10. 'Aksaragamanikā' which occurs in Vol II, p. 230, l. 20 seems to imply 'literal meaning'. The Pāiya word for it is 'akkharagamaṇiyā', and it is used by Haribhadra in his *Āvas'yakaṭīkā* (p. 631b).

P. 43, ll. 15–16. अपि तु is explained as किं तर्हि in Vol. II, p. 186, l. 25 as well.

P. 44, ll. 5–7. The objector admits that the existence of clay substance is a kind of the non-existence of water substance. But, even then he is not prepared to admit that a thing exists and does not exist as well!

P. 45, ll. 5–6. 'Pravṛttinimitta' is explained on p. 261. There is no justification for using a different word even when the *pravṛttinimitta* is the same.

P. 45, l. 6 'Atiprasaṅga' means unwarranted license in reasoning—unwarrantable strech of the principle.

P. 45, ll. 24–25. The words 'indra', 's'akra' and 'purandara', though synonyms, convey different senses owing to their difference in connotation as suggested by their etymologies given here. 'Indra' signifies the lord of gods, 'S'akra', the powerful god, and 'Purandara' the destroyer of the cities. These differences of sense are recognized by *Samabhirūḍha naya.*

P. 45, l. 25. The compound 'vajrapāṇi' is dissolved here This, too, is a synonym for 'Indra', but it connotes a different sense.

P. 46, l 5. 'S'ābda nyāya' is explained in ll. 17–18 as under:—

Pradhāna (principal) is that which is directly stated by a word in an object which is both *aneka* (many) and *eka* (one) in Jainism, and the rest is *guṇabhūta* (subordinate). This is 's'ābda-nyāya'. This phrase occurs on p. 52, l. 8.

P 46, l 6, p 47, l 3 Here is given the etymology of 'dravya'

P 47, l 3 The etymology of 'paryāya' is here given

P 48, l. 19 See pp 134–139

P 49, l 11 'Abhyupagamavirodha' means running counter to the accepted dogma

P 49, ll 12–13 'अयमेव भेदो कारणभेदश्च' occurs with a slight difference on p 80, ll 24–25 and p 262, ll 4–5

P. 50, l 28 The word 'kārikā' is usually used in the sense of a memorial verse or a collection of such verses on a philosophical or scientific subject e g Bhartrhari's *Kārikās* on grammar Here it stands for a collection of verses This word occurs on p 375, l 11 It is used in connection with the introductory verses of the *Bhāṣya* of TS by Devagupta Sūri and Gandhahastin Siddhasena Gaṇi (vide p 19 and p 20 respectively of Vol I)

P 51, l 5 'Setikā' is a kind of measure, and so is 'mānaka' As stated in *Gaṇitatilaka* (v 7) 4 *pādikās* = 1 *mānaka*, 4 *mānakas* = 1 *setikā* and 10 *setikās* = 1 *hāri* For further details see my intro (p XXXVII) to *Gaṇitatilaka*

P 51, l 17 This may remind one of the fact that Hemacandra Sūri has composed two works viz *Ayogavyavacchedadvātriṃśikā*[1] and *Anya, yogavyavacchedadvātriṃśikā*[2] 'Anyayogavyavaccheda' occurs in Vol II-p 165, l 24

P 51, l 24 Mānaka is explained by me on this very page

P 51, l 28 'Āyāma' is a synonym of 'Bauddha'

P 51, ll 28–30 The Āyāma view is that the power to generate, produces an act in question by making a full use of it, but its power does not perish in doing so It can produce another act hereafter

P. 55, ll 30–31 See "Notes" on p 197

P 56, ll. 6–7 Here is noted a 'nyāya' This word 'nyāya' is differently translated by different scholars e g an apposite illustration[3], a popular medium[4], an inference from familiar instances[5] and an idiomatic

---

1–2 In this connection the late Prof A B Dhruva has observed as under in his Notes (p 8) on SM —

"(1) अयोगव्यवच्छेद lit exclusion of non-possession, *i e* demonstration that truth does not fail to belong to the Jaina system, *that it certainly belongs to it* the *constructive* or *positive* part of Hemacandra's work (स्वपक्षसाधन) (2) अन्ययोगव्यवच्छेद—lit exclusion of the position that truth might belong to other rival systems, *i e.* demonstration that truth does *not* belong to other systems the *destructive* or *negative* part of the undertaking (परपक्षदूषण)"

3 See Apte's Sanskrit-English Dictionary

4–5 See *Laukikanyayāñjali* (pt I) collected by G A. Jacob

expression[1]. There is no exact equivalent in the English language for it.

A *nyāya* is more concise than a proverb and has at the same time all the force of the latter. It is based upon experience. We come across it in works on grammar, philosophy and rhetoric. It is difficult to say who the first person was to coin this word and mention a *nyāya* or *nyāyas*. Amongst the *Jainas*[2] Haribhadra is perhaps the first, in case we do not consider the word 'andhakantaijja' occurring in *Āyāra* as a *nyāya*.

The *nyāya* in question is explained in ll. 28–31. But the word 'gaḍu' is not explained. It occurs in *Kāvyaprakāśa* (IX, 83), and in *Mahābhāsya*. It is a homonym, and has five meanings: (i) crooked, hump-backed, (ii) a hump on the back, (iii) a javelin, (iv) a water-pot and (v) any useless or good-for-nothing object. None of these suits the context. So, for the present I take it to mean 'a boil', and interpret this *nyāya* as 'out of frying pan into fire'.[3] This *nyāya* is not noted in any of the three parts of *Laukikanyāyāñjali*. It, however, occurs in *Tattvopaplavasimha* (p. 23).

It seems that the mentality of the Indians of olden days to present many a thing as an aphorism (*sūtra*) is the origin of *nyāyas*.

The phrase 's'abda-gadu' occurs on p. 323, l. 11. It occurs in the *Mahābhāṣya* on III, 1, 26 (Vol. II, p. 36).

P. 56, l. 25. 'Ksunna' means pounded, the original root being 'ksud' VII, Ubhayapadin. It occurs on p. 91, ll. 10, 27 & 28; p. 290, l. 15, p. 313, l. 9; p. 355, l. 10, and, in Vol. II on p. 184, l. 5.

P. 57, l 6. Attachment to one's own system of philosophy is difficult to let go. This idea is expressed by Hemacandra in *Vītarāgastotra* (VI) as under:—

"कामराग-स्नेहरागावीषत्करनिवारणौ ।
दृष्टिरागस्तु पापीयान् दुरुच्छेदः सतामपि ॥ १० ॥"

The expression 'अहो दुरन्तः स्वदर्शनानुरागः' occurs on p. 101, l. 8, and 'अहो दारुणो मोहः' on p. 44 where we have 'अपूर्वो विभ्रमः'.

P. 57, ll. 10 & 11. 'Prasajya-pratisedha' means negative statement and 'paryudāsa' means an exception, a prohibitive rule. The former is rendered as 'express negation' by Prof. Cowell in his translation of *Sarvadarśanasaṅgraha*. In a foot-note (p. 250) he explains it as under:

"Where the negation is prominent it is called *prasajya-pratiṣedha*; but where it is not prominent we have the *paryudāsa* negation. In the

---

1 See "Notes" (p. 64) on SM.

2 See my article केटलाक न्याय published so far in three instalments in "Jaina dharma prakās'a" (Vol. LX, Nos. 2–4).

3 Mr. P. I. Tarkas does not accept this view. He traces it to *Nyāyavārtika* (p. 134) and takes it to refer to an episode of Bali and Vāmana, an incarnation of Viṣṇu.

former, the negative is connected with the verb in the latter, it is generally compounded with some other word, as, for example, (a) Not a drum was heard, not a funeral note (b) Unwatched the garden bough shall sway The former corresponds to the logicians' *atyantābhāva*, the latter to *anyonyābhāva* or *bheda*" [1]

Both the forms of negation occur in *Mahābhāsya* on *Astādhyāyī* (I, 4, 50) and in *Vākyapadīya* (II, 86) Verses defining the two are quoted in *Sāhityadarpana* (ch VII, p 214) as under —

"अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
'प्रसज्यप्रतिषेधो'ऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥"
"प्रधानत्व विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
'पर्युदास ' स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥"

The word 'prasajya-pratisedha' occurs on p 207, l. 6 and in Vol II, p 217, l 6 & p 218, l 4, too

The word 'paryudāsa' occurs on p 208, l 3 and in Vol II, p 218, l 4 and in *S'ābara-bhāsya*

P 58, l 9 'Arhan-mata' means Jainism—a system propounded by an *Arhat*, a *Jaina Tīrthankara*

P 59, ll 6 ff Every thing is both existing and non-existing

P 60 ll 7–8 कुशाग्रबुद्धिपरिचोदित means put forward by one whose intelligence is as sharp as the point of the blade of the 'kus'a' grass 'Kus'āgrabuddhi' hence means having a penetrating–sharp intellect, On p 128, l 26 and in Vol II on p 175, l 10, & p 176, l 13 we have कुशाग्रीयबुद्धि which, too, means the same 'Kusa' a Pāiya equivalent of 'kus'a' occurs in *Vivāgasuya* (I, 6, para 121)

P 60, l 14 'Mecaka' is a homonym Here it means a kind of gem It has five colours (vide "Notes" p 378 on SM)

The word 'mecaka' occurs on p 130, l 9, p 159, ll 7 &24, p 160, l 11, and p 302, ll 4 & 16

P 62, ll 7–8 These lines form an answer to the objection raised on p 11, ll 4–6 The existence does not reside by totally avoiding non-existence But they somehow co-reside

P 65, ll. 4–5 This verse differs very little from one on p 11 The slight variation introduced here turns the allegation into refutation! It is thus a *pūrva-paksa-śloka-parāvartanā* For parallel examples see *infra*

P 65, l 10 As already mentioned here in "Notes" (p 260) the *Jainas* do not look upon *dharmin* as absolutely distinct from *dharma*, but they look upon them as distinct from one view-point and non distinct from another view-point They do not deny the distinction *in a certain sense* between *dharmin* and *dharma*, but they do deny *absolute* distinction between them If there was absolute distinction there can be no such

1 Quoted from ***Laukikanyāyāñjali*** (pt II, p 50).

relation as that of *dharma* and *dharmin*. In other words the *dharma* would be a total stranger to the particular *dharmin* and would be in no way *its*.

P. 65, l 20. 'न ह्यभ्युपगमा एव बाधायै भवन्ति' occurs many a time See l 25 of this very page; p 365, l 9, and Vol II, p 17, ll 12–13

P 66, ll 29–30. The shape, substance and colour are noted as the *dharmas* of a *ghata*, a *dharmin* 'Budhna', a homonym here means the bottom of a vessel, viz *ghata*. A *ghata* is described in the *Bhāsya* (p. 122) on TS (I, 35) as under —

"ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठायतवृत्तग्रीवोऽधस्तात् परिमण्डलः।"

In *Uttarajjhayanacunni* (p 14) composed by a pupil of Govāliya Mahattara we have:—

"ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठायतसूत्रग्रीवादिरूपः"

A *ghata* is described by Hemacandra in his com. (665) on *Visesā°* (v. 1552) as under:—

"पृथुबुध्नोदरोर्ध्वकुण्डलोष्ठायतवृत्तग्रीवादिमति घटपदार्थे"[1]।

Municandra Sūri has defined *'ghata'* as one which has an expansive bottom and belly, and whose neck is round and long, and whose lips resemble an ear-ornament.

P. 67, l. 25. 'Vais'esikā' (lit. the investigator of distinctive properties) is the name of the follower of the *Vais'esika* system of philosophy. It is founded by Kanāda[2] known as Kanabhaksa[3], Kanabhuj[4], Kānāda[5], Ulūka[6] and Aulukya.[7] Pās'upata is another name for a *Vaiśesika*.

As regards this Vais'esika system, the late Prof. A B. Dhruva has made the following observations:

(i) "The Vaiśeṣika and the Nyāya, as observed before, originated as separate systems, but the former which was in its origin a child of the Pūrva-Mīmāṁsā, soon become a supplement—an adopted child, to use a metaphor—of the latter. Thus, Vātsyāyana[8], the Nyāya-bhāsyakāra, treats the Vaiśesikā as a 'prati-tantra Siddhānta' of Nyāya. — intro (p. XLI) to SM.

(ii) "'Atom-eater', as the nickname of the founder, might not be probable, because an atomic theory is not special to the system, and the Vaiśeṣika is not the first pioneer of the theory". — Notes (p. 24) to SM

---

1 This is split up as कुण्ड-लोष्ठायत in the printed edition. It is a slip; for, the three words are कुण्डल, ओष्ठ and आयत.

2–4 This means corn-piece eater'.

5 Literally it means a crow eater.

6 It means an owl, and it is equated at times with a crow-eater.

7 For the various views regarding the significance of these designations, see "Notes' (p. 25) to SM.

8 He is also called Pakṣilasvāmin.

(iii) "The characteristic method of investigating Truth adopted in the Vaiśesikā system is to find out the Viśesas i e the differentia or distinguishing properties of things This gives the name to the system "
—*Ibid* (p 25)

The Vais'esikā system admits six catagories or entities viz *dravya* (substance), *guna* (quality), *karman* (action), *sāmānya* (generality), *vis'esa* (particularity) and *samavāya* (inherence) This is what we learn from the *Vais'esikasūtra*, its *Bhāsya*[1] by Pras'astapāda[2], and works of Haribhadra and S'aṅkara S'rīdhara[3], Udayana[4] and S'ivāditya[5], the later writers, have added *abhāva* (negation) to these six categories, as they do not look upon it as a nonentity, but regard it as a *padārtha* like the other six For the nine types of *dravya* etc see "Notes" on p 4, ll 26–29 of Vol II

Vādivetāla S'ānti Sūri in his Pāiya com on *Uttarajjhayana* and its *Nijjutti* mentions in Pāiya on p 172a, the six original *padārthas*, nine *dravyas*, 17 *gunas*, 5 *karmans*, 3 *sāmānyas*, and then he explains in Samskrta three varieties of *sāmānya* and notes a difference of opinion regarding this exposition Further, he mentions in Pāiya two varieties of *vis'eṣa*

The Vais'esika system admits two *pramānas* This is the usual view, and it is accepted by Haribhadra and Vidyānanda But Siddharsi in his *Nyāyāvatāravrtti* (p 9), Hemacandra in his com on his own work *Pramānamīmāmsā* (I, i, 9) and Maladhārin Hemacandra in his com (p 666) on *Visesā°* have said that the *Vais'esikas* admit three *pramānas* viz *pratyaksa*, *anumāna* and *āgama* Devabhadra in his *Tippana* (p 9) on the *Nyāyāvatāravrtti* says that Siddharsi has here followed Vyomas'iva[6], otherwise Kandalīkāra mentions only two Gandhahastin Siddhasena Gani who seems to be earlier than Vyomas'iva, has said that the *Vais'eṣikas* admit either two *or* three *pramānas* So it seems that by his time somebody

1 This is not a regular exposition of each Vaiśeṣika sūtra but it is an independent work running along the lines of the Vaiśeṣika sūtra It is called *Padārtha dharma sangraha*

2 The general view is that he flourished after Dinnāga, and thus he belongs to the fifth century The late Prof A B Dhruva has however assigned to him a date prior to Dinnāga

3 He composed *Nyāyakandalī*, as he tells us, in 991 A D It is a com on Praśastapāda's *Bhāsya*

4 He is an author of *Laksanāvali*, *Kiranāvali*, *Kusumāñjali* etc From *Laksanāvali* we learn that he flourished in 984 A D

5 He has composed *Saptapadārthī*

6 I take him to be the same as Vyomaśekhara the author of *Vyomavatī*, a com on the *Bhāsya* of Prasastapāda—*Vyomavati* composed earlier than *Nyāyakandalī* But I cannot say whether he can be identified with Śivāditya (the author of *Saptapadārthī*) or not

must have propounded the other view. Who that person is is a question to which I invite the attention of veteran scholars.

In the *Vais'eṣikasūtra* there is no mention of Īs'vara (God) whereas the *Nyāyasūtra* proves His existence.

The *Vais'esikas* believe in the doctrine of 'pilupāka' (heating of atoms) whereas the *Naiyāyikas* that of 'pitharapāka' (heating of molecules). Vide Dasagupta's A *History of Indian Philosophy* (Vol. I, pp. 305 & 327).

P. 68, l. 5. 'Pratīti-saciva' means one assisting conviction. This phrase occurs on p. 258, l. 13.

P. 68, ll. 6–7. See p. 13.

P. 69, l. 9. 'Nāntarīyakatva' means a state of being invariably connected, inseparability. This word occurs on p. 144. l. 8 and p. 212, l. 22.

On pp. 365, 373 and 374 and in Vol. II, p. 192, l. 10 we come across the phrase 'nāntarīyaka'. The word 'nāntarīyakatva' occurs in Patañjali's *Mahābhāṣya* (p. Vol. II, p. 144) on *Aṣṭādhyāyī* (III, 3, 18). The portion in question is as under:—

"कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति[1]। नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि".

The same passage is repeated in the *Mahābhāṣya* (Vol. II, p. 245) to IV, 1, 92.

नान्तरीयकत्वम् = व्याप्तिः । अन्तरा विना भवम् अन्तरीयम् । अन्तरीयमेव अन्तरीयकम् । न अन्तरीयकं नान्तरीयकम् । येन विना यद् न भवति तद् नान्तरीयकं नियतसम्बद्धम् । तस्य भावो नान्तरीयकत्वं नियत-सम्बन्धः साहचर्यनियमो व्याप्तिर्वा ।[2]

P. 70, l. 8 & p. 71, ll. 3–5. The objection raised on p. 13, ll. 6–7 is here noted and refuted.

P. 70, l. 15. 'Vāndhyeya' means a son of a barren woman i. e. an impossibility of which the following verse is a typical example.—

"मृगतृष्णिकाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ।
एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः" ॥[3]

'Vandhyāsuta', a synonym of 'vāndhyeya', is met with on p. 173, l. 26; p. 346, l. 3; p. 355, l. 7; p. 371, l. 7 and in Vol. II on p 1, l. 11; p. 28, l. 9, and p. 141, ll. 16 & 29.

'Kha-puspa' means a sky-flower. This word occurs in Vol. II, p. 198, l. 5. 'Kha-kusuma', a synonym of 'kha-puspa' occurs on p. 346, l. 3 and its another synonym 'ākās'a-kusuma' on p. 323, l. 8 and in Vol. II, on p. 216, l. 22. 'Ambarāravinda', a sky-lotus, is met with in Vol. II, p. 7, l. 17 and its synonym 'vyomāravinda' on p. 81, l. 30, 'puskarapuskara' and

1 For a parallel idea see Vācaspatimis'ra's *Tātparyaṭīkā*, a com. on *Nyāyasūtra* (IV, 1, 54). For other details see my article "Prohibition of Flesh eating in Jainism" published in "The Review of Philosophy and Religion" (Vol, IV, No. 2, pp. 238–239).

2 See Prof. A. B. Gajendragadkar's Notes (p. 288) on *Kāyvaprakāśa*.

3 Vide Apte's Dictionary.

'ākāśapadma' in Vol II, p 214, l 5, & l 16 resp , and 'gaganāravinda' in Vol II on p 87, l 30

'Kharaviṣāṇa', a horn of an ass, is another illustration of impossibility, for, no ass has horns This phrase occurs on p 91, l 18, p 356, l 17 and in Vol II on p 7, l 15, p 53, l 26, p 55, l 5, p 86, l 25, p 96, l 7, p 99, l 30, p 141, l 5, p 214, l 25, and p 215, l 21

'S'as'a-viṣāṇa' which is a synonym of 's'as'a-s'ṛnga' and which means 'a horn of a hare' occurs on p 149, l 13 and in Vol II on p 80, l 12, p 86, ll 14–15 The word 'mṛga-tṛṣṇikā' meaning a mirage occurs in Vol II on p 76, l 30 For other details about it see p 282

P 71, ll 6–11 The allegation made on p 14, ll 3–4 is here mentioned and refuted

P 71, ll 12–13 This verse and the following three occur in *S'āstra-vārtāsamuccaya* as v 115–158 as quotations They are explained in its *svopajña* com (pp 72b 73a), but the wording differs These verses are attributed to Vṛddhas See the intro (p XCIV)

P 71, l 19 नरासिहे This reminds me of the following quotation occuring in Siddhasena Gaṇi's com (p 377) on TS (V 29) —

"न नर सिहरूपत्वान्न सिहो नररूपता ।
शब्दविज्ञानकार्याणा भेदाज्जात्यन्तर हि तत् ॥"

P 73, l 3 This is the same line as l 10 of p 15, but it is here used in a different context

P 73, l 12 'Vaiyadhikaraṇya' means the state of having different substrata It is absense of a common abode, dislocation

P 74, l 7 'Tantra' is a homonym Here it is used in the sense of a system of philosophy'— Jainism The word 'tantrāntarīya' occurs in the *Bhāṣya* (pp 121, 232 and 354) on TS Gandhahastin Siddhasena Gaṇi explains it as जैनप्रवचन on p 121 The word 'sva-tantra' meaning 'Jainism' occurs on p 175, l 19 and 'tantra' in Vol II, p 181, l 4 and p 238, l 26 On p 101, l 19 we come across the phrase 'स्वतन्त्रराजक्रीडाप्रख्यम्'

P 74, l 25 What works are meant by 'vṛddha-granthas' is not stated in the super-commentary They may be some work or works of Siddhasena Divākara, Mallavādin or some such personage who is senior to Haribhadra

P 76, ll 7–11 These lines are by way of refutation of the allegation made on p 15, ll 11–22 In the Notes (pp 164–165) on SM, it is said —

"When one knows an object (घट), he distinguishes it from like as well as unlike objects (other clay vessels and also पट) Thus, in knowledge, there is a negative element in addition to the positive element It is only with the help of the former, that we fix the nature of an object, which would other wise remain nebulous, floating, vague, undefined Therefore सर्वभावाना भावाभावात्मक स्वरूपम्"

In *An Introduction to Logic* (pp. 172–173) H. W. B. Joseph says:—

"Hence we must accept the negative Judgment as expressing the real limitation of things; but we must allow that it rests upon and presupposes the affirmative ...[1]The reciprocal exclusiveness of certain attributes and modes of being is the real truth underlying negation. But for that, everything would be everything else; that is as positive, as these several modes of themselves."

John Caird observes in *An Introduction to the Philosophy of Religion* (p. 219) as under:—

"Nor, again, can you reach this unity merely by predication or affirmation, by asserting, that is, of each part or member that it is and what it is. On the contrary, in order to apprehend it, with your thought of what it is you must inseparably connect that also of what it is not. You cannot determine the particular number or organ save by reference to that which is its limit or negation. It does not exist in and by itself, but in and through what is other than itself . It can exist only as it denies or gives up any separate self identical being and life—only as it finds its life in the larger life and being of the whole. You cannot apprehend its true nature under the category of Being alone, for at every moment of its existence it at once is and is not; it is in giving up or losing itself; its true being is in ceasing to be. Its notion includes negation as well as affirmation."

P. 76, l. 29. 'Sautra' means pertaining to 'sūtra'. Here it means the text viz. AJP.

P. 78, l. 30. 'Ksayopas'ama' means partial destruction and partial subsidence. This word occurs in Vol. II on p. 225, l. 7 and the word 'kṣāyopas'amika' in Vol. II on p. 218, l. 12.

P. 79, ll. 5–6. For refutation see pp. 80–82.

P. 79, ll. 6–7. For refutation see p. 82, ll. 8–9.

P. 79, l. 7 & p. 80, ll. 3–4. For refutation see p. 83.

P. 79, l. 23. If one is suffering from jaundice, everything—even a white conch, appears as yellow. In this connection Rāmānujācārya observes in his *S'rībhāṣya* (p. 187[2]) on *Brahmasūtra* (I, i, 1):

"पीनशङ्खादौ तु नयनवर्तिपित्तद्रव्यसम्भिन्ना नायनरश्मयः शङ्खादिभिः संयुज्यन्ते । तत्र पित्तद्रव्यगतपीतिमाऽभिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते । अतः सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत् पीतः शङ्ख इति प्रतीयते । पित्तद्रव्यं तद्गतपीतिमा चातिसूक्ष्मतया पार्श्वस्थैर्न गृह्यते, पित्तोपहतेन तु स्वनयननिष्क्रान्ततयाऽतिसामीप्यात् सूक्ष्ममपि

1 "It is tautological to say that the cold is cold; to say that it is not hot because it is cold informs us that hot and cold are mutually exclusive attributes. Cold is no more identical with not-hot, than odd with not-even; though the numbers which are odd are the same numbers as are not even." —*An Introduction to Logic* (p. 172)

2 This is the page-number of the edition published by T. Śrīnivāsa Śarmā in A. D. 1916 along with *Śrutaprakāśikā*.

गृह्यते । तद्ग्रहणजनितसंस्कारसचिवनायनरश्मिभिर्दूरस्थमपि गृह्यते ।[1]

In *Kalyāṇamandirastotra* (v 18) it is said

"किं काचकामलिभिरीश ! सितोऽपि शङ्खो
नो गृह्यते विविधवर्णविपर्ययेण ? ।"

For 'kācakāmala' see p 116, l 29 and Vol II, p 84, l 21 'Kāmala' occurs on p 274, l 14 and 'kāmalin' on p 132, l 3, p 272, l 3, & p. 273, l. 28

P 79, l 23 'Maru' means a desert, a country destitute of water It is also the name of a country and its people Both the meanings suit the context But, on taking into account the following line occurring in Hemacandra's com (p 37) on his own work *Abhidhānacintāmaṇi*, the word 'maru' need not be treated separately —

"ग्रीष्मे हि सिकतास्वर्ककरा प्रतिफलिता जलत्वेनाभान्ति अत एव मरुमरीचिकेत्युच्यते"

P 79, l 23 'Marīcika' means 'mirage' This word[2] occurs on p. 116, l 27 & p 244, l 27 and its synonym 'mṛgatṛṣṇikā'[3] in Vol II, p. 76, l 30 For a diagram and explanation of this phenomenon see any elementary book on light e g *A Text Book of Light* (pp 108–109) by R. W Stewart Municandra has said on p 116 that the illusion of water in a mirage etc is due to the *kāla* being heated in summer etc In *S'rībhāṣya* (p 187) we have

"मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेज पृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेज पृथिव्योरग्रहणात्, अदृष्टवशाच्च अम्बुनो ग्रहणाद् यथार्थत्वम्"

P 79, l. 24 'Dvicandra' means 'two moons' This word occurs on pp. 130, 249 & 348 of Vol I and pp 51, 72 & 73 of Vol II, 'indudvaya' on pp. 225-227 and 'candra-dvaya' in Vol. II on p 98 Rāmānujācārya explains this phenomenon in his *S'rībhāṣya* (pp 187–188) as under.

"द्विचन्द्रज्ञानादावप्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात् सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्ष चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्ट चन्द्र गृह्णाति, द्वितीया तु किञ्चिद्वक्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वक च द्र स्वदेशवियुक्त गृह्णाति । अत सामग्रीद्वयेन युगपद्देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदात्, एकत्वग्रहणाभाव च—द्वौ च द्राविति भवति प्रतीतिविशेष । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वम्, देशान्तरस्य, अगृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रहणेन भवति । तत्र सामग्रीद्वित्व पारमार्थिकम् । तेन देशद्वय विशिष्टचन्द्रग्रहणद्वय च पारमार्थिकम् । ग्रहणद्वित्वेन च द्रस्यैव ग्राह्याकारद्वित्व च पारमार्थिकम् । तत्र विशेषण द्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैक एव चन्द्रो ग्राह्य इति ग्रहणे प्रत्यभिज्ञानत् केवलचक्षुष सामर्थ्याभावाच्चाक्षुषं ज्ञानं तथैवावतिष्ठते । द्वयोश्चक्षुषोरेकसामग्र्यन्तर्भावेऽपि तिमिरादिदोषभिन्न चाक्षुष तेज सामग्रीद्वय भवतीति कार्यकल्प्यम् । अपगते तु दोषे स्वदेशविशिष्टस्य चन्द्रस्यैकग्रहणवेद्यत्वादेकश्चन्द्र इति भवति प्रत्यय । दोषकृतं तु

1 This is followed by "जपाकुसुमसमीपवर्तिस्फटिकमणिरपि तत्प्रभाऽभिभूतया रक्त इति गृह्यते । जपाकुसुमप्रभा वितताऽपि स्वच्छद्रव्यसंयुक्ता स्फुटतरमुपलभ्यत इत्युपलब्धिव्यवस्थाप्यमिदम्"

2 This occurs in *Tattvabodhavidhāyinī* (p 376)

3 This is met with in *Abhijñānasākuntala* (VI) and 'mṛga-tṛṣṇā' in *Paramārthasāra* (v 22), *Lankāvatarasūtra* (II, 157) and *Mahābhāṣya* (p 196) on IV, 1, 3 In the latter work (p 196) 'gandharvanagara' is also mentioned

सामग्रीद्वित्वम्, तत्कृतं ग्रहणद्वित्वम्, तत्कृतं ग्राह्याकारद्वित्वं चेति निरवद्यम् । अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धम् ।"

The following verse of S'esanāga's *Paramārthasāra* otherwise called *Ādhārakārikā* and *Āryapañcas'atī* mentions a few illustions:—

"मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम् ।
तैमिरिकचन्द्रयुगवद् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम् ॥ २२ ॥"

P. 80, ll. 4–5. For refutation see p. 83, ll. 6–8.

P. 80, l. 10. The history of Buddhism can be divided into three stages: (a) the original teachings of Gautama Buddha, (b) Buddhism of the Pāli canon and (c) Mahāyāna or Saṁskṛta Buddhism. The original teachings are supposed to have been embodied in the 'Tipiṭaka' or the three baskets of the Pāli canon. They are *Sutta-piṭaka*, *Vinaya-piṭaka* and *Abhidhamma-piṭaka*. The last is later than the other two, and even these in their present form belong linguistically to the age succeeding that of As'oka's edicts[1].

All was painful (*duḥkha*), all was transitory (*kṣaṇika*), all was nothing at all (*s'ūnya*) or nothing but ideas (*prajñapti* or *vijñānas*) or a mere creation of mental habits (*vāsanā*) or imagination (*vikalpa*) are the doctrines which in their rudimentary form may be taken as part of the original teachings of Lord Buddha and which are clearly mentioned in the Pāli canon. These are elaborately treated in the Mahāyāna, which is the third and the last stage of the history of Buddhisn and which is the only form of Buddhism known to most of the *Jaina* and *Vaidika* writers.

Buddhism is expounded in *Vivekavilāsa* (VIII, 265-275). These verses are quoted in *Sarvadars'anasaṅgraha* (pp. 46-47, Government Oriental Series No. 1).

'Sautrāntika' is the name of one of the four schools of Buddhism, the other three being (i) Vaibhāṣika or Āryasamitīya or Sarvāstivāda, (ii) Yogācāra or Vijñānavāda and (iii) S'ūnyavāda or Mādhyamikavāda or Nairātmyavāda. The followers of the Sautrāntika school attach greater importance to the *sūtras* of Lord Buddha than to the commentaries, and hence this name of their school. This school holds that the external world is not directly perceived but only indirectly inferred from the images it creates in the mind. Dharmatrātr, Ghosa, Vasumitra and Buddhadeva are the well-known writers of this Sautrāntika school.

The *Vaibhāṣika* school is so called as it attaches a very great importance to *vibhāṣā*, the com. on *Abhidhamma-piṭaka*. It admits the existence of the past, present and future. It considers both knowledge (*jñāna*) and objects of knowledge (*jñeya*) as real. It believes in the existence of the external objects as perceived by the *pratyakṣa pramāṇa*. In short, according to this school *all* is real, and that shows the significance of its

---

1 See intro. (p. LXVII) to SM.

designation as 'Sarvāstivāda' Further, this school believes that every thing lasts for four *ksanas* origination, duration, old age and death Even *ātman* named as *pudgala*, lasts for four *ksanas* Further, knowledge is form-less, and it originates along with the object from the same material

The literature of the *Vaibhāsikas* is available to-day in the Chinese language It comprises *Jñānaprasthānas'āstra* (also known as *Mahāvibhāsā*) of Kātyāyanīputra, *Dharmaskandha* of Sārīputra, *Dhatukāya* of Pūrna, *Prajñaptis'āstra* of Maudgalayana and *Vijñānakāya* of Devaksema

Vasubandhu has written *Abhidharmakos'a* known as *Vaibhās'ika-kārikā* and has written a *Bhāsya* on it, and thereby refuted the *Sautrantika* doctrines Later on, Yas'omitra, a *Sautrantika*, has written a *vyākhyā* on it, and it is styled as *Abhidharmakos'avyākhyā*

Yogācāra is so named as its leaders practised *yoga*, for, according to this school, only those who by practising *yoga*[1] attain the ten *bhūmis* of Boddhisattva, acquire *bodhi* The other view is that the *Brāhmanas* gave this designatian to this school on coming across Asaṅga's *Yogācāra-bhūmis'āstra* *Yogācāra* asserts that there is no external reality either directly perceived or mediately inferred This sort of idealism is a natural outcome of the practice of *yoga* which is mainly concerned with the mental life

Asanga alias Āryasanga (480 A D), Vasubandhu, Nanda, Diṅnāga, Dharmapāla and S īlabhadra are the principal ācāryas of the Yogācāra school

The *Mādhyamika* school denies reality of the ends, being (*bhāva*) and non-being (*abhāva*) and affirm it of the centre (*madhya*) only, which is neither being nor non-being but simply '*s'ūnya*' or 'emptyness '[2]

The doctrines of all the four schools are briefly noted in the following quotation occurring in Devabhadra's Tippana (p 78) on Siddharsi's com on *Nyāyāvatāra* (v 29) —

"अर्थों ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणेक्ष्यते
प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविसर सौत्रान्तिकैराश्रित ।

---

1 *Yoga* is assigned an important place in Buddhism. Lord Buddha had practised *yoga* before attaining *bodhi* Those which are known as the five *yāmas* and the four *bhāvanās* in Jainism are looked upon as prominent constituents of *dharma* even in Buddhism The latter has treated four *ārya satyas* In the *Mahāyāna* sect there is a detailed description of *dhyāna*, *pāramita*, *samādhi* etc There are four schools of the *Bauddha tantra* (i) *kriyā-tantra*, (ii) *caryāt tantra*, (iii) *yoga-tantra*, *and* (iv) *anuttara yoga tantra* Amongs-them *yoga tantra* is of great importance The five *dasās* of *yoga* are treated in *anuttara yoga tantra* See p 427 of SM edited by Jagadiścandra

2 See intro (p. LXX) to SM.

योगाचारमतानुगैरभिहिता साकारबुद्धिः परा
मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वच्छां परां संविदम् ॥"

Dr. P. L. Vaidya attributes the authorship of this verse to Jñānas'ri with a querry. This verse is incorporated by Bhāvaprabha Sūri in his *Paryāya* on *Nayopades'a* (v. 119), with some variants e. g. रभिमिता (?) for रभिहिता and स्वस्थां for स्वच्छां.

As regards the *S'ūnyavādins* Amulyacandra Sen in his *Schools and Sects in Jaina Literature* says on p. 46:—

"The Śūnyavādins who deny the existence of all visible world and all future are told in answer that as astrologers, dream-interpreters and other kinds of diviners are sometimes able to predict future events it cannot be said that there is no future".[1]

On p. 27 he observes:—

"According to another school it is not only the soul that does not exist but nothing exists. Every thing is mere appearance, a mirage, an illusion, a dream or phantasy. There rises no sun nor does it set; there waxes no moon nor does is wane; there are no rivers running nor any wind blowing; the whole world is unreal.[2] The Mādhyamika school of the Buddhists and the popular māyāvāda which arose as an off-shoot of Vedānta owe their origin to this school which is met here in the literature of the Jainas *for the first time in the history of Indian philosophical thought*[3].

On p. 354 of pt. I of Gandhahastin Siddhasena Gaṇi's com. on TS (V, 22) we have a reference to three *Bauddha* schools as under:—

"अस्ति **आर्यसम्मि(? मि)तीया**नामात्मा, **सौत्रान्तिका**नां तु चित्ततद्युक्तसन्ततौ तत्पुद्गलप्रज्ञप्तिः, चित्तसन्ततौ वेदनासञ्ज्ञा चेतनादिधर्मैयुक्तायां चक्षुरादिसंहितायां च चित्तेनान्योन्यानुविधानात्, इत्येषा चित्ततद्युक्तानां धर्माणां सन्ततिरहङ्कारवस्तुत्वादात्मेत्युपचर्यंते, तथा पुनः पुनर्गत्यादानात् 'पुद्गल' इत्युपचर्यंते, **योगाचारा**णां तु विज्ञानपरिणामः पुद्गलः।"

From this exposition it must have been realized that the four-fold division of Buddhism is based upon two main questions:

(1) Is there at all any reality mental or non-mental?

(2) How is external reality known to exist?

Of these the first is a metaphysical question and the second an epistemological one. The metaphysical question is answered in three different ways:—

(i) The *Mādhyamikas* reply that there is no reality mental or non-mental; that all is void. Thus they are nihilists.

---

1 In *Sūyagada* (I, 12) we have:—
"संवच्छर सुविणं लक्खणं च निमित्तदेहं च उप्पाइयं च ।
अट्ठङ्गमेयं बहवे अहित्ता लोगंसि जाणन्ति अणागयाइं ॥ ९ ॥"

2 This is what we learn from *Sūyagaḍa* (I, 12). The verse is:
"नाइच्चो उदेइ न अत्थमेइ न चन्दिमा वड्ढइ हायई वा ।
सलिला न सन्दन्ति न वन्ति वाया वञ्झो नियओ कसिणे हु लोए ॥ ७ ॥"

3 These italics are mine.

(ii) The *Yogācāras* answer that only the mental world is real, and that the non-mental or the material world is completely void of reality. They are thus subjective idealists

(iii) Another class of the *Bauddhas* reply that both the mental and non-mental are real Thus they are realists and are rightly styled as *Sarvāstitvavādins*[1]

When these *Sarvāstitva-vādins* are asked the epistemological question as to how external reality is known to exist, some give one answer and the rest another Thus there are two answers to this question The *Sautrāntikas* reply that external objects are not perceived but known by *inference* They are therefore styled as *Bāhyānumeya-vādins*, and they are thus representationists or critical realists Others known as the *Vaibhāṣikas* reply that the external world is directly *perceived* They are therefore styled as *Bāhya-pratyakṣa-vādins*, and they are thus direct realists[2]

Different dates are assigned to the four schools of Buddhism Yamakami Sogen notes the following tradition in this connection in his *Systems of Buddhist Thought* (p 104)

"Thus the Vaibhāshikas arose in the third century after Buddha's death, the Sautrāntikas in the fourth, the *Mādhyamika* school, as Āryadeva states, came into existence five hundred years after the *Nirvāna* of Buddha, and Asanga, the founder of the *Yogācāras* or the *Vijñānavādins* is, at least, as late as the third century of the Christian Era "

The late Prof A B Dhruva has said that this view is not sound as here propagators are looked upon as founders Further, he has opined

"Vijñānavāda existed long before the time of Asanga and Vasubandhu, and so there is no reason to make it posterior to the Śūnyavāda of Nāgārjuna From the position of the *Sautrāntika* who is half an idealist, the next step is naturally to that of the *Yogācāra* who is a complete idealist rather than to the *Mādhyamika* who is a Nihilist ' —intro (p LXX) to SM.

Dr Keith holds a contrary view as can be seen from his *Buddhist Philosophy* (p 228)

Of the 32 *Dvātrims'ikās* of Siddhasena Divākara, XV deals with the various schools of Buddhism The four schools noted above are briefly described in *Upamiti* (IV, p. 436) While pointing out the systems of philosophy which resort to the last four *nayas*, Nyāyācārya Yas'ovijaya Gani in his *Nayopades'a* (v 119) says that the Sautrāntika school arose from Ṛjusūtra, Vaibhās'ika from S'abda, Yogācāra from Samabhirūdha and Mādhyamika from *Evambhūta* respectively This statement of his is probably based upon *Tattvabodhavidhāyinī* (p 378), a com on *Sammaipayarana* (I, 5) For, there it is said

---

1 This term is used in a slightly different sense by some *Bauddha* writers.

2 See *An Introduction to Indian Philosophy* (pp 163-164) by Dr S C. Chatterjee and Dr. D. M. Datta.

"सौत्रान्तिक-वैभाषिकौ बाह्यार्थमाश्रितौ ऋजुसूत्र-शब्दौ यथाक्रमम् वैभाषिकेण नित्यानित्यशब्द-वाच्यस्य पुद्गलस्याभ्युपगमात् शब्दनयेऽनुप्रवेशस्तस्य । बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण विज्ञानमात्रं समभिरूढो योगाचारः । एकानेकधर्मविकलतया विज्ञानमात्रस्याप्यभाव इति एवम्भूतो व्यवस्थित एवम्भूतो माध्यमिक इति व्यवस्थितमेतत् तस्य तु शब्दादयः शाखाप्रशाखाः सूक्ष्मभेदा इति ।"

In this com. the word माध्यमिक occurs on p. 378, योगाचार on pp. 378 & 463, वैभाषिक on pp. 185, 378, 397, 400, 401, 458 & 459, सौत्रान्तिक on pp. 400 401 & 463 and आर्यसमितीय on p. 458.

In *Bauddha Dars'ana*, a Hindī work by Rāhula Sānkṛtyāyana we come across the life of Gautama Buddha, fundamental principles of Buddhism, and life, tenets and works of Nāgārjuna, Asaṅga, Dinnāga and Dharmakīrti.

P. 80, l. 17. The *pūrva-pakṣa* begins on p. 79, l. 3 and ends on p. 80, l. 5.

P. 81, l. 11. See Vol. II, ch. V.

P. 81, l. 14. For explanation of causes see pp. 251–252 and "Notes" (pp. 198–210) by Y. V. Athalye on Annambhaṭṭa's *Tarkasaṅgraha*.

P. 83, l. 11. 'As'akyaparihāra' means 'one which cannot be avoided'.

P. 86, l. 4. The expresion 'को वा किमाह' occurs in Vol. II on. p. 14, l. 7; p. 42, ll. 4–5 and p. 131, l. 4. It is met with in *Lalitavistarā* (p. 3b). 'क एवमाह' occurs in Vol. II, p. 230, l. 4.

P. 86, l. 19. By 'अन्यैः' are meant Kumārila and others.

P. 87, l. 24. 'Ākūta' means 'intention'. So 'parākūta' means another's intention. This phrase occurs on p. 285, l. 14 and p. 322, l. 18.

P. 88, l. 28. 'Cīvara' means a garment. The Guj. word 'cīra' is derived from it.

P. 90, ll. 6–7. This verse resembles the one noted on p. 17, ll. 5–6.

P. 90, l. 9. The view of the *Vais'eṣikas* is stated here. They agree with the *Jainas* in admitting that a thing exists as regards its own *rūpa* and it does not exist as regards the *rūpa* of another. But they do not look upon existence and non-existence as the *dharmas* of a thing. Further, they consider *dharma* as absolutely distinct from *dharmin*.

Dharma can be distinct, non-distinct or both from *dharmin*. The first two views are not admitted by the *Jainas* who maintain that *dharma* is somehow distinct from *dharmin*, and at the same time it is somehow indistinct from it, too.

P. 90, l. 10. 'Siddhasādhyatā' means 'establishing what is already established'. This word occurs on p. 188, l. 7; p. 189, l. 4 and in Vol. II, p. 232, ll. 9-10.

P. 91, l. 18. See "Notes" (p. 280).

P. 93, l. 9. The *Vais'eṣikas* propound the doctrine of *samavāya* in order to establish a relation between *dharma* and *dharmin*. This doctrine is here refuted by saying that there is really nothing like *samavāya* as its

existence cannot be logically established None perceives three realities viz *dharma, dharmin* and *samavāya* If it is argued by the *Naiyāyikas* that the experience 'this pata is in the tantus', bears testimony to the residence (*vrtti*) of the former in the latter, it may be noted that this line of argument will require them to recognize a *samavāya* in a *samavāya* and so on *ad infinitum*, for this sort of experience is realized in *samavāya*, too If, to meet this difficulty it is argued by them that a distinction is made by them between the two *samavāyas* saying that while one is primary the other is secondary, it may be replied that the distinction is imaginary Moreover, the statament that a *pata* is *in* the *tantus* goes against the common experience[1]

P 94, l 16 *Samavāya* is here defined as the cause of the experience of *ādhārya* say a *pata* residing in an *ādhāra* say *tantus*, the *ādhārya* and *ādhāra* which are proved to be inherent and inseparable *Samavāya* is looked upon by the *Vais'esikas* as residing in *dravya, guna, karman, sāmānya* and *vis'esa*, and it is called *vrtti*, too It is further said to be one, permanent, all-pervading and incorporeal *Samavāyavāda* is refuted here and in *Dhammasangahani*[2]

P 96, l 3 This marks the beginning of section II It refutes the doctrine of absolute permanence and that of absolute impermanence and establishes that an object is both permanent and impermanent In *Astaka-prakarana* there are three corresponding *astakas* Nos XIV-XVI *S'āstra-vārtāsamuccaya* (v 248 ff) deals with this subject

P 100, l 10 'Ākālam' is explained in l 26 as 'so long as there is time' It occurs on p 103, l 6, p 167, l 4, and p 212, l 8

P 101, l 6 'Paryanuyoga' means 'an inquiry with a view to contradict'

P 104, l 6 Here the definition of absolute *anitya* (referred to on p 17, ll 8-9) is stated with a view to refuting it

P 104, l 30 'S'arāva', a homonym, here means an earthen vessel resembling a tray In Gujarātī it means शकोरु Its Pāiya equivalent 's'alāvaka' occurs in *Mrcchakatika* (VIII, p 211) 'S'arāva' occurs on p 185, l 21, p 278, ll 6 & 20, p 279, l 27, p 281, l 17, p 282, l 21, p 283, l 18, p 285, l 9, p 286, l 14, p 292, ll. 11, 21, 26 & 29, p 294, ll 25 & 31, p 295, l 15, and in Vol II on pp 33-35, 154 & 155 and in *S'ānkarabhāṣya* on *Brahmasūtra* (II, ii, 1)

P 104, l 30 'Udañcana' a homonym, here means an earthen bracket, a pail for drawing water out of a well according to the Sanskrit-English dictionaries It is explained as लोट्टक by Haribhadra in his com.

---

1 See "Notes" (p 79) on SM

2 See p XV of the intro to this Vol

(p. 278) on AJP. This word seems to be the origin of the Guj. word ल्होटो The word 'udañcana' occurs on p. 278, ll. 6 & 20-21; p. 279, l. 27; p. 282, l. 21, p. 283, l. 18, p. 285, l. 9; p. 286, l. 14, and in Vol. II on p. 155, l. 20.

P. 105, l 21. Just as *Pramāṇaviniśćaya* is referred to as *Viniśćaya* (vide intro. p. LXXXIII) so here the word 'Vārtika' is used for *Pramāṇavārtika*. This may remind one of the word Bhāmā which is at times used for Satyabhāmā, a name of one of the wives of Kṛṣṇa, and of Bhīma used for Bhīmasena. This *Pramāṇavārtika* is in verse[1], and it is divided into four sections. On p. 200 and in Vol. II on pp 59, 162 and 218 the word *Vārtika* is used for Dharmakīrti's own com. on *Pramāṇavārtika*. Thus this is an example where both the text and the *svopajña* com. have been given the same name[2] by Haribhadra. *Pramāṇavārtika* is a com on *Pramāṇasamuccaya*, and it deals with the first three chapters of it out of six. It is difficult, for every word and meaning here are as it were weighed on scales. It is edited by Rāhula Sāṅkṛtyāyana. There is a *bhāṣya* on this *Pramāṇavārtika* by Prajñākaragupta[3]. A fragment is available, and it, too, is edited by Rāhula Sāṅkṛtyāyana There is a com. on *Pramāṇavārtika* by Manorathanandin. It is very useful in understanding AJP. It is published along with the text in eight instalments as appendixes to JBORS (vide Vol. XXIV, pt 3, pt 4, Vol. XXV, pt. 1, pt. 2 & pts. 3-4, Vol. XXVI, pt. 1, pt. 2 & pt. 3). There is another com. by Karṇakagomin. This is a com. on Dharmakīrti's com. on *Pramāṇavārtika* (pariccheda III, svārthānumāna) of which the extent is 3,000 *ślokas*. This, too, is published.

Verses II–11, 12 and I–68, 72 of *Pramāṇavārtika* are quoted in *Vyomavati*[4] on pp. 306, 307 and 680.[5]

---

1 In all there are 1452½ *kārikās*.

2 In Vol. II, on p. 180, there is perhaps a quotation viz. यदि तत्राप्य-श्वस्य······इति. If so, this, too, is another example of the type in question. Mammata's *Kāvyaprakāśa* and its *svopajña* com. have been styled as *Kāvyaprakāśa* by Mammaṭa himself. Same is the case with Hemacandra Sūri's *Kāvyānuśāsana*. *Kasāyapāhuḍa* is the name given to itself and its two commentaries, viz. Yativṛṣabha's *Cuṇṇisutta* and Uccāraṇācārya's *Uccārṇāvṛtti* as these two became as it were inseparable limbs of the original text. See the Hindī intro. (p. 10) to *Kasāyapāpuḍa* with *Cuṇṇisutta* and *Jayadhavalā* (pt. I).

3 Rāhula Sāṅkṛtyāyana has written an article "प्रज्ञाकरगुप्त और उनका भाष्य". It is published in Bhāratīya Vidyā (Vol. III, No. 1, Nibandha-saṅgraha). In this article several *Bauddha*, *Brāhmaṇa* and *Jaina* scholars of the 1st to the 12th century are mentioned.

4 In this work on p. 617 the following line of *Hetubindu* (1st pariccheda) is quoted:—

"डिण्डिकरागं परित्यज्य अक्षिनी निमील्य"

5 Vide intro. (p. 11) of *Prameyakamalamārtaṇḍa*.

'Vārtika' is defined as under —

"उक्तानुक्तदुरुक्तार्थव्यक्तिकारि तु वार्तिकम्"

Thus 'vārtika' is a com which explains what is said, what is not said and what is imperfectly said

Amongst the *Vārtikas* Kātyāyana's *Vārtika* on *Aṣṭādhyāyī* is the oldest It is not a com but a critical appendix The new style of *vārtikas* commenced with *Nyāyavārtika* of Uddyotakara (550 A D) Kumārila (600 A D) brought it to a very high standard in his *Mīmāmsās'lokavārtika* According to Rāhula Sānkrtyāyana these last two *Vārtikas* led Dharma kīrti to name his work as *Pramānavārtika* wherein he has criticized these two *Vārtikas* Vide his Preface (p IV) to *Pramānavārtika*

Further, in this Preface (p II, fn. 3) he observes —

"Out of about hundred and seventy thousand ślokas on logic translated into Tibetan about hundred and thirty-seven thousand are on Dharmakīrti's works and one hundred and five thousand are on Pv alone."[1]

P 107, l 5 'Jyāyān' means 'superior', it being here a comparative of 'pras'asya' and not of 'vrddha' This word occurs in Vol II, p 118, l 5.

P 107, l 31 'Tusa' means husk or chaff of grain and 'kandana' grinding and threshing as well[2] The phrase therefore means grinding of husk This is a *nyāya* suggesting an unnecessary and useless effort It is stated in *Laukikanyāyāñjali* (pt II, p 34) that this *nyāya* occurs in Padmapāda's *Pañcadīpikā* (p 68), *Hitopades'a* (IV, 13), Sures'vara's *Vārtika* (pp 676, 1036, 1334, 1505 and 1572) and on p 176 of his *Taittirīya-vārtika* I come across "तुषाणां कण्डन" in *Manusmrti* (IV, 78) and "तुषकण्डनम्" in *S'āstravārtāsamuccaya* (v 671) Other *nyāyas* of the same meaning in Samskrta are जलमन्थनन्याय, गर्दभरोमगणनन्याय, and काकदन्तपरीक्षा The corresponding Gujarātī ones are धूमाडाना बाचका भरवा, आभनी साथे बाथ भीडवी, पाणी वलोवे माखण न नीकळे etc

P 116, l 13 Here by 'सम्मता' we are to understand the com on *Sammati(prakarana)* Haribhadra has looked upon the *vyākhyā* and the *vyākhyeya* as non-distinct as has been done by Ksamās'ramana Jinabhadra Gani in v 1 of *Visesā°* For, here he has used 'Āvassaya' in the sense of 'Āvassayanijjutti' This point is discussed by Maladhārin Hemacandra Sūri in his com (p 3) on *Visesā°* as under —

"आह—ननु श्रीमद्भद्रबाहुप्रणीता सामायिकनिर्युक्तिरिह भाष्ये व्याख्यास्यते, तद् कथमिदमावश्यकानुयोगोऽभिधीयते ? । नैतदेवम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि–सामायिकस्य षड्विधावश्यकैकदेशत्वादावश्यकरूपता तावद् न विरुध्यते, तन्निर्युक्तिस्तु तद्व्याख्यानरूपैव, व्याख्येय-व्याख्यानयोश्चैकाभिप्रायत्वादेकत्वमित्यनन्तरमेवोक्तम् ।"

---

1 For further particulars about *Pramānavārtika* see intro. (pp. LXXXIV-LXXXV)

2 In *Paramappapayāsa* (II, 28) there is mention of 'tuṣakandana'

Another example is furnished by v. 61 of *Jīyakappabhāsa*. For, here, Jinabhadra Gaṇi means *Visesā°* by *Āvassaya*. Moreover, the phrase "निशीथे वक्ष्यामः" occurs in Kotyācārya's com. (p 95) on *Visesā°*. Here by *Nis'ītha* is meant a com. on it. Siddhasena Sūri in his *Cunni* (p. 1, v. 8[1]) on *Jīyakappa* has used the word 'Āvassaya' in the sense of its bhāsa viz. *Visesā°*. Haribhadra has used *Āvas'yaka* (*Āvassaya*) for *Āvas'yakatīkā* in his com. (p. 61) on *Nandī*. The pertinent line is: "तानि चावसरप्राप्तान्यपि गुरुनियोगात्र श्रमः, किन्तु **आवश्यके** वक्ष्यामः"[2]

P. 116, l. 21. 'Gaganāvanati' means bending down of the sky. Such an appearance is due to the distance.

P. 116, l. 21. 'Māyodaka' means illusion of water which arises when there is a mirage.[3] Its synonym 'māyājala' occurs on p. 249, ll. 19 & 21.

Rāmānūjācārya has mentioned the following illusions in his *S'rībhāṣya* (p. 187–8) on I, 1, 1:—

(i) A white conch seen yellow by the jaundiced eye, (ii) a crystal gem lying close to a china rose apprehended to be red, (iii) a mirage, (iv) the circle of fire produced by the rotation of a fire-brand, (v) one's own face in the mirror and such other things, (vi) a direction in space, (vii) two moons, (viii) *timira* and such misguiding causes.[4]

P. 116, l. 21. 'Sthāṇu', a homonym, here means a branchless trunk or stem. In Guj. it means झाडनुं ठुंठुं. From a distance this is mistaken for a man.

P. 116, l. 29. 'Kācakāmala' is an eye-disease. See "Notes" (p. 282) and those on p. 182, ll. 18-19. Seventy-six eye-diseases are mentioned in *Sus'ruta*.

P. 118, l. 23. 'भूतात्मनो द्वैताद्वैतदेशनावत्' means: it resembles propounding at one time that there are more than one soul and at other time that there is only one soul.

P. 118, ll. 23–24. ब्राह्मणस्य मृतजायाऽमृतदेशनावत्. Practically this very phrase occurs on p. 163, ll. 11–12. It means: A Brāhmaṇa says that his wife is not dead, though dead.

P. 119, ll. 10–11. A substance cannot be without its modifications and *vice versa*. They are at once distinct and non-distinct, of course, from different view-points. The idea embodied in the first hemistich is expressed

---

1 "नाणाणं नाणीण य हेऊण य पमाणगणहराण य पुच्छा ।
अविसेसओ विसेसा विसेसियाऽऽवस्सयम्मि अणुवमम्इणा ॥ ८ ॥"

2 From this it follows that *Āvaśyakatīkā* was not composed at this stage, and thus *Nandītīkā* is earlier than it.

3 See p. 282.

4 For explanation of all these phenomena in English see M. Raṅgāchārya's translation (pp. 188–191) of *The Vedānta-Sūtras with the Śrībhāṣya.*

in *Pavayanasāra* (I, 12) and *Sammaipayarana* (I, 12) respectively as under —

"पज्जयविजुद दव्व दव्वविजुत्ता य पज्जया नत्थि"
"दव्व पज्जयविउय दव्वविउत्ता य पज्जवा नत्थि"

P 121 l 23 I take this 'majjitā' as the Sk equivalent for 'majjiā' (P) which occurs in *Pāiyalacchīnāmamālā* (p 36, No 772), *Rayanāvali* (VII, 2) and *Pavayanasāruddhāra* (dāra 258) The last work notes 'rasālu' as its synonym and explains it as under

"दो घयपला महुपल दहियस्सऽद्धाढय मिरिय वीसा ।
दस खण्डगुलपलाइ एस 'रसालू' निवइजोगो ॥ १४१६ ॥"

'Rasālu' is an article of food meant for a king It contains two *palas* of clarified butter, one *pala* of honey, half an *ādhaya* of curds, twenty chillis and ten *palas* of sugar and treacle Here 'majjitā' is said to contain treacle, curds etc

P 121 ll 25–26 Here is a suggestion that a swan separates water from milk.

P 122, l 9 The clay of a potsherd is not absolutely distinct from that of this jar

P 124, ll 23–24 Here the words इन्त and तर्हि are explained.

P 125, l 27 The author is here referred to as Ācārya and as 'Sūri' on p 127, l 19 and p 137, l 29

P 127, l 11 नञा means by means of 'nañ' (negative) As a parallel example I may quote "अनाचार इत्यत्रेव नञ कुत्सार्थत्वात्" from SM (com on v IX)

P 129, l 20 The phrase 'nālikera-dvīpa' occurs on p 132, l 15, p 342, l 4 and in vol II on p 184, ll 12, 16, 20, 26 & 30, p 185, ll 27-28, and p 186, ll 15, 17 & 23 It literally means 'Cocoanut Island'. In this connection in *Laukikanyāyāñjali* (pt III, pp 70–71) we have

"The following passage from Professor Beal's translation of Hiuen Thsang's work (Vol II, page 252) is supposed to refer to this island – 'The people of this island are small of stature, about three feet high, their bodies are those of men, but they have the beaks of birds, they grow no grain, but live only on cocoanuts' The editor and translator of Itsing's Record thinks that the island in question is one described by that pilgrim as lying to the north of Sumatra and therefore probably one of the Nicobar group See page XXXVIII of that work"

In *Nyāyavārtika* on III, 1, 67 we have

"नहि नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्रसिद्धगोश्रवणात् ककुदादिमदर्थप्रतिपत्तिर्भवति"

S'rīdhara in his com on Pras'astapāda's *Vais'esika-bhāsya* (p 182) says

"नारिकेलद्वीपे गवामभावात् तत्रत्यो लोकोऽप्रसिद्धगोजातीय"

According to Pras'astapāda (p 267, l. 6) people of south India were at that time as unacquainted with the *camel* as those islanders were with the *cow*

The ignorance of these islanders is referred to in *Nyāyamañjarī* (pp. 118, 121 & 391) and in *Tātparyaṭīkā* (p. 66).

P. 132, ll. 11-12. This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as VII, 32, i. e. v. 508.

P. 132, l. 30. Himavat means the Himālaya mountain. It is referred to on p. 220, l 23 and in *Raghuvams'a* (IV, 79).

P. 132, l. 30. 'Vindhya' is the name of one of the seven principal mountains It forms the southern boundary of Āryāvarta The word 'Vindhya' occurs on p. 220, l. 23 and in *Raghuvaṁs'a* (XII, 31).

P. 133, ll. 3-4. This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as VII, 33, i. e. as v. 509.

P. 133, ll. 7-8. When this distinction-*cum*-non-distinction is thus established by a valid proof, raising of opposition by persons discloses nothing else but their evil habit or their dull-wittedness.

P. 135, l. 27. This is quoted in *Nyāyapraves'akavṛtti* (p. 35) and explained in its *pañjikā* (p. 76). It is quoted in *Aṣṭasahasrī* (p. 118), *Siddhivinis'cayaṭīkā* (p. 75 b), *Syādvādaratnākara* (p. 621), TRD (p. 16a) and *Nyāyakumudacandra* (p. 534).

P. 135, l. 31. 'Badara' (Guj. बोर) means the fruit of the jujube tree known in Sk. as badarī, karkandhu, karkandhū, koli and kuvalī. This may remind one of 'kunda-badara-nyāya' occurring in *S'ānkara-bhāṣya* on *Brahmasūtra* (II, ii, 17). The phrase कुण्डबदर occurs on p. 144, l. 16 and the word 'badarikā' on p. 278, l. 9.

P. 136, l. 27. Devadatta is a proper name of a person. This word occurs on p. 177, l. 18, p 187, l. 21; p. 371, l. 7, p. 375, l. 4; and in Vol. II on p. 229, ll. 5, 14, 15, 19, 20, 21-22 & p. 230, l. 9. 'Kaṭa' a homonym here means a mat.

P. 137, ll. 5-6. See p. 164, ll. 3-5.

P. 137, l. 11. The word 'manaskāra' occurs on p. 228, l. 14; p. 281, l. 14; p. 283, l. 20; and p. 285, l. 29.

P. 138, ll. 5-6. For refutation see p. 145, ll. 4-7.

P. 138, ll. 6-7. For refutation see p. 148, ll. 4-11.

P. 138, l. 7. For refutation see p. 150, l. 4.

P. 138, ll. 7-8 & p. 139, ll. 3-10. For refutation see p. 152, ll. 6-7.

P. 138, l. 13. अवग्रहादिक्रमेण means the order of अवग्रह, ईहा, अवाय and धारणा. The word 'avagraha' occurs on p. 167, l. 8; p. 175, l. 5; p. 187, l. 15; p. 236, l. 8; p. 237, l. 4; p. 238, l. 26; p. 239, l. 20 & 30, p. 240, l. 10; p. 244, ll. 7, 9 & 11; and p. 380, l. 8; and it is explained on p. 175, l. 8. For other details see J R L (Vol. I, pp. 105-107).

P. 139, ll. 10-12 & p. 140, ll. 3-4. For refutation see p. 180, ll. 3-9 & p. 18, ll. 3-5.

P. 140, ll. 4-5. For refutation see p. 188, ll. 3-4.

P 140, l 5 For refutation see p 188, l 5

P 140, ll 5–6 For refutation see p 189, l 3

P 140, l 6 For refutation see p 190, ll 3–4

P 140, ll 6–7 For refutation see p 190, l 5

P 140, l 7 For refutation see p 190, l 7

P 140, l 7 & p 141, l. 3 See p 190, ll 9–10

P 141, ll. 3–4 For refutation see p 190, l 11 & p 191, l 3

P 141, l. 4 For refutation see p 191, ll 4–6

P 141, ll 4–6 & p 142, ll 3–4 For refutation see p 191, l. 8

P 142 ll 5–6 & p 143, ll 3–7 For refutation see p 196, l 15, & p 197, ll 3–4

P 142, l 24, Here three *pramāṇas* are mentioned.

P 143, ll 4–7 For refutation see p 196, l. 15 & p 197, ll 3–4

P 143, l 8 For refutation see p 216, ll 4–6

P 146, ll 11–12 *Pradhāna* and *mahat* are the technical terms of the *Sāṅkhya* system From *pradhāna* springs *mahat* For details see "Notes" (pp 297–301) 'Pradhāna' occurs on pp 282, 290-292, 318, 327–331 & 'mahat' on p 282

P 148, l 28 'Nis'caya–naya' means a transcendental view-point For details see J R L (Vol I, p 126)

P 149, l 13 For 's'as'avisāṇa' see "Notes" (p 280)

P 152, l. 9 'Chadmastha' occurs on p 173, l 5, p 174, ll 11 & 14, p 181, ll. 7 & 25, p 196, l 15 & in Vol II on p 13, l. 24, p 16, l 4, and p 226, l 18 It means non-omniscient Literally it means one having *chadman* i e *ghātikarmans*[1]

P 152, ll 8-10 Cf the following verse of *Viśesā°*

"समयाइ सुहुमयाओ मन्नसि जुगव च भिन्नकाल पि ।
उप्पलदलसयवेह व जह तमलायचक्क ति ॥ २४३३ ॥"

'उत्पलपत्रशतव्यतिभेद' means the piercing of one hundred lotus–leaves (with a needle or so) This expression with 'vat' added to it occurs in S M (com on v 12, p 76) In its "Notes" (p 143) it is said

" when we run a needle into a file of lotus leaves we imagine that we have pierced all of them *simultaneously*, but, as a matter of fact, it is obvious that they have been pierced one after another "

In *Nyāyavārtika* (p 37) we have उत्पलदलशतव्यतिभेदवत् and in *Mīmāmsās'lokavārtika* we have the following verse

"यत्प्रदीपप्रभायुक्त सूक्ष्मकालोऽस्ति तत्र न ।
दुर्लक्षस्तु यथा वेध पद्मपत्रशते तथा ॥ १५७ ॥"

1 In *Lalitavistarā* (p 23) we have "छादयतीति छद्म-घातिकर्माभिधीयते ज्ञानावरणादि" Abhayadeva Sūri in his com (p. 53 b) on *Ṭhāṇa* (s 72) says "छादयत्यात्मस्वरूप यत् तत् छद्म–ज्ञानावरणादिघातिकर्म तत्र तिष्ठतीति छद्मस्थ –अकेवली"

P. 153, l. 7. For refutation see p. 157, ll. 8–10 & p. 158, ll. 3–4.

P. 153, l. 8. For refutation see p. 158, ll. 4–5.

P. 155, l. 22. 'Repha' (P. 'rebha') means a snarl. It stands for र्. Letters other than this are named with 'kāra' affixed to them in Sk. e. g. 'sakāra'. But such is not the case with this letter.

P. 156, l. 8. The Pāiya equivalent of 'alātacakra' is 'alāyacakka'. It occurs in *Visesā°* (v. 2433). 'Alātacakra' means an illusion of a circle generated by quickly revolving a fire-brand (*alāta*[1]). In *S'rībhāṣya* (p. 187) this phenomenon is explained as under:—

"अलातचक्रेऽपि अलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगादन्तरालाग्रहणात् तथा प्रतीतिरुत्पद्यते। चक्रप्रतीतावप्यन्तरालाग्रहणपूर्वकं तत्तद्देशसयुक्ततत्तद्वस्तुग्रहणमेव । क्वचिदन्तरालाभावादन्तरालाग्रहणम्, क्वचिच्छैघ्र्यादग्रहणमिति विशेषः। अतस्तदपि यथार्थम्।"

P. 156, l. 29. What work is meant by 's'āstrāntara is left to be ascertained by a reader.

P. 157, l. 6. 'Īhā' is explained on p. 176, ll. 2–3. This word occurs on p. 187, ll. 17, 21 & 22; p. 179, l. 14; p. 187, l. 25; p. 238, l. 9 & p. 244, l. 11.

P. 157, ll. 8 & 22–23. A sense-organ is two-fold: *dravyendriya* (objective-sense) and *bhāvendriya* (sense-faculty). The former has two varieties viz. *nirvṛttīndriya* (the organ itself) and *upakaranendriya* (its protecting environment). See *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp. 385–387) and Eng. trans. (pp. 64–65) of TS.

P. 158, ll. 30–31. Buddha once ate an elongate 's'aṣkulī'. I have not come a cross any such reference in the Pāli literature.

P. 158, l. 31. The word 's'aṣkulī' occurs in *Yājñavalkya-smṛti* (1, 173), in *Siddhāntakaumudī* (p. 505)[2] and in Hemacandra Sūri's *Dvyās'raya* (V, 116). Its Pāiya equivalent 'sakkulı is met with, in *Panhāvāgarana* (II, 5, s. 29; p. 148 a), *Dasaveyāliya* (V, i, 71), *Kappa* and *Visesā°* (v. 299). 'S'aṣkulī' is a homonym. It has three meanings: (i) the orifice of the ear,[3] (ii) a sesamum cake and (iii) rice-gruel. The word शष्कुलि is explained as "स्नेहपक्वगोधूमविकारः" in the com. on *Yājñavalkya-smṛti*. Apte in his *Practical Sanskrit-English Dictionary* (p. 912) gives its meaning as "kind of baked cake". Abhayatilaka Sūri in his com. (   ) on *Dvyās'raya* explains it as 'khādya'. The translator takes it to be 'jalebi' which is unwarranted. For, Haribhadra in his com. (p. 176 b.) on *Dasaveyāliya* explains it as 'tilaparpaṭikā' (Guj. 'talapāpaḍī)[4], the actual wording being "शष्कुलिं तिलपर्पटिकां". So it means 'a sesamum cake.'

---

1 This word occurs in *Kumārasaṁbhava* (II, 23).

2 Here we have धानाशष्कुलि. It is given as an example of Dvandva compound consiting of common names not denoting an animal.

3 This may remind a Deccani of 'kārañjī', a dish having the appearance of an ear-lobe.

4 Abhayadeva Sūri, too, has given this very meaning in his com. (p. 153 b) on *Paṇhāvāgaraṇa*.

The 299th verse of *Visesā°* is as under

"उप्पलदलसयवेहे व्व दुन्निभावत्तणेण पडिहाइ ।
समय व सुक्कसक्कुलिदसणे विमयाणमुवलद्धी ॥ २९९ ॥"

This means it appears that the objects are simultaneously realized on account of bad attention paid to the time of *avagraha* etc, when a hund red petals of a blue lotus are pierced or when a dried sesamum cake is being eaten Maladhārin Hemacandra while commenting upon this verse adds '*dīrgha*' (elongate) as an adjective to this cake He says as the cake is dried, 's'abda' (sound) arising from it is heard when it is being eaten, this would not have been the case, had it been soft At the same time its *rūpa* is realized as it is long When the *s'abda* and *rūpa* are both being realized its *gandha* too, is realized, and it is to illustrate this realization of smell that the example of 's'askuli' is selected, for it has a powerful smell, which is however not to be found in a sugar-cane, though long While *s'abda*, *rūpa* and *gandha* are being experienced, the knowledge of its *rasa* (taste) and *spars'a* (touch) takes place at that very time So it seems as if all the five objects of sense are being simultaneously realized, but this is really not so, for the various knowledges based upon the five sense-organs are not generated simultaneously

Vācaspatimis'ra in his *Tattvavais'āradī* on *Yogasūtra* (IV, 10) says "दीर्घशष्कुलिभक्षणादौ अपर्यायेण ज्ञानपञ्चकानुपादप्रसङ्गात्"[1] This topic is associated with the size of the mind

The word 's'askuli' may remind a student of Mīmāmsā of the word कर्णशष्कुलि occurring in *S'ābara-bhāsya* The word दीर्घशष्कुलि may similarly remind a student of logic of Mallinātha's com on *Tārkikaraksā* 29, *Nyāyapradīpa* on the definition of *manas* in *Tarkabhāsā* (p 126) and *Nyāyamañjarī* (p 497)[2]—the three works noted in *Laukikanyāyāñjali*[3] (pt III, p 62)

P 162, ll 6 & 21 This is ridiculing the statement It is a satire For other instances see p 212, ll 8–9, & p 249, ll 3–4

P 163, l 11 The word 'āpta' occurs in Vol II on p 121, l 8 & p 122, l 16 'Āpta' originally meant a kinsman or a friend Cf the line occurring in the *Ṛg-veda* (VII, 88, 6) "य आपिर्नित्यो वरुण प्रिय सन्" Later on, it came to signify one who who declared the truth or was competent to declare the truth, and hence one whose word was an authority This is what we learn from Vācaspatimis'ra's com on *Yogasūtrabhāsya* where he says —

"तत्त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसम्बन्ध आप्तिस्तया सह वर्तत इत्याप्त ।"[4]

---

1 See p 190, l 20 (B S P Series, 2nd edn., 1917)

2 'सुगन्धि शीतलां दीर्घमश्नन्त पूपशष्कुलीम् ।
कपिलब्राह्मणा सन्ति युगपत् पञ्चबुद्धय ॥"

3 Here दीर्घशष्कुलिभक्षणन्याय is noted

4 This is quoted in "Notes" (p 5) on SM

Mallisena in his SM (com. on v. 1) defines 'āpta' as under:—

"आप्तिर्हि रागद्वेषमोहानामैकान्तिक आत्यन्तिकश्च क्षयः सा येषामस्ति ते खलु आप्ताः, [1]अर्शादित्वात् मत्वर्थीयो 'ऽच्'प्रत्ययः ।"

Samantabhadra, a *Digambara* Ācārya has composed *Āptamīmāṁsā.* It has a com. named *Aṣṭas'atī* by Akalaṅka. This has a super-com. named *Astasahasrī* by Vidyānanda, and Nyāyācārya Yas'ovijaya Gaṇi has composed a *vivaraṇa* on it. All of them are published.

P. 163, ll. 19 & 24. In both these places the text is referred to as 'sūtra' by Haribhadra Sūri. Same is the case on p. 164, l. 18.

P. 165, l. 15. 'Vādin' and 'prativādin' may remind one of a plaintiff and a defendant. They may be translated as objector and refuter. The word 'vādin' occurs in Vol. II on p. 63, l. 15, too. Similarly 'prativādin' is met with in Vol. II on p. 63, ll. 15 & 19, and 'siddhāntavādin' in Vol. II on p. 135, l. 21 & p. 136, l. 25.

P. 166, ll. 17 & 18. The words *abhyāsa* and *vāsanā* are here explained—defined.

P. 167, l. 7. 'Jñānāvaraṇa' is same as 'jñānāvaraṇīya-karman', and it means one that acts as an obstruction to the manifestation of knowledge. 'Dars'anāvaraṇīya-karman' is similarly known as 'dars'anāvaraṇa'.

P. 167, l. 8. For explanation of 'avāya' and 'dhāraṇā see AJP (p. 176). The word 'avāya' occurs on p. 237, l. 6.

P. 168, l. 12. The words 'alpa' and 'mahat' are explained in the com. as 'chagaṇa etc.' and 'vatsa' respectively. In the super-com. it is said that a 'chagaṇaka', though small, appears from a distance as 'vatsaka' in Marwar for no other reason but the nature of the ground. Do these words stand for a cow-dung and a calf respectively? If so, the sense is rather unusual. So is it that instead of 'chaganaka', it should be 'chagalaka' meaning a goat?

P. 169, l. 6. 'Pata' means a piece of cloth, a garment and 'kaṭa' (a homonym), a mat or a kind of grass.

P. 170, ll. 18–19. In the absence of the grand-father and the like there is not the possibility for a grand-son and the like.

P. 170, ll. 23–24. सव्येतरगोविषाण occurs in Vol. II on p. 137, l. 8. सव्येतरगोविषाणवत् means 'like the left and the right horns of a cow'.

P. 171, ll. 5-9; p. 172, ll. 3-7 & p. 173, ll. 3–4. The topic here discussed is that every thing has more than one attribute. This view is not only proved here but it is supported by quoting the *Sāṅkhya* and *Bauddha* authorities.

P. 171, ll. 23–24. Natures of *sukha, duhkha* and *moha* are noted here.

P. 172, ll. 15 & 18. The *Sāṅkhyas* are the followers of the Sāṅkhya system of philosophy founded by Kapila alias Paramarsi[2] who was born in

1 In Jagadīs'candra's edn. (p. 8) we have: "अभ्रादित्वात् मत्वर्थीयोऽप्रत्ययः".

2 His followers are consequently called Pāramarṣas. See TRD (p. 38b).

a Ksatriya family Like the *Jainas* and the *Bauddhas* they do not consider the *Vedas* as authority They believe in plurality of souls and thus agree with the *Jainas* They accept, no doubt, the *pariṇāmavāda* but in a restricted sphere i e so far as it is associated with matter only They do not believe in God They attach importance to deeds and not to birth They lay full emphasis on philosophy and non-violence and condemn *hiṃsā* including sacrificial *hiṃsā*—the cult of the *Mīmāṃsakas* It seems the *Sāṅkhyas* along with the followers of Yoga, Jainism and Buddhism represent a culture different from that of the *Brāhmaṇas* In *Ṛg veda* we come across a saint with matted hair, and we get a glimpse of a sect which jeers at the hymns of *Ṛg-veda*[1] In *Yajur veda*, too, there is mention of sages who were opposed to the *Vaidika* religion In *Aitareya* and other *Brāhmaṇas* we come across sects which do not believe in the *Vedas* and which attach greater importance to austerity, celibacy, control of sense-organs etc than to ritualism In *Mahābhārata*, too, we find splendid examples of those who practise severe penance and who do not believe in the importance of birth. These non Vaidika sects noted in the *Vaidika* literature, may be looked upon as the pioneers of the ascetic culture or Ksatriya culture of which eastern India—Magadha etc seems to be the cradle[2] The *Upaniṣads* are mostly the products of personages who subscribed to this ascetic culture[3]

---

1 This may remind one of the "Manḍūka sūkta" (X, 103) and of *Mrcchakatika* (III) where women speaking in Samskrta are said to be 'sniffing like a young female-cow newly nozzled'

2 Those who have critically studied the history of Indian philosophy hold that there is a gap in the philosophical evolution of thought at the close of the 'Brāhamana' period This has led to the postulation of an indigenous stream of thought in eastern India It has been named differently by different scholars Jacobi has designated it as 'Popular Religion', Leumann has named its propounders as 'Pari vrājakas', Garbe has associated it with the Ksatriyas, Rhys Davids has recognised the influence of well organised sophistic wanderers, Winternitz has referred to these ideas as 'Ascetic Poetry' and A N Upadhye as "Magadhan Religion" (vide p 12 of Upadhye's intro to *Bṛhatkathākosa*) Upadhye in his preface (pp 12-13) to *Pavayanasāra* has said that this Magadhan Religion "was essen tially pessimistic in its worldly outlook, metaphysically dualistic if not pluralistic, animistic and ultra humane in its ethical tenets, temperamentally ascetic, undoubtedly accepting the dogma of transmi gration and karma doctrine, owning no racial allegiance to Vedas and Vedic rites, subscribing to the belief of individual perfection, and refusing unhesitatingly to accept a creator" This veiw is criticized by H D Velankar on p. 41 of JBBRAS (Vol 21)

3 See the Hindī Appendix IV to SM edited by Jagadisacandra Here an article of R P Chanda on Śramanism (read at the time of the 21st Indian Science Congress of 1934), the chapter "Ascetic Literature in

The late Dr. A. B. Dhruva in his intro. (pp. XXXIII-XXXIV) to SM observes:—

"The Sāṁkhya and the Yoga are the two oldest[1] 'Darśanas', the former being found in a sufficiently evolved form in the later Upaniṣads, and the practices of the latter being also old[2] and known to Gautama Buddha[3] as an established method of discovering Truth."

On p. XXII (intro. to SM) he remarks:

"The essential difference between सांख्य and योग is more correctly formulated as the difference between the theoretical and the practical side of a single system of philosophy than as the difference between two Sāṁkhyas, one of which was 'nirīśvara and the other seśvara' (atheistic and theistic), as is sometimes done."

The Sāṅkhyas admit twenty-five *tattvas*[4] (principles) which consist of:—

(1) *Avyakta* i. e. the Unmanifest or the Potential Reality. It is known as *pradhāna*, the Great Abode or Reservoir and also as *prakṛti*'.[5]

(2) *Mahat* i. e. the Great Principle viz. the *Buddhi* or Intelligence. It is generally understood as the Cosmic Intelligence—the Intelligence manifested in the macrocosm, and hence 'mahat'.

Ancient India" from "Some Problems in Indian Literature" by Winternitz and Eliot's *Hinduism* and *Buddhism* (pt. II, 6-7) are referred to.

1 Dr. S. K. Belvalkar in his "Notes" (p. 174) on *Brahmasūtras* says: "Jainism has suffered in estimation as an ethical and metaphysical system by being deemed as more or less contemporaneous in origin with the other more evolved systems like the Sāṅkhya, Vedānta and Buddhism."

2 "Recently Marshall has opined that it existed even in the pre-Vedic civilization of the Indus valley".—intro. (p. XXXIV) to SM

Some of the *Jainas* believe that Marīci, a son of Bharata and a grand-son of Lord Ṛṣabha, is the originator of the *Sāṅkhya* system.

3 On p. XXXV it is said: "That 'Kapila' was known as a historical person long before the time of Gautama Buddha is clear from the name of the birth-place of Gautama which was 'Kapila-vastu', 'the residence of Kapila'. Some believe that the real word is 'kapila-vāstu'. It remains to be ascertained as to which Kapila is referred to in the following line of *Śvetāśvatara* Upaniṣad (V, 2):

"ऋषि प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्".

4 In the *svopañja* com. (p. 343) on *Abhidhānacintāmaṇi* (III, 526) we have: "पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां सङ्ख्यानं सङ्ख्या। तदधिकृत्य कृतं शास्त्रं साङ्ख्यम्".

5 "प्रकृतिः प्रधानं ब्रह्म अव्यक्तं बहुधानकं मायेति पर्यायाः"—*Bhāṣya* on *Sāṅkhyakārikā*. In *Sāṅkhya-tattva-samāsa* we have: "अव्यक्तस्यामी पर्यायशब्दा भवन्ति अव्यक्तं प्रधानं ब्रह्म परं ध्रुवं प्रधानकमक्षरं क्षेत्रं तमःप्रसूतमिति".

(3) *Ahankāra* i e the Ego This should not be confounded with *purusa* or *ātman* *Purusa* or *ātman* caught in the trammels of *prakrti* appears as 'aham'—ego

(4) *Five tanmātrās* i e the five essences of sound, touch, taste, smell and colour They are the seeds of sound etc

(5) *Eleven indriyas* They comprise of the five *buddhīndriyas* or cognitive organs, five *karmendriyas* or organs of activity and *manas*, the organ of mentality

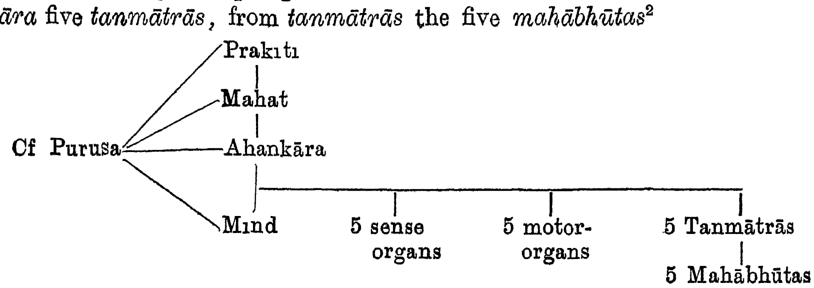
(6) *Five mahābhūtas* i e the five Great material Elements viz. *ākās'a* etc

(7) *Purusa*, also known as *Cit* or *Ātman* It does not function in the cognition of the objective world Bondage and emancipation do not belong to *purusa*

Of these, *one* viz *avyakta* is the original *prakrti*, and it is in no way *vikrti*, *seven* viz *mahat*, *ahankāra* and the five *tanmātrās* are both *prakrti* and *vikrti* i e they are *vikrtis* of their antecedents and *prakrtis* of their consequents on the list, *sixteen* viz eleven *indriyas* and five *mahābhūtas* are pure *vikrtis*, and *purusa* is neither *prakrti* nor *vikrti* [1]

Avyakta i e *prakrti* is without beginning, middle or end, it has no parts, it is common to all that is to say it is an all-embracing principle, it has no qualities such as *s'abda* etc (the qualities are its later evolutions), and it is changeless It is constituted of three *gunas* viz *sattva, rajas* and *tamas* Of them *sattva* is regarded as buoyant and effulgent, *rajas* as stimulant and mobile and *tamas* as heavy and overwhelming Like the wick and the oil of a lamp their function is for one (common) purpose viz giving light, although they are opposed in nature

From *avyakta* springs *mahat*, from *mahat ahankāra*, from *ahankāra* five *tanmātrās*, from *tanmātrās* the five *mahābhūtas*[2]

See *An Introduction to Indian Philosophy* (p 306)

Mahat i e *buddhi* is like a double-faced mirror in which *cit-s'akti* is reflected on one side and the objective world on the other This *mahat* is regarded as 'acetana' or non-sentient This view about the character of *buddhi* agrees with that of the Vedāntins

---

1 "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुष ॥ ३ ॥"—*Sānkhyakārikā*

2 "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशक ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्य॰ पञ्च भूतानि ॥ २२ ॥"—*Ibid.*

From *Sūyagaḍa* (I, 1, 3, 6)[1] we learn: (some say that) the world with animate and inanimate objects with happiness and misery was created by Īs'vara, others say from *pahāna* (Sk. *pradhāna*) etc The first of these views can be ascribed to the followers of a theistic school and the second to the *Sāṅkhya* system or these views respectively refer to the theistic and atheistic adherents of the *Sāṅkhya* philosophy.

For comparison of the Greek philosophy with the *Sāṅkhya* system see Prof. A. B. Keith's *Sāṅkhya System* (ch. VI, p. 65 ff.)[2]

Whether the Saṅkhya school had at all any ancient *sūtras* like the other schools is a moot point. The oldest definite text of this system that is mentioned in *Nandī* (s. 42) etc, and quoted from but now extinct, is *S'aṣṭitantra*. The short summary of its contents is given in *Ahirbudhnya-saṁhitā* (XII, 18–30), a voluminous work in 60,000 *s'lokas*. The *Sāṅkhya-kārikā*[3] of Īs'varakrsna (c 150 A D.) is based upon *S'aṣṭitantra* but it has neither incorporated its *ākhyāyikās* (parables) nor controversies with other schools.

The oldest com. on *Sāṅkhya-kārikā* is the *Māthara-vrtti* which was translated into Chinese by 450 A. D. There is Gauḍapāda's *Bhāṣya* on it and a com. by S'aṅkarācārya named *Jayamaṅgala*.[4] There is another com. known as *Sāṅkhya-tattva-kaumudī* by Vācaspatimis'ra (840 A. D). The other important work belonging to this school is *Sāṅkhya-pravacana-bhāṣya* of Vijñānabhiksu (1650 A. D). TRD notes *Ātreyatantra*.[5] Vārsagaṇya[6] Vindhyavāsin[7] and Vādamahārṇava[8] are the other writers of this school.

---

1 "ईसरेण कडे लोए पहाणाइ तहावरे ।
जीवाजीवसमाउत्तं सुहदुक्खसमन्निए ॥ ६ ॥"

2 The views of Empedocles (whose all the works are in verse) and those of Anaxagoras bear a great resemblance with the *Sāṅkhya* doctrines. Vide धर्मोनुं मिलन (p 33).

3 Its ninth verse is quoted in *Āyāracuṇṇi* (p. 252), and its v. 22 and v. 3 are incorporated as v. 70 and v. 71 in *Lokatattvanirṇaya*.

4 See Catalogue of South Indian Sanskrit Mss. Asiatic Society's monograph (p. 201) noted in हिन्द तत्त्वज्ञाननो इतिहास (Vol. I, p. 98).

5 On p. 44a we have: साङ्ख्यानां तर्कग्रन्थाः षष्टितन्त्रोद्धाररूपं, माठरभाष्यं, साङ्ख्य-सप्ततिनामकं, तत्त्वकौमुदी, गौडपादं, आत्रेयतन्त्रं चेत्यादयः".

6 He is mentioned in Mbh. (XII, 319, 59) with several more.

7 See intro. (p. XXXII).

8 One line is quoted from his work in SM (p. 97) as under:—
"बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे पुंस्यध्यारोहति तदेव भोक्तृत्वमस्य न त्वात्मनो विकारापत्तिरिति".
In AMP edition (p. 123) Vādamahārnava is said to be a work of the Vedāntins. In SM (p. 358) Dr. A. B. Dhruva takes this to be a mistake and looks upon it as a work of the *Sāṅkhyas* and not the name of a *Sāṅkhya* writer.

For some of the *Sānkhya* teachers see intro (pp LXXIV & LXXIX) and for Vārsaganya see also fn 7 of p LXXX, and for Mādhava fn 4 of p LXXX

Angiras, Nanda, Sanaka, Sanātana, Sanatkumāra and Vodhu are some of the *Sānkya* philosophers whose only names are known [1]

In TRD (p 38a–p 38b) the apparel and equipment of the *Sānkhya* sages are noted Therefrom we learn that they keep either three *dandas* or one and wear a loin-cloth Their garments are red like *dhātu* (? metal) Some keep a tuft of hair, some a matted one and some have their heads shaven All of them use a hide of a dear for their seat They take meals at the *Brāhmanas* and eat only five morsels and mutter a prayer consisting of twelve letters They keep a wooden mouth-peice called 'bītā' in Mbh, and a cloth to filter [2] They ask their devotees to use one for a similar purpose

The words 'prakrti' and 'īs'vara' occur on p 181, l 28 and the word 'purusa' on p 331, l 26 & p 332, ll 23–25

P 173, l 14 'Gamaka' a homonym, here means indicative. The word in this sense is used in *Mālatīmādhava* (I, 7)

P 174, l 13 'Cāritra-mohanīya' is one of the two varieties of *mohanīya-karman* which generates infatuation 'Cāritra-mohanīya' prevents a living being from practising ideal conduct

P 175, ll 5–6 At times we come accross the word 'apāya' for 'avāya'

P 175, l 6 'Mati-jñāna' is one of the five kinds of knowledge It is based upon sense-organs and the mind, and it is different from one acquired by the study of scriptures etc It has several varieties For details see JRL (pp 105–108)

P 175, l 8 'Avagraha' is here defined as realization of objects by sense-organs It is a base concept, and is preceded by *dars'ana*

P 175, l 8 & p 176, ll 2–5 For exposition of 'avagraha' etc see *Nandī* (pp 63–75), *Visesā°* (v 178–208, 236–299 & 312–316), *Tattvārtha-rājavārtika* (pp 42–44) etc For its elucidation in English see JRL (pp 105–107)

P 176, ll 2–5 These define *īhā, avāya* and *dhāranā* 'Īha' is the desire for ascertaining the object comprehended by means of *avagraha* *Dhāranā* means holding the knowledge as a permanent possession in the mind

The reasons for the validity (*prāmānya*) of *īhā* etc are given on p 238, l 9 & p 239, ll 3–5

---

1 See Jagadīsacandra's edition of SM (p 425)

2 A piece of cloth which is 36 *angulas* in length and 20 in breadth is recommended elsewhere.

P. 177, ll. 11–12. The three varieties of 'dhāraṇā' are here noted. Of them the first is mentioned on p. 239, l. 15.

P. 180, l. 21. 'Bhāṇaka' means 'one who speaks'.

P. 181, ll. 13–16. There are several words for water in Sk. e. g. अप्, अम्बु, अम्भस्, उदक, जल, तोय, नीर, पयस्, पाथस्, पानीय, वार्, वारि, विष and सलिल. Of them the word 'nīra' speadily conveys the idea of water to Southerners.

P. 182, l. 3. 'Indranīla' is a kind of jewel known as 'sapphire'. This word occurs on p. 183, l. 4, & p. 186, l. 15, and it is met with in *Mrcchakatika* (IV, p 132) and *Kādambarī* (pūrvabhāga, p. 53 of P. V. Kane's edition). For names of other jewels see *Lokaprakās'a* (V, 9–11), *Abhidhānacintāmaṇi* (IV, 129–134) and *Mrcchakatika* (IV, pp. 131–132).

P. 182, ll. 18–19. These lines mean: Those whose eyes are weak see the orb of a lamp etc. as having a form of an eye in a pea-cock's tail and having blue and red colours. Prajñākaragupta in his *Pramāṇavārtikālankāra* (p. 101) explains this verse as under:—

"नीलाद्याकारभेदभिन्नं भास्वर सपरिवेषं प्रदीपं पश्यन्ति तिमिरमन्दीकृतनयनशक्तयः".

The detailed exposition is given as under in *Manorathanandinī* (p. 239):—

"मयूरचन्द्रकाकारम्, अन्तरा अन्तरा नीललोहितभास्वरं दीप्तप्रदीपादेर्मण्डलमविद्यमानमेव मन्दचक्षुषः पश्यन्ति, दीपस्य तादृशस्वरूपाभावात् ज्ञानस्यानुभवात्मनः स आकार इति द्वैरूप्यसिद्धिः".

P. 182, ll. 28–29. Persons whose eyes are affected by a defect like *kāca* see the flame of a lamp as a group of *guñjas*, the red black berries of a shrub of this name. 'Guñjā' in Gujarātī means चणोठी, and this word occurs in *Vikramorvas'īya* (I, p. 25).

P. 184, ll. 3–8, p. 185, ll. 3–8 & p. 186, l. 3. All these lines make up one sentence having 'a chain of reasoning'.

P. 186, l. 7. The definition of 'adhyaksa' (pratyaksa) here referred to is given on p. 223, l. 4.

P. 191, l. 3. The topic of 'apoha' is treated on pp. 333 ff.

P. 193, l. 15. 'Panasa' (P. फणस) is the name of a fruit and a tree, too. The tree is called फणस in Gujarātī, कटहर in Hindī and jack-fruit[1] tree in English. Here this word stands for a tree of this name and not for its fruit. Further, it does not here mean 'a thorn'. The word 'panasa' occurs on p. 194, l. 23; p. 318, l. 21; p. 371, l. 12, & p. 398, l. 21, and the word फणस in *Paṇhāvāgarana* (I) and *Paumacariya* (XXXIII, 2). In Principal Karmarkar's edition (p. 214) of *Mrcchakatika* (VIII) there is the word फणसफल. The word 'phaṇasa' occurs in the following verse of *bhāsa* (? *nijjutti*) on *Kappa*:—

"अत्थस्स दरिसणम्मि वि लद्धि एगन्ततो न सम्भवइ।
दट्ठुं पि न याणन्ते बोहिय पण्डा फणस सत्तू॥ ४७॥

1 Apte in his Dictionary has translated it as bread-fruit tree!

In its com (p 18) by Malayagiri Sūri we have "बोधिका पश्चिमदिग् वर्तिनो म्लेच्छा पनस दृष्ट्वाऽपि 'पनस ' इत्येव न जानते"

The word 'panasa' occurs in the following line of *Āvassayacunni*

'जहा पणसफल पारसिगा दट्ठूण वि पणसमेत ति एताणि अक्खराणि णो उवलभन्ति"

In TRD (p 63b) it is said that the 'panasa' tree gets fructified when embraced by a woman

P 193, l, 15 Vāhlika is one born in the Vāhlīka country [1] This word occurs on p 318, l 21, & p 371, l 12 It is known in Pāiya as Bahalī and Vahalī, too A woman of this country is called Bahalī Vide *Nāyādhammakahā* (I, 1) and *Ovavāiya* Vālhikī is the name of a Pāiya dialect In v 47 of the *bhāsa* (? *nijjutti*) on *Kappa* we have 'bohiya' Can it be equated with 'vālhika'?

Prof A B Gajendragadakara in his "Notes" (p 281) on KP makes the following observation in this connection —

"वाहीक (the same as वाल्हिक or वाल्हीक) is the name of a country represented by modern Punjab The Mahābhārata Karnaparvan Adhyaya 44[2] describes the inhabitants of this country as impure, irreligious, unscrupulous in the matter of food and drink and immoral [3] Promiscuity prevailed among them They were regarded as the creation, not of Brahman, but of two goblins known as Vahi and Hika"

Here 'Vāhika' means an inhabitant of this country He is called a bull by Mammata in his com (p 19) on KP (II, 7), because he is dull and stupid Vāhika can be interpreted in other ways, too (i) an out-caste by taking 'ba' and 'va' as non-distinct, (ii) a carrier of a plough i e a poor farmer, and (iii) a carrier of loads, a coolie But, I do not think that these interpretations are here relevant

P 193, l 22 Cf "पडिसेहदुग पगइ गमेइ" occurring in *Visesā°* (v 2502) and "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत " occurring in its com (p 1000) by Hemacandra and "प्रतिषेधप्रतिषेधेन धात्वर्थस्यैव प्राक्तनस्य गमनात्" occurring in S'īlāṅka's com (p 406a) on *Sūyagaḍa* Negation of negation is the original position

P 197, ll 3 & 11-13 'Kevalin' means 'omniscient' Such an individual perceives all the objects and phenomena of the past, present and future directly by the soul and not by utilizing any of the sense-organs or the mind So, in the case of a *kevalin*, there is no place for inference Omniscience is attained on the complete annihilation of *jñānāvarana* which is simultaneously accompanied by that of *dars'anavarana* and *antarāya* and which takes place within an *antarmuhūrta* after the destruction of *mohanīya karman* These four *karmans* are the *āvaranas* i e veils—obstacles that obstruct the inherent powers of the soul

1 Other meanings of 'Vāhlika' are a Balkh-bred horse, saffron and asafoetida

2 See verses 7, 11, 12, 13, 41 and 42

3 This is what we gather from the description of a quarrel between Karna and Madra, when both of them incriminate each other and abuse their respective countries and customs

P. 197, ll. 16, 18, 20, 22, 27 & 28. Vrsabha alias Ṛsabha is the name of the first *Tīrthaṅkara* out of twenty-four that flourished in our country in the present age known as Huṇḍāvasarpiṇī. His father's name was Nābhi. For a biographical sketch of Lord Rsabha see JRL (pp. 25–27).

P. 197, l. 21. Vardhamāna alias Mahāvīra is the 24th *Tīrthankara* Ṛsabha being the first. For Lord Mahāvīra's life see JRL (pp. 20–23 .

P. 198, l. 15. 'Siddhārtha' is the name of the grove.

P. 198, l. 15. Ṛjupālikā' is the name of a river. Kalyāṇavijaya Gaṇi in his Hindī work "श्रमण भगवान् महावीर" (pp. 357–8) says that it is difficult to exactly identify this river; it may be somewhere near Campā.

P. 198, ll. 15–16. According to Jainism there is a wheel of time that works in India and such other countries. It is divided into two cycles: ascending and descending. They are known as *utsarpinī* and *avasarpinī* respectively. Each of these cycles is further sub-divided into six *aras* (spokes). The names of the six *aras* of the *avasarpinī* cycle are:—

(i) Susamā-susamā, (ii) Susamā, (iii) Susamā-duḥsamā, (iv) Duḥsamā-susamā, (v) Duḥsamā and (vi) Duḥsamā-duḥsamā.

Thus सुषमदुःषमादुःषमसुषमान्तादौ काले means in the period which is the end of the third *ara* and the beginning of the fourth.

P. 198, ll. 21–22. दुःषमसुषमान्ते means at the end of the fourth *ara*.

P. 199, l 22. 'Yugādideva' is the name of Lord Ṛsabha. He is so called as he is the first God (of the *Jainas*) in the present *avasarpinī* period.

P. 199, l. 25. 'Nābhi' is the name of the seventh *kulakara* (patriarch). He had a wife named Marudevī. She gave birth to Lord Ṛsabha.

P. 199, l. 25. Siddhārtha was a king of Ksatriya-kuṇḍa. His wife's name was Tris'alā. She gave birth to Lord Mahāvīra.

P. 200, l. 3. For refutation see pp. 200–203.

P. 200, ll. 4–5. For refutation see p. 203, ll. 6–11, p. 204, ll. 3–11 & p. 205, l. 3.

P. 200, l. 5. For refutation see p. 205, l. 3.

P. 200, l. 6. See p. 205, l. 5.

P. 200, l. 7. See p. 206.

P. 200. l. 15. By *Vārtika* is here meant Dharmakīrti's com. on his own work *Pramāṇavārtika*, for, the latter is in verse whereas the quotation here is in prose. This is my conjecture.

This is another instance where the name of the com. is given as that of the text, the first being one noted on p. 116, l, 13 and occurring in the case of *Sammaipayaraṇa*.

P. 201, ll. 6–8. Four possibilities about the interpretation of the firmness of perception (*pratyaya*) are here mentioned.

P. 206, ll. 10–11. For refutation see p. 208, ll. 9–10.

P 209, ll 3-5 For refutation see p 214, ll 5-10

P 209, l 5 For refutation see p 216, ll 8-10

P 209, l 11 Here the word 's'īpraka' is given as a synonym of 's'ukti' meaning a nacre i e a pearl-oyster But I do not find this word in any of the dictionaries available to me It seems the Gujarātī word छीप is derived from this word 's'īpraka'

P 212, ll 8-9 'कुतोऽय नभस आप्तवाद' may be compared with 'न ह्याप्तवादा नभस पतन्ति' occurring in *Lokatattvanirnaya* (v 15) The word 'āpta' is used sarcastically For an example of 'vakrokti' see Vol II, p 159

P 215, l 7 शब्द लिङ्गाऽऽक्षै These respectively stand for the three *pramānas* viz *āgama, anumāna* and *pratyaksa*

P 221, ll 10-12 These note the four possible natures of the *adhigama* in question

P 223, l 3 The conclusion arrived at is that *pratyaksa* is not absolutely *nirvikalpa*

P 223, l 4. The definition of 'pratyaksa' is being attacked

P 223, l 4 'प्रत्यक्ष भ्रान्तम्' is quoted in *Syādvādaratnākara* (p 23), and there Vādin Deva Sūri mentions as its source Dharmakīrti's *Nyāyavinis'caya* (1st *pariccheda*) But it appears that instead of *Nyāyavinis'caya* it should be *Pramānavinis'caya* In *Nyāyakumudacandra* (p 46) where this line is quoted its source is stated to be *Nyāyabindu* (p 11), but it is not correct, for, the wording differs Same may be said about the sources *Nyāyaprave's'a* (p 7) and *Pramānasamuccaya* (p 8), for there we have प्रत्यक्ष कल्पनाऽपोढम् only and not अभ्रान्तम् In *Tattvasangraha* (p 366) we have however the verse as under —

"प्रत्यक्ष कल्पनाऽपोढमभ्रान्तमभिलापिनी ।
प्रतीति कल्पना क्लृप्तिहेतुत्वाद्यात्मिका न तु ॥ १२१४ ॥"

P 225, l 4 The qualifying word 'abhrānta' occurring in the definition of 'pratyaksa' is out of place

P 226, l 3 'Ataimirika' means one who is not suffering from 'taimira', an eye-disease

P 228, l 15 'S akrt' means excrement, ordure

P 228, l 23 In *Nyāyakumudacandra* (p 658) the quotation is "नाकारण विषय" Its source is not known, but this view is explained in *Tattvasangrapañjikā* (p 683)

P 231, l 5 'Sims'apā' is the name of a tree also called 's'is'u'. It means the As'oka tree, as well This word occurs on p 365, l 11 p 372, ll 6, 9, 10, 16, 21-23 & 29, p 373, ll 4 5, 9, 14, 17, 19, 21-23 and in *Rāmāyana* (Sundarakānda) Its Pāiya equivalent सीसवा occurs in *Panhāvāgarana* (p 31) The 'Des'ya' word for it is सीसम. It is noted in the com on *Uvaesapaya* (v 1031) For its use see p 372, l. 29

P 235, l 18 स्वतन्त्र means one's own scripture

P. 236, l. 23. 'शब्दालङ्कृतत्वेन' means on account of the state of being decorated—indicated by a word.

P. 239, ll. 6–12, p. 240, ll. 3–8 & p. 241, ll. 3–8. That an object has many a nature such as *dravyatva* etc., is the *Jaina* view. This is here fully expounded to show how it differs from the *Bauddha* one.

P. 241, l. 9. The *Vais'eṣika* view that a jar is absolutely different from *sattva*, *dravyatva* etc., is being examined and refuted.

P. 244, l. 24. The *vādin* is addressed in the singular as *tava*. Same is the case on p. 258, l. 8 and p. 344, l. 3.

P. 245, l. 11. 'That knowledge which apprehends what is already apprehended is nothing else but *apramāna*', is the topic taken up here for refutation.

P. 249, l. 3. Here the word 'susthitā' is used ironically as is suggested in l. 17. It is an instance of *upahāsa*. For such other examples see p. 401, ll. 10–11 and Vol. II, p. 175.

P. 249, ll. 3–4. See p. 271, ll. 9–10.

P. 249, l. 12 & p. 250, l. 3. For refutation see pp. 264–265.

P. 250, ll. 5–6. For refutation see p. 266, ll. 8–11.

P. 250, l. 14. 'Kuñcikā' means a key and also a shoot of a bamboo. Here the first meaning is applicable.

P. 251, l. 21. 'को वा किमाह' occurs in Vol. II, p. 168, l. 7.

P. 252, ll. 21–22. 'स्वविषयान्तर' is the pratika of a quotation from *Nyāyabindu* (I; pp. 17–18). The complete sūtra is: "स्वविषयान्तरविषयसहकारिणा इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तत् मनोविज्ञानम्".

P. 252, l. 22. 'Ālaya' means *ālaya-vijñāna*, one of the two kinds of *vijñāna*, the other being *pravṛtti-vijñāna*. 'Ālaya' occurs on p. 254, l. 11.

P. 254, l. 10. See p. 256, l. 4 up to p. 258.

P. 255, l. 8. Your *sahakārtha* is two-fold. For its refutation see p. 259.

P. 256, l. 4. A synonym for 'atis'aya' is given here.

P. 257, l. 31. In *Mīmāṁsās'lokavārtika* (s'abda, v. 43) we have: "न च पर्यनुयोगोऽत्र".

P. 260, ll. 16–17. The *aṇus* of sand cannot generate oil singly. So even when they take the help of one another they cannot do so; for their natures are contradictory.

P. 266, l. 30 & p. 267, l. 12. The word 'doṅgara' is a 'Des'ya' word, and I interpret it as a small mountain. Cf. the Gujarātī word 'duṅgara'.

P. 268, ll. 9–10. 'Itaretarās'rayadoṣa' literally means a fault based upon mutual dependence. It thus stands for an argument in a circle.

P 271, l. 5 The word 'manaskāra' occurs on p 283, l. 20 and p 285, l 29

P 274, l 9 एक विशेषा may be compared with l 4 of p 20

P 274, l 27 *Mūlapūrvapakṣa* means the very first primary objection and not an objection within an objection The word occurs in Vol. II on p 205, l 25, p 208, l 29, p 209, l 14, p 218, l 21, p 224, l 29, p 227, l 24, p 231, ll 22–23, p 232, ll 15 & 20, p 235, l 26 and p 236, l 17

P 275, ll 7–8 To suppose that the word 'akalanka' stands for Akalanka, a *Digambara* author, is unwarranted as can be easily seen from the context

P 275, l 10 According to Jainism, space has *ananta* (infinite) *prades'as* (space-units), but none of these can get separated from space, and thus they differ from the *prades'as* of *pudgala* (matter)

P 277, l 7 Devānām-priya is explained as a fool in l 21 In the edicts of As'oka we find the phrase "देवान प्रिय" In *Vivāgasuya* (I, 1) and some other *Jaina āgamas* we come across the Pāiya word *devanu ppiya* (Sk *devānuppriya*) But there it has not this derogatory sense, for, there it means a noble-minded person, a straight-forward person The phrase 'देवानां प्रिय' means a goat and an ascetic who renounces the world Once it meant 'dear to the gods[1], an epithet of S'iva' Subsequently it meant 'an idiot like a brute beast' as in *Kāvyaprakās a* G H Valins is right when he makes the following observations in his *Words in the Making*

> "Like ourselves, like life itself, all words are changing—many of them imperceptibly, yet none the less certainly Sometimes they go up in the scale of dignity[2]—as when a slang word gets a place in the dictionary—and sometimes down[3], sometimes they grow wider in meaning and use, and sometimes narrower[4]"—p 51

> "As Feste hinted words may be turned inside out, like a kid glove" —p 63

'Vediyo' and 'pantūjī' are instances of Guj words that have fallen in dignity Such a word in Samskrta is 'tapasvin'

In Ghate's *Lectures on Rigveda* (intro pp 11–12) it is said

" words often change their material into a spiritual meaning As an instance of this I may mention two roots कुप् and रम्

P 277, ll 7–8 This is a reference to the objector showing his foolishness and his being brought up in happiness

---

1 'Devapriya' is used in this sense in *Brhatkathākosa* (73, 133) 'Devānam api vallabhah' occurring here (25, 24) is perhaps used here in the sense of a fool

2 Cf Christian and Quaker

3 Cf knave, wench, cunning and crafty

4 Cf. deer, worm, fowl, lily, engine, wife and girl.

P. 278, ll. 3–4. 'Sahṛdaya-tārkika' means a logician who is good-hearted i. e. sincere and appreciative as well. The word 'sahrdaya' is explained by Hemacandra in his *Viveka* (p. 4) on his own *Kāvyānus'āsana* (I, 3) as under:—

"यस्य तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता सहृदय-संवादभाक् स सहृदयः".

P. 278, ll. 3–12. This is an objection. It is answered on p. 279.

P. 278, ll. 6–7. 'Uṣṭrikā' here means an earthen wine-vessel of the shape of a camel, and not a she-camel. This word occurs on p. 279, l. 27; p. 281, l 17; p. 282, l. 21, p. 283, l. 18, p. 285, l. 9; p. 286, l. 14; and in Vol. II, p. 155, l. 20.

P. 278, l. 8. 'Hima' is 'snow', 'tusāra' frost, and 'karaka' (Guj. karā) hail. All these three words occur on p. 283, l. 19.

P. 278, l. 8. 'Aṅgāra' (Guj. aṅgāro) means a charcoal, 'murmura' chaff-fire, and 'jvālā' (Guj. 'jhāḷa') flame. 'Murmura' occurs in Vol. II, p. 185, l. 28 and 'mummura' its Pāïya equivalent in *Sūyagaḍa* (V, i, 10).

P. 278, l. 9. 'Jhañjhā' means a hurricane, a gale.

P. 278, l. 9. 'Mandalikā' means that wind which describes circles. Its Pāiya equivalent 'maṇḍalikā' occurs in *Jīvaviyāra* (v. 7).

P. 278, l. 9. 'Utkalikā' means the wind that blows downwards. The Pāiya equivalent 'ukkaliyā' occurs in *Jīvaviyāra* (v. 7).

P. 278, l. 9. 'Khadira', a homonym, here means a kind of tree, Acacia Catechu, noted in *Yājñavalkyasmṛti* (I, 302). In Guj. it means खेर. Its Pāïya equivalent 'khaira' occurs in *Āyāra*.

P. 278, l. 9. 'Udumbara' is a homonym. It means here a kind of fig-tree, Ficus Glomerata. Its Pāiya equivalent 'umbara' occurs in *Paṇhāvāgarana* (I), and *Viāhapannatti* (XI, 33). Eating of its fruits is prohibited in Jainism.

P. 278, l. 9. Badarikā means 'jujube tree'. It means बोरडी in Guj.

P. 278, l. 21. For 'loṭṭaka' see "Notes" (pp. 288-289).

P. 278, l. 21. 'Aliñjara' is an earthen water-jar. The Pāïya word for it is also 'aliñjara', and it occurs in *Ṭhāna* (VI, 2).

P. 282, l. 3. The word 'īs'vara' occurs on p. 291, ll. 27 & 28; p. 292, l. 14; and p. 318, l. 28.

P. 286, ll. 7–9 & p. 287, ll. 3–7 & p. 288. The question about the nature of 'vāsanā' is raised here.

P. 288, ll. 3–4. A wave in a sea has no existence without wind.

P. 292, ll. 4 & 19. The great conclusion is that only *samāna-pariṇāma* is *sāmānya*. Cf. *Syādvādaratnākara* (pt. IV, s. 3–5).

P. 294. l. 4. 'Madhuraka' means poison.

P 294, l 4 'Ladduka' means a kind of sweetmeat—a round ball of sugar, wheat or rice-flour, ghee and spices The Guj word 'lādu' is derived from it Further, 'ladduka' does not seem to be a Samskrta word, though it is so noted in dictionaries Its Pāiya equivalent 'laddua' or 'ladduga' occurs in *Paumacariya* (LXXXIV, 4), *Pindanijjutti* (v 377), *Gāhāsattasai* (v 641) etc The word 'ladduka' is met with, in *Brhatkathākos'a* (21, 15, 35, 15, 72, 97)

P 295, l 12 'Kūtanatavrtta' means the dancing of an actor who is not really proficient in his art The word 'kūta' is a homonym both as a noun and an adjective Here it is an adjective meaning 'untrained'

P 301, l 15 'Bhava' means existence as a human being or the like

P 303, ll 3–4 See pp 308 and 314 That there is a proximity of an object is not the reason for realizing it in its entirety, in the case of the *ayogins*

P 303, l 7 'Kunapa' is an adjective and a nown as well In the former case it means 'smelling like a dead body', and in the latter case it has four meanings viz a dead body, an epithet of contempt, a spear and a foul smell Here the word is used as a noun, and it signifies 'a dead body'.

P 303, l 24 'Tāta' means 'papa' This word occurs in *Raghuvams'a* (IX, 75) and *Uttararāmacarita* (VI) Its Pāiya equivalent 'tāya' is met with, in *Nāyādhammakahā* (I, 8)

P 305, l 9 & p 306 This is with reference to 'Yogācāra'

P 306, ll, 24 & 27 'Aksarayojanā' and 'paramārtha' stand for 'avayavārtha' and 'pindārtha' respectively For further particulars see "Notes" (p 249)

P 310, ll 8–9 याचितकमण्डनम् is an ornament which is borrowed after begging for it in a bad way This phrase occurs in *Dharmabindu* (II, s 43) It is explained by Municandra Sūri in the com. (p 24a) on this work as under —

"कुत्सित याचित याचितक तच्च मण्डन च कटककुण्डलादि आभरणविशेषो याचितकमण्डनम् । द्विविध ह्यलङ्कारफलम्—निर्वाहे सति परिशुद्धाभिमानिकसुखजनिका स्वशरीरशोभा कथञ्चिन्निर्वाहाभावे च तेनैव निर्वाह । न च याचितकमण्डने एतद् द्वितयमप्यस्ति, परकीयत्वात् तस्य । ततो याचितकमण्डनमिव याचितकमण्डनम् ।"

L R Vaidya in his Sk-Eng Dictionary explains याचितक as "a thing obtained by begging i e without a consideration"

P 310, l 28 पश्चानुपूर्वी The *ānupūrvī* i e the order or a succession may be systematic or unsystematic The unsystematic order—the succession at random is known a 'anānupūrvi' The systematic order is two-fold according as it is from left to right (i e forward) or the reverse (i e backward) The former is known as 'pūrvānupūrvī' and the latter as 'pas'cānupūrvī'.

P. 312, ll. 5, 6 & 15–16. 'Mūsikā' here means a female rat and not a crucible. 'Alarka' means (i) a mad dog, (ii) a fabulous animal like a hog with eight legs, (iii) a kind of worm and (iv) a kind of tree called Arka. But here it signifies a mad (rabid) dog. There are after-effects of the poison of a female rat, and so is the case with the poison of a mad dog. The after-effects of the latter are seen in the rainy season etc. This is a popular belief. So says Haribhadra. That these poisons are harmful is the opinion of the modern medical science.

In *Uttararāmacarita* (I, 40) we have: 'आलर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृतम्'.

P. 315, l. 26. 'Nigada', a homonym, here means mention. So 'nigadasiddha' means established as soon as there is mention. i. e. to say it is practically self-evident.

Pp. 317–365. The refutation of absolute *anabhilāpya* is taken up first, and it runs up to p. 365.

P. 318, l. 3. 'Apoha' means exclusion. For the doctrine of 'apoha' see "Notes" (pp. 312–313).

P. 318, ll. 4–5. For refutation see p. 323, ll. 11–12 & p. 324, ll. 3–4.

P. 318, ll. 7–9. For refutation see p. 328, ll. 5–6.

P. 318, l. 8 (9). For refutation see p. 332, ll. 3–5.

P. 318, l. 8 (9) & p. 319, l. 3. For refutation see p. 332, l. 6 & p. 333, ll. 3–4.

P. 318, l. 20. When the word 'ksurikā' (knife), 'anala' (fire) and 'acala' (mountain) are uttered, the mouth ought to get cut or burnt or filled by these words respectively. But such a thing never happens. Therefore *vastu* and *s'abda* (word) are not identical. Bhadrabāhusvāmin says:

"अभिहाणं अभिहेयाउ होइ भिण्णं अभिण्णं च ।
खुरअग्गिमोयगुच्चारणम्मि जम्हा उ वयणसवणाणं ॥
न वि छेओ न वि दाहो न पूरणं तेण भिन्नं तु ।
जम्हा य मोयगुच्चारणम्मि तत्थेव पच्चओ होइ ॥
न य होइ स अन्नत्थे तेण अभिण्णं तदत्थाओ ।"[1]

The last two lines mean: when the word 'moyaga' (Sk. 'modaka') is uttered, the thing denoted by this word is presented to the mind and not anything else. So it follows that the word (*abhidhāna*) is *not* distinct from its sense (*abhidheya*).

That *abhidhāna* (word) is both distinct and non-distinct from *abhidheya* (*vācya*) is the *Jaina* view.

The word 'ādi' occurring in 'क्षुरिका-ऽनला-ऽचलादि' stands for water, and it may cause 'kledana' (wetness). This is what we can learn from p. 367, ll. 24–25.

---

1 Quoted by Devabhadra in his *Ṭippaṇa* on *Nyāyāvatāravṛtti* and in SM (com. on v. 14).

P 319, ll 4–5 For refutation see p 333, ll 6–7

P 319, l 5 See p 344, ll 6–7

P 319, l 28 Mānavaka has four meanings (i) a youngster, a lad, a boy (used contemptuously), (ii) a dwarf, a little man, (iii) a religious student, and (iv) a pearl-necklace of sixteen or twenty strings That the last meaning is inapplicable here is certain As regards the rest, all are pertinent, but I prefer the third

P 323, l 11 For शब्दगड्डु see "Notes" (p 275)

P 325, ll 12 & 16 S'ākya and Vipas'yin are two Sugatas out of seven See "Notes" (p 254)

P 325, l 15 In *Systems of Buddhist Thought* (p 72), the *Bauddha* conception of Sumeru is given There it is spoken of as the "mountain of wonderful height" or "excellent brilliance" Further, there is a following remark made there —

> "It is said to rise out of the ocean to a height of 84,000 yojanas, while its total altitude is computed to be 168,000 yojanas This mountain is supposed to be made up of gold, silver, malachite and crystal and to be surrounded by seven concentric circles of rocks, which are known as the 'Seven Golden Mountains' On the four sides of Mt Sumeru and the seven Golden mountains, Buddhist cosmology places four continents All human beings have their habitation in one or other of these four continents"

For the *Jaina* view about Meru see *Sūyagada* (VI, 9–14)

P 325, l 25 Binduka is a name coined for Meru

P 326, l 3 'Dhūmadhvaja' means fire This meaning is not noted on this page in the com, but it is so given on p 342 where this word occurs

P 326, l 5 'Nairātmya' means soul-less-ness

P 327, ll 16–17 'Vandhya-s'abda' means a word lacking in meaning

P 328, l 5 See "Notes" on 'bhāsā-vargaṇā' (pp 250–251)

P 333, ll 5–7 & p 334, ll 3–8 The *Bauddhas* believe that any and every thing is *ksanika* (momentary) The idea of *jāti* presupposes the observation of a common characteristic in different individuals, and this is possible, if these individuals live longer than a *ksana* But this is not possible according to the *Bauddha* view So there is no scope for the idea of *jāti* in their case Hence convention cannot be understood in the *jāti* Likewise, it is not possible to refer the convention to *guna*, *kriyā* and *sañjña* as the three are also regarded as permanent, and so they have no place in Buddhism, for no permanent thing exists in the world according to the *Bauddhas* Convention with reference to the individual is also impossible on account of *ānantya* and *vyabhicāra* Such being the case, the *Bauddhas* conclude that it is impossible to get any positive idea of entities from words What words signify, therefore, is the distinction of things from others which they are not (अपोहस्तदितरव्यावृत्ति) The word 'go' gives us no idea about a bull It conveys to us that the entity

we call 'go' is not a-go i. e. it is not a horse, a camel etc. This is the *apoha* (distinction, difference or exclusion) which, according to the *Bauddhas*, is the conventional meaning of words.

Apoha is three-fold: (i) व्यावृत्तस्वलक्षणरूप, (ii) अन्यव्यवच्छेदमात्रक and (iii) विकल्पबुद्धिप्रतिभास.

Apoha or the doctrine of negative denotation is a logical necessity of *ksanikavāda*, and it is endorsed by all the schools of Buddhism. Cf. Stcherbatsky's *Conception of the Buddhist Nirvāṇa* (p. 155, fn. 3). "But the school of Dinnāga have a special theory of their own about the meaning of words according to which words express only relations, or mutual negation (अपोह = परस्परपरिहार = अन्यव्यावृत्ति = व्यवच्छेद = परिच्छेद), between point-instants".[1]

Ratnakīrti who flourished in the tenth century A. D., who is an author of *Kṣanabhaṅgasiddhi*, *Sthirasiddhidūṣaṇa* and *Citrādvaitasiddhi* and who is "very bitter against Dharmottara" has composed a work entitled *Apohasiddhi*. This is the first of the *Six Buddhist Nyāya Tracts in Sanskrit* edited by Haraprasād Shāstri and published by the Asiatic Society of Bengal in 1910 A. D. In its preface (p. i) we have:

"The first, Apohasiddhi deals with the imports of words. The theory it propounds is that a word denotes something positive and at the same time differentiates it from all others. The two acts, one positive and the other negative, are simultaneous. It is not a a positive action followed by negation, nor is it a negative act followed by assertion.

In establishing this, the author refutes successively the theories of (1) Kumārila, (2) Trilocana, (3) Nyāyabhuṣaṇa, (4) Vācaspati Miśra and (5) Dharmottara."

Ratnakīrti has not put forward this doctrine of *apoha* in the extreme form in which is has been taken by its critics. This is borne out by *Apohasiddhi* (p. 3) where he has said:

"नास्माभिरपोहशब्देन विधिरेव केवलोऽभिप्रेतः। नाप्यन्यव्यावृत्तिमात्रं, किन्तु अन्यापोहविशिष्टो विधिः शब्दानामर्थः। ततश्च न प्रत्येकपक्षोपनिपातिदोषावकाशः।"

The subject of *apoha* is discussed in *Mīmāṁsāślokavārtika* in *Tattvasangraha* (v. 910–1012) and its *Pañjikā* (pp. 290–366), in Siddharṣi's *Nyāyāvatāravṛtti* (pp. 4–5), in Jayanta's *Nyāyamañjarī* (vol. I, pp. 290–327) and in *Tattvabodhavidhāyinī* (pp. 173–270).

P. 334, l. 10. This line means: words originate from the concepts of things and *vice versa*. Its second hemistich is as under:—

"कार्यकारणतया तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि।"

It means: words do not affect things as they are related as cause and effect. Thus the idea is to suggest that they are distinct from each other.

The complete verse with the second hemistich "तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यपि" is quoted in *Syādvādaratnākara* (p. 701), *Nyāyakumudacandra*

1 Quoted from "Notes" (p. 352) on SM.

(p 537)[1] and *Siddhiviniś'cayatīkā* (p 260b) This verse with variants in this second hemistich is quoted in *Nyāyamañjarī* (p 158), *Nayacakravṛtti* (p 167a) etc

P 337, ll 5–6 For refutation see p 341, ll 6–11 & p 342, ll 3–6 See also p 342, l 7 & p 343, ll 3–6

P 337, l 7 शृङ्गग्राहिकया means 'by holding by a horn'

P 339, l 15 'Dittha' which is a Pāiya word, too, has two meanings (i) an elephant made of wood and (ii) a person who is black, learned, handsome, young and pleasant to look at It occurs in Mammata's com (p 12) on his own work *Kāvyaprakās'a* (II, 2) and Malayagiri's com (p 84) on *Kappanijjutti* (v 278)

P 343, ll 9–10 'S'ālūka' means (i) a root of a water-lily and (ii) nutmeg Here it stands for the former—the meaning of the word 'sālūya' occurring in *Dasaveyāliya* It is produced from 'gomaya' meaning 'cow-dung' The word 's'ālūka' occurs in Vol II, p 182, l 9

'Goloma' means hair on the body of a cow and 'dūrvā' a kind of grass The latter originates from the former Dūrvā is bent grass, panic grass, and it is held sacred and is offered to deities at the time of worship

P 346, l 10 For refutation see p 349, ll 9–10

P 347, ll 4–9 These are explained and refuted once more on pp 350 & 351

P 350, l 16 'Pindārtha' means the meaning summed up, the gist or the sum and the substance of the whole Its Pāiya equivalent 'pindattha' occurs in *Dasaveyāliyanijjutti* (v 25) and 'pinditattha' in *Mālavikāgnimitra* (I, p 19 of Kale's edn)

P 351, l 12 'Viyatkes'a' means hair of the sky.

P. 352, l 9 For refutation see p, 362, ll 4–7.

P 353, l 4 For refutation see p 362, ll. 8–9

P 353, ll 12–14 For refutation see p 364, ll 5–7

P 353, l 14 & p 354, l 3 See p 364, ll 10–12

P 355, ll 9–12 & p 356, ll 3–11 & p 357, ll 3–4 Here we come across 'iti cet' in every sentence

P 355, l 20 'Dikkarikā' (Guj 'dikarī') means a daughter It is a 'Des'ya' word

P. 356, l 3 'Kiidanaka' means a toy The Hindi word खिलौना is derived from this.

P 357, l 10 अविप्रतिपत्तिरावयो which occurs in Vol II, p 175, l 24, too, means there is no mutual dissent amongst us i e you and I agree on

---

1 The source is neither mentioned by the author nor indicated by the editor. See App. I (p. 7) of AJP.

this point. 'न विप्रतिपत्तिरात्वयोः' occurs in Vol. II, p. 40, ll. 5–6 and अविप्रतिपत्ति in II, p. 42, l. 5.

P. 357, l. 19. 'Pāṇinīya' means a follower of the school of Pāṇini.

P. 362, ll. 9–11. The *Jainas* do not hold that *dravya*, *guṇa* and *jāti* are absolutely distinct from one other, and thus they differ from the *Vais'eṣikas* who hold a contrary view. Further, the *Jainas* do not look upon *dravya* as *niraṁs'a* only as is the case with the *Vais'eṣikas*.

P. 365, l. 8. Refutation of the absolute view about *anabhilāpya* ends here, and that of the absolute *abhilāpya* commences from here.

P. 365, l. 9. For refutation see p. 369, ll. 5–7.

P. 365, ll. 9–10. For refutation see p. 369, ll. 9–10.

P. 365, l. 10. For refutation see p. 372, ll. 5–10 & p. 373, ll. 3–8.

P. 365, ll. 11–12. See p. 373, ll. 9–10.

P. 365, l. 12 & p. 366, l. 3. For refutation see p. 374, ll. 4–5.

P. 366, ll. 3–4. For refutation see p. 375, ll. 4–10.

P. 366, ll. 4–8. For refutation see p. 375, l. 12.

P. 366, ll. 5–6. The verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p. 140), *Tattvārthas'lokavārtika* (p. 240), *Nyāyamañjarī* (p. 532), *Spandakārikāvyākhyā* (p. 51), *Prameyakamalamārtaṇḍa* (p. 11) and with some variations in *Sammatiṭīkā* (p. 380) and *Syādvādaratnākara* (p. 89). It is explained in the com. on *Vākyapadīya*, and this is reproduced in the fn. on NKC (p. 140).

P. 366, ll. 7–8. This verse with slight variations is quoted in NKC (p. 140), *Sammatiṭīkā* (p. 380), *Syādvādaratnākara* (p. 79), *Tattvārthas'lokavārtika* (p. 240), *Prameyakamalamārtaṇḍa* (p. 11b), *Spandakārikāvyākhyā* (p. 51) and *Mīmāṁsās'lokavārtika* (pratyakṣasūtra, v. 176) *ṭīkā*.

P. 366, ll. 9–10. For refutation see p. 376, ll. 7–10 & p. 377, ll. 3–4.

P. 366, l. 10 & p. 367, l. 3. For refutation see p. 378, ll. 3–4.

P. 367, ll. 3–7. For refutation see p. 379, ll. 10–11 & p. 380, ll. 3–12.

P. 367, ll. 7–10. For refutation see p. 381, ll. 5–8.

P. 367, l. 10 & p. 368, ll. 3–4. For refutation see p. 382, ll. 3–10.

P. 368, l. 5. For refutation see p. 382, l. 11.

P. 368, ll. 5–7. For refutation see p. 383, ll. 4–10.

P. 368, ll. 7–8, & p. 369, l. 3. For refutation see p. 383, ll. 12–14 & p. 384, ll. 3–4.

P. 368, l. 16. 'Bhāṣyakāra' is used for Patañjali who has composed *Mahābhāṣya* on Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*. See p. 385, l. 10 where Bhāṣyakāra is explained as Patañjali.

P. 368, l. 17. 'Praṇava', a homonym here means 'oṁkāra', the sacred syllable 'om'. It occurs in *Bhagavadgītā* (VII, 8), *Raghuvaṁs'a* (I, 11) etc.

P 368, l 22 'Mantra' means a charm, a spell, a magical formula

P 369, l 10 What is 'tādātmya' is a question raised here It admits of two answers (i) just given on this page and (ii) given on p 371.

P 369, ll 14–15 'Mūla-siddhānta-vādin' is one who is establishing one's original thesis

P 370, ll 6 & 16 'Dravyavarganā' is a *varganā* from the stand-point of *dravya* and not from those of *kṣetra* etc See "Notes" (pp 250–251)

P 370, l 20 'Dharmāstikāya' is one of the the six *dravyas* of *Jainism* Its function is to help the animate and inanimate objects in their motion without compelling or impelling them to resort to motion *Dharmāstikāya* consists of *prades'as* as it is an *astikāya*[1]. For details see p 382, l 25 and JRL (p 53)

P 370, l 23 *Astikāya* is usually interpreted as an aggregate of *prades'as* All the *dravyas* except time are so designated, and hence their number is five according to the *S'vetāmbaras* and the *Digambaras* as well The five *astikāyas* are (i) *jīvāstikāya*, (ii) *dharmāstikāya*, (iii) *adharmāstikāya*, (iv) *ākās'āstikāya* and (v) *pudgalāstikāya*

P 371, l 7. Devadatta For this word see "Notes" (p 293)

P 371, l 12. In *Āyāracunni* (p 3) we have खित्ताल्विण्ण वाहिएसु सत्तुगा, कोंकणासु पेज्जा S'ilāṅka Sūri in his com (p. 5a) on *Āyāra* says क्षेत्राचीर्ण वाह्लीकेषु सक्तव, कोङ्कणेषु पेया For further particulars about 'Vāhlika' see "Notes" (p 304)

P 372, l 8 'Dhava', a homonym here means a kind of tree This word occurs on p 373, l 6 In Pāiya we have this very word, and it is used in this very sense in *Panhāvāgarana* (I), *Ovavāiya* (s 6, p 4) and the com (p 429a) on *Uvaesapaya* (v 1031)

P 377, l 24 According to the *Jainas* (the *Syādvādins*) *anus* even in their *sūkṣma* (subtle) condition are *sthūla* (gross) from the stand-point of their potency Thus *paramānus have grossness, too, as one* of their *dharmas*

P 385, l 3 'Sāsnā' means the dew-lap of an ox or a cow It occurs in *Mahābhāsya* (p 1) on I, i It has 'gala-kambala' as its synonym In Pāiya it is called सुण्हा, in Guj 'गोदडी' and in Marāṭhī 'पोळी'

P 385, ll 3–4 See p 388, l 5 etc

P 385, ll 3–5 Here is given the definition of 's'abda' from *Mahābhāsya* (p 16)

P 385, l 4 'Kakuda' means the hump on the shoulders of an Indian bull This word occurs in *Mahābhāṣya* (p 1) Its Pāiya equivalent is 'kaüha' or 'kakuha' Cf the Guj word 'khündha'

---

1 In *Anuogaddāracunni* 'astikāya' is explained as under:—
"अस्तीति ध्रौव्यम्, आय त्ति काय' उत्पादविनाशो(शौ ?), अस्ति चासौ कायश्च अस्तिकाय, धर्मश्चासौ अस्तिकायश्च धर्मास्तिकाय"

P. 385, l. 4. 'Khura' means a hoof. In Pāiya we have this very word but in Guj. we have 'kharī'. The word 'khura' occurs in *Mahābhāṣya* (p. 1).

P. 385, l. 5. For refutation see p. 390, ll. 10–11 & p. 391, ll. 3–4.

P. 385, l. 6. For refutation see p. 391, ll. 5–8.

P. 385, ll. 6–7. For refutation see p. 391, l. 9.

P. 385, l. 7 & p. 386, l. 3. For refutation see p. 391, ll. 11–12 & p. 392, ll. 3–7.

P. 385, l. 7 & p. 393, ll. 3–7. *Sphota* is explained in the super-com. on p. 385 as one whereby the sense becomes clear. Further, it is said here that according to some it is directly realized by means of the sense of hearing and according to others by implication (*arthāpatti*).

That *sphota* is eternal, all-pervading and uncreated and that is revealed by *dhvanis* produced by a person making an effort for it, is refuted on pp. 391 & 392.

According to the grammarians there are two kinds of words: (i) eternal and (ii) non-eternal. The eternal word is only one, called 'sphota', is revealed by the non-eternal words called 'dhvani' and is responsible for conveying the meaning of words. This is borne out by the following two etymological explanations of the word 'sphoṭa':

(i) स्फुट्यते—व्यज्यते शब्दैर्वर्णैर्वा ।

(ii) स्फुटयति-प्रकाशयत्यर्थम् or स्फुटति-प्रादुर्भवत्यर्थोऽस्मात् ।

The first refers to its characteristic of being revealed by the words or letters, and the second to its characteristic of conveying the sense.

Since 'sphoṭa' is eternal, it is *niravayava* (without parts); for whatever has *avayavas* is impermanent. As it is without parts there is no scope for order or division in connection with it. This 'sphoṭa' is revealed by the comprehension of the last syllable of every word, assisted by the impressions left by the preceding syllables. In whatever order these impressions of preceding syllables might arise they would not, at all, affect the *sphoṭa* which is one, without parts, without order and without division. It thus corresponds with the *Brahman* of the *Vedāntins*, which is also एक, नित्य, निरवयव, क्रमातीत and अखण्ड. Just as the various entities in the world are the impermanent embodiments of the eternal *Brahman*, so the various non-eternal words in the language are the revealers of the eternal 'sphoṭa' or 's'abda-brahman'.

In *Astādhyāyī* (VI, 1, 123) there is a reference to Sphoṭāyana, a predecessor of Pāṇini. So it suggests how old the 'sphoṭa' theory of the grammarians is. Prof. A. B. Gajendragadkar says[1] that this theory was evidently developed in opposition to the *Naiyāyikas* and the *Mīmāṁsakas*

1 See "Notes" (p. 194) on KS.

who believe in the expressive power of letters and who are hence known as 'varna-vācakatva-vādins' According to the grammarians the syllables or words suggest the *sphota* which conveys the sense

For exposition of 'sphota' in Sk see *Sarvadars'anasangraha*[1] (pp 299-300), *Sārabodhinī*[2], *Siddhāntacandrikā*[3] (p 95) on *S'āstradīpikā*, *Vācaspatya*[4], *Vākyapadīya* (I, 44 ff) and *Tattvabodhavidhāyinī* (pp 431-436) For exposition of 'sphota' in Guj see *Kāvyavicāra* (pp 280-284).

P 385, l 13 'Visarjanīya' as it is uniformly called by the *Prātis'ākhyas* and by Pānini, stands for what is ordinarily called visarga'. W D Whitney in his work *A Sanskrit Grammar* says on p 69 —

This "appears to be merely a surd breathing, a final *h* sound (in the European sense of *h*), uttered in the articulating position of the preceding vowel "

P 385, l 21 *Arthāpatti* and *anupalabdhi* are admitted as the fifth and the sixth *pramānas* by the *Mīmāmsakas* and some of the *Vedāntins* Some translate it as presumption while some as implication अर्थस्य आपत्ति –कल्पना अर्थापत्ति It is defined as "उपपाद्यज्ञानेन उपपादककल्पनमर्थापत्ति "

In the "Notes" (p 269) on KP, it is said

"It consists in the presumption or supposition of a thing to account for something else on account of our knowledge of that something which is to be accounted for The stock example of अर्थापत्ति is 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' The fatness of Devadatta is here उपपाद्य or the thing to be accounted for We possess the knowledge of Devadatta's fatness To account for it we presume रात्रिभोजन or that he must be eating at night This is the nature of अर्थापत्ति "

Presumption is of two kinds (i) *drstārthāpatti* and (ii) *s'rtārthāpatti* The former can be rendered as factual, actual or virtual presumption and the latter as 'verbal presumption' Prabhākara and his followers recognize the former whereas Kumārila Bhatta and his followers the latter [5]

There is a very slight difference between *arthāpatti* and *anumāna* (vide Vol II, p 64, l 22). The *Jainas* include the former under the latter

P 386, ll 3-6 For refutation see p. 392, l 10

P 386, ll 6-7 & p 387, ll 3-4 For refutation see p 393, l. 10 & p 394, l 3

P 387, l 5 'Anuvāka' means a chapter of the *Vedas* In the super-com it is explained as a Vaidika sentence, and even one sentence of that type is given as an illustration

P 387, l 6 For refutation see p 394, ll 4-10.

P 387, l 16 यथाऽनुवाकः श्लोको वा is the first part of I, 83 of *Vākyapadīya* The complete verse is quoted in *Nyāyakumudacandra* (p 759) and in *Syādvādaratnākara* (p 650) In the latter, it is explained

---

1-4 Extracts have been given in "Notes" (pp 193-194) on KS

5 For further details about these two kinds of presumption see "Notes" (pp 270-271) on KP,

P. 387, l. 23. पुरुष एवेदं सि occurs in *Vājasaneyi-saṁhitā* (XXXI, 2), and *S'vetās'vatara upaniṣad* (III, 15).

P. 387, ll. 29–30. This verse is quoted by Hemacandra in his com. (p. 71a) on *Yogas'āstra*, and it is attributed to the *Laukikas*. It is also quoted by Malayagiri Sūri in his com. (p. 90) on *Kappanijjutti* (v. 296), and *Itihāsasamuccaya* is mentioned as its source by its editors.

P. 388, ll. 7–8. This is an ironical remark.

P. 394, l. 26. 'Bhāsā-varganā' is explained in "Notes" (pp. 250-251).

P. 396, ll. 7–8. This verse is explained in *Vyomavatī* (p. 584) and in the *svopajña* com. on *S'āstravārtāsamuccaya* (v. 666). Both these explanations are reproduced in the foot-notes of *Nyāyakumudacandra* (p. 553) where this verse is quoted as is the case with *Vyomavatī* (p. 384 ?), *Nyāyamañjarī* (p. 31), *Prameyakamalamārtaṇḍa* (p. 446), *Sammatiṭīkā* (p. 260) and *Syādvādaratnākara* (p. 710).

P. 396, ll. 9–10. This verse with the first foot as 'अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्' is quoted in NKC (p. 553). Here *Vākyapadīya* (II, 425) is mentioned as its source. It is quoted with or without a variant in *Vyomavatī* (p. 584), *Nyāyamañjarī* (p. 31), a Ms. (p. 44b), of *Nayacakravṛtti*, *Tattvasangraha-pañjikā* (p. 280), *Prameyakamalamārtaṇḍa* (p. 447), *Sammatiṭīkā* (pp. 177 & 260) and *Syādvādaratnākara* (p. 710).

P. 398, l. 3. A particular kind of jewel cures head-ache. This quality of this jewel is noted in Vol. II on p. 15, l. 21.

P. 398, l. 10. 'Mithyātva' is the opposite of 'samyaktva', a correct belief or faith.

P. 398, ll. 25–26. 'Avirati' means 'vow-less-ness', 'kasāya' 'passion' and 'yoga' 'activity'.

P. 398, l. 26, 'Bandha' means 'bondage'.

P. 401, l. 5. 'Saṇṭaṅka' is explained as 'sambandha' in the com. This word occurs in Vol. II, p. 7, l. 26 and in S'īlāṅka's com. (p. 134b) on *Sūyagaḍa* (V, 1, 27).

P. 401, ll. 10-11. This is another illustration of *upahāsa*, the first being one given on p. 249, l. 3. For others see Vol. II, pp. 116 & 175. The last is from *Hetubindu*.

P. 402, l. 7. The first foot occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27 i. e. v. 670). There, too, it seems to be a quotation from some *Bauddha* work. In *Abhidharmakos'a* (IV, 2) we have "संस्कृतं क्षणिकं यतः".

P. 402, ll. 9–10. This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27 i. e. v. 670).

P. 403, l. 7. *Ratna-traya* means a triad of jewels. It comprises right faith, right knowlege and right conduct.

(Volume II)

Pp 1–10 These pages deal with an objection raised by the Yogācāra school It does not admit the reality of any external object It holds that no such object exists, even if it were *paramānus*, a collection of *paramānus* or an *avayavin* (aggregate) Arguments are advanced to support this view So an objector says that there is no meaning in having established the thesis that a thing is existent and non-existent as well etc , for, after all, such a thing is an external object like a jar, and no such thing is real

P 1, l 13 For refutation see [1]p 11, ll 4-11

P, 1, ll 13-14, p 2, ll 3-9 & p 3, ll 3-5 These point out the reasons why an external thing cannot be *paramānus* and establishes their non-existence by means of *pramānas*

P 1, ll 13-14 For refutation see p 12, ll 3-5

P 2, ll 3-4 For refutation see p 12, ll 6-11 & p 13, ll 3-4

P 2, ll 6-7 For refutation see p 13, ll 6-7

P 2, ll 7-8 For refutation see p 16, l 6

P 2 ll 8-9 & p 3, l 3 For refutation see p 16, l 10, & p 17, l. 3.

P 2, l 17 'Ālaya' occurs in Vol I on pp 252 and 254

P 3, ll 3-4 For refutation see p 24, l 9

P 3, l 5 As noted on p 278 the *Vais'esikas* divide all congnizable things in the world into seven categories, one of which is *guna* This *guna* is of 24 kinds Of them *parimāna* (dimension) is one This *parimāna* is fourfold *anu* (minute), *mahat* (large), *dīrgha* (long) and *hrasva* (short)[2]. To these four dimentions are added two more viz *paramānu* and *paramamahat* The former is known as *pārimāndalya* (atomic sphericity) and the latter as *vibhutva* (all-pervadingness) *Pārimāndalya* belongs to atoms and *vibhutva* to such entities as *ākās'a* and *ātman* which are all-pervading

According to grammarians *paramānutva* is a *jāti* and *paramānu*, a *jātivācaka* word[3]

P 3, ll 5 7 & p 4, l 3 For refutation see p 25, ll 6-8

P 3, ll. 6-7 & p 4, ll 3-4 That an external thing cannot be a collection of *paramānus* is here being established

P 4 ll 3 4 For refutation see p 27, ll 4-5

---

1 This number refers to Vol II, and the same thing is to be understood hereafter, for, when a page of Vol I will be alluded to, Vol I will be specifically mentioned

2 Cf "मानव्यवहारकारण परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्ति । तच्चतुर्विधम्-अणु महद् दीर्घ ह्रस्व चेति"
–*Tarkasangraha*

3 For the soundness of this view etc see "Notes" (pp 233 234) on K P

P. 4, l. 5. Why an external thing cannot be an *avayavin*, is the topic that is commenced here.

P. 4, l. 6. For refutation see p. 43, ll. 9-11.

P 4, l. 25. In Dharmottara's com. (p. 122) on *Nyāyabindu* (III) we come across the line "असर्वगतं द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः".

P. 4, ll. 26-29. *Dravya* is nine-fold inasmuch as it comprises (i) earth, (ii) water, (iii) fire, (iv) wind, (v) space, (vi) time, (vii) direction, (viii) soul and (ix) mind. Of these the first four and the last are limited in space whereas the rest are all-pervading. The dimension of the earth etc. which are not all-pervading, is called 'mūrti'.

P. 5, l. 5. For refutation see p. 43, l. 11 & p. 44, l. 3.

P. 5, l. 26. प्रसार्यपादार्पणप्रायम् means: (this is) like giving a foot by stretching it to one who wishes to catch it. It thus comes to propounding that very view which the opponent wants to uphold. This may remind one of 'pādaprasārika' nyāya noted in *Laukika Nyāyāñjali* (pt. 2, pp. 46–47).

P. 6, l. 28. 'Bāhyārthavādin' means one who accepts the reality of external objects. This phrase occurs on p. 7, l. 12.

P. 7, l. 6. 'Pala' means a weight equal to 4 *karṣas*. See p. 323.

P. 7, l. 12. 'Abhisandhi' means 'implied sense' (of the passage).

P. 7, l. 26. घटाकोटिसण्टङ्कमाटीकते lit. means 'comes within the range of reasoning–propriety'.

P. 8. l. 25 'Ksīra-nīra-nyāya' is an apposite illustration of milk and water. It is used to point out the most intimate union of two or more things. The oldest example known to me, is in *Mahābhāsya* (p. 208) on 1. 2. 32. It is as under:—

> "क्षीरोदके सम्पृक्त आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाश उदकमिति ।"

Writers on rhetorics[1] employ this *nyāya* to exemplify the figure called *saṅkara* (commixture) in which there is a combination of other things. It differs from *saṁsrsti* (collocation) which is compared to the union between rice and sesamum, which is less intimate and easily distinguishable. There is a third kind of combination which is likened to that of man and lion. All these three kinds are noted in *Kuvalayānanda* (p. 337).

P. 9, ll. 7-8 & p. 10, ll. 3-4. For refutation see p. 45, ll. 6-9.

P. 9, l. 12. 'Saptapūlyādau' means in a collection of seven *pūlas* (bundles) etc. The Guj. word પૂળી is based upon the word 'pūlikā'.

P. 10, ll. 4-7. For refutation see p. 49, ll. 3-7.

P. 11, ll. 9–10. दुष्टकेशादिज्ञान means knowledge of wicked hair, etc. See "Notes" (p. 291).

---

1 Cf. "एषां 'तिलतण्डुल'न्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिः।…'क्षीरनीर'न्यायेन तु सङ्करः।"
—*Alaṅkāra-sarvasva* (p. 192)

P 11 l 20. 'Skandha' means an aggregate of *paramānus*

P 12 l 3 The line in question does not occur word for word, but its substance is found on p 1 Same is the case with ll 5-6 For their substance see p 2

p 13, l 8 'Arvāg-drs' means non-omniscient (see l 24) This phrase occurs on p 14, l 20 and on p 226, l 18

P 14, l 3 'S'lesma' (Guj सळेखम) means 'phlegm'

P 14, l 3 'Sarsapa' (Guj सरसव) means a mustard It has two other meanings (i) a small measure of weight and (ii) a kind of poison, but they are not relevant here

P 14, l 3 व्यामल occurs in Vol I, p 236, l 27 It means faulty, and it is opposed to 'amala' See p 14, l 3

P 14, l 29 I take 'bhāvanikā' to be same as 'bhāva' meaning 'purport, gist' This word occurs on p 41, l 13

P 15, l 9 'Pudgalāstikāya' is one of the five *astikāyas* explained in "Notes" on p 316 It means 'matter' and it has colour, taste, smell and touch Of the six *dravyas* this is the only *dravya* of which the *prades'as* get separated from the original substance Thus it is the only *dravya* which has *paramānus* Each and every *paramānu* is *mūrta* i e it has colour etc As stated on p 22 it has one kind of taste out of five, one kind of smell out of two, one kind of colour out of five, and two types[1] of touch (out of four viz hot and cold, smooth and rough), and it is inferred from its product (say a jar) It occupies one *prades'a*, and it has a *spars'anā* (touch) of seven *prades'as* (vide p 19)

The *Vais'esikas* believe that a *paramānu* is associated with colour etc which are *amūrta* See p 24, ll 28 29

P 17, l 24 The *Jainas* do not look upon a *paramānu* as absolutely *niramś'a* For they believe that it is *niramś'a* from the stand-point of *dravya* while it is *sāmś'a* from the stand-point of *paryāya* See p 19, ll 4-5

P. 19, ll 5 6 एग फुसणा occurs with a variant एगपएस खेत्त in v 432 in *Visesā°* So the entry 'प्रज्ञापनायाम् (?)' in App I, p 2 should be discarded This quotation means that a *paramānu* occupies one *prades'a*, and it is in contact with seven *prades'as* This quotation is cited by Maladhārin Hemacandra in his com (p 1072) on *Visesā°* (v 2699)

P 19, l 6 By 'munindravacana' is meant the word of the best of the saints Can he be equated with Jinabhadra Gani, the author of *Visesā°* where the quotation एग फुसणा with a slight variation forms the second hemistish of v 432, the first being as under —

"अवगाहणाइरित्त पि फुसेइ वाहि जहाऽणुणोऽभिहिय"

---

1 These two types should not be of opposite natures i e they cannot be both hot and cold or both smooth and rough

P. 22, ll. 5-6. This verse occurs as a quotation[1] in the *Bhāṣya* (p. 365) on TS (II, 25).

P. 22, l. 8 'Anye' means a section of the *Bauddhas* known as 'Sautrāntika' (vide ll. 20 & 24). This section believes that it is not one and the same *paramāṇu* that has colour, taste, smell and touch as well, but that there are four types of *paramāṇus* according as they have one of these at a time. They are named as *rūpāṇu*, (ii) *rasāṇu* (iii) *gandhāṇu* and *sparṣāṇu*.

P. 25, ll. 6-8 See pp. 121 & 122 where these lines occur.

P. 25, l. 12 'Bādarībhavanti' means 'become gross'. 'Bādara' has 'sthūra' as its synonym. See p. 26.

P. 26, l. 7 'Vajra', a homonym, here means a diamond. A diamond and a *bhāṇḍa* (? *bhiṇḍī*), though equal in weight, differ in value.

P. 26, l. 25 'Karsa', a homonym, here means a weight of gold or silver equal to sixteen *māṣas*. From Kauṭilya's *Arthas'āstra* (II. 18. 17) we learn:

10 *dhānya-māṣas* = 1 *suvarṇa-māsaka.*
5 *guñjās* = 1 " "
16 *suvarṇa*-māṣakas = 1 *karsa* or *suvarna.*
4 *karsas* = 1 *pala.*

For other details see Appendix II of *Ganitatilaka.*

P. 27, l. 6 उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् is a *Jaina* definition of reality. For, according to Jainism it is characterized by orgination, dissolution and permanence. This definition is challenged by the objector, and his objections are answered by Haribhadra. This topic is expounded by him in his com. on TS (V, 29); but its wording differs. So one cannot say which of these two expositions is first.

The *Jaina* notion of origination, dissolution and permanence is explained by Candrasena Sūri in *Utpādādisiddhi* and its *svopajña* com.

P. 29, l. 16 'Aksaragamanikā' lit. means explanation of letters. For further particulars see "Notes" (pp. 249 & 310).

P. 33, ll. 22-23 'Granthāntara' means another work. Neither in the com. nor in the super-com. there is mention of the name of this work. But this much seems to be certain that it is a *Bauddha* work.

P. 34, l. 3 'Bodhamātratattvavāda' means vijñānavāda i.e. Yogācāra.

P. 40. l. 27 'Kuṅkuma' means 'saffron'. This word occurs in *Nīti-s'ataka* (I, 10, 25) and *Tisatthimahāpurisaguṇālankāra* (I, 16). The Guj. word कंकु based upon this word does not mean saffron at least now-a--days.

P. 41, ll. 7-8 According to the *Jainas*, an *avayavin* is not entirely different from the *avagavas* constituting it, for, the former is only the modification of the oneness of the latter.

1 From this and such other quotations one can infer that TS is not the first Sk. work of the *Jainas*.

P 41, l 9 'Samandhakāra' means total darkness Darkness is one of the manifestations of matter See TS (V, 24) and Siddhasena's com (pp. 363–364) on it

P 48, l 25 'Ūrdhvam' means 'hereafter'. See "Notes" (p. 326).

P 51, l 11 For refutation see p 72 This quotation is cited and refuted in *Astas'atī* (vide the edn of *Astasahasrī* p 242) Its first hemistich is same as that of *Nyāyaviniś'caya* (v 83)

P 54, l 19 'Paksadharmatva' means the state of being a *dharma* of '*paksa*' 'Paksa' is the place where the thing to be proved exists 'Paksadharmatva' is according to the *Bauddhas* one of the characteristics of a true *hetu*, other two being *sapaksasattva* and *vipaksavyāvrtti* The *Naiyāyikas* admit all these three characteristics and add two more viz *abādhitatva* and *asatpratipaksatva* The *Jainas*, however, recognize *avinābhāva* alone as the characteristic of a true *hetu* For details see "Notes" (pp 126–128) on *Nyāyakusumāñjali*

P 56, l 4 Fallacies of a *hetu* are of three kinds *asiddha* (unproved), *viruddha* (contradictory) and *anaikāntika* (inconclusive) Of them the *asiddha hetu* is one the existence of which is not ascertained *Viruddha hetu* is inseparably connected with the antithesis of *sādhya* (what is to be proved) *Anaikāntika hetu* is found in *paksa*, *sapakṣa* and *vipakṣa* For details see "Notes" (pp 135–136) on N K

P 56, ll 5–6 'पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया' occurs as the first foot of v 367 (i e IV, 130) of *S'āstravārtāsamuccya* Originally it belongs to Vasubandhu's *Abhidharmakos'a* (I, 48) The pertinent verse is as under —

"पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया नित्या धर्मा असस्कृता ।
धर्मार्द्धमिन्द्रिय ये च द्वादशाध्यात्मिका स्मृता ॥४८॥"

The *Bauddhas* hold that there are 18 *dhātus*[1] as under —

rūpa	caksus	caksus-vijñāna
s'abda	s'rotra	s'rotra-vijñana
gandha	ghrāna	ghrāna-vijñāna
rasa	jihvā	jihvā-vijñāna
sprastavya	kāya	kāya-vijñāna
dharma	manas	mano-vijñāna

Of them the 1st, 4th, 7th, 10th and 13th, which are the five external *dhātus* are of two types (i) cognizable by the sense-organs viz sense of sight etc and (ii) cognizible by mind The remaining thirteen *dhātus* are cognizible by mind only

P 57, ll 4-12, p 58, 3-10 & p 59, ll 3-10 Hereby it is shown that the *hetu* is *viruddha*

P 60, ll 3-6, p 61, ll 3-8 & p 62, ll 3-7 That the *hetu* is *anaikāntika* is proved here

P 61, l 14 Buddha-S'aradvatīputrodaya According to Vasubandu's com on *Abhidharmakos'a* (vol I) S'āradvatīputra is S'āriputra Is he the

1 See *Systems of Buddhist Thought* (p. 119)

one meant here? Municandra Sūri takes him to be one who adorned the *Bauddha* canon,

P.62, l. 7 & p. 63 That the *hetu* is *asiddha* is pointed out here.

P. 63, l. 12; p. 64, ll. 3-7; p. 65, ll. 3-7 & p. 68, ll. 3-4 Here a view of the *Mīmāṁsakas* is noted and refuted.

P. 64, l. 12 ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति is a quotation that occurs on p. 70, l. 12 whence it can be inferred that it belongs to a *Bhāṣya* on *Jaiminīyasūtra*.

P. 64, ll. 3-4 These seem to be a substance of the following verse of *Mīmāṁsās'lokavārtika* (p. 318):

"नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टः सन्नुपपद्यते ।
ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात् प्रमाणमुपजायते ॥१८२॥"

P. 64, l. 30 'Leṣṭu' (Guj. राडु) means a lump of earth, clod. This word occurs on p. 69, l. 17. Its Paiya equivalent 'leṭṭhu' occurs in *Visesā*° (v. 2496), and *Ovavāiya*.

P. 67, l. 24 अनुपासितगुरोर्वचः: means this is the the speech of one who has not served the preceptor.

P. 67, l. 26. तिलतुषत्रिभागमात्रम् means even one-third of a husk of sesamum.

P. 68, l. 5 Here the word 'guru' in 'अस्मद्गुरुभिः' means a 'pūrvācārya' (vide l. 12) and not the direct preceptor. For a similar use see intro. (p. XXVI) of A J P (vol. I).

P. 68, l. 17 'Pāmara' is here a noun and not an adjective. It hence means: (i) an idiot; (ii) a wicked man and (iii) a low man. I take it to mean a helpless man.

P. 70, l. 12 Is this Bhāsyakāra S'abarasvāmin?

P. 70, l. 28. By 'Bhaṭṭa' is meant 'Kumārila Bhaṭṭa'.

P. 75, ll. 23-24. A dream is not altogether an unreality. The causes of a dream are (iv) the objects experienced, seen, thought of and heard, (v) the results of *prakṛti* such as phlegm etc., (vi) a celestial being, (vii) a country having a great quantity of water, (viii) merit and (ix) demerit. Hence a dream is not a non-entity like a flower in the sky.

P. 76, ll. 5-6. *Vijñāna* may be absolutely *grāhya*, *grāhaka*, both or none. Each of these four possibilities is untenable, as each is faulty in one way or other.

P. 80, l. 6. See p. 83, l. 5.

P. 81, ll. 6-7. For refutation see p. 83, ll. 3-5.

P. 89, ll. 20-21. न हि सुशिक्षितोऽपि कश्चित् स्वं स्कन्धमारोहति· This means that no one though well-trained mounts on his own shoulder. This idea is met with in *S'ānkarabhāṣya*.

P. 95, ll. 4 & 18. 'Kāraka' means 'productive' and 'jñāpaka' 'indicative' or 'informative'. A *kāraka-hetu* is the cause. It actually produces or brings into existence a certain thing or a certain state of affairs.

A seed of a sprout is an example of it. A *jñāpaka-hetu* merely indicates i. e. informs us of a certain thing or a certain state of affairs. For instance smoke on the mountain informs us that the mountain possesses fire.

In poetry the *hetu* is two fold: productive and indicative.[1] In *Kāvyādars'a* (II, 235c) of Dandin we have "कारकज्ञापकौ हेतू". That there are two kinds of *hetu* is borne out by *Agnipurāna* (CCC XLIV). There it is said:

"कारको ज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपयुज्यते। ३०"

The upper line is as below and it defines *hetu*:

"सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधक ॥२९॥"

A *kāraka hetu* is also called '*nispādaka hetu*' and it forms the proper province of *kāvya-linga* whereas a *jñāpaka hetu* that of inference.[2]

Two poetical examples of each of the *kāraka-hetu* and *jñāpaka-hetu* are given in *Kāvyādars'a* (II). They are:

(i) "अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लव ।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुत ॥२३६॥"

(ii) "चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थित ॥२३८॥"

(iii) "गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिण ।
इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥२४४॥"

(iv) "अवध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।
देहोष्मभि सुबोध ते सखि! कामातुर मन ॥२४५॥"

(i) Here the fragrant wind actually *produces* delight.

(ii) Here the fragrant and cool breeze is expected actually to *cause* the death of travellers who are separated and unhappy.

(iii) Here the free expressions in the first hemistich *indicate* a particular time of the day viz. evening.

(iv) Here the torments of her body *indicate* that her mind is afflicted with love.

P. 95, ll. 11-12. For refutation see p. 97, l. 8.

P. 95, l. 13 & p. 96, l. 3. For refutation see p. 97, ll. 11-12 & p. 98, l. 3.

P. 96, ll. 3-4. Cf. l. 4 of p. 44 of Vol. I. 'Asadabhinives'a' means 'wrong attachment'.

P. 97, l. 14. 'Adhah' means below. In a Ms. as we go on reading it, the folio or the leaf that is read, is placed below, and hence it is justifiable to use this word in this sense. In modern terminology it means *supra*. Similarly 'ūrdhvam' means above, but here it means *infra*.

P. 97, l. 18. 'Niranvaya-nās'a' means such absolute destruction as leaves no trace behind of the thing destroyed.

1 Vis'vanātha adds a third one viz. *samarthaka* (justificative or confirmatory) and says that this *hetu* is the province of *arthāntaranyāsa*.

2 For details see "Notes' (p. 577) on K. P.

P. 101, l. 3. नावश्यं...भवन्ति. Is this a quotation? It occurs on p. 115, l. 19.

P. 101, l. 8. 'Mahānasa' means a kitchen; and even 'anas' a homonym means the same. Thus the adjective 'mahat'[1] is here superfluous. A parallel instance is furnished by the word 'mahendra'. The Pāiya equivalent 'mahāṇasa' occurs in *Nāyādhammakahā* (I, 8), *Gāhāsattasaī* (v. 13) etc.

P. 101, l. 29. Valmīka, a homonym, here means an ant-hill. (Guj. राफडो). This word occurs on p. 112, l. 11 and in *Meghadūta* (I, 15). Its Pāiya equivalent 'vammīa' is met with in *Sūyagaḍa* (II, 1, 26).

P. 103, ll. 5-7. For refutation see p. 108, ll. 12-13.

P. 104, l. 3. 'S'akramūrdhan' means an ant-hill, and thus it is a synonym of 'valmīka'.

P. 106, l. 3. 'Vidhyāpita' means extinguished. How this form is arrived at is a matter where scholars differ.

(i) In *Siddhahemacandra* (VIII, 2, 28) we have the sūtra viz. "इन्धौ झा". This is explained in the *svopajña* com. as under:—

"इन्धौ धातौ संयुक्तस्य झा इत्यादेशो भवति । समिज्झाइ । विज्झाइ".

This suggests that विज्झा is derived from the Saṁskrta root इन्ध् with वि. Its causal will be विज्झाव. The Saṁskṛt equivalent of it is the basis in 'vidhyāpita'.

(ii) Some derive विज्झाव = विज्झव from विध्यापय्, the Saṁskrta root being ध्यै with the preposition वि.

(iii) Some suggest that विज्झाव is derived from विध्मापय्, the Saṁskrta root being ध्मा, with the preposition वि.

(iv) Some believe that विध्यापय् is a Sanskritization of the Pāiya विज्झव्; for, if we leave aside the *Jaina* Saṁskrta literature, no form of विध्यापय् is to be found. In this connection I may say that I, too, have not come across any form of it in non-Jaina Saṁskrta literature. In the *Jaina* literature, the oldest example[2] where 'vidhyāpita' occurs, is *Kalyāṇa-mandirastotra* of Siddhasena Divākara. If this authorship can be proved to be wrong, the present instance occurring in AJP is the oldest. Some of the Pāiya forms are found as under:—

विज्झाअ—*Nāyādhammakahā* (I, I; p. 66 & I, 14; p. 190); *Paumacariya* (V, 182).
विज्झवियव्व—*Paumacariya* (LXXVIII, 37).
विज्झ इ—*Gāhāsattasaī* (v. 430).

---

1 'Mahat' compounded with the word 'brāhmaṇa' implies censure. Cf.—
"शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥"

2 For other examples see my Samskrta intro. (pp. 32-33) to *Bhaktāmara*, *Kalyāṇamandira* and *Namiūṇa*.

विज्झाया—*Gaudavaha* (v 154)
विज्झविअ—*Paumacariya* (XX, 92) and *Gāhāsattasai* (v 333)
विज्झविज्जइ—*Paumacariya* (v 407)
विज्झवइ—*Gaudavaha* (v 119)
विज्झरण—*Santhāraga* (v 109)

P 110, l 5 'Pratipaccandra' means the moon on the first day, the new moon particularly revered and saluted by some people This phrase occurs in *Raghuvams'a* (VIII, 65) Mallinātha explains it as under —

"प्रतिपच्चन्द्रनिभ दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थ । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात्"

This phrase is met with in the state-seal of S'ivāji The pertinent portion of the seal is as under —

'प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुविश्ववन्दिता ।
शाहसूनुशिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥'

The Pāiya and Guj equivalents of 'pratipad' are 'padivaya' and 'padavo' respectively, and each of them means the first day of either of the fortnights bright or dark-half But 'pratipaccandra' should be taken as the moon of the second day of the bright-half of the moon, for, the moon cannot be seen on the first day with naked eye, and if it is seen on that day, then that day is really the second and not the first, and people regard it also so

P 110, l 16 'Sthāli' (Guj થાળી) means (i) an earthen pot or pan, a cooking pot and (ii) a particular vessel used in the preparation of 'soma' These are the meanings given in Vaidya's *The Standard Sanskrit English Dictionary*

P 110, l 16 'Culli', a homonym, here means a fire place. This may remind a Gujarātī of 'cūlo'

P 110, ll 28–29 & p 111, l 26

P 114, l 3 'Antarjñeyabhāva' means 'vijñānavāda'

P 115, l 9 'Vārtikakāra' means Dharmakīrti

P 116, ll 5–6 'Vihāra-kaksā-praves'ana' literally means entering an apartment of the monastery So this is another instance of an 'upahāsa-vacana' See "Notes" (p 319)

P 121, ll 8–11 & pp 122–123 That there is reality of external objects, is established even by the words of the *āpta*

P 122, ll 7 & 20 and p 123, l 22 The three *dhātus* are explained as under in *Systems of Buddhist Thought* (p 72) —

". suffering is not limited merely to the human world but spreads over all the six abodes of existence or "gati" as they are technically called, viz, hell (*niraya*), the goblin world (*preta-loka*), life among brute beasts (*tiryak-yoni*), the human world (*manushya-loka*), the world of demons (*asura-loka*) and the world of gods (*deva-loka*) These six existences are classified into three realms (*dhātu*) *viz*, the Realm of Desire (Kāmadhātu), the Realm of Form (Rūpadhātu) and the Realm of Formlessness (Arūpadhātu).

The Realm of Desire (Kāmadhātu) embraces the first five *gatis* and six out of the 28 sub-divisions of the *deva-loka* or the world of gods. The Realm of Form (Rūpadhātu) consists of 18 out of the 28 subdivisions which make up the world of gods; the Realm of Formlessness (*Arūpadhātu*) consists of the four remaining subdivisions of the world of gods."

P 122, ll. 11 & 27 'Dāna-pāramitā' means the perfection (climax) of donation. Similarly 's'īla-pāramitā' means the climax of conduct In all there are ten *pāramitās*, the remaining eight having a reference to *kṣānti* (patience), *vīrya* (strenuousness), *dhyāna* (meditation) *prajñā* (intelligence), *upāya* (employment of right means), *praṇidhāna* (resoluteness), *bala* (strength) and *jñāna* (knowledge). The word 'pāramitā' occurs on p. 199, l. 18 and the phrase 'dāna-pāramitā' on p. 199, l. 28

P. 125, l 5. 'Arhanmata' means the doctrine of the *Jaina Tīrthankaras* i. e. Jainism.

P. 126, l. 4. The complete verse is quoted in NKC (p. 165), *Nyāyavinis'cayaṭīkā* (p. 135) and in *Prameyaratnamālā* (p. 48).

P. 126, ll. 6–7. आदाय… निभाल्यतामेतत् This means· may you see–ponder upon this by taking the lamp of reasoning and by discarding the darkness of undue attachment to your system of philosophy.

P. 126, l. 28. 'Ḍhaukana' means offering, presenting.

P. 131, l. 10 & p. 133, l. 9 'Kṛta-nās'a'[1] means what is done is passing away into nothing, leaving no consequence behind.

P. 131, l. 10 & p. 133, l. 9. 'Akṛtābhyupagama'[2] means liability for what is not done i. e. experiencing the fruits of acts for which one has not been responsible.

P. 132, ll. 6–11. This is challenged on p. 135, ll. 9–10.

P. 132, l. 10. 'Nyāya' a homonym, here means a rule and not an apposite illustration. Same is the case with the word 'nyāya' occurring on p. 162, l. 4 and explained as 'niyama' in its com.

P. 133, ll. 9–10. See p. 190, ll. 10–11.

P. 133, l. 11. See p. 190, l. 11 and p. 191, l. 3.

P. 134, ll. 3–5. See p. 191, ll. 7–9.

P. 134, ll. 9–10. This verse occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* but there it is a quotation from some other work as can be inferred from 'यथोक्तमसद्भूद्वैः' occurring on p. 133, l, 27.

P. 134, l. 10. 'Karpāsa' (Guj. 'kapāsa') means a cotton plant.

P. 135, l. 3. 'Rasāyana' means a medicine prolonging life, an elixir vitæ. This word occurs in *Uttararāmacarita* (I v. 36). Its Pāiya equivalent 'rasāyaṇa' is met with in *Vivāgasuya* (I, 7).

1–2 These two may remind one of SM (com. on v. 18) of five evil consequences arising from *kṣaṇa-bhaṅga-vāda*, two being those noted here.

P 135, l 5 'Lākṣā' (Guj 'lākha') is a kind of red dye It is obtained from the cochineal insect and is produced by a number of trees of the Species Ficus It was largely used as an article of decoration by women The word 'lākṣā' occurs in *Abhijñānas'ākuntala* (IV, v 4) and *Kirātār-junīya* (V, 23) Its Pāiya equivalent 'lakhhā' is met with in *Nāyādham-makahā* (I, 1, p 24)

P 135, ll 6 & 18 'Mātuliṅga' (Marāṭhī mahālunga or māvalanga) is the name of a kind of citron tree and that of its fruit as well 'Bījapūraka' is its synonym, and this may remind a Gujarātī of 'bījorum' The word 'mātulinga' occurs in *Mālatīmādhava* (VI, v 19), and its Pāiya equivalent '*māulinga*' in *Rāyappasenaijja* (s) 'Biyaūraya' occurs in *Mālavikāg nimitra* (III, p 37) This fruit is used in a ceremony known as 'grahas'ānti' It is considered auspicious like the cocoanut and fit to be presented to a great personage at a visit In some *Jaina* temples a silver piece having the shape of a citron elongated both ways and usually gilt with gold is placed on the palm of the main idol of a *Jaina Tīrthankara*

P 135, l 7 'Vais'asa' means slaughter and anguish Here the latter meaning is relevant In the com it is explained as 'vyasana' meaning addictedness

P 136, ll 8–10 For refutation see p 205, l 11

P 136, ll 11–12 & p 137, ll 3–5 According to your belief there is no scope for a cause and an effect From what sort of a cause, is the effect that is being generated produced? Is this that cause which has perished? Or is it one that is unperished? Or is it one which has both perished and not perished? Further, does the many-fold cause generate an effect of one nature or an effect of many a nature? Besides, is it the one cause that generates an effect of one nature or an effect of many a nature? Thus three possibilities are suggested regarding the origin of an effect, and two pertaining to the nature of the effect associated with two types of the cause That the first three possibilities are untenable is shown on pp 137–150 This is followed by the refutation of the other possibilities See pp 150–153, p. 153, p 153, and p. 153 respectively.

P 138, l 16 Is it Dharmakīrti who is alluded to by 'tārkika-cūdāmaṇi'?

P 145, ll 6 & 27 'Pratiyogin' has been very well explained by Athalye in his "Notes" (pp 197–198) on *Tarka-sangraha* So I shall here reproduce what he has said there —

"The idea of a प्रतियोगी is one of those conceptions which are more easy to understand than to define, and consequently various definitions of प्रतियोगिता are given according to the standpoints from which the writers view it प्रतियोगिता is no doubt a relation, but how can there be any relation between existence (भाव) and non existence, between a thing and no thing? अभाव however is an independent entity according to *Nyāya;* and hence this relation is possible Besides प्रतियोगिता is not an objective connection between two external things,

it is truly speaking apurely subjective relation existing between the subjective notions of those things. Though the things may be non-existent and immaterial, their notions are real enough to allow a relation between them. Thus an अभाव may be pure negation, but the notion of अभाव is positive and really exists in the mind; and it must therefore have some external object to which it corresponds. अभाव itself cannot be this object because it has no positive existence; and hence this object by which the notion of अभाव is produced and is to be explained must be found among the six positive *padārthas*. That भावपदार्थ therefore by which a particular notion of अभाव is explained is called the प्रतियोगी of that अभाव. A घट is thus called the प्रतियोगी of घटाभाव, and पट of पटाभाव, because the notions of those two negations depend for their existence on the prior knowledge of घट and पट respectively. This is one kind of प्रतियोगितासंबंध, and is called विरुद्धत्व (opposition). Another kind is called विच्छिन्नेदत्व and exists between a thing and its attribute, or rather between two objects and the relation between them, as for instance, when we say that a face is like the moon, moon is the प्रतियोगी of the सादृश्यसम्बन्ध residing in मुख. In this case also the notion of सादृश्य depends on the prior knowledge of the moon, but this प्रतियोगिता differs from the former in having a corresponding external object. The first प्रतियोगिता is a relation between two things of which one exists and the other does not, while the second lies between things which are both positive and existing. The first may be called contrariety as that between घट and घटाभाव; the second co-existince as that between moon and its attribute the सादृश्य, meaning of course those qnalities which it has in common with मुख. Similarly the thing in relation to which this प्रतियोगिता is spoken of is called the अनुयोगी of the relation. Thus मुख of which the likeness to the moon is predicated is the अनुयोगी of the सादृश्य; while the भूतल of which घटाभाव is likewise predicated is called the अनुयोगी of that अभाव. Now घट is प्रतियोगी of घटप्रागभाव; and पट of पटप्रागभाव, so कार्य in general is the प्रतियोगी of the प्रागभाव of all products, that is of प्रागभाव in general."

P. 154, ll. 5-6. अनेक० स्यात् occurs in *Hetubindu.*

P. 154, l. 9 & p. 155, l. 3. For refutation see p. 158, ll. 5-8 & p. 159, ll. 3-8.

P. 159, l. 9. माहेश्वर......भौत. The words माहेश्वर, जाया, जार, कारणिक, निवेदित, पृष्ट and भौत respectively mean a worshipper of Śiva, a wife, a paramour, a judge, informed, asked and an attendant upon idols. 'Bhauta' has four other meanings · (i) demoniacal, (ii) relating to living beings, (iii) elemental and (iv) an assemblage of evil spirits. But I do not think any one of them is here relevant. Hence the entire phrase means an attendant upon idols who is a paramour of a S'aiva woman and who has been informed and asked by judges.

P. 160, l. 3. 'Upahāsa-sthāna' means an abode of ridicule or satirical laughter.

P. 160, l. 8. 'Vakrokti' means sarcasm in general. It is also the name of a figure of speech consisting in evasive speech and reply, either by a pun (*s'leṣa*) or by a change of tone. It is defined in K P as under:—

"यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते ।
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥"

P 162, l 4 'Nyāya' here means a rule as suggested in the com For a parallel example see p 132, l 10

P 163, l 6 'Tapta māsaka' is a kind of oath (? ordeal) as stated in the com 'Tapta' means heated and māsaka' a particular weight (Guj, māso, one twelfth of a tolā), here a piece of gold of this weight

In *History of Dharmas'āstra* (Vol III) this ordeal is mentioned on p 374 and explained on pp 374–375

P 165, l 5 For refutation see p 173

P 165, l 6 Ṣandha means a eunuch This word occurs in *Yajñavalkya-smrti* (I, 215) Has the Guj word 'sāndha' anything to do with this?

P 165, l 9 'Subhāsita' means well said Same is the case with this word occurring on p 189, ll 4–5

P 168, ll 3–4 This is a quotation from *Hetubindu* For its refutation see p 174, ll 4–10

P 168, l 5 पिशाचभयात् पितृवनसमाश्रयणम् 'Pitr-vana' means 'cemetary' and 'pis'āca' a goblin, an evil spirit Therefore this expression means resorting to a cemetary through fear of a goblin It thus means going from bad to worse i e from a frying pan into fire The corresponding Guj proverb is "ओलामाथी चूलामा" This has a parallel in "वृश्चिकभिया पलायमान आशीविषमुखे निपतित " i e running away through fear of a scorpion, he falls into the mouth of a poisonous snake occurring in *Nyāyavārtikatātparyatīkā* (p 53). Cf. "avoiding Scylla, he falls into Charybdis"

P 168, l 8 'Pratītyotpāda' means same as *pratītya-samutpāda* It is translated as 'dependent origination' in the intro (p 82) of S B T. It is here said to be another name of the 'Twelve-linked Chain of causation'. The twelve links of this mighty chain are given on p 74 as under —

(1) From ignorance (*avidyā*) proceed the 'conformations' (*samskāras*)

(2) From 'conformations', consciousness (*vijñāna*)
(3) From conciousness, name and-form (*nāma-rūpa*),
(4) From name-and-form, the six organs of sense (*sadāyatana*)
(5) From the six organs of sense, contact (*sparsa*)
(6) From contact, sensation (*vedanā*)
(7) From sensation, desire (*trsnā*)
(8) From desire, grasping (*upādāna*)
(9) From grasping, existence (*bhāva*)
(10) From existence, birth (*jāti*)
(11) From birth, old age (*jarā*)[1]

---

1 *Jarā marana* is the twelfth link (*nidāna*).

(12) From old age proceed death (*maraṇa*), lamentation, grief and despair.[1]

In the Hindī intro. (p. 6) to *Pramāna-mīmāṁsā* three characteristics of *pratītya-samutpāda-vāda* are mentioned · (a) there is an absolute difference between cause and effect, (b) there is no place for any cause whether *nitya* or *pariṇāmin*, and (c) there is origination of every effect which is *asat* (non-existent) from the very beginning. These are explained in details on pp. 8–9. On p. 9 it is said: *pratītya-samutpāda-vāda* is really *paramāṇu-vāda* and *pariṇāma-vāda* as well, and even then it really differs from these two *vādas*.

In *S'āstravārtāsamuccaya* (v. 291) *pratītyotpāda* is refuted. *Pratītyavrtti*[2]*-vighāta* is mentioned in *Visesā*° (v. 1678)[3]. *Pratītyasamutpāda* is explained and refuted in N K C (pt. I, pp. 390–395), a com. on *Laghīyastrayālankāra* (v. 8)

P. 169, ll. 3–4. विधूय……मेतदिति means · let this be pondered over, by shaking off the darkness of infatuation.

P. 171, ll. 3–4. परि……निवेश: means: let this wrong attachment be given up.

P. 171, ll. 25–26. न जिह्वान्तरे डोङ्गरो भवति. In the Saṁskṛta dictionaries there is no word like 'ḍoṅgara'. So I take it to be a 'Des'ya' one. It occurs in the com. on *Oha-nijjutti-bhāsa* (v. 20). It is same as 'duṅgara' meaning a hill, and it is used in this sense in Guj. (see "Notes" p. 307). It occurs in an illustration (v. 2) given by Hemacandra in his com. (p. 167) on *Siddhahemacandra* (VIII, 4, 422).

P. 174, l. 6. *Hetubindu* is a Saṁskṛta work composed by Dharmakīrti. There is a com. by Arcata on this famous work. It is being edited from a single Ms. lying at Pattan. It is to be published in the Gaekwad's Oriental Series. In its Tibetan version there are no sections, but Arcaṭa has divided the work into *paricchedas*. There are quotations from *Hetubindu* on pp. 154, 168, 174, 176, 177 & 303 of Vol. II.

P. 174, l. 9. In the Tibetan version of *Hetubindu* we have 'कार्यविशेषा°' for 'कार्यस्वभावविशेषा°'.

P. 174, l. 12 & p. 175, l. 3. तत्रैव…जननम् is a quotation from *Hetubindu*.

P. 175, ll. 5 & 8. That the quotation given from *Hetubindu* is an ironical statement, is true.

P. 175, l. 19. 'Codya-cañcu' means one whose beak (used metaphorically) resorts to questions—who is foolish enough to ask questions for nothing.

---

1 For further particulars see the intro. (pp. 77–82) to S B T.

2 It is explained on p. 717 by Hemacandra as under:—
"कारणं प्रतीत्य आश्रित्य कार्यस्य वृत्ति:—प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत्, न पुन: कारणं कार्यावस्थायां कथञ्चिदप्यन्येति, इत्येवं सौगतैरभ्युपगम्यते"

3 In *Visesā*° (v. 1671 ff.) *kṣaṇika-vāda* is refuted.

P 176, l 7 For refutation see p 187

P 176, l 7 प्रत्यक्षा० भाव is a quotation from *Hetubindu*

P 176, l 11 & p 177, l 3 In the Tibetan version of *Hetubindu* we find "इदमस्योपलम्भे उपलब्धिलक्षणप्राप्त प्रागनुपलब्धमुपलभ्यते"

P 177, l 7 Cf this with the Tibetan version of *Hetubindu* where we have "सत्स्वप्यन्येषु हेतुषु अस्याभावे न भवतीति"

P 178, l 23 दासीगर्दभन्याय This *nyāya* is not noted in *Laukikanyāyāñjali*

P 178, ll 25–26 This verse with variants is cited in *Nayanaprasādinī* (p 71), a com on Citsukha's *Tattvapradīpikā*, and there the author's name is given as 'Kīrti See Mm Abhyankara's com (p 16) on *Sarvadarśanasangraha*

P 179, ll 5–6 In the printed edition of *Nyāyabindu* along with Dharmottara's com published in "Haridas Sanskrit Series" we have यत्प्रत्यक्ष for सत् प्रत्यक्ष But, from the com (p 37) we can see that the latter reading is correct

P 180, ll 6–8 यदि इति appears to be a quotation from *Pramāṇavārtikasvopajñavṛtti* See the com

P 181, l 10 'Arani', a homonym, means (i) two pieces of wood used in kindling the sacred fire, (ii) the Sun and (iii) fire The first meaning is applicable here

P 181, l 10 'Sūryopala' literally means the sun stone

P 181, ll 15–16 Your own doctrine is that the *vijñānas* are such as resort to a thing that completely perishes after a moment

P 183, l 24 Vālaka seems to be a misreading for 'kālaka

P 192, ll 14–15 नैकोदकबिन्दुप्रभव स्रोत This means a stream does not arise from one drop of water Cf "one swallow does not make a summer"

P 196, ll 21 & 23 'Bodhisattva' means the would-be Buddha

P 197, l 21 'Bhavyatva' means capacity of being liberated

P 199, l 18 For explanation of 'pāramitā' see "Notes" (p 329)

P 199, l 26 कुलालचक्रचीवरादि means a potter, his wheel, a piece of cloth etc 'Cira' occurs in *Taittirīya Brāhmana* and 'cīvara' in *Astādhyāyī* Their derivations along with the etymologies of *karenu, gaura, tundi-cela* and *musāra galva* are pointed out by Suniti Kumar Chatterji in his article "Some Etymological Notes" published in "A Volume of Indian and Iranian Studies" (pp 68–74) presented to Sir E Denison Ross

P 200, l 21 वर्णमसृणत्वादि means colour, softness etc

P 202, l 19 मायागोलकन्याय This *nyāya* is not noted in *Laukikanyāyāñjali* It is explained as under in *Manorathanandinī* (p 148, com on II, 104)

"मायाकारदर्शितौ गोलकौ भिन्नौ अध्यक्षेण गृहीत्वाऽपि सादृश्यात् लाघवाच्च विप्रलब्धबुद्धिरेकत्वेन अध्यवस्यति यथा तथा स्थिराध्यवसाय"

P. 203, l. 9. न विनाशो...भावात् is a quotation from *Hetubindu*.

P. 203, l. 10 & p. 204, l 3. For refutation see p. 204, ll, 8–9.

P. 204, l 3. न प्राग् दर्शनेऽपि. For refutation see p. 204, ll. 10–11.

P 204, l. 3. पाटवाभावात्. For refutation see p 204, l 11 & p 205, l 3

P. 204, ll 3–4. तद्दशेन ....व्यवस्थाप्यते. For refutation see p. 205, l. 4

P. 204, l. 4 For refutation see p. 205, ll. 5–8

P. 208, l. 3. *Mahāratnatraya* is same as *ratnatraya* explained in "Notes" (p. 319).

P. 208, l. 7. 'Ās'ātanā' lit. means destruction of advantage

P. 209., l. 25 For 'gati' see "Notes" (p. 244).

P 210, l 5. 'Sāmparāyika-bandha' is a bondage caused by passions, the other being 'īryāpathika'

P. 210, l 6. 'Guṇasthāna' means a spiritual stage. For details see JRL (Vol. II, Ch. XXI).

P. 210, l. 19 'S'ailes'ī' is a kind of condition (vide p. 224, l 24) wherein one is as steady-motionless as the lord of mountains i. e. Meru.

P. 210, ll 20–21. *Bhavopagrāhi-karman* which occurs on p 222, ll. 13–14 means a *karman* that sustains mundane existence.

P. 213, l. 6. The word 'pudgala' is here used in the *Bauddha* sense, and so it is stands for 'soul' of Jainism.

P. 215, l. 14. 'Kalpa' is a division of time. According to the *Bauddhas* there are four great *kalpas* and eighty smaller ones. The Vaidika Hindus–the *Brāhmaṇas* believe in *kalpas*[1] and *yugas*. Sometimes the *Jaina* writers have used this word in the non-Jaina sense e. g. Siddhasena Divākara in his *Kalyāṇamandirastotra* (v. 4) and Mānatuṅga Sūri in his *Bhaktāmarastotra* (v. 4).

P. 218, l. 11 & p. 219, ll. 3–5 These define what 'tapas' (austerity) is according to Jainism. The *Bauddha* allegations against the *Jaina* view about austerity and their refutations are dealt with by Gandhahastin Siddhasena Gaṇi in his com. (Vol. II, pp. 242–248) on TS (IX, 19). This topic is dealt with, in Sk. in *Aṣṭaka* (XI)[2], TRD (pp. 78a, 79a and 79b) and in Jinapati's com. (pp. 133a–135b) on *Pañcalingī*, in Pāiya in *Pañcavatthu* (847–864) and in Guj. by me in *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp. 1111–1115).

The *Jaina* and non-Jaina views about *tapas* and its different interpretations are dealt with by Jayantilal Acharya in his Guj. article 'तपस्' नो विकासक्रम published in two instalments in "Buddhiprakās'a" (Vol. 83, No. 4, pp. 379–394 & Vol. 84, No. 1, pp. 66–76).

Austerity is of two varieties external and internal, and each of them

1 It is a day of Brahman covering 432 million years of mortals and measuring the duration of the world.

2 See Tapo'ṣṭaka.

has again six sub varieties For their names see p 225, ll 19–22, and for their explanation see JRL (Vol II, Ch XX)

P 218, l 12 'Samvega' means earnest desire for salvation and 's'ama' refraining even from thinking of doing harm even to an offender These are two characteristics of *samyaktva* out of five See JRL (Ch XXI)

P 218, l 26 'Audayika' bhāva may be rendered as operative thought-activity caused by the operation of *karmans* For details see JRL (Vol I, p 100)

P 219, l 13 'Karma-nirjaranatah' means through the gradual wearing out of *karmans* For details about 'nirjarā' see JRL (Vol I, p 67)

P 219, l 23 'Āgama' means the *Jaina* canon

P 220, l. 3 'Parama' goes with both *jñāna* and *dars'ana* of which the former means differentiated knowledge and the latter undifferentiated one, for in the former the details are present whereas in the latter they are absent Every object has a particular aspect and a general one as well Of these two aspects the general is subordinated to the particular in *jñāna* while reverse is the case with *dars'ana* This is what is said in the following lines in SM (com on v 1)

"सामान्यप्रधानमुपसर्जनीकृतविशेषमर्थग्रहण दर्शनमुच्यते तथा प्रधानविशेषमुपसर्जनीकृतसामान्य च ज्ञानम्"

Parama-jñāna means highest type of differentiated knowledge i e omniscience (*kevala-jñāna*) Similar is the case with *parama-dars'ana* which is usually known as *kevala-dars'ana*

P 220, l 5 *Ārta-dhyāna* is one of the four types of meditation, the other three being *raudra-dhyana*, *dharma-dhyāna* and *s'ukla-dhyana*[1] It is the worst type of meditation For details see JRL (Vol II, pp 279–280)

P 220, l 7 'Laṅghana' (Guj लाघण) means abstaining from taking food. This helps in averting a disease Cf "लङ्घेन पच्यते रोग "

P 220, l. 16 'Joga' (Sk yoga) means activity It is of three types: (i) physical, (ii) vocal and (iii) mental

P 221, l 4 Here a *Tīrthankara* is compared with a *vaidya* (physician) Lord Buddha is similarly characterized as 'bhisaj' in the *Bauddha* works e g *Theragāthā*[2] and *Buddhacarita* (XIII, 61). In *Lalitavistara* (p 448 of Mitra's edn) he is styled as 'vaidyarāja'[3]

P 221, l 9 Ratna-vanij For exposition of this illustration in Guj. see *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp 1113, 1114, fn) It is explained in Samskrta by Jines'vara Sūri in his com (pp 48b–49a) on *Astaka* (XI).

---

1 For its explanation see p 337

2 Here he is also called 'Sabbhalokatikicchaka' i. e 'healer of the entire universe'.

3 Vāgbhata salutes Buddha as the primæval doctor in the opening stanza of his *Astāṅga hrdaya* "य पूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै"

P. 222, ll. 9 & 23. 'Bhāvanā' means 'reflection'. For details see p. 337.

P. 223, l. 4. 'Les'yā' may be roughly translated as one by means of which the mundane scul gets tinted with merit or demerit or both. It has six varieties. For explanation see JRL (Vol. I, pp. 88–91).

P. 223, l. 4 'Anupama-s'ukla-dhyāna' means the excellent type of *s'ukla-dhyāna. S'ukla-dhyāna* is the best type of meditation. For details see JRL (Vol. II, pp. 280–283).

P. 223, l. 7. 'Anityatvādibhāvanā' means '*anityatvabhāvanā* etc. In all there are twelve *bhāvanās* (see ll. 22–25).

P. 223, l. 9. 'Niraticārā' means free from partial transgressions, and 'sāmāyika' equanimity of mind, one of the five kinds of *cāritra* (monkhood).

P. 223, l. 18. 'Sayogi-kevalin' is an omniscient being who is in the thirteenth *gunasthāna* and who has not given up any of the three activities (*yogas*). 'Ayogi-kevalin' is also an omniscient being but he is on a higher plane than 'sayogi-kevalin'. In other words he is in the fourteenth—the best *guṇasthāna*, and he has stopped all the activities, even the mental one.

P. 223, l. 18. 'Īryāpathaka-karman' is opposed to *sāmparāyika-karman.* The former is amalgamated by those who are completely dispassionate—absolutely free from attachment and aversion, while the latter by those who are a prey to passions.

P. 223, ll. 22–25. This verse enumerates the twelve *bhāvanās.* Their names are self-explanatory. All the same I shall say a few words about each of them.

In TS (IX, 7), the word 'anupreksā' is used for 'bhāvanā'. Kundakunda, a *Digambara* ācārya, who flourished probably at the beginning of the Christian era, has written *Bārasa-aṇuvekkhā* in Sorasenī in 91 gāthās.[1] In *Ṭhāna* (IV, 1, s. 247[2]) 'aṇuppehā' is used for bhāvaṇā'. All these words mean reflection, meditation.

(i) *Anitya-bhāvanā*—Everything is transitory. Various paraphernalia, relatives, physical strength, beauty etc. are all subject to change. Only the soul is eternal.

(ii) *As'arana-bhā*°—No external things—medicines, gems, armies, weapons etc. can rescue the soul from the clutches of death. It is thus helpless. Its only shelter is the self itself.

---

1 For analysis see Prof. A. N. Upadhye's intro. (p. XL) to his edn. of *Pavayaṇasāra.*

2 "धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पं० तं० जहा—एगाणुप्पेहा, अणिच्चाणुप्पेहा, असरणाणुप्पेहा, संसाराणुप्पेहा .....सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पं० तं० अणन्तवत्तियाणुप्पेहा, विपरिणामाणुप्पेहा, असुभाणुप्पेहा, अवायाणुप्पेहा"

(iii) *Ekatā bhā°*—The soul alone is the doer of actions, and it alone enjoys its fruits, it being solely responsible for them The soul comes alone in this world, and it leaves it unaccompanied

(iv) *Anyatva bhā°*—The soul is separate—distinct from relations[1] and friends, from body and mind, and from all external phenomena

(v) *As'ucitva bhā°*—The body is impure and dirty[2] See *Uttarajjhayana* (XIX, 12)

(vi) *Samsāra-bhā°*—The mundane soul is ever wandering in this world, and it is subject to the cycle of various existences, full of miseries and sufferings So it can attain true and perfect happiness when it is out of it

(vii) *Āsrava bhā°*—The influx of *karmans* is the cause of mundane existence, and this influx is the cause of passions, vowlessness etc This reflection is here named as 'karmāsravavidhi'

(viii) *Samvara bhā°*—It is desirable to stop—counteract the influx of *karmans*, so the corresponding means must be resorted to Cf *Uttara°* (XXIII, 71)

(ix) *Nirjarā bhā°*—The two ways of shedding the *kārmika* matter should be thought of

(x) *Loka-bhā°*—One should reflect upon the figure, form and nature of the universe and its constituents The three-fold division of the *loka* should be considered.

(xi) *Dharma-svākhyāta-tattva-bhā°*—The fundamental principles of religion as expounded by the *Tīrthankaras*, the tenfold *dharma* of the *Jaina* clergy and the eleven *pratimās* of the laity should be reflected upon. In *Uttara°* (X, 18) we have "उत्तमधम्मसुइ हु दुलहा"

(xii) *Bodhi-durlabha-bhā°*—Right faith—correct enlightenment is very very rare[3] So one should ponder upon the means of attaining it.[4]

---

1 "अन्ने खलु णातिसंजोगा अन्नो अहमंसि"—*Sūyagaḍa* II, 1, 13 (p 77)

2 See Nemicandra Sūri's com (p 147b) on *Uttarajjhayana* (XIII)

3 Cf "सम्बोही खलु पेच्च दुल्लहा"—*Sūyagaḍa* (I, 2, 1, 1)

4 For further details see *maranavihi* (v 570–637), Umāsvāti's *Bhāsya* (pp 209–223) on TS (IX, 7), *Prasamarati* (v 151–162) *Yogasāstra* (IX, v 55–110) and its *svopajña* com (pp 297a–334a), Maladhārin Hemacandra's *Bhavabhāvanā* and its *svopajña* com, Vinayavijya Gani's *Śāntasudhārasa*, ADD (pp 1083–1090), ATL (V, 22–36) and its Eng notes (pp 667–683), *Vairāgyarasamañjarī* (IV, 163–333) and its Guj trans and notes (pp 212–284) prepared by me

As regards the *Digambara* sources I may mention Vattakera's *Mūlāyāra* (VIII), Sivārya's *Bhagavatī ārādhanā* (about 150 verses), Kārtikeya's *Bārasa-anuvekkhā*, Śubhacandra's *Jñānārnava* etc

P. 224, l. 21. 'Ās'rava' same as 'āsrava' means influx of *karmans*, It is the channel for foreign matter to flow into the soul which is already attacked and influenced by *karmans*. For details see JRL (Vol. I, p. 64).

P. 225, l. 6. 'Anas'ana' means fasting'. For details see JRL (Vol. II. p. 276).

P. 225, l. 6. 'Prāyas'citta' means 'expiation of sin'. It is a kind of penance. See JRL (ch. XX).

P. 225, l. 13. Jñānāvaranīya karman. For its explanation see "Notes" (p. 270).

P. 225, l. 25 Cāritra-mohanīya is one of the varieties of *mohanīya karman*, the other being *dars'ana-mohanīya*.

P. 228, l. 10. For 'prades'a' see JRL (Vol I, p 55).

P. 236, l. 4. 'Saṅgraha-grantha' is explained in "Notes" (p. 271).

P. 236, l. 30. For explanation of अभिगृहीतमिथ्यादृष्टि see *Ārhata dars'ana dīpikā* (pp. 978–980).

P. 237, ll. 8, 11 & 12 'Saṁvega' (see p. 336) is three-fold according as it is produced from infatuation, unhappiness or correct knowledge, and so is the caso with dispassionateness. Vide ll. 11–14 of this page.

P. 237, l. 14. In the printed edition of *Aṣṭakaprakaraṇa* (p. 42b) we have स्मृतम् for मतम् and लोकतो मतम् for लोकसम्मतम्.

P. 237, ll. 19–20 & 26. The correct readings are given in the "aggenda and corrigenda".

P. 238, ll. 4–6 These point out the fruit accruing from the company of the good. Cf. "सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्?"—*Nītis'ataka* (v. 23)

P. 238, l. 15. 'Rātryandha' (Guj. रतांधळो) means blind at night.

P. 238, ll. 23–24. From this we learn that Municandra Sūri had a pupil named Rāmacandra Gaṇi.

P. 238, l. 25. 'Sampradāya' means tradition.

P. 238, l, 29. In the bṛhad-bhaṇḍāra at Jesalmere there is a Ms. of this *tippaṇaka*. It is dated as *Samvat* 1171. Thus it is written during the life-time of its author Municandra Sūri, and it is composed in a year not later than *Saṁvat* 1171 and not earlier than the year in which the author became *Sūri*.

P. 239, l, 10. The word 'viraha' may have been here used intentionally by our author as has been done by him in the case of several other works[1].

P. 240, l. 4. 'S'veta–bhiksu' means a monk of the S'vetāmbara sect of the *Jainas* as opposed to the Digambara one. The Pāiya equivalent 'bhikkhu' of 'bhiksu' is met with in the last (10th) *ajjhayana* of *Dasaveyāliya* and also in the 15th *ajjhayaṇa* of *Uttarajjhayaṇa*. Both of these *ajjhayanas* have the same title viz. 'Sabhikkhu', the same refrain for every verse, the

1 See intro. (pp. xxviii–xxix) to Vol. I of AJP and intro. (p. xviii) to Vol. II.

same metre viz a combination of Tristubh and Vaitālīya feet and the same topic viz, the qualities of an ideal monk

P 240, l 4 The word 'S'rī' used here may not have been from the pen of our author himself It must be a later addition made by some devotee of his

P 240, l 6 Cf आत्मगोहिताम रामाहितमुत्ता दिन्तु occurring in *Lojana* (v 6)

P 240, l 7 'Vāgdevata' means the goddess of speech For her description etc see *Tisatthimahāpurisagunālankāra* (Vol I, p 4) etc See also P K Gode's article ' Hamsa vāhanī and Mayūra vāhinī Sarasvati ' published in ' Journal of the Indian Socity of Oriental Art" (Vol IX, 1941)

P 241 In some of the Mss of AJP and in its printed edition we come across five verses[1] composed by Yaksadeva Muni In the fourth verse there is mention of the three varieties of *tarka* Does this *tarka* mean a system of philosophy as is the case with the word *tarka* occurring in the following quotation cited by Bhimācārya in his *Nyāyakos'a* (pp. 317-318)?

"द्वो योगो द्वे च मीमांसे द्वो तर्काविति षड् बुधा "

There is a com by Pārs'va on *Vandittusutta* known as *S'rāddha-pratikramana* and here designated as *Grhasthapraticarana* It is completed in S'aka 820 This Pārs'va refers to himself as pupil of Saiddhāntika Yaksadeva[2].

A note Dvādas āranayacakra[3]

I am thankful to Jainācārya Vijayalabdhi Sūri, the editor of this work, for his having supplied me with the following information —

Dvādas'āranayacakra consists of only one *karikā* viz विधिनय० (see p XC of this intro) There is a *bhāsya* on it by Mallavādin, the author himself Its first verse, a *mangalācarana*, runs as under —

"व्याप्येकस्थमनन्तम तदपि न्यस्त धिया पाटने
व्यामोहे तु जगत्प्रतानविसृतिव्यत्यासवीरास्पदम् ।
नाना भागमतीत्य नाविनिन । गम्य न गम्य क्वचित्
शेषन्यगमवनेन शासनमलं जैनं जयत्यूर्जितम् ॥ १ ॥"

The *svopajña bhāsya* is commented upon by Simhanandi (or according to some Simhasūra *Ksamās'ramana*) The *bhāsya* is reconstructed by Vijayalabdhi Sūri from the *pratīkas* given in this com[4] Difficult words occurring in this com are explained by this Sūri The entire work will be published in four or five parts The first may be out by next April.

---

1 For Guj trans see my article "यक्षदेव मुनिनो परिचय ' published in JSP (Vol XII, No 7)

2 For further particulars see my article "यक्षदेव मुनिनो परिचय".

3 This means a 'a twelve spoked wheel of view-points'

4 This is named as 'Nyāyāgamānusārini' Its opening verse is
"जयति नयचक्रनिर्जितनि शेषविपक्षचक्रविक्रान्त ।
श्रीमल्लवादिसूरिर्जिनवचननभन्तलविवस्वान् ।"

Contents of the Introduction

Dates of Authors

Name	Date	Vol.	Page
Anaxagoras	500-428 B. C.	II	266[1]
Asaṅga	250-300 A.D.	II	LXXXI[2]
,,	300 A. D.[3]		,,
,, (Āryasaṅga)	480 A. D.	II	284
Āsuri	600 B. C.	II	LXXIV
Berkely	1688-1753 A.D.	II	CXIX
Bharadvāja	1st half of the 7th cent. A.D.	II	LXXXII
Bhartṛhari	600-650 A. D.	I	XXIV
,,	,,	II	LXXXIX
,,	650 A. D.	II	LXXVII
Boodin	b. 1869 A.D.	II	CXIX
Bradley	1846-1924 A.D.	II	CXX
Dharmakīrti	349 A. D.	II	LXXXI
,,	450 A. D.	II	LXXXII
,,	earlier than 600 A. D.	II	XIV
,,	,, ,, ,, ,,	II	LXXVII
,,	600-650 A.D.	I	XXIV
,,	620-690 A.D.	II	LXXVII
,,	635-650 A.D.	II	LXXXII
Dharmapāla	d. 570 A.D.	II	XIV
,,	635 A. D.	I	XXIX
,,	,,	II	LXXXI
Diṅnāga	320 A.D.	II	LXXIX
,,	,,	II	LXXXI
,,	345–425 A.D.	II	LXXIX
Dharmottara	847 A. D.	II	LXVIII
,,	,,	II	LXIX
,,	725 A. D.	II	,,
Empedocles	495-435 B.C.	II	266
Gunaratna	Saṁvat 1466	II	XLIII
Haribhadra	700-770 A.D.	II	XC

Name	Date	Vol.	Page
Haribhadra	Samvat 757-827	I	XXVI
,,	,, 800-950	II	XV
Harisvāmin	638 A. D.	II	XIV
Harṣa	d. 648 A.D.	II	XIV
Hegal	1770–1831 A.D.	II	CIX
Heraclitus	535-475 B.C.	II	265
Hieun Thsang	635 A. D.	II	LXXXV
Īśvara Krsna	c. 150 A.D.	II	301
Itsing	671-695 A.D.	II	LXXXV
Jaimini	200 B. C.	II	LXXVII
Jayanta Bhatta	760-840A.D.	II	XLII
Jinadāsa Gani	c. 676 A.D.	II	XCVIII
Kalyānarakṣita	9th cent A.D.	II	LXXXI
Kamalaśīla	713-763A.D.	II	XLII
Kumārila	600 A. D.	II	290
,,	600-680 A.D.	II	LXXVII
,,	620-680 A.D.	I	XXIV
,,	before 630 A.D.	II	XIV
,,	670 A. D.	II	263
Mahāvīra	599-527 B.C.	II	244
Parmārtha	499-560 A.D.	II	XCII
Parmenides	515 B. C.	II	265
Patañjāli	c. 150 A.D.	II	263
Prabhākara	650 A.D.	II	263
Praśastapāda	5th cent. A D.	II	278
Protagoras	481?-411 B.C.	II	CXIX
Pyrrho	365?-270? B.C.	II	CXV
Ratnakīrti	10th cent. A.D.	II	313
Śabara	1st cent. A.D.	II	XCV
,,	c. 100-200 A.D.	II	263
,,	100-500 A.D.	II	XCV
,,	400 A. D.	II	XCV
Saṅghabhadra	280-350 A.D.	II	XCI

1-2 The Arabic figure indicates the No. of the page of notes and the Roman one that of the intro.

3 This indicates that different dates are assigned by different scholars. This holds good in other cases, too, where more than one date is mentioned.

Name	Date	Vol	Page
Śankara	Several centuries before christ	II	CIV
"	5th cent A D	II	CIV
"	788 820 A D	II	CIV
"	"	II	XV
"	"	II	XV
Śāntarakṣita	749 A D	II	XCVI
"	705 762 onwards	I	XXIV
"	705 782 A D	II	XLII
"	Samvat 761 818	I	XXIV
Schiller	1759-1805 A D	II	CXVIII
Siddhasena Divākara	latest in the sixth cent	II	XCVIII
Śridhara	991 A D	II	278
Subandhu	375 425 A D	II	LXXXII
Subhagupta	640 700 A D	I	XXIX

Name	Date	Vol	Page
Śubhagupta	650 700 A.D	II	XCV
"	"	II	XCVI
Sureśvara	788 A D.	II	LXXXI
Udayana	984 A D	II	278
Uddyotakara[1]	550 A D.	II	290
Vācaspatimiśra	840 A D	II	301
Vārsaganya	230 300 A D	II	XCIII
Vasubandhu	280-360 A D	II	LXXIX
"	"	II	XCI
"	"	II	XCIII
"	260 340 A D	II	LXXXI
"	420 500 A D	II	XCIII
Vasumitra	100 A D	II	255
Vātsyayana	c 300 A D	II	263
Vijñanabhiksu	1650 A D	II	301
Vinitadeva	c 700 A D	II	LXXXV
Whitehead	1861 A D	II	CXIX

1 See Bharadvāja (p 313)

प्रथमं परिशिष्टम् ।

अवतरणप्रतीकानि ।

(अ) अनेकान्तजयपताकान्तर्गतानामवतरणानामकाराद्यनुक्रमः ।

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
	अ		
अक्लेशात् स्तोकेऽपि		१	३४
अग्निस्वभावः शक्रस्य	प्रमाणवार्तिके १, ३७	२	१५५
अतः परं वाचो निवर्तन्ते		१	३६८&३८३
*अतीतादेरसत्त्वेन		१	५५
अतोऽस्त्यतिशयस्तत्र		१	२९७
[1]अथास्त्यतिशयः कश्चित्	प्रमाणवार्तिके १, १८४	१	२४
अनग्निजन्यो धूमः स्यात्	प्रमाणवार्तिके ३, ३९५	२	११५
अनित्यता सर्व०	बौद्धकृतौ(?)	१	१७२–३
*अन्यच्चैवंविधं चेति		१	५०
[2]अन्यथा दाहसम्बन्धात्	[3]वाक्यप्रदीये का. २, श्लो. ४२५	१	३९६
अन्यदपि चैकरूपं		१	३४
[4]अन्यदेवेन्द्रियग्राह्य०		१	३९६
*अन्योन्यमिति यद् भेदं	शास्त्र० स्त. ७, श्लो. ३३ (श्लो. ५०९)	१	१३३
अन्योन्यव्याप्तितश्चायं		१	२९७
*अन्योन्यव्याप्तिभावेन		१	१३२
अन्योन्यव्याप्तिरूपेण		१	३१५
*[5]अप्रच्युतानुत्पन्न०		१	१७
अपोहो यत्र संस्काराः	शास्त्र० स्त. ११, श्लो. २७ (श्लो. ६७०)	१	४०२
अप्रधानं च यत् प्रोक्त०		१	३१५
अप्रधानीकृतौष्ण्यादि०		१	३१५
अबादेर्नियत०		१	६०
अभिन्नदेशरूपादि०		१	२९९

* This sign shows that there a very remote chance for this to be a quotation.

1 This is the second hemistich. The first is as under:—

"चोदितो दधि खादेति किमुष्ट्रं नाभिधावति"

2,4 These verses occur in *S'āstravārtāsamuccaya* as XI, 24 (v. 667) and XI, 23 (v. 666) respectively. But, there, too, they seem to be quotations.

3 Here the first foot is however 'अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्'.

5 Cf. "अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपम्" quoted in *Syādvādamañjarī* (p. 17, Motilal's edn.)

1 This is the page-number of the edition published in the Chowkhamba Sanskrit Series in 1898-99 A D It contains the text and its com *Nyāyaratanākara* by Pārthasārathi Mis'ra and an alphabetical index of the verses of the text Here we have 'निर्णय' for 'निश्चय'

2 This work is in Pāiya Its Pāiya title is *Pannavanā* but here its Samskrta equivalent is given

3 This occurs in *Śāstravārtāsamuccaya* as v 518 (VII, 42) There, too, it is a quotation from some work.

4 See Vol. I, p. 71, l 26

1 This occurs as a quotation in the *Bhāṣya* (p. 365) on TS (V, 25).

2 Cf. *S'āstravārtāsamuccaya* (XI, 27) i. e. v. 670.

3 This is the ending portion of the first hemistich which runs as under—

"भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः"

4 The first hemistich is quoted by Kamalas'īla in his *Pañjikā* (p. 568) on *Tattvasaṅgraha* (v. 2030-2031).

5 This is the first hemistch of v. 184. The second is noted on p. 1 of App. I.

6 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v. 513 (VII, 37).

7 The second hemistich runs as गमयेदग्नि०.

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्क	पृष्ठाङ्क
तथापि तत्र किञ्चिन्निवर्तेत		१	१२८-९
[1]तदपेक्षया च	[2]प्रमाणवार्तिके	२	८२
तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम्	तत्त्वार्थसूत्रे अ १, सू १४	१	१७५
तदेवाद्वय बोधमात्र		२	१२०
तद्योग्यवासनागर्भ०	प्रमाणवार्तिके ३, ३९७	२	११५
तया सवृत्तनानात्वा	प्रमाणवार्तिके १, ७०	१	३४७
तस्या अभिप्रायवशात्	प्रमाणवार्तिके १, ७१	१	३४७
तेनानेकान्तवादोऽय०		१	७३
	द		
दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात्	प्रमाणवार्तिके ३, ३३५	२	५२
द्रव्य पर्यायवियुत		१	११९
द्वयपक्षोऽपि चायुक्तो		१	१५
द्विविधा हि रूपादीना शक्ति	धर्मपाल-धर्मकीर्त्यादिकृतिषु	२	३६
	न		
न च प्रत्यक्षसवेद्य		१	१७
न च स्यात् प्रत्ययो लोके	समन्तभद्रकृतौ	१	३७६
*न चासत्त्वाद् विशेषोऽस्य		१	४०३
न चेत् तत्तत्स्वभावत्वात्		१	२९८
न तत्र किञ्चिद् भवति[3]	प्रमाणवार्तिके १, २७९	१	१०५
न प्रत्यक्ष कस्यचिन्निश्चायकं	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्तौ	१	२००
न ब्रूमोऽन्यस्य तज्जनक	प्रमाणवार्तिक(१, १७५?)स्वोपज्ञवृत्तौ(?)	२	१६१-२
[4]न भवत्येव केवलं	प्रमाणवार्तिके १, २७९	२'	१३८
नमो बुद्धाय		१	४०२
न विषयग्रहणपरिणामादृते	[5]सम्मतिप्रकरणस्य मल्लवादिकृतवृत्तौ	१	११६
न यथास्व	हेतुबिन्दौ	२	१७४
नरकवत् पुन सर्वं सिद्ध	विंशिकायाम्	२	६२
न रूपप्रकाशन०		१	३२७

1 This is quoted in *Pañjikā* (p 580) on *Tattvasangraha* (v 2077-8)

2 See Vol II, p 82

3 This very line occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* (v. 269), but in *Pramāṇavārtika* with तस्य for तत्र in the second hemistich, the first being as under —

"स्वतोऽपि भावे भावस्य विकल्पश्चेदय सम ।"

4 This is the last foot of v 279 of *Pramānavārtika* (I) The complete verse is

"स्वतोऽपि भावे भावस्य विकल्पश्चेदय सम ।
न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ॥"

5 This is a Samskrta title of *Sammaipayarana*

1 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v. 515 (VII, 39) There, too, it is a quotation.

2 Here we have गमादृते for गमं विना.

3 This is quoted in *Pañjikā* (p. 580) on *Tattvasaṅgraha* (v. 2077–8).

4 See Vol. II p, 82.

5 The complete verse is as under:—

"पञ्च बाह्या द्विविज्ञेया नित्याधर्मा असंस्कृताः ।
धर्मार्धमिन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः ॥ ४८ ॥"

6 The second hemistich begins with 'इच्छा चेति' instead of 'इति वेत्ति'.

1 This occurs as the first hemistich of v 186 of *Pramānavārtika* (I), with this difference that there we have भेदसम्भारवादस्य instead of this reading The second hemistich is "द्रव्याभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिन."

2 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v 517 (VII, 41) Here, too, it is a quotation

3 This is quoted in *Lalitavistarā* on p 75a (D L J P F edn)

4 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v 516 (VII, 40) Here, too, it is a quotation

1 The second hemistich is:

"तच्छक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते वाच्योऽन्योऽपि दिशाऽनया".

In AJP we have 'तद्व्यक्तिभेदाः'

2 This is quoted by Siddharṣi in his com. (p. 44) on *Nyāyāvatāra*. Dr. P. L. Vaidya suggests against it the name of 'Dignāga' with a query. It is also quoted in *Ratnākarāvatārikā* (1, 9) and in SM. (com. on v. 14). Its second hemistich is: "कार्यकारणतया तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ।" For other details see the intro. pertaining to Bhadanta Dinna and "Notes".

3 This is the first hemistich of *Pramāṇavārtika* (I, 185) with this difference that in the printed edition we have "स एव विशेषोऽन्यत्र". The second hemistich is:

"सर्वात्मत्वे च सर्वेषां भिन्नौ स्यातां न धी-ध्वनी"

(आ) स्वोपज्ञव्याख्यागतानामवतरणानामनुक्रमणिका ।

अ

1 This verse is quoted by Haribhadra in his com (p 233) on TS

2 This is the second hemistich of v 183, the first being as under —
"प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्त तदप्येकान्तसम्भवात्"

3 This is the second hemistich In the printed edition we have 'सर्वेषां' for भावाना'

4 In the printed edition we have 'निर्भासास्तथा' for 'निर्भासा तथा'

5 Its first hemistich is "सर्वे भावा स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थिते"

6 See the Chowkhamba Series, No 22

7 This is a Samskita title of *Visesāvassayabhāsa*

8 This is a Samskrta title of *Pajjosavanākappa*, a Jaina Āgama in Pāiya

9 A portion of this occurs in SM (com on v 7) That it is a quotation has escaped the attention of Dr Dhruva and Jagadīs'acandra S'āstrī See their editions of SM

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
अशोकवृक्षः सुरपुष्प०		१	४
असत्सङ्गाद् दैन्यात्		१	२१३
*असन्तो भेदाः		१	१३१
असर्वगतद्रव्य०	वैशेषिककृतौ	१	२०
[1]अस्थानपक्षपातश्च	शुभगुप्तादिकृतिषु[2]	१	२५७
अस्थानमेतत्		१	१६३
	ई		
ईर गतिप्रेरणयोः		१	४
	उ		
उत्पद्यते यदेकस्मा०		१	२६२
	ए		
[3]एकं नित्यं निरवयवमक्रियं	वैशेषिककृतौ	१	२०
[4]एकमर्थं विजानाति		१ २३३& २	२०२
	क		
कायो न केवलमयं		२	२२०
कालो सहाव णियई	सम्मतिप्रकरणे का० ३, गा० ५३	२	२२६
	ज		
जिनवचनात् सद्बोधो		१	८
ज्ञाते त्वनुमाना०	जैमिनीयसूत्र(१,१,५)स्य शाबरभाष्ये	२	६४&७०
ज्ञानदर्शनावरण०	तत्त्वार्थसूत्रे अ. ८, सू. ५	१	३९८
	त		
तस्माद् यतो यतो	[5]प्रमाणवार्तिके १, ४२	१	६३
	द		
देवेहिं से नामे कए	पर्युषणाकल्पे सू. १०८	१	६
द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः		१ ८&१९३; २	१४
	न		
*न स्वभावः पर्यनु०		१	२५७
न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति	प्रमाणविनिश्चये (?)	१	१३५
नाक(का?)रणं विषयः		१	२२८

1 In *S'āstravārtāsamuccaya* (VI, 9) the last foot is: "कार्यमेतद् बुधोदितम्".

2 See Haribhadra's com. on v. 422 (VI, 9) of *S'āstravārtāsamuccaya.*

3 Cf. *Visesāvassayabhāsa* (v. 32).

4 This occurs in *S'āstravārtāsamuccaya* as v. 332 (IV, 95).

5 The first hemistich is slightly different. It is :—

"तस्माद् व्यावृत्तिरर्थानां यतश्च तन्निबन्धनाः"

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्क.	पृष्ठाङ्क
नापिच्छात् खभाव०	अनेकान्तसिद्धौ	१	२६३
*नावश्य कारणानि		२	११५
[1]नित्य सत्त्वमसत्त्व वा	प्रमाणवार्तिके १, ३६	१	१४५
निर्जरणलोक०	प्रशमरतौ श्लो १५०	२	२२३
प			
पञ्च बाह्यविज्ञानानि.		१	१६२
पानाहारादयो यस्य		१	७
पोग्गलक्खो सद्दो		१	५
प्रायश्चित्तध्याने	प्रशमरतौ श्लो १७६	२	२२५
भ			
भावयितव्यमनित्य	प्रशमरतौ श्लो १४९	२	२२३
म			
[2]मयूरचन्द्रकाकारं	प्रमाणवार्तिके ३,४०३	१	१८२
मिथ्यादर्शनाविरति०	तत्त्वार्थसूत्रे अ ८, सू १	१	३९८
य			
यत खभावतो जात०		१	१९४&१९७-८
यथाऽनुवाक [3]	वाक्यपदीये का. १, श्लो ८३	१	३८७
यदि तेनैव विज्ञानं	शास्त्र० स्त० ४, श्लो. ८० (श्लो ३१७)	१	२६३
[4]यस्मिन्नेव तु सन्ताने		२	१३४,१९०
र			
रूप येन खभावेन	शास्त्र० स्त ४, श्लो० ७९ (श्लो. ३१६)	१	२६३
[5]रूपालोकमनस्कार०		१	२२८
व			
वीतरागा जिना सर्वे		१	४

1 The second hemistich is —

"अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कस्य सम्भव "

2 In the printed edition we have 'भास्वरम्' for 'सन्निभम्'

3 The complete verse is as under —

"यथाऽनुवाक श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।
आवृत्त्या न तु स ग्रन्थ प्रत्यावृत्त्या निरूप्यते ॥"

4 This may be from some work of Dinnāga It occurs in *S'āstravārtā samuccaya* as v **246** But, here, in the second hemistich we have सन्धत्ते for सन्ताने, a reading occurring on p 190

5 This occurs as a quotation in Hemacandra's com (p 19) on his *Pramānamīmāmsā* (I, 24), but its source is untraced It can be compared with one occurring in the com on *Nayacakra* So says Sukhalalji in his Hindī notes (p 43) on *Pramānamīmāmsā*

(इ) विवरणान्तर्गतानामवतरणानामनुक्रमः ।

1 Cf. this wording with Koṭyācārya's com. (pp. 1–2) on *Viśesā*°.

2 This work is in Pāiya, and its corresponding title is *Āvassayanijjutti*.

3 There is a variant in the second hemistich, it being 'व्यावृत्तिभागिनो यतः'.

4 The complete quotation is: "स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तत् मनोविज्ञानम् ।"

5 This occurs as a quotation in Devabhadra's Ṭippaṇa (p. 90) on Siddharṣi's com. on *Nyāyāvatāra* (v. 29).

6 In the printed edition we have 'स्वभावाद्' for 'नियमाद्' and 'नियमोऽदर्शनान्न' for 'नियमो दर्शनान्न'. Both of these variants are found in a quotation occurring in *Nyāyakandali* (anumānanirūpaṇa, p. 207) published in *Saṁvat* 1951, and in a quotation given in *Sarvadarśanasaṅgraha* (p. 16) pub. by B. O. R. I.

प्रतीकम्	मूलम्	खण्डाङ्क	पृष्ठाङ्क
क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति	मी श्लो वा सू ५, अभावपरि० श्लो २, पृ ४७३	२	३१
त			
तत्त्यागोपशान्तस्य	अष्टक० १०,५	२	२३७
न			
[1]न हि तत्क्षणमप्यास्ते	मी श्लो वा सू ४, श्लो ५५, पृ १५१	२	६५
[2]न हि स्वतोऽसती	मी श्लो वा सू २, श्लो ४७, पृ ५९	२	६८
प			
[3]परिणामो ह्यर्थान्तरगमन		१	१८
[4]प्रत्येक यो भवेद् दोषो		१	१३
भ			
भूयासो नामिनो बद्धा	अष्टक० १०,६	२	२३७
व			
[5]वस्तुवाचामगोचर		१	५
विज्ञानं वेदना सञ्ज्ञा		२	६०
श			
शब्दोऽम्बरगुण	वैशेषिकसूत्र (अ २, आ १, पृ २७)स्य प्रशस्तपादभाष्ये शब्दनिरूपणे (पृ २८७)	१	५
[6]श्रूयता धर्मसर्वस्व	चाणक्यराजनीतिशास्त्रे १,७	१	३८७
स			
स्वादाधारो जलादीना	[7]प्रमाणवार्तिके २,६८	२	२०
स्वत एव सर्वज्ञानानि प्रमाणानि	सम्मतिप्रकरणस्य अभयदेवकृतवृत्तौ (पृ ५)	१	१३

---

1 The complete verse is
"न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वाऽप्रमात्मकम् । येनार्थग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ॥ ५५ ॥"

2 This is the second hemistich, the first being "स्वत सर्वप्रमाणाना प्रामाण्यमिति गम्यताम्"

3 This is quoted in Abhayadeva's com (pp 201, 374, 474) on *Thāna* and that (p 641) of his on *Viāhapannatti*, in Vādivetāla S'ānti Sūri's com (p 562) on *Uttarajjhayaṇa*, in Malayagiri's com (p 284) on *Pannavanā* and in Hemacandra's com (p 120) *Anuogaddāra*

4 This quotation occurs in Hemacandra's com (p 29) on *Pramānamīmāmsā* (I, 32), but it is untraced, there, too

5 This is quoted by Haribhadra in his com (p 2a) on *Pañcasuttaga* and by Malayagiri Sūri in his com (p 3a) on *Dhammasangahaṇi* (v 1).

6 According to Dr Dhruva this occurs in MBh, too. See his edn (p. 48) of SM.

7 In its printed edition we have 'प्रतिबन्धत' for 'प्रतिबन्धक'.

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

(अ) मूल-व्याख्या-विवरणान्तर्गतानां विशेषनाम्नां सूचिः ।[1]

1 For proper nouns of sects see pp. १४-१५

2-3 The Roman figure stands for 'volume' and the Arabic one for 'page'

(आ) अजैनसम्प्रदायानां नामानि।

तृतीयं परिशिष्टम् ।

प्रकीर्णकाः सूचयः

(अ) न्यायसूचिः ।

(आ) विशिष्टनिदर्शनसूचिः ।

(इ) 'देश्य'शब्दसूचिः ।

Addenda & Corrigenda

Vol. I

Page	line	Incorrect	Correct
IX	2	णिघडइ	णिव्वडइ
XIV	5	Nandī.[1]	Nandī[1] and Koṭyācārya in his com. (p. 5) on *Viseṣā°*.
XIV	14	and 4th	and the 4th
XIX	34	see	See
3	21	°फला प्रच्युत्यपेक्षया	°फलाप्रच्युत्यपेक्षया
5	23	°धर्माभावप्रभान°	°धर्मा भावप्रधान°
5	24	त्यसत्यामृषा	त्य-सत्यामृषा
9	28	**अभिधेय°**	**अभिधेय°**
13	29	स्वत एव	''स्वत एव
13	30	''तथाहि–	तथाहि–
14	7	र्धर्मधर्मितया	र्धर्मधर्मितया
15	18–19	अत्रापि 'येनाकारेण	'अत्रापि येनाकारेण
17	29	°स्थिरैकभावतया	°स्थिरैक(स्व)भावतया
20	29	सक्रियाविशेषाः	सक्रिया विशेषाः
22	13	एवार्थक्रिया,	एवार्थक्रिया-
23	27	१९	२०
24	32	अत्र पूर्वपक्षस्य तृतीयांशः सम्पूर्णः	०
28	21	त्मीयेत्वहं[१०]	त्मीयत्वेहं[१०]
32	21	निर्ष्ठा	निष्ठा[३]
40	4	[१]तदितरासत्त्वस्य	[१]तदसत्त्वस्य
40	29	१ 'तदत्त्वस्य' इति **क**-पाठः	१ 'तदितरासत्त्वस्य' इति **ग**-पाठः
43	12	**उच्येत**	**उच्यते**
43	20	'स्वँरूपपरित्यागे	'स्वँरूपपरित्यागे
43	26	यदि	'यदि
43	26	°सत्त्वम् ।	°सत्त्वम् ,
43	28	स्येत्यादिना	स्य' इत्यादिना
50	24	निरंशैकस्वलपभाव°	निरंशैकस्व[ल्प]भाव°
50	27	प्रत्यय°	प्रत्यय°
51	28	**अयोग्य°**	**अयोग°**
51	29	,,	,,
53	28	सदाभागभाग्	सदा भाग(व)भाग्

Page	line	Incorrect	Correct
53	30	°तस्तदुपपत्ते°	°तस्तदुप(त्प)त्ते°
55	29	कात्स्र्न्यैनैकत्रोप°	कात्स्र्न्यैनैवैकत्रोप°
68	16	°भेद.' इत्येतद्प्यचारु, विरोधादित्येवम्	°भेद. इति एतदप्यचारु, विरोधात्' इत्येवम्
76	29	(११)	(११, पृ ७७, प ३)
83	6	इति	इति
83	8	यदि "प्रत्यक्षं	"यदि प्रत्यक्षं
83	31		Add a foot-note. *द्रष्टव्य ८०तम पृष्ठम् ।
84	23	एकरूपतावगमस्य	एकरूपताऽवगमस्य
87	12	मूलपूर्वपक्षे 'न	मूलपूर्वपक्षे–न
101	27	स्वाभाविक्व एव	स्वाभाविक्य एव
107	31	केवलतुषखण्डनवत	केवलतुषकण्डनवत्
107	33	'कण्डनवत्' च-पाठ	'खण्डनवत्' इति क-पाठ
136	28	°वाचकराभाव°	°वाचकस्वभाव°
139	25	कल्पनाऽभाव	कल्पनाऽभावः
140	6–7	अपश्यन् न	अपश्यंश्च न
140	31	'अपश्यंश्च न' इति ग-पाठ	'अपश्यन् न' इति क पाठ ।
155	3	सावयत्वेनोक्त°	सावयवत्वेनोक्त°
169	17	व्यावर्तमानेभ्य-	व्यावर्तमानेभ्य
169	20	तस्माद	तस्माद्–
176	2	°जिज्ञासा	°जिज्ञासा-
176	13	°जिज्ञासा चेष्टेति	°जिज्ञासाचेष्टेति
179	28	°दित्यादि	°दित्यादि ।
198	30	'ऋजुपालिक'तीरादौ	'ऋजुपालिका'तीरादौ
199	24	°स्वभावस्या भावात्	°स्वभावस्याभावात्
221	16	तत्र रूपादौ–	तत्र–रूपादौ
229	8	नाम संश्रयः	नामसंश्रयः
229	22	" "	"
229	31	नाम संश्रय इति	नामसंश्रय इति
231	17	अयोगश्च–एकान्तै'''साध्य हेत्वो'	अयोगश्च एकान्तै ''साध्य-हेत्वो
234	30	This line should be on p 236	
254	11	कासाविति	काऽसाविति
254	29	"	"
259	12	समग्रोत्पन्नेक°	समग्रोत्पन्नैक°
259	28	जन्यन्ते	जन्यन्ते,
260	31	समग्रान्तराकार्य	समग्रान्तरकार्य
302	7	सर्वात्मकत्वे	सर्वात्म[क]त्वे
302	22	"	"

Page	line	Incorrect	Correct
306	26	केनंह्यनेक°	केन ह्यनेक°
308	16	गमः	गम.*
308	30	०	*द्रष्टव्यं ३०३तमं पृष्ठम् ।
312	19	९	८
312	22	९-१०	८-९
312	28	(१६)...अर्लकस्तु	(१५)...अलर्कस्तु
318	8-9	The two lines should be interchanged.	
337	5	-तथा-	, तथा-
349	29	कृतव ।	कृतैः ।
366	9	°ज्ञानमपि शब्दा°	ज्ञानमपि न शब्दा°
366	22	°मतं शब्दा°	°मतं न शब्दा°
371	12	वाहीकः	वाह्लीकः
371	31	,,	,,
376	12	बोधु°	बोध°

Vol. II

Page	line	Incorrect	Correct
IX	10	(in press)	(published in the Sarvajanikan No. 48, March, 1944)
IX	after 10	०	On p. XI add in Hindī: (6) Jagadīśa-candra's intro. (pp. 23-24) to his edn. of SM. Here he has dealt with "जैन दर्शनमें स्याद्वादका स्थान".
IX	23	०	Add · (8a) Syādvā-dabhāṣā and its com. by Subhavi-jaya in *Saṁvat* 1667.
X	31	(in press).	published in Jaina Dharma Prakāśa (Vol. LX, Nos. 5 & 6). See also intro. (p. CVII, fn. 2).
X	32	XXVI	XXVIII
XI	22	7a and	7a, जिणहरपडिमाथोत्त as 17a and

Page	line	Incorrect	Correct
xi	25	54a, विशेषावश्यकवृत्ति as No. 63a,	54a, वर्गकेवलिवृत्ति & विशेषावश्यकवृत्ति as Nos 63a & 63b,
xi	37	98	100
xiii	3	Vidyārāja. *mantra*	Vidyārāja and Harinaikamisi were *mantras*
xiii	4	notes	notes only
xvii	28	Cruzo	Crusoe
xx	23	intersepted	intercepted
xxiii	19	Ahmedabad	Ahmedabad in *Samvat* 1968 and by Jaina-grantha-prakāsa-samiti in 1937 A D In this latter edn, on p 49b of the com we have "अन्ये त्विदमष्टकमेव व्याचक्षते" From this it follows that there was a com earlier than this
xxiv	9	Sūri	Sūri composed in *Samvat* 1055 This may have been utilized by Municandra Sūri
xxiv	10	*Sukhasambodhanī*	*Sukhasambodhanī* along with the text
xxiv	28	1916	1913
xxiv	30	This work	This work same as one published in *Payaranasandoha* (pp 1–8)
xxv	38	intro	intro In v 926–935 there are arguments advanced to prove faultlessness of theft, and they are refuted in v 936–951.

Page	line	Incorrect	Correct
XXVII	7	etc.	etc. In section IV (pp. 56a-58a) names of ten non-Jaina persons along with their views are mentioned. See intro. (pp. XCVII–XCVIII).
XXVIII	26	it consists	all of them except the 2nd and the 19th consist
XXIX	2	verses.	verses (and these two have each 44 verses).
XXIX	22	22a	22b
XXIX	24	1124.	1124. But from the colophon (v. 5) it follows that there was no old com. There is a *Cuṇṇi* on section I by Yaśodeva, pupil of Vīra. It is composed in *Saṁvat* 1172.
XXXI	6	himself.	himself. There is also a com. by Sādhurāja Gaṇi, pupil of Somasundara. Verses 3 to 11 are quoted in *Lalitavistarā*.
XXXI	13	'Yogacārya'	'Yogācārya'
XXXII	3	devolopment	development
XXXIII	22		Add: In *Jayadhavalā* (pt. I, p. 66), v. 432 of *Yogabindu* is met with, with slight variations viz. प्रतिवन्धरि for प्रतिवन्धके and असति प्रतिवन्धरि for कथमप्रतिवन्धकः

Page	line	Incorrect	Correct
XXXIII	last	*Syādvādakalpalatā*	*Syādvādakalpalatā* The verse आम्रही० is quoted by Śīlānka in his com (p 47a) on *Sūyagada* (I, 1, 3, 15)
XXXIV	2	*or*	*or* (57)
XXXIV	26	*Dinasuddhi*	*Dinasuddhi* In 1938 A D Ksamāvijaya Gani has edited the text
XXXIV	34	edited	published by Jaina dharma prasāraka sabhā
XXXV	20	gold	gold, and in I, 4 to a *nyāya* viz जलमन्थन noted on p 290 ("Notes")
XXXV	30	(V, 12)	(V ,12) I, 70 and I, 71 are met with in *Sānkhyakārikā* as v 22 & 3 respectively.
XXXVIII	39	XLII	XLIII
XXXIX	18	liberation[7]	liberation[7] Śābaramantras are referred to in v 623
XXXIX	25	(p 42b),	(p 42b), Śubhagupta (p 59a),
XLI	15	recention	recension
XLI	24	*mangala.*	*mangala,* and it is multifarious in meaning according to TRD.
XLII	29	quted	quoted
XLIV	12	incognito.	incognito According to *Jinaratnakosa* (p. 403) there are a com. by Rājahamsa, an avacūri composed in *Samvat* 1295 and an avacūrṇi by Brahmaśāntidāsa.

Page	line	Incorrect	Correct
XLIV	39	editor.	editor. The text (I-VIII) along with its Guj. trans. & elucidation is published by Keshavlal Jain in 1936 A. D.
XLV	11	(*samarasa*).	(*samarasa*). In I, 10 the *Bauddha* terminology is assimilated.
XLVI	22	one	one. Jñānavimala Sūri has written a Sk. com. on *Saṁsāradāvānala-stuti*.
XLVII	12	tranquility.	tranquility. An abstract of *Samarāiccacariya* (on which Ratnaprabha Sūri lectured in *Saṁvat* 1299) was made by Pradyumna in *Saṁvat*[1] 1324 in his Sk. work *Samarādityasaṅkṣepa*. Kṣamākalyāṇa and Sumativardhana composed in *Saṁvat* 1874 a *ṭippaṇī* consisting mostly of a Sk. trans. of *Samarāiccacariya*.
LII	16	*svojajña*	*svopajña*
LII	29	elsewhere	on pp. CV–CVI.
LXII	30	Mahāvīra.	Mahāvīra as is the case in Koṭyācārya's com. (p. 3) on *Viseṣa*°.
LXIII	31	*Tup-ṭīkā*	*Ṭup-ṭīkā*
LXIV	30	"Notes"	"Notes" (pp. 302 & 323).

1 In HIL (Vol. II, p. 522) the date is mentioned as 1214 A. D.

Page	line	Incorrect	Correct
LXXIV	16	*yoga.*	*yoga* Can he be identified with Avadhūta Dattātreya well-known in the *Purānas*?
LXXVII	23	to	to in
LXXVIII	18-19	to be...prakāśa	published. ... prakāśa (Vol. 61, No. 12, Vol. 62, Nos 1, 7-8 & 12).
,,	34	*Nandī.*	*Nandī* and in his com (pp 123-124) on *Anuogaddāra*
LXXIX	37	first	first (containing 8 verses)
LXXXIII	33	(p. 81).	(p. 81). Dr. Andrew Vostrikov has written an article "Nyāyavārtika of Uddyotakara and the Vādanyāya of Dharmakīrti" It is published in IHQ (Vol XI, No. 1)
LXXXIV	28	981 A. D[1]	981 A D.[1] A verse भवतु विदित॰ is attributed to Bhadanta Dharmakīrti in *Subhāsitaratnabhāndāgāra* (p. 372, v. 16)
XC	1	LC	XC*
XCI	bet. 1 & 2		*Yogācārya*-He is mentioned in the *svopajña* com on *Yogadrstisamuccaya* (v 14 & 25) From the lines quoted from his work or works he seems to be a *Jaina.*

* This correction is to be made in the case of the subsequent six pages, too.

Page	line	Incorrect	Correct
XCV	11		After this line read what is written about Śāntarakṣita on p. XCVI.
XCVIII	8	nītikāra.	nītikāra. Can he be Gandhahastin, Siddhasena Divākara or Siddhasena, an astronomer who is referred to by Varāhamihira and from whose work some passages are quoted by Bhaṭṭopala (966 A. D.)?
XCIX	12	erudition.	erudition. This Devanandin in his *Sarvārthasiddhi*, a com. on TS (VII, 13) has quoted the first foot of the *Dvātriṁśikā* (III, 16).
CI	7	remainedi n	remained in
CVIII	30	In *History*	In *A History*
CVIII	39	Nowwhere	Nowhere
CXIV	last	(partly...No. 21).	(partly...No. 21). The 2nd instalment is pub. in Arts No. 22 and the 3rd will be pub. in No. 23.
CXVII	28	सिद्दे°	सिद्धि°
CXIX	15	*Evalution*	*Evaluation*
CXIX	41	*rapprochment*	*rapprochement*
CXXII	27	Śatabhiṣag	Śatabhiṣaj
CXXII	33	*vāṇākappa*	*vaṇākappa*
CXXV	13	मडं	मड्ं
CXXV	17	fanastic	fantastic
CXXVI	6	brandhished	brandished
CXXVII	33	*Ṛg.*	*Ṛg–*

Page	line	Incorrect	Correct
2	15	लिङ्गात्	लिङ्गा(योगा)त्
4	29	°द्रव्यान्तर°	°द्रव्या(वा)न्तर°
4	29	कथय त्रैवाकाश°	कथ यत्रैवाकाश°
6	24	**कार्यमितीत्य भावस्य**	**कार्यमित्यभावस्य**
6	31	'मितीत्यभावस्य' इति **क**-पाठ	मित्यभावस्य' इति **च**-पाठ
127	30	त्वेकान्तक्षणि कतया	त्वेकान्तक्षणिकतया
191	9	**त्पादन समर्थ**	**त्पादनसमर्थ**
237	15	इष्टतर°	इष्ट(ष्टे)तर°
237	17	°षादायमात्म°	°षादाय(व्य)मात्म°
237	19	°स्तया कक्षेऽस्य सम्बन्धेह (?)	°स्तया बद्ध क्षय्यसन वेह सर्वथा
237	20	सर्व	आत्मेति (?)
237	26	°सङ्गतत्त्वदर्शिनम्	°सङ्ग(त) तत्त्वदर्शिनम्(न)
246	last	'निर्लोभठयिष्याम'	'निर्लोठयिष्याम'
249	13	*Visesā°*	*Visesā°*, *Uttarajjhayanacunni* (pp 3–4),
249	16	*Visesā°*.	*Visesā°* and चसूरि in Abhayadeva's com. (p 203a) on *Thāna* (s 269) The pertinent line is "भाषित्वा वाचा किञ्चिच्च सूरिवचनं"
253	37	l 29	l 29 (i e p 263).
254	10	in	on
254	45	te	to
255	23	l 10	l 10 (i e pp 283–287).
255	39	Buddi-prakāśa	Buddhi-prakāśa
256	29	intro.	intro (pp. xcviii–c).
258	39	absence	Absence
258	45	amongst the the	amongst the
259	27	form	from
261	16	P. 12, ll. 4–5. See p 65	०
261	32	*Vādamahārnava*	*Vādamahārnava*[1]
263	30	and	०
272	22	place	location*

* This correction applies to ll. 37 & 47 and to l. 8 of p 273, too.

Page	line	Incorrect	Correct
272	36	(Ch. XII).	(Ch. XII). In *The Philosophy of Non-absolutism* (pp. 156-162) there is a detailed exposition of *dravya* etc.—the four determinants.
274	21	*Anya,*	*Anya–*
274	22	Vol. II–	Vol. II,
274	37	or*p ositive*	or *positive*
276	36	*infra*	Vol. I, p. 90, ll. 6-7.
277	21	'Vaiśeṣikā'	'Vaiśeṣika'
277	29	become	became
277	31	Vaiśeṣikā	Vaiśeṣika
278	3, 5	"	"
279	16	p. Vol.	Vol.
280	30	'tantra'	'tantra' on p. 235, l. 18 &
283	6	शुक्ते	शुक्तौ
284	17	Boddhisattva	Bodhisattva
284	18	designatian	designation
284	39	*caryāt*	*caryā–*
284	40	Amongs–	Amongst
285	18	is	it
287	26	it	it. For other details see "Notes" (p. 334).
287	36	indistinct	non-distinct
290	25	(IV, 78)	(IV, 78) and in a verse quoted by Śīlāṅka in his com. (p. 99b) on *Sūyagaḍa* (I, 3, 4, 14),
290	30	'सम्मता'	'सम्मतौ'
290	last	II, 28	II, 128
293	22	'kunda	'kuṇḍa
295	25	a cross	across
295	34	com. ( )	com. (p. 426).
296	last	ln	in
301	13, 15	*S'aṣṭitantra*	*Ṣaṣṭitantra*

Page	line	Incorrect	Correct
301	last	writer	writer See "Notes" (p 261, fn 1)
302	11	dear	deer
303	40	लद्धि	लद्धी
304	27	relevant.	relevant For further particulars see "Notes" (p. 316)
307	37	'dongara'	'dongara'
307	39	'dungara'	'dungara'
308	26	certāinly	certainly
313	32	in	, in
319	last	conduct	conduct For 'mahāratnatraya' see Vol. II, p 208, l. 3
322	24	*sparsanā*	*sparśanā*
325	29	(iv)	(i–iv)
333	13	*tyavrtti*[3]–	*tyavrtti*[2]–
338	33	*maranavihi*	*Maranavihi*
338	34	(v 151–162)	(v 151–162),
339	22	"aggenda	"addenda
340	24	note	note on
341	43	Vāsavadatta	Vāsavadattā
१	28	there	there is*
१२	30	बड्ढमाण	वड्ढमाण

* Some quotations from *Hetubindu* noted on p 333 ("Notes") and पुरुष एवेद which have been left out should be inserted in Appendix I.